ЕЛМӘДДИН ӘЛИБӘЈЗАДӘ

АЗӘРБАЈҸАН ХАЛГЫНЫН МӘ'НӘВИ МӘДӘНИЈЈӘТ ТАРИХИ

(Исламагәдәрки дөвр)

Ә
52

Елми редакторлары:
Камил Вәлијев
филолокија елмләри доктору,
профессор.
Шамил Әлијев
фәлсәфә елмләри доктору.

Нәшријјат редакторлары:
Разијә Мурадлы
Таһирә Мухтарова

Рә'јчиләр:
Јагуб Маһмудов
әмәкдар елм хадими, тарих елмләри доктору,
профессор
Ағајар Шүкүров
фәлсәфә елмләри доктору, профессор

Әлибәјзадә Е.
Ә 52 Азәрбајҹан халгынын мә'нәви мәдәнијјәт тарихи (Исламагәдәрки дөвр) Б., Кәнҹлик, 1998 — 524 сәһ.

Мүәллиф бу бөјүк, олдугҹа мараглы әсәрлә Азәр[...]ҹан мә'нәви мәдәнијјәт тарихинин ән илкин, ән гәдим ч[...]ларынын илк сәһифәләрини ачыр. Азәрбајҹан тарих елм[...] гијмәтли төһфә олан бу јени китабы, өзүмүзү зәнкин мәдә[...]јәтә малик гәдим бир халг кими тәсдиг етмәмиз вә бәшәриј[...] танытдырмамыз үчүн көрәҹәјимиз ишләри башланғычы һесаб етмәк олар.

Халгымызын мә'нәви мәдәнијјәт тарихи (Исламага дәрки дөвр) барәдә олан бу китабын нәшринә јахындан көмәк етмиш Республика «Агројол» коллектив мүәссисәсинә, онун рәһбәрлијинә — Фуад Исмајыл оғлу Әсәдов Елдар Ибраһим оғлу Әлијев вә хејријјәчи Әрәстун Чавадов чәнабларына бу хејирхаһлыгларына көрә дәри миннәтдарлығымы билдирирәм.

Елмә, милләтин тарихинә белә гијмәт верән, madd вә мә'нәви гајғы көстәрән гејрәтли оғуллар халгын јаддашында һәмишә галачаглар. Фәрдләр һәјатдан кетсә дә, онларын уғурлу әмәлләри вә шәрәфли ады халгла бирликдә даима јашајачагдыр.

БӨЈҮК МӘДӘНИЈЈӘТӘ БӨЈҮК СӘФӘР

*Дүнјада өз халгына, өз мәмләкәтинә, өз дилинә кичик бахан, ону бөјүк **саj** ајан милләт јохдур. Бу е'тирафдыр. Башга халгларла мүгајисәдә бөјүклүк, ки иклик анлајышы ортаја чыхыр. Дәјәри јалныз мүгајисәдә нисби тутушдурма ил үәјјән етмәк олар. Бу мә'нада сијаси һөкмранлыг, силаһ күчү, империја һүдуд ары белә апарычы, һәлледичи дејил. Милләти, дили өлмүш гәдим шумерлә нә дә бәшәријјәтин илкин мәдәнијјәт очағы сајылыр. Гәдим Һинд мәдәнијјәт үнја сивилизасијасы үчүн әвәзолунмаз гајнагдыр. Гәдим Чин, гәдим Миси әдәнијјәти инсанлыгын тәмәлиндә дајаныр. «Билгамыс», «Авеста», «Маһабһара а», «Төврат», «Инчил», «Гур'ан», «Китаби-Дәдә Горгуд», «Нибелунглар һаггык а нәғмәләр», «Манас»... бәшәр сөзүнүн әвәзолунмаз јадикарларыдыр.*

*Мусиги, ме'марлыг, рәнккарлыг... сәнәтләри мә'нәви мәдәнијјәтин сүтунлар ими тарихин мајасы, өзәји олмушдур. Вә бу мәдәнијјәтләрин ичиндә **түрк ма әнијјәти** кәмијјәт вә кејфијјәт өлчүләри илә сечилмиш, тарихә өз имзасы, ә әјәри илә гатылмышдыр.*

Бу мә'нәви мәдәнијјәтин өјрәнилмәси, инчәләнмәси бизим гаршымызда сон илинмәјән бөјүк бир мәнзәрә ачыр. Һәмин мәнзәрәнин өјрәнилмәсинә һәмиш әјүк еһтијач олуб. Анчаг сон 7—8 илдә бу еһтијач бөјүк зәрурәтә чеврилиб. Н үчүн?

Сон онилликә гәдәр биз өз тарихи варлыгымызы, бирлијимизи горујуб сахл аг истәјирдик. Чәһд едирдик сүбут едәк ки, мүстәмләкә олсаг да, бөјүк мәдәни әтимиз вар.

Мүстәгиллијимизә говушдугдан сонра биз азад олмаға лајиглијимизи, мәд ијјәтин азадлыг јолларыны вә азадлыгын мәдәнијјәт јолларыны өјрәнмәјә јөнә ик.

Дүнјаја күн-күндән даһа чох јајылан вә гәбул едилмәси зәрури олан тү үнјасы анлајышы бизим үчүн јени үфүгләр ачды.

Мәһз бу өјрәнмә јолунда инди вәрәгләјәчәјиниз вә инанырам ки, севә-се хујачағыныз «Азәрбајчан халгынын мә'нәви мәдәнијјәт тарихи (Исламагәдәр өвр)» китабы бөјүк бир мәрһәләнин арашдырылмасы, тәсдиги вә тәгдимиди

Китабын мүәллифи профессор Елмәддин Әлибәјзадәдир.

Китабдан бәһс етмәдән өнчә мән мүәллиф һаггында бир-ики фикир сөјләмә

Әлбәттә ки, Елмәддин мүәллимин итирдији илә газандығыны мүгајисә етм олмаз. Үмумән идеалистләри, романтикләри јер мәнтиги илә мүһакимә етм инсафсызлыг, әдаләтсизликдир.

Кечән ил илк дәфә Түркијәдәки бөјүк елми мәчлисә дә'вәт олунан Елмәдд мүәллимин һәјәчаныны мән чох јахындан һисс етдим. Бу һәјәчан лајиг олду мәгамдан зорла узаглашдырылан, анчаг узагда олан ән јахынлардан да јах олан зијалы һәјәчаны, алим һәјәчаны иди. О елми мәчлисдә Елмәддин мүәлли бөјүк марагла динләдиләр вә чап үчүн бир китабыны көтүрдүләр. Анчаг о тә'ри ләр, гијмәтләр Елмәддин мүәллим үчүн чох да әһәмијјәтли дејилди. Чүнки тән лыг ичиндә јашајыб-јарадан алим үчүн бу гијмәтләр нә һәр шејин сону дејил нә дә башланғыжы....

Мән Елмәддин Әлибәјзадәнин һәчмчә бөјүк китабыны көрәндә охумајачағ ма инандым. Анчаг китаб мәни алыб о јерләрә апарды ки, мән орада бөјүк б дүнја илә үзбәүз дајандым.

Доғрусу, бу әсәр мәни елмин сон сөзү кими дејил, бу мә'нәви кечмишлә үзә дајанан, онунла гајнајыб-гарышан алим зәһмәти, алим шәхсијјәти, гыры мајан алим ирадәси даһа чох һејран етди.

Буну да нәзәрә алмамаг олмаз ки, бу әсәр сон беш-алты илин арашдырма дејил, бир шүурлу өмрүн чохиллик ахтарышларынын јекунудур. Совет идео кијасынын туғјан етдији илләрдә Шумер, гәдим түрк әдәби өрнәкләри илә нәфә нәфәсә дајаныб, о нәфәслә јашајан алимләрдән бири дә Елмәддин Әлибәјза олмушдур. Гијмәтини һәлә дә вермәдијимиз Елмәддин мүәллим мүстәгилли кәлән јолу тәмизләјән, она ишыг салан, гајнағы, очағы, алову сахлајан елм ад мыдыр.

Сон нәсил Елмәддин Әлибәјзадә, Мурадхан Чаһанкирав, Манаф Сүлејман Гафар Кәндли, Гулам Мәммәдли, Аббас Заманов, Нәсир Рзајев... елм вә сән адамларынын мә'руз галдығы бөјүк чәтинликләри, доланбач фәдакарлыг јолун мүрәккәблијини билмир.

Вә инди бизим һаггында тез-тез вә компанија хатиринә данышдығым XX әсрин сијаси тарихини јазмаг үчүн гәдим дөврүн мәдәнијјәт тарихи мүкәмм шәкилдә јазылмалыдыр.

Бәһс етдијимиз китаб мәһз бу бахымдан чох әһәмијјәтлидир.

Кириш сөзүндә мүәллиф бу китабын нә үчүн јазылдығыны гыса вә ајдын ш килдә ачыглајыб. Тәвазөкарлыгла јазылмыш бу һиссәдән сонра садәчә башлы лары 5 макина сәһифәси олан арашдырма кәлир.

I бөлмәдә миладдан өнчә III—II миниллидә Азәрбајчан әдәбијјатынын и кин гајнаглары, ташәккүл дөврү вә инкишаф јоллары арашдырылыб. Бу бөлмә фолклор әдәбијјаты үзәриндә кениш дајанан мүәллиф фолклору мә'нәви мә нијјәт тарихинин башлыча гајнағы кими көтүрмүш вә ардычыл принсипләр консепсијасыны әсасландырмышдыр.. «Улу мәдәнијјәт. Гәдим дүнјамызын У Китабы» һиссәсиндә Шумер мәдәнијјәти, хүсусилә әдәбијјаты кениш шәкилдә та сил едилмишдир. Шумер әдәбијјатынын мотив вә гәһрәманлары үзәриндә әтра ы дајанан мүәллиф Шумер—түрк әдәбијјаты мөвгејиндән чыхыш едәрәк орижи нал тәһлил, арашдырма апармышдыр. II бөлмә «Миладдан өнчә сон минилли адланыр. Бурада «Авеста», «Алп Әр Тонганын өлүмүнә матәм нәғмәләри — ағ лар», еләчә дә Мидија, Атропатен дөвләтләриндә әдәбијјат арашдырма објек олмушдур. Бу бөлмәдәки орижинал фикирләр, хүсусилә «Авеста»нын түрклү лә бағлы мүлаһизә вә фәрзијјәләр мүбаһисәли олдуғу гәдәр дә марагдыдыр.

II бөлмәдә миладын I минилијинин әдәбијјаты «Оркон-Јенисеј» китабә...

баhисәли мәгамлар аз да дејил. Амма о китаб ки, өзүндән сонра онларча, јүз... рчә мүбаhисә јаратмајачагса, о кимә лазымдыр?

hәмин китабын ән гијмәтли чәhәти онун кәнчлик үчүн јазылмасыдыр. Кәнч... к өјрәнәчәк, шүбhәләнәчәк, инкар едәчәк вә јени тәсдиг јолларына баш вура... г. Китабын үмуми истигамәти бу бахымдан да гијмәтлидир.

Биз арзу едирик ки, бу китаб бөјүк тиражла бурахылсын, чүнки бу китаба... јүк еhтијач вар.

...Елмәддин Әлибәјзадәнин «Азәрбајчан халгынын мә'нәви мәдәнијјәт тарихи... лы китабы кәнчләрин севимли китобы олачаг. Буна мәним heч бир шүбhә... хдур.

Педант елмә зәрбә вурачаг — буна да шүбhә етмирәм.

Азәрбајчан идеолоскијасынын тәмәл китабларындан бири олачаг — бун... анырам.

КАМИЛ ВӘЛИ НӘРИМАНОҒЛ...
професcор

Һәлә мән ушагкән анамын дедији бајаты вә лајлалары, сөјләдији дастан вә нағыллары, аталар сөзү вә зәрби-мәсәлләри кағыз үзәринә көчүрсәјдим чилдләрә сығмазды...

Мән бу китабы анама вә аналара итһаф едирәм.

ӨН СӨЗ

Һәр бир халг өз кечмишини өјрәнмәдән, ону билмәдән өзүнү дәрк едә, бу
уну вә сабаһыны гура билмәз. Халгын бәсирәт «ишығы» сајылан зијалы вә
әнәји олан кәнҹлик дә беләдир; о өз кечмишини билмәлидир, көкүнү, әсл-
әбини, әҹдадыны вә улу бабаларыны танымалы, мәнсуб олдуғу халгын мә'-
и дүнјасы илә јахындан таныш олмалыдыр. Хүсусилә, индики шәраитдә бу
анын гаршыја гојдуғу зәрури тәләбдир.
Азәрбајҹан халгынын мәншә тарихи, милли мәнсубијјәти — онун сојкөкү,
и-нәҹабәти мүәјјән олунмајынҹа, әсл тарихдән сөһбәт ачмаг — халгын кечиб
дији инкишаф јолуну тәдгиг етмәк, онун иҹтимаи-сијаси, мә'нәви-әдәби тари-
барәдә сөз демәк чәтиндир; нәинки чәтиндир, бу һеч мүмкүн дә дејилдир. Бу,
агсыз-бүнөврәсиз уҹалдылан бинаја бәнзәр ки, кеч-тез учуб төкүләҹәкдир.
Бу күн биз әсл һәгигәти дәмәлијик.
Азәрбајҹан халгынын мәншәји, сојкөкү вә инкишаф јолуну ү ч м ү һ ү м
р һ ә л ә үзрә өјрәнмәк, тәдгиг етмәк олар:
1) Ш у м е р (С у м е р) — т ү р к м ә р һ ә л ә с и. Милади тарихдән өн-
и III—II минилликләр (вә ондан даһа әввәлки дөврләр);
2) Ту р а н—И с к и т (с к и ф)—т ү р к м ә р һ ә л ә с и (массакет, сак,
, каспи вә онларын јени ерадакы давамы олан һун, аз, басил, булгар, сабирјј
ир, хәзәр вә б.—милади тарихдән өнҹәки сон миниллик вә милади тарихин
јүзилликләри;
3) Т ү р к м ә р һ ә л ә с и (ә н г ә д и м т ү р к: булгар, ујғур, чуваш, ја-
вә б.; г ә д и м т ү р к: оғуз, тувин , хаккас, шор вә б.; ј е н и т ү р к:
рбајҹан, гагауз, гыпчаг, печенег, половес, салар, түркмән, өзбәк, ҹығатај вә с.;
ј е н и т ү р к: башгырд, газах, гарагалпаг, гырғыз, кумык, ногај, татар,
от вә б. — милади тарихин башланғыҹындан бу күнә гәдәрки дөвр.
Түрк аиләсинә мәнсуб Азәрбајҹан халгынын инкишаф тарихиндә гәт един-
и јолун, һәләлик, тәхминән 10 мин или тәсәввүр олунур. Лакин бу, илкин тәх-
ни тәсәввүрдүр. Археоложи газынты вә тәдгигатлар давам етдикҹә јени һәги-
ләр ашкар олур, даһа дәринликләрә кетмәк имканы јараныр. Јерин дәрин
ларындан ашкар едилән һәлә 12 мин ил бундан габаг баш вермиш Үмумдүнја
шгыны вә она гәдәрки дөврләрә аид јени-јени тапынтылар—һөкмдарлар
аһысы (57.25; 98. 17), каинатын вә инсанын јаранмасы һаггында зәнкин дини-
ләсәфи вә мифик рәвајәтләр (96.38), һабелә инсанлығын «Гызыл дөвр»үнә аид
ылы лөвһәләр (75.256) вә с. тәсдиг едир ки, Шумер дөвру даһа сонракы инки-
ф мәрһәләсидир вә бу дөврүн чох дәрин вә зәнкин гајнаглары вар. «Билга-
с» дастанында, тарихә сәјаһәт шәклиндә, Үмумдүнја Дашгынынын шаһиди
уб бөјүк фәдакарлыглар көстәрмиш Убар Тутунун оғлу Дәдә Утнапишти—
ни бизим фолклор әдәбијјатымыздакы Нуһ пејғәмбәрлә бағлы сөһбәтләр бу
рихи һәгигәтләри бир даһа тәсдигләјир. Мә'лум олур ки, јаддашларда горунуб
... вә бу күнә кәлиб чыхан даһа гијмәтли ән'әнәләримиз вармыш, бизим

ларын әчдадларындан галма вә бизим сојкөкүмүзү онлара бәнддәјән гырылмаз м'әнәви-мә'нәви бағлардыр. Демәли, тәкчә дил хүсусијјәтләри дејил, халгын милләти јашадан һәм дә онун гәдим ән'әнәләри, ган јаддашыдыр.

Азәрбајҹан халгынын мә'нәви аләми зәнкин бүнөврә, көк үзәриндә јараныб, инкишаф едиб, өз милли-психоложи ахарына дүшүб, камилләшиб. Бу зәнкин бүнөврәнин, көкүн беш күчлү дајағы ашкар олур:

1) Гәдим дүнјамызын улу китабы «Билгамыс» вә үмумән Шумер-Бабил мәдәнијјәти; 2). Мүгәддәс дини китаблар күллијјаты «Авеста»; 3). «Орхон-Јенисеј китабәләри; 4). «Дәдә Горгуд китабы»; 5). Низами «Хәмсә»си.

Тәкчә Азәрбајҹан халгынын дејил, үмумтүрк дүнјасынын бу шаһ әсәрләри халгымызын мә'нәви аләминин ислама гәдәрки әсасы, бүнөврәси, мәһәк дашы олмушдур. Әслиндә азәрбајҹанлы характери, азәрбајҹанлы мә'нәвијјаты, азәрбајҹанлы ләјагәти бу көк үстүндә битмиш вә учалмышдыр.

Азәрбајҹан тарихини түрк вә үмумиликдә түрк халгларынын тарихиндән ајырмаг мүмкүн дејил. Бүтүн түрк тарихини исә үмумдүнја тарихиндән ајырмаг оласығмаздыр. Гәдимләрә, көкә доғру кетдикчә мүасир түрк халгларынын тарихи, әдәбијјаты, мәдәнијјәти, мә'нәви фикри вә дилләри үмумваһид гајнагларда бирләшир. Буна көрә дә Азәрбајҹан халгынын тарихи комплекс шәклиндә, халгын тале-мүгәддәратынын, мә'нәви фикринин, елминин вә мәдәнијјәтинин, әдәбијјатынын вә дилинин тарихилә әлагәли шәкилдә тәдгиг едилә, өјрәнилә биләр. Хүсусилә гәдим дөврләр бу истигамәтдә тәдгиг едилмәлидир ки, ајдынлыг, дәгиглик вә ардычыллыг алынсын, дүрүст елми нәтиҹәләрә кәлмәк мүмкүн олсун.

Азәрбајҹан әзәлдән түрк торпағы, түрк халгынын мәскәни олуб, гәдим мүстәгил түрк дөвләтләринин мәркәзләри ара-сыра бу торпагда јерләшиб. Халгын мәнсусән ејни аиләјә мәнсуб халгларын ваһид һакимијјәтдә бирләшмәси, ел-дөвләт бирлији онун мә'нәви аләми вә характеринин формалашмасы вә инкишафы тарихиндә мүһүм рол ојнајыб.

«Авеста» китабы—атәшпәрәстлик дини, Зәрдүшт әгли, амалы илә Азәрбајҹан мә'нәви аләми—улу Танрыја инам-е'тигад, әхлаг-е'тика, әдәб-әркан, адәт-ән'әнә, әк ешги вә с. арасында елә бағлылыг, елә јахын әлагә вә бир-бирини тамамлама вар ки, бу, мәһз бизи илк нөвбәдә халгымызын һәмин дини инамын әсил ваһиси олдуғу гәнаәтинә кәтирир. Бу һәгигәти Азәрбајҹан классик әдәбијјаты, онун зәнкин фолклору, инҹәсәнәти, мусигиси дә тәсдиг етмәкдәдир.

Фүзули фарсча «Диваны»нын «дибачә»синдә јазмышды: «*Т ү р к ч ә ш е' р и н и м ә с л и м и н с ә л и г ә с и н ә у ј ғ у н д у р*».

Азәрбајҹан халгынын вә үмумән түрк халгларынын «хәмири» әзәлдән ше'рлә јоғрулуб. Үмумтүрк көкүндә «Көј Тангры дини»—«Авеста» мүгәддәс дини китабы вә «Билгамыс»//«Килгамыш» дастаны, түркләрдә «Алп Әр Тонга», азәрбајҹанлыларда «Дәдә Горгуд», өзбәкләрдә «Алпамыс»//«Алпамыш», гырғызларда «Манас», башгырдларда «Уралбатыр» вә с. дастанлары мәһз ше'рлә нәсрин вәһдәти — нөвбәләшмәсилә јаранмыш дүнјәви сәнәт инҹиләридир. Түрк халглары һәлә «бешикдә» икән ше'рлә нәфәс алыб, она ше'рлә ана лајласы чалыныб; чох вахт онун фәлсәфәси ше'рлә јазылыб, һәтта бә'зән луғәт китаблары ше'рлә дүзүлүб-гошулуб. Бу тәсадүфи дејилди, бунун күчлү мә'нәви әсасы вә ән'әнәси варды. Бу поетик руһ мәһз 8—10 мин иллик тарихи олан «Авеста»дан кәлир. Чүнки әслиндә «Авеста» китабы ше'рлә јараныб, шифаһи олараг мусиги аһәнкилә мү- ... үстүндә дејилән ше'рләр, сөјләнилән кәламлар, охунан дуалар, вәсфләр — «... мнләр», нәғмәләр халгын ганына ишләјиб, руһуна һопуб. Бугүнкү Азәрбајҹан мусигисинин, һеч бир халгла мүгајисәедилмәз дәрәҹәдә бу гәдәр зәнкин рәнкә-

...у тәсдиг едир. Бизи «Дәдә Горгуд» китабынын «Билгамыс» дастанынын әсил ...иси, доғма «өвлады» олдуғу гәнаәтинә кәтирир.

Дүнја әдәбијјатынын бу надир инчиләриндә бир-бирини тамамлајан бәшәри ...блемләр, дүнја модели вә онун илкин гурумлары верилиб. Әбәди һәјат, ...анә, инсана мәһәббәт, азадлыг, достлуг, хејирлә шәрин мубаризәси вә с. бөјүк ...зами јарадычылыгынын да лејтмотиви олуб. Нәсиминин, Фүзулинин һәјат ...лыны мүәјјән едиб. Бабәкин гылынчына кәсәр вериб, Азәрбајҹан халгынын ...кин фолклор јарадычылығы да бу көк, бу гајнаг үстүндә көкләниб, халгын ...нәви дүнјасыны, милли ләјагәтини, гејрәтини формалашдырыб. Бир сөзлә, ...әрбајҹан халгынын ичтимаи-сијаси тарихи мә'нәвијјат тарихилә вәһдәтдә, ...-бирини гаршылыглы тамамлама, тәсдигетмә шәклиндә өјрәнилә биләр.

Демәли, тәкчә дил дејил, бүтүн дикәр мә'нәви: дини инам, адәт-ән'әнә, әдәб-...ан, характер-хасијјәт, поетик руһ-дујғу вә б. амилләр халгымызын кечиб-кәл-...и инкишаф јолуну, мәрһәләләрини бир-биринә бағлајыр, ваһид инкишаф хәт-...нә чәкиб кәтирир.

Улуларымыз азадлығы һәр шејдән үстүн тутуб, әсирлијин өлүм, өлүмдән дә ...ыр олдуғу фикри, дујғусу илә јашајыб, гул олуб шәрәфсиз јашамагданса, ...үмү үстүн тутублар.

IX әсрдә Азәрбајҹан халгынын гәһрәман оғлу Бабәк бу мәсләк уғрунда ҹа-...ны гурбан вермишди.

Нәсимини дири-дири дабанындан сојмушлар. Дүшмәнләри ону һеч олмаса ...үм ајағында әјмәк, руһән өлдүрмәк истәмишләр. Лакин бачармамышлар, бу ...мкүн олмамышдыр.

Азәрбајҹан халгынын мә'нәви камиллији, хәлги-милли руһу бу зәнкин гај...глардан сүзүлүб кәлир. Онун тарихи, мә'нәви дүнјасы бу дүнјанын зәнкинлији ...ә вәһдәтдә өјрәнилмәли, тәдгиг олунмалыдыр.

Китабда биз һәмин јөнү тутуб кәлмиш, бу вәһдәти тәдгиг вә тәсдиг етмәј...лышмышыг.

Бизә мә'лум мәнбәләрә көрә, гәдим тарихә малик Ј е в к о с П о н т... е--ын әввәлләриндән өз адыны һеч бир «гәрар», «рәсми көстәриш», тәзјиг ол...дан Г а р а д ә н и з ә вериб. Нијә? Чүнки Јерин бу гуршағынын һөкмра...кинләри олан түрк тајфалары күчлү, гүдрәтли дил вә мәдәнијјәт саһиби олуб...р. Јевкос Понтунун да ады өз-өзүнә силиниб кедиб, «Гара дәниз» олуб.

Бизим Ана Араз «Авеста» китабында әзәлдән Даитја адланыб. Зәрдүшт...әрһинчә инсанын јаранышы вә инкишафы үчүн илкин мүһүм амилләрин мөв...олдуғу бу мәканла бағлыдыр. Илк од бу дијарда, бу јурдда пүскүрүб-аловла...ыб, илк һәјат, јашајыш, илк инсан мәскәни бу әразидә јараныб. Су һәјат демәк...ир, Танры сәвијјәсидир. Улу Һүрмүз бу чајы јарадыб ки, инсанлара сәадәт вер...н, торпаг ҹана кәлсин, өлкә чичәкләнсин... Һеродотун «Тарих»индә, арты...аитја чајы А р а з//А р а с//Ә р а з//Ә р а с-дыр. Мүрәккәб сөздүр. Тәмиз түрк...дир: Ә р—икид, әр, ҹәсур демәкдир, аз//ас—гәдим күчлү-гүдрәтли түрк та...аларындан биринин адыдыр. Ики сөз бирләшиб Араз//Арас//Әраз//Әра...луб. Ә р азларын, јахуд а з//а с әрләрин ахар сују, чајы демәкдир. Һәмчини...ман кечдикчә бу ики сөз өлкәнин адында бирләшиб А з ә р+б а ј ҹ а н сөзүну...асыны (А з+ә р...) тәшкил едиб. А з+и ј а//А с+и ј а гит'әсинин ады д...радан көтүрүлүб...

Бизим көзәл К а с п и—Х ә з ә р дәнизинин ады «Авеста» китабында Вору...ашдыр. Зәрдүштүн шәрһинчә, Ворукаш ахар суларын төкүлдүјү көл-дәнизди, ...Мүгәддәс Хикаријанын (Гафгазын) әтәкләриндә јерләшән «Танры сакин»ди...

гуна елә шаһидлик едиб, бу золағын синәсинә елә тәбии *мөһүр* вуруб
фәләк дә ону силә билмәз. Одлар јурду Азәрбајҹан бу золағын тән ортасын
дыр. Демәли, онун мәншә вә инкишаф тарихи дә бу хәтт үзрә давам едиб,
хәтт үзрә дә тәдгиг олунмалы, өјрәнилмәлидир.

Тарихин мүәјјән мәрһәләсиндә Чар Русијасы Иран дөвләтилә бирләш
Түркмәнчај мүгавиләсилә Азәрбајҹаны ики јерә парчалады, доғма Араз ана т
тағы Ҹәнуба вә Шимала бөлдү...

Тарихин дикәр мәрһәләсиндә Совет Русијасы Азәрбајҹан халгыны тү
көкүндән ајырмаг үчүн онун сағ вә сол ганадыны да гырыб-кәсиб ону бир «нөгт
тди. Лакин Азәрбајҹан бир «нөгтә» дејил, түрк дүнјасынын Оғуз-шаһ дамар
дыр. Сүбут «Оғузнамә»—«Дәдә Горгуд» епосудур, «түрк», «түрк» дејә-дејә фа
дилиндә јазан Низамидир, Хаганидир, бир гәдәр дәринликләрә кетсәк, гүдрәт
Туран дөвләтидир. Искит һөкмдарлығы, Мидија, Араз үстүндә бәргәрар олму
Томирис-Массакет-сак вә Атрупат-Атропатена дөвләтләридир ки, бунлар да
индә «улу түрк бабаларын јаратмыш олдуглары» дөвләтләрдән олуб.

Бурада, тәхминән миладн тарихин IV—VII әсрләриндән халгын јаддашы
әкк олунмуш вә XI әсрдә Маһмуд Кашғарлынын гәләмә алдығы бир кәламы ја
алаг.

Гәдим шәкли:

«Гачан көрсә аны түрк
Будун анға ајдачы
Мунар тәкир улуғлуг
Мунда нару кәслинүр.

(«Диван», I, 352)

Мүасир шәкли:

Һачан көрсә, о түркдүр
Халг она дејәҹәкдир:
«Буна улулуг јарашыр!»
Онда һәр иш битәҹәкдир.

Бу мисралар бизим әҹдадларымыз һаггында халгын үмуми рә'јидир, түрк
ерилән гијмәтдир ки, бәдии әсәрдә дә беләҹә өз әксини тапыб.

Халгын милләтин формалашмасы тарихиндә *әрази, дил, мә'н*
ијјәт бирлијини мүһүм амил кими гәбул едириксә, онда һәмин амил
рин үчү дә јерин бу гуршағына там ујғун кәлир. Бу мүнасибәтлә бу јахынлард
1970-чи илләрдә) ашкар едилән вә м. ө. V—IV әсрләрә аид «Иссык» тапынты
ыны—өзүнәгәдәрки бир нечә мин иллик мәдәнијјәти (мадди, дил, әлифба, инҹ
нәт вә б.) үзә чыхаран хәзинәни хатырламаг фикримизи бир даһа тәсдиг едир.

Тарихи һәгигәтләр беләдир. Биз Азәрбајҹан халгынын тарихи-тале мүгәддә
тыны, онун мә'нәви дүнјасыны, әдәби, дини-елми вә фәлсәфи фикир тарихин
јөндә тәдгиг етмәлијик.

Биз һәгигәти демәкдән чәкинмәмәлијик!

Мүәллиф анадилли гәдим китабәләрин һәм нәср, һәм дә поетик мәтинләринин
лини, ифадә тәрзини мүасирләшдирәркән орта бир јол тутуб, мүмкүн гәдәр
линә јахынлығы сахламаға чалышыб, мүасир дилә там чевирмәјиб. Бун
сәдән едиб ки, охуҹу дүшүнсүн, мәтндәки сөз вә ифадәләри тутушдурсун, му
ијисә етсин, гәдим дилимизлә мүасир дилимиз арасындакы ...

КИРИШ СӨЗҮ

Бу китаб нә үчүн јазылды!?

«Азәрбајҹан тарихини — чох зәнки тарихини, бөјүк тарихини јаратма лыјыг. Мән белә дејәндә бә'зи та рихчиләр ҹаваб верирләр ки, биз он јазмышыг. Јаратдыгларыныза көр сағ олун, тәшәккүр едирәм. Анҹа Азәрбајҹан халгынын һәгиги тарих һәлә јаранмајыбдыр».

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.

Азәрбајҹан Республикасынын

Президенти

Адәтән, һәр һансы бир китабын, тәдгигат әсәринин «Кириш» вә ја «Кириш сөзү» әсәр тамамланандан сонра јазылар. Мән б ... адәти» позур вә сөзә «Бу китабы нә үчүн јаздым?» — суалын ҹавабла башлајырам.

Чохҹилдлик (6—8 ҹилд) «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи ҹин редаксија һеј'әти I ҹилд үчүн 2 очерк јазмағы мәнә тапшы мышды. Очеркләр јазылды. Охунуб бәјәнилди вә гәбул олунд Очеркләрин мүзакирәси вә гаршылыглы сөһбәтләр заманы мән белә бир шүбһә јаранды ки, һәләлик үч миниллик тарихи мә'лу олан бир әдәбијјатын өјрәнилмәси вә тәдгигиндә доғру истигам көтүрүлмәјиб; Азәрбајҹан әдәбијјатынын көкү, өзүлү өз зәнки доғма гајнагларына јох, јад гајнаглара — әрәб вә фарс көкүнә ба ланыр. Чохҹилдлијин план-проспекти илә таныш олдум, көтүр-г етдим. Шүбһәм доғрулду. Редаксија һеј'әтинә мәктуб јаздым, д

«Һөрмәтли редаксија һеј'әти!

Чохчилдлијин план-проспектилә таныш олдум вә ашағыда[…] гәнаәтә кәлдим:

I чилд «Гәдим дөврләрдән XV әсрә гәдәр әдәбијјат»а һә[…] олунуб.

Азәрбајчан әдәбијјаты зәнкин әдәбијјатдыр, онун чох гәдим т[…]рихи вар. Халгымызын белә бир зәрби-мәсәлини хатырлајаг: «[…] көку үстдә битәр».

VI—VII әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатынын зирвәси сајыл[…] «Дәдә Горгуд китабы» мәһз бу көк, бу өзүл үзәриндә јаранмыш[…]дыр; бу «Китаб» она гәдәрки зәнкин ән'әнәнин VI—VII әсрл[…] зирвәси иди. Демәли, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихини јарадан[…]ын илкин вә тә'хирәсалынмаз вәзифәси «Дәдә Горгуд»а гәдәр[…] бәдии сөз, естетик фикир гајнагларыны арашдырмаг, «кәшф» е[…]мәк, һабелә онун елми тәһлилини вериб чохмәртәбәли бинаны[…] ә'ни 6—8 чилдлик әдәбијјат тарихинин, дәрин вә мөһкәм бүнө[…]әсини газымагдан, бу бүнөврәнин сал дашларыны тапыб өзүлү[…] ојмагдан ибарәт олмалыдыр.

План-проспектдә «Дәдә Горгуд китабы» «VII—X әсрләрдә әд[…]ијјат»—II фәсилдә кедиб, бундан әввәл исә, «Әрәбдилли Азәрба[…]ан әдәбијјаты» адлы бир бөлмә гејд олунуб! Һалбуки, «Дәдә Го[…]уд китабы»ндан әввәл Азәрбајчанда һеч бир јаддилли әд[…]ијјат олмајыб. Марагдыдыр, «Дәдә Горгуд китабы»нын VI—V[…] әсрләрин әдәби мәһсулу вә мүәллифинин VI—VII әсрләрин бөјү[…] әдәби шәхсијјәти олдуғу дүнја елми фикриндә гәти шәкилдә сүбу[…] вә тәсдиг едилдији һалда, көрүнүр, редаксија һеј'әти буну һе[…]әчһлә гәбул етмәк истәмәмишдир.

«Дәдә Горгуд китабы» кими, Азәрбајчан әдәбијјатынын мәһә[…]ашы вә нәһәнк әсәринә план-проспектдә 1, 3 м. в., «Әрәбдилл[…] (?) Азәрбајчан әдәбијјаты»на исә 0,8 м.в., јер ајрылмышдыр[…] дүздүр, бу һәчм тәхминидир. Амма, тәхмини олса да, мүнасибә[…]ідындыр. «Дәдә Горгуд китабы»нын нүфуз вә тә'сир даирәсини[…] күчлү олдуғу VIII—X әсрләрдә дә «Әрәбдилли Азәрбајчан әдә[…]ијјаты» анчаг солғун ишарты иди...

Азәрбајчан әдәбијјаты јүксәк амаллар, идеаллар вә идејалар[…] әдәбијјатыдыр. Онда бу үстүнлүк өзүнү башланғычдан көстәрир[…] Азәрбајчан халгынын тарихи сабитлији, мә'нәвијјаты, хәлги-милли[…] кејфијјәтләри—милли характери, өз ше'р-сәнәт дүнјасы, мәсләки[…]малы, һагг-әдаләт уғрунда, инсани кејфијјәтләр уғрунда, азадлыг[…]

лил вә тәгдир етмәли, милли әдәбијјатын өз сәвијјәсинә галх-
ыдыр. Бунун үчүн исә анадилли әдәбијјатымызын кифајәт гәдәр
материалы, өз зәмини, өз гранит әсаслары вар, ону үзә чыхарыб
ага вә дүнјаја тәгдим етмәк алим-вәтәндашлыг борҹудур.

Чохҹилдлик «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нин I вә II ҹилдлә-
вә ја, һеч олмаса, бүтөвлүкдә бир ҹилди «Дәдә Гор-
) китабы»ны јетирән тарихә, ән'әнәјә, милли зәминә вә бу надир
итаб»ын кениш вә һәртәрәфли тәһлилинә ајрылмалыдыр. Чүнки
«Китаб» Азәрбајҹан тарихинин гызыл сәһифәләридир, мүәјјән
әр тарихи һәгигәтләрин бәдии тәсдигидир.

План-проспектдә верилмиш «Азәрбајҹан әдәбијјатынын гајнаг-
ры» (I фәсил) илк нәзәрдә диггәти ҹәлб едир вә үмид дә доғурур.
кин ајдын олмур ки, бурада нәдән данышылаҹаг. Чүнки мүҹәр-
д шәкилдә, әввәлҹә «Гәдим дөврдә вә еркән орта әсрләрдә Азәр-
јҹан (тарихи хүласә)» вермәк нәзәрдә тутулур. Сонра, «Мифоло-
ја. Шифаһи халг јарадыҹылығы» кәлир. Чохларына гәрибә кө-
нсә дә, демәлијик ки, ахыр вахтлар Азәрбајҹан әдәбијјатшүнас-
ығы чох ағыр бир хәстәлијә—мифолокија хәстәлијинә тутулуб.
ифолокија өзү мараглы елм саһәсидир, лакин о, биздә чох сол
тигамәт көтүрүб. Һәр шејдә мифолокија ахтармаг, һәр шеји миф-
бағламаг, һәр бир реал-тарихи һадисәни вә ја реал-тарихи шәх-
ијјәти мифләшдирмәк мејли елми јол дејил. Дәдә Горгуд кими
әби шәхсијјәти инди мифә бағламаг, онун реал-тарихи варлығ
адуғу үзәринә көлкә салмаг, иллүзија һесаб етмәк мәһз бу хәстә
ијин ағырлашдығыны тәсдиг едир. Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслы-
ыны бу хәстәликдән хилас етмәк лазымдыр...

Даһа сонра, «Авеста» вә Азәрбајҹан әдәбијјаты» вә «Албан
әдәнијјәти» бөлмәләри верилир. I фәсилдә ахырынҹы бөлмә «Гә-
им түркдилли абидәләр» адланыр. Әслиндә, мәтләб елә бурадан
ашланыр. Лакин јенә анлашылмыр ки, һансы китабәләр нәзәрдә
утулур. Бу бөлмәјә ајрылмыш һәҹм (0,6 м. в.) бизи мүтәәссир ет
и. Ахы, 12—14 сәһифәдә «Дәдә Горгуд китабы» кими бир абидәни
етирән күҹлү ән'әнәдән, әсас «гајнаглардан» нә данышмаг олар
кәр «Дәдә Горгуд»а гәдәрки түрк китабәләринин садәҹә сијаһы
ыны тутсаг, һәҹмҹә 0.6 м. в-дән бир нечә дәфә чох олар. Бурада
мумијјәтлә гәдим түрк китабәләриндән јох, бәдии әсәрләрдән —
әдим маһнылар, ағылар, варсағылар, матәм, дөјүш вә гәһрәман
ыг нәғмәләри, икимисралыглар, тујуглар, аталар сөзләри вә зәрб
... бунлары тәдгиг, тәһлил вә тәгди

Јенисеј» китабәләри мөвҹуддур. Һә... әсримизин әвәлләрин М. Ф. Корш бу китабәләрин поетик әсәрләр олдуғуну сөјләми поетик дил вә үслубда јазылдығы гәнаәтинә кәлмишди (78.139). фикри давам вә инкишаф етдирәрәк, И. В. Стеблева китабәлә поетик әсәрләр кими тәдгиг етмиш вә гаршыја бир сыра пробле суаллар гојмушдур: «Орхон-Јенисеј» китабәләринин характери даир елми әдәбијјатдакы фикир мүхтәлифлији бүтүн ҹиддијјәти гаршыја суаллар гојур. Биринҹи суал: һәгигәтән, бу јазылары по тик әсәрләр адландырмаг оларм вә, әкәр оларса, VI—VIII әс ләр түрк поезијасынын формал өлчүләри әслиндә һансыларм Вә икинҹи суал: «Орхон-Јенисеј» мәтнләри әдәби-бәдии әсәрлә дирми вә онларда һәр һансы бир жанрын әламәтләрини ашкар е мәк олармы? Бу суалларын һәлли, көрүнүр, түрк әдәбијјатлар нәзәријјәсиндәки мөвҹуд түркдилли вә әрәб-фарс дилли әдәбијја ларын гаршылыглы әлагәләринин вәзијјәти барәдә, түркдил классик әдәбијјатларда бир сыра поетик жанрларын мәншәји б рәдә, һәмчинин фолклор формалы ше'рин инкишафы барәдә би гәдәр башга ҹүр дүшүнмәји тәләб едир» (99.5, 100. 101).

Бу фикирләрдә түрк халгларынын әдәбијјатлары илә әрәб-фа дилли әдәбијјатларын гаршылыглы әлагәси мәсәләсинә јени ҹыг бахыш вардыр; мәсәләнин гојулушу тәзә вә мараглыдыр; али «узагдан-узаға» һәгигәти чох дүрүст дәрк едә билиб. Буна көрә гојулан суаллар елми маһијјәт дашыјыр вә гејдсиз-шәртсиз Аз бајҹан әдәбијјаты (вә дили) тарихинин, хүсусилә гәдим вә класси дөврү илә мәшғул олан тәдгигатчыларына аиддир; бу суаллара и мөвбәдә даһа дүрүст ҹаваблары биз верә биләрик... «Орхон-Јен сеј» мәтнләринин тарих әсәрләрими, бәдии-поетик әсәрләрми олу олмадығы мәсәләсинә кәлинҹә, јенә нүфузлу сөзү биз демәли, елм фикри биз сөјләмәлијик.

Ә в в ә л ә н, түркологи алимләрин «Орхон-Јенисеј» мәтнләрини поетик әсәрләр» олдуғу гәнаәтинә кәлдијини әслиндә онунла иза етмәк олар ки, бу, түрк дилләринин әзәли үстүнлүјүдүр. Поети ну, аһәнк түрк дилләринин тәбиәтиндән, бир көклүјүндән доғу сөзләрин дахилиндәки сәсләрин, һеҹаларын инҹә вә галынлыға көр бир-бирини изләмәси, һәтта самитләрин дә саитләр кими доғул ундан инҹә (јумшаг) вә галын сәсләрә ајрылмасы, бүтүн бунлар јғун олараг да сөзләрин јаранмасы, бирләшмәси вә ајрылмас ајдаларынын сабитләшмәси өз јарадылышындан түрк дилләрин

б- олмадығы», буна әсасән дә «түрк поезијасынын формал өл-
әри», «поетик жанрларынын мәншәји» вә «фолклор формалы
рин инкишафы» барәдә дүшүнмәјә бир о гәдәр еhтијач дујул-
; чүнки бу мәсәләләрин ајдынлашмасы вә һәллинә һәм «Дәдә
ргуд китабы», һәм дә Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ындакы
лү фолклор материалы там елми әсас верир. Мәсәлә бурасында-
р ки, бунлары һазыр мәтнләр ичәрисиндән сечиб чыхармаг, бир
, «кәшф» етмәк лазымдыр вә бу бизим әдәбијјат тарихчиләрими-
борчудур. Бунлар түрколог-алимин гаршыја гојдуғу проблем-
ллара чаваб верәчәкдир.

Азәрбајчан әдәбијјатынын мәһәк дашы — бөјүк дајағы, һәлә-
к «Дәдә Горгуд китабы»дыр, онун да зәнкин гајнаглары вар;
гајнаглар сызылыб кәлиб «Дәдә Горгуд» умманыны јаратмыш-
р. «Дәдә Горгуд китабы»нын мәзмунунда исә бүтөвлүкдә VI—
әсрләр вә она гәдәрки Азәрбајчан халгы вар; онун гәһрәман-
г тарихи, хәлги-милли кејфијјәтләри, ешги-мәһәббәти вар; онун
дии-естетик тәфәккүрү, әхлаг-етикасы, севинчи-кәдәри, аилә-
ишәти вар; онун шәрәфи, шаны--шөһрәти, мәрдлији-мәтанәти.
ымы—кишилик гүруру-ләјагәти вар. Бунлары ачыб, тәдгиг едиб
лга тәгдим етмәјән, елмин мүасир тәләбләри сәвијјәсиндән кә-
ш вә һәртәрәфли тәһлилини вермәјән әдәбијјат тарихи әсл тарих
а билмәз!..

Беләликлә, «Дәдә Горгуд китабы»на гәдәр,—биз һәлә «Билга-
іс» вә «Манас» кими дүнја шөһрәтли гәдим үмумтүрк епослары-
хатырламадыг—јүзләрчә «нәгд» ше'р инчиләри, ондан да хејли
х һазыр аталар сөзләри, зәрби-мәсәлләр вар ки, бунлара елми-
рихи мүнасибәт, бунларын бәдии-естетик тәһлили, сәнәткарлығ,
л-услуб хүсусијјәтләринин тәдгиги бир чилдә дә сығмаз. Демәли,
Азәрбајчан әдәбијјатынын гајнаглары» фәсли, әслиндә б ү т ө в
и р ч и л д олмалыдыр ки, 6—8 чилдлик әдәбијјат тарихи бу
нөврә, бу өзүл үзәриндә дајана билсин. Бундан сонра II чилди
змаг олар ки, бу да «VI—IX әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты» ады
ә бүтүнлүкдә «Дәдә Горгуд китабы»на, онун кениш, һәртәрәфли
һлилинә, тә'сир даирәсинә, «Дәдә Горгуд» ән'әнәләринин дава-
ы, инкишафы вә с. мәсәләләрә һәср олунмалыдыр.

Чохчилдлијин һәчминә ујғун оларак, III чилд «X—XIII әсрләр
зәрбајчан әдәбијјаты» ола биләр. Бу дөвр өз спесификлији, зән
инлији илә, әдәби-сијаси һадисәләрин чохчәһәтлији вә зиддијјәт
...

ирадыр. Бу шәртлә ки, анадилли әдәбијјатымызын чох узаг кеч
ишләрдән кечиб кәлән дәрин көкләри гырылмасын, апарычы гол
әдәбијјатын шаһ дамары кими әсас тутулсун. Буна Низамини
уасири вә гәдим ше'р, фолклор вә «Дәдә Горгуд» руһунун XII—
III әсрләр зирвәси олан шаир Әли вә онун анадилли «Гиссеји
усиф» поемасы там әсас верир. Бурада, әлбәттә, Мәһсәти, Хагани
изами вә шаир Әли әдәби портретләри кедә биләр. Шаир Әлиј
сә лајигли јер верилмәли, о, халг әдәбијјаты гајнаглары вә сели
ин умманы кими өн плана чәкилмәлидир. Әли, һәлә онун өз сағ
ығында Низами ән'әнәләринин Азәрбајчан дилиндә давамчысы
ди; бирчә әсәри илә дә о, Низами сәвијјәсинә јүксәлирди; әрәб
арс дилләри вә әдәбијјатшүнасларынын амансыз тәзјиги шәраи
индә «Гиссеји-Јусиф» кими классик бир әсәрин ана дилиндә ја
ылмасынын өзү тарих дејилми?!..

Азәрбајчан халгынын мә'нәви варлығынын, тале-мүгәддәраты
ин, сөз сәнәти тарихинин елми шәрһини, әслиндә бу үч чилд һәлл
ир; нүфузлу јени сөз, јени елми фикир демәк үчүн бурада бүтүн
иканлар вар. Сонракы, «XIV—XX әсрләр әдәбијјаты»ны јазмағы
ләлик тә'хирә салмаг да олар, чүнки пис-јахшы јазылыб. Бүтүн
ми гүввәләри гәдим дөвр әдәбијјатымызын јазылмасына сәфәр-
р етмәк даһа фајдалы оларды.

Нәһајәт, бурада мүһүм бир мәсәләјә, идеоложи сајығлыгла
ғлы чох һ ә з и н бир нөгтәјә тохунмадан кечмәк мүмкүн дејил.

Чохчилдлијин план-проспектиндә дөврләрин әһатә олунмасы,
лдләрә пајлашдырылмасы кифајәт дәрәчәдә әсасландырылма-
б. Гәдим дөвр үзрә фарс-әрәбдилли әдәбијјатлара үстүнлүк
рилмәси белә бир тәсәввүр јарадыр ки, бизим чохһөрмәтли әдә-
јјат тарихчиләримиз мәнсуб олдуглары халгын мә'нәви фикир
нјасы вә онун башланғычы илә јахындан таныш дејилләр, хал-
н мә'нәви-естетик фикир тарихи, гәдим бәдии сөз хәзинәсинин
ары онларын әлиндә дејилдир. Белә олмасајды, 2500—3000 ил-
к вә даһа артыг бир дөврү, дејәрдик ки, чох зәнкин вә илаһи
р дөврүн әдәбијјатыны бирчә чилдә -- «Гәдим дөврләрдән XV
рә гәдәр әдәбијјат» адланан I чилдә сығышдырмаг истәмәз вә
ун да јарыдан чохуну фарс-әрәбдилли әдәбијјата ајырмаздылар.

Бурада гејд едим ки, јазылмагда олан гәдим дөвр әдәбијјат та-
хинин мүәллифләриндән бири дә мәнәм. I чилдин јазылмасына
ми рәһбәрлик едән ф. е. д. Гафар Кәндли илә әсәрин факт мате-

Бурадан исә тәһлүкәли бир мејл јаранып. Белә ки, биринчи
үнја мүһарибәси илләриндә вә ондан бир гәдәр сонра шаһлы
ежими дөврүндә Иран буржуа идеологлары сүбут етмәјә чалы
ырдылар (вә инди дә чалышырлар) ки, Азәрбајҹан халгы фар
ардан дөнмәдир; бу өлкәнин гәдим әһалиси түрк олмајыб, «азәр
ајҹанлылар көкҹә түрк јох, фарслардыр», «түрк дили онлары
на дилини (күја «азәри дили»ни) арадан чыхарды», ҹәнуб вә ши
ала бөлүнән «ики Азәрбајҹанда јашајанлар көкҹә бамбашг
алглардыр» (5.46) вә һб. Иран өз «милли бирлији» шүары алтын
а Азәрбајҹан халгынын кечмишини белә ләкәләјир. Бу дүшмә
рикирләр Сејид Әһмәд Кәсрәвинин «Азәри, јахуд Азәрбајҹаны
ски дили» (1926, 1937) китабында өз әксини ачыгҹа тапыб. Кә
рәви јазыр: «Тарихин башланғыҹында — 3 мин ил габаг мадла
Азәрбајҹанда вә бу јан-јөрәләрдә јерләшмишдиләр. Тарихлә т
ыш олан һәр кәс билир ки, ики мин ил габағадәк түркләр бу јахы
ерләрдән чох узагда олмушлар. Асијанын орталарында јашамыш
ар. Бә'зиләринин: «Азәрбајҹан елә башланғыҹдан түркләрин ју
у олмушдур» — демәси чох авам фикирдир. Белә демәклә һеч би
ајда әлдә етмәк олмаз» (23.8) вә һб.

Бәли, бу јандан да биз өзүмүз «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи
ими бөјүк бир тәдгигатла «тәсдиг едәк» ки, бу да бизим әдәбијј
арихимиз! Көрүрсүнүзмү, гәдим дөвр Азәрбајҹан әдәбијјаты
сасән фарсдилли (һәм дә әрәбдилли) олмушдур, сонралар, јаваш
аваш халг «түркләшдикҹә», онун әдәбијјаты да «түркләшмиш
арсдилли әдәбијјатын «көмәји», «тә'сири» илә түркдилли әдәби
ат јаранмышдыр вә с. Демәли, елә биз өзүмүз дә фарсдилли олм
ишуг, әдәбијјатымыз да. Демәли, Әһмәд Кәсрәви вә онун ардыҹы
ары олан мүасир Иран буржуа идеологлары сәһв етмир....

Бу, өз әлимизлә өз башымыза даш салмаг демәк оларды. Кәл
әк нәсилләр бу сәһви бизә бағышламаз, Азәрбајҹан халгын
мә'нәвијјат тарихинә вурулмуш бу гара ләкәни јүз илләр боју т
мизләјә, јуја да билмәзләр. Бир вар ки, сөзү јад десин, бөһтан
дүшмән атсын. Бу тәбиидир. Бир дә вар ки, буну јарым әсрдән а
тыг бир мүддәт әрзиндә апарылан бөјүк тәдгигат ишинин нәтиҹә
илә өзүмүз «тәсдиг едәк», «әсасландырағ». Бу исә мүсибәтдир, ч
килмәз дәрддир.

Мүсибәтдир ки, бизим Тарих Институтунун, хүсусилә «л
дер» тарихчиләримизин фәалијјәти дә мүәјјән мә'нада Иран бу
жуа идеологларынын бу бөһтанлары илә сәсләшир.

*Чохчилдлиіин бу план-проспектлə јазылмасы вə чапы кəлəчə-
ə ағыр нəтичəлəр верə билəр. «Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи»н
нун гəдим дөврүнү лајигинчə, елмин сон наилијјəтлəри əсасынд
əбирлə ишлəјиб 5—10 ил кеч чап етмəклə биз һеч нə итирмəри
Бүтүн саһəлəр үзрə əсл тарихимизин јазылмасына халгымызы
өјүк мə'нəви еһтијачы вардыр...*

*I чилд үчүн мəн ики очерк јазмышам: 1) «Гəдим дөвр Азəрба
ан əдəбијјатынын дил-үслуб мəсəлəлəри» — 2 м. в., 2) «Низам
ин ана дилиндə јазан мүасири Əли вə онун «Гиссеји-Јусиф» əса
и» — 1 м. в. Бу шəкилдə јазылан вə Азəрбајчан халгынын мə'нəв
лəмини əрəб-фарс көкүнə бағлајан əдəбијјат тарихинин мүəллиф
əриндəн олмаг, өзүмү лəкəлəмəк истəмирəм. Буна көрə дə, јазы
арымын орада кетмəсиндəн имтина едир, онлары кери тəлə
дирəм.*

12 август 1985-чи ил. *Һөрмəт вə еһтирамла!*

Лакин нə Институтдан бир сəс-сəмир чыхды, нə дə «Бөлмə»дəн
едаксија һеј'əти өзүнү сындырмаг, шанына кəсир кəтирмəк истə
ирди. Бунунла белə, бəрк гəзəблəнмишди.

Мəсəлə бундадыр ки, əввəлки һəр ики нəшрдə Азəрбајчан хал
, онун мə'нəви көклəри, тарихи, əдəбијјаты, дили вə с. елə дума
, гаранлыға гəрг олуб ки, нечə дејəрлəр, ондан аллаһ да баш ача
лмəз. Бу китабларда мүхтəлиф јол вə үсулларла көкүмүз, əсли-
из, нəчабəтимиз əрəбə, фарса бағланыр. Бу, əлбəттə, сəбəбси
јилди.

Амма һəр сөзү демəк, һəр сəбəби көстəрмəк олмур...

Узун мүддəт, јə'ни 50 илдəн артыгдыр ки, азəрбајчаншүнаслы-
н башында онун өз көкүндəн олмајан, ана көкə биканə олан
дамлар дурмуш, елмə истигамəт вермишлəр. Онлар Азəрбајчан
лгынын мəншəјини вə мə'нəви гајнагларыны фарса, əрəбə бағла-
ға һəмишə һазыр олмушлар.

Белə сол гүввəлəрə гаршы амансыз олмаг, бу галыглары лəғв
иб арадан галдырмаг инди чох мүһүм вə тə'хирəсалынмаз вəзифə
дејəрдик ки, алим-вəтəндашлыг борчудур.

Бүтүн сон дөврлəрдə «Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи» китабла-

»нә, чилдләрин елми мотивинә, кеjфиjjәт вә дәjәринә нәзәр jети-к, бу нәшрлә охучулары мүхтәсәр таныш едәк.

Үччилдликдә Азәрбаjчан әдәбиjjатынын, тәхминән ики ми-дән артыг бир инкишаф jолу изләнир, тәдгиг олунур. Бу чох бө-к ишдир. Әсәрин әһәмиjjәтиндән, мүсбәт чәһәтләриндән чох jа-ылыб, чох данышылыб...[1] Биз нөгсанлар үзәриндә даjанмағы даһа-аjдалы саjырыг. Нөгсанлардан данышмаг она көрә фаjдалыдыр-и, үччилдлик һазырда бөjүjүб jетишмәкдә олан нәслә, зиjалы-утләсинә милли әдәбиjjатымызы өjрәнмәк үчүн сон вә нүфузлу-әр саjылмагда, али мәктәбләрин мүвафиг факүлтәләри үчүн иса-әрслик ролуну оjнамагдадыр.

Үччилдлиjин нөгсанлары чохдур. Бәнд-бәнд бә'зи чидди нөгсан-ар үзәриндә даjанаг.

1

Әсәрин 1 чилди «VII әсрә гәдәр Азәрбаjчан шифаһи халг әдә-иjjаты» (с. 5—36) фәслилә башланыр. Азәрбаjчан халгынын ми-аддан өнчәки вә милади тарихин илк әсрләринә аид долашы-ә'луматлар верилир, думанлы фикирләр сөjләнилир. Милади та-ихин әввәлләриндә Азәрбаjчанда куjа Пәһләви jазысындан исти-адә едилирмиш, хүсуси бир әлифба (?) да вармыш, мәктәбләрд-дини китаблардан истифадә едилирмиш вә с.

Китабда охуjуруг: «Jени еранын әввәлләриндә Атропатенд-Пәһләви jазысындан истифадә едилирди. Арранда иса даһа со-

---

[1] Ә. Ағаjев. «Әдәбиjjат тарихи һаггында гејдләр» (III чилд) «Әдәб. -инчәсәнәт» гәзети, 1958, 18 jанвар; Х. Мәммәдов, «Мәним гејдләри-(III чилд), «Әдәб. вә инчәсәнәт» гәзети, 1958, 1 март; Тағызадә Аға Һ-еjн, «Тәһлилдә jығчамлыг лазымдыр» (III чилд), «Әдәб. вә инчәсәнәт» гә-и, 1958, 5 апрел; З. Сәмәдов, «Азәрбаjчан әдәбиjjаты тарихи» (III чил-«Азәрбаjчан мүәллими» гәзети, 1958, 6 апрел; Н. Ахундов, «Азәрбаjч-әдәбиjjаты тарихи» (III чилд) «Коммунист» гәзети, 1958, 8 апрел; М. Ә. Әск-ов, «Классик әдәбиjjатымыз һаггында әсәр» (I чилд), «Әдәб. вә инчәсәнә-гәзети, 1960, 24 декабр; М. Гулузадә, «Гиjмәтли елми әсәр» (II чил-«Әдәб. вә инчәсәнәт» гәзети, 1961, 20 маj; С. Һүсеjнов, «Әдәбиjjат тарих-

ракы әсрләрдә олса да, хүсуси әлифба јарадылмыш иди. Бу әлифбанын һәтта 52 һәрфдән ибарәт олдуғу да мә'лумдур. Әлиф јарадылдыгдан сонра бу тәрәфләрдә мәктәбләр ачылдығы, дин китаблардан, һәтта дүнјәви әдәбијјатдан тәрчүмәләр едилдији ејд олунмагдадыр. Истәр чәнубда, истәрсә дә шималда бир сыр елмләрә дә хүсуси фикир верилирди. Белә елмләрдән, һәләли стролокијадан тамамилә ајрыла билмәмиш олса да, астрономи хүсуси јер тутурду. Һәр ики тәрәфдә јетишән ме'марлар, тохучула бәзәк-зинәт шејләри усталары өз сәнәткарлыг мәһарәтилә һәтт гоншулар ичәрисиндә белә шөһрәт газанмышдылар. Бу мәдәнијјә әлбәттә ки, бу әразидә јашајан халгларын, јә'ни бугүнкү азәрба чанлыларын гәдим бабаларынын өзләри тәрәфиндән јарадылмыш бир мәдәнијјәт иди...» (1.8) вә һб.

Халгын кимлијини, һансы дилдә данышдығыны, әдәбијјатыны һансы дилдә јарандығыны, мәдәнијјәтинин хәлги чизкиләрини истифадә етдији әлифба вә онун системини мүәјјән етмәдән бу сөзләри нечә баша дүшмәк олар?! Пәһләви јазысынын, һабелә «хүсуси әлифба»нын (албан јазысы нәзәрдә тутулур) Азәрбајчан халгына дәхли јохдур. О вахтлар Азәрбајчан халгынын, бизим бабаларымызын һансы дилдә данышдығыны, һансы «динә» гуллуг етдијини мүәјјәнләшдирмәдән демәк олармы ки, мәктәбләр вар иди, дүнјәви вә дини китаблар тәрчүмә едилирди? Бу дүнјәви вә дини китаблар һансы дилдән һансы дилә чеврилир вә јазылырды? Китабда бу суаллара һеч бир чаваб тапмаг мүмкүн дејилдир. Бунлара дә сөјләнилән фикирләр инандырмыр вә һавадан асылы галыр.

Јухарыда дејиләнләрин ардынча дәрһал бу сөзләр дә әлавә олунур: «Лакин бу мәдәнијјәти јахын гоншуларын, мисал үчүн гәдим Ермәнистан вә Күрчүстанын, Шимали Гафгаз халгларынын нечә дә карван јоллары илә арасыкәсилмәз гаршылыглы әлагәдә јашајан Узаг Һиндистан, Иран, Орта Асија халгларынын мәдәнијјәтиндән тәчрид едилмиш бир шеј кими баша дүшмәк доғру олмаз. Бу дөврүн Азәрбајчан мәдәнијјәтиндә һәтта Шәрг вә Гәрб чизкиләрини өзүндә бирләшдирән еллинизм мәдәнијјәтинин дә тә'сири јох дејилди. Азәрбајчан бу өлкәләрдән, бу халглардан тә'сир алдығы кими, ејни заманда онлара да өз тә'сирини көстәрирди» (1.8).

Фикир дәлилсиз-сүбутсуз дејиләндә елми әсасдан мәһрум олур вә кәсәрдән дүшүр. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин хәлги-милли кејфиј

Гәднм Азәрбајҹан тарихи илә әлагәдар Һеродота мүраҹиәт
илир, онун «Тарих» әсәринә мүнаснбәт билдирилнр: «Һеродотун
арих»ннлә гәдим Азәрбајҹанла әлагәдар бир нечә әфсанә вар-
р. Һеродот бунлары тарихи һәгигәт кими вермишдир. Лакнн бу
рихи һәгигәтләр даһа чох јарымтарихи әфсанәләр, јахуд јарым-
санәви тарихи һадисәләрдән ибарәтднр. Инди артыг тамамилә
дынлашдырылмышдыр ки, Һеродот өз әсәрини јазаркән өзүндән
багкы тарихи мә'луматлардан, јазылы абидәләрдән, рәсми сәнәд-
рдән истнфадә етдији, еләчә дә өз шәхси мүшаһидәләринә әсас-
ндығы кими, хүсуси олараг динләјиб өјрәндијн әсатирә, әфсанә-
рә дә мүраҹиәт етмишдир» (1.22—23).

Һәр һансы бир гәднм тарихин тәдгигиндә Һеродота дејилсә,
имә инанмаг, кимә е'тибар етмәк олар? Гәрибәдир, Азәрбајҹан
әбијјаты тәдгигатчысы елә бил гәсд-гәрәзлә, Һеродотун «өзүндән
багкы тарнхи мә'луматлара», «јазылы абидәләрә», «рәсми сә-
дләрә» әсасландығыны вә «өз шәхси мүшаһидәләрнни» кәнара
тыб, анҹаг онун «динләјиб өјрәндији әсатир вә әфсанәләрә мүра
иәтиндән» јапышыр, гәдим Азәрбајҹана аид дедикләринә дә бу
әвгедән јанашыр, тарихи һәгигәт кнми вердијн һадисә вә тәсвир
әри әсли олмајан сөһбәт—әфсанә сајыр, јахуд «јарымтарихи
фсанә» вә ја «јарымәфсанәви тарих» — дејә онун үзәринә көлкә
алыр, елмн әһәмијјәтинн азалдыр, тәдгнгатыны әфсанә сајылан
әһбәтләрә доғру јөнәлдир; Мндијанын сон һөкмдары Астнагла
ағлы «әфсанәни» хатырладыр вә с. Әкәр «Астиаг» әфсанәдирсә
емәли, Мидија дөвләти дә әфсанәдир, һалбуки Бөјүк вә Кнчик
иднја олмагла, тарихдә белә бнр дөвләт мөвҹуд олуб. Бу барәдә
лк вә ән е'тибарлы сөзү дә тарихин атасы дејир. Һеродот гәдим
зәрбајҹан дөвләти, Томирис-Массакет-Сак падшаһлығы вә онун
ран һөкмдары Кнрлә мүһарибәси вә гәләбәси барәдә дә һәгигәт
азмышдыр; Томирис, һәләлик бизә мә'лум олан нлк Азәрбајҹа
әлги-милли дөвләтиннн банисидир... Бүтүн бунлар исә гәдим дөв
зәрбајҹан тарихинин парлаг сәһифәләриндән сајылмалыдыр. Бу
ада мнфдән, әфсанәдән данышыг белә кедә билмәз. Буну Һеро
отдан сонракы бүтүн тарихи мәнбәләр вә сон тәдгнгат әсәрләри д
әнә-дөнә тәсднг етмәкдәдир. Һеродотун «Тарих», Страбонун «Чоғ
афија» китабларынын ҹидди елми әсәрләр олдуғу дүнјанын гәбу
тдији там һәгигәтдир; «Јунанлар, һәм тарих елмдир вә ја елм ол
иләр фикрини, һәм дә инсан фәалијјәтинин предмети олдуғу фик
инн ајдын вә гәти дәрк етмишдиләр. Јунанларын тарихи әфсан

Бирнични фәсилдә мәтләбә дахил олду-олмады һәр шејдән даныылыр, мүгајисәләр верилир, мәтләб үстә кәлмәк исә јохдур ки, охдур; Азәрбајчан халгынын тарихи, мөвчудлуғу, милли мәнсуби этн, һансы дилдә данышдығы, анадилли әдәбијјатынын тәшәккү ајнаглары, инкишаф јоллары, әдәби нүмунәләри вә с. барәдә ис ғлабатан сөз дејилмир, дәлил-сүбут кәтирилмир.

Икинчи — «VII—XII әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты» фәс индә «Дәдә Горгуд китабы»ндан сөһбәт ачылыр; орада дејилир Дәдә Горгуд» дастанлары X—XI әсрләрин јадикары олуб, Азәр ајчан әдәбијјаты тарихиндә ана дилиндә гәләмә алынмыш ил әјүк әдәби абидәдир. Оғуз гәбиләләринин Азәрбајчана кәлдиј срләрин тарихи һадисәләрилә сәсләшән мүхтәлиф дастанлар, X сәрдә бизә мә'лум олмајан бир шәхс тәрәфиндән јазыја көчүрүл үшдүр ки, инди «Китаби-Дәдә Горгуд» ады илә мәшһурдур 1.50).

Бурада азы ики ағыр сәһв вар: 1) «ән'әнәви» олараг, «Оғу әбиләләринин Азәрбајчана кәлмә олдуғу» фикри сөјләнилир в иларын мәһз X—XI әсрләрдә кәлдији» — көһнә бајатысы чағры ыр; 2) «ән'әнәви олараг «Дәдә Горгуд китабы»нын X—XI әсрләрд рандығы» фикри тәкрарланыр. Ағлын мәнтиги вар. Нечә ола би әрди ки, Оғуз гәбиләләри «X—XI әсрләрдә Азәрбајчана кәлди кәләп кими дә, «Дәдә Горгуд китабы»нда һадисә вә әһвалатла ын баш вердији, гәһрәманларынын ојлағы, мәскәни олан онларча р адларыны — топонимләри *(Ала Дағ, Гара Дәрә, Дәмир гапы әрбәнд, Көјчә Дағ, Букдүз, Ағчагала, Сүрмәли, Бәрдә, Кәнчә әјчә дәниз, Әлинчә галаси, Дәрәшам, Ағ Гаја* вә б. к.) дә кәтир иләр вә бу адлары јерләрә вердиләр. Ахы, јер, мәскән адларынын әјишмәси, сабитләшмәси, тарихә, бәдии әсәрләрә дүшмәси үчү рләр лазым кәлир... Фәсилдә һәр кичик шејдән, фарс дилли в әб дилли әдәбијјатлардан үрәк долусу данышылдығы һалда зәрбајчан әдәбијјатынын анадилли «и л к б ө ј ү к ә д ә б и б и д ә с и» н ә анчаг 6—7 сәһифә (1.50—57) верилир.

Һәлә әсримизин лап әввәлләриндән башлајараг, дүнја дәдә ргудшүнаслығында әсәрин VI—VII әсрләрин китабәси олдуғу икирләри даһа үстүнлүк тәшкил едирди. Тәдгигаты бу јөндә ке шләндирмәк, ахтарышлар апарыб бу фикирләри давам вә инки аф етдирмәк оларды. Беләликлә, абидәнин әсл тарихинә даир јектив елми фикир сөјләмәк, тәзә сөз демәк дә оларды. «Әдәбиј т тарихи» әслиндә бу мәгсәдлә јазылыр. јени-јени чашдырла

II

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә шиәлик тәрнгәти мүтәрәгги р чәрәјан кими ишыгландырылыр вә пәрдәли шәкилдә шиә әдә- ијјаты мәдһ едилир; Һ. Араслы «XV—XVI әсрләрдә Азәрбајчан әбијјаты» бөлмәсиндә јазыр: «Мүтәрәгги шаирләрин чохуну һа- им ислам дилинә мухалифәт руһу бирләшдирирди. Шиәлик тәблиғ дән шаирләр дә аз дејилди. Шиәлик уғрунда мүбаризә сарај уғ- унда мүбаризә кими гнјмәтләндирилдијиндән гәсидәчилијин мәд- ијјә характери дашыјан һиссәси артыг дәбдән дүшмүш иди. Мәд- ијјәчилик «өвсафи-әиммә» адланан имам Әлинин тә'рифинә һәср унмуш јени бир форма илә әвәз едилмиш иди. Шиә әдәбијјаты ас истигамәтверичи бир рол ојнајыр, Сәфәвиләр дөвләтинин си- си идејалары бу дини пәрдә алтында ифадә олунурду» (1.308).

Мүтәрәггилик динә мухалифәт тәшкил етмәк дејил, она гаршы үбаризә апармагдыр. Бәс «мүтәрәгги» рол ојнајан шеј өзү нәдир? ејд едилир ки, «шиәлик тәблиғ едән шаирләр дә аз дејилди». Бу үмләдә шиәлијин мүтәрәгги вә ја мүртәче маһијјәти һаггында онкрет фикир јохдур. Һалбуки абзасын әввәлиндә дејилән «мүтә- әгги» чохлуға сонунда «Шиә әдәбијјаты әсас истигамәтверичи рол најыр» фикри әлавә олунур. Буна көрә дә әслиндә нәзәрдә туту- ан мүтәрәгги шаирләрин чохлуғу шиә әдәбијјатына аид едилир ки, да «дини пәрдә алтында» кедир. Бунунла да шиә әдәбијјатына үсбәт гијмәт вериләрәк, онун мүтәрәгги маһијјәтиндән, апарычы олундан данышылыр. Фикримизи сүбут етмәк үчүн бир мисал әтирәк; шиә әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән олан үфејлини тәдгигатчы бу үч «бөјүк хидмәтинә» көрә әдәбијјат та- ихинә салыр:

1) «Түфејли бүтүн әсәрләри боју һүруфиликлә шиәлији барыш- ырмага, бирләшдирмәјә чалышмышдыр. О, һүруфиләрин Фәзлул- аһда көрдүјү бүтүн сифәтләри Әлијә иснад етмишдир» (1.310)— урада шиәлик кими мүртәче бир чәрәјан тәблиғ олунмагла һүру- филијә, Фәзлуллаһ вә онун фәдакар—исте'дадлы шакирди XIV срин бөјүк шаири Нәсимијә дә зәрбә ендирилир;

2) «Түфејли јалныз Әлини мәдһ етмәклә кифајәтләнмир. О лијә бөјүк әһәмијјәт верән, шиәлији әсасландыран Шаһ Исмајыла ә онун әчдады Шаһ Сәфијә дә тә'рифнамәләр јазыр» (1.310). Әли изим үчүн чох бөјүк шәхсијјәт идими ки, она аид сифәтләрин Шаһ Исмајыла верилмәсиндән мәмнун ола идик!?

индә онун јерн ола билмәз. Лакин бизи тәәччүбләндирән буду
и, тәдгигатчы илин-күнүн бу вахтында «сүнни-шиә» сөһбәти салыр
зү дә тәблиғи шәкилдә!

Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәти тарихиндә «сүнни-шиә» мәз
әбләри вә шиә әдәбијјатынын мүтәрәгги ролу ола билмәзди. Хүсу
илә, һәр бир азәрбајчанлы зијалыја күн кими ајдындыр ки, «сүнни
иәлик» јарандығы илк күндән башлајараг халгымызын башына н
дәр мүсибәтләр ачмышдыр: бир халгы «сүннү-шиә» дејә икиј
арчалајараг, онлара бири-биринин башыны әздирмишдир. Бурада
иәлик бајрағы алтында төрәдилмиш вә инсанын түкләрини үрпә
әи чохлу тарихи фактлары сајмаға еһтијач галмыр. Бизим үчү
аһа мараглыдыр ки, мәсәләнин нә јердә олдуғуну ајдынлашдыр
аға әсәр мүәллифләринин өзләринин башга сәһифәләрдә кәтир
нији фактлар кифајәт едир. Мәс., Һ. Араслынын өзү јазыр: «Азәр
ајчан мәдәнијјәти, хүсусән јени Сәфәви дөвләтинин Азәрбајча
ғрунда мүһарибә апардығы илләрдә, Шаһ Аббас дөврүндә со
әрәчә сарсылды. Алим, шаир, ме'мар вә мусигишүнасларын са
аланлары узаг өлкәләрә сүркүн едилдиләр. Шаһ Аббас шүбһәләнд
ији адамлара нәсилликлә диван тутараг чох ханиманлар дағытды
үсусән әһалинин сүнну һиссәси талан едилиб, дөнә-дөнә гылынч
ан кечирилди» (1.442).

Һәлә бу аздыр. Көрүн, «шиә әдәбијјаты»нын истинадкаһы, мәд
дији шиәлик мәзһәби даһа нәләр етмишдир: «Бир чох әлјазма
ары, гијмәтли елми-тарихи әсәрләр, күллијјатлар, диванлар сија
бир тәһлүкә кими јандырылды» (1.442).

Тәдгигатчылардан Һәсән Бичаринин шаир Саиб Тәбризинин
XVII әср) јарадычылығындан данышаркән кәлдији доғру нәтича
бизим фикримизин леһинәдир: «Бир сөзлә, Саибин нөгтеји-нә
әринә көрә бүтүн динләр вә дини тәригәтләрин сон мә'насы ваһи
илаһ сајылан бир варлыға инанмагдан башга бир шеј дејилдир
аибин бу гәнаәти орта әсрләр Шәргиндә мүтәрәгги вә чәсарәтли
ди. Бу елә бир дөвр иди ки, һаким тәбәгәләр тәрәфиндән төрәди
ән шиә-сүнни ихтилафы халглар арасында әдавәт тохуму сәпи
минләрлә садә вә авам чамаатын ганы ахыдылырды. Саиб ка
ирлик вә диндарлыг, шиә вә сүнни ихтилафларынын фәлакәтлә
ини јада салыр вә ујдурмалара инанараг бири-дикәринин ганыны
әкән садәлөвһләри данлајырды: Нә вахта гәдәр кафирликдән в
индән данышачагсан, бир јола кәл, бу мүхтәлиф јоллар нәһајә
ир-биринә говушмалыдыр» (1.526).

үрләчә чәрәјанлара, сүнну-шиә ихтилафларына гаршы амансыз
имушлар. Бу мүбаризә сонралар демократик фикирләрин гүввәт-
әндији XIX—XX әсрләрдә даһа габарыг шәкил алмышдыр. Бүтүн
инләри пуч вә әфсанә һесаб едән М. Ф. Ахундов һәлә 100 ил бун-
ан әввәл фәлсәфи мәктубларында мүасирләринин күтбејинлијинә
ршы үсјан едәрәк јазмышды: «Мин ики јүз сәксән илдир ки, јан-
ышлыг ичиндәјик. Артыг бундан сонра өзүмүзү әрәбләрин өлүлә-
инә гул сајмајаг». (12.224); бизә «дин тәәссүбү фәрз дејил, вәтә-
ин, һәмчинсләрин, һәмвәтәнләрин, диндашларын тәәссүбү фәрз-
ир» (12.125).

С. Ә. Ширвани М. Ф. Ахундовун бу үсјанкар руһуна ишарә илә
. Зәрдабијә јазырды:

Бизи пуч етди сүнни-шиә сөзү,
Әһли-исламын олду кур көзү

(18.20).

Ф. Көчәрли С. Ә. Ширвани јарадычылығындакы бу мәзијјәтә
әһз јүксәк гијмәт вермишди: «Һачы Сејид Әзим Ширванинин бө-
к хидмәтләриндән бириси дә сүнни-шиә мәсәләсиндә һәр ики
иргәнин мабејниндә вүгуә кәлән бүғзү әдавәтин, кинү күдурәтин
бәс вә бибина олмағыны көзәл вә абдар ше'рләр васитәсилә мү-
әлләл етмәјидир... Һачы Сејид Әзим һәр ики тәрәфин әбәс вә биһу-
ә бирн-бирилә мүддәи олмагларыны көрүб чәму дилдән ағрыјыб
аләвү фәрјад едирди ки, биз бир милләт олдуғумуз һалда, бири-
иримизлә гардаш кими доланмаға аллаһын һөкмүлә борчлу икән
ә сәбәбә ики фиргәјә бөлүнүб әдавәтә башлајаг? Бири-биримизин
уч вә мүнһәзим олмасына өзүмүз сәбәб олаг:

Бизи пуч етди сүнни-шиә сөзү,
Әһли-исламын олду кур көзү

(26.72—73).

М. Ә. Сабир дә ејни мәсәләјә ишарә едәрәк үрәк јанғысы илә
ејирди:

Ол гәдр гырыб бир-биримиздән ки, јорулдуг
Гырылдыгча јорулдуг вә јорулдугча гырылдыг...
Салды бу тәшәјјә, бу тәсәннүм бизи бимә...

(34.116)

вијјәдә дурмасы вә с. үзүндән ирәли кәлминдир. Бәс, онда ре-
екторлар?! Онлардамы әсәри бүтүнлүклә охумамышлар!? Бу
ала охучу чаваб тапа билмир.

Инди кәрәк, шиәлији өз һакимијјәти үчүн бајраг етмиш олан
Шаһ Исмајылын фәалијјәтинә әдәбијјат тарихиндә нечә гијмәт
рилир; Ә. Мәммәдовун јаздығы «Шаһ Исмајыл Хәтаи» бөлмә-
синдә дејилир: «Шаһ Исмајылын мәмләкәт дахилиндә јүрүтдүјү
сијасәт нәтичәсиндә кәндлиләрдән алынан веркиләр нисбәтән азал-
дылыр, өлкә дахилиндә асајиш бәрпа олунур, тичарәт јоллары
тәһлүкәдән горунур вә бунун нәтичәсиндә дә тичарәт инкишаф
едирди» (1.325).

Һәмин фикри, һәр шејдән әввәл китабда башга бир мүәлли-
фин — Һ. Араслынын дедији сөзләр тәкзиб едир: «XV әсрдән баш-
лајараг Азәрбајчанда һакимијјәт әсасән көчәри ә'јанларын әлиндә
иди. Көчәри ә'јанлар өз тајфалары илә бирликдә орду һиссәләрин-
дә иштирак етмәјә мәчбур олдугларындан бир сыра дөвләт верки-
ләриндән азад едилирдиләр. Одур ки, дөвләтин әсас хәрчи отурак
кәндлиләрин үзәринә дүшүрдү» (1.295).

Малијјә чәһәтдән зәиф олан дөвләт гүввәтли ола билмәз. Шаһ
Исмајылын дөвләти исә гүдрәтли иди. Лакин бу дөвләт шаһ, фео-
дал-руһани диктатурасы иди. Демәли, дөвләтин малијјә тәләбләри
кениш әһали күтләләринин сојулмасы һесабына баша кәлә биләр-
ди. Һ. Араслы јазыр ки, «дөвләтин әсас хәрчи кәндлиләрин үзәри-
нә дүшүрдү»; Ә. Мәммәдов јазыр ки, «Кәндлиләрдән алынан верки-
ләр нисбәтән азалдылыр». Бу фикирләрин һансына инанаг. Ахы
икинчи фикир доғру дејил вә мәсәләни бу шәкилдә гојмаг шаһ
Исмајылын бөјүклүјүнә һеч бир кејфијјәт кәтирмир. I Пјотр әзә-
мәтли иди. О, ислаһатлар апарыр, өлкәдә бөјүк гуручулуг иши илә
мәшғул олурду. Лакин I Пјотрун Русија, даһа чох рус аристокра-
тијасы үчүн көрдүјү бу ишләрин әсл ағырлығы тәһкимчи кәндли-
ләрин белинә дүшүрдү. I Пјотр өз гуручулуг ишләрини баша чатдыр-
магдан өтрү кәндлиләр үзәриндә верки гојмаг үчүн һеч бир
фүрсәти әлдән вермир вә бир бәһанә ахтарырды. Беләликлә, мәнтиг
дејир ки, шәхсијјәтчә мәләк олса да, бир шаһ кими, һакимијјәти
васитәсилә кениш зәһмәткеш күтләләринин ганыны сормадан Шаһ
Исмајыл белә бир гүдрәтли дөвләт апараты јарада билмәзди. Бө-
јүк Пјотр өз фәалијјәтиндә кәндлиләрдән алынан веркини азалт-
мамыш, әксинә, артырмышды. Лакин буна бахмајараг, мә'лум
сәбәбә көрә тарих Бөјүк Пјотра һөрмәт бәсләјир. Мәһз буна көрә
дә Шаһ Исмајылын хидмәтини гејд етмәк үчүн «веркини азалт-

дөвләт дахили сабитлиjини тағдырмасы, милли мәдәниjjәтин, елмин
не'рин-сәнәтин инкишафына гајғы көстәрмәсиндә иди. Бу мә'на
а ону һеч бир дөвләт башчысы илә мүгајисә белә етмәк олмаз. Б
аһәдә о, Бөјүк Пјотрдан, бәлкә дә артыг иш көрмүшдүр...

Шаһ Исмајылын феодал-руһани дөвләт апаратыны бу шәкилд
иjмәтләндирән «Әдәбиjjат тарихи» XX әср Азәрбајчан, онун хал
ы, ичтимаи-сијаси һадисәләри һаггында да јанлыш нәтичәләр
әлир. Романтик шаирләрин вәтәнпәрвәрлиjи һаггында аз-чох доғ
у фикирләрә јекун вураркән М. Ч. Чәфәров ашағыдакы шәкилд
деоложи сәһв бурахыр: «Лакин әсл мәсәлә көзәл, хејирхаһ арзу
арла јашамаг, бу вә ја башга ичтимаи-сијаси һадисәни дүзкү
иjмәтләндирмәкдә дејилдир; әсл мәсәлә халгын күчүнә инаныб
нанмамаг мәсәләсиндә иди. Һәгиги, милли вә ичтимаи азадлы
роблеми бу нөгтәдә бирләшиб мәркәзләширди» (2.792). Һалбу
и, «ичтимаи-сијаси һадисәләрин дүзкүн гиjмәтләндирилмәси
әтәнпәрвәрлик, милли вә ичтимаи азадлыг проблеминин һәлл
үчүн әсас шәртдир, халгын күчү дә онун ичтимаи гүввәсиндәдир

III

Үчилдликдә мүһүм нөгсанлардан бири факт материалыны
үрүстләшдирилмәмәси вә сарај мәдәниjjәтинә пәрәстишдир. Са
ај әдәбиjjаты халгымызын мәдәниjjәти тарихиндә елә бир мүһү
үтәрәгги рол ојнамадығы һалда, она сәһифәләр һәср олунур в
ә'зән дә ондан тәблиғи мә'нада данышылыр. Һ. Араслы јазыр
X әсрдән е'тибарән Азәрбајчанда сарај әдәбиjjаты инкишаф един
арај әдәбиjjатында дини мөвзуларла бәрабәр дүнјәви мөвзула
а мүһүм јер тутурду. Өлкәдә баш верән тарихи һадисәләр, ајры
јры һөкмдарларын тә'рифи бу әдәбиjjатын әсас мөвзусуну ке
ишләндирир, дүнјәви әдәбиjjатын инкишафына көмәк едирди
1.58). Сонра, «Јерли феодал сарајларында әдәби мәчлисләр јара
ыр вә әдәбиjjатын јени истигамәтдә инкишафы (??) нәзәрә чар
ыр. Хүсусән шәһәрләрдә јаранан мәдәниjjәт вә әдәбиjjат нисбә
ән мүтәрәгги бир маһиjjәт дашыјыр» (1.44).

Биринчи ситатда сарај әдәбиjjатынын «јени истигамәти»ндә
анышылыр, икинчидә исә онун «нисбәтән мүтәрәгги бир маһиjjә
ашыдығыны» доғрултмаг үчүн она «шәһәрләрдә јаранан мәдә
иjjәт вә әдәбиjjат» сөзләри әлавә олунур. Әслиндә, сарајлар ша
әрләрдә јерләширди; сонра, «мүтәрәггилиjин» шәһәр әһалисинин

әрпүләрин тикилмәси вә саирә тәсвир едилирди. Беләликлә, әдә
иjjат мөвзу е'тибарилә јениләшир. Дини мөвзулар һәлә өз мөвге
ини сахласа да, јени дүнјәви мөвзуларын гәләмә алынмасы әдәбиj
атын инкншафында мүһүм бир һадисә олурду» (1.58).

Белә анлашылыр ки, әсл әдәбиjjат сарајдан чыхмыш, «сарајд
енн дүнјәвн мөвзуларын гәләмә алынмасы» Азәрбајчан әдәбиj
атынын инкишафында «мүһүм бир һадисә олмушдур». Әввәла
урада Азәрбајчан әдәбнjjатынын ән гәдим, ән доғма вә даһа күчл
лан шнфаһи голу унудулур. Сонра һәгиги јарадычылығын, әс
ариси халгдыр; доғрудур, сарајда топланан сәрвәт вә имкан ора
а исте'дадын парламасына мүәjjән дәрәчәдә көмәк едир — унут
аг олмаз ки, сарајда топланан сәрвәт вә мадди имканларын д
әгиги јарадычысы зәһмәткеш халг күтләсидир. Лакин исте'дады
ашамасы вә јетишмәси үчүн бу маддн-игтисади амил вә имка
шин анчаг бир чәһәтидир. Бурада мүһүм чәһәт исте'дадын халг
ағлылығы вә онун сарај һагсызлыгларына, зүлмә гаршы дурма
ыдыр ки, бу да маһиjjәт е'тибарилә сарај әлејһинә чеврилмиш
лур. Биздә Хагани, Вагиф кими сәнәткарлар бу чүр исте'дадлар
ан олмушлар, сарајда јашамаларына бахмајараг, онлар халгы
әјат чешмәсиндән илһам алмышлар.

Демәли, һәтта сарајда јетишсә белә, исте'дадын јарадычылы
ә илһам мәнбәји сарај дәбдәбәләри дејил, халг һәјатыдыр.

Низами јарадычылығына мүрачиәтлә мәсәләнин маһиjjәтин
ир гәдәр дә ишыг салаг.

Низаминин әсәрләриндә сарај һәјаты, шаһлар-хаганлар кени
әсвир олунур. Македонијалы Искәндәрдән тутмуш Нүшабәјә, Ор
а Асија хаганларынадәк, Бәһрам шаһдан тутмуш Мәһин Бануја
осровадәк шаһларын мүһарибәләри, әмәл вә ишләкләрн верил
ишдир, кениш бәдии тәһлил објекти олмушдур. Лакин буну сара
дәбиjjаты сајмаг олармы? Әсла јох! Чүнки Низамн гаршысын
ојдуғу бүтүн мәсәлә вә проблемләрә халгын мәнафеји—тарихи
але-мүгәддәраты, күзәраны, әмәк ешги, вәтәнпәрвәрлији, инсан
әһәббәтн, бәшәри амал вә истәкләри, идеаллары мөвгејиндә
нашырды. Буна көрә дә сарајлар, шаһлар-хаганлар әксәрән ону
әнгид һәдәфинә чеврилмишди. «Лејли вә Мәчнун» әсәринин ша
әрәфиндән әрәб вә фарс днлиндә јазылмасы сифарншини аларкә
әјүк шаирин гәлбинә бәрк тохунмасы, ганыны гаралтмасы факты
ын өзү дә бу мәсәләдә әдәбиjjат тарихчиси үчүн аз сөз демир
үнки Низаминин фикринчә, шаһларын мә'нәвн һаггы јох иди ки

ына бөјүк гајғы көстәрирди. Лакин јенә дә јаранан, инкишаф
дән мәдәнијјәт, чичәкләнән ше'р, сәнәт сарај мәдәнијјәти, сара
дәбијјаты дејилди вә ола да билмәзди. Чүнки јарадычылығын, әс
әнәтин вә әдәбијјатын көкү халг вә онун мә'нәви гајнагларына
рзу вә истәкләринә бағлыдыр; әдәби јарадычылыг халг һәјатын
нмәсә учала билмәз. Бүтүн дөврләрдә халг, һәр мә'нада үстү
луб, сарајы үстәләјиб. Чүнки сарајлар, шаһлар, һөкмдарлар һе
ахт даими олмајыб, бири дикәрини әвәз едиб, бири о биринин
ән'әнәсини» позуб, дағыдыб-төкүб. Халг исә даима галыб. Халгы
арадычылыг ән'әнәләри ваһид мә'нәви телин һеч вахт үзмәјиб
ашадыб, онун әбәдијјәтини, јашамаг һаггыны һәмишә тә'мин в
әсдиг едиб...

Бир нечә сәһифә сонра Һ. Араслынын мусиги илә әлагәдар сөј
әдији фикирләр јенә сарај мәдәнијјәтинин мәдһидир: «Бу дөврд
үсиги мәдәнијјәти дә давам вә инкишаф едирди. Сарајларда му
амат ичра олунур, сарај һәјатынын дәбдәбәсилә әлагәдар олара
уғамат да зәнкинләшир, исте'дадлы мусигишүнаслар мүхтәлиф
уғамларда мусиги әсәрләри бәстәләјирдиләр» (1.46).

Бурада да муғамлар кими әсл вә али инсани дујғуларын мәһсу
у олан әвәзсиз бир сәрвәт сарај һәјатына иснад едилир; мусиги
изин үрәји олан муғамларын мәншәји сарајла бағланыр. Һәгигәт
ә Азәрбајҹан муғамларыны «сарај һәјатынын дәбдәбәләри» де
ил, зәһмәткеш халг күтләсинин, онун һәјат вә мәишәтинин —
зүндә демократик рүшејмләр кизләтмиш олдуғу мә'нәви зәнкин
ији јаратмышдыр. Биз муғамларда халг һәјатынын вә онун мә
әвијјатынын ән сентиментал дујғуларындан тутмуш инсаны һеј
әтләндирәҹәк гәдәр дәрин олан идракынын мүгәддәс сәсләрин
инләјирик... Белә бир али сәнәт абидәләринин, халг һәјатынын б
әрилији вә мә'нәви зәнкинлији илә дејил, «сарај һәјатынын дәб
әбәләрилә» изаһ етмәк нә гәдәр бөјүк бир әдаләтсизликдир! Зира
үсусән дәбдәбә истәр сарајда, истәрсә дә һарада олур-олсун, јара
ычылыг үчүн мәнбә дејил, ону бајағылашдырмаг амилидир. Бун
әрә, бүтүн бөјүк сәнәткарлар заһири еффектә, бајағылыға, дәб
әбәјә гаршы амансыз мүбаризә апармышлар. Муғамларын мән
әји мәсәләсинә кәлинҹә, бу, һазырда елм үчүн хејли мүрәккә
әсәләдир. Лакин онун сон вәзијјәти ајдынлашдырыр ки, муғама
ын сарајла әлагәси зәиф олмушдур. Көркәмли мусиги хадимләри
изин—мәс., Мир Мөһсүн Нәввабын, Һаҹы Һүсүнүн, Ҹаббар Гар
ағдыоғлунун, шәкили Әләскәрин вә б. сарајла нә әлагәси олмуш

јарадычысы кими дә мәшһурдур. Мәсәлән, «Күрд» муғамына «Шаһназ»ы әлавә едәрәк, бирликдә «Күрд-шаһназ» охумушдур. Ҹаббар Гарјағдыоғлунун јаздығына көрә, Һачы Һусу «Гатар» муғамыны Садыгчанын тарда мүшајиәти илә јаратмышдыр (17.21). Мусиги классикләри Ү. Һачыбәјовун вә Бүлбүлүн јарадычылығынын әсасында муғамлар дајанырды. Лакин бунларын сарај илә һеч бир әлагәси олмамышдыр...

Тәсадүфи дејил ки, ән бөјүк сәнәткарлар сарајдан, «сарај һәјатынын дәбдәбәләриндән» узаглашмыш вә онларын јарадычылығы чүр-чүр һаким рәсми бахышларла зиддијјәт тәшкил етмишдир. Бүтүн тарихи фактлар бу фикри анҹаг тәсдиг едә биләр. Буну, әсәрин башга сәһифәләриндә тутгун вә зиддијјәтли шәкилдә Һ. Араслынын өзү дә истәр-истәмәз е'тираф етмәли олмушдур: «Шаһ Аббасын хәләфләри дөврүндә, өлкәдә нисбәтән асајиш бәрпа олундуғдан сонра Азәрбајҹан әдәбијјаты јенидән инкишафа имкан тапды» (1.443) бәс «јенидән инкишафа нмкан тапан Азәрбајҹан әдәбијјаты» нәдән ибарәтдир, инкишаф адландырылан шеј нәдир? Мүәллиф давам едир: «Сарај әтрафында топланан шаирләр һөкмдарларын тә'рифинә һәср олунмуш гәсидәләр, кеф мәҹлисләриндә охунмаг үчүн гәзәлләр, бнр дә дини тәблиғ үчүн ше'рләр јазырдылар. Бу шаирләр һөкмдарлары аллаһын көлкәси, «дин һамиси», харигүл'адә сирләрә вагиф олан мүгәддәс шәхсијјәтләр кими гијмәтләндирир, өз ше'рләрилә онларын нүфуз вә һөрмәтләрини артырмаға чалышырдылар. Шәрг тәзкирәчиләри бу шаирләри ағыздолусу тә'рифләсәләр дә, бунларын әсәрләри руһу, мөвзусу вә үслубу е'тибарилә мүртәҹе, халга јад маһијјәтдә олдуғундан сарај чәрчивәсиндән кәнара чыха билмирди. Бу шаирләрин ичәрисиндән јалныз сарајдан үз дөндәрмиш, јахуд сарајда икән өзүнүн әсир вәзијјәтини дәрк едән, халгла бағлы олан шаирләр халгын мәһәббәтини газана билирдиләр. Саиб Тәбризи вә Мәснһи кими шанрләр сарајда олдуглары заман белә азадлыг һиссләри тәрәннүм етдикләриндән вә сарајдан үз дөндәрдикләрнндән гијмәтлн әсәрләр јарада билнрдиләр» (1.443).

Бу ситат сарај мәдәннјјәтини јүксәк гијмәтләнднрән тәдгигатчынын јухарыдакы фикнрләринә өзүнүн вердијн дүрүст ҹавабыдыр.

Лакин һәмин фикрнн архасынҹа кәлән сәтирләр јенә бизи дејишыглыг гаршысында гојур; Һ. Араслы давам едир: «Сарај кәнарында таҹир вә әснаф мүһнтнндә вәзнјјәт башга иди. Бу му-

ир-әснаф әдәбиjјаты она гаршы гоулур: еjни олан шеjләри гар
ы-гаршыjа гоjмаг нә демәкдир?! Һәгигәтдә исә, сараjдан кәна
аранан вә тәхминән онун тәрс үзү олан тачир-әснаф әдәбиjјат
еjил, зәһмәткеш халг күтләләринә, үмумхалга архаланан һәгиг
дәбиjјат иди; әсл әдәбиjјат тарихинин тәдгигат објекти дә мәһ
удур.

Бурада бир јығын адамы шаир һесаб едиб әдәбиjјат тарихин
алынмасы да фикримизи тәсдигләjир. Баша дүшмәк чәтиндир ки
5—20-jә, бә'зән 100-ә гәдәр ад нәjә вә һансы әсаса көрә шаирди
ә һәтта әдәбиjјат тарихинә салыныр; бунларын әксәриjјәтини
арадычылығындан бирчә кәлмә данышылмыр, бирчә нүмунә д
лса верилмир. Мәс., бир абзасда Һ. Араслы 20-jә гәдәр ад (1.299
адалаjыр вә куjа бунлар һәтта башга халгларын әдәбиjјатына
ичәсәнәтинә тә'сир көстәрмишләр (1.300); һалбуки бунларын әк
әриjјәти (15-и) бизим әдәбиjјатымызда да бир из бурахмамыш
ыр; тәдгигатчы да онлардан бирчә мисра, беjт нүмунә тапыб вер
илмир. II чилддә Ф. Гасымзадә далбадал бир нечә сәһифән
2.158, 159, 160, 161) 60—80-дан артыг адларын сиjаһысы илә до
урур; верилән изаһатдан исә аjдын олур ки, онларын әксәриjјәт
әсадүфән бир-ики чәфәнк дини ше'р (нөвһә вә мәрсиjә) ја јаз
ыш ја да һеч jазмамыш. Лакин өзләринә чәтин әрәб-фарс сөзлә
индән елә тәхәллүсләр сечмишләр, онларын елә jад адлары ва
и, дилә дә јовушмур... Ф. Көчәрли, һаглы олараг бу чызмагара
ылары «jаз jағышындан сонракы көбәләк кими чохалан мүәл
ифләр» вә «әлдәгаjырма шаирләр» (25.58—65) адландырырды.

Бунун әксинә олараг, көркәмли сәнәткарлар (мәс., Гази Бүрһа
әддин, Мәһәммәд Әмани, Әндәлиб Гарачадағы вә б.), бөјүк тари
и абидәләр (мәс., «Китаби-Дәдә Горгуд» вә б.) ја тамамилә нәзәр
ән гачырылмыш, ја да онлара лаjигинчә jер верилмәмишдир.

Еjни нөгсан III чилддә дә мүшаһидә олунур. Бурада бә'зән ел
ртыг шеjләр вә әһәмиjјәтсиз әдәби һадисәләрдән данышылыр ки
унун әсл мәтләбә дәхли јохдур. Мәс., М. Ч. Чәфәров jазыр
АПЈЧ јени кәнч jазычы кадрларынын тәрбиjә едилмәси ишини
үр'әтләндирмәк мәгсәдилә биринчи нөвбәдә Бакыда вә онун би
ыра раjонларында әдәбиjјат дәрнәкләри тәшкил етди. Бу зама
иби-Һеjбәтдә, Ленин фабрикасында, Ағшәһәр, Сабунчу, Бүлбүлә
абрат, Рамана, Сураханы, Әмирһачыjан, Азәрбаjчан Дөвлә
ниверситети, Педагожи Институту, 26-лар адына мәдәниjјәт са
аjы, Әли Баjрамов адына гадынлар клубунда вә бир сыра башга

XX эсрин тәнгидинә кифајәт гәдәр јер верилдији һалда, III иддә бу мәсәлә јаддан чыхарылмышдыр; 20-чи илләрин әдәби гнди вә әдәбијјатшүнаслығына аид чох зәиф бир јазы (3.67—71) стәсна едиләрсә, совет дөврүнүн тәнгиди фикри јох дәрәчәсиндир. Һалбуки, хүсусилә 30-чу илләрдән сонра ше'р, нәср, драмакија илә јанашы, әдәби тәнгид дә артыг професионал фәалиј саһәсинә чеврилмишди. Бурада М. Ҝ. Әләкбәрли, Әли Назим, Һүсејнов, М. Рәфили, Ҹ. Хәндан, А. Дадашзадә, Ф. Гасымзадә, Ҹәфәр, Ҹ. Ҹәфәров вә башгаларынын аз-чох хидмәтләри вар- вә әдәбијјат тарихи буну гејд етмәјә билмәз.

Башга сәпкидә олуб, гарышыг шәкилдә өзүнү бүрузә верән санлар III чилддә даһа чохдур. Бир сәнәткар вә ја әсәрдән бир абда нечә дәфә вә нечә фәсилдә данышмаг олар?! Мәс., Һ. Ҹа- һаггында фикир әсәрин мүхтәлиф фәсилләриндә сәпәләнмиш- (3. 11, 16—20, 31, 43—47, 56—57, 138—139). Јахуд: С. Вурғунун апорт» ше'риндән ејни мисралар бир аз дәјишикликлә үч-дөрд дә (3. 51—52, 92, 342—343) верилир. Бунун әксинә, чох һалда үк һәчмли әсәрләрдән (бу вә ја дикәр фәсилдә тәкрар-тәкрар ышылса да), һеч бир мисал — нүмунә верилмир, әсәр һаггында аг үмуми сөзләр дејилир. Мәс., «Шамо» (3. 118—119, 457—464) «Думанлы Тәбриз» (3. 123—126, 393—400) кими чохчилдлик манларын тәһлилиндә бирҹә дәфә әсәрә мүрачиәт едилмир, нүнә олараг бирҹә ҹүмлә кәтирилмир, анҹаг мәзмун нәгл едилкл тәһлил апарылыр. Одур ки, бүтүн «тәһлил» орта мәктәб слији сәвијјәсиндән ирәли кетмир. Бә'зән дә бу ҹүр синәдән иилән фикирләр көјдән асылы галыр вә охуҹуну инандырмыр, һалда исә бир-биринә зидд фикирләр мејдана чыхыр. Мәс., Ҹ. Ҹәфәровун Һ. Ҹавид һаггында фактсыз-дәлилсиз сөјләдији кирләрдән бири беләдир: «Бу әсәрләрилә Ҹавидин сосиалист лизми принсипләринә јијәләндијини демәк олмаз. Истәр мүасир взуда јазылмыш «Телли саз»да, истәрсә дә тарихи мөвзуларда ылмыш «Хәјјам» вә «Сәјавуш»да Ҹавид халг һәјаты сәһнәлә- дән даһа чох, ајры-ајры фәрдләрин бир гәдәр маҹәра хасијјәти ыјан һәјатыны тәсвир едир, үслубда романтик тәмтәраға, мү- рәдлијә јол верирди. Ҹавид Азәрбајҹан халгынын азадлыг ундакы мүбаризәсини, јени һәјат гуран гәһрәман оғулларыны вир етмәкдә чәтинлик чәкирди. Онун әсәрләринин дили чох р, ибарәли иди. Бунунла белә бу әсәрләр шаирин һәгигәтә вә анијјәтә бөјүк мәһәббәтини экс етдирир; совет әдәбијјаты наијәтләриндән өјрәнмәјә, өз јарадыҹылығындакы зиддијјәт вә

дән данышылыр. Баша дүшүлмүр: кали нөјатындан јоат ...
инсаниjјәт нә демәкдир!..

Белә, тамамилә лүзумсуз, артыг тәһлилләрә, изаһлара јер
әһәмиjјәт верилдиjи вә гарышыг — зиддиjјәтли фикирләр сөј
нилдиjи үчүндүр ки, бә'зән әсәр охучунун көзүнү иjнәләjир, сәһ
фәләри баша чыхмаг олмур.

IV

Билаваситә елми нөгтеjи-нәзәрдән изаһ едилмиш фактла
кәлдикдә, әсәрдә даһа долашыг фикир вә тәһрифләрлә гаршыл
шырыг.

Бир нечә мисал кәтирәк.

1. М. Ариф Гчилдин «Мүгәддимә»синдә jазыр: «Азәрбаjч
халгынын ичтимаи тарихи гәдим олдуғу кими, бәдии әдәбиjјат
нын тарихи дә гәдимдир» (I.VI).

Бу чүмләдә ики сәһв вардыр. Әввәла, халгын гејри-ичтим
тарихи ола билмәз; халг үчүн тарихи олан бир шеj еjни заман
ичтимаи вә ичтимаи олан бир шеj еjни заманда тарихидир. Ик
чиси, мадам ки, «бәдии әдәбиjјатын тарихи» «халгын ичтимаи
рихиндән» аjры вә һәм дә онунла jанашы көтүрүлүр, онда
«ичтимаи тарих» реаллыгдан мәһрум олур. Чүнки халгын тари
онун истеһсалынын тарихи илә бирликдә елминин, мәдәниjјәтин
әдәбиjјатынын вә с. тарихидир. Һәмин тарихләр чыхарылдыг
өзлүjүндә «ичтимаи тарихдә» нә галыр?

2. Јенә һәмин «Мүгәддимә»дә деjилир: «Өз гәдимлиjи е'тибар
лә дә бәдии әдәбиjјат бәшәриjјәтин мәдәниjјәт тарихиндә бирин
јери тутур. Ән ибтидаи дөврләрдә инсанлар сөз васитәсилә өз
винч вә кәдәрләрини, зөвг вә изтирабларыны ифадә етмәjи бач
мышлар» (I.V).

Бурада анчаг «сөз сәнәти олан әдәбиjјатын бәшәриjјәт тарих
дә биринчи jери тутмасы» фикринә нәзәр јетирмәк истәjирик.

Сөз — инсан әмәjи илә әлагәдардыр. Үмумиjјәтлә, әмәjин та
хи исә инсанын, онун әмәjинин тарихиндән өз ибтидаи, jә'ни һеj
чи формасында олса да чох гәдимдир. Һәлә ибтидаи чанлылар
өз овларынын сәмтинә сөвг-тәбии сурәтдә јөнәлмә габилиjјәти в
ды. Доғрудур, сөзү һејванлар арасындакы мөвчуд сигналлы с
ләрдән аjырмаг лазым кәлдиjи кими, аләтләрә вә jа муасир сәна

ә гушларда ибтидаи — рүшејм һалында олса да тамамилә естети
аһијјәтдә мүстәгил сәсләр чыхармаг габилијјәти мөвчуддур. Һә
ин сөзләри рәгс һәрәкәтләри һаггында да демәк олар. Демәли
усиги вә рәгс сәнәти сөз сәнәтиндән әввәл имиш. Чүнки сигналл
әсләри сәрф-нәзәр етсәк, инсандан башга һәлә һеч бир чанлы бир
ә кәлмә дә сөз ишләдә билмәмишдир. Сөз олмајан јердә исә әд
ијјатдан сөһбәт белә кедә билмәз. Әкәр сөз сәнәтиндән фәргл
лараг мусиги вә рәгс сәнәтинин рүшејмләри тәбиәт тарихи үчү
нсандан әввәлки мөвчуд һејван вә гушлар аләминдә мүшаһид
лунурса, онда инсанлар да өз мадди вә мә'нәви һәјатларыны
әзлү ин'икасыны јаратмаздан әввәл (һәм сүрүләр шәклиндә ја
ајаркән вә һәм дә һәмин вәзијјәтдән ајрылма, һәтта кечид нөг
әсиндә дә) өз бәдии мејлләрини, руһи еһтизазларыны мусиги в
әгс шәклиндә ифадә етмишләр. Лакин чанлы варлыг, ичтима
әһсул олан инсан кечид нөгтәсиндән ајрылан кими, онун естети
ејлләри дә өз рүшејм — ибтидаи формасына нисбәтән бирдә
ирә кенишләнир вә дәринләшир, һәм дә о гәдәр фәргли олур ки
з ибтидаи формасы илә һеч мүгајисә белә едилә билмәз. Бәди
ејлләр сөзлә силаһландыгда, јә'ни әдәбијјат нәш'әт етдикдә,
әкчә бәдии мејл олмагла галмајыб, һәм дә һәјаты сөзләр васит
илә даһа әјани идрак акты олур. Рәгс, архитектура, һејкәлтәраш
ыг, рәссамлыг, мусиги, әдәбијјат универсал инсан фәалијјәти в
сте'дадынын мүхтәлиф атрибутларыдыр. Лакин харичи аләмә аи
зүндә чохлу инсан биликләри топламаг нөгтеји-нәзәриндән әдәби
аты башга бәдии тәсвир васитәләриндән һеч бири илә мүгајис
тмәк олмаса да, мәншә мәсәләсиндән сөһбәт кетдикдә, бәдии әд
ијјаты һәмин бәдии тәсвир васитәләриндән даһа гәдим һесаб ет
әк елми-тарихи нөгтеји-нәзәриндән өзүнү доғрулда билмәз.

3. Һ. Араслы I чилдин «VII—XII әсрләрдә Азәрбајчан әдәби
аты» фәслиндә јазыр: «Өлкәнин бүтүн сәрвәти кәнди шиддәтл
стисмар етмәкдә олан шәһәрләрдә топланырды»; «Шәһәр кәнд
мансыз истисмар едир, бунун нәтичәсиндә кәндлиләр ач вә јал
ач һалда мәдәнијјәтдән узаг бир һәјат кечирирдиләр» (1.65).

Бурада истисмар анлајышы тәһриф олунмушдур. Һәгигәтд
шәһәрлә кәнд арасындакы зиддијјәт кәндин истисмарчы залимл
ини бизим көзүмүздән сәрф-нәзәр едә билмәз. Чүнки садәчә «ш
әр кәнди» дејил, шәһәр вә кәнд зәһмәткешләрини јенә шәһәр
кәндин истисмарчылары истисмар едирди. Јухарыдакы ситатда
сә белә чыхыр ки, куја шәһәрдә анчаг истисмарчылар, кәнддә ис
анчаг зәһмәткешләр мөвчуд имиш.

әләри олдуғуна көрә мәдәнијјәт аләминә јеничә гәдәм гојан ва
нкишафа јени башлајан халглара тә'сир едирди вә онун зоракы
ыг маһијјәти јох иди; халглар өз истәк вә арзулары илә гәдим
үнјанын мәдәнијјәтиндән өјрәнмәк, әхз етмәк үчүн латын дилин
ән истифадә етмишләр, буна көрә дә латын дили Гәрбдә мүтәрәг
 рол ојнаја биләрди вә ојнамышдыр да. Тарихдә һеч бир заман
орла латынлашдырма олмамышдыр; лакин зорла әрәбләшдирма
имушдур. Буна көрә дә әрәб дили зоракылыг дили иди вә тә'сир
дији халглар үчүн әслиндә һеч дә јеканә елм вә мәдәнијјәт дили
ејилди. О, әксәр һалда даһа чох инкишаф етмиш халгларын мәдә
 сәрвәтинә өлдүрүчү тә'сир көстәрирди. Буна көрә дә ону Шәрг
үн латын дили һесаб етмәк олмаз. Бизчә бу фикри әсәрдә реал
әјат материалындан чыхыш едәрәк сөјләмәмишләр, бу сәһв фи
ир механики олараг һараданса һазыр шәкилдә алынмышдыр
аһа доғрусу, бу сәһв үмумшәргшүнаслыг елминдән кәлән вә бир
чә јүз илдир ки, тәкрар олунан бир сәһвдир. Тарихи һәгигәт мәһ
унун әксини дејир. Биз һеч бир әлавә факта мүрачиәт етмәдән һә
ин фикрин кетдији абзасын әввәлиндә дејиләнләри бурада вер-
әклә кифајәтләнирик: «Әрәбләр истила етдикләри өлкәләрдә әрәб-
әшдирмә сијасәти апарырдылар. Јазы ишләри бу дилдә кетдији
ими, дини ајинләр дә әрәб дилиндә ичра едилмәјә башлады. Дини
инләрин вә бир сыра дөвләт ишләринин әрәб дилиндә апарыл-
асы просеси чох узун мүддәт давам етди» (1.41). Тәәччүблү бура
ыдыр ки, јухарыдакы сәһв фикир бу доғру сөзләрин нәтичәси кими
јләнилир. Гәрибә мәнтигдир; сөјләнилән фикир доғрудур, ондан
ыхарылан нәтичә сәһв.

5. Ҝ. Талыбзадә «Марксист тәнгид» бөлмәсиндә Ағабаба Јусиф-
дәнин «Әдәбијјата бир нәзәр» адлы мәгаләсини тәһлил едир,
радан белә бир факт кәтирир: «Һали-һәгигәтдә бу јени адландыр-
ығымыз Гафгаз түркләринин әдәбијјаты јетимдир десәк, һәгигә
ар; тәбии-һазиг, аләми-әдәбијјатилән мүкәммәл тәһсил етмиш
р әдибә мөһтачдыр.... О чәһәтдән әдәбијјатымыз үсулсуз вә ағыр
дәмләрлә битәрҹир ирәлиләмәкдәдир. Аләми-әдәбијјат исә мүт-
сил тәфсират вә тәбәддүлат илә өмүр сүрмәкдәдир...

Бизчә әдәбијјатымызын букүнкү бөһраныны дәф' етмәјә чара
асаг ја бир тәбиби-һазиг адландырдығымыз әдибимиз олмалы-
ир ки, вахтын руһу илә, ичаби илә әдәбијјаты һәрәкәтә кәтириб
мата гојмасын. Бундан мәһрум олсаг лабүд көзәл әсәрләри тәр-
мәјә мүрачиәт едиб ничат арамалыјыз» (2.425).

инə — Сабир, Ч. Мəммəдгулузадə, Ə. Нагвердијев, Т. Һачыбəјов
. Көчəрли вə б. бөјүк сəнəткарларын јазыб-јаратдыглары дөвр
илдир. Мəгалə мүəллифи бу дөврдə «мүкəммəл тəһсил етмиш
ир əдибə мөһтачдыр», куја Азəрбајчан əдəбијјаты «јетимдир»
усулсуз вə ағыр гəдəмлəрлə битəғјир ирəлилəмəкдəдир», хүласə о
бөһран» кечирир; ничат јолуну исə «тəрчүмəдə» тапмаг олар...
дəбијјатымызын əн зəнкин дөврүнə бундан нашы вə ниһлист
үнасибəт тəсəввүр етмəк чəтиндир. Хатырланан ситатда ики јер
нөгтəлəр (...) гојулуб кечилир. Көрүнүр, факты бу шəкилдə
ырыб-кəсиб вермəк тəдгигатчыја сəрфəли олмушдур. Чүнки нөг
əлəрин јериндəки фикир даһа чəфəнкдир; буна көрə дə үзə чыха
ыласы һалда дејилдир. Тəдгигатчы јазыр ки, Ағабаба Јусифзадə
мəгалəсиндə «Азəрбајчан əдəбијјаты һансы истигамəтдə инки
аф етмəлидир?» суалына чаваб вермəјə чалышыр. Биз бурада
əмин мəгалəнин нечə башландығыны хатырламагла кифајəтлəни
ик: «филһəгигə сон заманлар, 1905-чи сəнəдəн бəри Гафгаз мүсəл
анларынын əдəбијјати-мəхсусəси мејдана гəдəм гојуб исбати-ви
уд етмəдəдир. 1905-чи сəнəјə кими бу əдəбијјатдан бир əсəр бојлə
х кими иди. Бичарə гафгазлылар о вахтачан фарс, əрəб, чығата
саирə əдəбијјатындан башга бир шејə малик дејилдилəр..
22.132). Суал олунур: сағлам бир ағыл саһиби əдəбијјат тарихи
из һаггында бу чүр мəс'улијјəтсиз данышa билəрми?.. Бу фикир
Фүјузат»да Һəсəн Сəбри Ајвазовун бизим милли дил вə əдəбијја
ымызы ачыг-ачығына инкар едəн «Сизин татарча дедијиниз на
ыл бир лисандыр? «Татар əдəбијјаты» дедијимиз насыл бир шеј
ир?» (39.16) һүчумлары илə мүəјјəн мə'нада сəслəшмирми?!.
уна көрə дə, диггəтəлајигдир ки, бир нечə нөмрə сонра гəзетдə
. Јусифзадəнин мəгалəсинə фелјетонла чаваб верилир (22.137)
елə бир адамын «Азəрбајчан əдəбијјатынын инкишаф истигамə
ини мүəјјəн етмəјə» киришмəси нə дəрəчəдə ағыла батыр ки, əдə
ијјатшүнас бу барəдə данышмағы вə о мүəллифи тəгдир етмəј
əва билир. Əкəр тəдгигатчы əдəби тəнгиди белə тəсадүфи вə əдəби
адисəлəрдəн башы чыхмајан, кəмсавад мүəллифлəрин көрүшлə
индə ахтарырса, о, чидди сəһв едир. Мəсəлəнин маһијјəти, əсл
əтлəб, көрүнүр, тəдгигатчынын өзүнə дə ајдын олмамышдыр. Чүн
и мүвафиг бөлмəдə (сəһ. 420—441) əсл тəнгидə даир ағлабатан
ими бир фикир сөјлəнилмир. Мəс., Һ. Ибсен, М. Горки вə б. һаг
ында јазылмыш мəгалəлəрдəн тəдгигатчы узун-узады данышыр
əсəлə исə һеч дə Һ. Ибсендəн, Горкидəн јазмагда дејил, онлара
ерилəн изаһат вə гијмəтдəдир. Чүнки о заман мүхтəлиф мəслəкли

ында өз әксини тапан мүхтәлиф рә'јләрн тәһлнл вә мүгајнсә јол
лә әдәби тәнгидин о вахткы вәзијјәтн, онун јенн вә сағлам, исти
амәтверичн бир әдәбн фикнр ролу ојнајыб-ојнамадығыны мүәјјә
тмәк оларды.

Әдәби инкишафа бу чүр гејри-чидди вә знддијјәтли мүнасибә
ин нәтичәсидир ки, бир аз сонра Ә. Мирәһмәдов да «ХХ әсри
эвәлләриндә әдәби һәрәкат. Тәнгиди реализм» бөлмәсини бел
ашлајыр: «XIX әсрин ахырлары, *ХХ әсрин әввәлләриндә Азәрба*
ан әдәбијјаты өз инкишафынын ағыр бир дөврүну кечирирди.
у заман Азәрбајчан әдәбијјаты халг һәјаты илә, өлкәнин тарих
нкишафы илә лазымынча ајаглаша билмирди...» (2.513)—курси
изимдир). Фикнр сәһвдир. Бурада әсасән ХХ әсрин әввәлләри нә
әрдә тутулур, чүнки сөһбәт ХХ әсрдән кедир. Лакин бу фики
IX әсрин «ахырлары» үчүн дә доғру дејилдир. XIX әср вә Х
срин әввәлләри әдәбијјатымызын инкишафы тарихиндә ән зәнки
ә сүр'әтли инкишаф дөврүдүр. XIX әсрин сон рүбү илә әлагәда
әкчә бир факты гејд етмәк кифајәтдир ки, Азәрбајчан нәсрини
аһ әсәри олан «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повести бу за
ан (1894—1895) јарадылмышдыр. ХХ әсрин әввәлләриндә исә ла
эдгигатчынын өз сөзләрилә десәк: 1) «Реализм дөврүн ән гүд
әтли, ән габагчыл әдәби чәрәјаны иди» (2. 517); 2) «Реалист әд
ијјат сөзүн һәгиги мә'насында вәтәнпәрвәр, милли әдәбијјат иди
2.517) вә 3) «Чәмијјәтдәки сијаси вә игтисади бәрабәрсизлији
әрәтдији дәһшәтли фәлакәтләр вә бундан хилас олмаг јоллары
ох тәбии олараг, әдәбијјатда һеч бир заман ХХ әсрдәки ким
идди бир шәкилдә бүтүн кенишлији илә гојулмамышды» (2.519-
20).

6. М. Ибрһимов III чилдин «Мүгәддимә»синдә јазыр: Кечми
әмијјәтләрдә күчлү күчсүзә, варлы касыба, һаким мәһкума ис
дији зүлмү едир, сојур, талајыр, евиндән, аиләсиндән дидәрки
алырды. Халглар арасындакы әлагәләрдә дә јыртычылара мәхсу
лан бу ганун һөкм сүрүрдү: «Күчлүсән, һәр шеј едә биләрсән!..
олу зорлусан, гүввәтлисән, демәли, зәиф халгларын торпагларын
ут, мадди сәрвәтләрини талан едиб апар, милли һејсијјәт вә наму
уну ајаг алтына алыб тапдала, һәјасыз бир оғру, амансыз би
әллад кими онун чөрәјини је вә утанмадан һәр аддымбашы он
әһгир ет!..» (3.VI).

Нә гәдәр еһтијатсыз вә елми сајыглыгдан мәһрум олмалыса
и, белә бир чидди сәһв бурахыб ајры-ајры фатеһләрин јыртычы

көләр ашараг көнүл Азәрбајҹана өлдүрдү ...
өлүмү варды ки, бу күн нәсли јер үзүндән силинмишдир! Мәкәр
рада Рома халгы мүгәссир идими?! Рома халгы мүгәссир идими
, онун Веркили, Овиди, Сенека кими оғуллары илә јанашы Не-
н вә Помпејләри дә олмушдур. Лап мүасир дөврә кәләк. Һитлер-
фашист јыртычыларын башга халгларла бәрабәр өз милләтинин
һәјатына кәтирдији сонсуз фаҹиәләр һәлә кимсәнин хатириндән
хмамышдыр. Мәкәр бурада алман халгы мүгәссир идими?! Ал-
н халгы мүгәссир идими ки, онун Бетһовен, Енкелс кими оғул-
ры илә јанашы Һитлер вә һитлерчи гулдур дәстәси дә олмуш-
р?!..

V

Үччилдлијин ән бөјүк нөгсаны онда бәдии тәһлилин сон
рәҹәдә зәиф вә јахуд һеч олмамасыдыр. Әдәбијјат тарихи
ассик вә бөјүк јазычыларымызын бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәт-
рини һәртәрәфли ачмаг, әдәби әсәрләри бәдии-естетик ҹәһәтдән
јигинчә тәһлил етмәк əвəзинә, сөзүн мәнфи мә'насында сосиоло
измә үстүнлүк вермишдир.

Үччилдлијин баш редакторларындан М. Ариф «Әдәбијјат та
ихимиз» адлы кириш мәгаләсиндә дејир ки, «бәдии әдәбијјатын
ас шәртләриндән бири орада мәзмунла форманын вәһдәт һалын
тәзаһүр етмәсидир. Бу о демәкдир ки, бәдии әдәбијјатын тари-
ини өјрәнән алим тәдгигат заманы бәдии әдәбијјатын мәзмун
лә формасыны үзви әлагәдә көтүрмәлидир. Тәдгигатчы әдәбијја
ын јалныз мәзмунуну, мөвзусуну көтүрүб онларла мәшғул олса
сас диггәти тарихи-иҹтимаи һадисәләрә вериб, әдәбијјатын спе
ификасыны, бәдии форма, дил, үслуб вә саир хүсусијјәтләрин
әзәрдән гачырса дүзкүн нәтиҹә әлдә едә билмәз» (I.IX). Чох дов
у тезисдир. Биз дә әдәби әсәрләрин анҹаг бу јолла тәдгиги в
әһлилини елми һесаб едирик.

Лакин тәәссүф ки, үччилдликдә вәзијјәт бамбашгадыр.

Нүмунә үчүн үч әсәр — М. Фүзулинин «Лејли вә Məҹнун
оемасыны, Һ. Ҹавидин «Шејх Сән'ан» пјесини вә М. С. Ордубади
ин «Гылынҹ вә гәләм» романыны көтүрәк.

1. Фүзулинин «Лејли вә Məҹнун»у өз бәдии дәјәри е'тибарил
әкҹә бизим дејил, дүнја әдәбијјатынын надир инҹиләриндәнди
. Гулузадә «Лејли вә Məҹнун» әсәринин тәһлилинә белә башлајы

едыр. Бу поема Фүзули јарадычылығынын ән јүксәк зирвәси о...
магла бәрабәр,өз дәрин фәлсәфи ичтимаи мәзмуну, јүксәк бәд...
кејфијјәти е'тибарилә сөз сәнәтинин өлмәз нүмунәләриндән бир...
кими јашајыр» (1.405).

Бу, әсәрә верилән чох дүрүст тә'рифдир вә сонра кәлән бүтү...
әдгиг вә тәһлил бу истигамәтдә кедиб, бурада дејиләнләри елм...
шәкилдә сүбут етмәкдән ибарәт олмалы иди. Лакин әсл мәтләбә-...
әсәрин тәһлилинә кәлдикдә, охучу зиддијјәтли фикир вә «измләр...
ичәрисиндә чашыб галыр. Поемадан кәтирилән фактлара елә рән...
ләр, изаһ вә «шәрһләр» верилир, елә мәтләбә дәхли олмајан у...
дурма нәтичәләр чыхарылыр ки, адам тәәччүб етмәјә билмир.

Поемадан бир парча верилир:

«Биздә икилик нишаны јохдур,
Һәр биринин өзкә чаны јохдур.
Сән санма ки, олдур ол, мәнәм мән—
Бир чан илә зиндәдир ики тән.
Хүррәм олурам, ол олса хүррәм.
Ғәм јетсә она, мәнә јетәр ғәм»

(1.421).

Сонра белә бир нәтичә чыхарылыр:

«Бу мисраларда мистик мејлләр чох ашкардыр. Бурада һәтт...
суфизмә аид олан истилаһлар вә ифадә формалары вар: «биз би...
руһуз ики бәдәндә», «биздә икилик нишаны јохдур» (1.421). Һард...
көрүнүб ки, гаршылыглы саф вә сәмими мәһәббәт суфизм адлан...
дырылсын?! «Биз бир руһуз ики бәдәндә» вә «биздә икилик ниша...
ны јохдур» ифадәләринин бурада суфизмә нә дәхли вар!? Бунла...
әсл халг ифадәләридир. Бәлкә, инди халг арасында чох мәшһу...
олан «онлар лап чан бир гәлбдирләр», «онлар бир-бирини чан би...
гәлбдән севирләр» кими көзәл ифадәләрдә дә суфизм кәшф етмә...
лазымдыр?! Тәдгигатчы санки өзү дә вәзијјәтдән чыхмаг үчүн ғеј...
дир ки, «бурадакы суфизм һәјатдан доғур».

Нәтичә давам едир:

«Һәјат мүбаризәсиндәки мәғлубијјәт, феодал-руһани чәмијјәт...
азад ешгин мәһкум олмасы Мәчнуну суфизм дүнјакөрүшүнү...
аһилләринә јахынлашдырмышдыр» (1.422).

Мәһәббәт-аилә мәсәләләри бизим әдәбијјатын һәмишә баш мөв...
зуларындан олмушдур. Фәхрлә дејә биләрик ки, бу мәсәлә јүксә...

...мәнзумә бөјүк әдәбијјатымыз мәһәббәт-аилә мәсәләләрини дөнә-дөнә мүхтәлиф сәмтдән вә һәм дә ибрәтамиз шәкилдә әкс е...дирмишдир. Бу әсәрләрин елми изаһы да дүрүст вә онларын өзү...лајиг олмалы, аилә, һәјат мәсәләләринин һәллиндә бизә көм... етмәлидир. «Лејли вә Мәчнун» кими бир әсәрдәки мәһәббәти мү...әлиф «измләр»лә мәһдудлашдырмаг исә, әсәрин естетик кејфијјә...ләрини, дәјәрини вә һәјати әһәмијјәтини азалтмаг демәкдир, баш... сөзлә, ону баша дүшмәмәк демәкдир.

Поемадан бир парча верилир:

«Кәр мән мән исәм, нәсән сән, еј јар?
Вәр сән сән исән, нәјәм мәни-зар?
Чүн мән олубам сәнинлә мәмлу,
Вәһдәт рәвишиндә хош дејил бу
Ким, дишрәдә истәјәм нишанын,
Бир өзкә мәкан биләм мәканын»

(1.424)

Сонра белә бир нәтичә чыхарылыр:

«Бурада артыг суфизм көрүшләри ашкардыр. Шәрг пантеизми...ин мистик руһу, ашиг илә мә'шугун мә'на аләминдә бирләши... вәһдәт тәшкил етмәси вә бу јол илә икилијин арадан галхмас... Мәчнунун көрүшләриндә ајдын сурәтдә ифадә едилмишдир» (јен... орада). Һалбуки кәтирилән мисалда Фүзули, садәчә олараг бәди... үгајисәләрлә ешгин күчүнү көстәрир.

Нәтичә давам едир:

«Суфи пантеизминин әсас әламәтләри јухарыда кәтирдијими... мисалларда инкаредилмәз бир шәкилдә өзүнү көстәрмишдир» (је... орада).

Бураја гәдәр дејиләнләр исә бу шәкилдә үмумиләшдирилир... Бүтүн бу дујғулар вә дүшүнчәләр Мәчнунда һәјат еһтираслары...ын јашадығыны көстәрмәклә бәрабәр суфизмин «вәһдәт» принси...инә әлбәттә зиддир... Бүтүн бунлар ајдын көстәрир ки, мәһәббә...ин пантеист анлајышы гәһрәманларын өз тәбиәтләринә, идеј... етигамәтләринә јабанчыдыр, кәнардан кәлмә тә'сирдир» (1.424—...25). Әкәр белә исә, јухарыда дејиләнләр нә үчүн имиш! Нә үчү... тәдгигатчы суфизм вә пантеизмә долашыб галыр?! Әслиндә олма...н бир шеји бураја тәдгигатчы өзү кәтирир.

Вә с. вә и. а.

Мүәллиф әсл һәгигәтә јол тапа билмәјәндә бу чүр гондармачы...ыгла мәшғул олар. Мәкәр дүнја шөһрәти газанмыш «Лејли в...

2. Һ. Ҹавидин «Шејх Сән'ан» пјесинә кәләк. М. Ҹ. Ҹәфәров ...рә белә бир гијмәт верир: «Шејх Сән'ан» фаҹиәсинин әһәмијјәти, ...ринҹи нөвбәдә онун идејасынын мүасирлијиндә иди» (2.866).

Бәс, әсәрә истинад верилән бу «мүасирлик идејасы» нәдән ибарәтдир ки, о, «әһәмијјәтли» олур. Буну баша дүшмәк үчүн нөвбәти ...заслара мүраҹиәт едәк:

«Фаҹиәнин илк сәһнәләриндә шаир өз типләрини, онларын ха...ктерини вә дүнјакөрүшүнү ики ҹәбһәдә груплашдырмаға чалы...ыр. Биринҹи ҹәбһәдә «иршад вә иҹтиһады» илә мәшһур бир ...ршүд сајылан јары суфи, јары пантеист Шејх Кәбир, онун истеʼ...длы тәләбәси (?), һәлә кәнҹ јашларында икән «кәсби-иҹтиһад» ...ән Шејх Сән'ан, бу мүәллим вә тәләбәјә рәғбәт бәсләјән Шејх ...ади, Шејх Сәдра, Әбүлүла дурур. Инсана мәхсус бүтүн көзәл ...фәтләр дә бунлардадыр. Зәһра, Әзра, Шејх Абузәр кими садә ...дамларын севдији, һөрмәт етдији шәхсләр дә бунлардыр.

Икинҹи ҹәбһәдә исә садәҹә диндар фанатикләрдән ибарәт олан ...ејх Мәрван, Шејх Нәим, Шејх Абүлләһјә, Шејх Ҹәфәр вә саир ...ејхләр вә мүридләр дурур ки, биринҹиләрин әксинә олараг бун...ар авам, заһид мәсләк, һәм дә хәбис адамлардыр» (2.866).

Көрүндүјү кими, «әһәмијјәтли» олан «мүасир идејалы» әсәрин ...үсбәт гәһрәманлары «јары суфи», «јары пантеист» әгидәли шејх...әр, мәнфи гәһрәманлары да јенә, «заһид мәсләк» вә «хәбис» шејх...әрдир. О нечә «әһәмијјәтли мүасирликдир» ки, истәр мүсбәт в... ...стәрсә дә мәнфи олсун, Шејхләрдән башга инсанлары мүһүм бә... ...и објект кими көтүрә билмир; халг нүмајәндәси олан Әзра ...әһра кими адамлар да о шејхләрә пәрәстиш едир. Доғрудур, ди... ...үмајәндәләринин өзләринин белә диндән шүбһәләнмәсинин симво...ик әһәмијјәти олмалы иди. Лакин бу XX әсрдә «әһәмијјәтли ...үасирлик» олмаг үчүн чох аздыр. Инди бу шејхләрин идејалары...ын нәдән ибарәт олдуғуну изләмәк үчүн јенә дә сонракы абзас...ара мүраҹиәт едәк.

«Шејх Кәбир ислам дининин бир чох мүддәаларына вә Гур'а...ын бә'зи һөкмләринә, рәвајәтләринә шүбһә илә јанашан, Аллаһ... ...әбиәтдән кәнарда, көјләрдә дејил, тәбиәтин өзүндә ахтаран па... ...еист бир мүршүддүр. О, тәләбәси, мүриди Шејх Сән'аны да б... ...уһда тәрбијә етмишдир. Сән'ан дини шүбһәчиликдә өз мүәллими... ...ә, мүршүдүнә көрә даһа ирәли кедир...» (2.866—867).

XX әсрин әввәлләриндә «динә шүбһә» етмәк куја чох мүсбә... ...бир иш имиш! Бөјүк атеист М. Ф. Ахундовдан сонра вә Ҹ. Мәммә...

Фә'лә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?!
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?!
Инсан оланын чаһү чәлали кәрәк олсун,
Инсан оланын дөвләти, мали кәрәк олсун,
Һүммәт демирәм, евләри али кәрәк олсун;...
Бир аббасы күн муздуну милјанмы санырсан?!
Ахмағ киши, инсанлығы асанмы санырсан?! (34.97).

Бу парчада әмәклә капитал арасында мөвчуд олан кәскин зид...
дијјәтин бәдии, лакин олдугча дүрүст ифадәсини көрүрүк. ХХ...
әсрин дәрди бу иди. Мәһз бу гәбилдән олан идејалар мүасирли...
ајыла биләрди. Вә ја:

Олмаз бу ки, һәр әмрә дәхаләт едә фә'лә,
Дөвләтли олан јердә чәсарәт едә фә'лә,
Асудә нәфәс чәкмәјә һаләт едә фә'лә,
Јаинки һүгуг үстә әдавәт едә фә'лә,
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир имди,
Фә'лә дә өзүн дахили-инсан едир имди (34.42).

Артыг бурада, садәчә олараг, бәдни идеја әмәклә капитал ара...
сындакы кәскин зиддијјәти ифадә етмәклә галмајыб, фәһлә син...
нинин азадлыг чыхышларындан ләрзәјә дүшмүш капиталисти...
ләрјадлары ешидилмәкдәдир.

Дөврүн вуран нәбзини тутмаг бу иди. Әсл мүасирлик дә мәһ...
бу иди...

Әсәрдә истинад верилән пантеизми изләјәк: «Лакин дәрвиш...
яхшы анламаг үчүн онун тәблиғ етдији фикирләрин мүһүм би...
чәһәтинә дә диггәт вермәк лазымдыр. О да будур ки, дәрвиш нәин...
и јалныз динләри, тәригәтләри, шәриәти «бирәр рө'ја», әфсан...
һесаб едир, ејни заманда, бүтүн мадди варлыг онун нәзәриндә би...
һеч, мә'насыз бир көлкә, бошлуг, мадди әсасы олмајан көлкәләр...
дән ибарәтдир. Диванә мүтәфәккир јалныз әсл аллаһын тәзаһүр...
етдији руһун әбәдилијинә инаныр. Галан бүтүн варлыг, һәги...
гәт, објектив аләм дәрвишин нәзәриндә руһун, идејалар аләмини...
гүввәггәти тәзаһүрүндән башга бир шеј дејилдир. Буна көрә д...
дүнја, һәјата бағлы олан инсанларын һамысы онун нәзәриндә «чан...
лы чәназәләр» кими көрүнүр вә о мүмкүн гәдәр дүнјаја бағлы ола...
«циннси-бәшәрдән узаг» олмаға чалышыр. Өзүнү фөвгәлбәшәр ин...
сан һесаб едир» (2.869). Сонра дејилир: «Дәрвишин фикирләр...

ојунча ирәлиләјир. Бу ајрылыг нәмишәлик бир ајрылыг олур вә
у тәнһалыг да јенә әбәди бир тәнһалыг олур» (2.870).

Бу, елмин баша дүшдүјү мә'нада пантеизм јох, aләм һаггында
икирләри субјективизм вә хүлјалара әсасланан тутгун бир ро-
антизмдир. Һалбуки пантеизм руһу тәбиәтә истинад верәрәк вә ј
уһла тәбиәти бирләшдирәрәк елмин инкишафына әсасланырды
бу мүнасибәтлә ара-сыра мүсбәт фикирләр дә сөјләјирди. Тәдги
тчы исә, хүлјаларын мәһсулу олуб реал зәминәсиз тутгун фикир-
әри пантеизм һесаб едәрәк, ону «әһәмијјәтли мүасирлик идејасы»
ландырыр. Һалбуки бу «мүасирлијин» нәдән ибарәт олдуғу әсәр
ә мүәллиф тәрәфиндән Һ. Чавидә верилән гијмәт јекунлашдыры
аркән ајдынлашыр: «О, һәлә әсрин ән габагчыл идејаларындан
заг олмасы учундан иди ки, онун мүһарибә һаггында јаздығы илк
е'рләрдә олдуғу кими, бә'зән өтәри һалларда олса да милләтчи-
ик, түркчүлүк идејаларынын мүәјјән тә'сирләри, изләри дә өзүн
әстәрирди» (2.883); «Онун 1918-чи илә гәдәр јаздығы әсәрләри
ин дили османлы әдәби дилинин тә'сири алтында олмушдур. Бу
'сир ону кениш охучу күтләсиндән ајырмышдыр. Тәәссүф ки
аирин өзү бу зәрәрли тә'сирә принсипиал мүнасибәт бәсләјәрәк
алгын тәләби илә һесаблашмаг истәмәмишдир» (2.887) — әдәбиј
т тарихиндә (II чилд) Һ. Чавидин јарадычылығына бу чүр јеку
урулур.

3. М. С. Ордубадинин «Гылынч вә гәләм» романына нәзәр јети
әк. Әли Султанлы, «Гылынч вә гәләм» романы һаггында бирч
бзас сөз дејир ки, о да әсасән мәнфи сәчијјә дашыјыр.

Бу абзасы бүтүнлүклә нәзәрдән кечирәк вә көрәк бурада сөјлә
илән фикир әсәрин маһијјәтинә нә дәрәчәдә ујғундур?

Абзас беләә башланыр: «Низаминин анадан олмасынын 800 ил
ик јубилеји илә әлагәдар олараг М. С. Ордубади «Гылынч в
әләм» романыны јазды» (3.402). Тәдгигатчы илк чүмләдән роман
убилеј әсәри кими тәгдим едир. Догрудур, мөвсүми, јубилеј сәчиј
әли әсәрләр олур. Лакин бу чүр әсәрләр мөвсүм баша чатандан
онра әксәрән унудулур. «Гылынч вә гәләм» исә һәр шејдән әввә
өзәл сәнәт әсәридир, онун јазылма тарихи садәчә олараг Низа
инин јубилеји илә ејни вахта тәсадүф етмишдир. Чүнки әсәри
өвзусу тәкчә Низаминин һәјат вә јарадычылығыны бәдии шәкил
ә экс етдирмәклә галмајыб, Ордубади јарадычылығында гырмы
ы бир хәтт илә кечән Шәрг мотивләриндән кәлир.

Абзас давам едир: «Романда XII әср Азәрбајчанынын сијаси
тимаи вәзијјәти, Низаминин вә онун мүасирләринин һәјаты,

ндлиләрин һәјат вә мәишәти, дөврүн адәт вә ән'әнәләри һаггын
а да зәнкин мә'лумат верир. М. С. Ордубади исә өз јарадычылы
әјалына даһа чох әсасланараг, Низаминин әсәрләриндән аз исти
адә етмишдир». Куја әдиб Низаминин әсәрләриндәки мәзмуну—
икирләри, әһвалатлары вә с. көтүрүб романа көчүрмәли имиш!
лбәттә, әсәр тарихи романдыр. Буна көрә, бәһс етдији дөврү
усусијјәтләрини әкс етдирмәјә билмәз. Буна әлавә олараг да әди
бәдии әсәриндә тез-тез тарихи мәнбәләрә мүрачиәт едир. Лакин
оманда сәнәткарын өзүнүн бөјүк вә бәдии идејасы вардыр: *мүс
гил, сивилизасијалы* вә *ваһид Азәрбајҹан* — әсәрин лејтмотиви
удур. Бүтүн һадисә, әһвалат вә с. дә бу мәгсәдә јөнәлдилмишдир

Абзас давам едир: «Һадисәләр, көрүшләр, мүбаһисәләр, нитг
р бир чох һалларда мүасирләшдирилмишдир. Дөврүн мүһүм ич
маи һадисәләри, халгын талеји чох вахт сарајларда, мәҹлисләр
, ев шәраитиндә һәлл олунур. Үмумијјәтлә мүәллиф күтләви сәһ
ләрн тәсвир етмәкдән бојун гачырыр. Бу мүһүм нөгсаны
. С. Ордубадинин башга романларында да көрмәк мүмкүндүр
әтибәнин, Фәхрәддинин маҹәралары, башга сурәтләрин шәхси
әркүзәштләри романда даһа чох јер тутур. Әһвалатлар һәрәкәт вә
кишафда дејил, ән чох нағылларда, сөһбәтләрдә верилир». Бир
әрәфдән һадисәләр вә с. «мүасирләшдирилмишдир» дејилир, ди
р тәрәфдән исә, дөврүн мүһүм ичтимаи һадисәләринин, халгын
лејинин сарајларда һәлл олундуғу көстәрилир. Мәкәр мүасир
к будурму!? Ишарә вурдуғумуз бу зиддијјәтдән башга һәм дә
кир тамам сәһвдир. Чүнки романда халгын талејини сарај
јил, гылынҹ вә гәләм һәлл едир: гәләм—бөјүк Низами, гылынҹ—
лг гәһрәманы Фәхрәддиндир. «Күтләви сәһнәләрин тәсвир олун
дуғу» фикринә исә һеч ҹүр һагг газандырмаг олмаз. Бурада
ндли иғтишашларындан тутмуш мүһарибә сәһнәләринә, халгын
р вә мусиги мәҹлисләриндән тутмуш сарај тәнтәнәләринә, кәнд
гызы Рә'нанын мәһәббәтиндән тутмуш хәлифә сарајындакы
адынлар вә гызлар дүнјасы»на гәдәр бүтүн һәјат өз ифадәсини
імышдыр. Әсәрдә јүзләрҹә сурәтләр, онларҹа күтләви сәһнәләр
дыр. Еләә әсәрин лап әввәлини хатырлајаг: роман «Харабат»
лы сәрлөвһә илә башлајыр. Бурада сарај мә'мурлары шаирә
һсәтинин јурдуну дағыдыб өзүнү дашгалаг едәрәк сүркүнә көн
әрир, бүтүн халг исә күчәләрә чыхыб өз бөјүк шаирәсини мүша
т едир... Бундан да зәнкин күтләви сәһнә тәсәввүр етмәк мүм
ндүрмү!? Јахуд әсәрин сон сәрлөвһәсинә нәзәр салаг. О беләә
аныр: «1140—1225». Бу ки, бүтөв бир дөврдүр. Тәдгигатчы әсә-

әриндә һәртәрәфли әкс етдирирсә, бу онун нөгсаны дејил, сәнәт
арлыг мәһарәтидир.

Абзас давам едир (вә битир): «Романдакы бу нөгсанлара бах
ајараг әсәр һәвәслә охунур». Бураја әлавә олараг дејә биләри
и, әсәр нәинки «һәвәслә», һәтта бүтүн халг тәрәфиндән вә дөнә
өнә охунур; халг бу әсәрдән фајдаланыр, нүмунәләр кәтирир вә ө
әһбәтләриндә орадакы һикмәтләрдән бир зәрб-мәсәл кими исти
радә едир вә с. Әсрләрчә Фирдовсиләрин, Низамиләрин, Сә'диләр
ин, Һафизләрин, Фүзулиләрин, Сабирләрин камил охучусу ола
ир халгы бу күн мәзмуну «мачәрадан» ибарәт «нөгсанлы» би
сәри бу гәдәр охумаға мәчбур едән нәдир?.. Бу суалын чавабыны
ој халг өзү версин!..

Көстәрилән бүтүн бу нөгсанлар, ејни заманда бизим әдәбијја
үнаслыг елминин букүнкү үмуми мәнзәрәсини әкс етдирир.

Үччилдлијин нөгсан вә гүсурлары үзәриндә кениш вә әтрафл
ајанмаг оларды. Лакин биз әсәрин охучуну даһа артыг нараһа
диб душүндүрән чохлу нөгсан вә гүсурларындан бә'зи нүмунәлә
әтирмәклә кифајәтләндик. Әсәрдә бир-бирини тәкрар едән «К
ишләр», «Хүласәләр», зидд фикир вә мүлаһизәләр, мәтләбдә
әнар сөһбәтләр, бәситлик, елми тәһлил әвәзинә узун-узады мә
унсөјләмә вә с. о гәдәрдир ки, бунлары бурада әһатә етмәк ч
тиндир. Көркәмли сәнәткарлара верилән гијмәтә вә ајры-ајры әсә
әрин конкрет тәһлилинә кәлинчә, биз анчаг үч әсәрә тохунду
Әлбәттә, букүнкү охучу әдәбијјат тарихиндә классик сәнәт нүмун
әринин бу шәкилдә тәдгиги илә разылаша билмәз.

Бизим әдәбијјатымызда елә даһи шәхсијјәтләр вә елә класс
әсәрләр вардыр ки, онлар дүнја мәдәнијјәти хәзинәсиндә мүәјј
јер тутмаға лајигдирләр. Бу шәхсијјәтләри вә бу әсәрләри исә ду
а мигјасына чыхармаг, биринчи нөвбәдә әдәбијјатшүнаслығым
ын вәзифәсидир. Мүасир охучунун арзусу да будур ки, мәдәни
јәт тарихимиз онун өзүнә лајиг шәкилдә тәгдим олунсун...

* * *

Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығынын үмуми мәнзәрәси тәхмин
беләдир.

Нә гәдәр ки, биз халгымызын мә'нәви аләминин дәрин гатл
рыны галдыра, онун әсасларыны дуја, дәрк едә, анадилли әдәб
јатымызын көкләрини, милли зәминини дүрүст мүәјјәнләшдир
онун үмуми руһуну ала билмәјәчәк, әсл илкин гајнаглардан хәбә

ш көрәчәјик, халгымызын мә'нәви аләмини, бәдии-естетик тәфә
күр тарихини лајигинчә ишыгландыра, саһибләринә тәгдим е
билмәјәчәјик вә һәмишә ишимиз мүшкүл олачагдыр.

Һәјатда ән'әнәсиз, бүнөврәсиз, өзүлсүз һеч нә јаранмыр, дам
дама көл олур. Әдәбијјат тарихинин тәдгиги дә беләдир. Бу м
нада ону, бир нөв, чохмәртәбәли бинаја бәнзәтмәк олар. Ону
мөһкәм бүнөврәси гојулмаса, сал дашлардан өзүлү төкүлмә
өмрү узун ола билмәз, 20 нлдән бир бу ишә јенидән гајыдылар
а һәмишә «әсаслы» тә'мирә еһтијач дујулар.

Вәзнјјәт мәни белә бир гәнаәтә кәтирди ки, башга ишләрим
иәләлик кәнара гојуб, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин өзүлү
илкин гајнагларыны, бир сөзлә, милли зәминини мүәјјән едән б
тәдгигатла мәшғул олум. Буну әдәбијјат Институту көрә билмәјі
иеч кәс дә көрмәк нијјәтиндә дејил. Буна мәни елми вичданы
тәһрик етди; ишә башладым.

Мәним тәдгигатым, ахтарышларым вә кәлдијим фикирләр, ч
хардығым нәтичәләр 10 мин иллик бир дөврүн гысача хүласә
дир; бу дөврү али мәктәбләримиздә кечилә биләчәк курс һәчмин
ығчам, шәкилдә вердим. Мән буну бачардым. Бу јөндә чилдләр
әсәрләр јазыла биләр; кениш вә әһатәли тәдгигат исә кәләчәј
ишидир.

Бу китабы дөвр, заман дигтә еләди. Мән јаздым. О, јазылма
билмәзди.

22 март 1986

I БӨЛМӘ

МИЛАДДАН ӨНЧӘКИ III—II МИНИЛЛИКЛӘР

(ВӘ ДАҺА ГӘДИМ ДӨВРЛӘР)

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫНЫН ИЛКИН ГАЈНАГЛАРЫ, ТӘШӘККҮЛ ДӨВРҮ ВӘ ИНКИШАФ ЈОЛЛАРЫ

Азәрбајчан әдәбијјаты дүнја әдәбијјатынын мүһүм Шәрг голрындан биридир. Онун гәдим вә зәнкин тарихи вар.

Сөз сәнәти халгын әзәли-мә'нәви сәрвәтидир. Бу сәрвәт мүәјјән наглардан сүзүлүб кәлир, көк, өзүл үзәриндә инкишаф едир, милләшир.

Азәрбајчан әдәбијјаты бу гајнаглар үзәриндә тәшәккүл тапыб кишаф едиб. Биз бунлары «илкин» гајнаглар, илк инкишаф дөв адландырырыг. Чүнки һәләлик мә'лум оланы будур. Бу гајнагы, онун ики әсас голу үзрә тәдгиг етмәк, арашдырмаг олар.

1). ФОЛКЛОР — ШИФАҺИ-БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТ ГОЛУ

Һәлә чох гәдим заманларда улу бабалар сөзүн бөјүк, мә'нәви дрәтинә, әхлаги вә тәрбијәви күчүнә инаныблар. Фәрәһли хош нләрдә дә, ағыр, гајғылы күнләрдә дә сөз сәнәтн онларын дана чатыб, јахын досту, сирдашы вә тәскинлији олуб. Онлар сөз өз севинчләрини дә, кәдәрләрини дә бәдии шәкилдә ифадә едиб, ’р өлчү-бичиминдә верә билибләр.

Фолклор—шифаһи-бәдии сөз сәнәти Азәрбајчан әдәбијјатынын кин чыхыш нөгтәси, тәмәл дашыдыр.

. ГӘДИМ ДӨВР ФОЛКЛОР НҮМУНӘЛӘРИНИН ЈАЗЫЈА АЛЫНМАСЫ

Түркдилли әдәбијјатларын, о чүмләдән Азәрбајчан әдәбијјаты лклор материалларынын топланыб јазыја алынмасы бу халгла-

ддашлара һәкк олунур, ағыздан-ағыза, јаддашдан-јаддаша ке иб кәлир. Јаранма, тәшәккүл тапма тарихи јазылы әдәбијјатдан ох-чох гәдимдир. Заман, вахт доланыб јазы имканлары јарандыг дилдән-ағыздан, јаддашлардан топланыб јазыја да алынып әс.: тарихән халгымызын синәси аталар сөзләри вә зәрб-мәсәл рлә, варсағы, ағы, бајаты, гошма, ~~кәрајлы~~, нағыл, дастан, ләти ә, гаравәлли, тапмача, јанылтмач вә с. илә долу олуб. Мүәјјән врләрдә бунларын аз-чох гәләмә алынаны да вар.

Бунлар, бизим еранын әввәлләринә тәсадүф етсә дә, ондан вәлә кетмәк вә ја топланыланлар ичәрисиндә габагкы минилликрин мәһсулуну ајырд етмәк чәтиндир. Бунунла белә, хошбәхт икдән о заманларын да халг әдәбијјатыны, шифаһи-бәдии јара ычылығыны горујан, јазыја алыб сахламаг барәдә дүшүнән мүдк адамлар, халг зијалылары олуб. Фолклор материалларыны силәрдән топлајыб, үзүнү көчүрмәјә чалышыблар, бунлары аз-чох рујуб сахлаја да билибләр. Бу мә'нада дүнја китаб мәдәнијјәтин тарихи чох гәдимдир. Инсанлар өз фикир, һисс вә дујғуларыны ләчәк нәсилләрә јетирмәк, јадикар гојуб кетмәк үчүн әзәлдән үхтәлиф јол вә үсуллар тапыблар. Синә вә јаддашлар илк «киб» олуб. Сонра, инсанлар дүшүнүб, кағызын һәлә олмадығы врләрдә өз биликләрини, елми вә бәдии фикирләрини дәријә јаб, мис вә күмүш габлара һәкк едиб, сал дашлара газыјыблар. рдүштлүјүн мүгәддәс китаблар күллијјаты «Авеста» беләчә дәри эринә көчүрүлүб, «Иссык јазысы» күмүш чам үзәринә һәкк олуб, «Орхон-Јенисеј» китабәләри сал дашлара газылыбдыр вә с.

Бунлардан фәргли олараг гәдим шумерләр мөвчуд биликләри маг, шифаһи јаратдыглары нәғмә вә дастанлары китаба көрмәк үчүн кил лөвһәләрдән истифадә етмишләр. «Билгамыс» ә ја «Килгамыш») дастаны бу чүр кил лөвһәләр үзәриндә кәлиб асир дөврә чыхмышдыр. Гәдим дүнјанын шумер-гәһрәманлыг станларындан олан бу улу китабын мүәјјән һиссәләри хараб са, кил лөвһәләрдән силиниб кетсә дә, јенә о, сөзүнү демиш, нкин мәзмуну, сүжет хәтти, орижинал јазылыш тәрзи, үслубу с. үстүнлүкләрилә дүнјанын нәзәрини өзүнә чәлб етмиш, дүнја дәнијјәтинин шаһ әсәрләри сырасына дахил олмушдур.

«Билгамыс» дастаны ики чај — Дәчлә вә Фәрат чајлары һөвзәриндә, 4—6 мин ил бундан габаг јаранмышдыр. Бу улу гәһрәнлыг дастаны илә, гисмән бизә јахын гәдим үмумтүрк китабәри, мәсәлән, «Алп Әр Тонганын» вә «Нама'лум гәһрәманын өлү

Сон миниллик бир дөвр бизә јахын вә таныш олдугу к...и, гә-
дим дүнјанын мүдрик адамлары, зијалылары, ел сәнәтсеверләр-
чүн дә өзләринә гәдәрки мин ил јахын вә бәлкә дә даһа артыг та-
ыш иди. Фолклор нүмунәләрини вахташыры арајыб-ахтарыб јы-
ыблар, јазыја алыблар. Бунлар әсрләр боју, әлјазмалары шәклин-
ә олса да галыб, итиб-батыб, сонралар јенә тапылыб, үзә чыхыб
ап олунуб, өз ишини дә көрүб.... Бу мә'нада гәдим үмумтүрк мәдә-
ијјәтләри вә әдәбијјатлары тарихиндә Горгуд Атанын вә Кашғар-
ы Маһмудун көрдүкләри иш вә көстәрдикләри хидмәтләр әвәзсиз-
дир.

Биз *бурада* VI—VII әсрләрдә халг арасындан, чанлы һәјатдан
ғызлардан топланыб «Дәдә Горгуд китабы»на салынмыш јүзләр-
ә аталар сөзләрини, зәрби-мәсәлләри, идиоматик ифадәләри нә-
әрдә тутуруг. Бунларын һеч бирини Горгуд Ата өзүндән јаратма-
ыш, халгдан һазыр шәкилдә көтүрүб китабында, јери кәлдикчә
ишләтмишди. Бунлар исә тамам-камал бәдии әсәрләрдир, «Дәдә
Горгуд китабы»на гәдәрки әдәбијјатымызын зәнкин фолклор го-
лудур.

Биз *бурада* XI әсрдә «Divanү лүғат-ит-түрк» әсәриндә верил-
миш јүзләрчә ше'р инчиләрини — шәргиләр, мәрасим нәғмәләри,
ағылар, варсағылар, икимисралыглар, һабелә аталар сөзләри, зә-
би-мәсәлләр вә с.-ни нәзәрдә тутуруг. Бунлары да Маһмуд Каш-
ғарлы өзүндән дүзүб-гошмамыш, халг арасындан топлајыб, ағы-
лардан һазыр шәкилдә алыб «Диван»ына салмыш, јери кәлдикчә
мисал чәкмишдир. Бунлар исә тамам-камал бәдии әсәрләрдир,
Азәрбајчан әдәбијјатынын зәнкин фолклор голудур.

Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ына дүшән јүзләрчә гәдим ше'р
инчиләриндән 11-и Алп Әр Тонганын (Әфрасијабын) өлүмү һаг-
гында елекијалар — јә'ни матәм нәғмәләридир. Бу нәғмәләр бизим
вә гәдим түрк дүнјасынын улу гәһрәманы Әфрасијабын өлүмү мү-
насибәтилә дејилмиш аһ-наләләрдир. Бөјүк Низами «Хосров
Ширин» әсәриндә бу улу бабамызла, онун шәрәфли ады илә фәх-
едир, кәләчәк нәсилләрә бу көкдән ајрылмамағы төвсијә едир
(30.115).

Белә бир тарихи шәхсијјәт, улу баба һаггында дејилмиш вә Х
әсрдә китаба дүшмүш ше'рләр бүтөвлүкдә кениш вә һәртәрәфли
өз сәвијјәсиндә тәдгиг-тәһлил олунуб гәдим дөвр Азәрбајчан әд-
бијјаты тарихиндә өзүнә лајигли јер тутмалыдыр. Бурада исә «м-
фолокијадан», «мифдән» сөһбәт белә кедә билмәз.

Өзләк өлчин алдыму
Имди јүрәк јыртылур (1, 41).

Бу ше'р Алп Әр Тонга һаггында матәм нәғмәси — ағылардан ридир. Алп Әр Тонга миладдан габаг VII јүзилликдә јашамыш Иран-Туран мүһарибәләриндә һәлак олмуш мәшһур гәһрәман расијабын әсл адыдыр. Халг онун өлүмүнә ағыр јас сахламыш, ылар демиш, нәғмәләр гошмуш вә бунлары синәләрдә јашат- ш, јајмыш, јадикар олараг нәсилләрдән-нәсилләрә өтүрмүшдүр. ше'рләр, синәләри дағлајан ағы-нәғмәләр, Алп Әр Тонганын үмү заманы јаранмыш, тәхминән еләдә кәлиб X—XI әсрләрә хмыш, «Диван»а дүшмүшдү... Бу нәғмәнин, ағынын јазыја ындығы XI әсрдән бу анадәк нечә дәјишикликләрә уғраја биләчәји, асир шәкли исә белә тәсәввүр едилә биләр:

Алп Әр Тонга өлдүмү?!
Арсыз дүнја галдымы?!
Заман әвәз алдымы?!
Инди үрәк јыртылыр!

Дәјишиклик өзүнү әсасән архаик сөзләрдә (*әсиз//есиз//исиз:* сыз, вечсиз, вәфасыз, лагејд; *азун:* дүнја, тале; өзләк; заман, кт; өчин: әвәз, гисас, һајыф, интигам) көстәрир. Ше'рин јаранма рихи биздән чох узагса да, руһу, дили, үслубу, фикри, ифадә тәр- грамматик гурулушу о гәдәр дә узаг дејил. Сөзләр, дејим биз ын көрүнүр, доғмадыр, илк вә сон мисралар, демәк олар ки, асир дилимизин ејнидир. Бу һәгигәт, бир дә онунла шәртләнир түрк дилләри дүнјанын ән чох өзүнү горујан вә өз сабитлијини кламаға, мүстәгиллијини мүдафиә етмәјә гадир дилләрдәндир. на көрәдир ки, гәдимләрдә јаранмыш белә нәғмәләр, ағылар ја аз дәјишилмиш, ја да һеч дәјишилмәмишдир, нә вахт вә нечә аныбса, тәхминән еләдә галараг заманлары ашыб кәлмишдир. һмуд Кашғарлынын гәләмә алдығы бу нәғмәләрин шәкли, фор- сы X—XI әсрләрин дејил, ондан мин вә даһа артыг илләр әввәл анмыш, илк дүзүлүб-гошулмуш шәклидир.

Бу «узаглыг» вә «јахынлыг» о вахтлар Алп Әр Тонганын ше'- нә гошулмуш ашағыдакы нәғмә-ағыларда да мүшаһидә олунур:

2) Өзләк јараг көзәтти
Огры тузаг узатты
Бәкләр бәкин азытты

Бәјләр бәјиндән аэды,
Гачса галыр, гуртулур.

3) *Көнлүм ичүн өртәди*
Јетмиш башығ гартады
Кечмиш өзүк иртәди
Түн күн кечиб иртәлүр. (*I, 245*).

Мүасир шәкли:

Көнлүм ичин одлады,
Јарам башын гопартды,
Кечмиши хатырлатды,
Кечә, күн кечиб кедир.

4) *Өзләк арығ кеврәди*
Јунчығ јавуз таврады
Әрдәм јәмә саврады
Азун бәки чәртилүр (*III, 41*).

Мүасир шәкли:

Заман тамам корланды,
Пис, јавалар чохалды,
Әр икидләр азалды
Бәј дөврү кечиб кедир.

Ше'рләр мүасир бајаты—ағы руһундадыр. Формача гәдим ва сағы//вәрсағы өлчү-бичиминдәдир: үч мисра гафијәләнир, дөрдү чүсү сәрбәстдир...

Ағлын мәнтигинә әсасән бу ағы-нәғмәләр елә о вахтлар, јә' м. ө, VII—VI әсрләрдә јараныб дилдән-дилә кечиб милади тари дә кәлиб чыхыб. X—XI әсрләрә чатыб вә Кашғарлынын «Д ван»ына дүшүбдүр. Бунларын дили, үслубу да миладдан өнчә VII—VI әсрләрин түрк дили, үслубудур.

Бу фикрин тәсдигинә әлавә ики мәнтиги дәлил дә кәтирм олар.

Биринчи дәлил будур ки, ағы-нәғмәләрдә бирчә јад, кәлмә сө јә'ни фарс-әрәб сөзүнә раст кәлмирик. Сонралар, милади тарих, һабелә X—XI әсрләрдә дә бу бәдии әсәрләрә јад сөзләр јол та кирә билмәјиб. Лакин бу әсәрләрин дили, тәбии олараг, бу к үчүн (јәгин ки, елә X—XI әсрләр үчүн дә) архаик олан, инди

з — зәнфләмәк, корланмаг; *јунчыг//јончуг* — фәрсиз, зәиф, фар, мискнн, чылыз, јончујан; *јавуз//јавыз* — пис нијјәтли, хараб, а; *тавра* — һәрәкәтә кәлмәк, артмаг, чохалмаг, инкишаф етмәк; *дәм* — әр икид, әр чүссәли, әрдәмли; *јемә//јәмә* — јенә, һәм, һәмнин; *савра//севра*—азалмаг, гытлашмаг; *азун*—вахт, дөвран, зан; *чәрт* — кичилмәк, хырдаланмаг, чәртмәк, чәртилмәк...

Икинчи дәлил будур ки, тарихи гәти олараг мнладдан өнчәки –IV әсрләр тәсдиг едилмиш мә'лум «Иссык јазысы»нын дили, убу илә бу ше'рләрин дили, үслубу, нфадә тәрзи там сәсләшир. сәсләшмә, м. ө. VII—IV әсрләрнн ше'р-поезија дили илә «Иск» нәср дилинин ејни тарихлн дил-үслуб олдуғуну тәсднг еднр.

Гәдим дөвр Азәрбајчан әдәбијјаты, инчәсәнәти вә мадди-мәдәјјәтиндән данышаркән, гәдимләрә доғру кетдикчә үмумваһид фијјәтләр чохалыр, мүаснр түрк халгларынын үмуми сәрвәти ур. Бу үмумилик һәр саһәдә олдуғу кими, дилдә, үслубда да өзүачыг-ашкар көстәрнр.

«Иссык» китабәси бу һәгигәти гәти тәсднг етди.

Азәрбајчан әдәбијјатынын, онун дил вә үслубунун гајнаглары узаг кечмишләрдән кәлир, көкү, ришәләри дәринликләрә, мнлан өнчәки гатлара кедиб чыхыр. Бу мисилсиз нәғмәләр, ағыр, инчә ше'рләр бизнм гәдим дөвр әдәбнјјатымызын, анадилли римизин, сөз вә дил мәдәнијјәтимизин башланғычы, чыхыш тәси, өзүлү сајылмалыдыр. Сөз јох, һәлә миладдан өнчә мөвчуд н бу сөз сәнәти, гафијә, дил, үслуб, өлчү-бичим өзү дә мүәјјән , өзүл вә ән'әнә илә бағлы олмалы иди.

VI—VII әсрләр түрк әдәби дүнјасынын бөјүк шәхснјјәти олан дә Горгуд — Горгуд Ата өз «Китабы»ны — «Оғузнамә»ни дүзүбшаркән, шифаһи әдәбијјатын гәдим вә зәнкин гајнаглары она ам вермиш, аталар сөзләри вә мәсәлләрдән истифадә етмишди. огуд Ата халгын мә'нәви варлығыны, аглыны, хәлги-милли тәфәкүнү, адәт-ән'әнә, әдәб-әркан вә с. кими кејфијјәтләрини јығчам бәдии шәкилдә тәмсил едән инчиләрлә китабыны бәзәмиш, она нәт вермишди. Бунунла да о, «Китабы»нын үмуми бәдии дәјәндән һеч дә аз олмајан даһа бөјүк вә әлавә бир иш дә көрмүш, —VII әсрләрә гәдәрки халг јарадычылығы нүмунәләрини, хүсуә онун фразеоложи ифадә вә ваһидләр кимн чох гијмәтли ана ларыны галдырмыш, үзә чыхармышды. Бу да тәсадүфи дејилди Горгуд Ата елә «Китаб»ын «Кириш»индәчә гәдим дүнјанын кри-зикри, әдәби-бәдии тәфәккүр даирәси, өзүнүн һәјата, ннсан-

би-мәсәлләрин тарихи даһа гәдимләрә кедиб чыхыр. «Китаб» дүшмүш јүзләрчә аталар сөзләри, зәрби-мәсәлләр, фразеолож ифадә вә ваһидләрин һәр бири өз-өзлүјүндә тамам-камал бәди әсәрләрдир, Дәдә Горгуда гәдәрки әдәбијјатымызын зәнкин фол лор голудур.

XI әсрдә бөјүк дилчи-алим Маһмуд Кашғарлы мәшһур «Диван лүғәт-ит-түрк» («Түрк дилләри гамусу») әсәрини јазаркән ха әдәбијјаты нүмунәләрини дә топламыш, онлардан өз «Диван»ын истифадә етмишдир. Бу барәдә алим өзү јазырды: «Түрк, Түркмә Оғуз, Чикил, Јагма, Гырғыз бојларынын дилләрини, гафијәләри өјрәнәрәк фајдаландым. Мән онлары ән јахшы шәкилдә сырал дым, ән јахшы бир гајда илә низама салдым» (1,4), «Гајғылы ја севинчли күнләрдә јүксәк дүшүнчәләрлә сөјләнилән зәрби-м сәлләри дә алдым. Онлары илк сөјләјәнләр сонракылара, бунл да даһа сонракылара билдирмишләр» (1,8)...

Алимин өјрәниб фајдаландығы, халгдан алдығы, топлады «гафијәләр» вә с. барәдә дедији *«Онлары илк сөјләјәнләр сонр кылара, бунлар даһа сонракылара билдирмишләр»* — фикрин өзү апардығымыз тәдгигатын әсас јөнүнү мүәјјән едән күчлү чох нүфузлу фикирдир. Мәсәлә бурасындадыр ки, «Диван»а дү мүш бу шифаһи-бәдии халг јарадычылығы әсәрләринин өзү — мө зусу, тәсвир олунан һадисәләрин тарихи, ше'рләрин мәзмуну, дил мүндәрәчәси, нөвү, шәкли, өлчү-бичими вә с. көстәрир ки, бунл XI әсрдә гәләмә алынса да һәмин әсрин јарадычылығы дејилди «Орхон-Јенисеј» вә «Дәдә Горгуд»дан да әввәлки, мин-мин илл әрзиндә дүзүлүб-гошулмуш халг әдәбијјаты нүмунәләридир. Бу ларын бир гисминин тарихини, һәтта хатырланан вә ондан да г багкы миниликдә јаранмыш олдуғуну мүәјјән етмәк мүмкүнд Маһмуд Кашғарлы дејәндә ки, «онлары илк сөјләјәнләр», *бу и сөјләнмә һачандыр, һансы дөврә аиддир?* — әлбәттә, буну дәг мүәјјән етмәк чәтиндир. Лакин бир сыра ше'рләрин тарихини о ларын һәср едилдији һадисәләрин тарихи илә мүәјјәнләшдирм олур. Бу һадисәләр һәмин ше'рләрин нә вахт јарандығы вә һан дөврүн мәһсулу олдуғуну ајдынлашдыра билир. Беләликлә, әдәби јат тарихимиз вә онун доғулушу, јаранмасы вә илкин инкишаф ј луна дүшмәси барәдә аз-чох дүрүст сөз демәк, фикир сөјләм олур.

И .В. Стеблева Маһмуд Кашғарлы «Диван»ынын ше'р мәтнл рини сечиб сыраламыш вә ајрыча чап етдирмишдир (99, 100, 10

эндләри вә икимисралыглары түрк фолклорунун ән гәдим нүм
әләри сајмышлар. К. Броккелман да белә һесаб едирди. Бунунл
анашы, «Диван»дакы ше'рләри халг поезијасы адландыраркә
, белә бир имканы да нәзәрдән гачырмыр ки, бунлар бизә мә'лу
лмајан гәдим, ајрыча, сонралар унудулмуш шаирләрә дә аид ол
нләр. Онун фикринчә, эксәр ше'рләр, артыг «Диван» тәртиб олу
андан чох габаг мөвчуд олубмуш, нечә ки, бунларда исламы
ә'сиринин һеч бир изи јохдур» (100.6—7). «К. Броккелман исла
ә'сириндән данышаркән, әслиндә, ше'рләрин мәзмуну вә ја онл
ын формал әламәтләрини нәзәрә алдығыны изаһ етмир. Онун ахы
ынчы мүшаһидәләриндән белә нәтичә чыхыр ки, «Диван»ын ше
әтнләринин шәкилләри куја әрәб вә фарс поезијасынын тә'сир
ә дүшмәјән. бүтүн түрк халгларында ејниијјәт тәшкил едир
100.6—7) вә с.

Тәдгигатчы көстәрир ки, М. Х. Хартманын ««Диван»дакы ше'
әр халг поезијасыдыр» фикрилә В. В. Бартолд разылашмамыш
ды (100.6—7). «К. Броккелманын «Диван» мәтнләри түрк по
ијасынын ән гәдим нүмунәләридир» фикрини П. Пело да шү
ә алтына алмышды (100.6—7). Лакин И. В. Стеблева «Диван»
ерилән фолклор нүмунәләринин исламын тә'сиринә дүшмәдиј
уна көрә дә исламијјәтдән габаг јарандығы фикрини мүдаф
дир вә бу нәтичәјә кәлир: «Беләликлә, «Диван»ын ше'рләри һа
ында үмуми рә'јләрә белә јекун вурмаг олар: а) Маһмуд Кашға
ынын «Диванү лүғат-ит-түрк» әсәри һәм түрк фолклор нүмунәл
ини, һәм дә түрк әдәбијјатлары нүмунәләрини еһтива едн
) мәтнләр исламагәдәрки дөврә аиддир, амма јазылышча мүсә
ман тә'сиринә мә'руз галыбдыр» (100.8).

К. Броккелман «Диван»ын ше'р мәтнләрини сечәркән мәзмун
ка, аһәнкинә вә шәкилләринә ујғун олараг бунлары бир нечә мүһ
мөвзу үзрә бу бөлмәләрә ајырыр: «Өлүләрә матәм» ше'рләр
«Гәһрәманлыг нәғмәләри», «Мәһәббәт поезијасы», «Тәбиәт тәсв
ри», «Өјүд-нәсиһәт». И. В. Стеблева да бу бөлкүнү әсас көтүрүр
на бә'зи әлавәләр едир. Һәмин ше'р мәтнләрини өзүнәгәдәр
дөрд нәшрдән (Риф'әтин нәшри, Бесим Аталајын тәрчүмәс
С. М. Муталимовун өзбәкчә тәрчүмәси вә К. Броккелманын чапы
истифадә илә јенидән нәшр едир вә бунлары өзү белә груплашды
рыр: «Ујғурларла дөјүш», «Јабакуларла дөјүш», «Алп Әр Тонг
ын өлүмүнә ағылар», «Намә'лум гәһрәманын өлүмүнә ағылар
«Гышла јазын дејишмәси»—60-а гәдәр ше'ри исә, адсыз бөлкүлә
алтында верир (100.119—243).

нма мәрһәләләри дә олмалы иди. Чүнки бу шеʼрләр бир-бирин-
н чох узаг, мүһүм вә ибрәтли тарихи һадисәләрлә бағлы оларак
ранмыш, дүзүлүб-гошулмуш, синәләрә һәкк олунуб кәлмишди..
әсәлән, м. ө. VII јүзилликдә јашамыш, өз мәтанәти, икидлији,
ърдлији вә гәһрәманлығы илә шөһрәт тапмыш Алп Әр Тонганын—
фрасијабын өлүмүнә матәм нәғмәләри—ағылар һәмин әсрдә де
лсә, һачан јаранмалы имиш?! Вә ја тәхминән милади тарихин
к јүзилликләриндән башланыб узун сүрән түрк-тангут дөјүшлә-
нә һәср олунмуш шәргиләр һәмин јүзилликләрдә дејилсә, һачан
рана биләрмиш!? Бунларын һәмин һадисәләрдән сонралар јаран-
асына нә еһтијач вармыш?! Бүтүн бу суаллар өз чавабыны тап-
алыдыр. Әдәбијјат тарихи мәнсуб олдуғу халгын мәʼнәвијјат
рихи, әдәби фикир дүнјасы, тале-мүгәддәраты вә һәјат тәрзинин
дии-естетик тәрәннүмүнүн тәдгигидирсә, бу гәбил суаллара ча-
б вермәјә билмәз, бу проблемләрдән јан кечә билмәз.

Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ына дүшән гәдим шеʼрләрдән
р гисми Иран-Туран мүһарибәләриндә һәлак олмуш Алп Әр
онганын өлүмү һаггында елекијалар, јәʼни матәм нәғмәләри, ағы-
рдыр. Бу «үрәк јанғылары» — ағылар сәнәткарлыг бахымындан
мил әсәрләр олмуш, тәхминән мин сәккиз јүз ил јаддашларда
шајыб, бизим еранын X—XI әсрләринә кәлиб чыхмышдыр. За-
ан дәјишмиш, јени ераја кечилмиш, нечә-нечә нәсилләр кәлиб
етмиш, лакин бу шеʼрләр өз тәравәтини итирмәмишдир. Инамла
емәк олар ки, бунлар јарандығы вахтларда дилдә-ағызда нечә
јилибсә, дәјишмәдән елә дә галыб, кәлиб бизим дөврә чыхыб..
әлә миладдан чох габаг IV—II минилликләрдә формалашыб кил
вһәләр үзәринә көчүрүлән вә заманәмизәдәк кәлиб чыхан гәдим
умер-түрк дастаны «Билгамыс»да (гамысыны — һәр шеји биләи
ја дүнјанын һәр үзүнү көрмүш адамын дастаны) ағыдан даны-
ылыр, «ағычы арвадлар»дан сөһбәт кедир вә с.

Беләликлә, дастан вә ағы жанрынын гәдимлији ашкар олур
иладдан өнчәки сон минилликдә, хүсусилә VII—VI јүзилликләр
ы шеʼр голунун камил вә классик дөврү һесаб олунур. Буну Ал
 Тонганын өлүмүнә дејилмиш ағылар, бунларын мәзмун вә бә-
ии-естетик көзәллији, гафијә, бөлкү, дил, үслуб хүсусијјәтләри
 с. там тәсдиг едир.

Бу шеʼрләрдә гәдим кечмишимизин мүгәддәс руһу, халгын улу
ркәрдәсинә олан бөјүк мәһәббәти, онун гәһрәманлыг шөһрәтинә
ан еһтирамы јашајыр...

УЛУ МӘДӘНИЈЈӘТ

ГӘДИМ ДҮНЈАМЫЗЫН УЛУ КИТАБЫ

«Билгамыс» дастаны дүнја әдәбијјатынын илк шаһ әсәридир. ун «Илиада»дан ики мин илә јахын артыг јашы вар. Дастанын ранма, јазыја алынма вә мүасир дөврә кәлиб чатма тарихи чох раглыдыр. Миладдан өнчәки III миниллнкдә гәднм *Шумер ди-ндә* шнфаһи шәкилдә јаранмыш, II минилликдә аккад дилиндә л лөвһәләрә көчүрүлмүшдүр. Дастан 12 кил лөвһә үзәринә јазы-б. Сон XII лөвһәдә дејилир:

«Һәр шеји билән адамын дастаны «Билгамыс» дастаныдыр дим әслинә әсасән бу китабын үзү көчүрүлмүш вә тутушдурул шдур».

Дастанын јаранмасы, мәнсуб олдуғу халг вә онун ннкншаф мү-дәраты барәдә һәлә дә мүхтәлиф во мүбаһисәли фикирләр мөв-ддур.

Дастан Шумер Дөвләт шәһәрн Урукун каһини вә һәрби рәһбәри лгамысын адына јаранмышдыр *(Шәкил 1)*.

I. ШУМЕРЛӘРИН КИМЛИЈИ, ӘСЛИ-МӘНШӘЈИ МӘСӘЛӘСИ

Һазырда Шумер проблеми өз актуаллығы илә дүнјанын диггә-ни өзүнә чәлб едир. Проблемнн һәллинә јан алмаг үчүн, һәләлик вҹуд тәдгигатлара нәзәр јетирәк.

1) «Тарих Шумердән башланыр»

Мәшһур Америка шумершүнасы С. Н. Крамер китабыны, белә ландырыб. Китабын ајры-ајры фәсил вә бөлмәләри бу ејнн һәдә- вурур: «Илк мәктәбләр», «Илк икипалаталы «парламент», лк тарихчи», «Илк әхлаг идеаллары», «Илк аталар сөзләри вә сәлләр», «Һејванлар һаггында илк тәмсилләр», «Илк әдәбн му-һисәләр», «Илк матәм нәғмәләри», «Илк әдәби әхзетмә», «Баша-

мердә күчлү мәдәнијјәт, елм, әдәби ән'әнә олмушдур. Шумерд
мәктәбләр, системли оху мәтнләри, сабит дәрсликләр, мүәллимлә
мирзәләр, хәттатлар варды, Шумердә зәнкин «китабхана» вә ор
да кил лөвһәләрдән ибарәт «китаб»лар, јүзләрчә мүхтәлиф н
китабәләр, елми әсәрләр варды. Рәсм вә Шумер дили мүәллимлә
фәалијјәт көстәрирди, јахшы ишләнмиш Шумер дилинин граммат
ка китабларындан, шумерчә-аккадча «лүғәтләр»дән истифадә ед
лирди, елмин ајры-ајры саһәләринә аид дәрс вәсаитләри, програ
лар јарадылмышды, әдәбијјат тәмајүллү програмлара исә ајрыч
диггәт јетирилирди вә с. Бир сөзлә, гәдим Бабилистан күчлү әд
бијјат, елм, тәһсил вә сәнәтин инкишафына көрә, бәшәр мәдәни
јәтинин бешији, «тарихин башланғычы» сајылырды.

Тәдгигатчылар гәти гәнаәтә кәлибләр ки: «Урукда, Бабили
танын чәнубунда Шумер мәдәнијјәти өзүнүн ән јүксәк зирвәсин
чатмышды. Буну Урукун дөнә-дөнә хатырланан дини вә әдәби мәт
ләри вә бунлара әлавә олунан мифоложи мәтнләр дә көстәри
дикәр Шумер «һөкмдарларынын сијаһысы»нда хатырланан тарих
ән'әнәләр дә тәлгин едир» (94.40).

«Билгамыс» дастаны мәһз белә бир күчлү мәдәнијјәт тарих
ән'әнә, елми вә әдәби зәмин үзәриндә јаранмышдыр. Шумер гә
рәманы Билгамыс һаггында шифаһи олараг дилдә-ағызда, елд
обада сөјләнән ағы, нәғмә вә әфсанәләр, тәхминән мин ил сон
јазыја алыныб. Јахын Шәргин дөрд гәдим — шумер, аккад, һетт
хуррит дилләриндә ох шәкилли мнхи јазы илә һәкк олунмушду
Дастан аккад дилинә тәрчүмәдән көтүрүлүб јајылыб, мүасир дө
рә кәлиб чыхыбдыр. Там Шумер мәтни, һәләлик, әлдә јохдур. «Би
гамыс һаггындакы рәвајәтләрдән Шумер дилинә анд бизә бә'
епик нәғмә вә ја дастан кәлиб чатыб». «Билгамыс һаггында даст
јәгин ки, һәлә миладдан әнчәки III минилликин биринчи јарысын
ахырларында тәшәккүл тапмышды, һалбуки бизә чатан јазы
дастан ондан 800 ил кәнчдир. Кнлгамыш һаггында о вахта а
аккад поемасынын галмыш илк јазысы, көрүнүр, миладдан өнчә
III минилликин ахырынчы үчүнчү рүбүндә формалашмышд
(70.91).

Дастанын баш гәһрәманы Билгамыс тарихи шәхсијјәтди
«Миладдан өнчә 2800—2700-чү илләрдә јашамыш, Шумер-дөвл
шәһәри Урукун каһнни вә һәрби рәһбәри олмушдур». Дастан
башланғычында да буна ишарә вардыр. Урукун бүнөврәсини г
дуғу, онун тәрәфиндән тикдирилдији көстәрилир:

Мүгəддəс Еананын галасы олду Урук.
Диварлара нəзəр сал, бүрҹлəри дүзүм-дүзүм,
Бу ҹүр сəддə бəрабəр сəдд көрмəз əсла көзүн.
Кечмишин јадикары, бу гəдим дивара бах,
Иштарын мəнзилинə — Еанаја кəл чыхаг.
(1 л., 1,5—10).

Ајдын олур ки, «Билгамыс» дастаны илк дəфə III миниллији
ввəллəриндə Урук галасынын диварларына—сал дашлара «дөј
үб», һəкк олунубмуш, һəм дə бунлар гəһрəманын башына кəлə
еал һадисə вə əһвалатлармыш. Демəли, дастанын «илк» вариант
əһрəманын сағлығында јарадылыб, јазылыб, сонра исə диллəр
үшүб, халг, ел-оба арасында сөјлəниб, камиллəшиб, фолклор јар
ычылығындан кечиб вə тамамланыбдыр. Тəхминəн, мин илə јахы
иллəрдə кəзиб дастанлашан бу əсəр аккад вə башга диллəрə тə
үмə олунуб, там шəкилдə кил лөвһəлəрə јазылыбдыр.

Тəдгигатлар көстəрир ки, «Килгамыш» адына «Билкəмес» вə ј
Билгамыс» шəклиндə Шумер танрыларынын сырасында, арты
иладдан өнҹəки XXVII əсрдə раст кəлирик». Демəли, гəһрəма
ын əсл ады «Билгамыс» вə ја «Билкəмис//Билкəмес»дир, бир г
əр сонракы дөврлəрдə о, «Килгамыш» (русчасы: Гильгамеш) ад
лə мəшһурлашыбдыр. Бүтүн Бабил, Һетт вə Ассурија дөврлəр
арихиндə Килгамыш ады гəһрəман кими чох јајылмышдыр
70.108).

С. Н. Крамер јазыр: «Дилчилик бахымындан, чохсајлы мəктə
өвһəлəринə əсасəн, һəр шејдəн əввəл гејд едəк ки, шумерлəрд
рамматикаја хүсуси диггəт верилиб. Белə лөвһəлəрин əксəријјə
үрəккəб исимлəрин вə фе'л шəкиллəринин вə с. узун сијаһысы
ан ибарəтдир. Бу ону көстəрир ки, шумерлəрин грамматикас
ахшы ишлəнмишди. Сонралар, миладдан габагкы III миниллиј
он дөрдүнҹү рүбүндə, семит-аккадлар тəдриҹəн Шумери зəбт е
иклəри вахтда Шумер мүəллимлəри, бизə мə'лум илк «Луғəтл
и» јаратмышдылар. Мəсəлə бурасындадыр ки, семит ишғалчыла
əинки Шумер китабəлəрини гəбул етмишлəр, һəм дə гəдим Шум
дəбијјатыны јүксəк гијмəтлəндирмишлəр, сахламышлар, Шум
или өлəн вахт белə, о китабəлəри тəглид етмəјə башламышла
унуила да «Луғəтлəр»ə Шумер сөз вə ифадəлəринин дүшмəси з
урријјəти јаранмышды» (79.21).

Бурадакы «Шумер дили өлəн вахт» ифадəсиндə «өлəн вах

ли шумерләрин гәдим дилини тәдричлә сыхышдырмыш, бүтүн кәдә чанлы истифадәдән чыхармышды, анчаг дин вә елм дили ми өлү дил олараг галмышды» (70.98). В. К. Афанасјева еjни кри тәкрар едир: «Миладдан өнчәкн III миииллиjнн орталарын-н кеч олмаjараг, хүсуси аккад мәдәниjjәтинин меjдаиа чыхды-ны тәсдиг едә биләрик. О вахт ки, һәтта Ики чаjын әһалиси та-милә аккад дилинә кечмишди, Шумер дили дә өлү дил иди, бү-нлүклә III миниллиикдә Шумер дилн елм, дин, әдәбнjjат дили араг галырды» (118.9).

Мәсәләjә Америка алими А. Лео Оппенһеjм даһа дүрүст jана-ыр. Онун фикринчә, «Аккад дили Шумер дилини сыхышдыр-ғы давам етдирир вә jа, һәр һалда, онунла рәгабәт апарырды, нлы һәjатда, хүсусилә, әдәби жаирларда вә с. онун ишләнмә вә фуз даирәсини сыхышдырырды» (94.40). Бунунла беләә Шумер ли jашаjырды. Шумерләр Бабилистандан чәкилиб кетдикдән нра белә, Шумер дили «елм» дили идн, «мүгәддәс дин» вә «әдәбиj-г дили» олараг галырды. Бу исә дилнн «өлмәси», «өлү дил ол-сы» демәк деjнлди. Алман алими Г. Винклер о вахткы Шумер ли вә онун ролуну «jени дөврдә елм вә килсә дили олан латын ли вә онун оjнадығы ролла» мүгаjисә едир... «62.6) Доғрудур р саһәдә һөкмранлыг семитләрин әлинә кечмишди, гәдим Шумер линдә jаранмыш зәнкин мәдәниjjәт аккад дилинә тәрчүмә олу-рду, бу мәгсәдлә «Лүғәт» китаблары да jазылмышды... Лакнн бу кри чанлы дилә, халгын данышыг дилинә аид етмәк олмазды, нки «тарихин башланғычы» саjылан бир халг, онун дили jох а, «чанлы нстифадәдән дә чыхарыла», өлә билмәзди. Тарихин дишн тәсдиг едир ки, бөjүк мәдәннjjәт, бөjүк әдәбиjjат вә елм, нәт jаратмыш бнр халг, онун дили өлмүр, мин илләр боjу jаша-р...

Нечә олду кн, гәдим дүнjанын зәнкии мәдәниjjәтини, «Билга-ыс» дастаны кими шаһ әсәри, елм, сәнәт саһәсинә даир дикәр мәз әсәрләри jаратмыш халг jох олду, онун дили тамам «сыхыш-рылды», сырадан чыхды, өлдү?! Шумерләр мәғлубиjjәтдән сонра ки чаj арасындан jығышыб чәкилдикдә, өз чанлы дилләрини дә ләри илә апармышдылар. Лакии jаратдыглары зәнкин мәдәниj-, jазылы дил абидәләри галмышды, ону дашымаг мүмкүн олма-ышды: Демәли, о вахт Шумер чанлы данышыг дилинии дәбдән шдуjу, «өлү дил олдуғу» фикри анчаг Ики чаj һөвзәсинә аид ола ләрди. Һардаса, бу зәнкин мәдәниjjәтин давамы, бу зәнкин

дир? Онлар һансы тајфа вә халгларын әчдадлары, әсл-нәсәби ол
билəр вә олуб?

В. Қ. Афанасјева јазыр ки, «шумерләр етник мәншәји мә'лу
олмајан халгдыр». (118.5). Мәкәр етник мәншәсиз бир халг тәсә
вүр етмәк мүмкүндүрмү? Демәли, Шумер халгынын, һәм дә бәш
мәдәнијјәтинин илки, һәләлик башланғычы, чыхыш нөгтәси сајыла
бир халгын кимлији, мәншәји вә инкишаф мүгәддәраты проблем
гаршыја чыхыр. Бу проблем һәлл олунмадан вә ја бу барәдә аз-ч
ағлабатан фикир сөјләмәдән дејиләнләр һавадан асылы галы
Мәкәр бәшәр тарихинин һарадан вә кимләрдән башладығы фикр
нин үстүндән сүкутла кечмәк вә ја «шумерләр етник мәншәји м
лум олмајан халгдыр» — дејә чан гуртармаг оларм?!

Артыг миладдан өнчәки II минилликдә аккадлар Шумери зә
етмиш, мәдәнијјәтини мәнимсәмиш, китабәләрини өз дилләри
чевириб бәһрәләнмиш, елмин вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләр
нә аид јүзләрчә өлчүлү-бичимли лөвһәләрдән ибарәт зәнкин кита
ханалар јаратмыш, һәтта шумерләри тәглидә башламышдыла
Шумерләр Дәчлә-Фәраты елликлә тәрк етдикдән сонра белә, Ш
мер дили Бабилистанда дин, елм вә мәдәнијјәт дили сајылмышд

Бәс тәдгигатчыларын сүкутла үстүндән кечдији — зәнкин ел
вә мәдәнијјәтин әсл саһибләри, өзләри нечә олмушлар? Шумерл
рин тале-мүгәддәратыны тарих нечә һәлл етмишдир? Бу суалла
өз чавабыны көзләјир. «Итмиш» Шумер телинин тапылмасы про
леми, проблемин мүмкүн гәдәр әдаләтлә, дүрүст вә ағлаујғун һәлл
дүнја шумершүнаслығынын, һабелә түркологијанын үмдә вәзиф
сидир. Проблем сон дәрәчә кениш, әһатәли вә бәшәри проблемди

2) Дүнја елми фикри шумерләрин кимлији барәдә

Артыг кечән әсрдән дүнја тарихиндә Јени бир елм саһәси
шумершүнаслыг јараныб вә инкишаф етмәкдәдир. Дүнјанын б
чох көркәмли шумершүнас алимләри јетишиб вә фәалијјәт көст
дир. Бу саһәдә гаршыја чыхан илк проблем шумерләрин кимлиј
һансы мүасир халгларын әчдадлары олмасы проблемидир. Про
лем әтрафында чохлу мүбаһисәли фикир вә мүлаһизәләр дә с
ләнилиб вә сөјләнилир. Бу, тәбиидир; лакин бир һәгигәт күн ким
ајдындыр ки, әсас шумершүнасларын фикир вә рә'јләри үст-үс
дүшүр, бир-бириндән хәбәрсиз кәлдикләри нәтичәләр бир нөгтә

умердән башланыр» адланыр. Бу адын өзү чох сөз дејир, бәшә
ијјәтин тарихинин башланғычыны мүәјјән етмәк вачибдир.

Алман алими Ф. Делич јазыр: «Бабилләр өз тарихини ики
јүк дөврә — Дашгына гәдәрки вә сонракы дөврә бөлүр; бу Даш
н бүтүн бөјүк чајларын дәнизә тәрәф јөн алдығы вә зәлзәләләр
, ваһимәли гасырғалар вә ја илдырым кими ахынтылы, хүсуси
әв дәһшәтли бир туфан олмушдур» (109.14—15).

Инкилис алимләри С. Ллојд, Г. Чајлд: «Туранлылар тәхминән
, он ики мин ил бундан габаг сәфалы, бәһрәли Дәчлә вә Фәрат
јлары һөвзәсиндә мәскән салыб, әтрафларында јашајан сајсыз-
есабсыз вәһши гәбиләләрин һејрәтли нәзәрләри алтында дүнја
вилизасијасынын сәһәрини ачдылар. Дүнјада улу бир мәдәниј
тин мәш'әли алышды. Бу ишыг еһтијачы дахилдән кәлирди
ә чох чәкмәди ки, гоча Асијанын мүнбит торпаглы һәр кушәсинд
ишыг адалары» шө'ләләнди...» (98.16; 111.252—256).

Инкилис алими Л. Булли: «Нил вадисинин илк фир'ону Мане
н һөкмдарлығы дөврүндә Мисир, нәһајәт, тәрәгги јолуна гәдәм
јдуғу вахт онун јолуна Фәрат саһилләриндә пөһрәләнмиш даһа
дим вә даһа јүксәк мәдәнијјәтин шө'ләси ишыг салды. Гәрб мә-
нијјәти дә Шумердәки ана очагдан шө'ләләнди. Мисир, Бабил
ссурија, Финикија, гәдим јәһуди вә нәһајәт, Јунан мәдәнијјәти-
н мәнбәјини дә Шумердә ахтармаг лазымдыр» (57.8).

Полша алими З. Косидовски: «Дәчлә вә Фәрат һөвзәләри бәшәр
рихиндә халгларын зәнкин мәдәнијјәт мәркәзләриндән олуб. Бу
јүк мәдәнијјәтин әсас јарадычылары шумерләрдир. Артыг м. ә.
І миниилликдә онлар көзәл шәһәрләр салыблар, суварма архлары
әбәкәсинин көмәјилә торпағы бечәрибләр, онларда сәнәт чичәк-
ниб, онлар бөјүк инчәсәнәт әсәрләри вә әдәбијјат јарадыблар.
умерләрин давамчылары кими аккадлар, ассуријалылар, бабил-
р, һеттләр вә арамејләр сонралар Бабилистанда вә Сүријада өз
вләтләрини јаратмыш вә онларын варисләри олараг онлардан
јүк вә дәјәрли мәдәнијјәт көтүрмүшләр», «Бу јахынларадәк биз
ә һесаб едирдик ки, јәһуди мәдәнијјәти бүтөвлүкдә Јунаныстана
рчлудур, мәһз ән јени тәдгигатлар көстәрди ки, бир чох мәсәлә-
биз о мәдәнијјәтин варисләријик ки, беш мин ил бундан әввәл
у Шумер халгынын дүһасы јаратмышдыр» (72.24—25)...

Шумерләрин һансы халг олдуғу вә һансы дилдә данышдыглары
рәдә фикирләр диггәти чәлб едир.

вә гәдәр кәлиб чатыбдыр; буну онларын дили дә адландырырыг.
кин ән мүһүм вә ашкар һәгигәт онларын дилинин мә'насыдыр»;
кәр бизим үчүн бу халг һәлә тарихәгәдәрки кечмишимизин чох
вәл халгыдырса, әзәли тарихи мә'луматлары бизим дөврүмүзә
тириб чыхаран арамсыз мәдәни васитәдирсә, онда һәр һансы бир
'нәви кејфијјәтиндәнсә, һәр һалда, хошбахтлыгдан онун сахла-
ш олдуғу дили бизә даһа артыг таныш кәлир»; «Бизә кәлиб
тмыш Шумер мәтнләринин чохунун дил хүсусијјәтләрини һәлә-
к изаһ едә билмәсәк дә, дүнјада ән гәдим мәдәни дил олан шумер
линин үмуми характери барәдә кифајәт гәдәр биздә тәсәввүр
раныб. Бу дил әсас әламәтләринә көрә түрк дилләринә ујғун ил-
саги гурулушлу дилдир вә семит дилләринин гурулушундан
мамилә фәргләнир» (62.6—7).

Франса алими Е. Реклү: «Гәдим јазыларын шәһадәтинә көрә
бил сивилизасијасыны инкишаф етдирәнләр Һинд-Авропа дил-
риндә данышыб, өзләрини дил вә мәншәчә Авропанын һәгиги вә
ланчы ари халгларынын гоһуму сајан гәбиләләр олмамышлар.
иләрин бүтүн саһәләрдә там үстүнлүјүнүн тә'сири алтында олан
сириологлар өзләринин бу кәшфиндән хејли һејрәтә кәлдиләр.
лар һејрәт ичиндә көрдүләр ки, ән гәдим охшәкилли јазыларын
линдә Иран вә семит дилләринә хас олан чизкиләр гәтијјән јох-
р; әксинә, Туран вә Урал-Алтај дилләри илә бирбаша гоһумлуг
р. Бу илкин јазылы ишарәләрин ифадә етдији дил илтисаги дил-
р типинә аиддир вә өз характеринә, өзүнәмәхсус дахили флек-
јасына көрә тамамилә башга бир дилдир, Бабилистанын дикәр
үхтәлиф сакинләринин данышығына һеч чүр ујғун кәлмир»
14.466).

Полша алими М. Белитски: «Бу халг сојкөкү, дили вә мәдәниј-
тинә көрә Шимали Бабилистанда сакин олан семит тајфасына
ддыр, бу мүбаһисәсиздир. Шумерләрин мәдәнијјәтиндән даны-
аркән буну унутмаг олмаз»; «Хинкс вә Раулинсонун кәлдикләри
х тәләсик нәтичәләрин (мәсәлән, бабилләрин «искит» мәншә-
лији һаггындакы нәтичәнин) елм тәрәфиндән тезликлә тәкзиб
уидуғуна бахмајараг, е'тираф едәк ки, онларын фикри әсасән
ғру иди» (86.48.17).

Рус алими Д. Редер: «Шумерләрин дили ајрыча бир дилдир.
изә мә'лум дил аиләләрилә ону бағламаг, һәләлик әсаслы вә мү-
һисәсиз нәтичәләр вермәмишдир. Јалныз ону гәти демәк олар
, о, илтисаги дилләр аиләсинә дахилдир вә өз гурулушуна көрә

едир; «Шумерләр түркдүр, шумерләрин түрк олдуғу мәсәләсин
чохлу сүбутлары вар: бизи бу гәнаәтә кәтирән ән күчлү сүбут ик
дир: 1) дил сүбуту. 2) кеолоҗи вә археоложи сүбут» (119.58—5
вә һб.

Дил вә дикәр мә'нәви кејфијјәтләр һәр һансы бир халгын ва
лығыны шәртләндирән мүһүм амилләрдир. Өз дили вә дикәр м
нәви аләмини 5—6 вә даһа артыг мин ил мүддәтиндә мүһафи
етмәк, букүнәдәк аз-чох горујуб сахлаја билмәк бахымындан гәди
шумерләри түрк халгларындан башга һеч бир халгла мүгајисә е
мәк олмур.

3) Шумерләрин мәншәјинә даир бә'зи мүбаһисәләр, фәрзијјәләр

Шумерләрин мәншәји барәдә фикирләр мүхтәлиф вә зиддијјә
лидир. Онларын Бабнлистана «кәлмә олдуглары» фикри дә ва
Бу фикнрләрә полјак алими Мариан Белитски белә хүласә вери
Бә'зи алнмләр тәсдиг едир ки, Бабилистана кәлән халг өзү илә ч
үксәк мәдәнијјәт дә кәтирмишдир. Башгалары дејирләр ки, ист
лачылар чох бәснт, тәчавүзкар етник сој олмушлар, тутдуглар
өлкәнин гәдим әһалисинин мәдәнијјәтини әхз едиб, ону өз үнсү
нәрилә зәнкинләшдирмиш, тәдричлә бу мәдәнијјәти ән али шәкл
салыб чнчәкләнднрмишләр. Бә'зиләри шумерләрин Бабилиста
Мәркәзи Асијадан, Океан адаларынадәк олан јерләрдән, бә'зиләр
исә Тнбет-Бирмадан ениб кәлдији фәрзијјәләрини сөјләјирлә
М. Белитскн давам едир: Полјак дилчи алими Јан Браун белә һ
саб едир ки, шумер дилинии Тибет-Бирма дилләрнлә чохлу үмум
ҹәһәтләри вардыр. Инкнлис алимн Гедд күман едир ки, Шумер
Мисир адәтләри вә мәдәнијјәтләринин охшарлыглары мүшаһи
олунур (86.48.49).

Көрүндүјү кими, бунлар фәрзијјәдир, шумерләрин тәшәкк
тарихини, мәншәјнни өјрәнмәјә, доғма јурдуну, вәтәнини ахтары
тапмаға, сонракы инкишафыны изләмәјә аз көмәк еднр, сөјлән
ән фикир вә мүлаһизәләр еһтимал олараг галыр. Лакин бу о д
мәк дејил ки, јени тәдгигатлар вә ахтарышлардан әл чәкмәк л
зымдыр.

М. Белитски јазыр: «Һәлә ијирминчи иллләрдән бәри гәбул олу
уб ки, шумерләр Ики чајын чохданкы сакинләри вә ән гәдим м
дәнијјәтин саһибләриднр». (86.49.47). М. Белитски шумерләри
Бабилистана «кәлмә олдуглары» мәсәләснндә чех алими ассирио

ур». (86.51). Бу фикир диггәти чәлб едир, даһа јени фикир сөј
мәјә имкан верир.

Аккадларла мүһарибәдә мәғлубијјәтдән сонра, көрүнүр, шу
ерләрин тарихи јени сәмтә јөн алмышдыр. Онлар јенидән, бир
чә мин ил сонра доғма «Улубаба јурдуна» — Мәркәзи Асијанын
рнниликләринә вә онун үстүндән кечнб Јахын Шәргә чәкилмиш
«әчдад» торпагларына гајытмышлар. Бу фикрн Чиндән та Гара
низәдәк әлдә едилән зәнкин мадди-мәдәнијјәтинШумер мәдәниј
гилә бир көкә, ана телә бағлы олдуғу да тәсдиг едир (68.24) в
әлидә көрәчәјимиз әдәби-мә'нәви гајнагларын доғмалығы, бә
и-естетик тәфәккүрүн, хәлги-милли кејфијјәтләрин әсасән ваһид
а тел үзрә давамы вә инкишафы да тәсдиг едәчәкдир.

Зәнкин мәдәнијјәтә, дилә, әдәбијјата, елмә, сәнәтә малик халг—
умерләр Бабилистандан «силиниб», о торпагдан чыхыбларса, јер
үндән силинә, тарнх сәһнәсиндән чыха билмәзди. Шумерләр мәғ
бијјәтдән сонра семитләрлә барышыб. Дәчлә вә Фәрат чајлары
асына сығыныб гала билмәмишләр. Ики чај һүдудларыны тәрк
иб Орта Асијаја—«гәдим ата-баба торпағына»—«Ел-Обејд»ә
ни ел-обаларына кәлмиш, чинлиләрин гоншусу олмушлар. Даһа
нралар Күррeји-әрзин, тәхминән, Бөјүк Чнн сәддиндән башланан
та гуршағыны өзләринә даими мәскән сечмишләр. Заман-зама
ухтәлиф адларла—нскит, массакет, сак, һун//гун, каспи, бунтүрк
рк, хәзәр вә н. а. тајфа бнрликләрнлә давам едиб кәлмишләр..
отыг үч мин илә јахын бир мүддәт әрзиндә дүнјанын гүдрәтли
им вә јазычыларынын (Һомер, Һеродот, Страбон, Арриан, Плу
рх, Диодор, Симокатта, Р. Г. Латам, В. В. Латышев Ф. Мишшен
, В. Миллер, К. Иностpансев, Д. Б. Шелов, Б. Н. Граков, М. И
отамонов вә бир чох башгаларынын) гәләмнндән дүшмәјән мөһ
шәм бир халг—искит-түрк тајфа бирләшмәләри көјдән дүшмә
ишдиләр, онлар гәдим шумерләрин күчлү ахыны вә варнсләри
ди.

Ф. Гоммел Бабилистанын Танры адларындан данышаркән ја
рды: «Әкәр десәк ки, бүтүнлүклә танрыларын адлары Бабил
ифолокијасындан көтүрүлүб, онда бу адлар, демәк олар, һамысы
Шумер әламәтлидир. Бунун үчүн илк нөвбәдә бу чәһәтә диггә
мәк кәрәкдир ки, семитләр шумерләрин әсас мәдәнијјәтини в
шлыча олараг, јазысыны вә днлини танымышлар. Ахыр вахтла
дәк хүсусн һәвәслә Шумер адларыны, һабелә онларын өзләринин
нидән јаратдыглары вә ја өзләрилә кәтирдикләри мифоложи
игурлары гәбул етмишләр». Алим сөзүнә давам едир: «Илк шу

лэтсизлик олардЫ. Будур, мүхтәлиф мәзмунларда јазылмыш ш
мер мәтнләриндә бир чох сөзләр, адлар дилдән-дилә тәрчүмәләр
өз әслини мүһафизә едиб, ејнилә кәлиб букүнә чыхыб. Һәмин
вә адлары мүтәрчимләр, ејнилә сахлајыб, онларын мә'насыны, и
һыны сәһифәләрин сонунда верибләр: *тенгри//тенри* (танры), *а*
(ата), *ама//ану* (ана), *әрән* (әр, әрән, икид), *тибир* (дәмир),
(мән), *одун//удун* (очаг), *кен* (кениш), *узун, улу, арпа, саман,*
(сәс), *баба, нәннә* (нәнә), *кур* (надинч), *гарыш, анадиш* (алој?
Бунлары көрмәмәк, данмаг олмаз.

Артыг кифајәт гәдәр гәдим-улу дөврләрә ншыг салан елмн ф
кир, мүлаһизә, рә'ј, дил факты вә ваһид истигамәтә *јөн* алан м
дәалар, нәтичәләр вар. Кедиләчәк чәтин вә шәрәфлн јолун и
уғурлу аддымлары атылыб. Әмин олмаг олар ки, шумершүнаслы
да там јени бир мәрһәлә башланыр: гәдим Шумер јазылары мә
ләринин охунушу, шәрһи, тәһлили вә елмин, мәдәнијјәтин ашк
ланмасы, бу елми, бу мәдәнијјәти кимләрин јаратмыш олдуғу һә
гәтинин әмәли вә мүбаһисәсиз тәсдиги...

4) Тәдгигат давам едир

Шумершүнаслыгда хејли нишләр көрүлмүш вә көрүлмәкдәд
Һазырда Америкада јашајан һәмјерлимиз Таријел Вәли Нүвә
линин тәдгигаты мәһз бу јөндә апарылыр. О, шумер мәтнләри
Азәрбајчан—түрк паралелләрини арашдырмаг, тапмаг вә бу ки
фајдалы, чох кәрәкли бир ишлә мәшғулдур. Мүәллиф инкил
дилиндә нәшр етдирдији «Түрк дүнјасы» дәркисиндәки тәдгиг
ларында Шумер дилиндәки сөзләр, адлар, ифадәләрлә, Азәрб
чан-түрк дили сөз вә ифадәләрини 4—5 јөндә изләјир, тәдгиг ед
1) бә'зн үмуми мүлаһизәләр, 2) танрыларын адлары, 3) Шум
вә Аратта јер адлары, 4) Шумер—мүасир түрк сөзлүјү вә б.

Таријел Вәлинин тәдгигатында диггәти чәлб едән ишыг
чәһәт Шумер мәтнләринин «гәлибә салынмасы», фикри ифадә ,
фәккүр тәрзләринин ачылышыдыр. Мүәллифин 6500 ил бунд
габаг јашамыш *Енлил Исмә Даған* адлы Шумер—түрк шаирин
үч ше'ри әсасында сөјләдији фикир вә дүшүнчәләрн чох марагл
дыр. Мүәллиф иддиа едир ки, бу гәзәл формасыдыр, белә гәзәлл
тарын, удун мүшајиәтилә охунурмуш. Елә ше'рләрин бириндә
уддан, уд чаландаи сөһбәт ачылыр. «Билгамыс» дастаиында тәсв
олунан бир сәһнә бу фикри тәсдиг едир: Шамхат Енкидунун ...

О јерә ки, учалыр арфанын, синчин сәси,
Шәһвәтли гадынларын сонсуздур әјләнчәси.
(1 л. 4, 5—15).

Мүәлиф ше'рләрин әсли—шумерчәси вә инкилис, алман диллә
нә тәрчүмәләри үзәриндә дүшүнәрәк тутушдурмалар апарыр, мү
јисәләр верир вә нәтичәләрә кәлир. Бу нәтичәләр ағла батыр в
андырыр (Бах: гејд 1).

Гејд едәк ки, гәдим шумер мәтнләрини охујан, тәдгиг едән ил
дгигатчылар арасында түрк олмајыб. Көрүнүр, бу сәбәбдән сөз
р парчаланыб, сөзүн бир һечасы вә ја сәси көкдән ајрылыб, каһ
үндән әввәлки, каһ да сонракы сөзә гатылыб. Бу шәкилдә д
'әнә давам едиб кәлиб. Нәзәрә алаг ки, мәтнләрин әслиндә «о»
си јохдур, јеринә «у» ишләниб, «ә» сәси јеринә «а», «е» јазылыб
с. Чәтинлик дә бундадыр. Бу чәтинлији Таријел Вәли мәһарәтлә
адан галдырыб; әввәлчә, мәтнләрин сөзләрини мүвафиг «гәли-
» салыб, сонра бунларын ачылышыны вериб, мә'насыны тапыб.
исә мәтнләрин охунмасы вә ајры-ајры сөзләрин гурулушуну—
к вә шәкилчисини мүәјјән етмәк, мә'насыны дәгигләшдирмәк
ининдә бөјүк наилијјәтдир, бу кәшфдир.

Мәтнләрин мүасир дилимизлә сәсләшмәсинә, ајры-ајры сөзлә-
, онлара гошулан грамматик шәкилчиләр вә ифадә тәрзләринә
уми нәзәр салаг.

Исимләр: (9) ud—*уд,* гәдим чалғы aләти, (20) su—*су,* (2) lag—
ағ, лағ (еләмәк), *лаға* (гојмаг), (20) agash// (10) agac—*ағаш*//
ағач, (20) mesha—*мешә,* (20) dum—*тум,* тохум, (21) nam—*ад-*
н, шәрәф, ғејрәт, (22) uru—*оғул, төрәмә, өвлад,* (13) ur—*һөрмәт,*
јагәт, (21) duus—*дос (т),* (14) shum—*шум, сүрүлмүш, шумлан-*
ш јер, (21) gish—*хыш, јер шумлајан аләт...*

Фе'лләр. (8, 9) gal—*кәл*(мәк), (13) an—*ан, ан*(маг), *ан+ла-*
аг), (13) dur—*дур*(маг), (21) um—*ум*(маг), (20) en—*ен*(мәк),
4) ul—*ол, ол*(маг), (15) al—*ал*(маг), (16) ged(get)—*кет*(мәк),
surag, suragbn—*сораг, сорагла*(маг), *сораг ал*(маг), *сорушмаг.*
Фе'ли бағлама(лар): (16) gedib — кед+*иб.*

Сајлар (15) bi(r),—*бир,* (18) besh—*бес, беш.* (10) azuni—*ән азы*
ејри-мүәјјән сајын архаик шәкли).

Әвәзликләр: (9) u, uni—*о, ону,* (13) ma—*мән,* (15) me—*мән,*
2) ki-a—кимә? (7) gani—*һаны?* (суал әвәзлијинин архаик
кли).

аман) шәкилчиләр, һабелә фикрин ифадә тәрзләри шүмершүна
ларын дөнә-дөнә хатырладығы фикирләри бир даһа тәсдиг едн
һеч бир шүбһә јери галмыр.

Сөзүзәлдиши шәкилчиләр. (2) udzu—*уд+чу,* удчалан (1
shuluhci—шулухчу, шулух салан, (6, 21) gishgi—кыш+*ки,* хыш
+*чи* (чүтчү).

Сөздәјишдириши шәкилчиләр: а) шәхс сонлуглары: (1
udam—*уд+ам* (мән), (15) alam—*ал+ам* (кәрәк), (16, 17) galam
me—ниһал+*ам* мән (пөһрәјәм мән),кәл+*әм,* (13) nihala
(2) udzum—удчу+*м.* б) һал шәкилчиләри: (20) agasha//agaca
ағаш+*а*//ағач+*а,* (22) ki-а—**ки** (м)+*ә,* (2) udzumu—удчум +
(уд+чу+м+*у,* уд чаланымы). в) шәрт шәкилчиләри: (21) galsa
кәл+сә, (18) harabsa—хараб+*са,* (5) ulse—ол+*са*, ол+*сә,* г) су
шәкилчиләри: (21) umdumu—умду+*му?* (20) endimu—енди+*м*
(22) maskanmb—мәскән+*ми?* Суал шәкилчиләрилә ишләнән
сөзләрин икисиндә заман шәкилчиләри дә мүшаһидә олуну
ум+*ду,* ен+*ди.* д) инкар шәкилчи (ләр)и: (5) ум+*ма* (mun
umma—е'тибар умма); ејни ифадә заман вә суал шәкилчиси илә
ишләниб: (21) munes umdumu—е'тибар ум+ду+*му?*

Ше'рләрдә ишләнән бирләшмә сөзләр диггәти чәлб еди
(20) ana-bala—*ана-бала,* (22) uru adam—*инсан оғлу;* (18) gi
urmezi—*хыш—әкин хурмасы* (мәһсулу)...

Тәсәввүр едәк ки, арада 6500 иллик заман мәсафәси вар. Ам
телләр, бағлар гырылмајыб. Мүасир дилимизин гајда-ганунлар
нын чох дәрин көкләри үзә чыхыр. Ајры-ајры ифадә шәкилләр
шаирин өзүнә поетик мүрачиәтләри вә с. дә улу Шумер дили и
мүасир Азәрбајчан-түрк вә үмумән түрк дилләри арасында әбә
телләр, бағлар олдуғуну тәсдиг едир.

Будур, шаирин өзүнә мүрачиәтлә поетик дүшүнчәләри! Бура
нә гәдәр руһән вә мә'нән бу күнә јахынлыг вә доғмалыг вар!

(13) A [a] Enlil ki ur dur an ki...=

А(ј)а Енлил! һөрмәтин дур, анла ки...

(5) A-a Enlil Ishme Da (gan) nam sipa kal amma munes um
ulse heake=

Ај Енлил Ишмә Даған! Кәл шәрәфли ол,

Ганмаз јох, амма гајғы да умма, олса (н) һә(л)ак.

(20) Enlil Isme Dağan, dumu ki agaca n [a] m luq [ao]

ланын—ағачын ҫә с. торпагдан сүд әммәси, гида алмасы вә с.
аслары вә бу фикирләрин һәјатилији, һәмаһәнклији тәгдир олу
үр. Шаирин ады да диггәти чәлб един. Гәдим шумер рәвајәтләри
ини көрүшләриндә тез-тез хатырланан, мәшһур олан илк доғулуш
исан—танры *Енлил* вә *Енки* гардашларындан (сонракы башга
инләрдә **һабил, Габил**) биринин адыдыр, шаирә верилиб вә ј
надан оланда она бу ад гојулуб.

Енлил Исмә Дағанын (*Даған*—дағ чүссәли, дағa бәнзәр) ше'рлә
ини «гәлибә» салыб «ачмасы»ны верәркән Таријел Вәли, сөз јох
этиләрин инкилис вә алманчаја тәрчүмәләринә дә нәзәр салыб
нсра вә сөзләрин мә'наларыны дүз, дәгиг вермәјә сә'ј көстәриб.

Бурада чох кичик көрүнә биләчәк бир мәгама да диггәт етмә
ринә дүшәрди. Белә ки, бу күн дә Азәрбајчан дилиндә с (s) —
(sh) вә ш (sh)—ч (c) сәсләри дилдә-данышыгда әвәзләнир, бир
биринин јеринә кечир. Биз буну ики сөздә мүшаһидә едирик
5) Jshme—*Ишмә* вә (20) Jsme—*Исмә;* (20) agash—ағаш—в
20) agac—ағач. Әслиндә дикәр мәтнләрдәки «шумер» сөзүнүн һә
умер, һәм дә сумер охунмасы да бу һадисә илә бағлыдыр
емәли, мүасир дилимиздә һәлә дә өз изини сахламыш бу совти
онетик һадисәнин тарихи чох гәдимдир.

Һәгигәт көз өнүндәдир, ону данмаг олмаз. Күнәш шәргдә
оғуб, ону инкар етмәк олмаз. Биз инаныр вә јәгин едирик ки, XX
р шумерләрин бәшәр сивилизасијасынын илк јарадычылары, шу
ерләрин кимлији вә мүасир түрк халгларынын әчдадлары олдуғ
арәдәки бүтүн мүбаһисәләри кәсәчәк, бу тарихи һәгигәти бирдә
әлик һәлл вә тәсдиг едәчәкдир.

* * *

Акад. Н. J. Марр әсримизин әввәлләриндә «Орхон-Јенисеј» кита
әләриндән бәһс едәркән, түрк дилләринин инкишаф мүгәддәрат
лә бағлы гаршыја чох мүһүм проблемләр гојмушду: «Түркләри
әби фәаллығы VI әсрдән мә'лумдур вә әкәр чинлиләр онлар
эхминән мин ил ондан габаг танıјырдыса... мүтәхәссисләр дә де
рләрсә ки, «түрк дилләри өз мүһафизәкарлығы илә фәргләнир —
чә ки, VI әсрин китабәләри елә диалект группары илә данышы
, онлар елә инди дә мөвчуддур» — онда белә чыхыр ки, мин ү
з ил әрзиндә позулмадан мүһафизә олунмушдур. Бунунла јанашы
үрк дилләри өз тәбии мүһафизәкарлығыны тәкчә бу мин үч ју
лда горујуб сахламамышдыр. Демәли, чинлиләр, һәлә о вахтлар

акин бизә мә'лумдур ки, «Иссык» јазысы (97.58.62), һәгигәтә гин етди ки, түркләрин миладдан өнҹәки V—IV әсрләрдә, јә'н Орхон-Јенисеј» китабәләриндән мин ил әввәл јүксәк јазы вә дил әдәнијјәти олуб. Сөз јох, бу јазы вә дил мәдәнијјәтинин өзү д нҹаг елә һәмин әсрләрдә, бирдән-бирә јарана билмәзди, буну үн дәрин көк, күҹлү ән'әнә лазым иди. Әлавә едәк ки, бу сон ахтларда, јазылдығы куја 3479 ил бундан әввәлә аид едилә Ибер јазысы»нын график услубу ачыг-ашкар «Орхон-Јенисеј» в Иссык» јазысынын график услубудур, јазы ишарәләринин — әрфләрин јарыдан чоху исә бир-биринин там ејнидир. Бу фак сә гәдим түрк јазысынын «Иссык» јазысындан да мин ил әввә өвҹуд олдуғуна ишарәдир. Бу да һәгигәтән миладдан өнҹәк миниллијин орталары вә III миниллијин сонларына (вә даһ вәлләрә) кедиб чыхыр.

Бүтүн бунлар сон дөврләрин тапынтыларыдыр вә Н. Ј. Марры ин мәнбәләринә әсасланараг дедикләрини инкар дејил, тәсди дир. Миладдан өнҹәки II вә I миниллик ләрдә, нәинки түрк дилл и вә түрк јазысы мөвҹуд олмуш, һабелә онун өз тәбии мүһафиз арлығы, өз мүстәгиллијини горујуб сахламаг кејфијјәти чинлил ин диггәтини ҹәлб етмишди. Бу исә, тәкҹә сон «мин үч јүз илә ид дејилди, чох гәдим дөврләрдән кечиб кәлирди...

Диггәти Н. Ј. Маррын еһтијатла дедији бу фикирләр үзәрин нәлдәк. Н. Ј. Марр јазыр: «Һамыја мә'лумдур ки, түркләр Аси нын дәринликләриндә төрәмишләр. Демәли, онлар орада да зү ур етмишләр». О, һәм дә јазыр ки, «анҹаг онлар күтләви шәкилд рада јашадыгларына вә онларын илк мөвҹуд јазылы шәһадәти ин дә орада олдуғуну билдијимизә көрә түркләрин илк вәтәнини сија олдуғу (амма буну да демәк олмаз) фикринин елмилиј лә разылашмаг мүмкүн дејилдир». Даһа сонра, Н. Ј. Марр әлав дир: «Фактын заһири шәһадәтинә, бәшәријјәтин мә'лум гыса — үркләрин вә түрк дилләринин мәншәји вә инкишаф мүгәддәраты лә мүгајисәдә — тарихи јаддашына көрә Асијаны түркләрин ил рду гәбул етмәк олмаз» (87.134, 135).

Гаршыја јени суаллар чыхыр: бәс, түркләр «Асијанын дәрин икләринә» неҹә дүшмүшләр? Чинлиләрин гоншусу неҹә олмуш ар ки, онлара гаршы миладдан өнҹәки III јүзилликдә Бөјүк Чи дди чәкилмишдир? Онлар бураја һарадан кәлмишләр? Бу суал ара ҹаваб мәгсәдилә бир неҹә тәдгигат әсәриндә сөјләнилә икир вә чыхарылан нәтиҹәләрә нәзәр салаг.

ләдилән аккадча вә шумерчә кәлмәләрдән дә истифадә един-шдир» (124.1—9). О. Сүлејменовун 60 сөзүн — шумер-түрк сөз-ринин мүгајисәси (93.231—291), Ајдын Мәммәдовун шумер-түрк ләринин мүгајисәли арашдырмалары (48) вә с. дә мәсәләнин инә сәсләнир.

Шумер-түрк гоһумлуғунун тәсдигинә доғру јөнәлдилән тәдги-лар чохдур. Бурада дејилир ки, Шумер јазысынын өјрәнилмәси, кминән әср јарымлыг бир дөврү әһатә едир. «Бу јазыны шумер рин ичад етдији вә тәкмилләшдирдији, онларын исә түрк олдуғу бут едилмәјә башламышдыр» (119.10).

Н. Ј. Маррын «Асијаны түркләрин илк јурду гәбул етмәк ол-з» — фикри үзәринә јенидән нәзәр салаг. Алимин фикринчә, кләр Асијанын дәринликләринә дүшүнчәјәдәк мүәјјән һәјат у вә мүхтәлиф мәдәни инкишаф мәрһәләләриндән кечмиш, нәһа-бурада чәмләнмиш вә «јурд» салмышлар. Лакин онлар Асија-да сығмамыш, заман-заман Гәрбә тәрәф һәрәкәт етмишләр...

Тарихин мәнтиги тәсдиг едир ки, бу һәрәкәтетмә, Асијанын әринликләринә, јенидән гәдим ата-баба торпағына гајытма Шу-рдән — Ики чај арасындан башламышды. Улу бабалар «Һарда вар, орада һәјат вар» — демишләр. Шумерләрин Дәчлә-Фәрат лары арасындан кәлиб јенә ики чај—Јенисеј-Орхон чајларына ғынмасы, бурада өзләринә «тәзә» мәскән салмасы тәбии көрү-р. Бу јерләр әслиндә онлар үчүн јад да дејилди... Торпағы, сују нры сајан вә ја Танры сәвијјәсиндә дәрк едән шумерләр Дәчлә-рат чајлары арасында јаратдығы мәдәнијјәти Орхон-Јенисеј диләринә «көчүрмүш» вә ја ону давам етдирмишләр. «Орхон-нисеј» јазылары бу мәдәнијјәтин чанлы шаһиди сајыла биләр. лдә «Орхон-Јенисеј» јазыларынын тарихи индијәдәк көстәрил-ји кими, милади тарихин IV—V әсрләриндән вә һәтта ондан да н ил әввәлки, мә'лум «Иссык» јазысындан дејил, м. ө. тарихләр-н, даһа дүрүст десәк, Дәчлә-Фәрат — Ики чај арасында парла-вә парлајыб да сөнән мәдәнијјәтин дикәр Орхон-Јенисеј — и чај арасында јенидән парлајан тарихиндән башланыр...

Һазырда елми әдәбијјатда чох-чох гәдим вә Шумердән әзәли ан Күр-Араз мәдәнијјәтиндән сөз ачылыр. Күр-Араз мәдәниј-и, онун даһа гәдимлији, инкишафы, әһатә даирәси барәдә тәд-гатлар апарылыр, фикир вә мүлаһизәләр сөјләнилир. Азәрбајча-н Күрлә Араз гојнуна сығынмыш Гарабағында, бу ана торпағын ғлы-дүзәнли јерләриндә м. ө. чох гәдим мәдәнијјәтин нишанәлә-олан чохсајлы курганлар, «тәпәләр дүнјасы» мәһз бу мәдәниј-

р елмимизин тәхирәсалынмаз али вәзифәси, мүгәддәс борчудур
из һәлә сирләрлә долу Диридағ абидәләрини, Дағтумас мағара
ыны демирик. Ким билир, бәлкә дә гәдим Шумер мәдәниііәтини
әкү, өзүлү елә кәлиб бураларa чыхыр вә ја елә бuралардан башла
ыр. Нә үчүн елә ән гәдим мәдәнијјәтин очаглары һәмин үч гоша ча
әбии шәраитчә, тәхминән бир-биринә бәнзәр һәјат говшағына ту
әлир. Бу үч гошачај вадиләри вә орада јаранан мәдәнијјәтлә
ир-биринә бағлы олмаја, бир-бириндән доғмаја, бунлар арасынд
лагә, мә'нәви јахынлыг, бир-бирини тамамлајан телләр олмај
илмәзди. Һәләлик, бу барәдә гәти сөз демәк, елми фикир сөјләмә
этиидир. Лакин биз буна әминик ки, елмин инкишафы бу истига
әтә јөн алыб күчләидикчә, һәгигәт дә өз јерини тапачагдыр...

«Билгамыс» дастаны о гәдәр мә'нәви-хәлги үстүнлүкләрә, ел
азылыш тәрзи вә үслуба маликдир ки, дастанын мәншәји, гајнач
ары, гәһрәманларынын хәлги мәнсубијјәти, һабелә кениш тә'си
аирәси вә с. барәдә *өзү өз сөзүнү дејир.* С. Н. Крамер Билгамы
ын кимлији, әсл-нәчабәти мәсәләсини белә изаһ едир: «Онун әсил
әншәјинә кәлинчә, ономастик әсасда мәтнлә үздән танышлыг бел
әсдиг едир ки, Бабил поемасынын чох гәдимлијинә бахмајара
Билгамыс һаггындакы әсл һекајәт јенә дә семит јох, Шумер гајна
арына кедиб чыхыр. Ики баш гәһрәманын ады — Билгамыс вә Е
иду даһа чох шумердир. Билгамысын валидејнләри тәмиз Шуме
ды дашыјыр: Лугалбанда вә Нинсун. Енкидуну јарадан Ару
анрысы — бу гүдрәтли Шумер ана — танрыдыр» (79.220). Алими
атырладығы баш гәһрәманларын адларынын морфоложи гурулу
ә мә'на бахымындан тәһлили шумерләрин ким олдуғу, мүаси
алгларын һансына даһа чох јахынлығы мәсәләсинин ачылышын
ир гәдәр јан алыр, бу мүшкүл көрүнән мәсәлә үзәринә ишыг с
ыр.

Танрыларын вә баш гәһрәманын мәскәни, Шумер Дөвләт шәһ
и Урук вә дастаны адыны дашыјан Билгамыс вә ја Килгамы
өзләринә диггәт едәк.

Дастандакы шәһәр ады Урук Билгамысын өз әли илә тики
асара алдығы, ад вердији вә мәскән салдығы јер, мүгәддәс Еан
ын галасы, Иштарын мәнзили, Анунун мәскәни кими тәсвир ол
ур. Бу да јурд, јува, очаг, нәсил-көк, әсл-нәсәб мә'наларын
ерир: *Урук* сөзү бу мә'наларда инди дә түрк дилләриндә ишләни
Мүасир дилимиздә һәм ајрыча «Уруғун үзүлсүн!», һәм дә турук
/туруғ сөзү илә биркә дејилән «Урук—туруғун кәсилсин.», «Уру
туруғуна ла'нәт!» гарғышлары вар. Бу гарғышлардакы Урук сөз

лә сөз белә шәрһ олунур. Түрүк I. јуба, јатаг, сығынаг;
65, 588).

Урук Дөвләт шәһәри, Шумердә икинчи ханәданлыгдыр, онда
ир нечә јүз ил габагкы — Јахын Шәрг вә Мәркәзи Асијадан ил
үһачирәт дөврүнүн ханәданлығы мәнбәләрдә *Телл-ел-Обејд* вә ја
л-Обејд адланыр.(86.196). Бу мәскәнин, дөвләт шәһәри адыны
үасир түрк дилләриндәки *Тел-ел-Оба* вә ја *Ел-Оба.* сөзүнүн 5—
ин ил бундан габагкы шәклинин бир гәдәр тәһриф олундуғуну
уман етмәк олмазмы?! Шумердә Аккад ханәданлығынын һөкм
анлығы дөврүнә аид (м. ө. 2316-чы ил) белә бир факт да диггәт
әлб едир. О вахт адларда икилик нәзәрә чарпыр. *Киш* һөкмдарла
ынын адларында семит дили тә'сиринә раст кәлирик. «Нечә ки
кәр Ку-Баба шумер ады дашыјырдыса, «һөкмдарлар сијаһысы»н
а хатырланмајан, башга мәнбәләрдән мә'лум олан онун оғл
узур Суен семит ады дашыјырды» (86.176). Истәр «Билгамыс
астанында *Һумбаба* әждаһа сурәти адынын «баба» һиссәси, ис
әрсә *Ку Баба* һөкмдар адындакы шумерчә «Баба» сөзү вә истәрс
ә «Илаһә Баба» ады дүшүндүрүр. Бу адлар мүасир түрк халгла
ынын гәдим вә индики «баба» сөзү мәзмунуна там ујғун кәлир.

Бунунла сәсләшән даһа бир факты хатырлајаг, Шумерләри
он һөкмдары Ибби Суенә (м. ө. 2027—2003) һакимијјәт атасы Ш
уендән кечмишди. Шу Суен Ур вә Урук шәһәр дөвләтләри үчү
гәдәр бөјүк ишләр көрмүшдү ки, о һөкмдар-танры кими мәшһу
лмушдур (86.177). Артыг, дејилдијин кими, адын «Суен» һиссәс
емитчәдир, «Шу» шумерчәдир. Марагылыдыр, тәхминән 1800 и
онра м. ө. IV әсрдә шумерчә бу ад тәкрар олунур. Белә ки, түр
аганларындан биринин ады *Шу*-дур. Маһмуд Кашғарлы Македо
ијалы Искәндәрин Јахын Шәргә—Орта Асијаја јүрүшүндән бәһ
дәркән јазыр: «Зүлгәрнеј түрк өлкәсинә јөнәлдији вахтлард
үркләрин чох гүдрәтли вә бөјүк ордусу олан Шу адлы кәнч би
аганлары варды...» (III, 413—416). Шумер һөкмдары *Шу Суен*
үрк хаганы *Шу* адлары бизим тарихи адгојма ән'әнәмизлә бағлы
ыр, Хаган Шуја улу бабаларындан биринин ады верилмишди.
әдим *Киш* ханәданлығы — шәһәр ады илә инди Шәкинин јахын
ығындакы бөјүк Киш кәндинин ады тәсадүфидир, јохса Шумә
үнјасындан галмыш кичик зәррә — хатирәдир? Гәти сөз демә
әтиндир.

С. Н. Крамер «Әкинчинин тәгвими» — Шумер мәтнини тәрчүм
дәркән, торпаг өлчү ваһиди кими *гаруш//гарыш* сөзүнү ејнил
ахламыш, рус дилинә тәрчүмәдә дә сөз ејнилә галмышдыр: «Әки

ндәки *гарыш//гаруш* сөзү «бир әлин ачылышы» гәдәр дејил, мәһз дим Шумер дилиндәки ән кичик торпаг өлчү ваһидидир ки, бу н дә ејнилә дилимиздә ишләнир. «Ики бармаг» бирләшмәсинин рнаг арасына алынмасы да диггәти чәлб едир. Тәкчә «Әкинчинин гвими» мәтниндә мүасир дилимизлә сәсләшән бир нечә сөз вар , бунлар курсивлә, эслиндә олдуғу кими верилиб, тәрчүмә един-јиб: *гаруш//гарыш, саман, бардил//бәрдил* (котан ады).

Јенә С. Н. Крамер бир ресепти — шумер мәтнини тәрчүмә едәр-н дәрман биткиси кими *анадиш* вә *дуашбур* сөзләрини ејнилә хламыш, рус дилинә тәрчүмәдә дә сөзләр ејнилә галмышдыр: Ресепт № 4. Кол биткиси *анадиш* јарпағыны (јәгин, Prosopis ephaniana), *дуашбур* тохуму илә (ола билсин, Atriplex hali-us L.) әзиб... һәб дүзәлдиб битки јағы илә јара јеринә сүртмә-...» (79.74, 75). Бурада да «анаднш» вә «дуашбур» сөзләри бизә ғма көрүнүр.

«Билгамыс» дастанында баш гәһрәманын ады вә ја дастанын шыдығы һәр ики ад да аз сөз демир: «Билгамыс» вә ја «Кил-мыш» дүнја дилләринә «һамысыны, һәр шеји билән вә ја һәр ејдән хәбәрн олан адам» мә'насында тәрчүмә едилир. Әсәрин ады змунуна көрә «Дүнјанын һәр үзүнү көрмүш адамын дастаны» эклиндә дә верилир. Һәр ики адда ики сөз бирләшнр. Һәр икиси түркчәдир. «Гәдим түрк луғәти»ндә бу бнрләшмә адларын сөз-ри белә изаһ олунур: «*Бил* — билмәк, хәбәр алмаг, идарә етмәк, зарәт етмәк, бахмаг, тапмаг, таныш олмаг вә с.» (65.98); *гамы, му//гамуғ//гамыг* — һамысы, бүтүн, тамам, бүтүнлүклә, һәр ше с. (с. 416); «Килгамыш» ады да ики сөзүн бирләшмәсидир, мү-ккәб исимдир, түркчәдир. Кил сөзү «Луғәт»дә верилмәјиб, чүнки ә гәдимләрдән ејнн мә'на илә мәшһурдур, архаик олмајыб. Кил-мыш//Килгамес//Килгамеш адынын икинчи һиссәси *гамеш//мес//гамыш* сөзү диггәти чәлб едир. «Билгамыс» дастаны јазыја ындыгдан сонра Килгамыш ады јаранмышдыр. Көрүнүр, дастан ил лөвһәләрә јазылдығына көрә аккадларда дәјишилиб «Килга-ыш» олмуш, сөз мүәјјән мә'нада јенә өз Шумер әсиллијини сахла-ыш, бундан сонра әсәрин вә гәһрәманын ады һәм дә бу шәкилдә әшһурлашмышдыр.

«Билгамыс» адыны «билга» вә «мис»//«мес» шәклиндә көтүрүб аһ едән алимләр дә вардыр. Мәсәлән. С. Ш. Чагдуров јазыр ки, у епик адыи әсасында гәдим шумер дилиндә «улу баба», «ағсаг-л», «икид», «баһадыр» мә'наларыны верән «билга» сөзү дурур

тәфәккир, философ (бах: 65.105) мә'наларыны верир. Шумер-
ок дилләри јарадылышындан сәсләрин, һечаларын бир-бирини
нәјән аһәнки (бу аһәнк галын вә инчә һечалы сөзләр бирләшәр-
н бир гәдәр чәтин алыныр) үзәриндә дүшүнүлүб, бу әсасда да
ларын әлифбалары јарадылыб ки, «Орхон-Јенисеј» јазылары
нун зирвәсидир.

Билгамыс||Билкәмис||Билгамыш||Билгамеш вә ја *Килгамыс||*
Килгамыш||Килгамеш — гәдим Шумер гәһрәманынын ады илә
Ә'лум гәдим түрк гәһрәманлары *Алпамыс||Алпамыш* (өзбәкләр-
), *Буғранчы* оғлу *Илалмыш||Илалмыс, Тәрсузамыш||Тәрсуза-*
ыс («Дәдә Горгуд китабы»нда) вә с. адларынын охшарлығы вә
әнкдар сәсләнмәси тәсадүфи олмајыб. Бу гәһрәманларын бир
'нәви телә бағлылығына, «гардашлығына», бир ана көкдән чых-
ғына, бир гајнагдан кәлдијинә шаһидлик едир.

Ану вә Еана Танры адлары диггәти чәлб едир. Һәр ики ад илк
зһәләрдән хатырланыр. Бүтүн әсәр боју бу сурәтләр дә фәалдыр,
з-тез сөһбәт кедир, онлар дастанда чәрәјан едән һадисәләрә бә'-
н һәлледичи тә'сир көстәрир вә с.

Дастанда Ану һәм ата, һәм дә ана кими тәгдим олунур, јә'ни
нры ата вә Танры анадыр. Она үмумилнкдә «танрыларын атасы
лаһәләр анасы» — дејә дә мүрачиәт едилир:

Өз *атасы Анунун* гаршысында ағлады
(VI л. 80)
Танрыларын атасы Ану рәһм етсин јенә
(VII л. П. Ф.)
Онларын аталары Ану да ора кәлиб
(XI л. 8)
Илаһәләр анасы Ану да кәлиб чыхды,
Тахмышды алтун гашлы көзәл бојунбағыны...
(XI л., 160)

Әкәр мәтндә сәһв кетмәјибсә, Ану танрысынын һәр ики мә'на-
— ата вә ана мә'наларында ишләндији мараг доғурур. Еана
нрысынын адында ана (Е+*ана*) сөзү бүтөвлүкдә вар. Мүасир
рк дилләриндә ишләнән «ана» сөзүнүн чыхыш нөгтәси, мәншәји
ну, Еана сөзләриндән көтүрүлә, јарана биләрди...

Үмумиликдә дастандакы бир сыра гәдим адлар мүасир дили-
здәки ејни адлардан аз фәргләнир вә ја heч фәргләнмир. Мәс.,
дим *Ану* Танры ады илә мүасир *ана*, гәдим *Еллил Танры* ады илә

уасирдир. *Убар* ады *Умар* (уммаг) сөзүнә ујғун кәлир, *б—м* сә әрги вар ки, бу да *б, м* сәсләринин бир-биринә кечмәсилә бағлы ла биләр (мүг. ет: *бән—мән)*. *Туту* ады өз мүасир шәклиндә әргләнмир.

Ишулланун ады да мараг доғурур. Бу Илаһә Иштарын он рвад олмаг истәдији сурәтдир, бағбандыр. Мүасир дилимиздә анлы данышыгда Ишылланун//Ышылланун адлы көзәл бир бөчә ар, бағларда, чәпәр дибләриндә ишылдајар, пар-пар парылдајар Күман ки, һәмин сурәтин ады бу сөзлә бағлыдыр...

Беләликлә, Шумер дили илә түрк дилләри арасында бу гәдә јғунлуг вә бир-бирини тәсдиг мүшаһидә олунурса, бу тәсадүф ејил. Бу адларла аномастик әсасда үздән танышлыг белә, јәги дир ки, Шумер-түрк гајнаглары бир гајнагдыр, бунлар арасында чыг-ашкар сезилән јахынлыг вә доғмалыг вар. Лакин мүасир шу ершүнаслыгда бу јахынлыг вә доғмалыға лагејд мүнасибәт мү һаһидә олунур. Из бир гәдәр аздырылыр. Тәкчә, «Билгамыс астанында өзүнү көстәрән, башга мә'нәви кејфијјәтләр бир јан *ч мүһүм амил*—дил, ел—дөвләт /Урук/, инам Тәнгри//Танры Шу ер вә мүасир түрк халгларынын бир көкә бағлы олдуғу фикрин өјләмәјә әсас верир. Белә бир сәсләшмәни, беш мин иллик би ахты, мәсафәни кечиб кәлән вә дәјишмәјән үч мүһүм мә'нәв мили дүнја халгларынын һеч бириндә тапмаг мүмкүн дејил. Дү анын тәдгигатчылары јығышыб бу бағлылығы, бу сәсләшмәни — у мүһафизәкарлығы Шумерлә һәр һансы башга бир халг арасында апсын, мүәјјән етсин, биз өз Шумер көкүмүздән, Шумер әчдадла ымыздан әл чәкәк.

2. ШУМЕР-ТҮРК РУҺУ ВӘ ӘДӘБИ-МӘ'НӘВИ ГОҺУМЛУҒУ

Һәр бир халгын руһу, хәлги-мә'нәви кејфијјәтләри тарихән мүә әнләшир, инкишаф едир, өзүнә мәхсус хүсусијјәтләрлә тәсдиг олу нур. Халгын әдәби-бәдии сөз дүнјасы мә'нәви аләми, бәдии тәфәкк ү вә с. дә бу үстүнлүкләр әсасында јараныр, формалашыр, бири-ди кәрини тамамлајыр, халгын илијинә, ганына һопур. Бу мә'над «Билгамыс» дастаны илк чыхыш нөгтәси, башланғыч олмагла, ә фәрди-мә'нәви хүсусијјәтләрилә диггәти даһа артыг чәлб еди Дастан чох гәдим әдәби-бәдии јарадычылыг нөвүдүр. Башга хал лардан фәргли олараг, шумерләр јаратдыглары бәдии әсәрләр

р Тонганын өлүмүнә матәм нәғмәләри»ни, «Дәдә Горгуд кита
ы»ны, «Орхон-Јенисеј» китабәләринн бир ана тел «Билгамыс»а
ағлајыр. Бу тел көклүдүр, күчлүдүр, апарычыдыр.

С. Н. Крамер «Билгамыс» дастанынын үмумбәшәр мөвгеји в
ә'сир даирәсиндән бәһс едәркән јазыр: «Дастанда һаггында даны
ылан проблемләр вә едилән чәһдләр бүтүн дөврләрә вә бүтү
алглара јахындыр. Бу, достлугда дүзлүјүн тәрәннүмү, шәхс
өһрәт јанғысы, гәһрәманлыға вә сәркүзәштләрә еһтирас, өлү
аршысындакы јохедилмәз горху вә һәр шејә үстүн кәлән өлмә
ијә чанатма тәләбидир. Бүтүн бунлар «Билгамыс» дастаны
сасыны тәшкил едән, даима инсан гәлбини һәјәчанландыран бир
иринә зидд һиссләрдир вә бунлар поемаја кејфијјәт кәтирир, ону
аман вә мәкан сәрһәдини мүәјјән еднр. Тәәччүблү дејил ки, «Бил
амыс» дастаны она јахын олан дөврләрин епик әсәрләринә күчл
ә'сир көстәрмишдир» (79.217).

Алимин фикрини тәгдир едир вә буна гәтијјән шүбһә дә етми
ик. Шәргин вә Гәрбин бир сыра халглары дастанын күчлү тә'си
н вә бу гајнагдан истифадә илә өз әсәрләрини јарадыблар, онлар
а дастан жанрында әсәрләр аз дејил. Лакин түрк халгларыны
астан јарадычылығыны садәчә тә'сир сајмаг олмаз. Дастан түр
алгларынын еһгләти вә әдәби сәлигәсинә ујғун јарадычылыг нә
үдүр. Бу јарадычылыг ана көкүн, ваһид мә'нәви телин гәдим
оғма давамыдыр, гәһрәманлыг ән'әнәләри, јүксәк мә'нәви кејфи
әтләр вә үслуби камиллијин ганунаујғун инкишафыдыр. Хаты
анан әсәрләри јарадан халг (вә ја ејни мәншәли халглар) һа
аса бир көкдә, бир өзүлдә, бир гајнагда бирләшир. Һәр ики
Дәдә Горгуд китабы» вә «Орхон-Јенисеј» китабәләринин үслу
амиллији вә бунун охшарлығы Шумер поезијасы вә поетик дүшү
ә тәрзинин давамыдыр. Һәм дә бу әсәрләр «Билгамыс» дастаны
а јахын дөврләрин епик әсәрләри дејилдир, арада ики, үч вә даһ
ртыг мин илләрлә мәсафә вардыр. «Орхон-Јенисеј» китабәләр
сә епик јох, башга нөв, гәбир дашлары үзәринә јазылмыш епита
ијалар, демәк олар ки, тарих әсәрләридир. Лакин әсас үслуб бу
ада да өзүнү көстәрир, апарычы рол ојнајыр.

Адәтән классик дастанлар биздә ше'р ритмли олур, һәмгафиј
ә гафијәләнмә әсасында јараныр, нәсрдә нөвбәләшир, гопуз, са
имн гәдим халг чалғы аләтләрилә ифа олунур. Түрк халгларыны
астан јарадычылығында халг бәдии тәфәккүрүнүн ән азы үч м
үм чәһәтн вәһдәт һалында бирләшнр: 1) ше'р, 2) ше'рлә нәсри

1) «Билгамыс»дан «Дәдә Горгуд»а...

«Билгамыс» дастанынын *јазылыш тәрзи, үслуб хүсусијјәтләр* диггәти даһа чох чәлб едир. Дастанын камил, јүксәк сәвијјәл рәрди јазы үсулу, үслубу мүхтәлиф дилләрә тәрчүмәләрдә бел *есллијини сахлајыб, итмәјиб,* «тохунулмаз» галыбдыр. Дастан Шу мер дилиндән аккад, һетт вә башга дилләрә тәрчүмә едилиб, дил башга дил олуб, амма үслубу, нечә дејәрләр, «тәрчүмә олуна би мәјиб». Бу исә јүксәк кејфијјәтдир. Өзүнү, хүсусилә мүһүм апар ны гәһрәманлары, онларла бағлы һадисә вә әһвалатлары нәзәр арпдырмаг, өн плана чәкмәк үчүн дејилән вә гәсдән тәкрарлана мисра, бејт, бәнд вә бүтөв парчаларда көстәрир. Бу мә'нада «Дәд Горгуд китабы» «Билгамыс» дастаны илә чох күчлү сәсләшир бири дикәрини тамамлајыр. Бу, һәр ики әсәрин јүксәк вә дејәрди ки, *онлары ејни гајнаға бағлајан* али кејфијјәти сајыла билләр.

«Билгамыс» дастанынын I лөвһәсиндән дәрһал көзә чарпан ү уб, әсас мәзмун, һадисә вә әһвалатларын тәкрар-тәкрар хатыр анмасыдыр. Бунлар ади вә ја тәсадүфи һал олмајыб, әввәлчәдә үшүнүлмүш, өлчүлүб-бичилмишдир. Бир мисранын, бејтин, бәнди ә бә'зән бүтөв бир һиссәнин дөнә-дөнә ејнилә тәкрары, зәрури ол аг әсас һадисәләрә тон, ритм верир, јени һадисә вә әһвалатлар ечмәјә јол ачыр, ана тели, әсас мәзмуну һамарлајыр, поетик ахы а салыр, мәтләби динләјичијә даһа ајдын чатдырыр, сүжет, идеј әттини күчләндирир. Бүтүн бунлар исә дастанын бәдии гурулу уна фәрдилик, өзүнәмәхсуслуг кәтирир.

Дастанын үслубунда мүһүм һадисә вә әһвалатларын тәкра әкрар габардылмасы камил вә камил олдуғу гәдәр дә гәдим би ејфијјәт кими нәзәрә чарпыр. В. Афанасјева јазыр: «Шумер пое ијасынын әсасыны паралелизм тәшкил едир. Комплекс сәтирләри итми паралелизм принсипинә ујғун олараг алыныр...» (118.14).

«Дәдә Горгуд китабы»нын әсас үслубу барәдә дә ејни фикр әјләмәк олар. «Дәдә Горгуд»ун сечилијәни үслуб хүсусијјәти д нун паралелизм үслубунда јазылмасыдыр. Паралелизм бүтүнлүк ә әсәрдә вә ајры-ајрылыгда һәр бојда апарычы үслубдур, әса адисәләрә тәкан верән јазылыш тәрзидир.

«Билгамыс» дастаны 12 лөвһә, «Дәдә Горгуд» дастаны исә 1 ојдур. Сај ујғунлуғу, һәр һалда, тәдгигатчыны дүшүндүрүр. Бу әкә бағлылыгламы, јохса, тәсадүфәнми белә алыныб? Һәләлик емәк чәтиндир. Лакин буна әһәмијјәт вермәмәк олмаз.

Урукун диварыны одур учалдан белә
Чылгынлыгда, гүввәдә охшаіыр гызмыш кәлә,
Дөіүшдә силаһынын іох таіы-бәрабәри,
Тәбил сәсләнән кими оіаныр икидләри —

Сычраіыр іатағындан Урукун әрәнләри:
Аталарын іурдунда оғул гоімаз Билгамыс,
Өзү өз башына о кечә-күндүз ачыр иш.
О һасарлы Урукун каһинми Билгамыс?!

Бурада ше'рин тону, ритм бир гәдәр дәјишнр:

Урук оғулларынын каһини тәк бирди о,
Әзәмәтли, шөһрәтли, һәр шеіә гадирди о.
Гоімаз ки, аналарын кәлинләри дул галсын,
Оғуллары далынча узанан бош іол галсын».
(I л., 11, 7, 10, 15).

Ачыг-ашкар һисс олунур кн, бу тон мусиги тону, маһны аһәнки
ир. Бу исә бизи дастанын әслиндә мусиги илә вәһдәтдә јарандығы
әстәләндији гәнаәтинә кәтирнр....

Икичә мнсрадан сонра јенә ејни мәтнин тәкрары кәлир, анча
иринчи мисрада чүз'и дәјишиклик вар:

«Сән икид јаратмышсан, *охшаіыр гызмыш кәлә,*
Дөіүшдә силаһынын іох таіы-бәрабәри,
Тәбил сәсләнән кими оіаныр икидләри —
Сычраіыр іатағындан Урукун әрәнләри:
Аталарын іурдунда огул гоімаз Билгамыс,
Өзү өз башына о кечә-күндүз ачыр иш.
О һасарлы Урукун каһинми Билгамыс?!

Јенә ејни ритмик дәјишикликлә давам едән ејни бәнд кәлир:

Урук оғулларынын каһини тәк бирди о,
Әзәмәтли, шөһрәтли, һәр шеіә гадирди о.
Гоімаз ки, аналарын кәлинләри дул галсын,
Оғуллары далынча узанан бош іол галсын».
(I л., 20, 23, 29).

«Билгамыс»да тәкрарланан бејт вә бәндләр — паралелләр, би
өв бизим дастанларымыз вә маһнылардакы нәгәраты хатырла
ыр. Бунларын дырнаг арасына алынмасы да әбәс јерә дејил.

«Д э д э Г о р к у д» д а

ашанмышды. Биң јердә ипәк халычасы дөшәнмишди...» (D.16).

Вә јенә:

«Х а н ы м һ е ј!..

Гам Ған оғлы хан Бајындыр јериндән турмышды, Гара јери үстүнә аг бан евин дикдирмишди. Ала сејван көк јүзүнә ашанмышды. Биң пәрдә, ипәк халычасы дөшәнмишди...» (D.66—67) вә һб.

Бу паралелләр VII вә IX бојларда да чүз'и дәјишикликлә к... дир. Бојлардакы һадисә вә әһвалатлар бурадан башланыр вә и... кишаф едир.

«Б и л г а м ы с» д а

Дастанын икинчи әсас гәһрәманы Енкидунун тәгдиминдә ејн... үслубдан — паралелизмдән истифадә олунур.

Овчу хәбәр кәтириб атасына сөјләјир ки:
«Ата, *дағлардан ениб бир икид киши кәлмиш.*
Бүтүн елдә о әрин әлләринә тај олмаз,
Көјдән дүшмүш даш кими, чох ағырдыр әлләри.
Бүтүн дағлары кәзир, вејлләнир, долашыр,
Һәмишә вәһшиләрлә суватлара јанашыр.
О һәмишә јолуну суларын үстә салыр.
Горхурам јахынлашам, чүр'әтим чатмыр мәним!
Мән гујулар газырам, о долдурур онлары,
Мән тәләләр гурурам, о дағыдыр онлары.
Чөлүн вәһшиләрини чыхарыр о әлимдән,
Имкан вермир ов тутам дүнјанын чөлләриндән».
(I л., III, 1—10).

Ата мәсләһәт көрүр ки, оғлум, кет буну Урукда јашајан күчл... гүдрәтли Билгамыса сөјлә.

Овчу ејни сөзләри тәкрарән Билгамыса дејир:

«Уча дағлардан ениб бир икид киши кәлмиш,
Бүтүн елдә о әрин әлләринә тај олмаз,
Көјдән дүшмүш даш кими чох ағырды әлләри.
Бүтүн дағлары кәзир, вејлләнир, долашыр,
Һәмишә вәһшиләрлә суватлара јанашыр.
О һәмишә јолуну суларын үстә салыр.
Горхурам јахынлашам, чүр'әтим чатмыр мәним!
Мән гујулар газырам, о долдурур онлары,
Мән тәләләр гурурам, о дағыдыр онлары.
Чөлүн вәһшиләрини чыхарыр о әлимдән,
Имкан вермир ов тутам дүнјанын чөлләриндән».

Күчлү бир һәмкарындыр, достун, хиласкарындыр.
Бүтүн елдә о әрин әлләринә тај олмаз,
Көјдән дүшмүш даш кими чох ағырды әлләри.
(I л., VI, I).

Вә јенә:

Дедим ки, о олачаг достун вә хиласкарын.
Бүтүн елдә о әрин әлләринә тај олмаз,
Көјдән дүшмүш даш кими чох ағырды әлләри.
(I л., VI, 20).

Билгамыс анасынын она дедикләрини бир даһа ејнилә садала-р вә Енкидүнү гардашлыға гәбул едир.

Бүтүн елдә о әрин әлләринә тај олмаз,
Көјдән дүшмүш даш кими чох ағырды әлләри!
Хејир-дуа вер она, гој мәнә гардаш олсун!
(II л., III, 43).

Беләликлә, ејни бир бејт 5 дәфә өн плана чәкилир, баш бејт-ур. Нәзәрләр Енкидүнүн гүдрәтли бир әр, Билгамыса тән «һәм-р», «дост» вә «хиласкар» бир гәһрәман олдуғуна доғру јөнәлди-р. О, бу сифәтләрилә даһа артыг јадда галыр, өз һәјат фәалијјә- вә икидлији илә бу кејфијјәтләри доғрулдур.

Бүтүн әсәр боју паралелизм . беләчә апарычы, әсас үслубдур. астанын јазылыш (вә ја дејилиш) үслубундакы бу јеткинлик садүфи дејил. Һәр шејдән әввәл, «Билгамыс» дастаны јазыја-ынынчајадәк мин ил халгын дилиндә-ағзында, јаддашында кә-б там камил шәклә дүшүб. Бу өзү исә халг јарадычылығынын-канә нүмунәси ола билмәзди вә ән'әнәсиз дејил...

«Д ә д ә Г о р г у д» д а.

Дастанын ики боју баш сәркәрдә — гәһрәман Газан ханын јен-ни үслубда тәгдими илә башланыр:

[*«Ханым һеј!..*]

Бир күн Улаш оғлы... Салур Газан јериндән турмышды. Тогсан-шлу бан евләрин гара јерин үзәринә дикдирмишди. Тогсан јердә-а галы, ипәк дөшәнмишди, сәксән јердә бадјәләр гурулмышды. -тун ајаг сураһылар дизилмишди. Тогуз гара көзлү, хуб јүзлү, -чы ардына дүрүлү, көксү гызыл дүкмәли, әлләри биләкиндән

зәринә отахларын дикдирмишди. Биң јердә ипәк халычасы д... иәнмиш иди. Ала сејван көк јүзүнә ашанмышды... Тогуз јердә ба... алар гурулмышды. Алтун ајаг сураһылар дизилмишди. Тогуз гар... сөзлү, өрмә сачлы, әлләри биләкиндән гыналы, бармаглары н... сарлы, боғазлары бирәр гарыш кафир гызлары ал шәрабы алт... јагла Галын Оғуз бәкләринә кәздирирләрди...» (D. 122—123).

Бу «башланғыч» паралелләр дә әсәрин баш һөкмдар гәһрәм... ы Бајындыр ханла бағлы тәгдиматын руһуна ујғундур: «Газ... ан да јериндән дурмушду, ағ бан евләрни гара јерин үзәрнә ди... дирмишди» вә с. Сөз јох, нәсрлә верилән бу парчалар, нәзмлә ... ерилә биләр. Јахуд, «Дәдә Горгуд»да јенә ејни әдәби үсул, фикр... ифадә тәрзинә диггәт едәк:

«Накаһандан Гарачыг чобанын үзәринә алты јүз кафир гојулд...
Кафир ајдыр:

Гарангу ахшам оланда гајғылу чобан!
Гарла јағмур јағанда чагмаглу чобан!
Сүдү, пенири бол, гајмаглы чобан!

(D.40).

Газан бәј дә ејни баш бејт-сифәтлә чобандан хәбәр алыр:

Гарангу ахшам оланда гајғылу чобан!
Гарыла јағмур јағанда чагмаглы чобан!
Үнүм үн$_1$лә, сөзүм дин$_1$лә!..

(D.47).

Вә јахуд, IV бојда оғлу Урузла ова чыхыб евә тәк гајыдан ә... Газан хана Бурла хатын һәјәчанла дөнә-дөнә мүрачиәт едир, о... вердији суал-мисралар комплексиндә үч дәфә ејни баш бејт тәкр... олунур.

Јалн$_1$уз оғул хәбәрин, Газан, декил ман$_1$а!
Демәз олурсан, јана — көјнә гарғарам, Газан, сан$_1$а!

Јалн$_1$уз оғул хәбәрин, Газан декил ман$_1$а!
Демәз олсан$_1$, јана—көјнә гарғарам, а Газан сан$_1$а!

(D.137).

Вә ја:

Јалн$_1$уз оғул хәбәрин, а Газан декил ман$_1$а!

«Б и л г а м ы с»д а

Сидури-танрыларын ханымы гәһрәман Билгамыса бу суалларла рачиәт едир:

«Нијә јанағын батыб, башын ениб синәнә?
Гәлбини гәмләр алыб, үзүн нијә саралыб?
Нијә сәнин ичиндә сонсуз бир нискил јашар?
Көркәмин јоллар јормуш јорғун адама охшар.
Бүркү, сазаг гарсыјыб нијә сәнин үзүнү?
Илгыммы ахтарырсан кәзиб чөлүн дүзүнү?»
(Х л., I, в, к, к; III, I; IV, 42).

Бу суал чүмләләр ејнилә үч дәфә Билгамыса верилир, үч дәфә чаваб алыныр вә бунлар бир-биринин ејни олан чаваб чүмләрдир.

«Нечә батмасын јанаг, баш нечә әјилмәсин,
Гәлб нечә гәмләнмәсин, рәнк нечә дәјишмәсин?
Гәмләр мәним ичимә бәс нечә јол салмасын,
Јол кәлиб јорулмуша чан нечә тај олмасын?
Нечә гарсыламасын бүркү, сазаг үзүмү?
Нечә долашмајым мән, ахы чөлүн дүзүнү?...»
(Х л., I, к, III, I, V, I).

Дастанда чәрәјан едән һадисәләрә тәкан верән әсас гүввә буракы суаллар вә тәкрар-тәсдиг чүмләләрдир. Суал чүмләләр дә, ваб чүмләләр дә нәинки өз-өзлүјүндә, бүтөвлүкдә — комплекс клиндә тәкрарланыр, бунунла да әсас, апарычы үслуб дәринләр. Охучу гәдим дүнјанын бу ше'р низамы, сөз дүзүмү илә јаран фикир ајдынлығына һејран олмаја билмир.

«Д ә д ә Г о р г у д» д а

Ејни әдәби үсул, ејни үслуби руһ әсас вә апарычыдыр, мисрарын дөнә-дөнә тәкрары әсас мәзмуна гүввәт верир, мисралар әринә вурғу салыр. Бу мә'нада Дирсә ханла оғлу арасында кедән нышыгдакы паралелләрә диггәт едәк:

«Дирсә хан оғланчуғы идүкин билмәди, гаршу кәлди, сөјләр, рәлим, ханым нә сөјләр. Ајдыр:

Бојны узун бәдәви атлар кедәрсә, мәним кедәр,
Сәнин дә ичиндә бинәдин варса, јикит, декил маңа.
Савашмадын—урушмадын, алы верәјим, дөнкил кери!
Ағајылдан түмән гојун кедәрсә, мәним кедәр,

Алтун башлу бан евләр кедәрсә, бәним кедәр,
Сәнин₁ дә ичиндә одан варса, јикит, декил маң₁а.
Савашмадын-урушмадын, алы верәјим, дөнкил керу!..

Оғлан бурада бабасына сөјләмиш, көрәлим, ханым нә сөјл
миш:

Бојны узун бәдәви атлар кедәрсә, сәнин₁ кедәр,
Бәним дә ичиндә бинәдим вар.
Гомағым јоғ гырг намәрдә!
Гајтабанда гызыл дәвә сәнин₁ кедәр.
Мәним дә ичиндә јүкләтим вар.
Гомағым јоғ гырг намәрдә!
Ағајылда түмән гојун сәнин₁ кедәр.
Мәним дә ичиндә шишликим вар.
Гомағым јоғ гырг намәрдә!..
Алтун башлу бан евләр сәнин₁ кедәрсә,
Мәним дә ичиндә одам вар.
Гомағым јоғ гырг намәрдә!..

(D.32—34).

Бојда чәрәјан едән һадисәләрә јекун вуран бу бәдии суал-чав
тәкрарларыдыр. Бојун вә үмумиликдә дастанын апарычы, әсас ү
лубу да бунунла мүәјјәнләшир. Мисралардакы низам, фикир а
дынлығы, тәкрар-тәсдиг сөз, ифадә инчиләрини мәһарәтлә дүзм
ишләтмә үсулу ана көкдән — «Билгамыс»а бағлылыгдан кәлир.

«Б и л г а м ы с» д а

Әһвалата, јени һадисәјә кечид үсулу диггәти чәлб едир:

Үфүгә сәда дүшүб, ағаранда дан јери
Билгамыс сөһбәт ачыб достуна белә деди...

(I VIII л., I, I).

Вә:

Үфүгә сәда дүшүб, ағаранда дан јери,
Билгамыс өлкәсини чағырырды адбаад.

(VIII л., II, 20).

Вә ја:

Үфүгә сәда дүшүб, ағаранда дан јери,
(Бундан сонра јүздән чох ше'р чатышмыр).

(VIII л., III, 8)

Јахуд:

Үфүгә сәда дүшүб, ағаранда дан јери,

«Алар сабаh Дирсә хан јериндән уру туруб...»

(D.21).

Вә:

«Алар сабаh Дирсә хан галгубаны јериндән уру туруб...»

(D.11).

Вә ја:

«Алан сабаh јериндән туран гызлар!
Ағ отағы гојубан гара отаға кирән гызлар!».

(D.105).

Јахуд:

«Алан сабаh, хан гызы, јеримдән турмадыммы?
Боз ајғырын₁ белинә бинмәдимми?» вә hб.

(D.116).

Гәлиб бирдир. Бу паралелләрин ујғунлуғу тәсадүфи сајыла
лмәз. Бу ујғунлуг сәhәр тездән — «дан јери ағаранда»//«алар-
баh»//«ала-сабаh» ишә башламаг вә ја сәфәрә чыхмағын бир
лигә-вәрдишә чеврилдијини, ән'әнәви олараг нәсилдән-нәслә ке-
б бәдии әсәрләрә дә дүшдүјүнү тәсдиг едир.

Мараглыдыр, hәм «Билгамыс» дастаны, hәм дә «Дәдә Горгуд»
табы»нын *башланма* вә *тамамланмасы* да үслубча бир-биринә
ғун кәлир.

«Б и л г а м ы с»д а

Галх, Урук галасынын дивары үстә јери,
Көр бинөврә нечәдир, нечәдир кәрпичләри?
Дивар бишмиш кәрпичдән, бәрк hөрүлүб башабаш,
Једди Мүдрикми гојуб галанын hиминә даш?

(I л., I, 15).

Ејни бәндлә охучуларына мүрачиәтлә башланан дастан ејни
ндлә дә тамамланыр.

«Д ә д ә Г о р г у д»д а

«Ханым hеј!..»

Гәлиб бирдир. Бу, ејни ифадә илә охучуларына мүрачиәтлә
шланан китаб ејни ифадә илә дә тамамланыр.

Мүасир түрк халгларынын, hабелә Азәрбајчан халгынын ди-
ндә фолклор-нағыл сүжетләриләми, јохса, әсатир вә әфсанәләр-
ми кәлән «сечилмә» сај сөзләр вә бунлар әсасында јаранан бир-
шмә вә ифадәләр вар. Бу мә'нада да гәдимдән «үч», «једди»

ди», «Үч зәрбә вурду»... Бунун да көкү, өзүлү кедиб «Билгамыс» дастанына бағланыр.

«Б и л г а м ы с» д а

«Үч» сајы. Үч күн: *«Үч күндән* сонра онлар һәмин јерә кәлдиләр» (I л., III, 45); «Алты һәфтә *үч күндә* Фәрат чајы көрүндү». Үч талант: *«Үч талантлыг* балталар, хәнчәрләр дүзәлтдиләр» (II л., III, IV, 32). Үч габ: «Сонра да мән дүз *үч* јахшыча *гыр* әритдим, дүз *үч габ* гатраны да гарышдырдым онунла... (XI, л., 60) Үч зәрбә: «Дүшмән јерә јыхылды *үч гүввәтли зәрбәдән»* (V л., I, 23). *«Једди» сајы.* Једди гыфыл: «Урук гапыларындан *једди гыфыл* ачылды» (II л., III—IV, 37). Једди гуртум, једди хәндәк: *«Једди гуртума* ичди, чајын сују јох олду. Нәфәс дәрдикчә јердә *једди хәндәк* ојулду» (VII л., 120). Једди Мүдрик: *«Једди Мүдрикми* гуруб галанын һимннә даш?» (I л., I, 15). Једди дәфә, једди мәнзил: «Сән она *једди дәфә једди чүр* гују газдын». «Она нәсиб етмисән *једди мәнзил* көчмәји» (VI л., 50, 55). Једдн өвлад: «Гој сәнин хатирннә *једди өвлад* анасы өз әрини тәрк етсин». (VII л., IV, 10). Једдн күн: «Дүз *једди күн* кечиб алты күн далда галыб» (IX л., II, 23—24)....

«Д ә д ә Г о р г у д» д а

«Үч» сајы, Үч: *«Ол үч чанвәрин* бири гоған асланды... (D.173). Үч кәрә: *«Үч кәрә* јағы көрмәсә, ган ағлыјан Тоғсун оғлы Рүстәм варсун!» (D.206). Үч күн: *«Үч күн* тамам ағырлады. *Үч күн* дәхи Бәкнли ав-шикар этилә гонаглыјалым, бәкләр! — деди» (D.237). *«Үч күн* дүнли-күнли јортды...» ((D.263)... *«Једди» сајы.* Једди: *«Једи кафир* бәки гылынчдан кечди» (D.120), «Бејрәк дәхи *једи гыз гарындашыны једи икидә верди»* (D.121), «Гара бығын *једи јердә* әнсәсинә дүкән...» (D.149—150), *«Једи киш илә* гурулурдурмәним јајым: ...*Једи гатла* вардым, ол гәл'әји алымадым» (D.207). *«Једи башлу* әждәрһаја јетүб вардым» (D.278)...

«Б и л г а м ы с» д а

Енкидунун Сидр мешәсиндән кәтирдији ағачдан дүзәлдилмиш мә'бәдин гапысы илә сөһбәти диггәти чәлб едир. О ағачын үстүндә Енкиду өлүм чәзасына мәһкум еднлмишди. Ону өлүм һәдәләјирди:

Енкиду нәзәр салыб, гапыја көз јетирир,
Адамла данышан тәк онунла сөһбәт едир:
«Ади, тахта гапыдыр, һисси јох, дујғусу јох,
Ағыл дејилән шејдән бир дырнаг да јохудур.
О ...

Билсәјдим о зәһмәтин будур мәнә галаны,
Чилик-чилик едәрдим көтүрәрдим балтаны,
Сал бағлајыб бир јоллуг ахыдардым сулара...»
(VII л., I, 35—45).

«Д ә д ә Г о р г у д»да
Кафирләр Газан ханын оғлу Уруз бәји јад елдә гәнарә дибин- емаға кәтирирләр. Уруз ағачла, тәхминән ејни мәзмунда сөһбә- дир, адамла данышан кими ағачла данышыр:

«Ағач! Ағач! дерсәм сан,а әрләнмә, ағач!..
Бөјүк-бөјүк суларын, көприси ағач!
Гара-гара дәнизләрин, кәмиси ағач!..
Башын, ала багар олсам, башсыз ағач!
Дибин, ала, багар олсам, дибсиз ағач!
Мәни сан,а асарлар, көтүрмәкил, ағач!
Көтүрәчәк олурсан, јикитликим
сәни тутсун, агач!
Бизим елдә кәрәк идин, агач!
Гара һинду гулларыма бујурајдым,
Сәни пара-пара тоғрыјаларды, ағач!»
(D.55—56).

Мәкәр бунлары тәсадүфи сајмаг олармы? Јох! Бу тәсадүф- хшарлыг дејилдир...
«Б и л г а м ы с» д а
Илаһә Иштар Билгамысдан интигам алмаг, ону мәһв етмә- чүн Урука чылғын бир Буға көндәртдиләр. Билгамыс досту Ел- иду илә бирликдә Буғаны өлдүрүр:

Иштар галхды Урукун гала диварларына
Дивар үстә сәрилди, бу иш кәлди арына:
«Буғаны өлдүрмәклә мәни рүсвај еләдин,
вај һалына Билгамыс!»
Енкиду гулаг асыб Иштарын бу сөзүнә,
Буғанын сағрысыны кәсиб чырпды үзүнә:
«Буга кими едәрдим, сән дә дүшсән әлимә,
Онун бағырсағыны долајардым белинә!»
(VI л., с. 150—155).

«Д ә д ә Г о р г у д » д а
Дирсә хан оғлу Буғач Бајындыр ханын чылғын буғасы илә ву-

ындан дәмүр зәнчирлә буғаjы тутмышларды. Кәлүб меjдан орта
ында гоjу вердиләр. Мәкәр султанын, Дирсә ханың оғлаичығ
ч дәхи орды ушағы меjданда ашуг оjунурларды. Буғаjы гоjу верди
әр, оғланчыглара «гач» дедиләр. Ол үч оғлан гачды. Дирсә ха
ың оғланчуғы гачмады. Ағ меjданың ортасында багды-турды
уға дәхи оғлана сүрди-кәлди. Диләди ки, оғланы һәлак гылаjды.
уғаjла оғлан бир һәмлә чәкишдиләр. Ики талусынын үстүн
уғаның көпүк турды. Нә оғлан јенәр, нә Буға јеиәр. Оғлан фики
ләди, аjдыр: бир тама дирәк урурлар, ол тама таjаг олур. Бә
уныи алнына ниjә таjаг олурбән, турурбән — деди. Оғлан буға
ын алнындан јумруғын кедирди, јолындан савылды. Буға аjа
стүнә турамады, дүшди, тәпәсинин үстүнә јығылды. Оғлан быча
ына әл урды. Буганың башыны кәсди» (D.15—17).

Буну да тәсадүфи саjмаг олмаз. Бу бәнзәрликләр тәсадүфи ол
аjыб, бнр гаjнагдан кәлир. Бир мә'нәви телин давамы вә ја әдәб
хзетмәдир, «Билгамыс» дастанындан кәлмә иғтибасдыр.

«Дәдә Горгуд»ун әсас гәһрәманлары (Газан хан, Гантуранлы
екнәк вә б.) Билгамыс хасиjjәтли-характерлиднр, өз дөнмәзлиjи
тәрслиjи», нечә деjәрләр, «тутдуғу јердән кәсмәси» илә ону ха
ырладыр, вариси олдуғуну һәр мә'нада тәсдиг едирләр.

Әзәлдән инсанда өлүм ваһиմәси, өлүм гаршысындакы әбәд
орху, өлмәзлиjә чанатма чәһдләри олуб. Бу проблем илк дәф
Билгамыс»да гоjулуб, һәллинә сә'ј көстәрилиб.

Көзү өнүндә достунун өлүмүнү көрән Билгамыс бөjүк горху
әдәр, дәрд ичиндә деjир:

Достум мәни ешидиб бир өзүнә кәлмәзми?
Бурнуна гурд долмамыш бир оjана билмәзми?
Өлүм мәни горхудур, гоjмур даjаным раһат
Тапа биләрәмми мән, көрән, әбәди һәjат?
Гулдур тәк јола чыхыб, чөлләр боjу гачарам...

(Х л., II, 7).

Билгамыс бу өлүмүн дәрманыны ахтарыр, ону тапыб әввәлч
алгына вермәк, ону әбәди һәjата говушдурмаг истәjир. Лаки
этинликлә, минбир әзаб-әзиjjәтлә әлдә етдиjи «әбәди һәjат чичә
» она гисмәт олмур...

Проблем — өлмәзлик, ннсанлары өлүмдән хилас етмәк, өлүм
орхусу, кәдәр вә дәрд кәлиб «Дәдә Горгуд»да үзә чыхыр. «Дәли
омрул» боjунда нәзәрә чарпыр. Дәли Домрул да инсанлығ

ындылар: «Биллаһ, бөк јикит, аллаһ тәаладан бујруғ олды. А
анатлу Әзрајил ол јикидиң чанын алды». Дәли Домрул ајдыр
Мәрә, Әзрајил дедүкүниз нә кишндир ким, адамың чанын алур
а гадир аллаһ, бирликин варлығын, һаггычүн, Әзрајили мәним к
үмә көстәркил, савашајым, чәкишәјим, дүришәјим, јахшы јикиди
анын гуртарајым. Бир дәхи јахшы јикидин чанын алмыја
D.156) — дејир. Лакин өзү өлүм тәһлүкәси гаршысында галыр.Ону
лүмдән анчаг паклығы, јүксәк вә мә'нәви зәнкинлији, али инсан
ејфијјәти, үрәк кенишлији, аиләчанлылығы хилас едир.

Арзуја, истәјә бахын! Әзрајыл «Бир дәхи јахшы јикидин чаны
лмаја!» Бәли, Дәли Домрулун улу әчдады Билгамыс да бу арзу
лә, бу истәклә јашамышды, «аби-һәјат» далынча кетмишди..
еһрли «әбәди һәјат» чичәјини әлдә едиб, Урука чатдырмаг, хал
ына јетирмәк истәмишди:

Ону мүтләг мән һасарлы Урука чатдырмалыјам.
Ону халгыма јетириб, чамаата вермәлијәм.
(Х л., 280)

Гәлиб бирдир. Бу руһ «Билгамыс»дакы ејни ана руһудур. Сон
«Авеста»да өзүнү көстәрир, «Дәдә Горгуд»да давам едиб кәлир,
изамидә јенидән тәзәләнир.

«Билгамыс» дастанынын поезијасы, үслубу да бирдән-бирә кә
б бу јеткинлијә чатмајыб, онун күчлү әсасы, дәрин көкләри,
'ənəси олуб. Шумерләрин мәшһур «һөкмдарлар сијаһысы» мә'лу
ат верир ки, Урукун илк ханәданынын әсасыны Күнәш танры
нын оғлу Уту гојмушдур. О вахт һәлә Урук јох имиш, анчаг Еана
'бәди вармыш. Шумерләр өз әфсанәви гәһрәман һөкмдарыны
'әнәви олараг вәсф етмиш, онларын фәалијјәтини, шан-шөһрәти
әбәдиләшдирән бәдин әсәрләр — поемалар, епослар јаратмыш
лар. «С. Н. Крамер гејд едир ки, ашкара чыхмыш вә охунмуш
шумер гәһрәманлыг поемасындан икиси Енмеркара, икиси Лугал
ндаја (бунунла белә, онлардан бириндә јенә дә Енмеркар ишти
к едир) вә беши Билгамыса һәср олунмушдур» (86.79, 80). Бу
да хатырланан һәр үч гәһрәман биринчи Урук ханәданынын
кмдарларыдыр.

Мариан Белитски јазыр: «Енмеркар һаггында поема — шумер
әбијјатында бу жанрда јазылмыш әсәрләрин ән гәдимидир. Онун
дәрәчәдә мәшһур олдуғуну, хүсусилә белә бир факт тәсдиг едир
мәтндән 20 лөвһә (вә бир парча) тапылыб. Ән мүкәммәл лөвһә
танбулун гәдим Шәрг музејиндә сахланан 12 сутуна ајрылмыш

иш, сонралар исә јазыја алынмышдыр. Дастанын јеткин үслуб
ну јаратмыш халгын јеткинлији демәкдир, руһу, нәфәси, өзү де
әкдир, фикри, дүшүнҹәси, бәдии тәфәккүр тәрзи демәкдир. Бу
алгын дил мәдәнијјәти, данышыг сәлигәси, бәдии естетик зөвгү
лми-фәлсәфи дүнјакөрүшү вә с. барәдә чох сөз дејир.

«Билгамыс» дастанындан ики мин ил вә даһа артыг аравермә
әрлә түрк дүнјасынын јаратдығы мөһтәшәм әсәрләрдә бу мә'нәв
ејфијјәтләрин давамы вә тәсдигини көрүрүк. Фәрди үслуб, бәди
уһ бу әсәрләри бир көкә, бир өзүлә бағлајыр, чәкиб бир мә'нәви
стетик инкишаф хәтти үзәринә кәтирир. Хәтт тәкҹә «Билгамыс» –
Дәдә Горгуд» хәттилә мәһдудлашыб галмыр, даһа артыг шахәлә
ир... Бу шахәләр өзүнү «Орхон-Јенисеј» китабәләриндә дә көстә
ир.

2) «Билгамыс»дан «Орхон-Јенисеј»ә...

«Орхон-Јенисеј» китабәләри даһа чох тарих, «епитафија» јөнл
азылар олса да, әсас, апарычы үслуб јенә дә «Билгамыс» үслубу
дур, јә'ни паралелизмдир. Кечән әсрин сонларында П. М. Мелио
ански «Орхон-Јенисеј» китабәләринин јазылыш тәрзи, үслубу б
әдә демишди: «Абидәләрин сәчијјәви үслуб хүсусијјәти онларын
аралелизм үслубунда јазылмасыдыр. Һәм дә тәкҹә ајры-ајр
үмлә групплары јох, һәтта, мәсәлән, түрк елләринин ајрылмасы
бәрпасы вә с.-дән данышылан һиссәләр бир-биринә ујғун кәлн
Ара-сыра аллитерасија да нәзәрә чарпыр» (88.280).

Бу үслуб ујғунлуғу о демәкдир ки, «Билгамыс» дастаныны, «Д
дә Горгуд китабы»ны јарадан-јазан халг вә ја фәрд, «Орхон-Јен
сеј» китабәләрини јарадан-јазан халг вә ја фәрд бир ана көкдә
дир, бир руһ, бир ән'әнәви тәфәккүр тәрзи, үслуб вә фәрди јаз
мәдәнијјәтинә малик олмушлар. Бунлар илкин доғма гајнагдан
ичмишләр. Руһ, јазы үслубунда көтүрүлән хәтт ваһид доғма хә
олуб, бир ахар селин кәлишидир.

«Орхон-Јенисеј»лә бағлы паралелләрә нәзәр салаг.

Түрк дүнјасында инсанын доғулушу, торпагдан јоғрулдуғу фи
ри вар.

«Билгамыс»да

Арур танрысы Енкидуну килдән јарадыб көјләрдән јерә ке
дәрмишди:

ишиндә һәмин фикир, тәбии олараг, инкишаф едиб тәкмилләш
миш, даһа реал шәкил алмышдыр. Мәсәлән, о вахтдан, тәхминә
—5 мин ил сонра, һәмин фикир миладын VII—VIII әсрләринд
азылы түрк мәнбәләриндә әксини белә тапмыш, белә игтиба
днлмишдир:

«Орхон-Јенисеј»дә

«Үзә көк тәңри асра јағыз јир гылынтыкда екин ара киси оғл
ылынмыс-Уча Көј Танры ашағыда јердә говушдугда, икисини
расындан инсан оғлу доғулмуш» (КТб, 1).

Фикри бир гәдәр поетик шәкилдә белә дә вермәк олар: «Инса
ғлу ата көјләрлә ана торпағын мәһәббәтиндән јаранмышдыр».

«Билгамыс»да

Инсанын дили, инсана верилән нитг (сөз) вә ағлын Танры ил
ағланмасы тели вар.

Билгамыс Енкидуја белә сөјләди:
«Танры сәнә көзәл нитг, дәрин ағыл бәхш едиб».

(VII л., II л).

Заман кечдикчә, фикир тәбии олараг, инкишаф етмиш, тәкмил
әшмиш, чилаланмышдыр...

«Орхон-Јенисеј»дә

«Тәңри тәк тәңри јаратмыш түрк (билк) [ә] гаған сабым-Танры
ын Танры тәк (уча) јаратдығы мүдрүк, чаһчәлаллы түрк сөзүм
түрк дилим) — (БК, I).

Вә:

«Тәңри тәк тәңри јаратмыш түрк билкә... сабым-Танры мүдрү
үрк сөзүмү (түрк дилими) Танры тәк (көјләр тәк уча) јаратмыш
ыр (БК, Ха 13).

Танрынын инсанлара вердији дил (сөз, саб) Танрынын өзүн
әнзәдилир, дил-данышыг (сөз, саб) Танры сәвијјәси, көјләрин ин
ана бәхш етдији али не'мәт кими тәрәннүм едилир. О чаһ-ча
аллыдыр, көзәлдир, мүдрүкдүр. Инди о, «түрк» сөзү, «түрк» дил
дланыр вә с.

Мараглыдыр ки, фикир һәм дә артыг үзәриндә дајандығымы
аралелизм үслубу илә габардылыб, ики дәфә тәкрарланыбдыр
у исә «Билгамыс»дан кәлән доғмалыг — үмуми үслуб, парале
изм үслубудур, онун давамыдыр.

«Билгамыс»да

«Инсанлыға әбәди һәјат вермәк» наминә Утнапиштинин јанын
әләсән Билгамыс ағыр, чәтин вә зүлмәтли јоллардан кечмәл
лур. Бу ағыр сәфәрин бәдии тә'сирини артырмаг, чәтин, кечилмә

Габағы көрә билмир, арха да көрүнмүрдү.
Бешинчи *мәнзили дә кечиб архада гојду.*
Гаранлыг гатылашыр, ишыг тамам сөнүрдү
Габағы көрә билмир, арха да көрүнмүрдү.
Алтынчы *мәнзили дә кечиб архада гојду.*
Јенә зүлмәт чохалыр, ишыгса азалырды.
Габағы көрә билмир, арха да көрүнмүрдү.
Једдинчинн кечәндә, гаранлығы диншәди.
Јенә зүлмәт чохалыр, ишыгса азалырды.
Габағы көрә билмир, арха да көрүнмүрдү.
Сәккизинчи мәнзилдә о зүлмәтә бағырды,
Јенә зүлмәт гаранлыг, ишыгса азалырды.
Габағы көрә билмир, арха да көрүнмүрдү.
Доггузунчу мәнзилдә бир аз сәриилик дуjду,
Үзүнә күләкләрнн хәфиф асими дәjди.
Јенә зүлмәт гаранлыг, ишыгса тамам јохду
Габағы көрә билмир, арха да көрүнмүрдү...
(IX л., 25—30, 35—36)

Курсивлә верилән мнсралара диггәт едилсә, мәтләб ајдын олар
у паралелләр сәфәрә тон, рнтм верир. Елә бил гәһрәманын атды
ı аддымлара, јеришинә ујғунлашдырылыб дејилир. Тәкрар мис
лар, бејтләр, ифадәләр өз низамы, дахили аһәнкн, мусиги тону
лә охучуну алыб апарыр. Дастанын русчаја тәрчүмәсиндә дә бе
дир. Шәкк етмирик ки, әслиндә — шумер днлнндә дә белә олуб
әрчүмәләрдә өзүнү мүһафизә едиб сахлајан бу ритм, бу үслуб
ечә дејәрләр, көкдән, мајадан кәлир. Һәлә кәтирилән мәтнин ә
слиндән 18 ше'рин силиндији, охунмадығы гејд едилир кн, бурад
ə паралел мисра вә бејтләр ола биләр.

«О р х о н-Ј е н и с е ј» д ә

Күлтәкнин һүчумлары ејни паралел үслубла кедир, ејнн нфа
әләр, ејни чүмләләр тәкрар-тәкрар ишләнмәклә һүчума тон вери
ир, дөјүшләрин ағырлығы артырылыр:

«Күл тикин јити отуз јашына, карлук будун әрүр барур эрикл
ғы болты. Тамағ ыдук башда *сүнңүшдимиз. Күл тикин о
нңүшдә отуз јашајур әрти, алп Шалчы [ак а] тын бинип оплај
әкди,* еки әриг удышру санчды. Карлукуг өлүртимнз, алтымыз.

Аз будун јағы болты. Гара көлтә *сүнүшдимиз. Күл тикин би
ирг јашајур әрти, алп Шалчы акын бинип оплају тәкди,* аз Елт

әбәбилә карлуг халгы дүшмән кәсилди. Мүгәддәс Тамағ башынд *урушдуг* (һәрфән: сүнкүләшдик). *Күлтәкин бу вурушда отуз ј ъында иди, алп ағ Шалчы атына миниб һүчума кечди,* икн әр албадал санчды. Карлуглары мәғлуб етдик, алдыг.

Аз халгы бизә јағы олду. Гара көлдә *вурушдуг. Күлтәкин от ир јашында иди, алп Шалчы ағын миниб һүчума кечди,* аз Елт әри тутду, аз халгы онда јох олду.

Әмим хаганын елләри гарышыглыг етдикдә, халг корланы әсәд јарандыгда изкил халгы илә *вурушдуг. Күлтәкин алп Ша ы ағын миниб һүчума кечди,* о ат онда дүшүб өлдү. Изкил халг әғлуб едилди» (КТб.42 /2/, 43 /3/...).

Курсивлә верилән ифадәләр, чүмләләр Күлтәкинин гәһрәма ығыны, дөјүш маһарәтини, чәлдлијини, икидлијини өн плана ч ир. Бу, «Билгамыс»дан — ана көкдән кәлән руһ, әсас вә апарыч әрди үслубдур ки, «тәрчүмә» дә олуна билмир, үслуб әсиллијин ахлајыр, дәјишмир.

Шумер-түрк бәдии тәфәккүрү, естетик фикри, шифаһи бәди арадычылығы, јазы тәрзи, мәдәнијјәти, гәһрәманлыг ән'әнәләр ин тәрәннүмү тарихиндә әзәлдән фикри ифадә үсулу, үслуб бел өтүрүлүб, белә кәлиб, белә дә кедир.

Беләликлә, «Билгамыс» дастаны әслиндә гәдим Шумер-түрк д индә јараныб, јазылыб, сонралар аккад, һетт, хуррит вә с. ди әрә чеврилиб. Дастанын јарандығы вә јазылдығы гәдим шәкл алмајыб, амма руһу галыб, үслубу галыб. Бу исә онун дили гәдә әлкә дә даһа артыг сөз дејир, әсәрин милли мәнсубијјәтини, к ә мәхсус олдуғуну тәсдиг едир.

«Билгамыс» дастаны муасир түрк халгларынын, һабелә Азә ајчан халгынын улу китабы, мә'нәви гајнағыдыр.

Биз «Билгамыс» ана гајнағындан сүзүлүб кәлән, улу көк үстү ә јаранан вә јазыја алынан түрк дүнјасынын шаһ әсәрләри үз индә дајандыг, мүгајисәләр апардыг, һәр үч әсәри бирләшдирә ә'нәви телләри изләдик. Сөз јох, бу мүгајисәләр, мә'нәви телл икәр әсәрләримиз үзрә дә апарыла, изләнилә биләр. Бу, кәләч әдгигатчылар үчүн чох кәрәкли бир иш оларды.

3. АЗӘРБАЈЧАН АҒЫ ЖАНРЫ ВӘ ОНУН МӘНШӘЈИ

«Билгамыс» дастанында ики ағы дејилир.

ни вә орижинал јолла дејилмиш бир дастандыр. Билгамыс сој... јир ки, Енкидунун өлүмүнә һамы јас тутуб, көз јашы төкүр, бу... үмә дағ-даш да ағлајыр.

Кичик ихтисарла һәмин һиссәни веририк:

...Сидр мешәсиндәки сән салдығын чығырлар
Кечә-күндүз арамсыз сәнин далынча ағлар.
Баш һасарлы Урукда ағсаггаллар ағлајар.
Архамызча көз дикиб, гол ачанлар ағлајар.
Бир заманлар бирликдә башына галхдығымыз
Мешәли зирвәләрин әтәкләри ағлајар.
Һөнкүр-һөнкүр ағласын отлаглар ана кими.
Бир вахтлар мешәсинә кириб јол ачдығымыз,
Сидрләр ширә төкәр, сәрвләр дә көз јашы,
Ағлајар ајылар да, кафтарлар, бәбирләр дә
Вашагларла өкүзләр, кечиләрлә ширләр дә,
Маралллар, ҹүјүрләр дә, мал-гара да, о ки вар,
Ағлајар чөлләрдәки вәһшиләр, јыртычылар,
Саһилиндә гүрурла доландығымыз Јевлеј,
Сујуну ичдијимиз Фәрат да ағлајар, һеј!
Көз јашыны ахыдар Урукун икидләри,
Буғаны өлдүрәндә бизә тамаша едән
арвад-ушаг ағлајар.
Адыны шөһрәтләндирән о хејирхаһ шәһәрин
әкинчиси ағлајар,
О кәсләр ағлајар ки, гәдим адамлар кими
сәнинлә өјүнәрди,
О кәсләр ағлајар ки, сәнә өз сүфрәсиндә
бир вахт чөрәк верәрди.
Ајағына әтир-јағ чәкән кәниз ағлајар,
Сәнә шәраб ичирән гулун көз јашы ахар,
Чанына зејтун сүртән јава гадын ағлајар.
Сәнин мәсләһәтинлә өзүнә арвад тапыб,
Никаһ отағына илк гәдәм басан ағлајар,
Гардашларын ағлајар, бачы кими һај салар,
Јаслара батар тамам, налә чәкиб сач јолар.
Узаг сүрүләрдәки ата-анасы кими
Енкидуја ағлајыб сыхачағам көзләрими,
Инди мәни ешидин, еј әрәнләр, ешидин!..

(VIII л., I, 1—36).

Ағычы арвадлар тәк һај салыб һөнкүрүрәм:
«Ағыр, күчлү балтамы, дајағымы, архамы,
Әјилмәз ханчәрими, дөзүмлү галханымы,
Бајрам бүрүнчәјими, чәлаллы палтарымы —
Шәр иблис, јағы иблис мәним әлимдән алды!
Сәһрада һејванлары вә вәһши ешшәкләри
гован гардашым мәним!
Сәһралары долашан Енкиду, дастум мәним —
кичик гардашым мәним!
Бирликдә уча-уча дағлара чыхдығымыз,
Буғаны икиликдә мәһв едиб јыхдығымыз,
Инди бу нә јухудур кәлиб сәни чулғајыб,
Мәни дә ешитмирсән үзүнү зүлмәт алыб!»
(VIII л., II, 1—10)

Билгамысын дилиндән дејилән ағыны һәм бүтөвлүкдә бир, һә[м]
[д]ә ајры-ајрылыгда ики ағы кими көтүрмәк олар, ағынын руһу д[а]
[ф]икир јөнү вә ифадә бичими дә, ондан тәхминән ики мин ил сонр[а]
[А]лп Әрин өлүмүнә гошулмуш ағылара ујғун кәлир. Бурада тәкч[ә]
[һ]ечаларын сајы фәрглидир. Алп Әрин өлүмүнә ағылар синәләрд[ә]
[ф]әрдлүклә вә 7 һеча илә һәкк олунуб, бу өлчүдә даһа асан галыб
[ј]ајылыб. Билгамысын ағысы дилдән-дилә, тәрчүмәдән-тәрчүмәј[ә]
[к]ечиб, бунунла белә азәрбајчанча тәрчүмәдә һечаларын сајы (14
[д]үзләниб галыб вә с. Билгамысын *«Ағычы арвадлар тәк һај салы[б]*
[һ]өнкүрүрәм» демәси мараг доғурур. Белә анлашылыр ки, «ағы де[]
[ј]иб һај салмаг» гадынлара мәхсусмуш. Лакин досту Енкидунун
[а]насы јохду, буна көрә, она Билгамыс јас сахлајыб.

Икинчи ағы Иштарын дилиндәндир:

О Танрылар ханымы, о көзәл сәсли Иштар,
Ағры чәкән гадын тәк һарај салыб гышгырды:
«Каш ки һәмин о күнә даш јағајды көјләрдән
Танры мәшвәрәтиндә бу чүр гәрарым нәјди?
Мән илк дәфә јаманлыг етмәк фикринә дүшдүм,
Инсанларыма өлүм давасыны мән сечдим
Онунчүнмү төрәјиб чохалдырам ки, онлар
Балыг кими сулара, дәнизләрә долсунлар;!».
(XI л., 115—120)

Ағыдан сонра дастан «мүәллифинин» дилиндән дејилән бу бе[ј]
[к]әлир:

Ағы жанрынын тарихи чох гәдимдн. Мнладдан өнчәкн сонунчу
инилликдә, хүсусилә VII—VI јүзиллнкләрдә бу жанрын даһа ка
нл, класснк дөврү олмушду. Буну Алп Әр Тонганын өлүмүнә
ејилиб дилләрдә кәзән ағыларын мәзмуну, бәдни-естетик көзәл
ніји, гафијә, бөлкү, дил-үслуб хүсусијјәтләри вә с. тәсдиг еднр...

«Дәдә Горгуд китабы»нда Дирсә ханын арвады вә Бурла хаты
ананын оғул никарaнчылығы, өлүм-итнм горхусу илә әрләринә үзү
ү тутуб деднјн ше'рләр дә ағы тонудур. Бу ше'рләрдә дә гәдимдә
әлән матәм руһу, матәм һавасы вар.

Дирсә ханын хатыны:

А Дирсә хан!
«Галгубаны јериндән уру турдын$_1$!
Јалысы гара газлыг атын бүтүн биндин$_1$,
Көксү көзәл габа тағa ава чыгдын$_1$.
Ики вардын$_1$, бир кәлүрсән, јаврым ганы?
Гара көрдүнда булдуғум оғул ганы?
Чыгсун бәним кор көзүм, а Дирсә хан, јаман сәкрир,
Кәсилсүн оғлан әмән сүд тамарым, јаман сызлар.
Сары јылан согмадын ағча тәним галгуб шишәр.
Јалн$_1$узча оғул көрүнмәз, бағрым јанар...
Јалн$_1$уз оғул хәбәрин, а Дирсә хан, декил ман$_1$а!..
Гара башым гурбан олсун букүн сан$_1$а!

(D.24—25).

Бурла хатын ана:

«Бәк јикидим Газан!
Галгубаны јериндән уру турдын$_1$!
Оғлун$_1$ла јелиси гара газлыг атын бүтүн биндин$_1$
Бојны узун бәдәви кејикин алуб јыгдын$_1$,
Сән атун јүклатдин керү дөндүн$_1$,
Ики вардын, бир кәлүрсән, јаврым ганы?
Гара кәрдунда булдығым оғлум ганы?
Бир бәкүм көрүнмәз бағрым јанар...
Јалн$_1$уз оғул хәбәрин Газан декил ман$_1$а!
Демәз олурсан$_1$, јана-көјнә гарғарам, Газан, сан$_1$а!»

(D.136—137).

... китабларымызда дүшән јүзләрчә ағылар белләчә, аналары
дилиндән дејилиб, кәлиб бу күнә чыхыб. Мәсәлән, тәк бирчә ки...
...абда ана дилиндә бу ағылардан 300-ү (вариантлары илә 304...
...опланыб (13.462—505). Дикәр түрк халгларынын бу жанрда ја...
...атдыгларыны да хатырласаг, бунлары һеч саја-һесаба алмаг мүм...
...үн олмаз. Ағы түрк руһу, түрк сәлигәсинә ујғун чох гәдим вә гәм...
...и һәзин ше'р нөвүдүр. Бу ше'рин јаранма тарихи, чыхыш нөгтәси...
...әләлик Билгамысдан вә Иштардан башланыб кәлир.

Китабын бәдии тәһлилинә, орада гојулан вә һәллини тап...
...роблемләрә, инкишаф ән'әнәләринә нәзәр салаг.

4. БИЛГАМЫС-ЕНКИДҮ ДОСТЛУГ ТЕЛИ

Азәрбајчан әдәбијјатында достлуг ән'әнәләринин тарихи гәдим...
...ир. Һәләлик, бу ән'әнәләрин илкн «Билгамыс» дастанындан мә'...
...умдур. Бу, Билгамыс-Енкидү достлуғу илә башланыр. Бу достлу...
...акдыр, көзәлдир, бәшәридир, нәсилләрә, демәлн, әдәбијјатлар...
...үмүнә ола биләчәк сәвијјәдә достлугдур. «Билгамыс» дастанынын...
...лк сәтирләриндә бу достлуға белә ишарә вурулур:

Дүнјанын бу башындан о башына доланмыш,
Дәнизләри адламыш, уча дағлары ашмыш,
Досту илә бирликдә дүшмәнләри һагламыш.
Мүдриклијә јетишмиш, дүнјаны дәрк еләмиш,
Бир инсан һаггындадыр, бизим бу дастанымыз.
(I л., I, 1—5)

Әсәрнн баш гәһрәманы Билгамысдыр. О, инсандыр, анчаг ја...
...ыдан чоху Танрыдыр. Гәһрәманлыгда, икидликдә, достлуға сәда...
...етдә, мәрдлнкдә тајы-бәрабәрн јохдур, чылғынлыгда, гүввәдә...
...нун «гызмыш кәлә» охшары вардыр:

О инсандыр, јарыдан чоху Танрыдыр анчаг,
Һеч кәс она тај олмаз, онун көркәминә бах...
Урукун диварыны одур учалдан белә
Чылғынлыгда, гүввәдә охшајыр гызмыш кәлә
Дөјүшдә силаһынын јох тајы-бәрабәри.
Тәбил сәсләнән кими ојаныр икидләри —
...

Өзу өз башына о, кечә-кундүз ачыр иш.
О һасарлы Урукун каһиними Билгамыс?
Урук оғулларынын каһини тәк бирди о,
Әзәмәтли, шөһрәтли, һәр шеје гадирди о,
Гојмаз ки, аналарын кәлинләри дул галсын,
Оғуллары далынча узанан бош јол галсын».
(I л., II, 12—15)

Тәсәввүр јараныр ки, бу, низами ордунун һәр сәһәр охудуғ
һимн-шәргидир. Бу һимн-шәргини динләјән танрылар да бу сәс
әс верирләр, һәмин һимн-шәрги танрыларын дилиндән Урук һөкм
дарына, јә'ни Билгамыса мүрачиәтлә јенидән сәсләнир. Мәтн, т
бии олараг, дырнаг арасына алыныб. Сөз јох, бу һимн-шәргини
мусигиси, өз һавасы да олмушдур. Һимн-шәргидә килеј тону д
вар: «Билгамыс «аталарын јурдунда оғул гојмур», бүтүн әрләр
рәнләр сәфәрбәр едилир, һәрби хидмәтә чағырылыр, лакин онла
хидмәтдән сонра сағ-саламат кери дөнүрләр».

«Гојмаз ки, аналарын кәлинләри дул галсын,
Оғуллары далынча узанан бош јол галсын».

Бу һими-шәргини Ану танрысы да ешидирмиш. Танрылар јығ
ныб Аруру танрысыны чағырыр, ондан рича едирләр ки:

«Аруру, Билгамысы бу чүр јаратмысан сән,
Бир икит дә јарат ки, күчдә олсун она тән».
(I л., II, 30а—31).

Белә дә олур. Енкиду килдән јоғрулур, јарадылыр, «көјләрдә
ерә» атылыр. Бир гәдәр дүнјадан хәбәрсиз, инсанлардан уз
јашајыр, вәһшиләрлә, јыртычы һејванларла кәзиб доланыр. «Да
лардан еииб кәлмиш бу киши» әввәлчә бир овчунун диггәтини чә
едир. Овчу бу барәдә атасына данышыр, онун чох һејбәтли, күчл
гүдрәтли, јенилмәз олдуғуну сөјләјир.

Атасы дејир:

«Јенсә һәмин адамы јалныз гадын јенәчәк».
(I л., III, 20)

...(л)еалмашмасы» гадын ана іели илә бағлыдыр, 2) бир јердә
јаг алмаг, очаг-көк салмаг, аиләјә бәнд олуб бәшәр өвлады ады-
дашымаг јенә гадынла, она олан мәһәббәтлә бағлыдыр. Улу
балар, бизим әчдадларымыз илк дәфә өз бәдии јарадычылығын-
инчә шәкилдә бу халы вурмушлар. Овчунун ағсаггал атасы илә
гәһрәманы Билгамысын бу барәдәки фикирләри бир-бирилә
г-үстә дүшүр. Овчу Енкиду барәдә Билгамыса данышыр, онун
ри-ади күчүндән, гүдрәтиндән сөһбәт ачыр. Билгамысын мәслә-
тилә Енкиду Шамхат адлы шәһвәтли бир гадынла көрүшдүрү-
р. Шамхатла онун арасында үнсијјәт јараныр, инкишаф едир вә
тәјә, мәһәббәтә чеврилир... Бир нечә һәфтәдән сонра гадын она
јир:

«Сән гәшәнксән, Енкиду, Танрыја бәрабәрсән,
Нијә вәһшиләр илә бу чөлләрдә кәзирсән?
Кәл сәни апарым мән, о һасарлы Урука —
О јарашыглы евә, Анунун мәсканинә.
Билгамысын һүнәрлә, гоч кими икидләрә
Гүдрәтини көстәриб мәскән салдығы јерә».
(I л., IV, 35)

Енкиду бу тәклифә садәчә «апар» — дејә разылыг вермир, о да
үнә дост ахтардығыны билдирир, өз үрәк севинчини, һәјәчаныны
Шамхатын дедикләрини севинчлә тәкрар едир:

«Кәл Шамхат, мәни апар, апар мәни ораја, —
О мүгәддәс мәнзилә, Анунун мәсканинә.
Билгамысын һүнәрлә, гоч кими икидләрә
Гүдрәтини көстәриб мәскән салдығы јерә.
Урукда һарај саллам, мәним күч, гүдрәтим вар,
Чөлдә доғуланларын гүввәси дә чох олар».
(I л., IV, 40—45; V, I)

Шамхат она сөјләјир ки, Билгамыс сәни јухуда көрмүш, күчүнә,
әјдән дүшмүш даш кими агырлығына» һејран галмыш, сәни се-
б бағрына басмыш вә көрдүкләрини анасына да данышмышдыр.
а Нинсун јухуну белә јозмушду. «Енкиду сәнин күчлү һәмкарын,
стун, хиласкарын олачаг, ону үрәкдән севәчәксән...» Билгамыс
инчи бир јуху да көрмүшдү. Көрмүшдү ки, Урукда јерә бир
лта дүшүб, һамы елликлә она сары јеријир. Билгамыс ону сев-

рәманын достлашмасына, гардашлашмасына зәмин варды, ...
вә мә'нәви бағлылығын әсасы гојулмушду.

Дастанда Билгамыс-Енкиду достлуг тели бәдии чәһәтдән әса...
ны шәкилдә ишләниб. Һәлә «чобан дүшәркәсиндә» оларкән чоба...
лар Енкидунун Билгамыса јарашдығыны, она охшадығыны сөјл...
јирдиләр:

Чобанлар дөрд тәрәфдән онлары дөврәләди,
Она ишарә едиб бир-биринә дедиләр:
«Бу икид көркәмчә дә Билгамыса бәнзәјир,
Боју ондан көдәксә, мөһкәмди сүмүкләри.
Бу дүздүр ки, Енкиду чөлләрдә доғулмушдур.
Бүтүн елдә о әрин әлләринә тај олмаз,
Көјдән дүшмүш даш кими чох ағырдыр әлләри».
(II л., II, 35 а, б, в. г. д. е)

Бу достлугда ана Нинсун мүһүм рол ојнајыр, «мәним оғлум»
дејә Енкидуну өз доғма баласы кими гаршылајыр. Ики гәһрәма...
ики дост, ики гардаш әввәлчә туташыб күчләрини дә сынајыр. Е...
киду Билгамыса өз күчүнү көстәрир, онун «дәрсини верир». Әсә...
дә Енкидунун үнванына — онун гүдрәтинә, күчүнә аид дөнә-дө...
дејилән бир *шаһ бејт* Билгамысын дилиндән тәкрар-тәсдиг мә'н...
сында 7-чи дәфә јенидән сөјләнир:

Бүтүн елдә о әрин әлләринә тај олмаз,
Көјдән дүшмүш даш кими, чох ағырды әлләри.
(II л., III, 43).

Билгамыс гәти гәрара кәлир вә анасына дејир:
Хејир-дуа вер она, гој мәнә гардаш олсун!

Доғма гардаш кими онлар бир-биринә сарышыр. Енкиду ...
винчдән гәһәрләнир, көзләри јашла долур, ағлајыр, өз инса...
үстүнлүкләрилә бир даһа охучунун рәғбәтини газаныр. Билгамы...
Енкиду достлуғунун, гардашлығынын әсасы беләә гојулур...

Бир анлыг Енкидунун килдән јоғрулуб «көјләрдән јерә аты...
дығы» мәсәләси үзәриндә гајыдаг. Бу, әдәби үсулдур. Бу үсул...
дастанда гәдим дүнјамызын демәк вә һәлл етмәк истәдији и...
мүһүм проблем-мәсәлә гојулуб: 1) инсанын килдән-торпагдан ...
ранмасы, 2) халг гәһрәманынын елин ичиндән чыхыб јүксәлмә...
«инсанлашмасы», јүксәк шәраитә дүшмәси јолу илә инкишаф...

дрәтли инсандыр. О, бир лохма чөрәк, бир дојумлуг јемәк үчүн ләрә әл атмајыб?! «Ҹүјүрләрә гошулуб, чөлләрдә от јејиб», «вәһиләрлә бирликдә о да су үстә кәлиб, су ичиб шәнләниб», «балыглыг едиб, ов овлајыб», доланыб. Чох тәбиидир ки, Шамхат ону *алх торпагдан ајаға, дур чобан јатағындан!»* — дејә галдырыб:

«Ајаға дур, Енкиду, сәни апараҹағам
Еана мә'бәдинә, Анунун мәсканинә,
О јерә ки, Билгамыс шөһрәтә, ада чатмыш».
(II л., II, 17).

Дастанда инкишаф етдирилән әсас хәттләрдән бири мәһз инни кејфијјәтләри үзә чыхармаг, тәсдиг етмәк, јетишмәк, шанаһрәтә чатмаг үчүн әлверишли шәраитин мүһүм шәрт олмасыдыр. түн дөврләр үчүн бу чох зәрури сајылыб. Билгамыс «шөһрәтә, а Урукда чатыб». Урук һарадыр? Өлкәнин Дөвләт шәһәри, вун гәлби, үрәји, елмин, мәдәнијјәтин, инчәсәнәтин топландығы , мәркәз, шанын-шөһрәтин гајнағы... Шамхат Енкидуну бу мәрвә, бу гајнаға чәкиб апарыр. О јерә ки:

Ширин еһтираслары, мин бир севинч вә'д едир.
Бөјүк адамлары да кеҹә јериндән едир.
Енкиду, көрмәмисән сән һәјатын дадыны
Әзабкеш Билгамысын сонсуз исте'дадыны...

(I л., V, 5—15)

Енкиду Билгамысла мәһз Урукда көрүшүр. Тә'лим алыр, күчү, гүдрәтини «низамлајыр», халг гәһрәманы кими учалыр... Унутг олмаз ки, Билгамыс кими Енкидунун дә ҹанында-ганында абкешлик, икидлик, ишкүзарлыг, нараһатлыг әввәлҹәдән варды. бош-бекар отурмаға алышмамышды. ишсизлик онун үчүн дәрд, әм, гәм иди.

Илк күнләр Билгамыс онун гәмли көзләрини, көксүнү өтүрдүнү көрүб сорушур:

«Нијә јаш илә долуб, гәм јағыр көзләриндән,
Үрәјин кәдәрләниб, аҹы көкс өтүрүрсән?»
(II л., III—II, 34—37).

Енкиду она belә ҹаваб верир:

Дүнјада нә пис көз вар, шәр очаг вар сөндүрәк.
(II л., III, 7)

Амал бөјүкдүр, бәшәрндир, бүтүн дөврләр, бүтүн заманлар үчү
мүасирдир. Һәмншә инсанлыға кәрәкли, онун јарадычы, гуруч
реалијјәтинә тәкан верән фикир, идејадыр. Бәшәријјәтин букүнк
арзу вә истәкләрн илә там сәсләшир...

Илк сәфәр узаг Ливан дағларынын кечилмәз Сидр мешәсин
олур. Гаршыја мешәни гырмаг, зәһмли, залым Һумбабаны мәһ
етмәк, бунунла да «шәр ишләри дүнјадан силмәк» мәгсәди гојулур
Лакнн бу чох чәтин ишдир, горхулудур. Һасарлы Урукун башбилә
һыллары да бу сәфәрә разы олмур. Онлар Билгамысы бу чәти
ишдән чәкнндирмәјә чалышырлар:

Һумбаба дәһшәтлидир, сәси туфандыр онун,
Ағзындан алов чыхыр, нәфәси гандыр онун.
Нәдән бу чәтин ишә киришмәк истәјирсән?
Һумбабаjла јурдунда дөјүшмәк истәјирсән?
(II л., III, V, 16—19)

Амма бу, мүмкүн олан иш дејил. Билгамыс досту Енкиду ил
биркә кетмәк, дөјүшә биркә атылмаг гәрарына кәлнр. Гәрар гәт
дир, ону сәфәрдән сахламаг олмаз. Деди, гуртарды. Мәһз бу хара
тер—кејфијјәт низами ордунун һәр сәһәр тездән охудуғу вә танры
ларын да дилиннн әзбәри олан һимн-шәргидә бирчә мисра илә
бәдии эксини тапыб:

Өзү өз башына о, кечә-күндүз ачыр иш!

«Билгамыс» дастанында гәһрәманлары бирлијә, биркә мүбар
зәјә чағыран, онларын әлиндән тутан халг кәламлары, аталар сө
вә зәрби-мәсәлләрдән дә истифадә олунур. Гәһрәманлар Һумбаба
һүчума кечәркән мүдрик аталарын бу кәламларыны хатырлајы
лар:

Енкиду сөһбәт ачыб Билгамыса сөјләјир:
Тәкликдә, инан, о һеч нә едә билмәз.
Ајрылыгда бизим дә әлимиздән иш кәлмәз.
Сылдырым тәк кечилмәз, икиликдә кечиләр.
Үчгат һөрүлмүш кәндир асанлыгла гырылмаз,
Бир чүт шир баласынын күчү ширдән аз олмаз.

Мәлакә Иштарын, она әр олмаг истәмәјән Билгамыса гәзәбі
тур, «күнаһларыны, нөгсанларыны» шах үзүнә дедијинә,ону
рүсвај етдијинә» көрә Урука һејбәтли бир Буға көндәрир ки, Бил
мысы парчаласын. Ики гәһрәман, ики дост бурада да биркә һә
әкәт едир. Билгамыс дејир:

Сән онун гујруғунун јапыш, јоғун јериндән,
Алнына, пејсәринә хәнчәр вурачағам мән.
(VI л., 136).

Беләликлә, бирлик, биркә мүбаризә бу тәһлүкәни дә арадан
лдырыр, буға өлдүрүлүр, гәләбә газанылыр. Аталарын «Бирлик
рда, дирилик орда» кәламынын бу тарихи һәгигәт вә гәһрәман
ыг үзәриндә дүшүнүлдүјүнү, өз мајасыны бурадан көтүрдүјүн
уман етмәк олмазмы?

Дастанда танрылара гаршы олан мүнасибәт тели диггәти чәлб
дир. Енкиду јухуда көрүр ки, танрылар арасында, — онлар Һум
бабаны, Буғаны нијә өлдүрдү — дејә мүбаһисә кедир.

Билгамыс бу мүбаһисәләрдә танрыларын инсан кими мәкрли
әзәбли, интигамчы олдуғуну көрүб, көз јашы төкүр...

Бу сөһбәтләр јухуда кетсә дә дастанда танрылара мүнасибә
дындыр.

Билгамысын досту, гардашы артыг јохдур. Енкиду хәстәләниб
имүш, әбәди олараг көзүнү јуммушдур. Бу өлүм Билгамысы дәһ
әтә кәтирир... О, әзиз достуну лајигинчә дәфн едир, Енкидуја
ашдашы дүзәлтдирир, гәбринин үстүндә нитг дә сөјләјир. Лакин
илгамыс өзүнә кәлә билмир, достунун өлүмү ону јандырыб-јахыр
икир, хәјал ону ганадларына алыб узаглара апарыр, Енкиду ил
ечирдији шән күнләр, дөјүш сәһнәләри көзү өнүндән кетмир.

Гәһрәманы мүшкүл, һәлли мүмкүн олмајан суаллар дүшүндү
үр: «Мәкәр бу јер үзүндә раһатлыг, динчлик вармы?», «Көрән
ир дә өлүләр Күнәшн көрә биләрми?» Бунунла гәһрәманын пси
оложи аләминә, дахилинә нүфуз едилир, көзәл, әсл инсан харак
ери ачылыр, көз өнүндә һәмишә нараһат, ахтарышда, кәшфд
лан, һәјатда һәр шејин әлачыны тапмаға чан атан инсан үрәј
анланыр...

5. «БИЛГАМЫС» ДАСТАНЫ ВӘ «ӘБӘДИ ҺӘЈАТ» ПРОБЛЕМИ

ə јох олмалыдыр. О, нијə һəјатдан көчмəли, өлүб кетмəлидир?
үн əбəди јашамасы, һəјат сүрмəси нијə дə мүмкүн олмасын?
нрылара «əбəди һəјат» верилиб, нə үчүн инсанлара верилмəсин?
урадан да дастанын шаһ дамары сајылан «əбəди һəјат», өлмəз
ијə говушмаг проблеми ортаја чыхыр, проблем бəшəри сəвијјəј
ксəлир.

«Билгамыс» дастанында бу проблем илкин вə əсаслы шəкилдə
јулуб, гəти шəкилдə дə һəллини тапыбдыр.

Билгамысы белə бир ағыр кəдəр, гəм-гүссə јахаламышды:

Мəн дə өлəчəјəмми бир күн Енкиду кими?
Горху чаными алыр, гүссə јејир ичими.

(IX л., I, I)

Вə:

Өлүм мəни горхудур, гојмур дајаным раһат,
Тапа билəрəмми мəн, көрəн, əбəди һəјат?

(X л., II, 7)

О, бу истəји, арзусу илə чырпыныр, инсанлығы өлүмүн пəнчə-
индəн хилас етмəјə чалышыр, чарə тапмаг үчүн узаг сəфəрə һа-
ырлашыр. Вахты илə əбəди һəјат газанмыш Убар Тутунун оғлу
əдə Утнапиштинин јанына тəлəсир. Лакин ону бу сəфəрдəн чə-
индирмəјə чалышыр, она јолларын чəтин, кечилмəз вə горхулу
дуғуну дејирлəр. О исə əһəмијјəт вермир. Сəфəринə давам едир
сəфəрлəр дастанын мəзмун, форма вə бəдии чəһəтдəн ән күчлү
һифəлəридир.

Билгамыс сəфəрə чыхыр. Кəлиб Машу дағына чатыр. Дағын
пысы ағзында көзəтчи дуран горхунч Адам-əгрəб ону сахлајыр
шгырыб сорушур:

«Јолун һансы сəмтəдир, һара сəфəр едирсəн?»
(IX л., II, 23)

Билгамыс чаваб верир:

«Сəһралары кəзирəм, јоллар олуб мəскəним,
Нечə сусум, дајаным, динчлијим јохдур мəним.
Мəним əзиз достумун артыг чырағы сөнмүш,
Мəним достум Енкиду даһа торпаға дөнмүш!..
Əгрəб, сəнə раст кəлдим, сөјлə нечə едəјим?

Адам-әграб бунун мүмкүн олмадығыны дејир, ону бу сәфәрдән киндирмәк истәјир вә сөјләјир:

«Һәлә һеч кәс ораја һеч вахт сәфәр етмәјиб,

Билгамыс, һеч ким һәлә дағ јериши кетмәјиб».

(IX л., III, 6—7)

Билгамысы јолундан сахламаг чәтиндир.

Ана да, Урукун ағсаггаллары да Билгамысы белә сәфәрләрдән киндирә билмәмиш, она уғурлар диләмишләр...

«Адам-әграб сөз ачыб Билгамыса сөјләди:
Кет, Билгамыс, о чәтин јолларына давам ет!»
(IX л., IV, 37—38)

Билгамыс сәфәринә давам едир, он ики мәнзил јол кедир. Бир нзиллик јол кечир, икинчи мәнзилн дә адлајыр. Үчүнчү, дөр- нчү мәнзилләри кечиб архада гојур. Чәтин, кечилмәз, зүлмәтли ллар башланыр. Лакин мин бир әзаб-әзијјәтлә бу јоллардан да чиб кедир. Дастанда бу чәтинликләрин, кечилмәз, зүлмәтли лларын тәсвири јүксәк бәдии сәвијјәдәдир. Бурада әсәрин үмуми ралелизм үслубуна ујғун олараг низамлы тәкрарлар диггәти сусилә чәлб едир.

Билгамыс сәфәринә давам едир, Сидури-танрыларын ханымы шајан дәниз саһилиидәки јарғана јахынлашыр. Сидури ханымы у сахлајыр, гәзәбләнир, гышгырыб сорушур:

«Јолун һансы сәмтәдир, һара сәфәр едирсән?»

(X л., I, 20)

Билгамысла Сидури ханымы арасында бир гәдәр сөһбәт уза ыр. Билгамыс әввәлчә өзүнү тәгдим едир. Икидлијиндән, дағлар- ширләрлә дөјүшдә галиб чыхмасындан, горхунч Һумбабаны әһв етмәсиндән, көјләрдән ениб кәлән Буғаны вуруб јыхмасын н вә с. данышыр. Лакин ханым шүбһәләнир, она јенидән суаллар рир: Әкәр доғрудан да сән икид Билгамыссанса —

«Нијә јанағын батыб, башын ениб синәнә?
Гәлбини гәмләр алыб, үзүн нијә саралыб?
Нијә сәнин ичиндә сонсуз бир нискил јашар?
Көркәмин јоллар јормуш јорғун адама охшар,
Бүркү, сазаг гарсыјыб нијә сәнин үзүнү?

...ки јетирмәјинлəрини тапартмаг, он илана чокмәк үчүндүр. О бу суаллара сонралар да јери кәлдикчә, хатырланан — тәкрар олунан җаваблар верир. Билгамыс бу дәрдә душдүјүнү, дәрин кәдәрини әзиз Енкидунун өлүму илә бағлајыр, сајдығы икидликләри онунла бирҝә етдијини сөјләјир вә дејир:

«Нечә батмасын јанаг, баш нечә әјилмәсин?
Гәлб нечә гәмләнмәсин, рәнк нечә дәјишмәсин?..
Достум чыхмыр јадымдан, динҹлијим јохдур мәним.
Узаг јоллара чыхыб сәһраларда кәзирәм,
Нечә суса биләрәм, үрәјими үзүрәм.
Мәним әзиз достумун артыг һәјаты сөнмүш,
Мәним достум Енкиду артыг торпаға дөнмүш!
Мәндәми онун кими әбәди јатачағам?
Ханым, сәнә раст кәлдим, бир дә, нечә елəјим?
О дәһшәтли өлүмүн үзүнү мән көрмәјим!»
(X л., 9 а, 10; X, II, 12)

Дастанда — X лөвһәдә әсл инсан олмаг, инсани ләјагәт мәсәләсинә тохунулур. Билгамыс гәһрәмандыр. мүһарибәләр, вурушлар көрүб, шәр гүввәләри мәһв едиб, икидлији, күчү-гүдрәти илә шөһрәт тапыб. О, јенилмәздир, гүдрәтлидир. Лакин инсандыр, достунун, әзизининн өлүмүнә ағлаја, көз јашы да төкә, гәмләнә дә билир, гәм-гүссәдән саралыб солур, «үзүнү бүркү, сазаг гарсыјыр», арыглајыб јанағы батыр...

Билгамыс дүнјанын һәр үзүнү көрмүш әсл камил инсан сурәти, улу бабаларын, әҹдадларымызын јаратдығы илкин инсана мәһәббәтин, достлугда сәдагәтин, кишилијин, мәрдлијин рәмзи олан əвәзсиз улу бәдии сурәтдир.

Бурада Сидурн ханымынын Билгамысы бу чәтин сәфәрдән гајтармаг үчүн она дедији сөз, вердији «нәсиһәт» чох ибрәтли, инсан һәјаты илә бағлы күчлү бәдии фикирдир:

«Сән һара ҹан атырсан? Кәзсән дә каинаты,
Һеч вахт тапа билмәзсән ахтардығын һәјаты!
Танрылар хәлг еләјиб, инсаны јараданда
Өлүмү инсан үчүн бујурмушдулар онлар,
Һәјаты сахламышлар өзләринин әлиндә.
Билгамыс, гәм еләмә, ҹанын сағ олсун сәнин,
Кечә-күндүз дә, шәнлән, кефин чағ олсун сәнин.

Инсанын һәјаты да, иши дә будур анҹаг».

(Х л., III, I).

Инсанын тале мүгәддәраты илә бағлы гојулуб инкишаф етди
илән мәтләб ајдындыр. Инсан өлмәлидир, онун өмрү әбәди ол
илмәз, о һарадаса битмәлидир. «Нәсиһәт»дәки бүтүн сөзләр инса
длапан мәхлуга анд кејфијјәтләрдир. Инсанын һәјаты, иши кәрә
алыб-чағырмаг, нәғмә демәк, күлмәк-ојнамаг, бајрам кечирмәк
хшы кејиниб,кечинмәк, севиб-севилмәк олсун. О, кәрәк ана тор
аг үчүн, вәтән үчүн нкид өвладлар тәрбијә етсин, бөјүдүб боја
аша јетирсин, хејирхаһ ишләр көрсүн, шәрә гаршы дурсун, хал
ына, вәтәнинә хидмәт етсин.

Лакин инсан бундан даһа артыг истәјир. О, јә'ни Бнлгамы
уна гане олурму, бунунла кифајәтләнирми, танрыларын бу «бу
уғу» — гәрары ону тә'мин едирми?! Әсла јох! Мәтләб дә, дастан
а гојулан әсас фикнр, баш хәтт — лејтмотив дә будур. Инсан н
үн Танры дејил, «әбәди һәјат» нә үчүн она да чатмамалы, о өл
әлидир? Белә исә танрылар нә үчүн өзләрини инсанлардан ајы
ыб көјләрә чәкнлнбләр?

Бнлгамысын истәк вә амалы белә бир бәшәри сәвијјәјә јүкс
ир. Буна көрә дә о өз амалындан дөнмүр, Сидури ханымында
аһнш еднр кн, бу сәфәрдә она көмәк етсин, Утнапнштинин јолун
на көстәрсин. Лакин ханым јенә ону бу чәтин сәфәрдән чәкиндир
әјә чалышыр, сәфәрин чох ағыр олдуғуну, «габағы дәрин әчә
улары кәсдијнни», «бүтләрин чөлләрдә илан говдуғуну» вә с. сөј
әјир. Амма бу мүмкүн олмур. Билгамыс кетмәлидир. Ону бу сә
әрдән сахламаг олмаз.

Сидурн ханымы Билгамыса көмәк етмәк, јол көстәрмәк гәра
ына кәлир, дејнр ки, бөјүк Утнапиштинин Уршанабы адлы јахш
ир кәмичиси вар, ону тап, анҹаг о сәнә көмәк едә биләр.

Билгамыс сәфәринә давам едир. Кәмичи Уршанабыны тапыр
ијјәтини она сөјләјир:

«Дејим сәнә адымы, таны — Билгамысам мән,
Урукдан кәлирәм мән, Анунун мәскәниндән,
*Мән сәфәрә чыхмышам, **Күнәш** доған тәрәфдән...»*

(Х л., VII, 8)

Кәмичи тәәҹҹүб едир ки, гәһрәман нә үчүн арыглајыб бу көк

Суаллара верилән чаваб Сидури ханымына дејиләнләрин ејнилә
крарыдыр:

«Јанаг нечә батмасын, баш нечә әјилмәсин,
Гәлб нечә гәмләнмәсин, рәнк нечә дәјишмәсин?..»
(Х л., III, I...)

Нәһајәт, Билгамыс Убар Тутунун оғлу Дәдә Утнапишти илә көшүр. Лакин бу көрүш узагдан-узағадыр. Утнапишти дә индијәк она верилән ејни мә'лум суалларла мүрачиәт едир, сорушур:

Нијә јанағын батыб, башын ениб синәнә,
Гәлбини гәмләр алыб, үзүн нијә саралыб?...
(Х л., IV, 42)

Јенә ејни бәдии суалларла чаваблар, ејни мәзмунлу паралел сралар:

Јанаг нечә батмасын, баш нечә әјилмәсин,
Гәлб нечә гәмләнмәсин, рәнк нечә дәјишмәсин?..
(Х л., V, I).

Беләликлә, дастанда Билгамысын дост дәрди, әләми, јә'ни ин-н дәрди, әләми илә бағлы нискилинин сәбәби үч дәфә ајрыөылыгда сорушулур, үч дәфә дә онун өз дилиндән сорғулара ејни әкилдә чаваблар верилир. Бу паралелләрин бөјүк бәдии мә'насы р. Сорғулар вә она верилән чаваблар бәдии суаллар әсасында-ир. Бунлар исә әсәрин үмуми руһуну тамамлајыр, онун гурулушу-, јазылыш тәрзинә үслуби рәнкләр вурур. Билгамысын дәрди, әми бәшәри дәрдә, әләмә, инсанын өлүмүнә дејилмиш ағыја чев-лмиш олур.

Дастанда Билгамысын Дәдә Утнапишти илә көрүшү даһа мә'-лы, даһа сәвијјәлидир. О, инсан оғлунун һәјат јолу илә бағлы сәләләрин јекунуна, «ади инсан талеји»нин тәсдигинә һәср олу-б.

Билгамыс Утнапиштијә, онунла көрүшә чатанадәк нә әзаблар кдијини, ширин јухулара һәсрәт галдығыны, ајы, пәләнк, бәбир, рал, шир овлајыб једијини, дәрисини кејдијини, зәһәрли сулара вурмадан гајыгла үзүб кәлдијини сөјләјир:

«Мәнә әбәди һәјат гисмәт олачагдымы? —
(Х л., V, 35)

һәм дә инсан чаныдыр.
Она көрәми сәни өз доғма ата, анан,
өлүмлү јарадыблар?..
Билмирсәнми бәс сәнә һәјат һədди гојулуб?»
(X л., V, 35).

Бурада «һәјат һədди» фикри дүшүндүрүр. Чүнки әслиндә б
һәддни өзү дә сөздүр, гәти мүәјјәнләшмәјиб. Һәр кәсә гојулан «һ
ат һәддн» дә бнр дејил. Бәс, бу нә снррднр? Буну нә илә иза
етмәк олар? Бу нә әдаләтсизликдир?! Бүтүн бу проблем-суалла
өзүлүнү «Бнлгамыс» дастанындан көтүрүр. Дүнја әдәбнјјатыны
хүсусилә түрк әдәбијјатларынын әсас мөвзуларындан олуб, бу күн
дә өз әһәмијјәтини нтирмәдән әсас мөвзусу олараг галыр.

Танры Утнапиштинин арвады мәрһәмәтлик көстәрнр, әри
дејнр ки, Билгамыс чох јоллар кечнб кәлиб, көзү илә од көтүрү
сән ону бош гајтарма, она бир шеј вер апарсын. Утнапншти Билг
мыса дәнизин днбнндә бнтән, гызылкүл тәк тнканлы бнр «кәнчли
чичәјн»нин сирринн ачыр. Дејнр, «әкәр кедиб ону тапсан, кәнчл
инә гајыдачагсан». Бнлгамыс бу сөзләри ешидән кнмн, ајағын
даш бағлајыб, дәнизнн дибинә чумур, әлини тикан дидсә дә, чичә
дән бәрк-бәрк тутур, ајағындан дашы атыр вә сулар ону үзә чы
харыр...

Халг гәһрәманынын халгдан ајры һәјаты јохдур.

Һөкмдарын — халг гәһрәманынын ндеалына, амалынын ал
лијинә бахын! Мүснбәтлә, чох чәтнликлә әлдә етдији «дирилі
чичәјини» өзүнә гызмыр, ону тезликлә Урука чатдырмаға, халгы
на јетирмәјә тәләсир, сонсуз һәјаты халгына вермәк нстәјир; ч
маатдан артыг галса, о да истифадә едәчәјини дејир:

Билгамыс бәјан едиб кәмичијә сөјләјир:
«Уршанабы, бил, о чичәк чох мәшһурдур, сеһирлидир,
Чүнки адамлар онунла сонсуз һәјат әлдә едир».
(XI л., 276)

Вә:

«Ону мүтләг мән һасарлы Урука чатдырмалыјам,
Ону халгыма јетириб, чамаата вермәлијәм.
Көрсәм, гоча чаванлашыр, мән дә о чүр едәчәјәм.
Кәнчлијимә гајыдараг мәгсәдимә јетәчәјәм».
(XI л., 280)

габыгдан чыхды?
Нәдән өтрү әзаб чәкди, өзүнү одлара јахды?
Өз хејримә чалышмадым,
өзүм дә дадмадым ону!..»
(XI л., 289 а)

Бу, пешиманчылыгдырмы? Јох! Бу, тәәссүфдүрмү? Јенә дә јох
у, ади инсан талејинин тәсдигидир. Бәшәријјәтин кечиб кәлдиј
лун «башланғычыдыр». Бу јолун һәр үзү олуб. Билгамыс бу үз
әри көрүб. Билгамысын фачиәси дә, әбәдијјәти дә бунда иди ки
мүмкүн олмајан бир ишдән јапышмышды — һәр вахт инсанлы
ын үрәјиндән кечән, һәсрәтиндә олдуғу бир ишә киришмишди
нсанлыға — «әбәди һәјат» һәвәсинә дүшмүшдү.
Дастанын VIII лөвһәсинә гајыдыб «гафил көјләрдән кәлән»
ир сәданы динләјәк:

«Билгамыс, адамлара чохдан белә бујурулуб:
Әкинчи торпаг әкиб, мәһсул јығмагда олуб.
Нахырчы илә овчу һејванларла доланыр,
Дәрисини кејиниб, әтијлә гидаланыр.
Билгамыс, сәнсә инди елә шеј истәјирсән
Һеч мәним күләкләрим сулары тәрпәдәндән
белә бир шеј олмајыб».
(VIII л., V)

Бурада Шејх Низаминин «Искәндәрнамә»дә елә һәмин мәтлә-
— Искәндәрин «дирилик сујуна» һәвәс көстәрмәси вә чата бил-
әмәси мүнасибәтилә дедикләринә, сөјләдији мүдрик сөзләрә
зәр салаг:

«Гисмәтсиз бир шејә көстәрди һәвәс!
Гисмәтин дејилсә, чалышма әбәс!..
Бири тохум сәпәр, о бири бичәр,
Бәхтијар одур ки, бу сөзү динләр.
Һәр шеји өзүнчүн әкмәк нә јарар?
Дүнјада һесабсыз рузи јејән вар!
Кечәнләр зәһмәтлә әкдији бағдан
Кәләнләр мејвәни дәрмиш һәр заман.
Кечәнләр бир чох шеј әкмишдир бизә,

рапатлыг кечирир, күчүнү, гүдрәтини көстәрмәк, әмәл далынча
етмәк ешгилә јаныр. Бу нараhатлыг ешги бүтүн гәhрәманларда
р, санки ирсән кечир.

Билгамыс өлмәк истәмир, чүнки әмәлдән дојмајыб, дојсајды
әрди. Әсл гәhрәманлар беләдир, әмәл, амал онларда әбәди ешгә
урғунлуға чеврилир. Билгамысын өлүм горхусу, «әбәди hәјат»
ырпынтылары да бунунла бағлыдыр.

Билгамыс заманы адлајыр, вуруб кечир. Гәhрәманла заман ја
ајыр, гәhрәман заманы, јашадығы дөврү тарихә чевирир. Әзаб
ијјәт гәhрәманларын hәјат мәктәбидир. Гәhрәман әзаб-әзијјәтдән
ә'нәви зөвг алыр. Бу, hәр вахт, hәр бир гәhрәман үчүн вар.

Мә'лум hәгигәт исә будур ки, бүтүн танрыларын ады тарихдән
ыхыбса да, Билгамыс камил инсан кими, дүнјанын улу гәhрәма
ы, достлуг, гардашлыг вә јолдашлыгда сәдагәт рәмзи олараг га
ыб, онун адына бағланан дастан дүнја әдәбијјатынын шаh әсәри
ими тарихә дүшүбдүр. Танрылыг, әбәди hәјата говушмаг уғрунда
арпышан Билгамыс танрылығын да, инсанлығын да зирвәсини
әтh етмиш, нәтичә е'тибарилә, танрылара әбәди гәләбә чалмыш
анрыларын әлдә едә билмәдикләри әбәди hәјата әслиндә о говуш
ушдур. Бу күн биз Шумер-түрк танрыларыны хатырлајыр, ја
дырыксә, онларын әбәдијјәтиндән сөз ачырыгса, бу јенә дә Билга
ысын адына дејилиб-гошулмуш, јазыја да алынмыш дастаны
аситәсилә мүмкүн олур. Јенә дә үстүнлүк Билгамысдадыр. Әс
анры елә онун өзүдүр.

Билгамысын өлмәзлији дә елә бундадыр.

«Билгамыс» дастанында инсанын өлмәзлији, әбәдијјәтә говуш
асы проблеми даhијанә шәкилдә гојулуб вә бәдии hәллини тапыб
нсан чисмани олараг өлмәлидир; буна чарә јохдур: о, руhән кө
үлләрдә јашајыр, тарихә дүшүр, әбәдијјәтә говушур. Бунун үчү
сә о, инсанлара елә бөјүк хидмәт көстәрмәли, елә бөјүк ишлә
өрмәлидир ки, халг, халглар ону өз гәлбиндә, инсанлыг тарихин
ә әбәди јашатсын. Белә әсл өлмәзлијә говушмуш шәхсијјәтлә
әјатда чохдур. Билгамысын өзү дә бунлардандыр. Тәкчә Азәрба
ан торпағынын, Азәрбајчан-түрк халгынын белә әбәдијјәтә го
ушмуш өлмәзләрини хатырламаг кифајәт едәрди. Зәрдүшт, Ал
р Тонга, Томирис, Дәдә Горгуд, Чаваншир, Бабәк, Хагани, Низа
и, Нәсими, Фүзули, Шаh Исмајыл Хәтаи вә б. «Билгамыс» дас
анында гојулуб бәдии чәhәтдән өз hәллини тапан проблемин реа
әсдигидир.

рихән, ән'әнәви олараг давам едиб кәлмишдир. Миладдан габагк
дөврдә Алп Әр Тонганы (Әфрасијабы), Томирис ананы вә Низам
нин әдәби гәһрәманы Нүшабәни, милади тарихдә исә Мәһинбан
ну, «Дәдә Горгуд» гәһрәманларыны, Күлтәкини, Бабәки, Короғл
ну, Шаһ Исмајыл Хәтаини вә б. бу ән'әнәләр јетирмиш вә онла
халгымызын азадлығы вә мә'нәви фикри тарихинә әбәди олара
дүшмүшләр. Бу тарихи шәхсијјәт вә әдәби гәһрәманлары һәмиш
бир мәсләк, бир амал бирләшдириб, ана торпағын, вәтәнин, халгы
мүстәгиллији, «дирилији» уғрунда дөјүш мејданына чәкмишд
Онларын амал вә истәкләри, апардыглары өлүм-дирим мүбариз
синин чыхыш нөгтәси, мајасы «Билгамыс» дастанындакы бу бејтд
ифадә олунан улу фикирлә үст-үстә дүшүр, бир-бирини тамамл
ыр:

«Өлүјә бәнзәмирми, сөјлә, әсир оланлар,
Өлүмүн сифәтини мәкәр көстәрмир онлар?!»

(X л., VI, 27).

Бу бејтдә көстәрилир ки, өлүм һагдыр, һәјатын әбәди гануну
ур, лакин әсир олмаг, елә өлүм демәкдир, өлүмә бәнзәрликдир
Бурада улу бабаларын, әчдадларымызын инсан азадлығыны һә
шејдән үстүн тутмасы, әсирлијин өлүм олмасы вә өлүмдән бетә
ији кими али бир һисс, дујғу ашыланыр. Бу о демәкди ки, шәрәф
из јашајыб гул олмагданса, өлүм јахшыдыр. Бу о демәкди к
үстәбид өнүндә диз чөкмәкдәнсә, өлүм шәрәфлидир. Бизим гә
әманлар силсиләсини — истәр тарихи, истәрсә дә бәдии әсәр гә
әманлары олсун, мәһз бу амал бирләшдирир. Гәһрәманлар ө
лүмләрилә өлмәзликләрини тәсдиг едир вә бу күн дә јашајырлар
Бу гәһрәманларын адыны мәнсуб олдуглары халгын тарихин
азан инсанын әсирлијинә, халгын әсарәти вә көләлијинә гарш
чыг дөјүшдә мәрди-мәрданә чарпышмалары, еһтијач дујулдуг
ғлыны, зәкасыны ишә салыб мүшкүл ишләри јолуна гојмалар
ә с. олмушдур. Алп Әр Тонганын ағлына белә кәлмәзди ки, мүһа
ибәдә, ачыг дөјүшдә һијләјә әл атылсын, «тәлә» гурулсун, арха
ан зәрбә ендирилсин. Бу, Билгамыс бабасынын гојуб кетдиј
ишилик ән'әнәсинә вә алдығы һәрби тә'лим-тәрбијәјә гәтијјә
јғун дејилди. Инсанлыг, кишилик, мәрдлик дүнјасында бу ел
әбаһәт, елә нагислик, елә намәрдлик иди ки, Алп Әрин хаинчәсин
лүмүндән сонра да һеч вахт унудулмамыш, елләр, обалар, бүтүн

рли һөкмдар иди. Кир Аразы кечмәк үчүн үзән көрпүләр салыр, һарибә етмәк еһтирасы илә јанырды. Лакин Томирисин оиунла һарибә етмәк нијјәти јох иди. О, гоншулугда сәдагәтли олмаг, ин-аманлыг шәраитиндә јашамаг, сүлһ вә достлуг әлагәләри ратмаг истәјнрди. Томирис Кирә бу мәзмунда мәктуб да јазмыш-. Лакин Кир ииадындан әл чәкмирди. Һеродотун тәсвиринә көрә, рихдә көрүнмәмиш дөјүш башланыр. Араз гаиа чалханыр. Бир нә күн давам едән амаисыз дөјүшдә массакетләр үстүн кәлир. үһарибә Томирисин тарихи гәләбәсилә гуртарыр. Кирии мејиди үндә Томирисин сөјләдији нитг вә онун башыны кәсдириб инсан ны долу тулуға салдырмасы чох мә'иалыдыр, нәсилләрә ибрәт оси верир. Бурада јеиә Томирисә ағыр кәлән гәһрәманлыг ән'әнә-ринин позулмасы, улу бабасы Билгамыс вә атасы Алп Әрин ки-лик, мәрдлик ән'әнәләриинин әксинә олараг үз-үзә, мәрд-мәрданә үш јох, хәјанәт едилмәси, һијләјә әл атылмасы, «тәлә» гурул-сы гәбаһәтидир. Томирис буну сон нитгиндә Кирин өлүсүнә тырлaдыр. Томирис, бәлкә дә, һәр шеји бағышлаја, ганунаујғун а биләрди, амма һијләни јох, хәјанәти јох! Томнрис гадын һөкм-о иди. Лакин онда киши гүруру, әр гејрәти варды. Онда гәһрә-нлыг ләјагәти күчлү иди. Буну да әмәли сурәтдә тәсдиг етди, нәбә чалды, өзүнү, халгыны әсирликдән — өлүмдән хилас етди.

Вәтән вә көзәл әмәлләр уғрунда өлүмүн көзүнә дик бахaнлар ғлубедилмәздир! Бу тарихи гәләбәнин әсас сәбәби бир дә онда и ки, Томирис ордусу өз доғма јурдунда јаделлиләрә гаршы рушур, Вәтән торпағыны горуjур, ана торпагдан да гүввәт ырды. Кир вә онун ордусу доғма торпагдан узагда вурушурду, гилачылыг мәгсәди күдүрдү... Буна көрә дә рүсвајчылыгла мәғ-б олду. Томирис ананын вә үмумән гадын гәһрәманларымызын кишилик, әрлик һүнәри, тәбии олараг, белә бир халг кәламында бәдии нфадәсини тапыбдыр: «Асланын еркәји, дишиси олмаз».

Бөјүк Низамнинин «Искәндәрнамә» әсәриндә јаратдығы Нүша-сурәти үзәринә кәләк. Көрәк, она гәдәрки гәһрәманлыг ән'әнә-ри, Билгамыс вә Алп Әр кими улу бабалары, Томирис анасы бу кмдар гадына нә вермишди, мирас олараг онлардан буна нә мышды? Һәр шејдән габаг, ағыл, зәка, тәдбир; ана јурдун, вәтән рпағынын сакитлији, азадлығы, өзүнүн вә халгынын әсир олма-сы — «өлмәмәси» намииә гылынчы јох, ағлы, зәканы, тәдбири ә салмаг ләјагәти. Ахы, онун улу бабасы Билгамыс да чох шкүлләрн ағлы, зәкасы вә тәдбирнлә һәлл етмншди... Дүија фа-

Еј чәсур падшаһ, ешг олсун сәнә,
Елчилик едирсән өзүн-өзүнә..
Бил, елчи дејилсән, һөкм верәнсән,
Көндәрилмиш дејил, сән көндәрәнсән.

(31.210) —

дејә Нүшабә ону танıјыр вә пәрт едир.

Азәрбајчан халгынын сәлигәсинә, мә'нәви үстүнлүјүнә ке гонаға һөрмәт, гонагпәрвәрлик әзәлдән хас бир кејфијјәтдир. М кедонијалы Искәндәри, дүнја шөһрәтли һөкмдар сәркәрдәни Н шабә онун өзүнә лајиг шәкилдә дә гаршылајыр, мәчлис гуру сүфрә ана јурдун наз-не'мәтилә бәзәнир. Лакин Искәндәр он өлкәсинә фатеһ кими, әли гылынчлы кәлиб. Буна көрә, өз «пајын алмалыдыр. Нүшабә гонаглыгда сүфрәјә алмаз, јагут, дүрр, да гаш дүздүрүр ки, бујурун јејин!

Мараглыдыр, «Искәндәрнамә»дәки бу фикирләр «Низами әс ләринин ел вариантлары»нда «Нүшабә падшаһын нағылы»н дејилән фикирләрлә үст-үстә дүшүр. «Нағыл»да сөјләнилир Искәндәр Бәрдәнин кәнарына чатан кими вәзиринә дејир: «Нүш бә падшаһа јаз ки, ики күнүн мүддәтиндә једди илин бач-хәрач ны, гошунларын бир иллик азугәсини версин. Әкәр вермәсә, шәһә алт-үст едәчәјәм». Нүшабә мәктубла таныш олуб Искәндәрә мәзмунда чаваб мәктубу көндәрир: «Еј Искәндәр! Мән бу к кими һеч бир падшаһа хәрач вермәмишәм. Һеч кимә бојун әј мишәм, кәл бизим шәһәри дағытма, вар чых кет».

Бу чаваб Томирисин Кирә көндәрдији мәктубун мәзмуну вә нуну хатырладыр. Нүшабә даһа тәдбирли тәрпәнир. Искәндәри күн гонаг едир. Мәчлис гурулур, чаһ-чәлаллы шаһанә мәчлис. Д дүнчү күн Нүшабә једди илин хәрачыны, гошунун бир иллик а гәсини өз хәзинәсиндән ајырыб гатырлара јүкләдир вә Искәнд дејир: «Апар, дүнја малы дүнјада галачаг». Искәндәр бу сөз пәрт олур вә дејир: «Хәрачы сәнә бағышладым, кери гајтар гат лары...»

Һәм Низамидәки, һәм дә «Нағыл»дакы Нүшабә илә Искән рин көрүшү ајры-ајрылыгда орижиналдыр вә бир-бирини там лајыр. Низаминин тәсвириндә Искәндәр дөнә-дөнә е'тираф етм мәчбур олур ки:

«Сәни бу идракла көрмәјим, инан
Бәхтијар көрүнүр, һумај гушундан»

(31.210)

«Ешг олсун бу фикри сағлам гадына,
Мәрдлијин јолуну көстәрир мана»

(31.218)

Бөјүк Низами гәдим гәһрәманлыг ән'әнәләримизи чох көзәл ...лирди. Билгамыс — Алп Әр — Томирис гәһрәманлар нәслинин ...акедонијалы фатеһә «мәрдлијин јолуну көстәрмәси», дәрс вер...си вә буну онун өзүнүн е'тирафы тамамилә тәбии, реал вә тари... һәгигәтә ујғун иди. Нүшабәнин дили илә Искәндәрә чаваб әвә... хатырладылан бу кәлам да чох јеринә дүшмүшдү:

«Мән дә бир асланам, дүшүнсән бир аз,
Асланын еркәји, дишиси олмаз»

(31.212)

Македонијалы Искәндәрин «дирилик сују» далынча зүлмәтә ...диб чыхмасы Низаминин бәдии тәфәккүрүнүн мәһсулу иди. Ла...н өз гајнағыны Билгамысын «әбәди һәјат» идејасындан алырды. ... мотивә ујғун халг арасында «Искәндәрин гаранлыг дүнјаја кет...си» адлы бир нағыл да вар (9.231—237). Халгын јаддашы даһа ...әлидир. Буна көрә, бу мәзмун Низамидән јох, ондан чох әввәл ...ә илк гајнагдан сүзүлүб кәлиб, нағыл олуб, јаддашлара һопуб. ...скәндәрин чәсарәти, горхмазлығы, һәр шејә чан атмасы, дирилик ...ју далынча кетмәјә һазыр олмасы вә с. халгын мүиасибәтидир ..., ону әбәдиләшдирмәк истәјиб. Нағылда тәсвир олунур ки, Ис...ндәр гызыл тахтында әјләшиб јердән, көјләрдән, сулардан алды... хәрача бахыб гүррәләнир. Вәзир она дејир: «Гиблеји-аләм, јер ...үнүн аллаһысан, буна сөз јох. Анчаг, шаһым, һеч гүррәләнмә, ...улејмана галмајан дүнја сәнә дә галмајачаг. Өлүм нә шаһа ба...ар, нә кәдаја. Гара торпаг шаһы кәдадан ајырмыр». Искәндәр ...мләнир: «Бу дәрд мәни чүрүдәр. Кәрәк нә олур-олсун, өлүмүн ...рманыны тапам, һәмишә дири галам». Вәзир сөјләјир ки, гаран...ыг дүнјанын лап гуртарачағында дирилик сују адлы бир су вар. ...р кәс о судан ичсә, өлмәз, дүнја дурдугча о дири галар.

Искәндәр вәзирин сөзүнә диггәтлә гулаг асыб дејир:

« — Мән Искәндәр олам, бүтүн дүнја мәним әлимдә ола, о аби-...јат сујуну тапыб ичә билмәјәм? Вәзир, мән аби-һәјат сујуну ах...рмаға кедәчәјәм.

Вәзир дејир:

— Гиблеји-аләм, һәлә о сују тапыб ичән олмамышдыр.

горхулу, гаранлыг, зүлмәтли јоллары олдуғуну сөјләјир, ону бу с
фәрдән чәкиндирмәк истәјир:

«Һәлә һеч кәс ораја һеч вахт сәфәр етмәјиб» — дејир.

Билгамысса она гәти чаваб верир:

«Чанымы гәм бүрүсә, гәлбими гәм әзсә дә,
Истисә, шахтадыса, гаранлыг, зүлмәтсә дә,
Аһ чәкиб ағласам да ирәли кедәчәјәм
Ач дағa кедән јолу, мән сәфәр едәчәјәм!»
(IX л., в. IV, 33)

Искәидәр дә гәти гәрара кәлмишдир, ирәлиләјир, чәтин, зү
мәтли јоллардаи кечир. Бу јолларда она Хызр да көмәк едир. О
лар гаранлыг дүнја илә кедиб чох әзаб-әзијјәтдәи вә манеәләрд
сонра дирилик сујуна чатырлар. Бурада јеиә, артыг хатырладыы
мыз бир халг кәламыны тәкрар етмәји лазым билирик: «Сән с
дығыны сај, көр фәләк нә сајыр». Билгамыс кими Искәндәр дә
судан ичә билмир, Хызр ичир, әбәди һәјата о говушур. Дастанда
Убар Тутунун оғлу Дәдә Утнапишти илә нағылдакы Хызр сурәтл
ри арасында бир јахынлыг, охшарлыг, паралеллик вар. Низамид
габагкы бабаларымыз бу нағылы јарадаркән дастандакы әбәди һ
јат телиндән чох усталыгла истифадә етмишләр,

Низами јарадычылығында бу мөвзуја кениш јер верилиб. «И
кәндәрин дирилик сују ахтармасы», «Искәндәрии зүлмәтә кетм
си», «Искәндәрин зүлмәтдән чыхмасы» фәсилләриндә мәсәләд
әтрафлы бәһс едилир. Искәндәрии гурдуғу мәчлисдә бири Хор
саидан, Гурдан, Рејдән, Исфаһандан, дикәри Чиндән, Харәзмд
үчүнчүсү Гејсурун, дөрдүнчүсү Һиндистаныи көзәллијиндән с
ачыр. Бир гоча исә һәјат сујундан данышыр вә дејир:

«Јашамаг истәсән дүнја узуну
Кет кечир әлинә һәјат сујуну...
О сују ким ичсә, олур гәлби шән
Гуртулур өлүмдән вә хәстәликдән.
Сөзүмә азачыг олса шүбһәниз
Сорушун сынаглы гочалардан сиз!» (31.375)

Искәндәрин марағы артыр, атыны сүр'әтлә «һәјат сују» ол
сәмтә сүрүр. Әввәл орду илә һәрәкәт едир. Булгар адланан шәһ

тәдбир Искәндәрин атына батыр вә о, белә дә едир. Хызр ...
үнә рәһбәр, јолкөстәрән тә'јин едиб зүлмәтә доғру һәрәкәт едир.
ирилик сујуна әввәлчә Хызр чатыр...

Низами һәмин сәһнәни белә тәсвир едир:

Хызр һәјат сујуну тапынча артыг,
Һәр ики көзүнә долду бир ишыг.
Ашағы енәрәк дәрһал сојунду,
Дојунча һәм чимди, һәм дә јујунду.
Дојунча ичди о һәјат сујундан,
Әбәди һәјата чатды арајан
Атына ичирди, чимдирди ону,
Төкдү ағ гәдәһә һәјат сујуну.
Атынын јанында отурду бир ан,
Көз .көтүрмәз олду о ајдын судан
Истәди кәлинчә јолдан Искәндәр,
Десин: «Һәјат сују будур, гыл нәзәр!»
Бир даһа чешмәјә көз кәздирәркән,
Дирилик чешмәси јох олду көздән.
Дәрһал бу иш олду Хызр үчүн мә'лум.
Искәндәр о судан галачаг мәһрум.
Горхмады, утанды о, Искәндәрдән,
Хызр да су кими итди көзләрдән (31.382—383)

Белә мә'лум олур ки, Искәндәр «дирилик сују» сөһбәтини Чин
фәри заманы, тәхминән Орта Асија, гәдим Түрк торпағында агил
малардан ешидир. Она мәсләһәт верән, јол көстәрән бәләдчиси
ызр да бу торпағын өвладыдыр. Истәр «Искәндәрин гараилыг
нјаја кетмәси» нағылында, истәрсә дә Низамидә верилән бу мәз-
н әслинә — «Билгамыс» дастанына, илк гајнаға даһа чох ујғун
лир. Лакин бу мәзмунун ардынча Низами даһа ики — румлу ра-
ләрин вә әрәбләрин сөјләдији мәзмуну, рәвајәтләри дә хатыр-
дыр.

Румлу равиләр рәвајәт едирләр ки, Илјасла Хызр чешмәјә ке-
р, атдан енир, булаг башында сүфрә ачыр, бириси әјилиб су
мәк истәркән әлиндәки гуру балыг суја дүшүр вә дирилир. Һәр
иси бу судан ичир вә әбәди һәјат газаныр.

Әрәбләр нәгл едирләр ки, Хызр вә Илјас һәјат сујундан ичиб
рини башгасына нишан вермирләр, бири сәһраја чәкилир, о би-
си исә дәнизә чумур. Искәндәр мин зәһмәтлә дирилик чешмәси
ләркән чешмәдән сулу бир чәмән көјәрир. Падшаһын үмиди сө-

рәбләрдә дә (вә башга халгларда да) вар иди. Идеја бөјүк н дүнјәви иди. Јунан әдәбијјаты да, әрәб әдәбијјаты да (вә баш әдәбијјатлар да), истәр-истәмәз бундан бәһрәләнмишди. Бу и әбии нди. Чүнки «Билгамыс» дастаны һәм дә дүнја әдәбијјатын лу китабы, илк мә'нәви гајнағыдыр. «Тарнх Шумердән башлад ы» кимн, дүнја әдәбијјатынын башланғычы, илк чыхыш нөгтә әдим Шумер-түрк әдәбијјатыдыр. Мөвчуд арашдырмалар да, т их вә ағлын мәнтиги дә буну тәсдиг едир.

Мнладдан өнчә III әсрдә Бөјүк Һун императору Мете гонш Чин ордуларынын һүчумларындан, чинлиләрин торпаг, сәрһәд и циаларындан тәнкә кәлир. 201-чи илдә нөвбәти дөјүшләрд бириндә 300 минлик Һун ордусу 320 минлик Чин ордусу илә га шылашыр. Мете тактика—фәнд ишләдир. Чнн императору Као ошуну илә бнрликдә архасынча сүрәрәк кери чәкилмә тактикас лә јорур, елә бир јерә кәтириб чыхарыр вә мүһасирәјә алыр к әр тәрәфдән јоллар бағланыр, мәркәзлә әлагә кәснлир, әрзаг т әнир. Ачындан гырылмаг тәһлүкәси јараныр. Мүһасирә 7 к авам едир. Мете көзләнилмәдән мүһаснрәни ачыр (121.15)...

Мүһасирәнин ачылмасы, императорун хиласы илә бағлы пл утулмасы, елчи-елчинин далынча көндәрилмәси, һәдијјә, бәхши ә с. барәдә нә гәдәр јазсалар, мәсәләни мүхтәлиф јерә јозсалар д әләлнк јер үзүндә һеч кәс бу план һаггында бир мә'лумат әл дә билмәмишдир. Бу «планы», бу сирри һәм гәрб, һәм дә Чинин арихчиләри өрт-басдыр еднб, әсл һәгигәти демәјиб вә ја демә стәмәјибләр. Хүсусилә Чнн алимләри гәсдән бу рүсвајчылығ стүндән кечиб, ону кизләдибләр. Чүнки бу чох ағыр бир мәғл ијјәт иди, дејиләси дәрд дејилди. Метени дујмаг, баша дүшмә ә үчүн белә етдијини дәрк вә шәрһ етмәк үчүн анчаг вә анч үрк олмаг, һәм дә түрк дүнјасына дәриндән бәләд олмаг лазы ди: «Чинлиләр! Мән Мете бирчә охуму корламадан, бирчә гылы ымы коршалтмадан императорунузла биркә 320 минлик ордун ах беләчә мәһв едәр, ачындан өлдүрәрдим! Лакин буну етмәди үрклүјүму көстәрдим. Түрк торпағы мүгәддәсдир, тохунулма ыр. Буну дәрк един!!!»

Метенин әбәдијјәтә говушмасы вә түрк оғлу түрк олмасы үч әкчә бу бөјүклүјү, бу мудриклнји она бәсди. Бу, түрк характе ди. Билгамыс өвлады анчаг белә едәрди.

Түркүн бу бөјүклүјү, мүдриклији бә'зән тарихдә она чох бан аша кәлмишди!..

р. Дөвләтин нүфузлу адамлары һамысы бир сәслә дејирләр: «Бу
а билмәз! Һунлар ән'әнәви чәсарәт вә күчлүлүјү, көк вә тәмәл
ми, бир үстүнлүк (вә бир шәрәф) һесаб едир. Башгасына сығы-
б она хидмәт етмәк исә алчаглыгдыр!» (121.153). Һәм дә бизим
үн даһа мараглысы будур ки, бу факт Чин мәнбәләриндән көтү-
лүб, Чинин өз тарихчиләринин хатырламасы, е'тирафыдыр.
урада бир һәзин нөгтә дә вар. Һуһанјеһ хан Метенин чинли
зындан олан оғлу иди, тәмиз түрк кени дејилди. Буна көрә о
рәфә чәкир. Чинә сығынмағы үстүн тутурду. О, беләдә етди. Ва
 да, нәтичә е'тибарилә империјанын дағылмасына кәтириб чы-
рды...

Бәли, түрк үчүн башгасындан асылы олуб, она хидмәт етмәк
чаглыгдыр! Әслиндә бу гул олмаг, дири икән өлмәк демәкдир.
уларымызын ән'әнәви олараг бизә мә'нәви ирс гојуб кетдији
јрәт, шәрәф һисси беләдир. Бу «адәтләрин», «чәсарәт вә күчлү-
үјүн» әсасы, көкү чох гәдим дөврләрлә бағлыдыр. Бу ән'әнәви
еjфијјәтләр Билгамыс улумуздан кечиб кәлир. Алп Әр Тонгада
аһа да күчләнир, Томирисдә, Атропатда сынагдан кечирилир,
етедә, Аттилада гәләбә илә нәтичәләнир, нәсилләрин әбәди истә
 амалына чеврилир.

Низаминин Мәһинбанусу ејни гәһрәманлыг нәслинин милади
арихдәки давамы иди, ејни гәһрәманлыг гајнагларындан су ичи
амал вә идрак саһиби олмуш гадын һөкмдар иди. Јеканә вәлиәһ
Ширинн о, камил јетишдирмәк истәјир, ону вәфалы, намуслу ол
аға, әчдадларынын, улу бабаларынын јолу илә кетмәјә, онларын
әрәфини, гејрәтини һәмишә горумаға вә уча тутмаға чағырырды
осров вә Ширинин әһвалатындан хәбәр тутан Мәһинбануну
Иринә өјүдүндә бир бејт чох мә'налыдыр. О, Хосровун әсли-нә
абәтилә өзүнүнкүнү мүгајисә едир, өз әсли, көкү илә өјүнүр.

Әкәр о, Ајдырса, биз дә Афитабыг
О Кејхосровдурса, биз Әфрасијабыг (30.115).

«Орхон-Јенисеј» китабәләринин гәһрәманы Күлтәкин вә Ша
Исмајыл Хәтаи бир гәдәр өз сәләфләриндән фәргләнир. Онлар хал
ын бирлијин уғрунда мүбаризәдә өз гардашларына да күзәшт
етмәмишләр. «Бирлик һарда, дирилик орда» мүдрик кәламы әс
ында гардаш халглары бир һакимијјәтдә чәмләмәк, халгы би
ајраг алтында бирләшдирмәк амалы илә гылынч чалмыш, бу мә

ҝиришмиш Бабәкин талеји илә Алп Әрин талеји арасында да би[r] бәнзәрлик вардыр. Алп Әр фарс, Бабәк әрәб ишғалчыларына гар[ш]ы вурушмушду. Һәр ики гәһрәман хәјанәтин гурбаны олмушд[у]. Бабәкин е'дам мәрасиминдә дедији сон сөз бу күнәдәк тарихи си[л]кәләјир, бу күн дә ишғалчылара гаршы өлүм һимни кими сәсләнир[:] «Тәәссүф ки, мән бүтүн бу көпәкләри мәһв едә билмәдим!». Баба[к]ин әлини кәсдикдә ганыны үзүнә сүртәрәк «Инсан өләркән рәнк[и] саралыр, дүшмәнләримин мәни саралан көрмәсини истәмирәм» —[д]емишди.

Әсир дүшмүш оғлуна Бабәкин көндәрдији бу сөзләр әзәмәтл[и] сәсләнир:

«Бир күн азад јашамаг, 40 ил гул олмагдан даһа јахшыдыр!»
Бу сөзләр «Билгамыс» дастанында јухарыда хатырладығымы[з] мәшһур бејтин мәзмунундан кәлмирми?!!..

Оғул Бабәк атаны дәрһал баша дүшәрәк интиһар етмишди. То[м]ирис ана Кирин гурдуғу тәләјә салынмыш — әсир дүшмүш оғлун[у] тә'кидлә Кирдән тәләб етмишди. Оғлу әсирликдән азад олмуш [л]акин анасынын үзүнә чыха билмәмиш, интиһар етмишди... Арада[н] мин илләр — Билгамысдан Томирисәдәк ики мин, ики мин беш јүз[,] Томирисдән Бабәкәдәк исә мин илдән артыг вахт кечсә дә, тә'лим-[т]әрбијә бир, мә'нәви телләр бир, үрәкләр бир, гејрәт бирдир. Тәса[д]үфи дејил ки, Билгамыс, Томирис, Бабәк Вәтән јолунда, һагг-[әд]аләт наминә чарпышмаларда өз оғулларына һәмишә синәсин[и] габаға вермәји төвсијә едир, архадан вурулан оғулларыны лә'нәт[л]әјирдиләр...

«Инкишаф ејни заманда һәјатда баш верән әксликләрин вәһдә[т]индән доғур» — дејирләр. Бу әкслијин тарихи һадисә вә шәхсијјәт[л]әрин талејинә дә шамил етмәк олар. Әкәр 22 ил јаделлиләрә гар[ш]ы өлүм-дирим мүбаризәси апаран Бабәк мәғлуб олуб, бәшәриј[јә]тин ағлына белә кәлмәјән мин-бир әзабла гәтлә јетирилмәсәјди[,] [г]әтл анында да өз дөзүмлүлүјү, дөнмәзлији илә өзүнү тәсдигл[әјиб] [г]ејрәт доғурмасајды, бәлкә дә дүнјаны бу гәдәр дүшүндүрмәз, та[-]рихимизин сәһифәләри бу гәдәр мә'на вә мәзмун кәсб етмәзди...

Азәрбајчан оғлунун бу ибрәтли өлүмү халгымызын, онун давам[ы] [ол]уб кәлән нәсилләринин ирадәлилији, дөнмәзлији рәмзи олмуш[ду]р. Бу өлүм сөзүн әсл мә'насында нәсилләрә ибрәт дәрси олмуш[ду]р.

Бабәкә шаггаланмаг һөкмү верилмишди. Лакин о идеалындан [д]өнмәмишди. Дүшмәнләри она аман истәмәк ...

әсими чаваб вермишди:

«Мән Күнәшәм. Күнәш дә батаркән саралыр!»

Гәһрәман Бабәклә шаир Нәсиминин өлүмләри бир-бирилә нечә сәсләшир, бир-бирини нечә дә тамамлајыр?!

Бабәк вә Нәсими!!

Ана јурдун ики мәрд оғлу! Бири гәһрәман, о бири шаир. Бири алгын гылынч вуран голу, о бири онун гәләм чалан әли.

Бабәк вә Нәсими!!

Ана јурдун ики бөјүк фатеһи! Бири ордулар фатеһи, о бири көнүлләр фатеһи! Өз өлүмләри илә өлмәзликләрини тәсдиг етмиш ики әбәди шәхсијјәт! Ики вәтәндаш! Улу Билгамыс нәслинин давамы!.. Өлмәзләрин, «әбәди һәјата» говушмаларын тимсалы!..

Бабәкин өлүмү, Нәсиминин өлүмү ади өлүм дејилди, өз гејри-ади, шәрәфли өлүмү илә өлүмсүзлүк, әбәдијјәтә говушмаг демәк иди. «Дирилик сују» ахтармаг, «әбәди һәјат» үчүн зүлмәтли јоллар кечмәк нәјә кәрәк имиш ки! Инсан өз ләјагәти, инсанлыг зирвәсини фәтһ етмәсилә әбәдијјәтә говуша билир. Нә гәдәр ки, инсанлыг вар, Билгамыс да вар, Бабәк дә вар, Нәсими дә!..

Дәдә Горгуд өз бәдии исте'дадыны, онун мајасыны улу Билгамысдан алмышды. Биз буну јухарыда һәр ики әсәрин, һәр ики тарихи әдәби шәхсијјәтин үслуб тәрзи, һадисәләрә јанашма вә фикри ифадә үслубунун мүгајисәли тәдгигиндә мүәјјән етдик. Бу јағмалыг руһу һәр ики дастанын мәзмуну вә идеја истигамәтиндә дә мүшаһидә олунур.

Инсанын ики өмрү вар: чисмани вә руһани. «Билгамыс» дастанындакы «әбәди һәјат», «өлмәзлик» проблеминин бир чәһәти «Дәдә Горгуд китабы»нда тарихин кедиши, һәјати тәчрүбә әсасында даһа реал гојулур вә өз һәллини дә тапыр. Инсан үчүн чисмани һәјат елә 140 ил бәсдир, артыгдыр да. Бундан о јана кәрәк дә дејил. Әзәлдән елә инсан өмрү ән чоху бу гәдәр дүшүнүлүб. Руһани өмүр исә әбәди өмүрдүр вә һәр адама гисмәт ола билмәз. Белә адамлар гејри-ади, инсанлығын зирвәси, Танры-аллаһ сәвијјәсидир. Инсанлығын зирвәсинә јүксәлән, һәмишә хатырланыб јад едилән тарихи, әдәби вә елми шәхсијјәтләрдир. Елә тарихи вә әдәби, елми шәхсијјәтләр ки, танрылар да бу сәвијјәни фәтһ едә билмәјибләр!

«Дәдә Горгуд китабы»нын Горгуд Ата, Газан хан, Бејрәк кими нәсилә гәһрәманлары, сөз јох, «Билгамыс» дастаны гајнағындан

əсиб, һәр шеједән кечәр, бу сәдагәтдән, бу чөрәкдән кечмәз.

Газан хандан наразы олан Ич Оғузун (үч Окун) башчысы Ару нтигам алмаг үчүн онун сағ голу Бејрәји арадан көтүрмәк гәра ына кәлир. Бејрәји һијлә илә чағыртдырыр вә дејир кн, биз Газан си олдуг, анд ичдик, сән дә аси ол, анд ич. Лакин о буну еләмир

«Мән Газанын, не'мәтини чог јемишәм,
Билмәзсәм көзүмә турсун!..
Мән Газандан дөнмәзәм, бәллү билкил!» — ***(D.296).***

ар:

Аруз Бејрәји гылынчла јаралајыр. Бејрәк евинә кәлир вә алды ы јарадан өлүр. Газан хан Бејрәјин өлүм хәбәрини ешидиб һөн үр-һөнкүр ағлајыр. Једди күн дивана чыхмыр, көз јашы төкү ејрәјә јас сахлајыр. Билгамыс да досту Енкидунун өлүмүнә бел ғламыш, јас сахламыш, ағылар демишди... Лакин Бејрәјин өлүм аһа ағырдыр. О, хәјанәтин гурбаны олмуш, һәм дә хәјанәт Газа анын дајысы Аруз тәрәфиндән едилмишдир. Бу исә Оғуз ләјагәти ә там зиддир, ону һеч чүр бағышламаг олмаз. Газан хан дајыс рузу өлдүрмәк гәрарына кәлир, гәрар гәтидир. Гаршылашыр ар:

Мәрә, гават! Мүхәннәтлыг илә әр өлдүрмәк нечә олур, мән сан өстәрәјнм!» — деди. Аруз Газанын үзәринә ат салды. Газан ылынчлады, зәррә гәдәр кәсдирәмәди, өтә кечди. Нөбәт Газан әкди. Алтмыш тутам ала көндәрин голтуг гысды, Аруза бир кө әр урды. Көксүндән јалаб дәг өтә кечди. Ат үзәриндән јерә салды арындашы Гаракүнәјә ишарәт етди: «Башын кәс!» — деди. Гара үнә атдан енди. Арузун башын кәсди. Таш Оғуз бәкләри бун өрүб һәп атдан ендиләр, Газанын ајағына дүшдүләр. Сучлары иләдиләр, әлин өпдиләр. Газан сучларын бағышлады. Бејрәки анын тајысындан алды» (D.302—303).

Беләликлә, Оғуз ели нкилнкдән чыхыб ваһид рәһбәрликдә би әшир. Бу исә халгын кәләчәји үчүн рәмзи мә'на дашыјырды. Кү әкннин, Шаһ Исмајыл Хәтаинин апардыглары бирлнк уғрунд үбаризә руһу да бурадан доғмушду, мүбаризәнин өзүлү, кө əһз бу телләрлә бағлы иди...

оанлар, Ҝечиботаран, Бітбан Ишуллануп, Думмуз, Идак ...
р (көзәтчиләр), Сидури ханымы, Убар Тутунун оғлу Дәдә Утна-
шти, кәмичи Уршанабы, Урук ағсаггаллары (вә ја гочалары)
алар вә аналар. Бунлардан башга адлары өтәри чәкилән сурәт-
р, иш көрдүрүлән усталар, мискәрләр, дәмирчиләр, дашјонан
р, дашгојанлар, һејкәлтәрашлар, нәһајәт, һадисәләрә көз гојан
дахилә едән танрылар вә илаһәләр. Бүтүн бу, ашағы тәбәгәдән
тмуш шаһа-сәркәрдәјә вә танрыларадәк олан сурәтләр бүтөвлүк-
о вахткы чәмијјәти — Урук-шәһәр дөвләтини, Шумер халгыны
мсил едир. Нәзәрә алсаг ки, дастан нагисдир, онун тәхминән мин-
исрасы кәлиб бизә чатмајыб, лөвһәләрдән тамам силиниб вә ја
унмасы мүмкүн олмајыб, онда бу сурәтләрдә дә мүәјјән ната
амлыг олмалыдыр.

Дастанда ата вә аналара јүксәк һөрмәт вә еһтирам вар. Аталар
налар өлкәнин бшчысы вә гәһрәманы Билгмыса инам бәсләјир
үшкүл, чәтин ишләрин һәллиндә она көмәк едир, гајғы көстәрир
р.

Әсәрин илк «лөвһә»ләриндән Овчунун гоча атасы диггәти чәлб
ир. О, ағыллы мәсләһәтчидир, јол көстәрәндир. Оғлу, Енкидудән
нышыб дејәндә ки, бир күчлү, гүдрәтли инсан пејда олуб, вәһши-
рлә дуруб-отурур, мәнә ов етмәјә имкан вермир, ағсаггал гоча
луна белә мәсләһәт верир:

«Оғул балам, Билгамыс јашајыр о Урукда.
Ондан күчлү, гүдрәтли адам јохдур дүнјада.
Жет она, уз туткунан.
Данһш һәмин адамын гүдрәтиндән, күчүндән,
О сәнә шәһвәт долу көзәл гадын верәчәк,
Јенсә һәмин адамы јалныз гадын јенәчәк,
Вәһшиләри су үстә о апаран заманда
Гој о гадын сојунсун о әрин габағында,
О гадыны көрән тәк она јахынлашачаг,
Буну көрән вәһшиләр ондан узаглашачаг».

(I л., III, 10—25).

Атанын бу мәсләһәтилә оғул һәрәкәт едир. Ата дејән кими д
нур. Һәр шеј өз гајдасына дүшүр, Енкиду вәһшиләрдән ајрылыб
нсанларла говушур... Өтәри сурәт олса да, бу ата јадда галыр.

Лугалбанда Билгамысын атасыдыр. Онун ады әсәрдә аз, ики-ү
рдә чәкилир. VI лөвһәдә Билгамысла Енкиду мәлакә Иштарын

Бујнузлары апарыб ағалыг јатағынын диварларына вурду.
(VI л., 160).

Бурада диггәти даһа артыг чәлб едән атаја «танры» дејилмәси
ғлунун атаны «өзүнүн танрысы» сајмасыдыр. Һәм дә бу ифада
астан «мүәллифи»нин дилиндәндир. Доғрудур, бундан әввәлки IV
әвһәдә Лугалбандаја «танры» дејилир: «Сәнә јемәк, су верән Тан
ы Лугалбандадыр». Лакин VI лөвһәдә «танры» сөзү тамам хү
усиләшир, «ата» мә'насында ишләнир. Демәли, ата оғул үчүн, ејн
аманда Танрыдыр вә ја Танры сәвијјәсиндәдир. Бурада мәнти
ар, әслиндә оғулу јарадан, дүнјаја кәтирән ата вә анадыр. «Аға
ыг јатағынын диварына вурулан бујнуз» бизим, хүсусилә гәдим
ағалыг» евләриндә дивардан асылан гоша өкүз вә ја марал бујну
, о дөврдән галма адәт-ән'әнәнин јадикары-әламәти дејилми?
мумијјәтлә, «ағалыг јатағы» ифадәси нәзәрдән гачмыр, Урукд
өкмдарын — Билгамысын ајрыча игамәткаһы олдуғуну көстәрир
на Нинсун да бурада јашајыр. Һәлә III лөвһәдә Билгамыс сәфәр
ыхаркән Енкидүјә демишди ки:

«Достум, кәл Екалмахдан јолумузу салаг биз,
Шаһ анасы Нинсунун һүзуруна бујураг.
Бөјүк Нинсун мүдрикдир, һәр шејдән хәбардарды,
Бизә мәсләһәт верәр, доғру јол көстәрәр о».
Әл-әлә тутуб достлар — Билгамысла Енкиду
Екалмаха кетдиләр.
Билгамыс дахил олду шаһ анасы мүлкүнә...
(III л., VI, 15—20).

Демәли, игамәткаһ — «ағалыг јатағы» вә ја «шаһ анасы мүл
ү» Екалмахдадыр. Бу, көрүнүр, Урукда ајрыча бир саһәдир.
Дастанда Нинсун анаја кениш јер верилир.
Сәфәр габағы һөкмдарын анасы илә көрүшү чох мә'налыдыр
у көрүш мүәјјән бәдии мәгсәд күдүр, сөз дејир, фикир сөјләјир
укүнкү хәлги, милли адәт-ән'әнәләримизин улу гајнагларын
дымыза салыр. Оғлунун сәфәр нијјәтини ешидән ана Нинсуну
әлбини губар алыр, кәдәрләнир. Лакин е'тираз едә билмир, анча
анрылардан киләјләнир ки, «нә үчүн оғлунун көксүнә бәлә нара
ат үрәк гојублар? Нә үчүн онун үрәјини јериндән ојнадыблар!
на оғлунун хасијјәтинә бәләдди, ону сәфәрдән гајтара билмир.

Өз гамәтинә лајиг көзәл палтар кејди о,
Синәсинә јарашан бојунбағы да асды.
Белинә гуршаг вуруб, башына тач гојду о,
Икидләрин ардынча бир чам тәмиз су атды.
Пилләләрә чыхыб о, евин дамына галхды.
(III л., II, 1—5).

«Су ајдынлыгдыр, су һәјатдыр» — демишләр. Бу күн дә мәсәл
әр һәјатымызын һәр вахт ишәјарар кәламларыдыр. Бабалар суј
анры сајырдылар. Оғузларда суја бөјүк еһтирам варды, суј
танры»лыға галдырыб диндирирдиләр. Аналар инди дә уғур ди
әмәк үчүн сәфәрә чыхан оғулларын ардынча су атырлар. Бу чо
ваг кечмишимиздән галма адәт-ән'әнәдир. «Евин дамына галхды
фадәси дә мараглыдыр. Кедәнләри јола салмаг, онлара уғур ди
әмәк вә ја кәләнләрн гаршыламаг вахтларында алчаг, јералт
вләрин дамына галхмаг кәнддә-кәсәкдә индинин өзүндә дә вар.
Нинсуи ананын дахили аләми, мүдриклији, аналыг ләјагәт
өзәл, јаддагалан чизкиләрлә верилиб. О, меһрибандыр, оғлун
а, онун досту-сирдашы, гардашлығы Енкидуја дә мүнасибә
ниднр, рәфтары вә данышығында ајры-сечкилик сезилмир.
Гәдим Шумер шәһәр-Дөвләтинин һөкмдарлары бир сыра мәса
әләрин мүзакирәси вә һәллиндә аталарын — гочаларын, ағсаггал
арын вә «шәһәр әрләрнин», јә'ни ордуја гуллуг едән әскәрләри
әсләһәтини динләјир, нәзәрә алырды. С. Н. Крамер бу факта чо
әјүк әһәмијјәт верир. О, белә һесаб едир ки, бурада бнз бәшәриј
тин ән гәднм тарихиндә «парламент демократијасы» илә растла
ырыг. Крамерин фикринчә, ағсаггалларын мәсләһәти, јәгин ки
ената, «әрләрин мәсләһәти» исә парламентин ашағы палатасын
әрабәрди...» (86.99).

Мараглыдыр ки, дөвләтин бу демократик мејиллији «Билгамыс
астанында чох инчә шәкилдә өз әксини тапыб.

Дастанда «Урукун аһыллары», «Һасарлы Урукун гочалары»
Ел ағсаггаллары» адлары илә үмуми шәкилдә Аталар сурәти чан
ныр. Сәфәрләри, иши-күзары, хејри-шәри барәдә Билгамыс мә'
умат, бир нөв «һесабат» верир, онлардан ағсаггал сөзү көзләјир
әсләһәт алыр. Онлар да гәһрәманлара хејир-дуа верир, јол көс
рирләр. Мәсәлән, Билгамыс досту илә ағыр сәфәрә — залым
јбәтли Һумбабаны өлдүрмәјә кедәркән ел ағсаггаллары он
ејир-дуа, мәсләһәт верир:

Биринчи чығыр ачан өз достуну јол ачар.
Сәндән габагда кетсин гој Енкиду, кедәндә
Сидрә кедән јолу о сәндән јахшы билир.
О дөјүшдә чох олуб, вурушмагда маһирди,
Енкиду, гору ону, гору сән өз достуну,
Сән ону гучағында хәндәкләрдән кеч апар.
Биз сәнә тапшырырыг шаһы — беләдир гәрар.
Гајыданда сән бизә сағ-саламат вер ону».
(III л., VI, 2—10).

Дастанда гәһрәманлара елин көз олмасы, аталарын хејир-дуа-ы, нәсиһәти гырмызы хәтт кими кечиб кәлир. Аталар елин, ону әһрәманларынын дајағы кими тәсвир олунур. Бу поезијада јүксә-аилиjјәтдир.

8. ӘДӘБ-ӘРКАН, ӘХЛАГ-ЕТИКА МӘСӘЛӘЛӘРИ

«Билгамыс» дастаны Урук—Дөвләт шәһәринин гајда-ганунла-ы, данышыг мәдәнијјәти, севки-мәһәббәт вә әхлаг-етика норма-арына даир мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Урукда һәјат гајнајыр дамлар шух кејимләри илә диггәти чәлб едир. Онун һәр күн ој-бајрамдыр, Мусиги, сөз-сөһбәт мәчлисләри, рәгс кечәләр шәнликләр вә с. кечирилир. Инсанларын бир-биринә мүнасибәти дә әдәб-әркан, бөјүк-кичиклик көзләнилир. Бөјүјүн бөјүк, кичијн кичик јери вар.

Әдәб-әркан илк нөвбәдә рәфтар вә данышыг мәдәнијјәтинда башланыр. Бу чәһәт өзүнү дастанда ачыг-ашкар көстәрир.

Гәһрәманларын, валидејн вә өвладын бир-биринә мүнасибәт мүрачиәтләри јүксәк һөрмәт вә еһтирама әсасланыр:

Е н к и д ү: *«Достум,* гәһәрләнмишәм, гәм тутуб боғазымы (II л., III, II, 40—41).

Б и л г а м ы с *«Достум,* бурдан узагда, Ливан дағлары вар-дыр» (II л., III, 1—2).

Е н к и д ү: *«Достум,* бир заманлар мән дағлары долашанда Көрмүшдүм о мешәнин дөрд јанында хәндәк вар» (II л., III, 14).

Б и л г а м ы с: *«Достум,* Сидр дағына чыхмаг истәјирәм, мә-умбаба мешәсинә чыхмаг истәјирәм» (II л., III, 27).

Е н к и д ү: *«Достум,* һәмин јухунун јозуму бах беләдир

Билгамыс: *«Әзиз дост,* чох гәрибә дүшүнүрсән бу јердә...»
VII л., II, н).

Бу чүр мүрачиәт гәһрәманларын јүксәк мәдәнијјәтиндән, онла
ын бир-биринә олан мәһәббәтиндән ирәли кәлир. Бу, ејни заманд
нсијјәт элагәләрн, давраныш мәдәнијјәти вә адамларын бир-би
инә сәмимијјәти вә с.-нин сәвијјәсини көстәрир. Белә мәгбу
нсијјәт, данышыгда әдәб-әркан вә һәлнмлик, хүсусилә ата-оғу
ана-оғул мүнаснбәтләриндә даһа артыг нәзәрә чарпыр.

Овчу хәбәр кәтириб, атасына сөјләди:

> **«Ата,** *дағлардан енмиш, бир икид киши кәлмиш...»*
> *Атасы да үз тутуб она белә сөјләди:*
> **«Оғул балам,** *Билгамыс јашајыр о Урукда...»*
> *(I л., III, I, 10)*

> *Ојанараг Билгамыс, јухусуну јозмушду.*
> *Анасына демишди:*
> **«Мәним анам,** *бу кечә јуху көрдүм јатанда*
> *Көрдүм улдузлар дәјир көзүмә асиманда...».*

Вә:

> **«Мәним анам,** *мән јенә јатанда јуху көрдүм».*
> *(I л., VI, 5)*

Мүрачиәтдәки *«достум», «гардашым, «әзиз гардашым», «әз
ост»* вә *«ата», «оғул балам»* вә ја «мәним анам», «мәним оғлум
фадәләрини әсл мәтндән, көкдән кәлән вә дөврүн данышыг вә ү
ијјәтдә ишләк олан мүрачиәт шәкилләри һесаб етмәк олар. Бу
ар һәм дә дөврүн үмумиликдә дил-даиышыг үслубуну мүәјјә
әшдирмәјә көмәк едир. Паралелизм әсасында јазылыб мүхтәли
әдим дилләрә тәрчүмәләрдә белә өз руһуну, илк јазылыш тәрзи
ахлајан јүксәк үслублу «Билгамыс» дастаны кими шаһ әсә
аратмыш халгын чанлы дил мәдәнијјәти дә белә јүксәк олмал
ди ки, дастанда аз-чох өзүнү сахлаја, мүһафизә едә билиб.

Дастанда бәшәр тарихинии илкин, доғма, инчә, һәзин нөгтә
лан әхлаг, етика, севки, аилә-мәһәббәт мәсәләләри өз әксини т
ыб. Бу мәсәләдә дастанын баш гәһрәманлары илә бағлы ики
мүһүм телә диггәт јетирмәк бәс едәр.

1) Енкиду — Шамхат тели

ләр, әр-арвад кими јашајырлар. Бу јени һәјат тәрзи Енкидун тамам дәјишдирир, ону инсанлашдырыр. О, илк дәфә «һәјат не'м ти» — чөрәк јејир, ички ичир, «Руһу ојаныр», «бејни ачылыр гәлбинә севинч долур», «чөһрәсини нур алыр»... Һәмин сәһнә да анда белә тәсвир олунур:

Јава гадын сөз алыб Енкидуја дејир ки:
«Чөрәкдән је, Енкиду, бу, һәјат не'мәтидир.
Сикера ичкинән сән, о, дүнја гисмәтидир»
Енкиду дојаначан, о ки вар чөрәк једи.
Үстүндән једди күјүм сикерадан киләтди.
Онун руһу ојнады, бејни тамам ачылды,
Гәлбинә севинч долду, чөһрәсини нур алды.
Әлләрини каздирди сых түклү бәдәниндә.
Зејтун јағы сүртүб о, бәнзәди инсанлара,
Әјнинә палтар кејди бәнзәди икидләрә.
Јараг-јасаг көтүрүб дөјүшдү ширләр илә —
Нараһатлығы кетди кечәләр чобанларын,
Асланлара күч кәлди, дил тапды гурдларла о
Баш чобанлар динчәлиб кетдиләр јухуја.
Енкиду кешик чәкир, көмәк едир онлара...
(II л., II, III, 10—35)

Аилә һәјаты, једији-ичдији, көрдүјү һәјат не'мәтләри Енкидуј нсани кејфијјәтләр верир, ону әсл һәјата атыр, инсан чәркәсин ошур. Һәјатын чөвһәри, али не'мәти исә севкидир, мәһәббәтдир адындыр, бир сөзлә, аиләдир. Аиләдә севки, мәһәббәт оланд ысганчлыг һисси дә доғур:

Һәмин јава гадынла кеф чәкәндә Енкиду,
Бир дә бахыб көрдү ки, бир адам вар өнүндә.
Јава гадына деди:
«Шамхат, гов бу адамы,
О нијә кәлиб бура? Де көрүм нәдир ады?»
(II л., IV, 9—15).

Мәтләб ајдындыр. Енкидунун инкишаф етмиш инсан һиссләр ара галхыб, һәтта онда гысганчлыг һисси јараныб. Бу исә инса — мәһз севән вә севилән инсана хас мә'нәви-әхлаги кејфијјәт р, аиләни севмәк, онун паклығыны горумаг һиссинин јаранмасы инкишафыдыр. Шамхат Енкиду үчүн артыг севимлидир, һәја

јил. Фәслин ахырында «бешә гәдәр ше'р чатышмырса» да, һәр
лда, бу сөһбәтләр инсанын әхлаги үстүнлүјүнә рәғбәт мејли ил
ғлыдыр. Чүнки ачыгча, дастанын әсас паралелизм үслубуна уј
н шәкилдә дејилир ки:

Тәк һасарлы Урукун шаһына гисмәт олур,
Онунчүн ачыг олур јалныз һәрәмханалар.
Тәк һасарлы Урукда шаһа гисмәтди бунлар,
Онунчүн ачыг олур јалныз һәрәмханалар.
(II л., IV, 27—31)

Бурада вурулан хал аз сөз демир. Чәмијјәтин, халгын мөвчу
лаг-етик нормалары вә «никаһ»а ишарә вурулур ки, бунлар, кө
нүр шаһлара аид олмаја да биләр. Лакин өлкәнин — Урукун
зыркы шаһы Билгамыс о шаһлардан дејил. Онун әхлагы тәми
пакдыр. Бу фикир нөвбәти телдә ачылыр, Билгамысын мә'нәви
лаги кејфијјәти үзә чыхыр.

2) Билгамыс — мәлакә Иштар тели

Севиб-севилмәк, аилә гурмаг шумерләрдә ади јох, чох чидди
с'улијјәтли, әхлаги бир мәсәлә олуб. Буну тәкчә Билгамысын
хсиндә дә мүәјјән етмәк олар. Билгамыс — Иштар мүнасибәтин
бу мәсәлә гојулур вә һәллини тапыр, тәмиз, пак аилә һәјатынын
чә вә һансы шәраитдә мүмкүнлүјү ишыгландырылыр.

Билгамыс Сидр мешәсиндән бөјүк гәләбә илә гајыдыр, шаны
һрәти даһа да артыр, тачыны гојуб тахтында әјләшир. Мәлејк
штар тәклиф едир ки, она әр олсун вә бу мүнасибәтлә Билгамыс
хлу вә'дләр верир:

Деди: «Икид Билгамыс, кәл сән мәним әрим ол,
О јеткин бәдәнини мәнә бағышлакынан!
Јеканә әр олирсан, мән арвад оллам сәнә,
Дүзәлтдирәрәм сәнә алтун чәнк арабасы,
Голлары кәһрәбадан, тәкәри гызыл олар.
Она күчлү гатыр јох, туфанлары гошарлар
Сидр әтри сача-сача гәдәм гој евимизә,
Сән евә бујуранда, дахил оланда бизә,
Өпсүн ајагларыны дөшәмәм, евим, тахтым,

Бојундуруғ алтында кедән өкүзләринин
Әвәзи тапылмасын».

(VI л., 5 — 20).

Лакин Иштар бүтүн бу вә'дләри илә Билгамыса тә'сир едә бил... ир. Чүнки Билгамыса көрә, тәмиз, пак әсаслар, севки вә мәһәббә... зәриндә гурулмајан аилә аилә дејил. Аиләдә мә'нәви учалыг, и... нәт вә шәрәф јохса, бу вә'дләр нәјә кәрәкмиш!? Билгамыс гәт... шәкилдә ону рәдд едир, тә'нәли шәкилдә; «Нијә истәјирсән ки, м... әнинлә евләним?» — суалыны верир вә дејир: «Сәнә һәр шеј... лаһәләрә лајиг әт, хөрәк, јемәк, чөрәк верәрәм, мәлакәләрә лаји... шәрбәт ичиздирәрәм, евини тәмтәрагла, чаһ-чәлалла бәзәрәм, а... арыны тахылла долдурарам...

Анчаг сәни өзүмә арвад еләмәрәм мән!

(VI л., 30).

Сонра Билгамыс мәлакә Иштарын бир чох ишләкләрини үзүн... дејир, күнаһларыны бир-бир сајыр:

Сөјлә, һансы әрини севмисән ахырачан?
Һансы әмәлин, сөјлә шөһрәтләндириб сәни?
Гој сајым нечәсијлә ејш-ишрәт етдијини!
Кәнчлијиндә, илк әрин Диммузијә о ки, вар,
Нәсиб етдин көз јашы, наләләр, һычгырыглар.
Кәнч бир чобаны севдин, о көрпәјә сән гыјдын,
Сонра зәрбә ендириб ганадларыны гырдын...
Бир заманлар севмисән бир кечиотараны,
О кәтириб сүфрәнә күллү көмбә дүзәрди,
О сәнә һәр күн көрпә әмликләрдән кәсәрди...
Сән о бағбан бабаны, Ишулланyну севдин...
Сән она јахынлашдын, фикрини она ачдын:
«Ишулланун, гој сәнин јеткинлијини дадаг,
Сојунуб гојнума кир, сәнинлә биркә јатаг».
О сәнә чаваб вериб деди: «Истәјин нәдир?
Јемәмишәм һеч заман анам биширмәјәни,
Мән јејә биләрәмми намәһрәм хөрәјини?
Һәсир дәјә туфана таб кәтирә биләрми?»
Сән бу сөзү ешитчәк,
Вуруб о күнаһсызы һөрүмчәјә дөндәрдин.

шу мерләрин өз әхлаг-етика нормалары вар. Һәр кәс һәрәкәти, тары, давранышы, әхлаги кејфијјәтләри илә өзү өз мә'нәви аләни үзә чыхарыр. Мәлакә Иштар да бунлардан биридир. Иштар акә олса да мөвчуд чәмијјәт үчүн рүсвајчы гадындыр. Буна ә дә Билгамыс она һеч вәчһлә күзәштә кетмир:

Ән күчлү асланы да севиб бағрына басдын.
Сән она једди дәфә једди чүр гују газдын.
Дөјүшдә ад газанан бир аты да севмисән,
Она гырманч вә шаллаг, јүјән нәсиб етмисән,
Она нәсиб етмисән једди мәнзил кечмәји,
Она нәсиб етмисән буланыг су ичмәји...
(VI л., 50—55)

Билгамысын һөкмранлыг етдији чәмијјәтин әхлаг-етикасына ә, Иштарлар аилә сәадәтиндән тамам мәһрум олмаға лајигдир. әләри ләјагәтли вәтәндаш дејил, мәлакә олса да севилмир. рүнүр, шумерләрдә инсан әхлагы халгын саф һәјат чешмәси и көзләниб, бу мә'нәви не'мәт көз бәбәји кими горуну б.
Мәтндә бағбан Ишулланунун дили илә дејилән:

«Һәсир дәјә туфана таб кәтирә биләрми?!» —

ии суалы дүшүндүрүр. Дастанда аилә гурмаг, севки-мәһәббәт ди чәмијјәт мәсәләсидир. Аиләнин тәмизлији, шан-шөһрәти ијјәтин тәмизлији, шан-шөһрәтидир. Чүнки чәмијјәт өзү аилә- башланыр. Аилә чәмијјәтин илкин гајнағыдыр. Һәјатда исә кәсин өз тајы вар. Аталар көзәл дејибләр: «Ағач сәмтинә јы- ар». Ишулланун демишкән: «Һәсир дәјә туфана таб кәтирмәз». бәттә, бу тај-бәрабәрлик, һәр шејдән әввәл, мә'нәви сафлыг вә из әхлагла өлчүлүр. Бу һәзин әхлаги тел дастанда усталыгла, әри мөвгедән ишләниб. Иштар «јүксәк» тәбәгәнин нүмајәндәси, танрынын гызы, мәлакә олса да, ичтимаи вәзијјәти она көмәк ир. О, истәдији кими атыны чапа, өлкәнин ләјагәтли һөкмдары- әлә кечирә, она арвад ола билмир. Әксинә мә'нәви зәрбә алыр, ша едилир вә сарсылыр. Чүнки чәмијјәтин күчлү әхлаг норма- н, аилә-мәһәббәт ән'әнәси вар. Дастанда бу тел тәсадүфи ол- јыб, чидди, тарихи, ән'әнәви, әхлаги вә тәрбијәви мә'на дашы- . Билгамыс да бу тарихи тели, бу ән'әнәни көзләјир, бабаларын аг етикасына еһтирам вә сәдагәтини көстәрир.

Јығыб ағлашма гурду Буғанын сағрысына.

(VI л., 156—157)

Иштар тәк дејил, онун өзү кимн рәфнгәләри дә вар. О, јүнк әхлаглы гызларла, кәзәјән гадынларла дуруб-отурур. Демәли, Ш мердә, Бнлгамысын һөкмранлыг етдији дөврдә мөһәм әхл стика нормалары илә, әдәб-әркаңла јанашы, налајиг һаллар варды.

Мәлакә Иштар көјләрин әнкинлијинә галхыб ата-анасы га шысында көз јашы ахыдыр. Билгамысдан нитигам алмаг истәјі

Сөјләди ки: «Билгамыс мәни русвај еләди,
Бүтүн ејибләрими мәним үзүмә деди.
Деди күнаһларымы,
сајды нөгсанларымы»
Ану да чавабында гызы Иштара деди:
«Јәгин, Билгамыс шаһы сән тәһгир еләјибсән,
О да ејибләрини сәнин үзүнә дејиб.
Сајыб күнаһларыны,
сајыб нөгсанларыны».

(VI л., 80—88)

Белә бир чәмнјјәтдә, әлбәттә, мәлакә Иштарын өз күнаһ нөгсанларыны көрмәјиб Билгамыс кими ләјагәтли гәһрәман-һөк дара өзүнү тај тутмасы, «арвад олмаг» тәклифи ону тәһгир етм демәк иди. Буну танры Ану да дујмушду, гызына демишди;

«Јәгин Билгамыс шаы сән тәһгир еләјибсән».

Дастанда «танрылар аләми» олдугча мүрәккәб вә зндднјјәт аләмдир.

9. «ТАНРЫЛАР АЛӘМИ» ВӘ ТАНРЫ СУРӘТЛӘРИ

«Билгамыс» дастанында танрылар мүһүм рол ојнајыр. Онл рын нки әсас мәскәни вар. Бири Дөвләт шәһәрн Урук вә он сәмаларыдыр. Ану, Аруру, Еллил, Еја, Еана, Шамаш, Убар Тут нун оғлу Дәдә Утнапишти, Лугалбанда Урукун мәшһур танрыл рыдыр. Икинчнси, Сидр дағы вә онун сәмаларыдыр: Веер, Адду //Әдду, Ирнин вә б. бурада мәскундур. Әждаһа Һумбаба да Си

мәрһәмәтли арвады вар, чәтинә дүшәндә әринә ағыллы мәслә
ләр верир. Мәлакә Иштар беш-алты әрә кедиб бошаныб.
Дастандакы танрылар гәдим бабаларын јаратдығы мифик су-
ләрдир. Онлар көјдән јерә јох, јердән көјә учалдылмыш инсан-
дыр. Лакин бу инсанлар өз гејри-адилији, әфсанәви күчү-гүд-
н, фәалијјәти илә сечилән, буна көрә дә бабаларымызын
әввүрүндә мифләшмиш инсанлар, танрылардыр. Әслиндә, ми-
 өзү һәјатдан доғур вә ја мифолокија анлајышынын әсасы,
ыш нөгтәси һәјатын өзүндән башланыр, һәјатда баш верән геј-
ади һадисәләр вә ја инсан тәрәфиндән көрүлән ағласығмаз,
нүзә ишләр инсан шүурунда бир гәдәр дә шиширдилиб мифлә-
 вә кет-кедә инсанлар үчүн әлчатмаз гүввәјә чеврилир...
Инсанларын адиликдән танрылыға јүксәлмә јолуна даир «Бил-
ыс»да мараглы бир нүмунә дә вар. Белә ки, танрылыға учалмаг
н инсандан сон дәрәчә фәдакарлыг, мүдриклик, бөјүк күч,
дә, чәсарәт, гејри-ади хидмәт тәләб олунур. Убар Тутунун оғлу
дә Утнапишти белә ирадә вә чәсарәти, күчү, көзүтохлуғу, дүнја
ына сусамамасы вә с. кими мүсбәт кејфијјәтләри илә бу мәр-
әјә — танрылыға учалыб. Дашгын заманы көрүнмәмиш фәда-
лыг көстәриб, инсанлары хилас етмиш, гејри-ади фәдакарлыг
 танрылыға учалтмышдыр. Бунун үчүн имкан исә һәр вахт әлә
имүр. Билгамыс мин бир әзаб-әзијјәтлә, зүлмәтли кечидләрдән
ајараг бу сирри өјрәнир. Лакин танрылыг — «әбәди һәјат» она
мәт олмур, там танрылыға галха билмир. Әввәлки кими «јары
ан», јарыдан чоху исә «танры» олараг галыр.

Мә'лум олур ки, Билгамыса гәдәр күчлү танрылыг вә танрылы-
учалма ән'әнәси вармыш. Ану, Аруру, Еллил, Шамаш баш тан-
ардыр. Онларын бу мәртәбәјә нечә учалмалары барәдә дастан-
мә'лумата раст кәлмирик, әсл-нәчабәтләри дә мә'лум дејил. Елә
зыр» танрыдырлар, Бәлкә дә «Лөвһәләр»дән силинмиш вә ја
нмасы мүмкүн олмајан мисраларда бу барәдә сөз дејилиб. Ла-
 әлдә олан мәтндә бу јохдур. Билгамысы Аруру танрысы јара-
б. Анунун тапшырығы илә гүввәтли бир гәһрәманы — Енкидуну
килдән о јарадыб дүнјаја кәтириб, она көзәл нитг, дәрин ағыл
ш едиб. Билгамыса да «дәрја бојда ағыл» верән Ану, Шамаш,
 танрылардыр, Енкидунун она вә өзүнүн дә Енкидуја «өјүдчү»,
ст» олмасыны танры Еллил бујурубса, о да буна сөзсүз разылыг
иб. Бунунла јанашы, Билгамысын анасы Нинсун, атасы Лугал-
да да танрылардан бириди.

Билгамыс досту илә ағыр сәфәрә чыхаркән көјләрә әл тутур, та-
ры Шамашы көмәјә чағырыр:

«Бир јола чыхырам ки, һеч ајағым дәјмәмиш,
Бир јолдур ки, јурдум да һәлә ону көрмәмиш.
Бир күн мән өз хошума
Белә сәфәрә чыхыб, зәфәрлә дә гајытсам,
Онда сәнә, еј Шамаш, дуачы оларам мән».

(II л., III, IV, 2—6)

Билгамысын анасы Нинсун да оғлунун зәфәрлә гајытмасы үч
Шамашын шәрәфинә тә'риф дејир, онун адына «ун гурбаны гәју
вә әлини көјләрә тутуб ибадәт едәјир, ондан көмәк диләјир:

«Нијә бир оғул вердин мәнә сән Билгамыс тәк.
Нијә онун көксүнә гојдун нараһат үрәк?
Ојнатмысан јериндән, о јолдан галмајачаг,
Һумбабанын далынча чәтин јола кедәчәк,
Һеч бәләд олмадығы бир јол илә кедәчәк,
Нә гәдәр ки, кедәчәк, керијә дөнмәјәчәк,
Нечә ки, о чатмајыб Сидр мешәләринә,
Нечә ки, о залым Һумбабаны мәһв етмәјиб,
Нечә ки, јер үзүндән шәр гүввәни силмәјиб...
Ахшамлар динҹлик үчүн евинә чәкиләркән
Кечә кешикчиләрә тапшырасан ону сән».

(III л., II, 10—20).

Достлар — Билгамысла Енкиду Сидр мешәсинә јола дүш
Олмазын чәтинликләрлә үз-үзә кәлирләр. Јатанда гарышыг јух
лар көрүрләр.

Енкиду онун јухусуну белә јозур:

Күнәш үзлү Шамашдыр, сәнин јухуна кирән,
Дарда көмәк әлини һәмишә бизә верән...
Дүнјада көрүнмәмиш бир зәфәр чалачағыг!
Сәһәр тездән Шамашдан шад хәбәр алачағыг!»

(IV л., 12—13, 17а).

Билгамыс јенә јуху көрүр, Енкиду јухуну јахшылыға јоз
Билгамыс танрысы Шамашдан көмәк истәјир, анасынын ибадә
ни, она сөз вердијини хатырладыр:

рбә ендирир, үч ағыр зәрбәдән Һумбаба өлүр. Бурада Енкидунун
илгамыса дедији сөзләр диггәти чәлб едир:

Шамашын гаршысында дил төк, тәшәккүр елә!

Демәли, танры Шамашын көмәји илә гәләбә чалыныр.
Дастанда танрылара мүнасибәт о гәдәр дә мүсбәт дејил. Тан
ылар кинлидир, һиккәлидир, һөкмләр верәркән өкеј-доғмалы
цир, әдаләтсизлик көстәрир вә с. Бу мә'нада да онлар инсандыр
ди инсанлардан сечилмир.
Будур, улу танрылар мәшвәрәт еләјир, чидди бир мәсәлә үзә
индә мүбаһисә апарырлар:
Ану Еллилә тәрәф дөнүб дејир:

«Дағлардан сидри оғурлајанлар өлүмә лајигдирләр».

Еллил дејир:

«Онда гој Енкиду өлсүн, Билгамысса јашасын».

Шамаш она е'тираз едир:

«Буғаны, һумбабаны онлар сәнин көстәришинлә өлдүрүбләр».

Инди күнаһсыз јерә нә үчүн Енкиду өлсүн?»
Еллил она ачыгланыр:

«Онлар бәс сәнинлә һәмишә достлуг етмирми?».

Доғрудур, танрыларын мәшвәрәти вә мүбаһисәси Енкидуну
ухусунда верилир. Билгамыс достунун јухусуну «Сәнин көрдүјү
ухи хејирлидир, уғурлудур» — дејә јозур. Билгамыс досту үчү
алышыр ки, ону бағышласынлар, танрылара үз тутуб Анудан
Еллилдән, Шамашдан она рәһм диләјир. «Онларын бүтләринә са
сыз алтун бәзәрәм!» — дејир. Лакин мүмкүн олмур. Шамашы
көјләрдән буну ешидиб она дедији сөзләр мә'налыдыр:

«Еј шаһ, алтун сәрф едиб бүтә, јорма өзүнү,
Танры кери көтүрмәз сөјләдији сөзүнү.
Атылмыш пүшкү даһа кери гајтармаг олмаз,
Инсан кәлди-кедәрди, дүнјада һеч нә галмаз!»

(VII л., II, ч. III, шш, ч—III).

Енкиду Шамаша јалварыр. Овчуја гарғыјыр: «Овчунун ар
лары гој галсын үрәјиндә!» — дејир. Һирсләнир, ону ади инс
талејинә говушдуран Шамхатын далынча килејләнир, она лә'н
ләр јағдырыр.

Сәнә Билгамыс кими јахшы силаһдаш вериб.
Инди сәнин һәм достун, һәм гардашын Билгамыс
Сәни гојачаг уча, чох улу бир јатаға,
Һөрмәт, еһтирам илә һагг јолу — бир јатаға...

(VIл., III40—50).

Бу сөзләрдән Енкидунун гәзәбли үрәјинә бир аз сәринлик кә-
ир, сакитләшир...

Һадисәләрин кедишиндән белә анлашылыр ки, бу фитнә-фәса
ы төрәдән мәлакә Иштардыр. О, интигам һисси илә јаныр, Бил-
мыса күчү чатмыр, онун әзиз достуну, һәмкарыны арадан кө-
ртдүрүр. Енкидунун дедији бирчә мисрада бу фикир ајдын олур.

Анујла Иштар инди кечмирләр кунаһымдан
(VII л., II, г).

Енкиду өлүр. Билгамысын бундан сонракы һәјат вә фәалијјәти
түнлүкдә «танрылар аләминә» гаршы олуб, һәрәкәт лејтмотиви
бәди һәјат нә үчүн анчаг танрылара верилиб»дир хәтти үзрә
кишаф едир. О, чәтин «әбәди һәјат» ахтарышына чыхыр. Сидури
нрыларын ханымы она гәзәбләнир. Лакин ону јолундан дөндәрә
лмир. Билгамыс хаһиш едир ки, Утнапиштинин јолуну она көс-
рсин. О кетмәлидир:

«Әкәр мүмкүн оларса дәнизләрдән кечәрәм,
Мүмкүн олмаса әкәр, сәһраларла кедәрәм!»

Сидури ханымы бу јолун чәтинлијиндән, кечилмәз дәнизләрдән
һбәт ачыр, ону гајтармаг истәјир:

«Билгамыс о дәнизи адлајыб үзүб кечән
Ким кәлиб кечәммәјиб бура чох гәдимләрдән,
Јалныз гәһрәман Шамаш дәнизи кечә биләр,
Ондан башга һеч кәсдә ола билмәз бу һүнәр!
Јаман ағырлашдырыр кечидләр о јоллары,
Кәсибдир габағыны дәрин әчәл сулары».

(X л., X, II, 20).

Лакин Билгамысы сахламаг олармы?! Сидури ханымы она јол
стәрир, мәсләһәт дә верир:

Билгамыс, дәнизләри, әкәр адлијыб кечсән,

Нәһајәт, Билгамыс Утнапишти илә узагдан-узаға сөһбәт едә
лир. Көрүр ки, өзү илә Дәдә Утнапишти арасында охшарлыг
р. Белә исә нә үчүн о, инсандан ајрылыб, әбәди һәјата говушуб?
с бунун сирри нәдәдир?

«Утнапишти, мән бурдан бахыб көрүрәм ки, сән
Бојдан чох сечилмирсән, елә мәним кимисән.
Көрүнүшдә, дурушда фәргимиз јохдур елә,
Сәнинлә вурушмаға, дүзү горхмурам һеч мән,
Динҹәләндә мәним тәк узаныб динҹәлирсән.
Танры јығынҹағына нечә гәбул олундун,
Де, сән нечә сағ галыб, әбәди һәјат булдун?»
(XI л., 2).

Дәдә Утнапишти —

«Билгамыс, ешит сәнә сөз дејәҹәм,
Танрыларын сиррини сәнә акаһ едәҹәм» —
(XI л., 8).

ә сөз-сөһбәт башлајыр. Сөһбәт чох узундур. Гысача мәзмуну
нәдир: Бу мәртәбәјә чатмасыны, илк нөвбәдә, сәма көзлү Еја
рысына итаәткарлығы илә изаһ едир. Онун мәсләһәтилә өз
икләрини сөкүб кәми дүзәлтмәси, зәнкинлијә нифрәт едиб ру-
у тәмизләмәси вә туфан заманы ҹанлылары кәмијә јығыб хилас
мәси барәдә сөһбәт ачыр. «Сәһәрдән ахшамаҹан күршад лејсан
дығы»ны, «алты күн једди кечә дәли күләкләр әсиб туфанла-
н јер үзүнү дашгынлара бүрүдүјүнү», галхыб дағын башына
хдығыны вә танрыларын да ора јығышдығыны сөјләјир. Бу,
им нағыл вә дастанларымызда «Нуһун туфаны» адландыры-
б, тәрәннүм едилиб. Белә анлашылыр ки, бу дашгыны төрәдән
лил танры имиш.

Дастанда Еллил//Енлил шәр танрысы кими верилир. О, шәр
ләр гәһрәманыдыр; гүдрәтлидир, күчлүдүр. Еллил елә бир даш-
төрәтмиш ки, бүтүн варлыг јерлә јексан олмуш, «танрылар
әри дә ваһимәјә дүшмүш, галхыб көјә Анунун јанына көчмүш-
».

Еллилин төрәтдији дашгын дастанда танры Утнапиштинин ди-
дән нәгл олунур. О, Билгамыса һәмин әһвалаты белә данышыр:

Сүбһүн көзү ачылыб, үфүгә дүшәндә дән,

Анунаклар шамлы машалы јандырдылар,
Онларын парылтысы јерә ишыг салырды.
Уддунун әмалиндән көјләр нура бүрүндү.
Ишыглы нә вардыса, тамам гаралыб сөндү,
Јер үзү чат-чат олуб сыныг көпүјә дөндү.
Биринчи күн ҹәнубдан дәли күләкләр әсди,
Дағлары гәрг еләди, зирвәләрә тәләсди.
Елә бил говғалара бүрүнмүшдү јер үзү
Һәр јан гаранлыг иди, көз-көзү сечмирди һеч,
Көјдән бојлананда да көзә дәјмирди һеч кәс.
Танрылар өзләри дә ваһимәјә дүшдүләр,
Галхыб көјә, Анунун сәмасына көчдүләр...»
(XI л., 95—114).

Дәдә Утнапишти һәјатын сөндүјүнү, һәр шејин мәһв олдуғун «бүтүн бәшәрнјјәтин тамам торпаға дөндүјүнү», анҹаг өз кәми илә Нисир дағына сығыныб чәтинликлә бир неҹә ҹанлыны хил едә билдијини сөјләјир. Сонра, илаһәләр анасы Анунун бу фәлак тә мүнасибәти верилир. Утнапишти сөзүнә давам едир:

Илаһәләр анасы Ану да кәлиб чыхды,
Тахмышды алтун гашлы көзәл бојунбағыны:
«Еј танрылар! Бојнумда әвәзсиз даш олаҹаг
О мәним әбәдилик јаддашымда галаҹаг.
Бу тарихи күнләр дә хатиримдә олаҹаг,
Онлары өмрүм бoју унудан дејиләм мән!
Еј танрылар! Јығышын, јахын кәлин гурбана,
Тәк Еллили гојмајын, бу гисмәт дејил она.
Чүнки о дүшүнмәдән белә дашгын төрәтди,
Мәним адамларымы өлүмә дүчар етди!»
(XI л., 160—169)

Белә анлашылыр ки, тәк бирҹә кәминин хиласы да Еллили зәбләндириб.

Дастанда танры Ејанын да Еллнлә, онун төрәтдији фәлак мүнасибәти диггәти ҹәлб едир. Еја, она нифрәт бәсләјән Елли дејир:

«Сән мүдрик гәһрәмансан, танрыларын ичиндә!
Нијә дашгын јаратмаг фикри јаранды сәндә?
Күнаһларын үстүнә бир күнаһ даһа кәлди.
Сән тәгсири оланын үстүнә јүклә тәгсир.

Бу чүр туфан гопарыб, дашгын төрәтмәкдәнсә,
Вурғун кәлиб онлары бир-бир вурса јахшыјды!..»

Бурадан бир даһа ајдын олур ки, Еллил шәр танрысыдыр. Ону алдырдығы туфан, төрәтдији дашгын јер үзүнә, инсанлара ағы фәлакәт кәтириб. Бирчә кәми вә онун ичиндә бир гәдәр «руһ» - чанлы хилас ола билиб ки, она да Еллил гәзәбләнир:

«Бу нечә руһдур, көрән салдмат галыб һәлә.
Кәрәк сағ чыхмајајды туфандан бир кәс белә».
(XI л., 172).

Бурада Ејанын дилиндән дејилән «Сән мүдрик гәһрәмансан та… ылaрын ичиндә!» фикри вар. Онун русчасы беләдир: «Ты-геро… мудрец, меж богами!». Көрүнүр, бу фикир тә'нә илә сөјлəни… Чүнки әмәлләринә көрә она мүдрик сифәти јарашмыр. Онун әмә… илә гаршылашдырылан, мүгајисә едилән бәнзәтмәләр дә буну тә… диг едир. Танры Еја дашгынын төрәтдији фәлакәтләрин һеч нә ил… мүгајисәјә кәлмәјән чох ағыр вә шәр иш олдуғуну дөнә-дөнә ону… үзүнә садалајыр. «Авеста»дакы Әһримән (Анһра Манју) бу ш… гүввәнин халг тәфәккүрүндә бир даһа јенидән чанландырылм… ы, тәкмилләшмишидир. Әһримән бүтүн мәнфи кејфијјәтләри… Еллили тамамлајыр вә ондан хејли ирәли кедир...

Дастанда Еллил танры сурәти зиддијјәтли верилиб. Әмәлләр… нә она верилән сифәтләр ујушмур. Утнапиштинин дили илә Елл… нин үнванына дејилән «Бизә бөјүк гәлбијлә хејир-дуа верди о» фи… ән дә тә'нәли тә'сир бағышлајыр:

«Бизә бөјүк гәлбијлә хејир-дуа верди о:
«Утнапишти адам иди.
Индән белә танрылара тај олачаг!
О әбәди сағ галачаг,
Улу-улу чајлар үстә јурд салачаг!»
(XI л., 190).

Бу һадисәни Дәдә Утнапишти Билгамыса белә сөјләјир:

«Де, сәнинчүн ким јығарды
танрылары бу мәчлисә?
Сән дә арзуна чатасан,
әбәди һәјат тапасан».
(XI л., 195).

нрылары бу мәчлисә?». Jә'ни бир дә елә бир шәраит һарадан раначаг ки, танрылары бир мәчлисә јығыб онлара өз гәһрәманғыны, мүдриклијини көстәрә, тәсдиг едә биләсән. Бурада минләр боју сынаглардан чыхараг, фәлсәфи мүддәа шәклинә дүшүб лмиш бир кәламын илкин тели, өзүлү гојулмуш олур: «Һәр шеји кт мүәјјән едир. Һәр шеј заман, мәкан вә шәраитдән асылыдыр».

Мәсәләнин маһијјәтинә диггәт едилсә, инсанын исте'дады, гәһманын учалмасы, мөвге газанмасы, јә'ни өзүнү-тәсдиги заман вә раитдән асылыдыр. Әзәлдән белә олмушдур. Бурадан да «тан» анлајышынын доғулушу, бу мәфһумун мәһз инсанлыға хидмән дәрәчәси илә бағлылығы мәсәләси ортаја чыхыр. Сонралар, ман кечдикчә үмумтүрк тәфәккүрүндә — «Авеста»да, «Орхоннисеј» китабәләриндә бу анлајышын даһа да јығчамлашыб элтмаз «Уча көјләр» олмасы, көрүнүр, бу фикрин давамы вә иншафыдыр.

«Билгамыс» дастанында хатырланан, мүәјјән һадисә вә мүнабәтләрлә бағлы һаггында данышылан танрылар өзлүјүндә бир стем тәшкил едир. Лакин Шумер-Бабил елми дини-фәлсәфи рүшләри вә тәсәввүрләриндә дикәр танрылардан да сөһбәт ачыр. Бунлары да бура әлавә етсәк, көз өнүндә гәдим дүнјамызын нкин танрылар аләми чанланмыш олур. Бу барәдә һәлә о занлар хүсуси елм саһәләри фәалијјәт көстәрирмиш, алимләр дгигат әсәрләри јазырмыш: «Бабилләр астрономија вә астролојаны јүксәк гијмәтләндирмишләр, онларын тәсәввүрүндә Танры ма чисимләринин вүчудунда мүәјјән реал шәкил алырды. Сини Шамашы — Аја вә Күнәшә, Мардуку — Јупитерә, Нергалы — арса, Иштары — Венераја, Набуну исә — Меркурија ујғунлашрырдылар. Тез-тез бу улдуз рәмзләрилә һәмин танрылары ифадә ирдиләр. Бабил, онлардан габаг исә Шумер елм хадимләри јлә бу сиррли елмлә мәшғул олурдулар» (113.168).

«Билгамыс» дастанында инсанла танрыларын, олумла-өлүмүн гајисә вә гаршылашдырмалары вар. Инсанла танрылар белә гајисә едилир:

Инсан ајран кимидир, танрыларса јағ кими,
Инсан саман кимидир, танрылар бугда кими.
(X л., V, 40)

Өлүмлә-өлүм белә гаршылашдырылыр:

Гәзәбли, гәддар әҹәл адама вермәз аман,
Әбәдими тикирик евләри тикән заман?...

Бунунла белә, дастанда танрылара мәһәббәт јохдур. Чүнки та
рылар һүнәрвәр олсалар да руһани камиллик сәвијјәсиндә деји
ләр. Онларда һүнәр руһдан ајрылыб. Бу һәгигәти онларын би
биринә мүнасибәтләри, тә'нәси вә ја бир-биринин ич үзүнү ачь
көстәрмәси дә тәсдиг едир.

Билик, мүдриклик сәлаһијјәти Билгамысын әсас кејфијјәтидн
Әслиндә, о, бу кејфијјәтлә мәшһурлашыб, дилләр әзбәри олу
әсрләри, мин илләри адлајыб кәлиб, «һәр шеји билән», «дүнјань
ләр үзүнү көрән адам» кими шөһрәт газаныб. Буна көрә дә, ону
на мүгајисәдә танрылар балача гәһрәманлардыр. Һәр билән Би
гамыс олмур, анчаг билмәјәндән гәһрәман чыхмаз. Билгамы
гәһрәманлығынын бәнзәрсизлији билијинин јүксәклијн илә өлч
үр. Бу чәһәтдән Билгамыс танрылардан артыгдыр, һәтта дост
Енкидүјә өлүм һөкмү кәсән баш танры Еллилдән дә гат-гат үсту
дүр. Чүнки Билгамысын гәһрәманлығы шәр гүввәләрә гаршыды
бәшәријјәтин кәләчәјинә, «пис көзләри чыхармаға», «шәр очагл
ы сөндүрмәјә» хидмәт едир. Кәрәкли, мүдрик әмәлләрә, инса
ығын тәмизлијинә вә горунмасына јөнәлдилир. Танры Елли
һүнәрлидир, гәһрәмандыр, анчаг бу һүнәр, гәһрәманлыг мә'нәв
дејил. Онун гәһрәманлығы антибәшәри јөн алыр, инсанлара фәл
кәт кәтирир...

Билгамыс Танры ола билмир, чүнки онун гәһрәманлығы мә'н
и гәһрәманлыгдыр. Билгамысын гәһрәманлығы танрылыгдан а
ыгдыр. Дастанын бәдии нәтичәси, јә'ни улу бабаларымызын с
өзү, нәсилләрә төвсијәси будур...

Јунан әдәбијјатында тәсвир олунан аллаһлар илә Шумер та
ылары арасында үзви бир јахынлыг, бәнзәрлик вар. Һомери
Иллиада»сы «Билгамыс» дастаныдан чох сонра јаранмышды
Дастанын шифаһи шәкилдә һәлә ондан да мин ил әввәл јаранд
ына бахмајараг, о, миладдан өнчәки II миниллидә Ассуријан
әркәзи Ниневијанын зәнкин китабханасында кил лөвһәләрә ј
ылмышдыр. I мин илликдә исә һөкмдар Ашурбанапал (м. ө. 669—
36-чы илләр) китабханасынын гијмәтли китабларындан иди.

«Билгамыс» дастаны јунан әдәбијјатына күчлү тә'сир көстә
иншди. Дүнја әдәбијјаты тарихиндә танрыларын инсан шәклинд
әсвири «Билгамыс» дастаны илә башланыр, илк сөз бу дастанд
ејилир. Јунан аллаһлары да Шумер танрылары кимидир. Онлар д
адисәләрин кедишинә бу вә ја дикәр шәкилдә мүдахилә еди
ејир вә шәр ишләрә гарышыр, бир-бирилә вурушур вә с. Алла
ар өзләри һиссијјата гапылараг гәрәзкарлыг едир, һијләкарли

на мүкәммәл ишләнә. Онлар реал һәјатдан таныјыла ...
ыблар. Өз мө'чүзәләри, бөјүк әмәлләри илә инсанлары идарә етәк, онларын тале-мүгәддәратыны һәлл етмәк сәлаһијјәти газаныбр. Бунунла белә, инсана хас мәнфи—гәрәз, нифрәт, әдаләтсизлик, рәфкешлик кејфијјәтләрини дә тамам нтирмәјибләр.

10. ШУМЕР МИФЛӘРИ ВӘ «БИБЛИЈА» ҺЕКАЈӘЛӘРИ

Зәнкин Шумер-Бабил мәдәнијјәти бәшәр сивилизасијасынын әләлик нлк мәнбәји, чыхыш нөгтәсидир. Буна көрә, дүнјанын көромли алимләри, шумершүнас вә дикәр тәдгигатчылары бу һәгигәтән јан кечә билмир, өз сөзүнү дејир, фикир вә рә'јләрннн сөјләјирәр. Бу мә'нада Шумер мифләри вә «Библија» һекајәләри параели, онлары бир-биринә бағлајан телләр вә буна алимләрин мүнаібәти диггәти чәлб едир.

Чох гәдим заманлардан инсанлары «Каинатын вә ннсанын јаанмасы» мәсәләси мәшғул етмиш, Шумер әчдадларымыз бу барәә дүшүнмүш, өз илкин мнфик тәсәввүрләрини јаратмышлар. Бу әсәләдә илк сөз, илк мнфик анлајыш, мәзмун гәдим шумерләрдә ејдана кәлмиш, сонра дикәр халглара кечмнш, өзүнү мүхтәлиф әвајәтләр шәклиндә көстәрмншдир.

«Библнја»да «каинатын вә инсанын јаранмасы» кнми чидди мәәләдә эксинн тапан бир сыра мүһүм мүддәалар, илаһи-динн мәзун-рәвајәт вә сөһбәтләр мәһз Шумер гајнагларындан кәлир. Ачыг шкар сезилир ки, бә'зи редактәләр, артырыб-әскилтмәләр, адәјишикликләри вә с. нәзәрә алынмагла, илк мәнбә, гајнаг ејнидир Иумер мифләридир.

Шумер мифләриндә дејилир: «Башланғычда каинатын бүтүн арлығы бөјүк Океанын долу сујундан ибарәт олмуш»дур. (96.23)

«Библија» һекајәләриндә дејилир: «Әввәлчә... Јер бнчимсиз алда, адамсыз вә бош имиш вә әбәди гаранлыға далыбмыш, һәрәф анчаг су илә өртүлүбмүш» (72.21).

Бу, каинатын әввәли барәдә ејни тәсәввүр, ејни фикирдир — үнја моделн вә онун мифоложи гурумудур. Әввәл Шумер мифиндә ејилиб, јараныб сонра «Библија»ја вә башга динләрә кечиб.

Мараглыдыр, түрк вә бнр сыра дикәр халгларын «Јарадылыш астанлары» да каинатын вә инсанын јаранмасы һаггындакы бу икир, бу дүшүнчә, бу моделлә башланыр.

нда дәнизә бәнзәр гарышыглыгда, дәнизә сәнзәр гаранлыгда бир
ос варды» (129 а. 31).

Алман «Јарадылыш дастаны: «Һәлә һеч бир шеј јарадылма
ышды. Каинат учурума бәнзәјән бөјүк бир бошлуг һалындајкән
бошлуғун гузеј тәрәфиндә тутгунлуг вә гаранлыг өлкә јаран
...» (129 а. 34) вә һб.

Бүтүн бу фикир вә дүшүнчәләрин бу дәрәчәдә бир-биринә ујғу
лмәси тәсадүфи дејилдир. Мәзмун ваһид бир гајнагдан кәлир
умер мифләринин чох гәдимлијини вә «Шумерин тарихин баш
анғычы» олдуғуну нәзәрә алсаг, бу илк тәсәввүр, бу илк дүшүнчә
модел мифоложи гурум шәклиндә орадан дүнјаја јајылыб; «Ја
адылыш дастанлары» мајасыны да бурадан алыб.

«Библија» да бу фикри һарадан алмыш, һарадан көтүрмүш
ур-олсун, илкин гајнаг, башланғыч Шумер мифләридир. Мәсәлә
ү-өзлүјүндә чидди арашдырмаја мөһтачдыр...

«Шумер мифләри вә «Библија һекајәләри» сөһбәтимизә гајы
г.

Чох сонраки дөврләрин дини китабы «Библија»да илк инсан —
-арвад олан *Адәм* вә *Һәввадан* данышылыр, онлар барәдә ма
глы һекајәләр сөјләнилир. Бу мәзмунун, бу фикирләрин тарихи
сә даһа гәдимдир. Гәдимлијин дәгиг мүәјјән етмәк чәтин олса да
умер мифләриндә бу барәдә кениш мә'лумат вар. Бәшәријјәтин
гәдим епосу сајылан «Билгамыс»да да бу модел вар. Тарихи
сә дәгиг мә'лумдур: м. ә. III миниллик. Демәли, бу мәзмун «Бил
амыс»дан да чох әввәлләр мөвчуд имиш ки, ән'әнәви олараг ши
аһи шәклидә јаддашларда јашајыб, кәлиб дастана да дүшүб, ора
ан да «Библија»ја кечиб, дүнја моделинә чеврилиб.

Шумер мифләриндә илк танры-инсанлар Ан вә Ки чүтү, әр
аваддыр. Ан вә Ки Көј вә Јер тимсалында тәсәввүр олунур
әшәријјәтин илк ата вә анасы, бүтүн чанлы аләмин сәбәбкары
арадычыларыдыр. *Адәм* ата вә *Һәвва* ана да бурадандыр, моде
ирдир.

Бәшәријјәт — инсанлыг мәһз бу улу ата вә анадан башлајыр
у ата вә ананын, јә'ни Көј вә Јерин мәһәббәтиндән, ата Көјләрин
од-күнәш, һава-күләк, јағыш-су) вә ана торпағын гозуимасындан
раныб. Үмумән чанлы варлыг (һејванат вә нәбатат) да бу мәһәб
әтдән ајры мөвчуд дејилдир...

Шумер мифләриндә дејилир: «Ан вә *Кинин* никаһындан Ен
ил вә Енки танрылары доғулду... Енлилин баш көмәкчиси гарда

унудур, модел бирдир, тәрҹүмә олунуб, әхс едилиб.

Шумер мифләриндә дејилир: «Улу баба Көј вә ана Јер бир... ириндән әбәди араланды... Јерин саһиби Енлил олду. О, јерин тә... рта даирәсиндә Ниппур шәһәрини салды вә орада танры илаһ... әри јерләшдирилди» (96.35).

«Библија» һекајәләриндә дејилир: «Адәм вә Һәвванын нәсл... әдричлә јерә јерләшди» (72.32).

Бу паралелләрин нә демәк олдуғу ајдындыр: илк гајнаг, чыхы... өгтәси Шумер мифләридир. Модел Шумердән көтүрүлүб. Бун... өрмәмәк мүмкүн дејил. Алимләр буна инаныр, ону објектив ш... илдә шәрһ едир, мә'лум һәгигәти дөнә-дөнә тәсдигләјир. Бу һәги... әтләрдән бири «Библија»да мүһүм һадисә кими верилән «Нуһу... уфаны» вә онун шумерләрлә бағлы олмасы мәсәләсидир. Бу мү... асибәтлә З. Косидовски мараглы бир һадисәни хатырладыр. Ин... илис алими Ҹорҹ Смит Нневијадан көндәрилмиш вә Британиј... узејиндә сахланылан Шумер јазы лөвһәләрини арашдыраркә... әччүб гаршысында галыр. «Лөвһәләри охудугда өз көзүнә инан... ыр. Белә ки, орада туфан барәдә сөһбәтә даир фрагментләр та... ыр. О, дәрһал онлары чап етдирир. Ријакар инкилис викторина... ары тәрәфиндән исә она гаршы е'тираз далғасы галхыр. Бу мә... ада ки, «Библија» мүгәддәсдир, илаһи китабдыр. Онлар бу фи... ирлә разылаша билмирләр ки, Нуһун тарихи—мифи шумерләрдә... өтүрүлүб. Онларын рә'јинҹә, о шеј ки, ону Смит охујуб, бу даһа чо... әсадүфи охшарлығын тәфсилаты ола биләр» (72.32., 33). Лаки... мит тәслим олмур. Бабилистана јола дүшүр вә онун фикрин... амамилә тәсдиг едән мә'лум һекајәнин чатышмајан һиссәләрин... ә әлдә едир *(Шәкил 2)*.

Көрүндүјү кими, «Библија»нын әсас мәзмуну, дини мәсәлә... ин гојулушу вә шәрһиндә «Шумер мәдәнијјәти варислији» мүһү... ол ојнамышдыр. Бурада инкилис викториналарынын «е'тира... алғасы» да тәбии көрүнүр. Нуһ (Ној) Адәм вә Һәвванын нәслин... ән олуб, туфан заманы бөјүк фәдакарлыглар көстәриб. Бу Танры... нсанын ады «Билгамыс» дастанында *Убар Тутунун оғлу Дәд... Утнапишти* шәклиндә хатырланыр.

«Билгамыс»да:

Дәһшәтли лејсан-туфан көзләнилдијиндән хејир танрысы Еја... ын көстәришилә Убар Тутунун оғлу вар-дөвләтиндән, мал-мүлкүн... ән, ев-ешијиндән әл чәкиб кәми дүзәлтди, ән ваҹиб олан шејләри... үлфәтини, нәслини кәмијә јығды, хилас етди. Танрылар исә Көј...

Мән нәфәслиіи ачдым, үзүмә ишыг дүшдү
Бахдым сакит дәнизә, көрдүм гәзәби сөнүб
Бүтүн бәшәријјәтсә тамам торпаға дөнүб...
(XI л., 127—130а).

«Библиіа»да:

«Танрынын көстәришнлә Нуһ//Ноj кәми дүзәлтди вә онун бүтүн вә јыртыгларыны чөлдән вә ичәридән гатранлатды... Нуһ һеј-лары вә һәр нөв јејиити илә биркә аиләсини кәмијә јығды. Јед-күндән соира јағыш төкдү, гырх күн, гырх кечә давам етди... түн чанлылар — инсанлар, һејванлар, гушлар мәһв олду...» .22).

Һәр ики китабдә һәтта бә'зи деталлар да бир-бринә ујғун ир. Мәс.:

«Билгамыс»да:

Кәмидән сөһбәт ачылараг дејилир:

«Саһәси бир һектарын үчдә бири оларды,
Іанларын һүндүрлүјү дүз ијирми дирсәк,
Уст јанларын һәрәси, ајрылыгдача тәк-тәк
Оларды нә аз, нә чох, дүз јүз ијирми дирсәк...»
(XI л., 50).

«Библија»да:

«Кәминнн узуилуғу үч јүз, енн әлли дирсәк, һүндүрлүјү отуз сәк иди...» (72.22).

«Билгамыс»да:

Кәмини «слин әрәнләри», «күчлүләр», «ушаглар» имәчнлнклә ур; дүзәлднр (XI л., 50).

«Библија»да:

«Кәмини Нуһун огланлары (үч оглу) гурур, дүзәлдир» (72.23).

«Билгамыс»да:

Туфан јатыб јағыш кәсиләндән сонра Убар Тутунун оғлу селин-ун нә гәдәр галхдығыны, су басмајан торпаг саһәси олуб-олма-ғыны јохламаг үчүн кәмидән көјә көјәрчин, гарангуш вә гузғун ахыр ки, көрәк гонмаға јер вармы?

«Іеддинчи күн кәләндә
Мән көјәрчин чыхарыб ону бурахдым көјә,
Көјәрчин учду-учду, кедиб дөнду керијә,
Гонмага јер тапмады, бир дә кери гајытды.
Гарангушу чыхарыб, ону бурахдым көјә,

«Биб..иjа»да:

Ејнилә бу сәһнә тәкрар олунур, «гонмаға јер тапачагмы?» дејә Нуһ көјә гарға вә көјәрчин бурахыр: «Нуһ гырх күн дә кө... ләди, сонра пәнчәрәдән гарға бурахды ки, билсин көрәк о, гуру ј... тапачагмы, амма гуш динчәлмәјә јер тапмајыб тезликлә гајытд... Једди күндән сонра о јенидән ону бурахды вә онда ахшам ус... димдијиндә зејтун будағы илә гајытды. Бу о демәк иди ки, торпа... да, һардаса артыг гуру ачылыр. Нуһ јенә једди күн көзләдн... үчүнчү дәфә көјәрчини бурахды, бу дәфә о, гајытмады, демәк, а... тыг торпаг гурујуб» (72.22).

«Билгамыс»да:

Убар Тутунун оғлу танрылара миннәтдарлыг һиссилә гурб... кәсир, көјләрә тә'риф дејир:

> *«Мән чыхыб дөрд тәрәфин*
> *дөрдүнә гурбан вердим,*
> *Галхыб дағын башына көјләрә тә'риф дедим»*
> *(XI л., 140).*

«Библиjа»да:

«Нуһ кәмидән чөлә чыхды вә сәчдәкаһ дүзәлтди, хилас олд... ғуна көрә, танрысына гурбан кәсди» (72.23). Вә с.

Бу мисалларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Лак... дејиләнләр дә һәр шеји тәсдиг едир. Буна көрә дә С. Н. Крам... јазыр: «Билгамыс»да туфан барәдә гәдим јәһуди мүәллифләрин... јаратдығы һекајә орижинал рәвајәт дејилдир. Чорч Смитин «Би... гамыс» епосунун XI лөвһәсини дәгигләшдирдији дә бизә мә'лу... дур. Бунунла јанашы, туфан барәдә бабил мифинин өзү дә әсли... дә илк Шумер гајнағындан көтүрүлмәдир» (79.175).

Шумер мәдәнијјәти һаггында алман алими Ф. Деличин бу фи... ри дә мараглыдыр: «Бабилистан әразисиндәки газынтылар би... Ассурија свилизасијасынын IV миниллијә, јә'ни о вахта гәдәр... әлкәнин, көзләнилмәјән, ағыла белә сығмајан јеткин инчәсәнәти... мәдәнијјәтини — Ассурија свилизасијасынын әсасларыны ашк... етди. Биз баша дүшдүк ки, тарихин дәринлији һинд-керман вә ... мит халгларында дејил, шумерләрдә—бөјүк Бабил мәдәнијјәтин... јарадычыларындадыр». «Шумер али каһининин Берлин музејин... сахланылан, јахшы галмыш башынын тәсвирини бәлкә дә бәш... нәслинин илк чағынын нәчиб нүмајәндәси һесаб етмәк ола... (109.9, 10).

ЈАШЫ — 12000 ИЛ!

Азәрбајчан, үмумиликдә түрк, һабелә дикәр Шәрг халглары р ил «Јени ил» вә «Гурбан» бајрамларыны тәнтәнә илә гејд едир, нлары өзләринин милли бајрамлары сајыр. Бу бајрамлар бизим Іуһ әјјамындан галма» адәт-ән'әнә вә мәдәнијјәтимиздир.

Лакин индијәдәк елми әдәбијјатда вә тез-тез мәтбуатымызда бу јрамлары сон дөврләрә кәтириб чыхарыр, каһ Чәмшидин тахта хмасы, каһ ислам дини көрүшләри вә с.-лә бағлајырлар. Бүтүн фикирләр сәһвдир, елми әсасдан мәһрумдур. Шумер улулары-ызын гәдим мәдәнијјәти, адәт-ән'әнәләри, һәјат тәрзи, мә'нәви әми вә с-лә азачыг танышлыг әсл һәгигәти ашкар едир, һәр чүр ассыз фикирләрә сон гојур.

Шумер-түрк ағлы вә зәкасынын кәшфи јени илин илк күнү-н — јазын, баһарын тәнтәнә илә гаршыланмасы, бајрам едилмә- түрк халгларынын Ата руһунун јашантысыдыр.

Бу бајрамын тарихи чох гәдимдир. Һәлә 12 мин ил бундан вәл јени ил шәнлији хатырланыр, һөрмәтлә јад едилирди.

Лакин бу бајрам инди биздә «Новруз» бајрамы ады илә мәш-рдур. Бу ад исә бизим дејил, фарс сөзүдүр. Бәс нечә олуб ки, бу ы алыб?

Инсанлығын, бәшәр тарихинин илк бајрамларындан, әзиз күн-риндән бири, бәлкә дә биринчиси олан јени илин башланғычы, зын, баһарын кәлиши, илк күнү вә бу күнүн тәнтәнә илә гаршы-нмасы, гејд олунмасы тәбии көрүнүр. Вә тәсадүфи дејил ки, әрг халглары — әрәбләр, фарслар вә б. бу әзиз күнү, тарихи өз-ринә чыхмаға, «өзүнүнкүләшдирмәјә» чалышмыш, мүхтәлиф ғларла өзләринә бәндләмәјә сә'ј көстәрмишләр. Түрк алими Макас јазылы вә шифаһи гајнаглара иснадән бу барәдә мараг- фактлар кәтирир:

1) «Һәзрәт Әлинин доғум күнүдүр»;

2) «Һәзрәт Әли илә Фатиматүз-Зәһранын евләндикләри күн-үр»;

3) «Һәзрәт Әлинин хилафәтә чыхдығы күндүр»;

4) «Күсүлү адамларын барышмасы үчүн һәзрәт Әли тәрәфиндән лан едилән бајрамдыр»;

5) «Һәзрәт Мәһәммәдин пејғәмбәрлик хәл'әтини кејдији күн-үр»;

6) «Јунус пејғәмбәрин балығын гарнындан чыхдығы күндүр»;

7) «Нуһун кәмисинин торпаға отурдуғу күндүр»;

дән сонра һәр јердән чох бәјәндији Азәрбајҹанда 21 мартда бн тахт гурдуруб отурдуғу күндүр»;
12) «Адәмин јарадылдығы күндүр» (131.82—86).
Вә һб.
Мүәллиф ајры-ајры мәнбәләрдә бу бајрамын доғулушунун даһ башга мүхтәлиф һадисә, ад, јер, мүнасибәт вә с-лә бағландығын гејд едир. Көстәрилән бә'зи фактлар бир гәдәр һәгигәтә јан ало ка әсл сөзү демир. Чүнки бу фикирләрин һеч бир елми әсасы јох дур, сахтадыр. Мәсәлән, нечә ола биләр ки, әзиз бир күн, бајра бу гәдәр һадисә вә ја мүнасибәтләрлә бағлансын: тәкчә Һәзрә Әли илә бағлы 4 јерә бәнд едилир. Демәли, ујдурмадыр. З. Мака раст кәлдији, арашдырдығы дәлилләри садаламагла, китабыны «Нәтиҹә»синдә ејһамла өз сон сөзүнү дејир, фикрини бајрамы «Новруз» ады үзәриндә ҹәмләјир: «Тәбири ҹаизсә, чочуғун ан ә атасы биз, ад атасы исә фарс олду» (124а. 120) — дејир. Нә үчү бәс ад фарсҹадыр? — суалы гојулур. Амма ҹаваб верилмир.
Бу суалын ҹавабы вар.
«Јени ил» вә ја «јаз» — «баһар» бајрамынын әсл тарихинин из әнилмәси һәгигәтин нә јердә олдуғуну ашкар едир.
Тәдгигатчылар тәсдиг едир ки, гәдим Шумердә мүхтәлиф мүна ибәтләр, инам вә дүнјакөрүшләри илә бағлы чохлу шәнликләр ени ил, гурбанвермә, андичмә вә с. бајрамлар вар иди. Бунла адәтән шән, мүһүм һадисәләри јадетмә, јоласалма вә с. мәзмун дашыјырды. Бајрам күнләриндә бүтүн шәһәр адамла долу олур үчәләрдә сәс-күј, мусиги сәдалары, нәғмә һәр тәрәфә јајылырды Бу бајрам шәнликләри каһ бол мәһсул, каһ хүсуси танрыларын әјатына аид һадисә вә әһвалатларла бағлы иди. Јүз илләр әрзин ә ән'әнәви олараг халг танрыларын мифик тојлары вә ја гәләб үрүшләрини гејд едирди. Бајрамларда иштирак етмәк, ләззәтл бајрам јемәкләри јемәк, ичмәк үчүн танрылар да јығышыб кә ирмиш...
Алман алими Евелин Кленкел јазыр: «Ән бөјүк вә ән ваҹи бајрам јени ил бајрамы иди. О, өлкәнин бүтүн һәјаты үчүн мүһү әһәмијјәт кәсб едирди. Бу бајрам анҹаг инсанларын бир-бирил достҹасына көрүшү үчүн дејилди. Бабилләрин рә'јинҹә, бу онлар дөвләтин өзүнүн варлығы үчүн чох зәрури бајрам иди. Әкәр јени и шәнлији мүһарибә, дүшмән һүҹуму вә ја һөкмдарын јохлуғу сә әбиндән баш тутмурдуса, онда үмумхалг мүсибәти сајылырды бајрам өлкәнин һәр јериндә гејд олунурду. Ән башлыҹасы ис

нын гуртармасындан сонра һәр јердә чанланма, јени һәјат баш-
нырды» (113.179). «Бајрам тәдбиринин мәркәзи Мардук* мә'-
дкаһы иди», «Јени илин башландығы күнү баш каһин мүәјјән
ир, улдузлары мүшаһидә илә һәмин вахты дәгигләшдирир вә
нра сеһрли сөһбәт башланырды. Ахшам Мардукун һејкәли
үндә каинатын јаранмасы барәдә епос охунур вә јәгин ки, мува-
иг драматик сәһнәләр дә көстәрилирди. Ади ибадәт, дуахома вә
рбан вермәкдән сонра, бајрамын бешинчи күнү каһин-сеһрчи
наһлардан тәмизләнмә адәтини ичра едирди. Ашпаз гојуну кә-
р, әтини өјүр, каһин-сеһрчи исә һејванын ганыны мә'бәдин
варларына чиләјирди» (113.181).

Бурадакы гурбан вермә, шәнликдә гурбан кәсмәдән дә сөһбәт
дир. Лакин гајнаглар тәсдиг едир ки, «гурбан кәсмә»нин тарихи
ни ил шәнлијинин тарихиндән чох сонраны — «Нуһун кәмисинин
рпаға отурдуғу» күндән башланыр. Көрүнүр, јаз, баһар бајра-
ыны даһа шән вә зәнкин етмәк мәгсәдилә бу шәнлијә сонралар
рбан кәсмә дә әлавә олунуб.

Бабилистанда јени илин башландығы күн, үмумән илин ај вә
нләри чох дәгиг һесабланмышды: «Нәзәри чәһәтдән тәгвим или
0 күндән, һабелә 12 ај вә һәр ај 30 күндән ибарәт олмагла, һәм
јени илин илк күнү (1 апрел) кечә-күндүзүн бәрабәрләшдији
з күнү иди. Әлбәттә, һәјатда бу идеал тәгвим даими олараг по-
лурду, јени илин башланғычы гарышдырылырды вә вахташыры
зым кәлирди ки, илин башланғычына, кечә илә күндүзүн бәра-
рләшдији јаз күнүнә гајыдылсын» (75.12).

Шумерләрдә кечирилән вә адәт һалыны алмыш бүтүн бу бај-
м шәнликләри тәсадүфи дејилди. Һәр биринин јаранма тарихи,
асы вә сәбәби варды.

«Билгамыс» дастанында халгымызын бу гәдим адәт-ән'әнәлә-
нә һөрмәт вә еһтирамла јанашылыр. Инди биздә мәшһур «Нов-
з» бајрамы «јени ил», «јени күн», «јазын илк күнү», «баһар бај-
мы» шәкилләриндә ичра олунур. Дастанда бу бајрам шәнлији
нзәтмә шәклиндә јад едилир, боллуг, бәрәкәт рәмзи кими ха-
рланыр. Бу мә'нада Билгамысын танры Утнапишти илә көрүшүб
һбәт етдији сәһнә диггәти чәлб едир. Убар Тутунун оғлу Дәдә
напишти Танрылыға учалмасынын сирләриндән, инсанлара хид-
тиндән, мүдрик ишләр көрдүјүндән вә с.-дән сөһбәт ачыр, сәха-
ти, шүчаәти вә мәрдлији илә инсанлары һејран етдијиндән даны-
ыр:

Мејвә ширәси, шәрбәт ичирдиләр о ки, вар
Јени ил шәнлији тәк кеф чәкирди адамлар».

(XI л., 70).

Демәли, улуларымызын адәтинчә јени ил шәнлији елә јүкс… сәвијјәдә кечирилир, елә зәнкин гејд едилирмиш ки, танры Утн… пиштинин сәхавәти, әлачыглыгы вә һөрмәти онунла мүгајисәд… хох сонук, улуларымызын јени ил бајрамы даһа зәнкин вә на… ме'мәтли, Танры сәвијјәли олурмуш. Һәлә м. ө. III миниллкдә јен… ил бајрамы нәинки варды, јүксәк али сәвијјәли адәт-ән'әнә ким… гәгдир олунурду, јүксәк нијјәтләр, али ишләр үчүн нүмунә көст… рилирди. Бу шәнлик, бу бајрам бизим улулара, Шумер түркләрин… мәхсус милли, јени ил бајрамыдыр.

Мидија дөвләтинин сүгуту илә «Авеста» Иран империјасынын… дини-һүгуги вә мәрасими ганунлар китабы олдугда, бу гәдим јен… ил бајрамы фарслара да кечиб, *«новруз»* кими гәбул едилиб, јә'н… мәзмуну галыб, ады тәрчүмә олунуб, мәшһурлашыб вә бизә д… јенидән бу шәкилдә — «новруз» шәклиндә гајыдыбдыр...

Биздә, тәбии олараг, јазда лејсан јағышлары көзләнир. Бу ј… ышлар бөјүк еһтирам вә севинчлә гаршыланыр, бәрәкәт јағышла… ры сајылыр. Будур, ејни руһда «Билгамыс» дастанында јаз јағыш… ларындан сөһбәт кедир, јағышлар «буғда јағышлары», «мәһсу… јағышлары» адланыр.

Әсәрин гәһрәманы Билгамыс танры Утнапишти илә көрүшү…), бу әһвалаты она нәгл едир. Сәма көзлү Еја (ширин сулары… анрысы) билдирир ки, ағсаггаллара вә халга десин ки, «сәһәрдә… хшамачан куршад лејсан төкәчәк, кечә сәһәрәчән буғда јағыш… јағачаг, дүнјанын һәр јериндә бол мәһсул јетишәчәк» (XI л., 45-… 8).

Танры Ејанын дедикләри һәгигәт олур. Утнапишти јаз јағыш… ларынын, селин-сујун шаһиди олуб, өз көзләрилә көрдүјүнү Бил… гамыса сөјләјир:

«Көјдән, һеч көрүнмәмиш күчлү бир лејсан јағды.
Тахыл јағышыны да көрдүм өз көзүмлә мән.
Мән һаваја бојландым көрдүм көјүн үзүндән
Санки дәһшәт төкүлүр чәтиндир көрмәк ону,
Кәмијә миндим, сонра гатранладым гапыны...»

(XI л., 91—95)

Бу сәтирләр тәсдиг едир ки, јағышлар бизә таныш олан ја…

абилләр өз тарихини ики бөјүк дөврә — дашгына гәдәрки вә
нракы дөврә бөлүр. Бу дашгын, бүтүн бөјүк чајларын дәнизә тә-
ф јөн алдығы вә зәлзәләләр, ваһимәли гасырғалар вә ја нлды-
м кими ахынтылы, хүсуси нөв дәһшәтли бир туфан олмушдур»
09.14, 15).

Алимин илк чүмләси бизи белә гәнаәтә кәтирир ки, С. Н. Кра-
рин «Тарих Шумердән башланыр» кәламына бу әлавәни едәк:
әр шумер свилизасијасындан данышаркән, м. ө. IV--III минил-
кләри нәзәрдә тутуругса, бу зәнкин мәдәниjјәтин дә көкү, әсасы
уб, бирдән-бирә јаранмајыб. Лакин мә'лум «туфан» ону мәһв
иб, ондан нишанә, әсәр-әламәт галмајыбса да бәшәр свилизаси-
сынын тели тамам гырылмајыб. Мүһүм вә һәр шејдән даһа күч
ана тел галыб. Бу фнкрин тәсдиги үчүн «Билгамыс» дастаны вә
кәр шумер мифик тәсәввүрләрнә аид мәтнләр бизә е'тибарлы
з дејир. Убар Тутунун оғлу Дәдә Утнапишти Билгамыса өзүнүн
нрылыға уҹалмасынын сирләрини ачаркән, чох гијмәтли бир
акты хатырламаја билмир. Кечән хош күнләрә, халг бајрамла-
на, ән'әнәви «јени ил шәнлији»нә ишарә вурур, инсанлара кәс-
рдији гајғыны, етдији јахшылыглары, сәхавәтини мәһз һәмин
әнлнкләрдәки «јени ил» — јаз, баһар бајрамларынын чаһ-чәлалы
ә мүгајисә едир... Демәли, IV-III мнниллнкләрдән чох әввәл
һа 7—8 мин ил габаг бәшәрнјјәт вар иди, халг вар иди, ән'әнәви
араг, «јени ил» шәнлији, јаз бајрамы кечирилирди. Туфан һәр
еји, чисмани варлығы мәһв едирсә дә, мә'нәви варлыг галыр
умерләрин улу бабаларындан галма «јени ил», јаз бајрамы еһ-
рамла хатырланыр, тәбии олараг давам едиб кәлирди. «Туфан»-
н сонра исә буна «Гурбан» бајрамы да әлавә олунду, ән'әнәј
врилди...

Бәшәријјәтин «гызыл әср»инә кәләк. Дүнјанын көркәмли алим
әри дөнә-дөнә гејд вә тәсдиг едирләр ки, «гызыл әср» дә 12 мин
бундан габагкы дөврә аиддир. Бу бизим улу шумер бабалары
ызын кечдији јол, мәрһәлә, из гојуб кәлдији дөврдүр.

Беләликлә, улу бабаларын — шумерләрдән габагкы тарихи
әләлик ики мүһүм телнин дә тапа билирик. Бу тел бәшәријјәтни
ә'нәви мәдәнијјәт телидир.

Убар Тутунун оғлу Дәдә Утнапишти (Библнјада: *Hoj//Hyh*
сизутрос вә б. адларда, Азәрбајҹан халг јарадычылығында: *Hyh*
ејғәмбәр, Hyh Нәби) һәмин «Туфан»да мисли-бәрабәри олмаја
удрикл ик, илаһи фәалијјәт көстәрәрәк өз вар-јохундан кечиб

етмәсини, пәрәкәтини дә дәгиг һесаблајыблар вә белә нәтичәјә к
ибләр ки, иовруз—тәзә илә кечид күнү кечә илә күндүз бәрабә
іәшир, јә'ни тәзә илдән узана-узана кәлән күнләр, декабрдан г
алмаға башлајыр, мартын 21-дә бәрабәр олур вә ил јенндән тәз
іәнир.

Беләликлә, *јени ил шәнлији* — «Новруз» бајрамы бизим ул
Шумер әчдадларымызын хәлги-милли *јени ил,* јә'ни јаз бајрамы
дыр. Һәләлик онун 12 мин ил јашы нәгддир, лакин мәнтиг дејир к
у јаш даһа, гәдиммиш, чүнки һәлә Билгамыс дөврүндән 7—8 ми
іл әввәл «јени ил» шәнлијинин мөвчудлуғу вә ән'әнәви олараг к
иб кәлдији хатырланыр вә јад едилирди. Әслиндә бу бајрамы
ашы бәшәријјәтин јашы гәдәрдир...

Убар Тутунун оғлу Дәдә мөвчуд чанлы аләмин, һеч олмаса би
исмини сел-су туфанындан хилас едә билдији үчүн танрылары
дына гурбан верир вә дағын башына галхыб шүкр едир, көјләр
ә'риф дејир:

Мән чыхыб дөрд тәрәфин
дөрдүнә дә гурбан вердим.
Галхыб дағын башына көјләрә тә'риф дедим.
(XI л., 140)

О вахтдан бу «гурбанвермә» давам едиб кәлиб, шумерләрд
дәт-ән'әнәјә чеврилиб, инсанларын көјләрә миннәтдарлығы рәмз
луб, мүгәддәсләшиб. «Авеста»ја вә дикәр дини китаблара да бу
адан кечиб. Буна көрә, гурбан бу күн дә Шәрг халгларынын мү
әддәс бајрамы олараг јашајыр, һәр ил тәнтәнә илә гејд едилир
урбанлар кәсилир, шәнликләр едилир.

Демәли «Гурбан» бајрамы дини бајрам дејил, сәмави бајра
луб улуларымызын көјләрә — Танрыја миннәтдарлыг һиссиндә
араныб. Буна көрә унудулмаздыр, әбәдидир.

Әслиндә «Гурбан» бајрамы бизим улу Шумер-түрк әчдадлары
ызын кәшфидир, һеч бир дини көрүшләрлә бағлы дејил, үмумә
үрк халгларынын хәлги-милли бајрамыдыр. Әкәр мин-мин илләр
үндан әввәл «туфандан хиласолма» мүнасибәтилә «гурбанвермә»
гурбанкәсмә», «алгышдемә» илк дәфә ичра олунуб вә бунун сә
әби дә көстәрилибсә, онун јаранма тарихи дүз 12000 илдир.

Азәрбајчан халгынын јаддашы бу тарихи һадисәни шифаһ
әдәбијјатымыза мәһз «Нуһун туфаны», «Нуһун кәмиси», «Нуһ пеј
әмбәр», «Нуһ әјјамы» анламларында кәтириб чыхармыш вә даһи

Беләликлә, «Тарих Шумердән башланыр»са, әдәбијјат д
Билгамыс» дастанындан башланыр. Бу дастан исә бизим улу ба
аларын, Шумер-түрк әҹдадларымызын бәдии јарадычылығы, ес
етик фикри, дүшүнҹәси, зәкасы вә мүгәддәс руһунун әбәди мәһсу
удур. Бу дастан бизим ән гәдим дөвр әдәбијјат тарихимизин ил
арлаг нүмунәсидир. «Билгамыс» дастанынын әсасыны тәшки
дән һадисәләр — достлуг-гардашлыг ән'әнәләри, мә'нәви тәмиз
ик, сафлыг, јүксәк, алиҹәнаб һиссләрлә әһатә олунмаг, ешгә
әһәббәтә садиг галмаг, аилә-мәһәббәт мәсәләләри, өлмәзлијә ҹа
гма вә с. Шумер халгынын фәтһиндән сонра белә өлмәмиш, ағыз
арда, синәләрдә, үрәкләрдә јашајараг долана-долана сызылы
әлиб «Дәдә Горгуд китабы»нда һәкк олунмуш, Азәрбајҹа
лассикләринин — Низаминин, Фүзулинин өлмәз әсәрләри үчү
лһам мәнбәји олмушдур. Шумер һөкмранлығына сон гојуландан
Јумер дөвләти дағыландан сонра белә, шумерләр мәһв олмамыш
исмән әсарәт алтында галмыш, гисмәнсә ајры-ајры әразиләр
ајланмыш, парчаланмыш шәкилдә јашајыб-јаратмышлар.

Азәрбајҹан халгынын ана көкү чох дәринләрә кедир. Ана көкү
үлүн хәлги-милли кејфијјәтләри вар, гәдим, көзәл адәт-ән'әнәлә
и вар, әхлаги-етикасы, тә'лими-тәрбијәси вар. «Билгамыс»да
Дәдә Горгуд»да тәсвир олунан бүтүн бу хәлги-милли кејфијјәт
әри биз өзүмүздә, букүнкү Азәрбајҹан халгында, онун маһијјә
индә, тәбиәтиндә, ганында, ҹанында јашадырыг.

Беләликлә, «Тарих Шумердән башланыр»са, гәһрәманлыг да
илгамысдан башланыр. Бизим минилликләрдән бәри сүзүлүб кә
н шанлы гәһрәманлыг ән'әнәләримизин илкин күчлү гајнағы
үлү бу дастан олмушдур. Миладдан өнҹәки тарихдә Алп Әр Тон
, Томирис вә Низаминин тарихи-әдәби гәһрәманлары Билгамыс
һрәманлыг ән'әнәләринин давамыдыр, Дәдә Горгуд, онун «Кита
»ндакы әдәби гәһрәманлар вә сонракы гәһрәман — тарихи шәх
јјәтләр Билгамысын сон дөвр, јә'ни милади тарихдәки доғма
ладлары, сәдагәтли варисләридир.

Шумер-түрк — Азәрбајҹан ејни көкдүр, ејни халгдыр. Үмум
нја мәдәнијјәтинин өз башланғычыны көтүрдүјү «Билгамыс»
станы илә «Дәдә Горгуд китабы» арасында мәһз бу мә'нада ҹа
нетик бағлылыг вар...

МИЛАДДАН ӨНЧӘ СОН МИНИЛЛИК

(ВӘ ДАҺА ГӘДИМ ДӨВРЛӘР)

I «АВЕСТА» — ЗӘРДҮШТЛҮЈҮН МҮГӘДДӘС КИТАБЛАР КҮЛЛИЈЈАТЫ

1. БӘ'ЗИ ҮМУМИ ГЕЈДЛӘР

Зәрдүштлүк диндир, фәлсәфәдир, елмдир, бәдиијатдыр. Шумер-[Б]абил мәдәнијјәтиндән башланыб кәлән бу дин, фәлсәфә, елм в[ә] [б]әдиијат «Авеста»да үммана чеврилиб там консепсија шәклин[ә] [д]үшүр, зәнкин фикирләр, кәламлар топлусу олур.

Азәрбајчан дини-етик көрүшләри, фәлсәфи бахышы вә бәди[и] [ф]икир дүнјасынын мајасы, гајнағы, өзүлү Шумер-Бабил мәдәни[јј]әти, «Билгамыс» дастаны вә «Авеста»дыр. Орадакы дүнјәви фи[к]ирләр тарих боју дини инамымызын, фәлсәфәмизин, адәт-ән'әна[л]әримизин, әдәбијјатымызын, мә'нәви вә естетик зөвгүмүзүн илки[н] [ч]ыхыш нөгтәси, баш хәтти олубдур. Ислам көрүшләри нә гәдә[р] [г]үчлү экс тә'сир көстәрсә дә бу көкү, өзәји үзә, үстәләјә вә итир[ә] [б]илмәмишдир. Бу ана тели тәкчә исламагәдәрки халг кәламыны[н] [з]ирвәси олан «Дәдә Горгуд китабы»нда вә лап ислам мәдәнијјәт[и] [д]өврүнүн дүһасы сајылан Низаминин јарадычылығында изләсә[к] [ф]икримизин доғрулуғу тәсдиг олунар. «Авеста»нын јаранма т[а][р]ихинә вә мүәллифи Зәрдүштүн шәхсијјәтинә, јашадығы дөвр[ә] [т]арихә даир фикирләр мүхтәлифдир. Бу барәдә илк фикир сөјләјә[н] [Ј]унан алимләридир.

«Авеста»нын тарихинә даир ики фикир вар:

1) Јунанлар Зәрдүшт вә онун дининин чох гәдим тарихә мали[к] [о]лдуғуну Зәрдүшт е'тигадлы Кичик Асија халгларындан өјрә[н]-[м]ишләр. Инкилис алими Мери Бојсун тәдгигатына көрә, «Анти[к] [м]үәллифләрин мә'луматлары имкан верир тәхмин едәк ки, фарсла[р] Кичик Асијада илк дәфә јунанларла тоггушан вахт артыг Зәрдүш[т] [е]'тигадлы идиләр, тәбии, Зәрдүшту пејғәмбәр вә «улу маг» са[ј]-

нты мин ил әввәл јашадығыны гејд едир. Бурадан белә мә'лум
нур ки, фарслар јунанлара сөјләмишләр ки, онларын пејғәмбәри
аг кечмишдә јашамыш, јунан алимләри дә артыг өзләри һесаб
јыб, бу фикирләри сөјләмишләр» (91.62).

Мери Бојс даһа сонра дејир: «Зәрдүштлүјүн санбаллы јеткин
ији һаггындакы сөһбәт белә бир фактла үзләшир ки, мидијалы
ир вә фарслар, јәгин ки, ону чохдан јараныб ајдын тә'сис едилмиш
әлсәфи нәзәријјәси, ән'әнәси вә мүгәддәс «Авеста» дилиндә јаз
асы илә гәбул едилмиш ганунлары олан, артыг маһијјәтчә она
еч бир Гәрби Авропа тә'сири дүшә билмәјән дин кими гәбул ет
ишдиләр» (91.62). Алим һаглы олараг, диггәти белә бир фикир
әринә јөнәлдир: «Авеста»ны мидијалылар вә фарслар јаратма
ышлар, *һазыр дин, фәлсәфи нәзәријјә кими гәбул етмишләр».*

Зәрдүштүн јашадығы вә «Авеста»нын јарандығы дөвр һаггында
нан мәнбәләринин фикирләрини фарс мәнбәләри — алимләри д
јд едир, хатырлајыр, амма буна әһәмијјәт вермәјиб үстүндән ке
ир (10а.12).

2) «Авеста»—«мүгәддәс» дини китаблар топлусу гәдим Азәр
јчан, Орта Асија вә Иран зәрдүштлүјү, тәхминән м. ө. IX әсрдә
нлади тарихин III әсринә гәдәрки дөврдә јарадылмышдыр»
16.14); «Авеста» зәрдүштлүјүн (Зәрдүштүн һәјат-фәалијјәти
рихи м. ө. IX әсрлә VI әср арасында галхыб-енир) тәблиғи әса
ында тәшәккүл тапмышдыр» (82.4).

«Авеста»нын јаранма тарихинин узагбашы м. ө. сон миниллик
бағланмасы фикри Гәрб-Авропа мәнбәләриндән кәлир; онлар
лышмышлар ки, «Авеста»нын тарихи «Библија»дан габаға дүш
әсин.

Биз Мери Бојсун јунан алимләринә истинадән сөјләдији фикр
һа артыг инанырыг. «Авеста»нын мәзмуну, дини-мифоложи әсас
ры, һабелә орада хатырланан вә Азәрбајчан торпағында мөвчуд
уб, сонралар унудулан, дәјишилиб јени шәклә дүшән мәшһур
ғ, дәниз, чај адлары чох-чох гәдимләрдән сораг верир. «Авеста»
, бир гајда олараг, *Хукарја* (дағ), *Даитја* (чај), *Ворукаш* (дә
з, көл) адлары чәкилир. Китабдакы һадисәләр, Танры илә кө
үшләр, гурбанвермәләр, вәсф һимнләри бу јерләрдә (һабел
авалан дағынын зирвә вә әтәкләриндә, индики Муған-Мил дү
нликләриндә) баш верир. «Авеста» Азәрбајчан торпағынын үрәј
јылан, бу јерләрин чоғрафи шөһрәтини бүтүн дүнјаја јајмыш
күнә кәтириб чыхармышдыр. М. ө. сон миниллидә артыг бу
ира дағлар, чај вә дәниз *Гафгаз, Араз, Каспи* адланырды. «Авес

үштүн, пәгигәтән «миладдан өнчә VII—VI миниилликләрдә јаша
дығы вә «Авеста»нын да о вахт јарандығы» фикрилә разылашсаг
«Авеста»нын Шумер мәдәнијјәти вә онун әвәзсиз Шумер гәһрәман
лыг дастаны олан «Билгамыс»дан да габаг мөвчудлуғу, дүнја мә
дәнијјәти вә дин тарихи үчүн, һәләлик илкин мә'нәви гајнаг олдуғу
анлашылыр. Әслиндә, гәдим дүнјамызын бу ики нәһәнк китабәсі
бәшәријјәтин али амаллары вә онун тәрәннүмү, тәблиғи бахымын
дан бир-биринә чох јахындыр, бири дикәрини тамамлајыр. Бунлар
да руһани бағлылыг, бир-бирини тәсдигетмә о гәдәр күчлүдүр ки
јансынын даһа габаг вә ја *сонра јаранмасынын фәргинә варылма*
да биләр. «Билгамыс» дастаны өз әслини, хәлги-милли мәнсу
бијјәтини даһа артыг мүһафизә едә билиб. Бир сыра позулмалар
силинмәләр вә с. мүстәсна едиләрсә, әсасән кәлиб мүасир дөвр
чатыб, башга дилләрә тәрчүмәләр белә онун руһуну гыра билмә
јиб, дастан өз мәзмунуну, мүһүм хәлги-милли кејфијјәтләрин
әсасән сахлајыбдыр.

«Авеста»нын кечиб кәлдији јол «Билгамыс»дан даһа мүрәккәб
даһа кешмәкешли олуб. О, әлдән-әлә дүшүб, чох халглара тә'си
едиб, онларын һәјатына, мәишәтинә кечиб, һәр халг ону өз истәји
нә ујғун мәнимсәјиб, јозуб, дәјишдириб. Вә буна көрә дә «Авеста
өз әсл руһуну, илкинлијини, хәлги-милли мәнсубијјәтини чәтинлик
лә мүһафизә едә билибдир; бу барәдә букүнәдәк бир-биринә зидд
мүхтәлиф фикир вә рә'јләр сөјләнилмәкдәдир.

«Авеста»нын тарихи, тале-мүгәддәраты да бир гәдәр «Билга
мыс»а бәнзәјир. Белә ки, «Билгамыс» дастаны там шәкилдә ө
гәдим — әслиндә — Шумер дилиндә дејил, аккад, һетт вә б. дилл
рә тәрчүмәдә кәлиб бизә чатыб.

Низаминин тарихи-талеји дә «Билгамыс» вә «Авеста» талеләри
нә бәнзәр. О да бизә башга дилдә, фарс дилиндә кәлиб чыхыб
Буна көрә, бу күн белә бә'зи тәдгигатчылар фарсча јаздығы үчү
Низамини фарс шаири сајыр. Иран әдәбијјатына дахил едирләр
Һакин ағлын мәнтиги башга сөз дејир: Низаминин јазы дили фар
дили олса да, ана дили түрк дилидир, әсәрләрини фарсча јазса да
руһу түрк руһудур, мә'нәви дүнјасы түрк дүнјасыдыр, һеч чүр б
һәгигәт инкар едилә билмир. Тәдгигатчылар Низамини нә гәдә
фарса чәксәләр дә, инам јаранмыр.

Ејни фикри «Авеста» һаггында да демәк олар. Низами фарс
дил Азәрбајчан һөкмдарларынын арзусуна «гуллуг» көстәрмәј
фарс дилиндә јазмаға мәчбур олмушду. Заманла, шәраитлә бағлы

о гәдәр дә чәтинлик төрәтмир. Дастан үзрә тәдгигат апаркән из дә бу чәтинлији һисс етмәдик. «Авеста» һаггында исә бу фикри әјләмәк бир гәдәр чәтиндир.

«Билгамыс» дастаны илә «Авеста» арасында күчлү әдәби-бәдии мә'нәви әлагә гоһумлуғу, мөвзу вә үслуб јахынлығы вә с. му аһидә олунур. Бу, өзүнү, хүсусилә танрылар аләминдә вә фәлсә и бахышларда көстәрир. Һәр ики гәдим китабдә хејир вә шә ввәләр гаршы-гаршыја дајаныр. Билгамыс вә онун досту, мәс окдашы Енкиду шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә апарыр, чарпы ыр, вурушур, гәләбә чалыр... «Авеста»да да хејир вә шәр гүввә әрин мүбаризәси әсасдыр. Хејир гүввәләрин тәрәфиндә дура ныг танрысы Һүрмүз вә онун һөкмүнү, хејирхаһ ишләрини ичр дән Зәрдүштдүр. Шәр гүввәләрә башчылыг едән исә гаранлыг в лмәтсевәр Әһримән вә онун тәрәфиндә дуранлардыр.

«Авеста»да бәшәр һәјатынын мүһүм вә әсас проблемләри аз в чох дәрәчәдә гојулуб вә һәллини тапыб. VI әсрин орталарында ирин һакимијјәтә кәлмәси вә фарс империјасынын кенишләнмә лә «Авеста» дөвләтин дини идеолокијасы олур, тамам мәнимсә лир. Онун јарадычылары фарслара гуллуг етмәк мәчбуријјәтин галырлар. «Авеста» өз инкишафынын фарс мәрһәләсинә дахил ур.

«Авеста» әслиндә Мидија дөвләтинин ганун китабы олуб. Фарс р Мидијаны сүгута уғратдылар вә зәрдүштлүјү дә зәбт етдиләр, ләринә дин еләдиләр. Анчаг зәрдүштлүк фарс руһуна доғма де лди. Бу сәбәбдән дә онлар, сонралар демәк олар ки, мүгавимәт з ислама кечдиләр, зәрдүштлүкдән ајрылдылар...

VII—IX әсрләрдә әрәб ишғалынын башланмасы вә гәләбәсилә веста»нын вәтәни Азәрбајчан вә дикәр Каспиәтрафы өлкәләр, ран, Орта Асија халглары исламлашды, ислам дини, ислам еолокијасы гәләбә чалды. Лакин ислам дини вә мәдәнијјәтинин рандығы, инкишаф етдији, парладығы дөврләрдә белә «Авеста» н тә'сири галырды. О өз күчүнү хејли сахламышды. Ислам еологлары ондан истифадә едирди. Гур'анын мәзмуну илә дикәр ин китаблар: «Авеста», «Төврат» вә «Инчил» китабларынын тнләри арасында олан охшарлыг о гәдәр габарыг иди ки, һәтта охшарлығы әрәбләр өзләри дә дујурдулар» (27, 64); «Әрәбләр рана һүчум едәркән, «Авеста» вә бүтүн Зәрдүшт китабларыны ндырмышлар» (10а, 30). Бунунла да «VII әсрдә 21 китабдан ибат олан вә чох мүхтәлиф мәзмунларда о вахтын бүтүн билиикләни өзүндә топламыш «Авеста» китабы (82.4)—мәһв олуб кет-

үтүн мәтни ритмли олуб вә китабын бизә кәлиб чатан парчалә
ынын ше'ри нәсриндән даһа ајдындыр, даһа јахшы баша дүшү
үр вә анлашылыр. Бу о демәкдир ки, «Авеста» ше'ри камил ше'
ди, ше'рин мәзмуну, шәкилләри, ритми, өлчүсү, аһәнки јүксә
әвијјәдә иди. Ше'р устад ағлынын вә зәкасынын мәһсулу иди
әрдүштдә шаирлик, алимлик, философлуг, мүдриклик вә руһани
ик кејфијјәтләри чәмләшмишди. Зәрдүшт пејғәмбәр иди. Танры
лә онун арасында бирчә аддым мәсафә варды, бу да онунла ја
ындан сөһбәт етмәк, мәсләһәт алмаг үчүн иди. О, Танры Һүрму
үн көстәришләрини ешидир, ону һәјата кечирирди. Онун тә'лими
зрә дини е'тигад јарадыр, јени елми-дини тә'лимин әсасыны го
урду.

Зәрдүшт «Авеста»ны дәрин билији, ағлы, зәкасы вә үстәли
анрынын она вердији фитри исте'дады илә, вәһјлә, илһамла, *јара
дычылыг мәстлији* илә јазмышды. Буна көрә «Авеста» бу күн д
ашајыр, сабаһ да јашајачаг. Әкәр јунан јазычы вә алимләрини
һесабламаларыны» нәзәрә алсаг, инди онун 9—10 мин ил јаш
ар. Бу исә «тарихин башланғычындан» да о јанадыр. Бу өмр
әлә һеч кәс вә һеч бир идеја јашамамышдыр.

Зәрдүштлүјүн көкләри, илкин гајнаглары дәриндир, бир сыр
алглар јүз, мин илләр боју мә'нәви, дини-руһани чәһәтдән онунл
илаһланмышлар. Одур ки, бу инам, бу руһани тәрбијә букүнәдә
алгларын инамында, аилә-мәишәтиндә, адәт-ән'әнәләриндә, әхла
'тикасында галыр.

Бурада Шумер-түрк телини ајырыб Азәрбајчан халгынын, һа
белә түрк вә дикәр Орта Асија халгларынын, нечә дејәрләр, «пајь
ы» көтүрмәк, әслиндә китабәнин кимә мәхсус олдуғуну тәсди
тмәк фикри јараныр. Бу исә о гәдәр дә асан дејил. Бунун үчү
идди ахтарышлар апармаг, дүшүнмәк , мүбаһисәләр етмәк, би
ыра әлагәдар мәнбә вә тәдгигатлардан башлајыб, гојулан мәсәл
ә проблемләрә, сөјләнилән фикир вә мүлаһизәләрә нәзәр салма
әрәк; беләликлә дә, әсл мәтләбә јан алыб аз-чох ағлабатан сө
емәк, фикир сөјләмәк кәрәк. Бу мәгсәдлә әввәлчә бир гәдәр ул
әринликләрә нәзәр јетирәк, көрәк мәтләб үстә кәлә билирикми?

2. «АВЕСТА»НЫН УЛУ ГАЈНАГЛАРЫ ВӘ ДИНИ-МИФОЛОЖИ КӨКЛӘРИ

орпаға, суја, күләјә (паваја) инам әслиндә шумерләрдән кәлир… әмин дини-фәлсәфи көрүшләрин инкишафы, јени шәкилдә давамы… ә тәблиғинә чеврилир.

Шумер дини-фәлсәфи көрүшләри илә «Авеста» арасында—зәр… үштлүкдә бир-биринә ујғун кәлән, һәтта ејни олан вә бир-бирин… амамлајан гырылмаз мә'нәви телләр вар. Бу ујғунлуг вә гырыл… аз телләр илк нөвбәдә Шумер-Бабил әфсанә вә рәвајәтләринд… чыг-ашкар өзүнү көстәрир.

Бу әфсанәләрдән бири *«Каинатын вә инсанларын јаранмасы…* аггында Шумер рәвајәтидир. Орадан бә'зи анлары хатырлајыб гы… а мәзмунуну верәк:

«Башланғычда каинатын бүтүн варлығы бөјүк Океанын дол… ујундан ибарәт олмуш. Онун нә әввәли, нә дә сону вармыш. Он… еч ким јаратмамыш, о әбәди мөвчуд олмуш вә ондан башга чох… ин-мин илләр һеч нә олмамыш...

Ан вә Кинин никаһындан Енлил танры доғулду... Енлилин да… ынча илк әр-арвaддан бүтүн јени-јени өвладлар төрәди. Једди бө… үк танры вә илаһәнин ән ағыллысы вә ән гүдрәтлиси бүтүн каина… ы идарә етмәјә вә әһалинин талејини мүәјјәнләшдирмәјә башлады… анры вә илаһәләр бөјүдү, евләнди, онларын өвладлары төрәди… нлар үчүн ән мө'тәбәри, ән јахын дәрк едиләни көјләр атасы А… торпаг анасы Ки олду. Онлар кенишлијә чыхдылар вә өз бөјү… ардашлары Енлилдән көмәк диләдиләр ки, һәр күн јох, һәр саа… әјүсүнләр вә һамысы ән күчлү вә јенилмәз олсунлар. Бунунл… нлил бөјүк иш көрдү. Мис бычагла о, көј гүббәсини чәртди. Кө… анрысы Ан инилти илә өз арвады илаһә јер Кидән ајрылды. Бөјү… үнјанын дағлары курулту илә парчаланды. Илаһә јерин јатдығ… асты даирә онун әтрафыны јујан илк јараныш океандан јухарыд… алды, дүнјанын өртүјү, нәһәнк галајлы јарымкүрә исә һавада… сылы галды...

Илк гоша әр-арвад белә ајрылды. Улу баба Көј вә ана Јер бир… ириндән әбәди олараг араланды. Улу Ан јухарыда галајлы кө… үббәсиндә галыб јашады вә артыг һеч вахт ашағы өз арвадыны… анына енмәди. Јерин саһиби Енлил олду. О, Јерин тән орта даи… әсиндә Ниппур шәһәрини салды вә орада танры вә илаһәләр… ерләшдирди. Көјлә Јер арасында јаранмыш чох бөјүк бошлуг о… ара тәгдим олунду...

Енлилин азад етдији Јерин чаны раһат олду. Орда-бурда һү… үр дағлар учалды вә онларын јамачларында шиддәтли селләр и… урахлы. Арат торпаг отлар вә ағачлар көјәртди. Танрылар аиләс…

үтүн нөгтәләриндә нә падисәләр баш вердијини билән гардаш
нки олду... Енлил Јери идарә етди, гардашы Енки исә дағлары в
оманлары, чајлары вә дәнизләри өз һүдудсуз јарадычылығы ил
олуна гојду...» (96.24,25).

Мифин Бабил версијасында дејиләнләрә бу фикир дә элав
лунур: «Илк танрылар бошу бәркдән, һаваны оддан ајырыб би
имсиз кортәбнилилијин јолуну көстәрдиләр» (96.35).

Од, торпаг, су, һава анлајышлары мејдана чыхды, илаһиләш
и, бунлар инама, ситајишә чеврилди. Күнәшә ситајиш башланды
әма-көј (*Ан, Ану* ата), Јер—торпаг (*Ки ана),* Од (*Нуску, Ки
ар),* Һава (*Енлил, Нинлил*), Күнәш (*Уту, Шамаш*) вә с. танры
ары јаранды. Бунлар инсанын һәјат тәрзинин апарычысы, мүһү
әвәзсиз идарәедичиләри олду. Јүзилликләр, миниликләр боју
анры сәвијјәсиндә дәрк вә гәбул едилди, мифләрә, бәдии әсәрләр
ушду, мә'лум чохтанрылыг анлајышы јаранды...

Күнәш сөнәрсә, һәјат да сөнәр. Бу һәгигәтдир.

Бәс *һава* (јел, күләк) нечә? Һава олмаса, һәјат сөнмәзми?! Б
әгигәт дејилми?

Бәс *су?* Су олмаса, чанлы аләм јашаја биләрми?

Бәс *торпаг?* Торпаг анадыр. Анасыз һәјат ағласығмаздыр. Б
насыз мөвчуд аләм: инсанлыг, нәбатат, һејванат, һәшәрат нечә
ранар, һарада гәрар тута биләр? Ата көјләр өз Күнәши (оду
стиси), сују (јағышы-гары, нәми) вә һавасы (күләји, јели) ил
аим Ана торпаға һәјат бәхш едир.

Бу дөрд мүһүм әламәтин вәһдәти вә мәһәббәтиндән гүдрәт до
лур, каинатын мө'чүзәләри јараныр.

Улуларымыз — Шумер әчдадларымыз бу вәһдәтә, Ата көјләрл
на торпағын бу әбәди севкисинә, мәһәббәтинә (танры//тенгри/
енгри//тенри...) танрынын гүдрәти, јә'ни доғулуш, јараныш де
ишләр. Бу һәгигәт бүтүн һәгигәтләрин әзәлидир, динин, елмин
әлсәфәнин илкин чыхыш нөгтәси, башланғычыдыр.

Бүтүн бунлар исә үмумиликдә Шумер-Бабил дини-фәлсәфи
деолокијасынын, инам вә пәрәстишләринин әсасы олду, сонр
әлән нәсилләр — тајфалар, халглар бу јолу, бу истигамәти ән'әнә
олараг давам вә инкишаф етдирди. Дүнја халгларындакы бүтү
лаһ мәзмуну вә анлајышлары да бурадан чыхды, бурадан јаран
ы. Халглар бу мә'нәви хәзинәдән чох шеј көтүрдү, дәјишдирди
зәләди, «өзүнкүләшдирди»...

«Авеста»нын јарадычысы Зәрдүшт вә онун давамчылары да б

һәббәтә, гајғыкешлијә, руһани јеткинлијә, елмә, ше'рә-сәнәтә әјә, зәһмәтә, һалал пешәјә, мәрдлијә, гәһрәманлыға вә бу кими ксәк инсани кејфијјәтләрә чағырмышлар. Бу мә'нада бәшәр тахиндә «Авеста»нын ролу әвәзсиздир вә ону һеч бир әсәрлә мүгасә етмәк олмаз.

Бәшәријјәтин илкин инкишафы әксликләрин мүбаризәси, хејир ввәләрлә шәр гүввәләрин чарпышмасы илә башланыр. Бу мәсәлә, бәттә, «Авеста»да јени дејил, даһа гәдимдир. Мәсәләнин көкү нә дә Шумер-Бабил мифләринә кедиб чыхыр. Тәдгигатчылар гәм Шумердә «Илк гызыл дөврү», «Гызыл әсри», «Сирли әср вә ун пуча чыхмасы»ндан сөһбәт ачыр, хејирлә шәрин нечә јаранғы вә бунун чох әзәли мифоложи көкләри барәдә данышыр, фир сөјләјирләр. С. Крамер јазыр ки, «Классик мифолокијада зыл әср динчлик, сәадәт әсри кими тәсвир олунур. О вахт инсанр әзијјәтин, гајғынын нә олдуғуну билмирмишләр. Бир Шумер вһәчнјиндә илк гызыл әсрн һаггында ән гәдим јазы сахланылыб умерләрин тәсәввүрүнчә, гызыл әср һаггында «Енмеркар вә атта һөкмдары епик дастанынын IV фәслиндә, инсанларын һәшәлик итирдији, дүнјанын хошбәхтлик тә'минатлы әсри тәсвир илиб» (79.250).

Д. Г. Редер һәмин лөвһәчикдәки мәзмуну нәсрлә белә тәгдим ир: «Лап чохдан, чох јүзилликләр габаг јер үзүндә сүлһ вә һәмјлик һөкмран иди. Санчан илан јох иди, зәһәрли әграб олмашды. Дүзләрдә анчаг вәһши һејванлардан горхмадан өкүзләр вә аглар долашырды. Отлагларда анчаг гојунлар вә кечиләр ојнарды, вәһши һејванлардан горху-зад јох иди. Онлар, нахырчы мадан сакитчә отлајырды, чүнки һеч јердә јыртычы шир, вәһши д, залим кафтар, јава ит јох иди.

Бүтүн адамлар бир дилдә данышыр вә бир-бирилә сакитликдә шајырды. Горху вә пахыллыг јох иди. Һеч бир адам башгасынын фузуна вә малына һәсәд апармазды. Улу Шумер илаһи ганунлар кәси иди вә онларла гоншулугда олан Шубур, Хамаз, Ур торпа- вә гәрбә тәрәф узаглара узанан Марту өлкәсилә бир-бирилә шмәнчилик етмәдән әмин-аманлыгда вә динчликдә јашајырды-. Әһалинин әзијјәтсиз вә зор ишләтмәдән јемәк вә кејим боллу- варды. Илаһә Ашнан тахыл јетишдирирди, бөјүк уста Утту нар үчүн исти, ағаппаг јун парча тохујурду. Инсанлар раһатлыг боллугда јашајыр, нәслини артырыр, һамылыгла ев вә галалар алдыр, ваһид бир дилдә Енлилин башчылыгы илә өз һакимијјә-

ашыб-дашды, нәсә шәр бир шеј, пис бир әмәл дүшүнмәјә башлад
Нәтичәдә *хејри дә, шәри дә о өзү јаратды.*

Инсанда баш галдыран бу икили хасијјәтә ујғун олараг да әзә
дән миф, даһа дүрүст десәк, мифик тәфәккүр, бу икилик үзә чы
мыш, изаһ вә шәрһ едилмиш, инсанын өзүнүн өз башына бәла о
дуғу, гәним кәсилдији фикри јаранмышды.

Д. Г. Редер даһа сонра јазыр: «Лакин мүдриклик танрысы Ен
бу дәрја ағлындан азды, инсанлара нәзәр салды вә көрдү ки, онла
һәддән чохдур, сон дәрәчә күчлүдүр, уча бојлудур, һәдсиз бач
рыглыдыр, чалышгандыр. Танрыларын мүдрики ваһимәјә дүшд
вә Енлилә деди: «Горун, мәним гардашым. Сәнин итаәтиндә ола
инсанларын сајы артыр вә онлар јенилмәз нәһәнкләрә чеврили
онлар чох фәдакар олур вә фәаллашыр, шәһәрләр салыр, галала
учалдыр. Бах, һәр һалда, онлар бизимлә тән кәлмәсин».

Гүдрәтли Енлил горхуја дүшдү вә Енкидән сорушду: «Инса
нәслини мәһв етмәк јахшы олмазмы? Инсанлары јенидән сән
онлары һазырладығын килә чевирәкми?» «Јох, белә еләмәк јар
маз» — дејә Енки чаваб верди: «Инсанлар бизә өз гурбан һәдијј
ләрилә мә'бәдләримизи долдурмаг үчүн лазымдыр. Амма онлары
сајыны азалтмалы, чәсарәтли нијјәтләринә мане олмалы, јохсу
луға чәкмәли, онлары горхузмалы, онлар өзләрини танрылара т
тутмасынлар!» «Буну нечә етмәли?» — дејә Енлил сорушду вә он
ағыллы Енки чаваб верди: «Вәһши һејванлар јарадаг ки, инсанл
ры мәһв етсин вә онларын сајыны азалтсын. Јерә бәрк исти вә а
көз чәјирткә көндәрәк ки, ачлыг дүшсүн вә јердә өләнләрин сај
артсын. Гәддар Ирраны инсан әлејһинә силаһландыраг, гој о, и
санлыға алтмыш чүр хәстәлик јолухдурсун. Онда инсанлар азал
чаг вә онларла һесаблашмаг асан олачаг. Инсанлары бир-бирил
салышдыраг, гој гардаш гардашла, гоншу гоншу илә вурушсу
гој тајфа тајфа әлејһинә, халг халг әлејһинә галхышсын вә онл
инсанлар азалачаг, онлар рам едиләчәк вә бизим гаршымызд
титрәјәчәкләр» (96.38, 39).

Белә дә олур. Танры Енлил мүдрик Енкинин мәсләһәтини еш
дир, она әмәл едир. Инсанлыға, хејир ишләрә, амал вә истәкләр
гаршы пис ишләр, шәр гүввәләр јарадылыр, хошбәхтлијин гарш
сыны бәдбәхтлик кәсир, ишыглы, хејирхаһ гәлбләри гара, хәби
гәлбләр һәдәләјир. Динчлији, әмин-аманлығы вурушлар, мүһар
бәләр позур, раһат, фираван һәјат нараһатлыг вә јохсуллуға че
рилир... Беләликлә, хејирлә шәрин әзәли мүбаризәси башланыр
бәдиләшир. Хејир гүввәләр, ишыглы, агил башлар һәмишә усту

ә етмәк олар? Инсанлығын талеји белә имиш, белә кәл...,
дә кедир...

аинатын, инсанлығын јаранмасы, илкин идарә олунма, илкин
шаф, хејир вә шәр гүвәләрин ортаја чыхмасы вә бунун баш-
инадан танрыларын иши олдуғу барәдә гәдим Шумер-Бабил
шләри мифик, әфсанәви олса белә, дүшүндүрүр, аз-чох ағыла
р, һәгигәтә ујғун кәлир. Е'тираф едәк ки, мүасир елм, һәләлик
ан ирәли кедә билмәмиш, бундан артыг инандырычы, ағлаба-
өз демәмиш, фикир сөјләмәмишдир.

уну инкар етмәк олмаз ки, бу әзәли фикир, идеја, инкишафын
ша әксликләри беләчә «Авеста»ја да кәлиб чатыб. Хејир гүв-
рин — әсл инсани кејфијјәтләрин һамиси кими танры Һүрмүз
нун ишләринин садиг ичрачысы Зәрдүшт Спитамид вә шәр
ләрнн һамиси кими Әһримән вә онун ишинин апарычылары
јатын бу әбәди кедишини тәмсил едибләр.

3. «АВЕСТА»НЫН МӘКАНЫ, ДИЛИ ВӘ МИЛЛИ МӘНСУБИЈЈӘТИ МӘСӘЛӘСИ

әдгигатчылар зәрдүштлүјүн бүтөвлүкдә гәдим Азәрбајчаны—
и, Гара дәниз әтрафы, Иран, Орта вә Кичик Асија өлкәләрини
ә етдијини, әсрләрчә бу өлкәләрин халгларынын бу динә, ина-
мәсләкә тапындыгларыны гејд едирләр. Иран империјасы
хин мүәјјән дөврү вә мәрһәләләриндә бу хатырланан әразилә-
ә бирләшдирдијиндән, «Авеста» — зәрдүштлүк дә Ирана аид
бә кими тәгдим вә тәдгиг олунуб (55.4—95; 82.4—40). Инкилис
и Мери Бојс, тәхминән м. ө. VI әсрдән милади тарихин VII әс-
дәк мүхтәлиф аравермәләрлә Иран империјасынын сәрһәдини
Авеста»нын јајылма вә нүфуз даирәсини көстәрән хәритә дә
р (91.7).

акин бунун әксинә олуб, һәмин фикирләри тәкзиб едән дәлил-
фикирләр дә вар. Белә ки, даһа гәдим гатлара нәзәр салдыгча
һәгигәтләр үзә чыхыр, «Авеста»нын Ирана аид китабә олдуғу
и тәкзиб едилир.

у мүнасибәтлә, бир тарихи факта истинад едәк. Милади тари-
VI әсринин орталарына аид «Елтәрис хаганын шәрәфинә» ад-
итабәдә ваһид түрк ел бирлијинин — сәлтәнәтинин чох гәдим-
ән башланан тарихинә мә'налы бир ишарә вар: «Бөјүк түрк
нлығы»нын тахтында әјләшән нөвбәти һөкмдарлардан Гапа-

вердијимиз бу фикир гәдим көкү, бүнөврәси олан һөкмранлы
тарихи, әзәмәти барәдә е'тибарлы сөздүр, улу бабалардан к
узун мүддәтли сәлтәнәтин вә онун јарада биләчәји мәдәнијјәти
динин, фәлсәфәнин ,әдәбијјатын вә үмумән мә'нәви фикрин
зәрәсидир.

«Алтмыш беш улу бабаларын јаратдығы» һакимијјәт! Бу т
нә гәдәр олмалыдыр? VI әсрә гәдәрки бу тарих ән азы кеднб
зим улу бабамыз Билгамыс падшаһын (м. ө. 2800—2700-чү ил
заманына чыхыр. Ондан да әввәл «гызыл әср» дөврү, Ур, Тел
Обејд ханәданлыглары, һабелә һәмин дөврләрин әдәби мәһсулл
олан «Енмеркар вә Аратта һөкмдары» дастаны вә Билгамысын
сы «Лугалбанда» һаггында дастанын мөвчудлуғу барәдә тәдги
лар мә'лумат верир... (57. 26—27, 79.235).

Бу тарих, Дәчлә-Фәрат чајлары, Бөјүк Чин сәдди вә Ор
Јенисеј вадиләри, Монголустандан тутмуш Қаспи вә Јевкос По
на (Гара дәнизә), орадан да Урмија көлү саһилләринәдәк
әразиләри бирләшдирән аз вә ја чох аравермәләрлә ваһнд һ
мијјәтин тарихидир ки, тәхминән беш, алты мин иллик бир д
әһатә едир. Улуларымызын јаратмыш олдуглары һәмин 65 һ
ранлығын үчү-дөрдү — «Туран дөвләти» (м. ө.?—625), «Мид
(м. ө. 671—553). «Искит» (м. ө. 623—595). «Искит-Массакет-
(м. ө. 530—...), «Атропат-Атурпат» (тәхм. м. ө. 343—333) вә
галары мәһз Азәрбајчан әразисиндә гәрар тутмушду. Бу т
«танры тәк уча вә гүдрәтли түрк дили» (85.16) вә әдәбијјаты
һабелә бу кениш әразинин мәркәзиндә јерләшән Атропате
Азәрбајчан торпағы вә бурада мәскун олан Азәрбајчан-түрк
гынын, Азәрбајчан-түрк дили вә әдәбијјатынын тарихидир.
Араз, Сакасен-Албан мәдәнијјәти дә бура дахил олуб.

Гәдим «Билгамыс»//«Килгамыш» дастаны, Туран һөкм
«Алп Әр Тонга (м. ө. VII әср)нын өлүмүнә ағылар», шанр-фил
Анакар (м. ө. VI әср)ын јарадычылығы, «Иссых» јазысы вә м
нијјәти (м. ө. V—IV әсрләр) , «Орхон-Јенисеј» китабәләри (м
ди тарихин V—VIII әсрләри), «Дәдә Горгуд китабы» (милади
рихин VI—VII әсрләри), һабелә Маһмуд Қашғарлынын «Ди
луғат-ит-түрк» китабы, Низаминин зәнкин јарадычылығы бу
ләтләрин јаратдығы ән'әнәви, бир-бирилә әлагәли инкишаф
кәлән мә'нәви сәрвәтидир.

«Авеста» бу силсиләнин, бу күчлү зәминин, бу зәнкин ән'
нин лап әсасында, илк башланғычында олмалыдыр. Ағлын мә

нуб, јад дөвләтләр, импернјалар дахилнндә фәалијјәт көстәриб, ра хидмәт едиб. Бир сыра тәдгигатчылары да чашдыран бу , «Авеста»ны гејдсиз-шәртсиз, бу сәмтдән тәдгиг едибләр.

әдгигатларын дикәр, даhа артыг hәгигәтә јөн алан, әслинә, чәкиб апаран сәмти дә вар. Белә ки, «Авеста» өз әслиндә јох, әви-гәдим фарс дилиндә мејдана чыхыб вә јајылыб. Алимлә- шубhәләри, ахтарышлары, тәдгигаты вә кәлдикләри бир сыра чәләр ашкар едир ки, «Авеста»нын әсли фарс днлиндә олма- ныш, hачанса бу дилә тәрчүмә едилнб, китабәнин вәтәни дә н әразиси дејил, гәдим Азәрбајчандыр. Бу мә'нада полјак али- К. Коссовичин тәдгигаты диггәти чәлб едир. О, XVIII әсрдә нса алими Дүперрон Анкетилин Гәрбә тәгдим етднји «Зәнд- та» үзәриндә дүшүнәркән, кнтабәнин илк вәтәнинин hара ол- , әслиндә hансы дилдә јазылдығы вә ады илә бағлы гаршысына уаллар чыхыр: «Зәнд дили гәдим фарсларын дили идими? н илк вәтәни hара нди? Бу ады о hарадан алыб» (112.XVII— II). Алим бу суаллара чаваб вермәјә чалышыр: «Зәндавеста» бы фарс тајфаларынын hәлә мүәјјән олмадығы бир вахта аид- вә ола биләр кн, hәлә о вахт ајрыча ари тајфалары јох иди. ә ки, онларын бир гисмн Hнндистанда фәтh едилиб, хүсуси ндашлығы вә мәдәнијјәтинин әсасы гојулмуш олан Hнмалајдан миш, дикәр гисмн исә чәнуб-гәрби Асијада галмышды...» .XVII—XVIII). Фарсдилли тајфаларын Ирана кәлмә олдугла- а дикәр тәдгигатчылар да ишарә вурур (61.7—60, 334—337). К. Коссович даhа сонра јазыр: «Зәндчә адландырылан *зәнд* вә *давеста* сөзләринә китабәләрин hеч бириндә раст кәлмирик. индә Анкетил онларын Авропаја тәгдим етдији адларынын иләрин дилнндәки вә изаhлардакы тәрчүмәсини дә вермәли Изаhатчыларын фикринчә *зәнд—зәндетмә,* јозма, *авеста* вә *паста* исә Санскрит дилиндә дини мә'нада билнк демәкднр. әликлә, мүрәккәб сөз олан Зәндавеста, јәгин ки, *ганунларын му,* јахуд ганун вә онун шәрhи демәкдир. Бу ады, hеч шүбhә- Анкетил фарслардан алыб, елә индики Авропада да белә иш- ир. *Әфсанә* бир мә'нада да *ганунун* паклығы вә бир-бирилә вәh- н демәкдир». Нәтичә е'тибарилә тәдгигатчы бу фикрә кәлир: ндавеста» ады илә мәшhур олан мүгәддәс китабын дили, сөзүн мә'насында гәдим фарсларын днли дејилдир. Иран hөкмдар- ынын ады олан *Парс* сөзүнүн өзүнә белә гәдим фарс китабәлә- дә hеч јердә раст кәлмирик». «Зәндавеста»нын дили Hималај

Кечән әсрин 50—60-чы илләриндә зәнкин Шумер мәдәниј
һәлә ашкара чыхмамышды. Шумер јазылары, дини-мифик көр
ләри, әдәби вә елмн әсәрләри, бу әсәрләрин дили вә с. барәдә
сәввүр јох иди. Бу барәдә К. Коссович дә сөз дејә билмәзди.

Из апарыб шумерләрә, Бабил мәдәнијјәтинә чыхарыр...

Франсыз алими Елизе Реклүнүн фикирләри дә һәгигәти аш
етмәк үчүн тәзә сөз дејир: «Шүбһәсиз, «Авеста» каһинләр т
финдән инди бизим билдијимиз шәкилдә тәхминән христиан т
хинин III әсриндә Мидија өлкәсиндә јајылмышды. Бурадан
мүмкүндүр ки, биздә бу әввәлки китаблардан јени, динлә әлагә
мүгәддәс китаблар мејдана чыхмышдыр» (114.415). Көрүнд
кими, алим е'тираф етмәли олур ки, Гәрбин мүгәддәс дини кит
ларынын әсаслары мәһз «Авеста» илә бағлыдыр.

«Авеста» китабынын әсаслары исә, артыг гејд олундуғу ки
шумерләрә, онларын дини инамы вә Шумер мнфләринә, динн ф
сәфи көрүшләринә кәтириб чыхарыр.

Елизе Реклү јазыр ки, тезликлә бу јени китаблар көһнәл
Зәрдүшт дини исә өз гәдим шәклини дәјишди, амма о вахткы х
рәвајәтләри, нағыл вә зәрб-мәсәлләрин мүәјјән гисми, демәк о
ки, ејнилә галды, һәтта шифаһи олараг ағыздан-ағыза кечән
топлама һекајәләр өз гәдимлијини дә сахлады. «Ахы, биздә
христианлығын јајылмасындан сонра, демәк олар ки, бир нәсил
о бири нәслә кечән фүсункар сөһбәтләр һәлә «Авеста»нын јаз
алынмадығы дөврләрдә — беләчә, о вахткы шәкилдә дәјишмә
галмышды: Танрынын шәхсијјәти идејасы исә һәлә бу сөһбәтл
кечмәмишди. Инди белә, асанлыгла баша дүшүлүр ки, мүасир д
вә орта әсрләрин бу рәвајәтләрини кешиш вә јазычылар кәтир
мишләр» (114.416).

«Билгамыс» дастанында «Гурбанвермә», «танрылары тә'риф
мә», «ибадәт јери» вә с. сөһбәти вар ки, бунлар «Авеста» тә'л
илә, зәрдүштлүклә сәсләшир. Мәс., Убар Тутунун оғлу Дәдә У
ништи туфан гәзасындан хилас оларкән, миннәтдарлыг үчүн г
бан верир вә дағын башына галхыб танрылара тә'риф дејир (б
XI л., 140); јахуд «танрыларын мүлкүнә ибадәтә кетмәк»дән с
бәт ачылыр (бах: VII л., III). Јахуд да танры Утнапишти көмәк
си Уршанабыја тапшырыр ки, әбәди һәјат истәјән, өлмәзлик дал
ча кәлән гәһрәман Билгамыс кәрәк пак-тәмиз олсун, тәзә-тә
палтар кејинсин вә ибадәт еләсин:

«Уршанабы, ону апар, тәмиз суларда јујунсун,

Бунлар исә динә ноадәтә олан һөрмәт вә ситирама ...
әрдир ки, «Бнлгамыс» дастанында растлашырыг. Бунлар һәм д...
аһиjjәт е'тибарилә тәмизлик, паклыг вә дини е'тнгада һөрмәтл...
ағлыдыр.

Бурада көркәмли мүтәхәссисләрин Бабнлистанын дини вә б...
инин гајнаглары барәдәки бир фикринн хатырламаг јеринә дү...
әрди: «Игтидарлы Бабил дининин ишыглы гајнағыны һарада а...
армаг олар? Чохлу сеһирли мәтнләр вә башга күчлү маг дүстур...
ары вар. Бунлар Бабилистанда һәр тәрәфдә мөвчуд олан мәлаһә...
и маг һәјаты вә «маг бәнзәрлији» барәдә садә, һамынын баш...
үшдүјү дилдә мә'луматлар верир. Бундан мәгсәд — дүшмәни...
нәриндән өзүнү мүдафиә етмәк вә инсанлары тәмизләмәк, сафлаш...
ырмаг вә уғурсуз, мә'шум һаллара, «үфунәтә» гаршы — сонра он...
ләһв етмәк асан олсун дејә дәрс вермәк иди» (94.142.143).

«Авеста»нын јарадычылары олан маглар, мәһз сојкөкү, мәнша...
и е'тибарилә һәмин магларын нәсли вә давамы идиләр. Зәрдүш...
үк дини вә инамынын гајнағы, әсаслары гәдим Шумер-Бабил ди...
и вә ннамындан кәлирди. Инди дүнјанын «Лүғәт» вә «Фәлсәф...
ұғәти» китабларына дүшүб мә'наландырылан, изаһ вә шәрһ ед...
ән «маг», «маглар», «мағa бәнзәрлик» (магии подобија), «маг...
а» сөзләри дә бу мәнбәјә — гәдим Шумер-Бабнл мәнбәләри...
әсасланыр вә бурадан көтүрүлмәдир.

Маглар мүһафизәкар идиләр, истәмирдиләр ки, зәрдүштлү...
Гәрбдә јајылсын. Бунун әксинә олараг, онлар вә үмумән мидиј...
ылар һәмишә Шәрглә сых мәдәни әлагәдә олур, шәргдән чох ш...
әјрәнир, әхз едирдиләр. Мери Бојсун бу барәдә мүлаһизәләри ди...
гәти чәлб едир: «Араларында сых әлагә сахлајан маглар, көрүнү...
зәрдүштлүјүн Гәрбдә јајылмасына чидди мүгавимәт көстәрирд...
ләр. Бундан әлавә, Загросун шәрг силсиләләри бојунча өзләрин...
јени вәтәниндә јерләшмиш мидијалылар вә фарслар бә'зән гонш...
кими, бә'зән вәтәндаш кими јүз илләр әрзиндә Шималда гәди...
шәһәр мәдәнијјәтилә — Ассурија вә Урарту илә, Ҹәнубда Елам ...
Бабилистанла әлагә сахлајыр вә онлардан чох шеј өјрәнирдилә...
Буна көрә, онлар Шәргдә өз иранлы пешә јолдашларына тәка...
бүрлә баха билир, онларла үнсијјәт сахлајырдылар, орадан кәл...
дини хәбәрләрин гәбулунда тәләсмирдиләр...» (91.61).

Бу мејли, бу әлагәни дә мәһз һәмин көкә, ән'әнәјә бағлылыг...
доғмалыгла изаһ етмәк олар.

К. Коссович «Авеста»нын јазылдығы әлифба үзәриндә дајаны...

XIV, XXV).

Бурада ишарә еднлән «артыг чохдан гәбул вә вәрдиш етдикл...н јад әлифба» һансы әлифба ола биләрди? Семит әлифбасы өз...ансы әлифба иди? Мәншәчә һара бағлы иди?

Из јенә дә апарыб Шумер јазысына, Бабил мәдәнијјәтинә чы...арыр...

Дини идејаларын, јазы мәдәнијјәти, әлифба вә с.-нин Иран...ечмәси вә јајылмасы Шумер-Бабил магларынын вә онларын ва...исләринин «мәһарәти вә зирәклији илә» әлагәләндирилир. Семит...әр (аккад, һетт, хуррит вә б.) өзләри дә әдәби әсәрләри, јазын...умерләрдән әхз етмишдиләр.

«Авеста»нын мәканынын Одлар јурду — Атропатена — Азәрбај...ан олдуғуна шүбһә галмыр. Вә күман ки, «Авеста»нын әсли д...әдим Шумер-түрк дилиндә вә әлифбасында јазылыб, сонралар...әдим фарс дилинә тәрҹүмә едилиб, фарс сарајларынын һаким...ини идеолокијасы олуб, «тәкмилләшиб», она әлавәләр едилиб, за...ан кечдикҹә фарслар ону мәнимсәјиб «өзүнкүләшдириб», ләр»...әдгигатчылар да ону «Иран әдәбијјатынын китабәси» сајыблар...

Беләликлә, «Авеста»ны зәнкин дини-мифоложи гајнаглар, күч...у әдәби-елми ән'әнә јарадыб. «Авеста» бу ән'әнәләрин мәһсулу...ур. «Билгамыс» әдәби-фәлсәфи китабыны јарадан гәдим әсил-нә...әбәтли бир халг—Шумерләр «Авеста» кими дини-әдәби-фәлсәфи...ир китабәни дә бәшәријјәтә вермәли иди...

4. «АВЕСТА»НЫН ЈАРАДЫЧЫСЫ ЗӘРДҮШТ СПИТАМИД ВӘ ОНУН ДАВАМЧЫЛАРЫ

Гәрб вә Шәрг, гәдим јунан, гәдим вә орта әср мәнбәләри, тәд...гатлар, алим вә јазычылар, енсиклопедијалар вә с. «Авеста» вә...ун јарадычысы Зәрдүшт барәдә чох јазыб, чох сөз дејибләр. Мин...ш јүз, ики мин илдән артыг бир дөврдүр ки, «Авеста» тәдгиг олу...р, өјрәнилир, онун һаггында фикир сөјләнилир.

Лакин бу күн дә буна еһтијаҹ дујулур. Һеродотда, Страбонда...башға алимләрин әсәрләриндә «Авеста»нын јарадычылары вә...вамчылары олан маглар, онларын фәаллығы, гејри-ади јарады...лығы, ағлы, зәкасы, мүбаризлији, дөнмәзлији һаггында, дини вә...ми-фәлсәфи тә'лими һаггында зәнкин вә чохҹәһәтли фикирләрә...ст кәлирик. Мәнбәләр магларын вә варисләринин һәр саһә...

Лајертли Диокенин тәдгигатына көрә, јунан алим вә јазычыла-
р (Әрәстун, Һермипп, Јевдокс, Феопомп вә б.) фәлсәфә елминин
умиjjәтлә, магларла бағлы олдуғуну, магларын оду, торпағы
ју вә һаваны танры сајдығыны јазырлар. Диокен, јери кәлдикчә
фикирләрә өз мүнасибәтини дә билдирир, маглар барәдә даһа
рафлы мә'лумат вермәјә чалышыр: «Маглар вахтыны танрылара
адәт етмәк вә гурбан вермәклә кечирирләр. Белә һесаб едирләр
, онлары анчаг танрылар һимајә едир. Онлар оду, торпағы вә су-
Танры сајараг, бунларын мөвчудлуғу вә јаранмасы барәдә дүшү-
рләр: «Онлар әдаләт һаггында әсәрләр јарадырлар», «Фал ачма,
ләчәји хәбәр вермә илә мәшғул олур вә тәсдиг едирләр ки, куја
нрылар онлары өз көзү илә көрүр» (66.63—61).

Јунанлары магларын һәјат шәраити, јашајыш тәрзи, кејим-ке-
ми, јемәк-ичмәји дә марагландырыб: «Онлар гызыл вә бәзәк
еjләри кәздирмир, онларын кејими ағ олур, јорған-дөшәји тор-
гдыр, јемәји көј-көјәрти, пендир вә гуруча чөрәкдир, әл ағачы
ичә гарғыдыр (66.65).

Диокен јазыр: «Әрәстун «Фәлсәфә һаггындакы I китабында
лә һесаб едир ки, маглар мисирлиләрдән даһа гәдимдир. Чүнки
лар ики илк башланғыч гәбул едирләр — хејир гүввә вә шәр
ввә. Биринчисинин ады Зевс вә Һүрмүз, икинчисининки исә Аид вә
римәндир. Бунунла Һермипп («Маглар һаггында» I китабында),
вдокс («Јер әтрафындан кечмә» әсәриндә) вә Феопомп да
Флиппин тарихи»нин VIII китабында) разылашыр. Феопомп
авә едир ки, магларын тә'лиминә көрә, өлмүш инсанлар јенидән
рилир, бу анчаг магларын сеһрилә мүмкүн олур вә өлмәзлијә
үшүр, Родосслу Јевдем дә бу фикрин ејнини сөјләјир» (66.65).

Јунан алим-философларынын магларла бу гәдәр марагланмасы
әс дејилди. Белә анлашылыр ки, Әрәстун өз әсәрләриндә хејир
ирысы кими Зевслә Һүрмүзү, шәр гүввә кими Аид илә Әһри-
ни гошалашдырыр, дикәр философлар да буну тәсдиг едир. Де-
ли, бу «илк» башланғыч, артыг јунанлар үчүн дә әсас фикир
и. Әрәстун вә дикәр философларын өз танрыларыны ејниләшдир-
си дә буна көрә иди.

Мидија дөвләтиндә маглар әсас гүввә, әсас халг олмушлар.
влəтин дини-идеоложи ишләрини онлар идарә етмиш, һүгуги
сларыны, фәлсәфи дүнјакөрүшүнү ишләјиб һазырламышлар.
әр «Авеста»ны онлар јарадыб, фәлсәфә елминин әсасыны онлар
уб — дејириксә, нијә демәјәк ки, Мидија дөвләти фәлсәфә елми-

Зәрдүшт тарихи шәхсиjjәтдир. Бөjүк, әвәзсиз шәхсиjjәтләр һа
ында дастан вә рәвајәтләр јараныр. Халг белә оғулларыны мүгә
дәсләр сәвиjjәсинә jүксәлдиб руһани ата, пејғәмбәр е'лан еди
ону Танры сајыр. Зәрдүшт дә белә шәхсиjjәтләрдән олуб. Онун з
касы, ағлы, мүдриклији дини тә'лими вә елми илә нәсилләр бә
рәләниб, тәрбијә алыб, халглар дини-мә'нәви камиллијә чаты
Буна көрә, халглар ону јаддашлара һәкк едиб, синәләрә көчүр
јашадыб, китаблара салыб, дилдән-дилә чевириб, индики нәсилл
рә чатдырыб вә кәләчәк нәсилләрә дә өтүрәчәк.

Зәрдүштүн дүнјаја кәлмәси вә һәјат јолу барәдә мараглы да
тан вә рәвајәтләр вар ки, бунлар јазыја да кечиб, китаблара д
шүб.

Түрк алими М. Н. Сәбәтчиоғлу јазыр ки, «Тарихи бир шәхси
јәт олмаг е'тибарилә Зәрдүштүн доғулушу, јашајышы вә өлүм
дастан үнсүрләрилә сүсләнәрәк бир әфсанә һалыны дашымагд
дыр» (129а.57). Онун нәшр етдирдији рәвајәтдә дејилир: «Зәрдү
күлә-күлә дүнјаја кәлир. Бу доғулушдан дүнја севинир. Амма Ир
нын баш каһини Дурасан бундан горхуја дүшүр. О, Зәрдүшт
јени дин кәтирәчәјини өјрәниб, ону көрпә икән өлдүрмәк истәјі
Каһинин үч сеһрбазы ушағы үч дәфә оғурлајыр. Сеһрбазлар уш
ғы әввәлчә ода атырлар, сонра нахырын габағына гојурлар, нә
јәт чанаварлара јем етмәк вә ја ачындан өлдүрмәк үчүн ону ма
раја атырлар. Оғлуну ахтаран ана ушағын одлар ичиндә ојнад
ғыны көрүр; икинчи дәфә ушағы бир инәјин пачасы арасына ал
горудуғуну көрүр; үчүнчү дәфә гурдлар ушағын үстүнә кәлә
јеријә билмир. Ушаг ачыб ағлајанда кечи шәклиндә кәлән ики м
ләк ону әмиздирир.

Зәрдүштүн ата-анасы ушағын фөвгәл'адәлнјини баша дүш
ону ән јахшы бир мүәллимә верирләр. Зәрдүшт һәр шеји өјрән
дән сонра Һавовча адлы көзәл бир гызла евләнир. Дүнјада пис
јин вә јахшылығын нә олдуғуну билмәк үчүн Сабалан дағы
чәкилир, орада илләрлә фикирләшир вә баша дүшүр ки, пислик
јахшылыг әзәлидир. Јахшылыг вә пислик дүнјаны идарә едән и
гүввәдир. Буна инанан Зәрдүшт өз инамыны јајмаға башлајыр
.(129а, 57).

Сәбәтчиоғлунун рәвајәти һансы гајнагдан көтүрүлдүјүнү д
билмәрик. Рәвајәтин тарихи, һарада, ким тәрәфиндән јаранды
да мә'лум дејил. Амма ачыг-ашкар сезилир ки, мүәјјән мараг
даирәләр һәр чәһәтдән Зәрдүштү, онун јаратдығы дини — «Ав

тапынтылар тәсдиг едир ки, Зәрдүшт вә онун јаратдығы дин
атәшпәрәстлијин тарихи фарслардан, онларын бәшәр тарихин
мөвчудлуғундан чох-чох гәдимдир. Сабалан дағы да бурада рәм
мә'на дашыја, бу гәдимлијин, мин-мин илләрин јатыры, јашыды
шаһиди мә'насында дүшүнүлә биләр. Нијјәт Зәрдүштү, онун м
ли мәнсубијјәтини, дүнјәви динини тарихин дәринликләринд
гопарыб өз дөврләринә кәтирмәк вә «өзүнкүләшдирмәк» һан
јолла олур-олсун ону фарслашдырмаг олуб. Бунун үчүн һәтта
вајәтдә Зәрдүшт — бу бөјүк мүдрик дүһа, һуманист инсан, о
амал вә идејаларынын там әксинә олараг, Иран-Туран мүһари
ләринин тәһрикчиси кими дә гәләмә верилир; куја о, ахырда б
туранлы тәрәфиндән дә өлдүрүлүр (129а, 59—60). Бу гәсдлә
шүнүлүб ки, из тамам итирилсин, Зәрдүштүн Шумер-туран-т
соју олдуғуна һеч бир күман јери галмасын. Бу фикирләр Ир
тарих китабларында вә «Авеста» илә бағлы бә'зи тәдгигатларда
өзүнә јер тапыб (10а.10).

«Јалан ајаг тутар, јеримәз» демишләр. Зәрдүштүн һәјаты и
бағлы бу фикрин нә гәдәр гәрәзли вә она бөһтан олдуғуну тәс
үчүн «Һүрмүз анды»нын бирчә бәндини хатырламаг кифајәт ед
ди. Орада дејилир: «Анд ичиб өһдәмә көтүрүрәм (сөз верирәм)
һүрмүзчү дининә садиг олачағам; (бу дин өјрәдир ки), һәрби
рүшләр дајандырылсын, јараглар јерә гојулсун, өз (таныш) ад
ларынла аилә гурулсун; Арта инамына—бүтүн мөвчуд олан вә о
сы (инамларын) ән бөјүјү, ән јахшысы, ән мүгәддәси олан Һүрм
Зәрдүшт инамына садиг олачағам. Гәбул eләјирәм ки, һәр
не'мәт Һүрмүзә мәхсусдур.

Бу, һүрмүзчү инамына ичилән анддыр» (82.10).

Лакин һагг-әдаләт вар, тарихин мәнтиги вар. Зәрдүшт магд
Шумер-туран сојудур, «Авеста» әслиндә «Көј Танры дини» ол
Шумер-түрк свилизасијасынын күчлү бир голудур. Фарсларда
динин маһијјәти, мәзмуну галыб, ады исә дәјишилиб «Авест
«Әвәстә», «Апаста» шәклинә дүшүб, белә дә мәшһурлашыб, Гәрб
бир сыра алимләри дә буну белә таныјыб вә тәгдим едибләр.

Бәлкә дә ејни гајнагдан кәлән дикәр бир рәвајәтә нәзәр сал
бә'зи анлара диггәт едәк. «Зәрдүштнамә» адлы әсәрдә дејилир
Зәрдүшт азәрбајчанлыдыр. Гәдимләрдә дүнјаны Әһримән бәрб
һала салдығы заман Танры бир пејғәмбәр јаратмышды. Фирид
нәслиндән олан Пүршәсбин бир оғлу олмуш, мүнәччимин мәс
һәти илә адыны Зәрдүшт гојмушлар. Әһримәнә гуллуг едәнләр

ланмышдыр. Беләликлә, Әһримән Зәрдүшту мәһв етдирә билмишдир» (27.23—24).

Рәвајәтдә Зәрдүштә олан халг мәһәббәти, инам вә үмидләри әдә олунуб .Ону «Од јандырмады», «Өкүз (буға) геруду», «Мад- хилас етди», «гурдун ағзы бағланды» вә с. дүшүндүрүр.

Гәдим Шумер-түрк инамы, мә'нәви дүнјасы илә сәсләшән «ода» м, «өкүз (буға)», «Гурд тотеми», «атын вәфасы» рәвајәтдә өн на чәкилиб ,Танры-таала Зәрдүшту бу гүввәләрин әли илә гору- , шәр Әһримән вә тәрәфдарларына гаршы мүбаризә үчүн јара- б, һимајә едиб, бу сәбәбдән дә ону мәһв етмәк мүмкүн олмајыб.

Мәнбәләрдә Зәрдүштүн һәјаты, мәсләк, амал уғрунда апардығы баризә вә «пејғәмбәрлијә чатмасы» барәдә мә'луматлар чохдур. унла белә, онун Танры илә көрүшмәси», «Танрыдан гүввәт ал ы» вә с. кими мифик тәфәккүрә ујғун сөһбәтләр дә вар: «Зәр- шт отуз јашында «пејғәмбәрлијә чатмыш» вә «танрынын јанына» рылмышдыр. Орадан там гүдрәтлә гајыдыб Әһримән гүввәлә- ә галиб кәлмиш, сонра да Зәрдүшт динини е'лаң етмишдир. вајәтә көрә о, 77 јашында дин уғрунда апардығы мүбаризәләрин индә өлмүшдүр (27.23.24).

Јунан мәнбәләри дә ејни мөвгедән чыхыш едир. Л. Диокен ја- : «Әрәстунун «Маглар һаггында» әсәриндә вә Днонун «Тарнх» ринин V китабында көстәрдикләри кими, онлар чадукәрликлә шғул дејилдиләр, Дион әлавә едир ки, магларын әввәлинчиси дузлара ситајнш едән Зәрдүшт олмушдур, онун бу фикрилә Кер- дор да разылашыр» (66.65).

Зәрдүшт Азәрбајчан торпағынын, одлу дијарын јетирмәсидир. лги-милли мәнсубијјәтчә магдыр, әсил-нәсәбчә исә даһа гәдим кләрлә бағлыдыр. Полјак алими К. Коссович јазыр: «Бабил маг- ры, көрүнүр, гәдим Иранда јунанларын Ромада һеч вахт көрә мәдикләри иши көрмүшләр» (112.XXV). «мәһарәтли вә зирәк глар вә онларын давамчылары, һеч шүбһәсиз өз тә'сирини вә иләрини бу өлкәдә мүһафизә етмәјн бачармышлар» (112.XXV). нбәләр Зәрдүштүн Азәрбајчан торпағынын, одлар јурдунун маг фасындан олдуғуну дөнә-дөнә тәсдиг едир, бу фикрә там инам адыр, һәм дә Зәрдүшту әсил-нәсәбчә апарыб Шумер-Бабил кө- ә бағлајыр.

Беләликлә, Зәрдүшт хәлги-милли мәнсубијјәтчә магдыр, магла- н әввәлинчисидир. Бәс маглар һансы тајфа, һансы халг иди? лардан индијә нә галыб?

багчадан охуја билмәси, фәаллығы, мүбаризлији вә с.-дән да
шыр, мәшһур «Астиаг әфсанәси» илә бағлы олараг јазыр: «Аст
гын гызы доғулур, адыны Мандана гојурлар. Астиаг јухуда көр
ки, гызы о гәдәр сидик ифраз едиб ки, онун пајтахтыны вә бү
Асијаны басыб өртүбдүр. Һөкмдар јухујозан маглары чағырт
рыр. Маглар јухуну јозуб мә'насыны она изаһ едәндә һөкмдар г
хуја дүшүр. Мандананын әрә кетмәк вахты чатдыгда Астиаг
мүхтәлиф мәншәдән олан һеч бир мидијалыја вермәк истәм
Јухујозанларын сөзүндән ваһимәләнән һөкмдар гызыны Кам
адлы бир фарса әрә верир» (1, 107). Бундан бир ил сонра Аст
јенә горхунч бир јуху көрүр. Бу дәфә көрүр ки, гызынын бәтн
дән үзүм тәнәји чыхыб бөјүдү вә узаныб бүтүн Асијаны бүрү
.Һөкмдар јенә маглара мүрачиәт едир. Јухујозан маглар јуху
белә јозурлар: «Гызын доғдуғу оғул онун јериндә һөкмдар олача
(1. 108).

Һеродот даһа сонра јазыр: «Маглар кәлди вә Астиаг јенид
јухунун мә'насыны онлардан сорушду. Онлар да биринчи дәфә
дикләрини тәкрар етдиләр», «Астиаг деди: «Һәр һалда, сизд
хаһиш едирәм, дүшүнүн вә мәнә мәсләһәт верин ки, мәним вә сиз
евинизин тәһлүкәсизлији үчүн нә етмәк кәрәк?» Буна маглар бе
чаваб верди: «Һөкмдар! Ахы, бизим үчүн дә тамамилә вачибд
ки, тахт сиздә галсын. Әкәр о фарс ушағына чатса, онда јад әли
кечмиш олуруг вә биз мидијалылар гул вәзијјәтинә дүшүр
фарслар исә бизә јадлар кими һәгарәтлә бахачаглар. Лакин нә
дәр ки, сиз бизим һәмтајфамыз һөкмранлыгда галырсыз вә биз
сизин идарәнизә вә сизин фикринизә бөјүк еһтирамла шәрик ол
руг» (1. 120).

Дејиләнләрдән бу нәтичәләрә кәлмәк олар:

1) маглар Мидија дөвләтинин мүһүм халгларындан олуб.
халг гејри-ади зәка саһиби, мүдрик халг иди, кәләчәји әввәлчәд
көрүр, талеләри габагчадан охуја билирди. Бир сөзлә, һакимиј
онларын әгли-зәкасы вә мәсләһәтилә идарә олунурду;

2) Мидија һөкмдарлары Дејок, Фраорт, Киоксар, Астиаг ма
ларла «һәмтајфа» иди;

3) мидијалылар фарс дејилди, дикәр алты тајфаны бирләшд
рән мүстәгил Азәрбајчан дөвләти иди. Варислик башгасына ча
масын дејә һөкмдар гызыны тамам јад тајфа нүмајәндәсинә
фарс Камбисә әрә вермишди.

Белә бир шәраитдә Мидија дөвләт сарајында фарслара гарш

уну нечә јозмушду ларса елә дә олду, һакимијјәт фарс нүфу-
ндан олан һәмин Камбисин оғлу Кирин әлинә кечди.
Һеродот магларын дини мәрасимләрдә, гурбан бајрамларында
тиракындан, маһнылар охумасындан вә с.-дән данышыр. Әлавә
р ки, дини бајрамларда, һөкмдарлара хејир-дуа мәрасимләри
ириләндә «Маглар мәчлисә андичмә нәғмәләри адланан теого-
алар илә дахил олурдулар» (1, 132).
Һеродотун китабына «Гејдләр»дә һәмин фикрә бу сөзләр әлавә
унур: «Гурбанкәсмәдә, Һеродотун тамам әсассыз олараг еллин
гонијасы (танрынын мәншәјинә даир поема) илә мүгајисә етди-
атлар «Авеста»дан охунурду».
«Авеста»нын фарслара, јунанлара вә дикәр Каспиәтрафы халг-
ра да күчлү тә'сири олуб. Тәдгигатларда китабә фарсларын
ына јазылдығы кими, онун дини-фәлсәфи көрүшләри дә бә'зән
анларын адына чыхылмыш, онлара мәхсус дини-фәлсәфи ке-
шләр, адәт-ән'әнәләр, ситајишләр вә с. кими гәләмә верил-
шди...
«Авеста» фарс империјасынын һаким идеолокијасы олмуш, кет-
дә фарслар ону тамам мәнимсәмиш, «саһиб» чыхмышлар. Тәд-
атчылар, јазычы вә тарихчиләр дә «Авеста»ны фарс әдәби, ди-
-фәлсәфи, һүгуги јарадычылығы кими тәдгиг вә тәгдим етмәјә
шламышлар. Бу мүнасибәт елә инди дә давам етмәкдәдир. «Та-
х тәкрар олунур» — дејирләр. Мидија дөвләти дөврүндән фарс-
рла дикәр халглар, хүсусилә магларын хәләфләри түркләр ара-
нда һакимијјәт вә мүстәгиллик уғрунда кедән мүбаризәләр, елә
күн дә Иранда давам етмәкдәдир...
Тарихи һәгигәт буну тәсдиг едир.
Беләликлә, Мидија дөвләти вә онун тәркибиндә бирләшән маг
фасы гәдим Азәрбајчан торпағынын әзәли халгы олуб, өз ағлы,
касы вә фәрасәтилә тарихдә силинмәз изләр бурахыб. Бу халг
рдүштүн башчылығы илә елә әдәби, дини-фәлсәфи чәрәјан јара-
б, елә ирс гојуб кедиб ки, тарих дурдугча галачаг, елм, фәлсәфә
рихинин әбәди мөвзусу, тәдгигат објекти олачагдыр. Гаранлыг
сәләләр дә кет-кедә өз һәллини тапачаг, муәммалы сирләр ачы-
чагдыр.
Инди Гузеј Азәрбајчанда кениш *Муған дүзү* топоними вар.
кчә бу әразидә *Муған, Муғанлы, Муған Кәнчәли, Муғанчыг
еһраб, Муғанчыг Муслум* адында 17 кәнд, гәсәбә ады вар
183). Мәкәр бунлары тәсадүфи сајмаг олармы? Бу топонимләр
зим әчдадларымызын — гәдим *Маг, Муг, Муғ* тајфасынын муа-

әләринин бүкүнә кәлиб чатмыш руһунун әбәдијјәти, өлмәзлији
ејилсә, бәс нәдир?!

* * *

Гәрбин вә Шәргин бөјүк алимләри — авесташүнаслар, фило
флар, тарихчиләр вә б. «Авеста» китабына ,онун јарадычыс
әрдүштә јүксәк гијмәт вермиш, апардыглары тәдгигатларын нәти
әси олараг өз үрәк сөзләрини демишләр. Дүнја елми Зәрдүшт
әрдүштлүк, Зәрдүштүн шәхсијјәти, фәалијјәти, хидмәти, јарат
ығы, әсасыны гојдуғу дини инамын бәшәрилији, өлмәзлији, әһат
ирәси вә с. барәдә чох јүксәк фикирдәдир.

Бу фикирләри хүласә едәк.

Инкилис алими Мери Бојс: «Зәрдүштлүјүн уча вә орижинал
октринасы бүтүн Јахын Шәргдә иудизмә, христианлығын вә исла
ын күчләндији вә инкишаф етдији әразиләрә тә'сир көстәрмиш
ир. Иранын һакимијјәти Шәргдә шимали Һиндистана гәдәр јајыл
ышды вә зәрдүштлүк орада махајан буддизминин инкишафына
төһфәсини вермишдир. Буна көрә дә дүнја динләринин һәр һан
чидди тәдгиги үчүн Зәрдүшт тә'лими вә онун дининин тарих
нә таныш олмаг зәруридир. Вә университетләрдә динләрә көстә
илән мараг бу мөвзуда кириш курсуна зәрурәт әмәлә кәтирмиш
ир» (91.4).

«Зәрдүштлүк динләрин ән гәдимидир вә бәшәријјәтә бирбаша
худ долајысы илә һәр һансы бир башга диндән даһа чох тә'сир
öстәрмишдир»; «Зәрдүштлүк, јалныз башга динләрә күчлү тә'сир
öстәрән бир китабә кими дејил, һәм дә сәдагәтли тәрәфдарлары
ын мин илләр боју амансызчасына тә'гиб олунмасына бахмајараг
нәчиблијини сахлајан бир дин кими гијмәтләндирилир. Онун өј
әнилмәси бәшәријјәтин мин илләр әрзиндә руһани тәрәггисини ба
а дүшмәјин ән јахшы јолудур (91.6—8).

Алман алими Көлднер: «Зәрдүшт Гатларда өзүнәмәхсус дәрин
икирлә данышыр. Онун сөзләри сахтакарлыгдан узаг вә сәмими
ир. О өз сөзләрини инам вә гәтијјәтлә дејир, онда артыг сөз јох
ур. Онун бәһс етдији мәсәлә дүнјада јахшы илә писин мүбаризәси
хшы ишин бу дүнја вә ахирәтдә мүкафатланачағына аиддир
нун Гатлары мә'нәвијјат вә әхлагијјат мүчәссәмәсидир» (10а. 20)

Алман алими Һөртел: «Гатларда зәкалы, гејрәтли бөјүк бир
әхсијјәт чошгун мараг, меһрибанлыг вә гајғы илә бизимлә даны

јүксәк мөвгејини, онун нә дәрәчәдә јүксәк фәлсәфи фикирләр...
малик олдуғуну Гатлардан јахшы баша дүшмәк мүмкүндүр. О, ә...
һәмијјәтли вә бөјүк мәсәләләр һаггында чәсарәт вә сабитликл...
фикир сөјләмишдир. Зәрдүшт өз заманынын зеһнијјәт чәрчивәсин...
дән чыхараг чох-чох ирәлијә кетмиш бир шәхс иди. Ән гәдим дөвр...
дә белә, бир јарадана ситајиш етмәји халгына өјрәтди. Онун...
кәтирдији дин формал дини мәрасимлә вә гурбан кәсмәклә бағл...
дејилди. Онун көстәришләри пак вә доғру дүшүнчә илә јашама...
усулларына әсасланыр (10а.20—21).

Алман философу Һекел: «Асијада илаһи ишыг парлады вә бун...
дан сонра дүнјанын тарихи башланды»; «Илк дәфә Зәрдүшт тәрә...
финдән тәрәннүм олунан ишыг — идрак вә руһ аләминә мәхсус...
дур» (57а.64).

Алман шаири Һөте: «Зәрдүшт илкин олараг гијмәтли тәбиә...
динини күндәлик ајинә чевирмишдир» (58а.436).

Франсыз алими Мејје: «Зәрдүштүн Гатларында фикир сәрбәст...
лији, әхлаг мәсәләләриндә ити вә инчә зәка көрүнүр» (10а.20).

Америка алими Витнеј: «Иран Куруш дөврүндән сонра Мара...
фон (Јунаныстан—Иран) мүһарибәсиндән јүксәк мәдәнијјәтли в...
гүдрәтли дөвләт, халгы исә јер үзүнүн бөјүк халгы олмушдур. Ју...
наныстан ваһид бир өлкә олмајараг халглары бир нечә тајфалар...
бөлүнүрдү. Иран исә о дөврдә бүтүн дүнја үчүн әхлаг ганунлары...
гәбул етди вә Зәрдүшт динини јаратды *(?!)*. Ондан сонра Иса онун...
изи илә кедәрәк һәмин ганунлары тәблиғ етмәјә чалышды, нәһајә...
дар ағачында чаныны фәда етди. Лакин Зәрдүштүн көзәл бәја...
етдији «уғурлу дүшүнчә», «уғурлу сөз», «уғурлу әмәл» принсипл...
рини Иса ондан јахшы ачыглаја биләрдими?! Бу үч принсип һә...
шеји ајдынлашдырмырмы?! Бүтүн динләрин әсасы дејилдирми?...
Бу принсипләрә артыг бир шеј гошмаг оларым?!» (10а.21).

Америка алими Ричард Фрај: «Һамы әксәријјәтлә тәсдиг еди...
ки, Зәрдүшт јүксәк әхлаги идејалара вә инандырычы фикирләр...
малик олан илк һәгиги пејғәмбәрдир» (10а.21).

Һинд јазычы вә философу Робиндранат Тагор: «Зәрдүшт ил...
шәхсијјәтдир ки дәјишилмәз әхлаги принсипләр әсасында ди...
јаратмыш вә дүзкүн јол көстәрмишдир. О, ејни һалда инсанлары...
јеканә јарадана ситајиш етмәјә чағырараг инсанларын хејир ва...
ситәсилә тәкамүлүнә зәмин јаратмышдыр» (10а.21).

Шәргшүнас Һорн: «Биз Гатларын шәрәфли һиссијјата вә чәса...
рәтли нәмама малик олан, јүксәк әхлаг дәрәчәсинә чатмыш мүәлли...

Зәрдүштүн заманы, «Авеста»нын јаранма тарихи, мәншәји, әс-
ндә һансы дөврүн мәһсулу вә һансы халга мәнсуб олдуғу барәдә
лашыглыглар тәкзибә мөһтачдыр.

5. «АВЕСТА»НЫН ИНКИШАФ МӘРҺӘЛӘЛӘРИ

Һәр бир фикир, идеја доғулушунда пак вә тәмиз олур идеал
гсәдләр күдүр. «Авеста»нын илк мүәллифи Зәрдүшт дә өз пак вә
миз дини-руһани идејалары илә шөһрәт тапмышды. Инсанлары
клыға, тәмизлијә, дүзлүјә, һәгигәтә чағырараг, өмрүнүн сонуна-
к бу уғурда мүбаризә апармыш вә һәлак олмушду. Лакин онун
ејалары јашамышдыр. Бунунла белә, Зәрдүштүн өлүмүндән сон-
«Авеста»нын башы бәлалар да чәкмишдир. Дөвр, заман ону
тәдији сәмтә јөнәлтмиш, артырмыш, әскилтмиш, өз истәјинә иде-
ларына табе етмишдир.

Тәсәввүр едәк ки, Шумер свилизасијасынын илкин бөјүк мәһ-
лу, зирвәси — классикасы сајылан «Авеста китабыны — «Көј
нры Дини»ни вә ја Зәрдүштлүјүн мүгәддәс дини китаблар топ-
суну дүнјанын көркәмли алимләри белә Ирана, фарслара мәх-
с китабә кими тәгдим вә «тәһлил» едибләр. Она көрә ки, әсл
к «Авеста» мәтнләри мәһв еднлиб, итиб-батыб, олан-галан мәтн-
р гәдим фарс-пәһләви дилиндә кәлиб бизә чатыб. Бурадан да
хыш едиб фикир сөјләјибләр (вә сөјләјирләр). Буна көрә дә
һв едибләр, јанылыблар. Буну «үзүрлү сәһв» сајмаг олар, онла-
гынамаг да олмур. Бу алимләрин «Шумерин кәшфиндән» мә'-
матлары олмајыб. Бу сәбәбдән дә «Авеста»нын дәрин көкләринә
умер-Бабил мифләринә, елми, дини — фәлсәфи гајнагларына
фуз едә билмәмишләр вә јанылмышлар. Зәрдүштлүјүн илк гај-
глары, инкишаф тарихи, бүтөвлүкдә дини руһу «Авеста»ны
чаг Шумер-түрк зәкасынын мәһсулу олдуғуну тәсдиг едир. Гә-
м јунан философлары вә тарихчиләринин (Һермодор, Һермип
санф, Әрәстун вә б.) фикир вә мүлаһизәләри, бу күнә гәдәр мөв
д вә тапылмагда олан археоложи газынты материаллары вә с. дә
һәгигәтин тәсдигинә јөнәлир. Бу абидәнин јаранмасы вә инки
афы мүәјјән мәрһәләләр кечмишдир. Ону мәрһәләләр үзрә тәдгиг
мәк, өјрәнмәклә даһа ағлабатан фикир сөјләмәк вә нәтичәләрә
лмәк олар.

«Авеста»нын јаранмасы вә инкишаф тарихини үч мүһүм мәр

ләри, Шумер-түрк фәлсәфәси анарычы гүввәдир. Бу тезн мәтнлә-
дән сечиб-көтүрмәк чәтин дејил. Бу барәдә јунан мәнбәләри
хејли ағлабатан, инандырычы мә'лумат верир.

Лакин әсл, даһа е'тибарлы сөз јенә Шумер-Бабил гајнаглар-
дыр, әлдә едилән археоложи тапынтылардыр.

Бу мәрһәлә биздән чох узаг, чох гәдим дөврләри әһатә етсә
һәләлик әлимиздә мә'лумат азса да үмид вә инам јери вар. Кәл-
әчкдә мәрһәләни даһа артыг ишыгландыра биләчәк сәнәд, тапы-
ты вә с.-нин үзә чыхачағына, ашкар едиләчәјинә үмид бәсләјири-
Будур, м. ә. V минилликдә, 6500 ил бундан габаг мәшһур Ш-
мер-түрк шаири Енлил Исмә Даған ше'рләринин бириндә өзү-
мүрачиәтлә дејир:

Kala gasi(d) ganu x-x[d]e teshbiim ta abad.

Тәрчүмәси:

Кәлә гаси(д) ганымда учулан атәш мә'бәдини едә абад.

Һәр һалда, шаирин бу бәдии сөзүнүн, фикринин реал әсасы олу-
атәшпәрәстликлә, ода ситајишлә, дини инамла бағлыдыр. Ша-
дахили сарсынтысыны, психоложи вәзијјәтини ганында баш вер-
дәјишилмәни, «учулма» илә изаһ едир, бу дәјишилмәни «Атә-
мә'бәдинин учулмасына» бәнзәдир. Бурада күчлү мәнтиги бағл-
лыг вар, инам вар, дини тәсәввүрүн бәдии тәсәввүрлә говушмас-
вәһдәти вар. Демәли, һәлә V минилликдә бу дин, бу инам фәали-
јәтдә иди, мә'нәви аләмә һаким кәсилмишди, бәдии әсәрләрин
мөвзусу олмуш, руһуна һопмушду. Биз бу руһу Шумер-Бабил м-
дәнијјәти, әдәбијјаты вә хүсусилә Гәдим дүнјамызын улу китаб-
«Билгамыс» дастанында кениш вә әһатәли шәкилдә мүшаһидә еди-
көрүрүк. Белә анлашылыр ки, һәлә о вахтлардан атәшпәрәстлији-
јајылма вә тә'сир даирәси чох кениш иди. Гәрб дүнјасына да нүф-
етмишди.

Будур, мәсәлә илә бағлы әлдә етдијимиз аз-чох мөвчуд факт
фикирләри көтүр-гој едиб дүшүнәркән, сөз демәјә, фикир сөјләмә-
чәтинлик чәкдијимиз бир анда мәтбуатда гијмәтли бир тапынт-
елми кәшф барәдә мә'лумат дәрч олунду. Һәлә 4500 ил бундан габ-
түркләрин *атәшә, ода* инамыны, ситајиш етдијини вә *тәк ол-*
Танрыја тапындығыны тәсдиг едән сәнәд, китабә ашкар едилди.

Франсанын «Глозел музејн»идә сахланылан чохсајлы китаб-
ләр охунмаға башланмыш, јазылдығы әлифба мүәјјән едилмишд-
Сарбон Университетиндә кечирилән «Әлифба јазысынын башла-
ғычы вә Глозел китабәләри» адлы конфрансдан хәбәр верилир

тәхәссисләринин ачыгламаларыны ...
б етмишләр (130.15).

«Глозел музеји»ндә сахланылан китабәләрдәи бирн «Кејик ... сми үзәриндә јазы»дыр (шәкил 3).

Јазынын охунушу бу шәкилдә тәгдим едилир:

«Ateşe inanır tek tanrıyı buldular (130. 15).»

Фикри белә дә вермәк, ифадә етмәк олар:

«Атәшә инанараг, тәк Танрыны дәрк етдиләр».

Китабә ачыг-ашкар, мүбаһисәсиз тәсдиг едир ки, һәлә чох гәдим ... манлардан түркләр атәшә, ода ситајиш етмиш, онларын дини ... амы атәшпәрәстлик — зәрдүштлик олмушду. Бу дини инам, си... јиш ондан да гәдим тарихә малик олмуш, һәлә м. ө. 2500-чү илдә ... әксини, ифадәсини епитафијада, һәм дә «вәһши һејван үслубу»н... — «Кејик рәсми үстүндәки јазы»да тапмыш, бу фикир даш вә ... башга бир лөвһә үзәрннә һәкк едилмишди, јә'ни јаддашлардан, ... нәләрдән гопуб јазыја һопмушду. Чох гәдим дөврләрдән түрк ... вилизасијасынын һүдудлары Франсајадәк узаныб кетмәли, өзүнә ... р етмәли, нүфуз газанмалы иди кн, Глозел китабәләри дә јаран... ыш олсун, тарихин дәрин гатларындан һәгигәтин бу сәси ешидилә... лсин.

«Авеста»нын —зәрдүштлүјүн јајылма вә тә'сир даирәсинин чох ... члү, әһатәли олдуғуну Икичајарасы вә әтраф мәдәнијјәти, Кө... нирыја ибадәт, ситајиш мә'бәдләри бир даһа тәсдиг едир.

Бурада биз бу мәсәләләрин көркәмлн тәдгигатчысы вә биличнси... ан Полша алими Зенон Косидовскиннн сөзләринә дә диггәт едәк ... јазыр ки, о вахтлар Дәчлә вә Фәрат чајлары һөвзәсинин шәһә... саһилләриндә «ајрыча тәпәчикдә адәтән, јерли сәчдәкаһлар... ид бир о гәдәр дә бөјүк олмајан мә'бәдләр варды. Она үч аддым... ш пилләкән гојулмушду. Ибадәт вахты пилләкәнлә мә'бәдә хор... мусиги сәдалары алтында ағ кејимдә каһинләр дахил олурду» ... 2.35).

М. ө. IV—III миниилликләрә аид ибадәткаһлар (55а.178, 170) ... иггәти чәлб едир. (Шәкил. 4 вә 4а).

Демәли, шумерләр динә гуллуг едир, ибадәтлә мәшғул олурду... ар. Бунун һансы дин олдуғуну, нечә адландығыны һәләлик гәти ... емәк чәтинсә дә, мәзмун «Көј Танры»ја — зәрдүштлүјә, «Авеста»... ә'лиминә там ујғун кәлир. Паклыг, белә тәзә гуршаг бағламаг, ... аша ағ сарыг гојмаг, хүсусилә ағ кејимдә ибадәт етмәк, дуа оху... аг вә с. зәрдүштләр-маглар үчүн сәчијјәви иди.

белә бир мараглы сөһбәт кедир. Чәфакешин досту тәәччүб ед
сорушур ки, нә үчүн күнаһсыз, исмәтли адам өз гисмәтини күна
карла бөлүшүр? Чәфакеш исә мәсәләни бир гәдәр башга чүр гоју
Нә үчүн шәр адамлар вә һагсызлар шәнлик едир, кеф чәкир, амм
мө'минләр бу һагсызлыға дөзүр вә бундан әзаб чәкир? Досту
әсәрин баш гәһрәманы она белә чаваб верир: «Сән јердәсән, амм
Танрынын фикри узагдадыр (јахшысы будур), Танрынын дәјишм
илтифатыны көзлә».

Бунунла досту она демәк истәјир ки, Көјдә Танры вар! Әввә
ахыр күнаһкар чәзасыны, мө'мин исә мүкафатыны алачагды
(75.122).

Бабилистанда өлүмлә һәјат гаршы-гаршыја дајанырды. Шә
өлүм, бүтүнлүкдә һәр шеј (хәстәлик, бәдхаһлыг вә с.) демәк ид
Хејир—бүтүнлүкдә һәјат вә ону күчләндирмәк демәк иди. Вә
шәрә гаршы дајанмышды (75.138).

Бүтүн бу фикирләр — һаглы-һагсыз, мө'мин-күнаһкар, исмәтл
исмәтсиз, хејир-шәр вә с. бүтөвлүкдә «Авеста»нын әсас хәтти, ул
Танрынын амалларынын тә'лимидир. Гәдим дүнјанын мүхтәли
саһәләриндә бу руһу — бир-биринә гаршы дуран гүввәләрин мүб
ризәси, дүзлүјә, әдаләтә, хејирхаһлыға чағырышы ким дујма
мүмкүндүр.

Алтајда Пазырык курганындан тапылмыш, тәхминән м. ө. со
миниллијин әввәлләринә аид парча үзәриндә чәкилмиш дини тә
вир диггәти чәлб едир. Искит-түрк гадынларынын ода, атәшә с
ајиши, ибадәти, Танрыја мүрачиәт сәһнәси онларын дини инам
ы, һансы динә гуллуг етдијини тәсдигләјир (шәкил 5).

Сурәти верилән тәсвирләри мүәллиф белә мә'наландыры
Парчада биз Танрыја ән'әнәви мүрачиәт сәһнәси көрүрүк. Мүгә
дәс од гаршысында, јәгин ки, гурбанла биркә ибадәт дурушу н
башында диш-диш һаләси олан ики күбар гадын дајаныб. Сағ әл
мүрачиәтлә Танрыја тәрәф узаныб. Көрүнүр ки, сол әлиндәки гу
андыр. Онларын архасында әлиндә дәсмал дајанан гадынлар иба
дәт вәзијјәтиндә дејил, бир гәдәр бәстә боју илә онлара табе ол
дуглары көрүнүр. Гадынларын голунун үстүнә гојулмуш бүкүл
дәсмал буна чох сәчијјәви тәфсилатдыр» (96а.65—67).

Алим сөзүнү дејир. Бизчә, әлавә шәрһә еһтијач галмыр.

Беләликлә, «Авеста» әслиндә Шумер-түрк дүһасынын мәһсул
олуб да, бүтөвлүкдә Шәрг, һабелә Гәрб ондан бәһрәләнмишди

, фарсларын әлинә кечиб, Иран дөвләтинин һазыр динн-әдәби солокиjасы олуб; чох дәjишикликләрә мә'руз галыб...

Мидиjалыларла фарслар арасындакы мүнасибәтләрин көкләри рин вә зиддиjjәтлидир. «Мидиjалылар м. ө. 614—612-чи нлләрдә билләрлә Ассурн дөвләти арасындакы иттифаг сарсыланда даһа х ловғаланырдылар. Бундан сонра онлар. Кичик Асиjанын да бир ссәси дахил олмагла, ассуриjалыларын шнмал өлкәсини тутду- р, фарслары өзләринә табе етдиләр вә тәхминән еjни вахтда һаjәт, Иранын ҹәнуб-гәрби Аншан һакимиjjәтини алдылар. Бу лаjәт сонралар Парс (Фарс) вә jунанҹа Персида кими мәшһур ду. Мидиjалылар өз һакимиjjәтини һәм дә о вахт араларында одүштлүк тәсдиг олунмуш шәрги иранлылар үзәрнндә кенишлән- рди. Мидиjа дөвләти 60 ил чичәкләнди. Көрүнүр, бу әрәфәдә рдүштлүк дә гәрби иранлылар арасында уғурлар газанмаға шлады» (91.61).

Мидиjалыларын адәтләри гәдим Шумер-түрк адәтләринә уjғун лир. Һеродот «Авеста»нын тәблиғ етдиjи бу адәтләрлә фарсла- н адәтләри арасында фәргләри көстәрир. Һеродот jазыр: «Фарс- рын чохданкы адәтләринә кәлинҹә, мән бу мә'луматы верә билә- м: һеjкәлләр, мә'бәд вә меһраблар (танрылар үчүн) учалтмаг рсларда гәбул олунмамышды. Буну ким едирдисә, ону сәфеһ jырдылар. Буна көрә мәнә белә кәлир ки, онлар нисана охшады- н мәхлуглары әсла Танры һесаб етмирдиләр, еллинлиләр дә елә лә дүшүнүрләр. Нечә ки, онлар, бир гаjда олараг, Зевсә дағын рвәси вә бүтүн көj гүббәси үстүндә гурбанвермәнн Зевс адлан- рырлар. Һәм дә онлар бу гурбаны Күнәшә, Ода, Суjа вермәклә мамлаjырлар» (1, 132).

Бурада мүгаjисәси верилән вә «Авеста»да тәблиғ еднлән Мн- jа адәтләри гәдим Шумер-түрк адәтләрнннин давамыдыр. Фарс- р нәинки бу адәтләрә риаjәт етмнр, һәтта ону «сәфеһлик» саjыр, глар кими «инсана охшадылан мәхлуглары әсла Танры һесаб мирднләр» вә с.

Һеродотун бу фәргләри көстәрдиjи вахт елә «биринчи мәрһә- »дән «икинчиjә» кечид дөврүнә тәсадүф едирди. Бу дөврдә «Авес- »нын тәблиғ етдиjи адәт-ән'әнәләр, «Аjинләр», фарс адәт-ән'әнә- рн вә аjнnләринә уjғун қәлмир, фәргләр даһа бариз нәзәрә чар- рды, мүбаризә исә давам едирдн вә с. Артыг истәр-истәмәз нкин- мәрһәләдә әсл «Авеста» адәт-ән'әнәләри, дини аjинләри jаваш- ваш дәjишир, өз jерини фарс адәтләринә, аjинләринә верирди.

Әкәр Зәрдүштүн һәјат-фәалиjjәт тарихини вә «Авеста»нын

фарслар Әһәмәниләр нәслиндән олан, Мидија һөкмдарынын күр-кәни Бөјүк Ҝирин башчылығы илә үсјан етдиләр, мидијалылар-галиб ҝәлдиләр вә илк Иран дөвләтинин әсасыны гојдулар. Бурад-мидијалылар да мүһүм рол ојнадылар. Ҝир истиланы давам етди-рәк, Кичик Асијаны вә Бабилистаны тутду, онда Аралыг дәниз-саһилләринәдәк табеликдә олан өлкәләр дә она табе олду. Бүтү-шәрги Иран халглары да онун тә'сири алтына дүшдү (91.62). Һа-зәрә алаг ки, фарс дөвләтинин әсасы гојуландан сонра да јунан в-инкәр мәнбәләрдә јанлышлыг мүшаһидә олунур. Мидија вә фар-дөвләтләри, мидијалылар вә фарслар гарышдырылыр. Бу она көрә-дир ки, Мидија дөвләтинин башчысы Астијага һеч бир һөрмәтси-лик едилмәмиш, анчаг һакимијјәтдән узаглашдырылмыш вә он-күсуси гуллуг ҝөстәрилмишди. Чүнки о, Ҝирин ана бабасы иди-Лакин факт будур ки, һакимијјәт тамамилә фарсларын әлинә кеч-мишди. Ҝирин Мидија дөвләти үзәриндә гәләбәси вә һакимијјәти-фарслара кечмәси илә «Авеста» китабы да зәбт едилир, фарс ди-динә чеврилмәјә вә бу дилдә јенидән давам етдирилмәјә, јазылма-башлајыр вә онун инкишафы јени истигамәтә јөнәлир, күман ки, б-динин китаб шәклиндә топлусунун «Авеста»//«Апаста» вә б. ады-нын ортаја чыхыб јајылмасы да бу икинчи мәрһәлә илә бағлыдыр-Чүнки даһа гәдим гајнаглар, тапынты вә археоложи газынтылары-нәтичәләри вә с. бу дини көјләрә инамла, Танрыја ситајишлә бағла-ыр, тәгдир вә тәгдим едир. Бу динин маһијјәти, әсасы мөвчуд ал-нин — чанлы (вә чансыз) варлығын әсл сәбәбкары Ата Көј-Ана Јерин әбәди мәһәббәт рәмзи олан уча Танрыдыр. Түркијәд-лми тәдгигатларда, доғру олараг диндән «Көк *Танры Дини*-ады илә бәһс олунур.

Низаминин ашағыдакы сөзләриндә дә бу дөврдә магларын «мүгәддәслијин»нин јох олмасына, јолуну азмасына ишарәләр вуру-ур, «Авеста»нын бу дөврү вә онун јарадычыларына шаирин мүна-ибәти ајдын олур:

«Муғларда белә бир азар да варды,
Һәр илин башында бир гыз оларды.
Новруз илә Сәддә бајрамларында
Ајинләр јенидән олурду бәрпа.
Әр үзү ҝөрмәмиш ҝәлинләр, гызлар
Евиндән севинчлә дышары чыхар,
Әлләр ал хыналы, үзләр бәзәкли,
Һәр јандан ҝәлирди чошғун үрәкли,

о вә гуруча чөрәк» олан руһани аталар сарај әјјашларына чев-
илмишди, јени дөвран, јени мүһит, фарс сарајларынын өзүнәмәх-
слуғу онлары да корламышды. Ајинләр тез-тез дәјишилир, һаким
бәгәнин хејринә јөнәлдилир, фарс тарихи гәһрәманларынын мәд-
өн плана чәкилир, Зәрдүшт амалы, Зәрдүшт мәсләки алт-үст
илирди. Белә бир мүһит вә шәраитдә «Авеста»ја әлавәләр дә елә
сәвијјәдә, бу мәзмунда олмалы иди...

«Авеста»да аилә-никаһ, евләнмә адәтләри илә бағлы мәсәләләр,
угглар вә с. дә дәјишир, өз маһијјәтини итирирди. Тәдгигатчылар
стәрирләр ки, јахын гоһумлар, хүсусилә ган гоһуму (бир аилә-
н ата вә гыз, ғардаш вә бачы, һәтта ана вә оғул) илә евләнмәнин
асы Кирин оғлу Камбис тәрәфиндән гојулмушду. «Авеста»да,
ун әслиндә елә бир фикир јохдур ки, евләнәнләр бир-бирилә ган
луму олсунлар. Бу барәдә инкилис алими Мери Бојсун тәдгиг-
ри јенә диггәти чәлб едир. О јазыр: «Бу чүр илк һәгиги никаһ
мбисин ики доғма бачысы илә олан кәбиндир». Һеродотун мә'лу-
тына көрә (III, 31) о, бачыларындан биринә вурулду вә онунла
ләнмәк арзусу илә һөкмдарлығын һакимләрини чағырды. О,
рәддүд етди, адәтин зиддинә олса да онлардан сорушду: белә
р ганун јохму ки, арзу едән бир адама бачысы илә чинси әла-
јә ичазә версин? Һакимләр гардашын бачы илә чинси әлагәсинә
азә верән елә бир ганун тапмасалар да, ејни заманда һәм хәтәр-
з, һәм дә әдаләтә мүвафигдир, дејә она чаваб вердиләр. Лакин
лар башга бир ганун тапдылар, нечә ки, фарсларын һөкмдары
р нә истәсә, она ичазә верилир». Беләликлә Камбис әввәлчә бир
чысыны, сонра исә о бири бачысыны (Атоссу) өзүнә арвад елә-
» (91.67).

Мери Бојс сөзүнә давам едир: «Әкәр Һеродотун мә'луматына
түн тәфсилатилә инанмыш олсаг, онда бу көстәрир ки, гәрби
анлыларын Камбисә гәдәр ган гоһуму илә кәбин әлагәси мә'лум
јил. Бунунла белә, кифајәт гәдәр тәәччүблүдүр ки, бир һөкмда-
ын шылтағы илә ортаја чыхан адәтә әмәл етмәк, дини вәзифә ола-
г, бүтүн мө'минләрин өһдәсинә дүшүрмүш...» (91.97).

Мәтләб ајдындыр. «Авеста»нын јарадычыларынын, магларын
лундан сапмасы сарај мүһити, сарај әхлагы илә әлагәдарды
аман, мүһит вәзијјәти дәјишмишди. Беләликлә «Авеста» ләкәлән-
иш, позғун бир һөкмдарын «шылтағы» илә мө'минләр дә бу
адәтә» тәһрик олунмушду. Низами дә буну билирди, «Искәндәр
амә»дә буна ишарә вурулур.

китабында дејилир ки, Искәндәр «чохлу мүәллимләр, һүгугчулар
рбаблар вә мөбадлар өлдүртдү... Үчүнчү бир әсәр мә'лумат вери
и «о, чох очаглары сөндүрдү»... Искәндәрин әскәрләрн пајтахт
алан едәркән Персеполда Фратадар мә'бәдн зәрәр чәкди, Екба
анда (Һәмәданда) Анаһит мә'бәдини нсә македонијалылар би
ечә дәфә талан етдиләр. Һәтта онлар дамын күмүш лөвһәләрн в
үтунларын гызыл өртүләрини гопартдылар. Ола билсин, бу мадд
ијан заман кечдикчә јерини тутсун, лакин зәрдүштчүләр әвәзедил
әз нткијә мә'руз галдылар, чүнки чохлу мүгәддәс хидмәтчилә
әһв едилди. О вахтлар бүтүн дини әсәрләри шифаһи ифа едә
аһинләр динин чанлы китаблары идиләр. Онларын күтләви мәһв
охлу гәдим әсәрләрин мәһви демәк иди. Буну итмиш вә ја бнз
агис кәлиб чатмыш рәвајәтләр тәсдиг едир» (91.67, 97).

Һәмишә алимләр, философларла әһатә олунан, онлардан өјрә
ән, мәсләһәт алан Искәндәр «Авеста»нын гүдрәтинә, орадак
лмин, фәлсәфәнин дәринлијинә, дүнјәвилијинә, она олан е'тигада
намын күчүнә вә бүтүн антик фикрнә һаким кәсилдијинә јахш
әләд олду. Бу, онда гибтә һисси, һәсәд вә дахили бир егоизм јарат
ышды.

Истнла, ишғал бир халгын (вә ја халгларын) тәкчә торпагла
ыны дејил, онун мә'нәви сәрвәтләрини дә ишғал етмәјә чалышыр
инини, адәт-ән'әнәләрини, әхлаг етикасыны вә с. дәјишдирмәј
линдән алмаға, корламаға чан атыр. Бә'зән буна наил дә олур.

Македонија фатеһинә тамам ајдын иди ки, она мә'лум олан ју
ан фәлсәфәси, онун мајасы вә әсасы бүтөвлүкдә «Авеста» кита
ындан кәлиб, «илк башланғыч» бурадады. Ону мәһв етмәк, је
зүндән силмәк, бу илк булағы кор гојмаг лазымдыр ки, дүнј
әлсәфәсинин илкин чешмәси Јунаныстандан ахсын, дүнја фәлсә
ә елминин илк вәтәни ора олсун. Искәндәрин нијјәти гәсди, мәра
ы бу нди ки, «Авеста» әзәли олдуғу, јунан фәлсәфн көрүшүнү чо
абагладығы үчүн онун изнни итирмәк лазымдыр. Белә дејилдисә
әс нијә о, маглары — «о вахтлар бүтүн дини әсәрләрн шифаһ
фа едән каһинләри, динин чанлы китабларыны» да мәһв едир
лдүрүрдү? Онлардамы Искәндәрә силаһ галдырмышдылар?! Ма
едонија фатеһинин мәнтигинә бнр бах! Бу һәгигәти әбәди олара
атырмаг мүмкүн ндими?!

Кир јенә ондан тәдбирли вә инсафлы имиш. О, Мидијаны сүгу
уғрадыб, дөвләти зәбт едәркән, онун мә'нәви-ганунн, әдәби-дини
ими-фәлсәфи вә с. китабы олан «Авеста»ны јарадычылары ила

ә, һабелә, Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ына дүшән парчаларда
ныг-ашкар сезнлир. «Авеста»ја вә онун јарадычыларына мүнаси
әт һәм дә бунунла әлагәдарды. «Дастанын хүласәси...» фәслинд
изами буна да ишарә вурур. Искәндәр:

«Јалныз зәрдүштлүјү гәбул етмәмиш,
Башга адәтләрә етди пәрәстиш» (31.55) —

«Искәндәрнамә»дә «Искәндәрин Иран атәшкәдәләрини дағыт
асы» адлы ајрыча бир фәсил вар. Мараглыдыр ки, бу, «Искәндә
ин Иран башчылары илә әһд-пејман бағламасы» фәслиндән сонр
әлир. Низами о дөврүн маглары һаггында јазыр:

«Ишләри кеф-ишрәт, шух дилбәр иди,
Өлкә башдан-баша әфсункәр иди,
Сеһирдән башга бир чыраг јандырмаз,
Әфсанәдән башга бир билик ганмаз»... (31.172).

Бу сәтирләрдә «Авеста»нын о вахткы јарадычыларына ачыг-аш
р нифрәт вар. Низами магларын «кеф-ишрәтә» гуршанмасы нл
ч чүр барыша билмәмишди. Һәгигәтән, шәрант, фарс-сарај мүһи
маглары әввәлки Танры сәвијјәсиндән ендирмиш, әсл руһани
икдән салдырмышды. Низаминин фикринчә, Искәндәри гәзәб
ндирән сәбәбләрдән бири мәһз бу олмушду. Искәндәр фәрма
рмишди:

«Муғларын ајини галхсын ортадан...»
Фитнәни, һијләни говду һәр јердән,
Муғлары дағытды мејханәләрдән.
Дүнјадан силди һәр буланыг дини
Сахлады ән доғру дини-ајини» (31.173).

Сөз јох, даһи шаир «Авеста»нын әслиндән, Зәрдүштүн «мүдрик»
лы илә дүшүнүб, мүбарәк дили илә сөјләдији «мүгәддәс» кәлам-
рдан һали иди. Фарс сарајларында бу «мүгәддәс» дини көрүш-
рин нә көкә салындығына, «буландығына», һәр шејин алт-үст
нлдијинә гаршы өз сөзүнү демиш, гәти е'тиразыны билдир-
ишди.

Беләликлә, «Авеста»нын Иран империјасынын идеоложи әсас
ры, дөвләт дини олмасы вә инкишаф мәрһәләси нә аз, нә чох
ин ики јүз ил чәкир.

«Үчүнчү мәрһәлә — әрәб ишғалы вә исламын гәләбәсиндән сон

əhнə инамы сахлады, Һиндистана көчүб кетди, онлары орада арс адландырмаға башладылар, галанлары исә Иранын ајры-ај-ы јерләриндә кизли шәкилдә өз динләрини сахладылар. Инди еһран, Иезд вә Керанда зәрдүштләрин күчлү ичмалары вар» 05а.24). Бизим еранын «VII әсринин орталарына доғру исламын рдүштлүјү дөвләт дини кими ләғв етдији вә сыхышдырдығы ахтда «Авеста» өз әһатә даирәсилә мүгајисәдә бир шифаһи ки-дбә олараг, сөјләндији кими ајдын, ифадәли пејғәмбәри тә'риф имнләрини аз тәмсил едирди» (82.4).

Тәкҹә бу факты хатырлатмаг кифајәтдир ки, VII јүзилликд 'ни әрәб ишғалынын башландығы дөврдә өлкәдә ислам дөвләти-ин јараидығы вә ислам дининин гәбул едилдијн вахтда «Авеста» иии китаблар күллијјаты 21 ҹилддән ибарәт иди. Ондан индики маиа анҹаг үч китаб галыб. Бурада мәшһур алман алими Гуг ииклерии бир фикринә дә диггәт едәк! «Шәрг тәфәккүр тәрз мкан верир дејәк ки, бөјүк тарихи чеврилишләр һәмчииин өз дини ви илә диггәти ҹәлб едир. Башга сөзлә, һәр бир јени дөвләт аллаһ есаба алынараг бәргәрар едилиб вә бу сәбәбә онун ардынҹа өвглә ибадәт, дии, тәһсил дәјишилиб. Јени дөвләтин баниси әм дә јени дииин баниси олуб. Анҹаг сых-сых иәзәрә чарпыр ки әрнгәтин баниси сијаси һаким вәзифәсинәдәк галдырылмајыб ечә ки, мәс., Мәһәммәд вә онуи дикәр чохлу ардычыллары бел тмишләр» (63.20).

Беләликлә, зәрдүштлүк—«атәшпәрәстлик дини өз јериии ислам ииинә вермишди». Зәрдүштлүјүн бир дөвләт дини кими ифласын ан соира оиун давамчылары гачмаға мәҹбур олмушлар. Нәтиҹә ә, һал-һазырда зәрдүштлүјә кичик ҹәмијјәтләрдә тәкҹә Ираид ә Һиидистанда е'тигад едилир. Бу чох бөјүк күллијјатын галығ арыны бизә мәһз һәмнн ҹәмијјәтләр кәтириб чыхарыблар ки, јен ә орта әсрләрдә јарадылыб бүтүн дөврләрин мәишәт әдәбијјаты ы аз-чох әкс етдирир» (82.4).

Беләликлә, гәдим Шумер-Бабил мифләри, дастан вә рәвајәтлә индә, һабелә сөјләнилән елми фикирләрдә танрылар аләми, чох ллаһлыг вар. «Авеста»да бүтүн каинаты, инсаилығы уҹа ола аһид Таиры — улу Һүрмүз идарә едир. Зәрдүшт Һүрмүзүн ал ијјәтләрини, хејирхаһлығыны, амал вә истәкләриии һәјата кечи әи пејғәмбәрдир. Әһримән хејирхаһ гүввәләрә гаршы дајанан шә үввәдир, бәдхаһлығын, һијләнин, шәрин, јаланын һамисидир. Әһ имән соира кәлән динләрдә шејтан, иблис донуида верилир

6. «АВЕСТА»НЫН МӘ'НӘВИ ДҮНЈАСЫ

Зәрдүштлүк гәдим дини инам вә идејаларын Шумер-Баби.
ини көрүш вә рәвајәтләринин бүтөв һалда елми тәсдигидир. Б
ини инам вә идејалар, бу дини көрүш вә рәвајәтләр «Авеста»д
амамланыб, әдәби-дини, елми-дини проблемләр һалында класси.
әклә дүшүб.

1) «Авеста»нын гурулушуна даир

Зәрдүштлүјүн мүгәддәс дини китаблар күллијјаты «Авеста» в.
Зәндавеста» ады илә мәшһурдур. Кечән әсрин орталарынд.
. Коссович «Зәндавеста»нын бу һиссәләрдән ибарәт олдуғуну геј.
цирди:

1) Бизә гәдәр чох натамам вәзијјәтдә кәлиб чатмыш ганун
еричилик гајдалары (Вендидад);

2) Дини мәрасимә аид гуллуг вә ибадәтләр (Јасна вә Виспе
ед);

3) Ајры-ајры сәчдәкаһлар шәрәфинә едилән гисмән Һомер
имнләринә бәнзәр ибадәтләр (Јашт);

4) Дини лирик ше'рләр (Гатлар) — (112.XXIX).

И. С. Бракински «Авеста»нын икинчи редаксијада гурулушун
елә верир:

1) «Вендидад» — шәр гүввәләрә вә дивләрә гаршы тәртиб едил
иш ганунлар мәчәлләси вә тә'лиматы, 22 фәсилдир;

2) «Висперед» — тәнтәнәли ибадәт нәғмәләри, әсасән 24 фәсил
ән ибарәт олуб, мүхтәлиф әлјазмаларында артыб-әскилир, мәз
унча «Јасна»ја јахынлашыр;

3) «Јасна» — гурбанвермә вә танрылара дуа мәрасимләринд.
'рифләмәләр вә ибадәтә аид мүрачиәтләр 72 фәсилдир, о чүмлә
ән 17 фәсил гат адланан нәғмәләрдир. «Авеста»нын чох гәдим
иссәси сајылыр;

4) «Јашт» — тә'риф һимнләри, хүсусилә, чохлу мифоложи үн
үрләрә малик 22 мүхтәлиф Зәрдүшт дини нәғмәләри;

5) «Кичик Авеста» — бура бир сыра кичик ибадәт мәтнләри
чүмләдән орта фарс дилиндә Күнәшә, Митрә, Аја, Ардвисура
архрана вә ода беш дуа, беш һимн, дөрд хејир-дуа вермә, ик

ун әсрләр боју јараныб, мәтн вә онун тәсбити үчүн истифадә еди-
н графикасы, тәбии олараг, дәјишикликлијә уғрајыб... Бунунла ја-
шы, артыг мәтнин, зәрдүштлүјүн каһинләринин марағыны тә'мин
мәјән һиссәләри шүурлу сурәтдә ондан чыхарылырды. Дикәр
рәфдән китабәнин мөвзуча мәзмуну күчлү шәкилдә кенишләнир-
. Дили вә графикасынын дәјишдирилмәсн илә әлагәдар олараг
бии сечмә кедирди» (82.4).

Дөвр, заман дәјишмишди. Әрәб истиласы илә һәр шеји «јени-
шдирмәк», јени ислам идеолокијасыны јеритмәк үчүн һәр саһәдә
һд көстәрилирди. Дөвләт дини-идеолокијасы олан зәрдүштлүјүн
оласы онун тәрәфдарлары вә давамчыларыны өлкәдән чыхыб
тмәјә мәчбур етдн.

«Авеста»нын рус дилиндә нәшр олунмуш мәтнинин киришиндә
јилир: «Һимнләр кими, дуалар да аһәнкдар гурулуша маликдир.
сәввүр олунур ки, илк јарадылышда «Авеста»нын бүтүн мәтни
тмли олуб, заман кечдикчә исә бу әсас итиб вә ја позулуб.. Бу-
нла белә, аз вә ја чох дәрәчәдә сахланылан аһәнкин дәгиг һеча
стемли һиссәләри, онун нәсриндән асан баша дүшүлдүјү фикри-
сөјләмәјә имкан верир. «Авеста»нын чох јерләринин мә'насы
дијәдәк тәфсилатилә шәрһ олунмајыб вә ја шүбһәли олараг га-
ыр. Одур ки, бу нәшрдә јозумдан истифадә едилир. Бу да тәбии-
ир, китабәнин көстәрилән галығынын (онун ән гәдим әлјазмасы
е. 1324-чү илинә аиддир) кириш сөзү вә ајры-ајры ифадәләри
әтндә чатышмыр. Бу чәһәтдән бир сыра ифадәләрин дәгиг тәр-
үмәси дырнаг арасына алыныб. Фәсилләрин адлары тез-тез шәр-
олараг көстәрилир вә онда квадрат дырнаға алыныр» (82.5).

Китабәнин дини-һүгуги ганунлары, вердији мүдрик нәсиһәтләр
блиғ етдији һәјат тәрзи, әмәк ешги, торпаға бағлылыг уча көј-
әрин, Танрынын инсанлары идарәси, онлара гајғысы вә с. илә әла
әли шәкилдә верилнр.

2) Хејирлә шәрин мүбаризәси

Бүтүн динләр, бүтүн фәлсәфә хејир вә шәрин мүбаризәси үзә
индә тәшәккүл тапыб. Бу, һәләлик, гәдим Шумер мифләриндән
ашланыр. Зәрдүшт пејғәмбәрдә инкишаф етдирилнб кениш вүс'әт
ыр, әсас фикир—консепсија шәклинә дүшүр.

«Авеста»да хејирлә шәр чох мүһүм вә әһатәли проблемдир.

ıəкилдə гојуб фəалијјəтə кечдији ана телə чаланыр. Дастанд
ғлунун үнванына Нинсун ананын дилиндəн бу сөзлəр дејилир:

Неҹə ки, о залым Һумбабаны мəһв етмəјиб,
Неҹə ки, јер үзүндəн шəр гүввəни силмəјиб,
Һеч бəлəд олмадығы бир саваша кирəҹəк,
Һеч бəлəд олмадығы бир јол илə кедəҹəк.

(III. л., II, 15).

Бу сəс тарихин дəринликлəриндəн кəлəн ана торпағын сəсидир
Јер үзүндəн шəр гүввəлəри силмəјə», гаракүруһа гаршы мүбари
əјə ана чағырышыдыр. Ана вə ана торпаг əминдир ки, онун өвлад
үтүн чəтинликлəрə синə кəрəҹəк, кечилмəз јоллардан кечəҹəк
лəҹəк, амма гəлəбə чалмамыш кери дөнмəјəҹəк. Демəли, «Авес
а»ны да ана торпаг, онун чағрышы доғуруб.

Дүнјада истəр дини, истəр фəлсəфи, истəрсə дə əдəби-бəди
ахымдан хејирлə шəр ики бир-биринə зидд, бир-бирилə даим д
үшəн гүввəлəрин тəмасы кими шəрһ олунур.

«Авеста»нын I фəсли «Ҹоғрафи дастан—поема» адланыр. Бура
а «хејирхаһ» вə «јаман» — шəр өлкəлəр хатырланыр. Хејирхаһ
ыг, əмин-аманлыг олан өлкəлəр Һүрмүзүн, јаман, шəр-шамат
лкəлəр Əһримəнин адына јазылыр. Бүтүн əсəр боју бу ики-хејир
ə шəр гүввə бир-биринə гаршы дајаныр, мүбаризə апарыр.

Фəсил белə башланыр:

«Һүрмүз Зəрдүшт Спитамидə деди: «Мəн, мəн, еј Зəрдүшт Спи
амид, фəрəһсиз јерлəрдə əмин-аманлыг јаратдым», «əн јахш
рлəрдəн вə өлкəлəрдəн биринҹи олараг, көзəл Дантја (чајы
нындакы Арјан Веҹəни мəн Һүрмүз јаратдым.

Лакин орада фитнəкар Əһримəн ағыр гамчы јаратды, өлкəлəр
ры иланлар вə дивлəрлə гыш көндəрди».

«Орада — он ај гышдыр, ики ај јајдыр, бу да
сојугдур — сулар үчүн,
сојугдур — торпаг үчүн,
сојугдур — битки үчүн.

Бу исə гышын ортасыдыр вə өзəјидир, нəтиҹə е'тибарилə гыш
ıр, чох күҹлү сел-судур» (82.5—6).

«Ҹоғрафи дастан — поема»да хатырланан өлкəлəрин адлары
динмдир, чохуну мүəјјəн етмəк чəтиндир, бир гисмини исə онла
ин сонракы адлары илə мүəјјəнлəшдирмəк олур. Мəсəлəн, «Пое
»да 16 өлкəнин ады чəкилир. Диггəти бунлардан икиси үзəринə
чəлдəк: 1) *Арјан Веҹа* ...

орпаглары јарадыб, абад едиб, нөјат вериб, од, су котириб, ...
сдириб.

Хејирлә шәрин мүбаризәси чох чидди, чидди олдуғу гәдәр д...
зәли вә әһатәли мәсәләдир, инсанлыгла јашыддыр.

Хејир — ишыгдыр, истиликдир, һәјатдыр, дириликдир, инсан...
ығын истәк вә амаллары јолунда чаны фәда етмәкдир, бу јолд...
әр шејдән кечмәкдир, инсан фәдаиси олмаг, инсан зәкасына ишы...
иja вермәкдир вә с. Әсл зијалылыг да бурадан јараныб, истила...
әклинә дүшүб, «зијалы» мәфһуму, анлајышы мејдана кәли...
үрмүз амалынын ичрачысы олан Зәрдүшт хејрин, һаггын, әдал...
ин рәмзидир, ишығыдыр, — пејғәмбәридир.

Шәр — зүлмәтдир, илдә «он ај гышдыр», «суја сојуглуг», «тор...
аға сојуглуг», «биткијә сојуглуг» кәтирән гүввәдир.

Һәлә чох гәдим заманларда Шумер (вә Бабил) рәвајәтләринд...
лк инсан — танрылар олан Енлил вә Енки гардашлары арсынд...
өһбәт кедир; доғуланлардан горхуја дүшән Енлил гардашы Енк...
ән сорушур: «инсан нәслини мәһв етмәк јахшы олмазмы, инса...
ары јенидән сәнин онлары һазырладығын килә чевирәкми?! Му...
ик Енки «јох!» — дејә чаваб верир: Инсанлар бизә өз гурба...
әдијјәләрилә бизим мә'бәдләримизи долдурмаг үчүн лазымдыр..
(96.38). Бу фикир чох гәдим 20—30 мин ил вә бундан даһа арты...
әдимләрә аид рәвајәтләрдә сөјләнилир. Демәли, илк инсан...
анрыларын хисләтиндә мәкр, шәр вармыш. Сонралар үмумдүн...
Дашгынында да бу мәкри, бу шәри, инсана олан зүлмү мүшаһид...
едирик.

«Билгамыс» дастанында дејилир ки, јер үзәриндән инсан нәсл...
ни силмәк, јох етмәк үчүн бу Дашгыны, бу туфаны Енлил танр...
төрәдиб, буна о баис олуб. Дастанда Дашгындан сонра мә'лум гу...
бан мәрасими заманы Илаһәләр анасы Ану да буну е'тираф еди...
(XIл. 160—165).

Демәли, гәдим мәнбәләрә, мифик тәсәввүрләрә көрә хејирл...
шәр гардашдыр. Хејирә, хејирхаһлыға гаршы шәрин, нифрин...
өзү дә әслиндә танрылардан кәлиб. Бу гәдим тәсәввүрләр, бу ф...
кир «Авеста» китабында ишләниб, хејирхаһ, гајғыкеш танрыла...
Һүрмүзүн вә онун ән јахын көмәкчиси Зәрдүштүн симасында, ш...
гүввәләр, бәдхаһлыг вә нифрин Әһриманин симасында үмумил...
шиб, елми-дини-фәлсәфи чәһәтдән бүтүн бир фикрә — хејирлә ш...
рин әбәди мүбаризәси консепсијасына чеврилиб.

Хејирлә шәрин мүбаризәси әбәдидир, лакин онларын тәрәфда...
лары әбәди дејил.

«Һүрмүз, Зәрдүштә вер
елә мө'чүзәләр јарадан Сөз
Ки, онун көмәјилә, нәтичәдә
бүтүн кинли дүшмән мағлуб олсун!»
(82.11).

Әһримән шәр гүввәдир, зүлмәт рәмзидир. Ону шәр танрысы д
дландырырлар. Шумер-Бабил мифләриндәки Енлилин «Авеста»д
енидән «зүһуру», јарадылмыш прототипидир. Демәли, хејирл
ләрин мүбаризәси «Авеста»да јени дејил, чох әзәли мәсәләдир
Чох-чох габаглара аиддир. Һәлә «Билгамыс» дастанында зүлмәт
аршы мүбаризә күчлү иди, хејир вә шәр гүввәләрин мүбаризәс
н сыраја чәкилмишди. Билгамыс вә досту Енкиду зүлмәтлә һе
үр барыша билмир, она галиб кәлирләр. Бу мә'нада онлар һәми
лә нараһат идиләр — әсл инсан, ишыға, хејирхаһлыға чан атан
әгигәт, дүзлүк, әдаләт вә әмин-аманлыг јолунда чарпышан, ча
ындан кечән гәһрәманлар кими нараһат идиләр.

«Мәкәр бу јер үзүндә раһатлыг, динчлик вар?!» —
(VII л., V, 5).

сјән Билгамыс бүтүн һәјатыны шәр гүввәләрлә чарпышмалард
ечирмишди, һагг, әдаләт, дүзлүк, тәмизлик уғрунда мүбаризәј
әср етмишди, шәр ишләрә, гара гүввәләрә, хәбис нијјәтләрә гар
ны дурмуш вә зәфәрләр дә чалмышды. О,

«Зүлмәт фајдасыз шејдир, инсана нур кәрәкдир» —
(VIII л., V, 5).

деалы илә нәфәс алмышды.

Лакин дастанда хејирхаһлыға чан атан, әдаләт вә әмин-аман
ыг јолунда чарпышан гәһрәманлар әдаләтсизлијә мә'руз галыр
анрыларын хејир вә шәр «чәбһәләрә» ајрылмасы, бир-биринә ки
әдавәтин нәтичәси олараг Енкиду өлүмә мәһкум едилир, тәгсир
әри дә бу олур ки, онлар шәр гүввәләри — мешәдән бир сид
ғачы кәсиб, буғаны вә әждаһа Һумбабаны мәһв едибләр. Һәми
үнасибәтлә дастанда танрылар арасында мүбаһисә кедир. Енкиду
ејир:

«Мәним кечә көрдүјүм јухуну ешит дејим,
Ану, Еллил вә Шамаш нәсә данышырдылар,
Буғаны, Һумбабаны нијә өлдүрдү онлар?
Еллилә тәрәф дөнүб ...

«Буғаны, Һумбабаны онлар өлдүрмәдими
сәнин көстәришинлә?
Инди күнаһсыз јерә нијә өлсүн Енкиду?»
Еллил дә ачыгланыб деди Шамаша: «Динлә,
Онлар достлуг етмирми бәс һәмишә сәнинлә!»
(VII л., I, 3, 4—5,.. 15—16).

Бурада Билгамысын достуна дедиҗи сөзләр дүшүндүрүр:

«Гардаш, әзиз гардашым, ахы бир сөјлә мәнә
Мән тәмизә чыхмышам нијә сәнин јеринә?»
(VII л., I, 18).

Танрыларын чыхардығы һөкмә Билгамыс өз наразылығыны билдирир. Онун тәгсирини дә Енкидунүн бојнуна гојдугларыны әдаләтсизлик сајыр, буна көрә өмрү боју әзаб чәкир. Демәли, әдаләтсизлнјин, шәр-шәматанын, кин-күдурәтин, чәкишмәнин көкү, әсасы танрыларла бағлыдыр, әслиндә шәр ишләр орадан кәлир.

Бурадан да Билгамысын әзаб-әзијјәтли күнләри — әбәди һәјат уғрунда мүбаризәси башлајыр ки, өлүм олмасын, халг, инсан әбәдијјәтә говушсун вә шәр гүввәләрә гаршы дурараг, һәмишә хејирхаһ ишләр көрсүн...

Инсан инсан үчүндүр, инсан инсанлыға кәрәкдир. Бу фикир; б... амал әсасында гәләбәләр газанылмышдыр. Инсанын бәшәрилији... олмәзлији, дикәр чанлы варлыгдан үстүнлүјү, алилији дә бунда...дыр.

Бәшәр тарихиндә хејир вә шәр гүввәләрин доғулушу, инсанла...ын икили олмасы, бир-биринә гәним кәсиләрәк мүбаризә апарма...ы, бу сағалмаз «дәрдин» илкин гајнаглары мәһз шумерләрдән... үмумән Бабилистандан башланыр. «Авеста»дакы хејирлә шәри... мүбаризәси һәмин гајнаглардан сүзүлүб кәлир. Бу тел аһа тел...ир, үзүлмәз телдир, һәјат аһәнкидир. «Авеста» бу ана көк үстүнд... көкләниб. Чүнки мәсәлә, мөвзу, һәр дөврдә тәзәдир, кәрәклидир...дур ки, јенидән ортаја чыхыр. Зәрдүштүн бөјүклүјү вә хидмәти д...ындадыр ки, мәсәләни, мөвзуну дөврлә, заманла әлагәләндири... даһа кениш, әһатәли шәкилдә галдырмышды.

Шәрә гаршы мүбаризә амалы, бу али мәгсәд «Авеста»дан мү...ир дөврүмүзә доғру кечиб кәлән гырмызы хәтт кими көрүнүр. Б... мә'нада да «Инсан али мәхлугдур», «Инсан јер үзүнүн әшрәфи...дир» анлајышлары јараныб. Инсаны горумаг, мүһафизә етмәк, он...

ә нәзәрә чарпыр. Кечә, кечә гаранлығы башгадыр, каинатын әзә
и вә әбәди кедишидир. Кечә өз зәрурилији илә һеч дә күндүздә
ә әһәмијјәтли дејил. Кечә көзәлдир, ајлы-улдузлудур, һәјатын
нсанларын јухусу, динчлији истираһәтидир, кечәдән күндүз до
р, сәһәр ачылыр. Гаранлыг вә ишығын — кечә вә күндүзүн нөв
әләшмәси олмасајды, мүвазинәт позулар, каинат гочалар, һәми
әчаван галмазды. Танрынын гүдрәтинә бах ки, каината ишығы
о гәдәр верирсә, гаранлығы да о гәдәр верир. Вә бу таразлыг һеч
ахт позулмур, бирчә дәгигә белә о јан-бу јаны јохдур.

«Һәр кечәнин бир күндүзү вар» — мәсәлиндә мәзмун бир гәдә
ашга сәмтә (чәтинлијә, дара дүшмәјә, уғурсузлуға, шәрә вә с.)
зулур, мәчази мә'на дашыјыр. Бу, бир гәдәр јухарыда дејилән
үлмәт анлајышына јан алса да, поетик анлајышдыр, мәчаздыр
үнлары гарышдырмаг олмаз. Әслиндә, инсанын зүлмәтә, јә'н
ра гүввәләрә, шәрә, бәдхаһлыға вә с. гәләбәси ишыға чыхмас
емәкдир, гарадан, шәрдән тәмизләнмәкдир, ағ күн, ишыглы кә
чәк, сабаһ демәкдир.

«Билгамыс» дастанында дејилир:

«Он биринчи мәнзилдә дан јеринә сәс дүшдү,
Он икинчи мәнзилдә о, ишыгла көрүшдү.
Дашлыг, ағачлыг көрүб бир гәдәр тәләсди о,
Көрдү ки, бурада әгиг кәтириб әмәлли бар.
Көзәл көрүнүшү вар, салланырды салхымлар.
Лачивәрд јарпаглајыб, бар тутуб бурда о да
Онун да чох фүсункар, гәрибә көркәми вар».
(IX л., V, 45—50).

«Он икинчи мәнзилдә ишыгла көрүшмәк» илин он ики ајы вә о
ки ајдан сонра илин тәзәләнмәси дејилми? Дастанда «једди» сө
нүн хүсуси исим мә'насында ишләнмәси һәфтәнин једди күнү илә
агәдар ола биләр. Бунлар өз фәлсәфи изаһыны көзләјир. Бу сөз
рин, ифадәләрин мә'налары вә бунларын чыхыш мәнбәји һәмин
фәккүр тәрзи илә бағлы олмаја билмәз.

Олумун өлүмлә мүбаризәси инсанын һәјат ешгиндән доғур. Ја
амаг, өлүмә гәләбә чалмаг үчүн инсана севмәк, севилмәк, анл
рмаг, аилә гајғысы, өвлад гајғысы чәкмәк, бунун үчүн дә торпаға
ғланмаг, торпағын мәһсулдарлығыны артырмаг, һәмишә ону
ват етмәк, мал-гара сахламаг, онун гуллуғунда дурмаг вә с
рәкдир. Бу ишләрдә әзәлдән Танры һәр вахт инсанын башы үс
ндә дурур, она көмәк әлини узадыр, ишини асанлашдырыр...

гуввә, гүдрәтли Танрыдыр. «Билгамыс» дастанындакы, «Орхон-Јенисеј» китабәләриндәки, «Дәдә Горгуд»дакы Танры да еjни мә-нәви гуввә, еjни мә'нәви варлыг олуб, түрк халгларынын гәдим дини көрүшләри вә руһани дүнjасынын ваһид ишыг шүасы, баш-лангычы, она тәкан верән гүдрәтидир.

Гәдим түрк тәфәккүрүндә Танрынын дүнjәви амалы инсанлара jахшылыгдыр, көмәк әлини узатмагдыр, онлары пис әмәлләрдә-шәр ишләрдән горумагдыр. Әчдадларымызын, улу бабаларын бә-хш етдиjи торпағы, суjу да Танрынын јердәки «парчалары» ким-танымасы, бунлара тапынмасы елә онлара инам вә еһтирамы ид-ки, бунун өз һәjат фәлсәфәси вардыр.

Хеjир вә шәрин мүбаризәси «Авеста»да фәлсәфи зирвәjә јүкс-лән еjни фәлсәфи-руһани телдир ки, Азәрбаjчан әдәбиjjатыны бүтүн дөврләрдә лејтмогивинә чеврилиб, гәһрәманларын фәали-jәтиндә, нағыл вә дастанларымызда вә с.-дә өз ифадәсини әслин-гаjнағына уjғун шәкилдә тапыбдыр. «Авеста»да кениш шәкилд-шәрһ олунан бу тел Азәрбаjчан мә'нәви фикир тарихиндә инкиша-едиб јени бир истигамәт алыб, шахәләниб, өз чаларлары илә даһ-да зәнкинләшибдир.

Һөкмдар Томирис Аразы кечмәjә һазырлашан гәсбкар Кир-хәбәр көндәрир ки, кәл, сән бу шәр ишдән әл чәк! Мүһарибә етм-әк. Аразы гана чалхамаjаг. Меһрибан гоншулуг мүнасибәтләр-арадаг. Арамызда сүлһ олсун, достлуг олсун... Лакин Кир бун-мәһәл гоjмур. Ганлы дөjүш башланыр. Нәтичәдә Томирис гәләб-чалыр. Кирин башы кәсилир.

Хеjир шәрә галиб кәлир.

Азәрбаjчан халг јарадычылығында Бәрдә падшаһы Нүшаб-Искәндәрин тәләб етдиjи «jедди илин хәрачы вә гошунун бир и-лик азугәсини тәрәддүд етмәдән артыгламасы илә вермәjә раз-олур. Икнгат — он дөрд илин хәрачыны верир ки, мүһарибә еләм-син, шәһәри дағытмасын, өлкә зиjан чәкмәсин. Нүшабә Искәндәри-гошунуна лазыми һөрмәт едиб, үч күн-үч кечә мәчлис гурдугда-сонра она деjир:

« — Искәндәр, мән бу көзәл шәһәрими дағытдырмаг, әһалин-гырдырмаг истәмирәм. Дүнjа малы нә олан шеjдир, сабаһ дүшү-өләндән сонра сәнә бир гарыш јер, беш аршын кәфән галачагды-инди зәһмәт чәк чыхаг баjыра.

Искәндәр Нүшабә илә баjыра чыхды. Искәндәр көрдү јү-кими јүкләнмиш гатыр даjаныбдыр, хәбәр алды:

— Бу гатырлар нәдир?

— Мәкәр сәнин нијјәтин өлкәләри дағыдыб ганлар ахытмағын
ја малындан өтрү дејилми? Апар, дүнја малы дүнјада галачаг.
Бу сөздән сонра Искәндәр деди:
— Хәрачы сәнә бағышладым, кери гајтар гатырлары.
Нүшабәнин сөзү Искәндәрә бөјүк тә'снр етди. Бу шәһәрдән һеч
шеј апармады. Һаман күндән өз араларында достлуг кағызы
ладылар» (32.125).

Хејир шәрә галиб кәлир. Ағыл, зәка шәр нијјәти үстәләјир. Бу,
еста» тә'лиминин халг арасында күчлү тә'сири вә әмәли нәти-
и иди.

Низами дә, көрүнүр бу гајнагдан су ичмишди. «Искәндәрнамә»-
и Нүшабә — Искәндәр тели ејни әсасда көкләнмишди.

Низаминин Нүшабәси дүнја фатеһи Македонијалы Искәндәри
мәт вә еһтирамла гаршылајыр, она сүлһ вә достлуг тәклиф едир.
ағлы, тәдбири, хејирхаһлығы илә Искәндәри шәр ишләрдән —
нла вурушмагдан, мүһарибәдән чәкиндирир, өз өлкәсиндә она
төкмәјә имкан вермир. Сәхавәтлә ачылмыш јемәк сүфрәси-
плов әвәзинә гаш-даш, алмаз, јагут, дүрр дүздүрүр:

«Гызыл бусат гурду шаһын өнүндә
Бир халча гојулду күнәшдән парлаг.
Ичиндә дөрд бүллур каса гојараг,
Бири лә'л, о бири гызылдан долмуш,
Бири дүрр, биринә јагут гојулмуш.
Елә ки, узанды әлләр сүфрәјә,
Ағызлар ачылды тәам јемәјә,
Нүшабә деди: «Еј бөјүк һөкмуран,
Јејиниз ән дадлы бу хурушлардан» (31.216).

Буна чашыб галан Искәндәр дејир:

«Дүзмүсән сүфрәмә алмаз, јагут, дүрр
Даш-гаш јејиләрми, бу нә демәкдир?» (31.217)

Нүшабә суала суалларла да чаваб верир:

«Нүшабә күләрәк сөјләди шаһа:
«Дашын ки, боғаза јолу јох даһа
Фајдасыз, јарамаз белә даш үчүн
Бу гәдәр вурушмаг, чарпышмаг нечин?
Инди ки, јемәјә јарамаз бу даш,

«Нәдәркән Нүшабә бағладыг пејман,
Искәндәр вермәсин мүлкүнә зијан.
Вәсигә јазмаға шаһ верди фәрман
О чәннәтдән чыхыб кетди һөкмүран». **(31.218).**

Низами «Искәндәрнамә»дә гојдуғу, һәлл етдији хејирхаһл әмин-аманлыг, достлуг, әһд-пејман мәсәләләриндә бүтөвлүкдә јирлә шәрин мүбаризәсиндә «Авеста», «Билгамыс» дастаны гајн ларындан илһам алыр, чыхыш едир, өз сөзүнү дә дејир. Искән рин Бәрдәдә олмасы, Нүшабә илә көрүшү, мәчлисдә отурма сәһнәләринин тәсвири вә башга фәсилләрдә дөнә-дөнә Зәрдүш хатырланмасы, Һүрмүзүн диндирилмәси, онун дүнјакөрүшү, фәл фи фикирләри үзәриндә дајанылмасы вә с. тәсадүфи дејил, бун рын тәгдиридир. Низами Нүшабәнин дили илә Македонијалы теһә «дәрс» верир, Зәрдүшт тә'лими кечир, ишләриндән хәбәр олдуғуну тә'нә илә үзүнә дејир. Һәр шеји билдијини она сөјләји

Вүчудум шәһәрдә етсә дә мәскән,
Гәлбим гафил дејил, шаһлар ишиндән.
Һиндистан мүлкүндән Јунана гәдәр
Вирандан, абаддан тутмушам хәбәр. **(31.213).**

Нүшабә Искәндәрин габағына јемәк јеринә даш-гаш, лә'л-ча һират гојуб, она төвбәләтмә вермәк, ону шәр ишләрдән — мүһа бәләрдән, өлкәләри «виран» гојмагдан чәкиндирмәк, онун исти чылыг руһуну гырмаг истәјир вә гырыр...

3) «Авеста»да әмәк ешги вә торпаға мәһәббәт тә'лими

«Әмәк инсаны учалдыр» — дејибләр. Бурада чох дәрин, бәш бир һәгигәт вар. Бу әмәклә учалманын көкләри, һәјати фәлсә өзүлү «Авеста»да гојулуб инкишаф етдирилибдир.

Әмәк инсаны һәмишә ганадландырыб, она торпағы севдир һалал чөрәк вериб. Әмәк, торпаға гуллуг, бунунла да һалал әм доғрулуға, дүзлүјә чағырыш «Авеста»нын лејтмотиви, баш хәт дир.

Һәлә «Билгамыс» дастанында гәфил көјләрдән Билгамыса с кәлирди:

Билгамыс! Адамлара чохдан белә бујрулуб
Әкинчи торпаг әкиб, мәһсул јығмагда олуб.
Нахырчы илә овчу һејванларла доланыр,

«Еј чанлы, әсл аләми јарадан! Һансы... торпаг јер үзүндә ән әли һесаб олунур? Вә Һүрмүз деди:

— Доғрудан да, һарда ки, пак адам (ашаван) ев учалдыр, она очаг вә сүд, арвад-ушаг вә јахшы сүрү верилир, онда бу евдә бол -гара, бол инсаф, бол азуга, бол ит, бол арвад вә бол ушаг, бол ыг вә һәр чүр һәјат сәадәти олур...» (82.8).

Һәр шејдән әввәл, бурада очаг, ев-ешик, арвад-ушаг, аилә са- и олмаға, бәшәр һәјатынын илк вә мүгәддәс наилијјәтинә ча- ыш вар. Ев тикмәк, учалтмаг, ев-ешик, арвад-ушаг саһнби ол- , од-очаг јандырмаг хошбәхтликдир, сәадәтдир.

Зәрдүштлүјүн өзүлү, бүнөврәси инсанлыға һәр шејии баш- ғычы, әсасы олан аиләјә, һәјат сәадәтинә чағрышла гојулуб үн бәшәри һисс вә дујғулар, инсан һәјаты үчүн зәрури олан әләләр дә бу мөвгедән ишыгландырылыр, һәлл олунур.

Һүрмүзлә Зәрдүшт арасында сөһбәт белә давам едир.

«Доғрудан да, еј Зәрдүшт Спитамид, һарда даһа чох тахыл, от ки вә јејилән мејвә бечәрилир, һарда гуру торпаг суварылыр вә чох нәмли торпаг гурудулур... орда даһа артыг хырда вә нри -гара јетишдирилир... орада хырда мал-гара даһа чох кәлнр ир... Һәр кәс, еј Зәрдүшт Спитамнд, сол әлијлә вә сағ әлијлә, сағ ијлә вә сол әлијлә бу торпағы бечәрир, о, (торпаға) бәрәкәт ирир. Бу она бәнзәр ки, севимли әр севкили арвадына јумшаг агда оғул вә ја башга бир сәадәт бәхш етмиш олур» (с. 8,9).

Торпаға сидг-үрәкдән бағлылыг, мәһәббәт вә ишкүзарлығын нә әр али, мүгәддәс иш олдуғунун тәблиғи көз өнүндәдир.

Һүрмүзлә Зәрдүшт арасыида сөһбәт белә давам едир:

«...Торпаг инсана белә дејир:

— Еј сән, инсаи, нечә мәни сол әлинлә вә сағ әлиилә, сағ әлинлә сол әлинлә бечәрирсән, һәгигәтән мән һәр чүр рузи вә бол мәһ- верәчәјәм... Ким бу торпағы бечәрмир, еј Зәрдүшт Спитамид әлијлә вә сағ әлијлә, сағ әлијлә вә сол әлијлә торпаг оиа белә ир: «Еј сән, инсаи, нечә мәни бечәрмирсәи... һәгигәтән, сән әбә- олараг јашајыб јад гапыларында диләичилик едәнләрин арасын- галачагсаи... Ким тахыл сәпирсә, о доғрулуг сәпир...» (82.8, 9).

«Авеста»да кеииш вүс'әт алаи бу фикир әи'әнәви олараг давам иб кәлир. Мәс., Низамидә бу фикир белә нфадә олуиур:

Бири тохум сәпәр, о бири бичәр,
Бәхтијар одур ки, бу сөзү динләр...
Кечәнләр бир чох шеј әкмишдир бизә

нагдыр, бир булагдыр, инсанын һәјат јолунун ишығыдыр — һал
зәһмәт, әкиб-бичмәк, бечәрмәк ән'әнәсинин давамы вә үмумән
торпаға бағлылыг, мәһәббәт вә еһтирамдыр.

«Авеста»да фикир әһатәли вә фәлсәфи ајдынлыгла гојулуб,
кәшф етдирилиб. Бурада инсанлары зәһмәтә, әмәјә, мүгәддәс јо
дә'вәт вар, дүзлүјә, доғручулуға күчлү тәлгин вар: «Ким тах
сәпир, мәһсул бечәрирсә, о, мө'минлик, дүзлүк, доғручулуг, тәм
лик әкиб бечәрир, һәјата, инсанлара хошбәхтлик вә сәадәт кә
рир».

Мәтндә торпаға «сол әлијлә, сағ әлијлә вә сағ әлијлә, сол әл
лә бечәр» — мәзмунуну верән ејни ифадәләрин тәкрары гәсд
едилиб, габардылыб: *торпагдан «дөрдәлли» јапыш, инсанын сә
дәти бундадыр!* — демәкдир. Бу әсас мәтләбләрн, баш фикнрлә
дөнә-дөнә демәк, тәкрар етмәк үсулу, белә јазылыш тәрзи «Ав
та»ны үслубча «Билгамыс»ла даһа мөһкәм бағлајыр. Мүасир тү
дилиндә «Сағ әлин әмәји сол әлә һарамдыр» кәламы да, јәг
бурадандыр. Бу, һәр ики әли ишә чәлб етмәк, сағ әли сол әлә
әксинә мөһтач гојмамаг, икиәлли ишләмәк төвсијәсидир. Бун
даһа кениш мә'насы вар. Она көрә мәтндә һәм «сол әл», һәм
«сағ әл» дөнә-дөнә тәкрарланыр.

Һазырда дилимиздә ишлә, әмәклә, зәһмәтлә, торпагла бағл
онларча, јүзләрчә кәламлар, аталар сөзү вә мәсәлләр вар к
«Авеста»дан (вә бундан да әввәлләрдән) сүзүлүб кәлиб, бу ишы
лы, шәрәфли јола әзәли чағырышын вә еһтирамын мәһсулу олар
јараныб.

1) «Иш инсанын чөвһәридир». «Иш јијәси ишдә кәрәк», «И
ки олду әјан, лазым кәлмәз бәјан», «Ишләјән дәмир ишылдар
«Ишләк кечәл әрә кедәр, тәнбәл көзәл кора кедәр», «Ишләмәј
ишләмәз», «Ијидин әли ишдә кәрәк»; «Көрүлмүш ишдән күл и
кәләр», «Өкүзүн тајды, ишин зајды», «Өкүзүн чүтдү, ишин битди
«Башладын, иши јарымчыг гојма», «Бир иши башламаға чалы
өзү гуртарар»...

2) «Зәһмәт батмаз». «Зәһмәт чәкмәјән зәһмәтин гәдрини би
мәз», «Зәһмәтсиз бал јемәзләр», «Әввәл зәһмәт чәкән сонра раһа
лар», «Ахтардығыны зәһмәт гапысында тапарсан»...

3) «Әмәксиз јемәк олмаз», «Истәрсән бал-чөрәк, ал әлинә бел
күрәк», «Торпаг дејир: өлдүр мәни, дирилдим сәни», «Бәрәкәт һ
әрәкәтдәдир», «Нә әкәрсән, ону бичәрсән», «Кишидә гејрәт олс

...илап бачадан төкмөз ки, ...
...н бәрәкәт мәндән»...

Јүз-јүз, мин-мин илләрин јаратдығы бу хәзинә, әбәди сөз сәнәти... ...чиләри мә'нәви дүнјамызын һәлә тәк бирчә нөгтәдәки уғурудур.

4) Һејвандарлыг вә мал-гараја гуллуг тә'лими

Әзәлдән әмәјин, тәсәррүфатын бир мүһүм голу һејвандарлыг... ...уб. Һејвана гуллуг етмәк, мал-гара бәсләмәк, гојун-гузу сүрүлә... ..., ат илхылары, дәвә карванлары вә с. сахламаг тарихән улула... ...ымызын хошбәхт әмәк фәалијјәтинин ајрылмаз саһәси сајылыб... ...у фикир «Билгамыс» дастанында да диггәти чәлб едир. Урукд... ...ал-гара үчүн от тәдарүк едилир, отлаглар бәсләнилирмиш. Орада... ...үчлү-гүдрәтли Буға//чөнкә сөһбәти дә вар. Билгамыс илаһә Иш... ...рын шәхсијјәтилә бағлы ејибләрини бир-бир үзүнә дејир, ону... ...усвај едир. Иштар чох гәзәбләнир вә ондан интигам алмаг хәја... ...ына дүшүр:

Иштар өз атасына — Ануја сөјләди ки:

«Ата, бир буға јарат, Билгамысы мәһв етсин»...
(VI л., 92—93).

Танры Ану гызына дејир:

«Буға истәјирсәнсә, доғрудан да әкәр сән,
Урукда дүз једди ил чохлу саман олачаг
Чохлу јем јығмалысан мал-гарадан өтрү сән.
Чөлүн һејванларына сән от бечәрмәлисән».
Иштар сөһбәт ачараг сөјләјир атасына:
«Урукда мал-гараја от тәдарүк етмишәм,
Чөлүн һејванларына отлаглар бәсләмишәм...»
(VI л., 101—102, 105, 110).

«Билгамыс» дастанында күчлү Буға гәһрәманлар тәрәфиндә... ...лдүрүлүр. Чүнки Буға бурада һәгигәтә, дүзлүјә, мә'нәви сафлыға... ...нак әхлага гаршы чыхарылан манеә иди. Илаһә Иштар ону ша... ...ишә гошмушду, өзүнә хидмәтә чевирмишди. Буна көрә дә о, мәһ... ...едилир. Дастанда Буға илә бағлы 5—6 ше'р силиниб, орада эла... ...нә дејилдији мә'лум дејил...

«Авеста»да Буға, Буғанын Руһу вә боғаз инәјин Руһу тәрәнну... ...едилир. Бәр-бәрәкәт рәмзи олан бу һејванларын Руһуна кәламла... ...сөјләнилир, дуалар охунур, Танрыја јалварышлар вә с. едили...

оғру гулдур говур мәни.
Сәндән башга архам јохдур,
гој кәндли горусун мәни!»
Вә сорушду буғаны јарадан
Артадан: «Буғаны ким горујачаг?
Вер ону саһибинә,
көзәл отлаглы малдара,
Елә бир хошбәхт кишијә
ки, шәр Ешманы гајтарсын!» (82.12) —

ал-гараја, сүрүјә хәтәр јетмәсин.

Буғанын Руһу, сөз јох, халгын мал-дөвләт рәмзидир. Мәтнд оллуғу, бәрәкәти, мал-гараны горујуб сахламаг, отарыб-көкәлт әк, чохалтмаг мәсәләси гојулур, ону е'тибарлы әлләрә, әсл саһи инә, малдар кәндлијә — «хошбәхт кишијә» тапшырмаг мәсләһә әрүлүр. Лакин буна Арта разылыг вермир:

Чаваб верди Арта: «Јохдур,
аға, буғаны хилас едән.
Мән танымырам елә бир кәс
ки, лајигинчә ону горусун.
Һеч јердә лајиг адам јохдур
ки, о кәс она һајан олсун» (82.12).

Буғанын вә боғаз Инәјин руһлары — һәр икиси әлләрини көјлә галдырараг јалварыр ки:

«Пак мал-гара сағ галмаг үчүн
малабахан, Друч олмасын» (82.12).

Мәтндә Һүрмүзүн дилиндән сөјләнилир ки, һәгигәтән, «Јео үндә вә сәмаларда Артанын үрәјинчә олан елә бир әр јохдур ки, л-гараны она тапшыраг». Нәтичә е'тибарилә белә мәсләһәт олур: ишлә елә Зәрдүшт өзү мәшғул олсун, бу иш она тапшырылсын:

«Мән, Һүрмүз, Артанын досту,
һәм дә Сөзү-Мантраны јаратдым,
Мал-гараны, көкәлсин вә бәсләнсин дејә,
онлары чохалтдым. Сән Мантра исә
Ағызда анчаг Воһуманы,
сүрүнүн әсл достуну гој!
Дүнјада тәк бир[...]

Бурада Воһуман көзәтчи, үмумән мал-гара руһуну, сәадәт, варләт хәјалыны тәмсил едән сурәт кими тәсвир олунур.

Зәрдүшт мал-гараны, сүрүнү һимајә етмәјә, горумаға разылыг ир, бунунла белә, Һүрмүздән бу көмәји дә истәјир:

«Еј Һүрмүз, сүрүјә вер
Арта күчүнү, әзәмәтини.
Гој Воһуман да версин
Динҹлик совғатыны, севинҹини.
Әкәр мәнә Артанын күчү
Воһуманы тәслим етсә,
Әкәр мәнә руһ версә,
Һүрмүз өзү мағларын сөзилә,
Онда, Һүрмүз илтифат едәр,
бизә бәхшиш, сизә лајагәт верәр!» (82.13).

«Авеста»да да, «Билгамыс»да да Буға мифик сурәтдир, ондан ем, инам кими сөһбәт ачылыр. «Авеста»да ајры-ајры фәсилләр-Һүрмүзүн һимајә етдији, Буға вә онун Руһу инсанын күчү, гүди вә һәјат тәрзи үчүн зәрури сајылан бир һејван кими тәсвир үнур, онун Руһуна мүраҹиәт едилир. Демәли, һәр ики әсәрдә сөз мәк, фикир тәлгини үчүн Буға сурәти бәдииواситәдир. «Дәдә гуд»да («Дирсә хан боју»нда) да бу тел вар, лакин бурада а мифик сурәтдән даһа чох, реал сурәтдир, Бајындур ханын лә дә сахлајыб бәсләдији ади, анҹаг чох күчлү һејвандыр, гәһ-анлары сынагдан кечирмәк, күчүнү, гүдрәтини јохламаг үчүн әр мејданына бурахылыр... Сөз јох, һәр үч әсәрдә истифадә нан Буға, буғанын Руһу арасында ән'әнәви бәдии әлагә вә бағлыг мөвҹуддур. Бунлар бир-бирини тамамлајан гырылмаз ваһид би телдир.

Лакин «Авеста»да мал-гараја гуллуг, дөл, артым, хејир-бәрәкәт иниә Буғанын вә боғаз инәјин Руһу илә сөһбәт, дуаохума, тә'-фетмә өзүнү тәблиғи вә тә'лими мә'нада көстәрир. Магларын к нәғмәләри, хејир-дуалары вә с. бу саһәдә верилән тә'лимаг-р.

Нәтиҹә олараг, тәсәррүфатын малдарлыг голу үзрә мал-гараја луг, әсл ишкүзарлыг нүмунәси кими Јим (тарихи-әфсанәви су-) вә онун тәсәррүфаты, мал-дөвләти мисал кәтирилир: «Онун лағы хырда вә ири мал-гара сүрүсү илә дә, инсанла да, көпәклә гушларла да, гырмызы шө'ләләнән одла да долу иди. Хырда вә

салды, јашајыш јерн дә, зирзәмн дә, кирәчәк дә, дајаначаг д
даирәви вәрдәнә дә инша етди» (82.7—8).

Бир сөзлә, бурада бүтүн һәјатыны әмәјә, ишә, чалышмаға, и
санын күзәраныны јахшылашдырмаға сәрф едән бир нисан һәјат
әфсанәви шәкилдә тәсвир олунур вә башгалары үчүн нүмунә көст
рилир. «Авеста»нын амалынча, бу әсл күзәран, инсанын кечнрм
ли олдуғу гајнар һәјатдыр. Инсан тәкчә өзү үчүн јашамамал
башгасы үчүн дә кәрәк олмалы, онлары јашатмалыдыр, бу, ону
бәшәри маһијјәтидир. Китабын өлмәзлнјинин бир снррн дә бунд
дыр.

«Авеста»нын «Һүрмүз рәмзи, анды»нда дејнлир: «Мән hејв
сахлајан адамларын манеәсиз кедиб-кәлмәсини, сәрбәст јашам
сыны тә'мин еднрәм. Артаја баш әјиб һәдијјәләр вермәклә а
ичирәм: бундан сонра өз чанымын вә һәјатымын хатнринә һүрму
чү кәндләрә хәта јетирмәјәчәк, онлары таламајачағам», «һәр ч
Друч, Раша сифәтләрнндән имтина едирәм» (82.9—10).

Беләликлә, мал-гаранын, халгын мал-дөвләтинин гајғысы
галмаг, онун кешијиндә дурмаг, ону горумаг зәрдүштчүлүјүн м
һүм чндди мәсәләси олуб, бу, «Һүрмүз анды»на да дүшүбдүр.
исә халга, зәһмәткеш күтләјә хндмәтин вә онун күзәранын
гајғысына галмағын тәсдигиднр. Һүрмүзә — бнр олан Танры
нтаәт етмәк, зәрдүштчү олмағын шәртләриндән бири, мәһз *ин
нын тәкчә өз чаны, «өз һәјаты» барәдә јох, үмумхалг, инсанл
барәдә дүшүнмәси, дүз вә хејирхаһ олмасыдыр.*

Бу, али инсанн кејфијјәтдир ки, «Һүрмүз анды»на дүшүб. У
Танрынын ннсан өвладындан тәләби будур.

5) Зәрдүшт сөзүнүн гүдрәти

Зәрдүштлүкдә инсан амалы проблеми үч ннсани камиллик ш
линдә тәзаһүр едир: тәмнз бәдән, тәмнз сөз, тәмиз әмәл. Тәм
сөз, һагг сөз Платонда инсанлыгда илаһилијин рәмзи кими ишл
дилир. Бу үч амнл — инсани камиллијин үч мүһүм шәрти бәшәр
јәтин дини, идраки вә бәдии фикринин бел сүтуну, чаныдыр.

Инсани камиллијин илкнн гајнағы јенә дә кеднб чох гәдим
рә — улу Шумер мәдәнијјәтинә, «Билгамыс» дастанына чалан
«Авеста»да үмман олур, бүтөвлүкдә Азәрбајчан әдәбијјатына,
әдәбијјаты јаратмыш халгын мә'нәвијјатына, зәкасына һопур, он
идраки вә бәдин фикриннн әсасыны тәшкил едир.

Ганры сәнә көзәл нитг, дәрин ағыл бәхш едиб...» (VII. Л. П. Л.
на гиjмәт вер, онун гәдрини бил!

Көзәл нитг, «дәрин ағыл» — инсанын ләjагәти!

Тәмиз, дүз, доғру сөз — шәхсиjjәтин тәсдиги!

Нәғмә — һәгигәт! *Нәғмә* — инсана ганад!

«Авеста»да һәгиги, доғру сөз, нәғмә шәр гүввәни дүз jола чә
эн, она һәгигәт jолуну көстәрән ән күчлү тә'сир васитәсидир.

Нәғмәкар деjир:

«Тәнтәнәли нәғмә евиндә
Воһумана һәjат вермәjә һазырам.
Гоj мәним бүтүн ишләримә
Һүрмүз өзү һагг версин.
Нә гәдәр сағам, Артанын jолуjла
инсанлары һәгигәтә апарачағам» (82.11).

Нәғмәкар даһа сонра деjир:

«Арта — һәгигәтдир, од Руһудур
Мәкәр ағлым чатмыр, анлаjым?
Воһуманы вә сәни
Чәкиб Һүрмүз jолуна апарым.
Сәнин сеһринлә, дилинлә мән
дүшмәни Һүрмүз jолуна кәтирим» (82.11).

«Мө'чүзәли сөз», күчлү бәдии кәлам, нәғмә кәрәкдир ки, ону
э'сирилә инсанлары дүз jола, һәгигәт jолуна чәкмәк мүмкүн ол
ун, о, шәр ишләрдән чәкиниб, хеjирхаһлыға, тәмиз әмәлләрә г
улсун, jахшылыг етсин. Үмумиjjәтлә, «Авеста»да Сөз — сурәтди
аһа дүрүст десәк, образ, сурәт сәвиjjәсинә jүксәлир. Сөз — Ман
а Спента ады илә чыхыш едир, «шәхсиjjәт» кими тәсәввүр еді
ир. Бу исә хошбәхтлик, сәадәт рәмзи демәкдир. Бир гәдәр сонр
Сөз тамам мүгәддәс мәфһума чеврилир, Һүрмүзүн кәламы нит
әвиjjәсиндә дәрк олунур, танрылашыр. Одур ки, Зәрдүшт Танры
ан — Һүрмүздән «мө'чүзәләр jарадан» тәзә, мүдрик сөзләр дил
ир:

«Һүрмүз, мән сәни тә'риф едирәм,
вер мәнә ағыздан-ағыза кечән
Елә мүдрик сөзләр ки,
Илк дәфә зүһур етмиш олсун» (82.11—12).

нчидир, әвәзсиздир. Одур ки, Зәрдүшт Танрыдан — Һүрмүздән ғмәкара көмәк, илһам диләјир:

«Һүрмүз, көмәк елә нәғмәкара,
һамыны сәнә итаәткар едим!
Еј јахшы, көзәл дост
Артаны вә хејри идарә едән
Һүрмүз, көмәк елә нәғмәкара!» (82.11).

Демәли, һәгигәтин чарчысы, доғру јолун ачары Сөздүр, кәламнр:

Тәмиз сөз, дүз сөз, һагг сөз!
Тәмиз кәлам, дүз кәлам, һагг кәлам!
Һүрмүз сөзү, Һүрмүз кәламы!

Зәрдүштә көрә, әбәдијјәт сөзлә, нәғмә илә јараныр, сөз, нәғмә рихин сәһифәләрини бәзәјир. Тарихи, әдәби вә дини-руһани шәхјјәтләр чисмән дүнјадан көчүб кетсәләр дә, онларын руһу, «хош фәти» һәмишәлик галыр, ағыздан-ағыза, нәсилдән-нәслә кечиб лир, јашајыр, әбәдиләшир. Бу кедишдә сөзүн нәғмәнин көрдүјү и, ојнадығы ролу һеч нә илә мүгајисә етмәк олмаз. Буна көрә, үрмүздән нәғмәкар елә уғурлу сөзләр, хош, аһәнкдар нәғмәләр тәјир ки, тәзә олсун, илк дәфә дејилмиш нәғмә олсун.

«Тә'рифин угуруну анламаг үчүн
Сизә мүрачиәтлә дејилән хош нәғмәләр!
Онларда мән әбәди сахладым,
Арта илә Воһуманын хош сифәтини»
(82.11—12).

«Анаһит Ардвисур һимнләри»ндән бири Һүрмүз вә Зәрдүштлә ғлыдыр. Мараглыдыр, Һүрмүз дә Анаһит Ардвисура, күнәш вә су нрысына гурбан кәтирир, ондан хаһиш едир:

«Она гурбан кәтирди о јарадан, Һүрмүз,
Арјан Веҹәдә, меһрибан Даитја јанында
Һомадан ибарәт олан суд илә, кәтирди.
Өз дилилә, көмәјә һазыр Барсманла,
Һәм фикрилә, һәм сөзилә, һәм ишилә,
Заотра вә мүнасиб дејилән кәламла.
Вә о, ондан хаһиш етди:
«Бағышла мәнә белә бир угур,
Еј рәһмли, гүдрәтли Анаһит Ардвисур!..

Анаhит Ардвисур
Нечә ки, hәмишә уғур истәјәнә верир уғур.
Заотра hәдијјәси кәтиранә.
Еhтирамла гурбан верәнә» (82.16).

Һүрмүзлә бағлы бу «hимн» үмумән фикрин ајдынлығы, сөзү рәванлығы вә ишләдилән кәламын үстүндә көкләниб, Һүрмүз Даи а (Араз)чајы јанына илаhә Анаhит үчүн гурбан олараг ибад мәгсәдилә ишләдилән hазыр Барсман битки будағы, Заотра (м гәддәс ширә) вә Һома сүдү (мүгәддәс битки ширәси) кәтири Хаhиш, уғур диләмәк исә Зәрдүштүн дилиндәндир. Онун диләј истәји мә'нәви үстүнлүјә малик олмагдыр, јаратдығы динә, тәбл етдији инама сәдагәтдир, хәлги-мә'нәви тели, е'тигады, инамы д вам вә инкишаф етдирмәкдир: Мәнә «Артаја фасиләсиз дајәл етмәк», «е'тигада ујғун дүшүнмәк», «е'тигада ујғун да hәрәкәт е мәк», иш көрмәк уғуру вер.

Һүрмүз Анаhит Ардвисура—күнәш вә су танрысына өз *дилил фикрилә, сөзилә, ишилә, мүнасиб кәламларилә* мүрачиәт вә хаhи едир. Бурада hәр шеј өлчүлүб-бичилиб, инсан ләјагәти вә пакл ғына чағырыш вар: мүнасиб кәлам сөјләмәк, фикир, сөз демәк буна ујғун да иш көрмәк, јә'ни сөзлә әмәлин вәhдәтинә наил олма Бунлар исә мүhүм шәртдир, инсан камалынын јеткиилијндир. Б радакы «е'тигада ујғун сөз демәк», «е'тигада ујғун дүшүнмәк е'тигада ујғун hәрәкәт етмәк» ифадәләри инсанлара *Танры та ғырығыдыр.* Әкәр Улу Танры Һүрмүз белә «дүшүнүр», белә «hәр кәт едирсә», зәрдүштлүјә инанан, она е'тигад едән кәсләр дә кәр белә дүшүнсүн, белә hәрәкәт етсиннләр, кәрәк Танры сәвијјәсинд ныхыш етсинләр. Ахы, онлар Һүрмүз өвладыдыр.

Бурада инсан hәјаты үчүн үмдә мә'нәви кејфијјәтләрдән сөhб кедир. Һәм дә сөhбәт Танрынын—Һүрмүзүн шаhидлији вә ады и бағлыдыр. Буна көрә, даhа артыг тә'сир күчүнә маликдир. Б зәрдүштлүк инамына, мәсләкинә, дини е'тигадына ситајиш едәнл үчүн дәрс, өрнәк иди, тә'лим үсулу, фикри тәлгин јолу иди. Көрү Фүзули бу улу гајнагдан нечә бәhрәләнмиш, нечә истифадә етми бу фикри нечә јајмаг, тәлгин етмәк истәмишди: « — Еј ачыгүр мәрhәмәтли, габилијјәтли дост, hүкәма демишләр ки, «әввәл фики сонра әмәл». Јә'ни hәр иш ки, башламаг истәјирсән, башламагд әввәл онун нәтичәсини дүшүнмәк лазымдыр. Мәбада бу иш шө рәтли олмагла бәрабәр, hәгигәтдә пис иш олмуш ола...

ьсаны инсан едән бу үч мүһүм кејфијјәт вәндәтдә көтүрүлүб вә
з көзәл ифадәсини тапыб. «Һүрмүз анды»нда биз һәр бир һүрмүз
у мө'мин шәхсин дилиндән бу сөзләри ешидирик:

«Бу андла өзүмү һүрмүз рәғбәтчиси, зәрдүштчү е'лан едирәм:
Уғурлу фикирләр дүшүнәҹәјимә анд ичирәм!
Уғурлу сөз дејәҹәјимә анд ичирәм!
Уғурлу ишләр көрәҹәјимә анд ичирәм!» (82.10).

Бу, али инсани кејфијјәтдир ки, «Һүрмүз анды»на дүшүб. Улу
анрынын инсан өвладына төвсијәси будур.

Һәлә чох гәдим заманлардан тәмиз дүшүнҹә, дүз сөз, нитг
уна ујғун да әмәл Танры не'мәти кими тәгдир олунур. Сөзә, нит
, нәғмәјә бу али мүнасибәт, бу гијмәт «Авеста»да өз парла
фадәсини тапыр, түрк халглары әдәбијјатларынын, һабелә Азәр
јҹан әдәбијјатынын күчлү мә'нәви проблеми кими бүтүн дөврләр
рә инкишаф едиб кәлир, шахәләнир:

«Дәдә Горгуд китабы»нда:

«Јалан сөз бу дүнјада олынҹа, олмаса јек
Кәрчәкләрин үч отуз, он јашыны толдырса јек».

«Орхон-Јенисеј» китабәләриндә

«Тәнри тәк тәнри јаратмыш түрк билкә... сабым — Танры, тан-
ы—тәк [уча] јаратмыш түрк мүдрик сөзүмү [дилими]»—БК. 13

Низамидә:

«Сөзү-гызыл јатағы алтунла тутду гоша,
Деди сөз сәррафына: «Де, һансы кәлир хоша?
Сәнҹә, көһнә гызылмы, тәзә сөзмү јахшыдыр?»
Сөз сәррафы сөјләди: «Сөз дүнјанын нахшыдыр!»

Вә:

«Сөз дурдугҹа сорағы гој дүнјаја чар олсун,
Низаминин шөһрәти сөзлә даим вар олсун!»

Нәсимидә:

«Динләкил бу сөзү ки, ҹандыр сөз,
Алијү асиман мәкандыр сөз».

Вә:

«Һәг сөзүн көр ки, неҹә дурдаҹадир...

«Илаhи фејздән бир хәзинәдир сөз
Түкәнмәз сәрф гылдыгча дәмадәм»;
«Сөзә хор бахмаг олмаз, hәр бир сөз
Әршәдәндир, кәлиб hәдијјә бизә.
Гәлбимиз мејл едир hәмишә она,
Чүнки сөз назил олду гәлбимизә».

Вә:

«Әбәди шадлығын шәрабы үчүн
Сөздән өзкә чаhанда јох, саги!
Сөзүн өлмәзлијинә сөз јохдур,
Биз кедәрсәк сөз галар баги!»

Бүтүн бу кәламлар дилә — сөзә, нәғмәјә, ше'рә — сәнәтә Танры вијјәсиндән бахмағын, она олан јүксәк мүнаснбәтнн, hабелә бу мизлијин, дүзлүјүн, алилијин инкишафы, ән'әнәви давамыдыр.

Һәр мә'нада тәмизлик — *тәмиз бәдән, тәмиз дүшүнчә, сөз, тәмиз әл* Азәрбајчан әдәбијјатынын бүтүн дөврләриндә гызыл хәт ми кечиб кәлир. Бу үч инсани кејфијјәт классик әдәбијјатымыз, нағыл вә дастанларымызда, гәhрәманларымызын мә'нәви алә вә шәхсијјәтиндә әслинә, гајнағына ујғун шәкилдә, јүксәк сә јјәдә өз әксини тапыб.

Тәмиз әмәл дә инсанын бәдәниндә, өзүндә вә сөзүндә олан тә излијин, мә'нәви сафлығын тәзаhүрүдүр. Белә ки, тәмизлик, дүз к, доғрулуг сөздән ишә, әмәлә кечир, инсан hәјатынын мәзмуну чеврилир. Бу да бәшәријјәтнн әгли вә мә'нәви инкишафына 'сир көстәрир, она камиллик верир.

Халг јарадычылығында, hәлә м. ө. VII әсрдә Алп Әр Тонғанын үмүнә јаранмыш ағыларда бу инсани кејфијјәтләр мүдафиә олу рду, чүнки халгын тәрбијәси бу руhда иди. Алп Әрин — халг hрәманынын хаинчәсинә, hијлә илә өлдүрүлмәси hејрәт вә гәзә ғурмушду. Бу хәјанәтә көрә заманә лә'нәтләнирдн ки, дүзлүк мизлик, мәрдү мәрданәлик јох олуб кедир, заман вә инсанлы рланыб, әр икидләр, кишиләр исә азалыб...

Азәрбајчан ел әдәбијјатынын дикәр жанрларында да бу тел члү шәкилдә давам едиб кәлир, hеч вахт гырылмыр, даhа да ин шаф едир, аталар сөзләри вә мәсәлләрдә тәмизлик, амал, әмәл јда-ганун, адәт-ән'әнә, мә'нәви үстүнлүк дүстурларына чеври ир:

1) «Доғру јолда ... јорулмаз», «Доғру ол, әслан јолу ила

сөз бир гыса өртүјә бәнзәр, адамын бир сәмтини өртсә, о бир сәмти ачыг галар»...

3) «Әмәл азмаса, гада јеримәз», «Әмәли салеһ олан чатар мә... ләбә», «Әмәлсиз сөздә тә'сир олмаз», «Доғрунун көмәкчиси әмә... дир»...

4) «Адәт ганун дејил, амма ганун гәдәр һөкмү вар», «Верди... анда бах, көрдүјү ишә»...

Кәламлар, сөз јох, «Авеста» вә она гәдәрки көк, өзүл үстдә и... кишаф едиб, халга зинәт вериб, онун мә'нәви дүнјасыны зәнки... ләшдириб.

Бүтүн бу амал, әмәл, гајда-ганун, адәт-ән'әнә «Дәдә Горгуд»д... Низамидә, Әлидә, Гази Әһмәддә, Нәсимидә, Хәтаидә, Фүзулидә.. ифадәсини әслинә, гајнағына ујғун шәкилдә, јүксәк сәвијјәдә т... пыб. Бүтүн бу мә'нәви үстүнлүкләр бизим тарихи гәһрәманлары... мызда әсас кејфијјәт олуб. Бу исә онларын мүдрик шәхсијјәтләр... нин јетишмәси вә әдәби сурәтләринин тамамланмасына күчл... тә'сир көстәриб, тәкан вериб.

6) Ишыгла тәмизләнмә

Бүтөвлүкдә «Авеста»нын руһу адамлары әсиллијә, әсл инса... Танры өвлады олмаға — мә'нәви сафлыға, дүзлүјә, тәмизлијә, би... сөзлә, әсл зијалылыға чағырышдыр. Бу исә тәсдиг едир ки, ону... әсасыны гојан, ону јарадан шәхс вә ја шәхсләр сөзүн әсл мә'насы... да зијалы олублар, шәхсијјәт олублар, Танры сәвијјәсинә јүксәли... ләр.

Шәхсијјәт јүксәк инсани кејфијјәтләрә вә камиллијә малик д... илсә, о, бәшәријјәтин өнүндә кедә, инсанлыға нүмунә ола билмә... онун тәблиғи вә тәгдир етдији фикирләр нүфуз газана, јајыла ... дүнјәви ола билмәз.

Шәхсијјәт анлајышы, әслиндә бүтүн инсани кејфијјәтләрин мә... муундан јаранып, онларын кетдији јол бәшәријјәти ишыға доғ... апарыр, бәд әмәлләрдән чәкиндирир, шәр ишләрдән узаглашды... ыр, һәгигәт јолуна гошур, инсанлыға говушдурур.

Зәрдүшт белә шәхсијјәтләрдән олмушдур.

Ишыг, ишыға мејл бәшәријјәтин әзәли вә мә'нәви наилијјәт... дир. Аристотелә — Әрәстуја гәдәр бу, Зәрдүшт тәрәфиндән да... кениш вә әһатәли шәкилдә гојулуб. Әрәстуда мәсәлә катарзистлә... сәнәтдә естетик тәмизләнмә јолу илә һәлл едилирсә, «Авеста»...

нәшә пәрәстишин, ешг одуна јанманын, ашиглијин башланғы-
дыр. Гәдим бабаларын Күнәшә пәрәстишн вә анды да бунунла
лыдыр. «Томирис Танры Күнәшә анд ичирди» (1,212); «Масса-
ләр Күнәши јеканә Танры сајыр. Күнәшә атдан гурбан кәсир-
(1, 216) ки, ат ән сүр'этлә кедән һејвандыр.

«Авеста»да Һүрмүзүн көмәкчиси — од, ишыг руһу, ән јахшы
да-ганун јарадычысы, һәгигәт рәмзи олан Арта даһа артыг тәг-
вә вәсф олунур, «Ардвисур — јашт» (башга сөзлә, «Абан —
т») һиссәси белә башланыр:

«Вә Һүрмүз, Спитамид Зәрдүштә деди:
— Сән мәним хаһишимлә тә'риф едә биләрсән,
Еј Спитамид Зәрдүшт!
Ону, Анаһит Ардвисуру
Кениш үрәкли, шәфаверәни,
Девләрә дүшмән, Һүрмүзә садиг оланы.
Ләјагәтлидир,
Чүнки варлығына һөрмәт едилир онун.
Ләјагәтлидир,
Чүнки мадди аләм мәдһ едир ону.
Өјүб, тә'риф ет, Артанын әзизини,
Еһтирас кәтирәни, Артанын әзизини
Ев вә мүлк архасыны, Артанын әзизини
Мал-гара архасыны, Артанын әзизини (с. 13—14).

Бурада Анаһитә верилән сифәтләр диггәти чәлб едир: «ев вә
к архасы», «мал-әмлак архасы», «өлкә архасы». Ев, мүлк, мал-
ак, дөвләт, өлкә, вәтән — бүтүн бунлар инсан демәкдир, һәјат
әкдир, јашајыш демәкдир. Бурада, сөз јох, од, ишыг руһу, һә-
гајда-ганунунун јаранмасы, каинатын низама салынмасы вә
шејин «архасы», һамиси кими Күнәш нәзәрдә тутулур, онун
ур етмәси, чыхмасы, илаһә Анаһитин чағрышы илә әлагәләнир.
нәш каинатын ишыг мәнбәјидир, оду, аловудур. Күнәшсиз—бу
уз, аловсуз, ишыгсыз һәјат јохдур, инсанлыг да, һејванат аләми
биткиләр аләми дә бу ишыға мөһтачдыр. Күнәш, од, алов,
ыг инсанын гәлбиндә парладыгда ону һәмишә һәгигәтә, сафлы-
дүзлүјә доғру чәкир, онун сөзү илә иши арасында сых вәһдәт
аныр, шәхсијјәтини тамамлајыр.

«Аилә хошбәхтлијин ачарыдыр» — дејибләр. Мәсәлин көкү дә-
дир. Аилә чәмијјәтин јанан, јандырылан илк ишығы, илк оча-

Бүтүн гадынлары һазырлајан одур.
Аналарда аналыг бәтнини о һазырлар
Гадынлара доғушу о раһлар, о уғурлар.
Күч вермәк кәрәксә аналарын ишинә,
О долдурар, сүд верәр аналарын дөшүнә (82.94).

Көзәл мәзмундур. Һәзин ана телнннн вәсфи! Она көстәрил гајғы, һөрмәт вә еһтирам! Көјләрнн анаја олан еһтнрамы!.. Бу м мун, бу ана тел «Авеста» боју габардылыр, дөнә-дөнә нәзәрә ча дырылыр, јада салыныр.

Зәрдүштүн кәламынча, инсанын бејнннин дурулмасы, гәлбн ишығы, оду, алову ана сүдилә мајаланыр. Ана сүдү нлә мајала гәлбин ишығы, оду, алову бизим классик әдәбијјатымызын телн кими инкишаф едиб, шахәләнир, камилләшир, мәһәббәт од дөнүб, вәтәнә, торпаға, ел-обаја, аиләјә, өвлада, доста, гоһум-г даша мәһәббәтә чеврилир.

Низаминин «Искәндәрнамә» әсәриндә «Зәрдүшт оду»нд «Зәрдүштүн зәндиндән»¸ «Зәнд нлә Зәрдүштү јахан атәшдән» нышылыр. Бунлар «Авеста»дан кәлән сирли кәламлар, ачылмам изаһа, шәрһә мөһтачы олан сәһифәләрднр.

Низамидә белә бнр бәдии мүгајисә вар:

«Мәчлисдә күл кими бир атәш јаныр,
Гибтәдән күлләрин гәлби дағланыр.
Одлу тикан тутмуш әлдә сары күл,
Бу, Зәрдүшт одунун тиканы дејил».

Низамнинин «Зәрдүшт оду» нә мә'нада ишләниб? «Зәрдүшт о нун-тиканы» нә демәкднр?

Белә анлашылыр кн, «Зәрдүшт оду» галанмыш очағын, ја одун-очағын алову дејил, инсанын дахнлнндә јанан ишыгдыр; һәббәт одудур, инсаны, илк нөвбәдә аиләјә бағлајан оддур, о амала, мәсләкә вә үмумән хејир ишләрә олан еһтирасы, оду-ало дур. Буну ади од-алов һесаб етмәк доғру олмазды. Аилә гур еһтирасы¸ ешг-мәһәббәт, тәмиз, пак инсани һисс, дујғу бәшәри тин ана сүдү нлә кәлән әзәли вә әбәди мә'нәви не'мәти олуб; о гырылмаз мә'нәви инкишаф телн олуб. Бу, «Билгамыс» дастан да да әксини тапыб; орада ешгә-мәһәббәтә, бу мәсәләдә пакл үлвилијә, алилнјә ннсани мүнасибәт вар. Һөкмдар Билгамыс али вә там шәхсијјәт, гәһрәман олдуғундан һәм дә әхлагн пакл

Деди: «Нкид Билгамыс, кəл сəн мəним əрим ол,
О јеткин бəдəнини мəнə бағышлакынан!»

(*VI л., 5*).

Бу тəклифə гаршы мəлакə ағыр чаваб алыр:

«Сөјлə, һансы əрини севмисəн ахырачан?
Сөјлə, һансы əмəлин шөһрəтлəндириб сəни?
Гој сајым нечəсијлə ејш-ишрəт етдијини!..»

(*VI л., 40*).

Билгамыс онун бəд əмəллəрини вə əхлаги нагислијини үзүнə ... рур, бунлары бир-бир садалајыр.

Зəрдүшт бу мə'нəви телə садиг иди вə бу ән'əнəни тəблиғ вə ... игин едирди.

Севки, мəслəк, амал инсанын ишығыдыр, һəјатын оду, мəш'ə... дир; демəли, чəмијјəтин һəрəкəтверичи гүввəсидир, бунсуз һəјат ... дур, бунсуз инкишаф јохдур, бунсуз инсанын кəлəчəји дə јох- ...р...

Фүзули əсл һəјаты, зөвгү ешг одуна јанмагда, мəһəббəтə чат- ...гда, камиллəшмəкдə көрүр, башга бир һал, өзкə бир кəмал истə- ...р:

«Шəм'и шами-фиргəтəм, сүбһи-вүсалы нејлəрəм?
Булмушам јанмагда бир һал, өзкə һалы нејлəрəм?..
Еј Фүзули, кəмали-фəзл кəсбин, јохса мəн,
Камили-ешгəм, дəхи өзкə кəмалы нејлəрəм?»

Шаһ Исмајыл Хəтаинин бу кəламлары да һəмин одун, мəш'əлин ...рəлəриднр:

«Кəр атəши-ешг дилə дүшсə,
Бир гəтрəчə бəһри-Нилə дүшсə,
Бир лəһзəдə ода јана диллəр,
Һəр гатда гурија бəһри Ниллəр».

Вə:

«Јанмајан ода нə билир оду,
Башдан чыхарыр дүшəндə дуду».

Вə ја:

«Ешг оду јамандыр, еј хирəдмəнд!
Бу бəнддə долашмакил, ешит пəнд!
Ол оддур, оду чыхарды дашдан,
Əгли, кəличəк апарды башдан.

«Мән ашиг од апара,
Ај доғду, о да пара
Вармы бир оду сөнмүш
Чанымдан од апара?

Вә:

«Мән ашыг ода кир, јан!
Мән кирјан, о да кирјан.
Дедим чаным одун ал,
Демәдим ода кир, јан».

«Зәрдүшт оду», «Зәнд илә Зәрдүштү јахан атәш» бу оддур, атәшднр, онун мәһәббәтинин, инсанлыға олан севкисинин амал вә әмәлләринин оду, алову, ишығыдыр, атәшидир, инсанлара ве мәк истәдији вә вердији амал вә әмәлләрлә, аилә-мәһәббәтлә, әхла етика илә бағлы һәјат ешгидир ки, нәтичә е'тибарилә бу ана то пағын адында да тәчәссүм едиб: *Одлар јурду, Одлар дијары Азә бајчан!...*

Азәрбајчанын Одлар јурду, Одлар дијары адланмасында, о бу адын верилмәсиндә Зәрдүшт одунун да тә'сири олуб. «Од өвл ды», «Одлар јурду», «Одлар дијары» адлары бизим әзәли Зәрдү динимизлә, инамымызла, ода, атәшә пәрәстишимизлә бағлыды Индинин өзүндә илин ахыр чәршәнбәсиндә һәјәт-бачаны сүпүрү тәмизләмәк, од-очаг галајыб «Гададан-бәладан тәмизләнәк!» деје үстүндән атланмаг һәмин әзәли инамын, ода тапынманын б күнкү нишанәси, һәјати тәсдигидир. «Од һаггы», ««Очаг һаггы «Күнәшә анд олсун!» вә бу кими андлар да бу бахымдан марагл дыр.

Амал ешги, севки, истәк шәхсијјәтин камиллијиндән доғур, мү фиклик шәхсијјәти тамамлајыр. Лакин «Авеста»да ешг, мәһәббә севки кениш анлајышдыр: һәјат ешги, вәтән ешги, гурмаг-јаратм ешги, сәнәт ешги, гәһрәманлыг ешги әмәл ешги, гәләбә ешги... б шәријјәтин јүксәк инсани ме'јарыдыр. Бүтүн бу али инсани кејфи јәтләр Азәрбајчан әдәбијјатында әслинә, гајнағына ујғун шәкилд јүксәк сәвијјәдә өз бәдии әксини тапыбдыр.

Низамидә:

«Ешгдир меһрабы уча көјләрин,
Ешгсиз, еј дүнја, нәдир дәјәрин.
Ешгин гулу ол ки, доғру јол будур,
Ариф...

Кәлмәзди дүнјадан дирилик сәси.
Ешг евиндән көзәл бир мәкан һаны?
Ашигдән асудә јашајан һаны?
Ешгин сузишиндән көзәл шеј нә вар?
Онсуз нә күл күләр, нә булуд ағлар».

Г а з и Ә һ м ә д д ә:

«Ешгин јели әсдикчә ичүмүз оду артар
Санма бу һавадан ки, пәршан ола чүн шәм...
Ашиг көнүли нур илә гачан толу олса,
Ајах басачах јер ана мејдан ола чүн шәм».

Н ә с и м и д ә:

«Көнлүмүн шәһрини чүн ким, ејләди јәғмаји-ешг,
Салды аләм мүлкүнә шури-шәрү говғаји-ешг...
Ешг илә һәр дәм, Нәсими, сејр едәрсән Куһи-Гаф,
Сәнсән ол али мәгамда шәһпәри-әнгаји-ешг».

Х ә т а и д ә:

«Бир зәррәчә ешг чанә дүшсә,
Ја рәкләр ичиндә ганә дүшсә,
Бир дәм тән ичиндә дурмаја чан,
Һәм рәкләр ичиндә хүшк ола ган».

Ф ү з у л и д ә:

«Ешг дәрди, еј мүаличи габили-дәрман дејил!
Чөвһәриндән ејләмәк чисми чүда, асан дејил!»

«Јарәб, бәлаји-ешг илә гыл ашина мәни!
Бир дәм бәлаји-ешгдән етмә чүда мәни!»

Дахилән белә ишыгла, од, аловла, ешг-мәһәббәтлә тәмизләнмә
флашма варса, она гаршы дуран гүввә дә, зүлмәт дә вардыр
урадан да јени вә әзәли мәсәлә — ишыгла зүлмәтин мүбаризәси
ејирлә шәр мәсәләсн ортаја чыхыб.

7. АНАҺИТ АРДВИСУР ҺИМНЛӘРИ

онлар рәдд чавабы алырлар.
Бу «һимнләр»дән үч истнгамәтдә данышмаг олар.

1) Үмуми мәсәләләрлә бағлы «һимнләр»

И. С. Бракински јазыр: «Авеста»нын мәтнләри, тачик вә фа
архаик-мифик сурәтләри тәсднг едир ки, каинат — «улу валиде
нүтүндән», ана Торпагдан вә ата Көјдән доғулур вә јаранып. К
нәш вә су инсана охшар танры Митра вә Анаһнт Ардвисур шә
индә дәјишилиб танрылар сырасында учалыр. Харын (гәдим Ира
«Олимпи») зирвәсиндә тәбиәтин күчү вә мөвчуд «каинатын инт
асыз» һөкмранлығы кими тәчәссүм етдирилир» (55.41).

Фикир тәкзибә мөһтачдыр. Артыг бизә мә'лумдур ки, тачик
фарс фолклору вә мифолокијасына чыхылан бу фикирләрин әсас
өзүлү Шумер-түрк фолклору вә мифләрилә бағлыдыр, бунлары
көкү чох дәринликләрә кедиб чыхыр. «Каинатын улу валидејн ч
түндән» јарандығы «ата Көјдән», «ана Торпагдан доғулуб-төрәм
н» фикри дә бүтүнлүклә гәдим Шумер-түрк фәлсәфәсинин, дүшү
нә вә ағлынын мәһсулудур. Тачикләрә вә фарслара да анча
бурадан кечә биләрди. Мүәллиф исә фикри бирбаша тачикләрә
фарслара аид едир.

Фикримизи әсасландырмаг үчүн акад. В. В. Струвенин Л. Ву
линин китабына јаздығы «Илк сөз»дә онун өзүндән снтат кәтири
рәнгид етдији бир мүлаһизәсинә нәзәр салаг: «Еркән ханәданлы
дөврүндә барбарлыг вәзијјәтиндән чыхан тәкчә Шумер, һәр м
када Мисирдән хејли ирәли кетмишди», «Шумер гәрб мәдәнијјәт
ин илк јурду олмушдур вә мисирлиләрин, бабилләрин ассурил
ин, финикијалыларын, гәдим јәһудиләрин вә нәһајәт, һәтта јуна
арын инчәсәнәти вә дүнјакөрүшүнүн гајнағыны мәһз шумерләрд
ахтармаг лазымдыр» (57.8). В. В. Струве бу фикрә көрә Л. Ву
лини «тарихи һәгигәти ачыг-ашкар тәһриф етмәкдә», «өјрәнди
мәдәнијјәт гаршысында ситајиш етмәкдә» тәгсирләндирир. Һалб
и, бу фикир тәзә дејил, һәлә гәдим јунан философлары бу фики
ә олублар. Әрәстун «Фәлсәфә һаггында» әсәринин I китабынд
магларын мисирлиләрдән даһа гәдимлијини гејд едир, дикәр јуна
философлары да онунла разылашырды (66.65). Маглар исә мәнш
ә сојкөкү е'тибарилә шумерләрлә гоһум тајфа идиләр (112.XXV

Кечән әсрин орталарындан Дәчлә вә Фәрат чајлары әтрафынд
апарылан газынты ишләри, тәдгигатлар вә әлдә едилән нәтичәләр һә

Н. Крамерин ... фикри дә мәhз бу сон јүз илин
умердән башланыр» (79.14). — фикри дә мәhз бу сон јүз илин
ынты вә тәдгигатларынын нәтичәси олараг сөјләнмишди. Мараг-
дыр, В. В. Струве бу китабын «Өн сөз»үндә С. Н. Крамерин
дмәтинә гијмәт верәркән, *өз-өзүнү тәкзиб едир,* јухарыда Л. Вул-
барәдә дедикләринин там әксини сөјләјир. «С. Н. Крамер елм
үн дүнја мәдәнијјәтинин гәдим әдәби вә дини китабәләрини
шф етди. Бунунла о, инандырычылыгла үзә чыхартды ки, Шумер
әбијјаты Бабил вә онун васитәсилә јунан, јәhуди вә hәтта Гәрби
ропа халгларынын әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинә билаваситә тә'-
р көстәрмишдир. Хүсусән, мүәллифин Шумер мифләри вә дикәр
әби-дини китабәләрин библија мәтнләри илә мүгајисәсинин би-
м охучулар үчүн бөјүк әhәмијјәти вардыр» (79.14)....

Бүтүн бунлар инкаредилмәздир, гәбул едилмәјә билмәз...

Анаhит Ардвисур hимнләринин башланғычында узун бир «нә-
рат» верилир. Бурада мүhүм hәјати мәсәләләрә тохунулур. Бун-
рдан бир нечәси үзәриндә дајанаг:

1) Су hәјатдыр, инсан сәадәтинин дөрд зәрури амилиндән, дөрд
үhүм шәртиндән бирйдир, Танры сәвијјәсидир. Бунсуз јашајыш
кдур. Буна көрә су илә, онун варлығы илә фәхр етмәјә дәјәр. Су
үрифә, вәсфә лајигдир. «Нәгәрат»да ахар сулардан суларын төк-
лдүјү Ворукаш көлү (вә ја дәнизи)ндән ифтихарла данышылыр
әhәббәтлә сөhбәт ачылыр, hәјат чешмәси, «Танры сакини» кими
гдим олунур:

«Дүз, узунуна ахыб кедән сулар
Кәлиб бурда, бу јердә јығылыр;
Күчлү Хукарја зирвәсилә ахыб,
Ворукаш дәнизинә төкүлүр.
Ворукашын саhили бүтүн
Чошур, тәлатүмә кәлир,
Далғадан габарыр дахили бүтүн.
hачан она ахыб төкүләчәк,
hачан она тәрәф јөнәләчәк,
Анаhит Ардвисур?
Јанында онун мин көрфәзи,
Јанында онун мин ахары [*вар*].
Вә бу hәр бир көрфәзин
Вә бу hәр бир ахарын
Узуну дөрд он күнлүк ат јолудур —*
Әкәр атлы бачарыгла кедәрсә» (82.14).

шән, Танры сакини сајылан көл (вә ја дәниз)» (82.315). «Мүгәдд
Кукарја» бизим доғма Гафгазымызын вә «Танры сакини Ворукаш
бизим дүнја көзәли Каспи—Хәзәр көлү (вә ја дәнизи)миз, онл
рын даһа гәдим адлары олмалыдыр!

Јәгин ки, бу беләдир.

2) Һүрмүз фәхр едир ки, сулары о јарадыб, бу сулар онунду
«Једди Кишвәр үзрә узаныб кедән», гыш-јај шыр-шыр ахан бу с
лар инсанлара сәадәт кәтирир. Она көрә бу сулары јарадыб к
кәндләри, һәјатләри, вилајәти, бүтүн өлкәни чичәкләндирсин вә с

«Вә бу сујун ахары мәнимдир,
Узаныб кедир Једди Кишвәр үзрә.
Вә бу сујун ахары мәнимдир.
Гыш-јај дурмадан шыр-шыр ахыр.
О мәним үчүн сәадәт вә су верир:
Һәм аиләјә әр, һәм ана гучағы,
Һәм гадын дөшүнүн сүдүнү.
Мән Һүрмүз, бунлары јаратдым,
Она көрә ки, ев вә кәнд,
Вилајәт вә өлкә чичәкләнсин,
Мән һифз едим, горујум онлары
Мүдафиә едим сахлајым онлары» (82.14).

3) Һүрмүз Анаһитин кәлмәсиндән, јә'ни Күнәшин доғмасындан
улдузлардан јерә енмәсиндән мәмнундур, буну гүдрәтли голлары
лә каинаты гучагламасыны севинчлә Зәрдүштә хәбәр верир
'рнфләјир, ону су, сујун руһу кими вәсф едир:

«Будур, еј Зәрдүшт, о кәлди,
Анаһит Ардвисур
Һүрмүздән, өз јараданындан бура.
Һәгигәтдә көзәлдир онун голлары, —
Ағдыр, атын омба сүмүјү тәк күчлүдүр.
Өз улулуғу илә бәзәјир, көз охшајыр;
Фүсункарлығы, дурмадан ахмасилә,
Даһа һүндүрдән-һүндүрә галхмасилә»... (82.15).

4) Сонра Анаһитин үрәјиндән кечән, ону дүшүндүрән тә'риф
ғмәләри кәлир:

«Бу дүшүнҹәјлә мәшғулдур о:

Кимә зөвг, һәвәс верим мән? —
Мәнә садиг олана, мәни ешидәнә.
Шәнлик вә кумраһлыг верим мән?»
Дәбдәбә учун, бөјуклук учун
Ајдын ибадәтлә мәдһ истәјирәм,
Анаһит Ардвисуру — Артанын әзизини.
Бәли, беләчә һамыны өзунә чәзб етсин
Бәли, беләчә сәни даһа чох сајсынлар.
Еј Анаһит Ардвисур
Судлә — һомадан ибарәт судлә
Тәмиз, сузулмуш Заотра илә
Кимә зөвг, һәвәс верим мән?
Мәнә садиг олана, мәни ешидәнә
Шәнлик вә кумраһлыг верим мән?» (82.15).

«Анаһит Ардвисур һимнләрн»нин «нәгәрат»ы өз рәнкарәнклнјилә диггәти чәлб едир. Ајры-ајры мәсәләләрлә бағлы һимнләрдән нра тәкрар-тәкрар бу «нәгәрат» кәлир.

«Авеста»нын јарадычылары олан маглар мөвчуд тарихи әдәбидии тәчрубәдән, өз улуларындан — гәдим Шумер-Бабнл мәдәјјәти наилијјәтләриндән мәһарәтлә истифадә едәрәк, јенн сужето јарадыр, тарихи мөвзулара мурачиәт едир, јени сөз дејнр, фно сөјләјир, «Авеста»ны ишләјирдиләр. Онлар гәдим фарс гәһрәнлары—Јим, Кәјомәрс, Рустәм Зал вә башгалары һаггында сөз нр, мараглы әһвалатларла бу гәһрәманларын һәјат вә фәалијјәни зәнкинләшдирирдиләр. Көрунур. бу ејни заманда сарајын шырығы, һаким идеолокијанын рә'ји, башга сөзлә, көстәриши тәләби илә олурду.

Гәдим Шумер туфаны (сел-су дашгыны) дөврунун мифик гәһманы Јим илә бағлы бир «һимн»дә дејнлир:

«Она гурбан кәтирди
Дәбдәбәли сурүләрилә зәнкин олан Јим
Хукарја дағынын зирвәси устдә —
Јуз ат, мин чөнкә, он мин гојун.
Вә о, ондан хаһиш етди:
«Вер мәнә елә бир уғур,
Еј рәһмли, гудрәтли Анаһит Ардвисур!
Ки, мән ән али һөкмдар олум
Бутун кишвәрләр узәриндә.

Һәм җәлдлуну, гүрүрүнү,
Һәм сакитлијини, шәрәфини».
Вә она бу уғуру верди
Анаһит Ардвисур.
Нечә ки, һәмишә уғур истәјәнә верир уғур,
Заотра һәдијјәси кәтирәнә,
Еһтирамла гурбан верәнә» (82.17—18).

«Вендидад»ын II фәслиндә («Јим һаггында һекајә»дә) нәгл олунан мәзмун «Һимн»дә вә «Јасна»да дејнләнләри бу вә ја башга ҹәһәтдән тамамлајыр, тәсдиг едир. Белә анлашылыр ки, «Авеста» дининн — мә'лум зәрдүштлүјү јаратмағы, онун елми әсасларыны ҹојмағы Һүрмүз әввәлчә Јимә тәклиф едиб. О исә буна разылыг вермәјибмиш:

«Вә она, еј Зәрдүшт, мән Һүрмүз дедим: «Һазыр ол, еј көзәл Јим, Вивахвантын оғлу, мәним динимн өјрән вә гору».

Вә, еј Зәрдүшт, һәмин көзәл Јим мәнә деди: «Мән тә'лим үчүн јаранмамышам ки, дин өјрәним вә горујум».

Вә она, еј Зәрдүшт, мән Һүрмүз дедим: «Әкәр сән, еј Јим, мәним динимн өјрәнмәјә вә горумаға һазыр дејилсәнсә, онда мәним әмин-аманлығымы гору вә мәним мүһитимн чохалт. Мүдафиәчим, горујучум вә көзәтчим олмаға һазырлаш».

Вә, еј Зәрдүшт һәмин көзәл Јим мәнә ҹаваб верди: «Мән, мән сәнин мүһитини бөјүдәҹәјәм, мән сәнин асајишини күчләндирәҹәјәм, мән сәнин мүдафиәчин, горујуҹун вә көзәтчин олмаға һазыр олаҹағам. Бәли, мәним һакимијјәтимдә нә сојуг күләк, нә дә гајнар күләк, нә хәстәлик, нә дә өлүм олмајаҹаг» (8.7).

Беләликлә, Һүрмүз Јимин гаршысына ики мүһүм тәклиф гојмуш олур:

1) «Мәним динимн өјрән вә гору!»

Јим бу тәклифи гәбул етмир; ачыг үрәклә дејир вә е'тираф едир: *«Мән тә'лим үчүн јаранмамышам... мән буна һазыр дејиләм!»*

2) онда «Мәним әмин-аманлығымы гору, мәним мүһитимн чохалт,.. мүдафиәчим олмаға һазырлаш!»

Јим бу тәклифи гәбул едир вә дејир: *«Мән сәнин мүһитини бөјүдәҹәк, мән сәнин мүдафиәчин олмаға һазыр олаҹағам!»*

Бурада бәшәр тарихи үчүн чох мүһүм вә инчә мәтләбләрә тохунулур:

1) тәвазөкарлыг инсанын зинәтидир;

2) һәјатда һәр ишин өз адамы вар вә һәр кәс баҹардығы иш

Инсанлар тарихән бу һәгигәти дәрк етмәкдә чашыб галмыш, чох сәһвләрә дә јол вермиш вә бунун әзабыны чәкмишләр. Бә'зә бүтөвлүкдә халг, күтлә һаја-күјә ујуб, лајиг олмајан бир адамын арзухасынча кетмиш, ону өзләринә һөкмдар сечмиш, сонра бунун ачысыны дадмышлар. Тәбии олараг бу бәшәри, чәтин вә мәс'у... ишин өһдәсиндән кәлә билмәдикләри үчүндүр ки, һејванлара, гуша вә с. даһа артыг инанмаг, е'тибар етмәк мәчбуријјәтиндә галмыш, «дөвләт гушу» ады илә ону учуртмуш, гуш кимин башына гонса, ону да өзләринә падшаһ сечмишләр. Бизим дастан вә нағылларымызда бу һәгигәт өз эксини бәдии шәкилдә чох көзәл тапмышдыр.

Бу күн дә бу чашгынлыг вар.

Инсанын өзүнү дәрк етмәси, халгын өзүнү дәрк етмәси, һәр кәс лајигинчә гијмәт верә билмәси паклыг вә камилликдир, али инсаны вә халги јеткинликдир. Инсан, халг кәрәк илк нөвбәдә өзүнү дәрк етсин. Нәјә гадир олдуғуну билсин. Чәмијјәтдә белә инсанлара һәмишә еһтијач дујулуб. Бу мә'нада Јим тарихи симадыр, камил инсандыр. Даһа дүрүст десәк, «Авеста»да Һүрмүз тәрәфиндән тәгдир едилән, инсанлара (хүсусилә ишкүзар, зәнкин, дөвләтли, варлы адамлара) өрнәк ола биләчәк тәвазөкар өзүнү дәрк едән, хејирхаһ бир адамдыр. Буна көрә «Авеста»да онун барәсиндә дөнә-дөнә сөз ачылыр, васф «Һимн»ләри охунур, фикирләр сөјләнилир, өз фәрасәти, бачарығы, ағлы илә башгаларына тә'сир едиб һәрәкәтә кәтирә биләчәк уғурлу әмәлләриндән данышылыр, *көзәл* бир инсан кими тәгдир едилир. Һүрмүз ону мәһз «көзәл инсан», «көзәл Јим» дејә тәгдим едир.

Јим «Авеста»да өз ишкүзарлығы, чалышганлығы, чәмијјәтдә мадди не'мәтләр боллуғу јаратмасы илә сечилән вә јаддагалан бир сурәт — үмумиләшмиш тарихи шәхсијјәтдир ки, бу күн үчүн дә нүмунә ола биләр.

«Авеста»да Јим һаггында бир нечә јердә данышылыр. Онун гүдрәтли сәлтәнәтиндән һәсәдлә сөһбәт ачылыр. Јимин һөкмранлығы заманы «шахта вә бәрк истиләр» јох имиш; «нә гочалмаг вармыш, нә дә өлүм», «нә асылылыг вармыш, нә дә девләр» — шәрһвәләр. (бах: «Јасна», IX, 5). Мүтәхәссисләр бу дөврү «Шумер гызыл әсринә» апарыб чыхарыр, о дөврлә тутушдурур, мүгајисәләр едирләр...

Бүтүн бу үстүнлүкләр, әфсанәви һөкмдар Јимин тәблиғ вә тәгдир олунан наилијјәтләри, әслиндә гәдим Шумер-Бабил мифләри әсасында мәһарәтлә ишләниб вә «Авеста»ја дахил едилиб. Маг-

дир Тугунун оғлу Дәдә Ј ... Күн ...
рототипидир ки, «Авеста»да јарадылыб.

2) Гәдим Иран гәһрәманларыны вәсф «һимн»ләри

«Авеста» јүзилликләр боју Шумер-Бабил мәдәнијјәти вә әдәби
н'әнәләрлә фарс һәјат тәрзини, мәишәтини, адәт-ән'әнәләри в
мә'нәви кејфнјјәтләрини тәкмилләшдирмишдир. Бу мә'нада
аглар сарајын — һаким даирәнин тәклифи вә ја тә'киди нлә аз иш
әрмәмишләр. Бу чәһәт көркәмлн тәдгигатчылары белә чашдыр
ышдыр. Буна көрә, «Авеста»ны анчаг фарслара мәхсус китаб
ими биртәрәфли тәдгиг етмиш, фикнр сөјләмишләр. Мәс.
. С. Бракински өз тәдгигатында «Авеста»да «Шумер гызыл әсри
ифиндән, дикәр Шумер-түрк, искит-сак-түрк, саврамат вә с. адәт
н'әнәләри, мәишәти вә с.-дән истифадә едилдијинин үстүндән кеч
илмәмишди. Лакин һәр вәчһлә фактлары фарсларын хејринә јо
уш, «Авеста»ны бүтөвлүкдә Иранла, Иран тарихи вә һәјаты нл
ағламаға чәһд көстәрмишдир. Бу туран-түрк сәмти вә түрк руһ
у тамам гырыр. «Авеста»нын фарслара мәхсус олдуғуну тәсди
алышыр (55.15, 33—40). Буна көрә дә биз унудулмуш бу сәмт
ән алыб, ана көкдән кәлән, «Авеста»нын үмуми руһуна *һаки*
әсилән әсас хәтт вә телләри арашдырмаға үстүнлүк вердик. Чү
и әслнндә бу сәмтә чәкән дәлилләр даһа күчлү вә ағлабатанды

«Авеста»да гәдим Иран-Туран мүнасибәтләри вә гәһрәманлары
нларын фәалијјәт даирәләри, тәшәббүсләри барәдә «һимнләр
аһа мараглыдыр. Мәс., Иран һөкмдар нәслиндән олан гүдрәтл
ус Туран баһадырлары үзәриндә гәләбә чалмаг үчүн Анаһит Ард
исурдан уғур дниләјир, хаһиш еднр:

«Она гурбан кәтирди Тус дөјүшчүсү,
Мәһарәтли атлы басгынчы.
О, хаһиш етди она бағышласын күч:
Чәнк арабасыны идарә етмәк
Вә чисминә сагламлыг,
Јағыја узагдан көз гојмаг,
Дүшмәнә гәләбә чалмаг,
Бир зәрбәдә дүшмәни сарсытмаг.
Вә о, ондан хаһиш етди:
«Вер мәнә елә бир уғур,
Еј рәһмли, гүдрәтли Анаһит Ардвисур!

Ки, башыны әзим Туран торпағы гошунунун:
Әлли дәфә јүз зәрбә илә,
Јүз дәфә мин зәрбә илә,
Мин дәфә он мин зәрбә илә,
Он мин дәфә јүз мин зәрбә илә».
Вә бу уғуру она верди
Анаһит Ардвисур.
Нечә ки, һәмишә уғур истәјәнә верир уғур,
Заотра һәдијјәси кәтирәнә,
Еһтирамла гурбан верәнә», (82.21).

Башга бир «һимн»дә туранлылара гаршы дуран дикәр гүввәлә
ин гурбан кәтирмәси тәсвир олунур вә онларын хаһиши јерин
етирилир:

«Она гурбан кәтирди Ашавазда, Пурудахштајын оғлу
Һәм Ашавазда, һәм Трита Санјучларын оғуллары.
О јердә [мүәјјән едилмиш] улу Танрыја,
Мүгәддәс һөкмдара,
Чәлд гачан атларын саһибинә, Апам Напата —
Јүз ат, мин чөнкә вә он мин гојун.

Вә онлар ондан хаһиш етдиләр:
Вер бизә елә бир уғур,
Еј рәһмли, гүдрәтли Анаһит Ардвисур!
Ки, биз гәләбә чалаг:
Туран Данавлары үзәриндә.

Вә Асанбан, Гара нәсли үзәриндә,
Вә Асанбан, Вара нәсли үзәриндә,
Вә рәшадәтли Дурекет үзәриндә;
Онларын чох әчәб вә зәнкин вурушунда».
Вә онлара бу уғуру верди
Анаһит Ардвисур.
Нечә ки, һәмишә уғур истәјәнә верир уғур,
Заотра һәдијјәси кәтирәнә,
Еһтирамла гурбан верәнә» (82.24).

Туранлылара гаршы дуран бу гүввәләрә рәһм едилир, онларын
ши тәгдир олунур, гәләбә чалмаг үчүн шәраит јарадылыр, уғу
рилир. Туран гәһрәманлары исә, бу мә'нәви тә'минатдан мәһ
умдур...

Иран һөкмдары *Хосрова (Кәвә Хосрова Кәвә Хусрав...)*

Чечаста көлүнүн гаршысында
Јүз ат, мин чөнкә вә он мин гојун.

Вә о, ондан хаһиш етди:
«Вер мәнә елә бир уғур,
Еј рәһмли, гүдрәтли Анаһит Ардвисур!
Ки, мән ән али һөкмдар олум.
Бүтүн кишвәрләр үзәриндә,
Девләр вә инсанлар үзәриндә,
Чадукәрләр вә пәриләр үзәриндә,
Кавә вә Гарапан һөкмдарлары үзәриндә,
Ки, бүтүн чәнк арабаларыны
биринчи мән идарә едим,
Һәр вахт ат јарышында,
Ки, тора дүшмәјим, чанидән хилас олум,
Әкәр о, бәдәфкар ат дөјүшүндә үстүн кәлмәсә».

Вә бу уғуру она верди
Анаһит Ардвисур.
Нечә ки, һәмишә уғур истәјәнә верир уғур,
Заотра һәдијјәси кәтирәнә,
Еһтирамла гурбан верәнә» (82.20—21).

Иран һөкмдары *Кавә Усан* (Каваид нәслинин һөкмдарларындан орта әсрләрдә кәјанидләр) һаггында «һимн»:

«Она гурбан кәтирди мәрд,
Бачарыглы Кавә Усан
Ерзифја дағы үстүндә, —
Јүз ат, мин чөнкә вә он мин гојун.

Вә о, ондан хаһиш етди:
«Вер мәнә елә бир уғур,
Еј рәһмли, гүдрәтли Анаһит Ардвисур!
Ки, мән ән али һөкмдар олум

Бүтүн кишвәрләр үзәриндә,
Девләр вә инсанлар үзәриндә,
Чадукәрләр вә пәриләр үзәриндә,
Кавә вә Гарапан һөкмдарлары үзәриндә».

Вә бу уғуру она верди
Анаһит Ардвисур.

иншә уғур истәјәнә уғур верән» илаһә онларын арзусун: ла јерин. етирнр.

3) Гәдим Туран гәһрәманларыны вәсф «һимн»ләри

«Авеста»да Туран гәһрәманлары вә һөкмдарына мүнасибә ашгадыр. Онлар да уғур днләјир, лакин истәдикләрини Анаһи рдвисурдан ала билмирләр. Онлара уғур верилмнр, рәһм еди. ир.

Иран гәһрәманы Тус илә бағлы «вәсф һнмн»индә онун «Тура орпағы гошунунун башыны әзим» фикри верилир. «Мәһарәтл тлы—басгынчы Тус» Анаһитдән хаһиш едир кн, Туран торпағ зәриндә гәләбә чалсын. Алп Әр дә Анаһнтдән бу торпагларда е өкмранлығыны мөһкәмләтмәји хаһиш еднр, Хварно сәлтәнәтин атмаг истәјир. Туран гәһрәманлары да бу торпаг уғрунда мүбар ә апарыр, вурушурлар...

Еһтирамла Туран баһадыры чәсур Бесак нәсли Анаһит Ард исура гурбан кәтирир вә ондан уғур истәјир:

«Она гурбан кәтирди чәсарәтли
Бесак өвладлары,
Дағ кечидиндәки Хшатросука,
Ән уча, һамыја лазымлы јерә,
Гангха галаларына, Артаја әзиз олана, —
Јүз ат, мин чөнкә вә он мин гојун.
Вә онлар ондан хаһиш етдиләр:
«Вер бизә елә бир уғур,
Еј рәһмли, гүдрәтли Анаһит Ардвисур!
Ки, биз галиб кәләк күчлү Туса,
Ки, башыны әзәк әрәб торпағы гошунунун.
Әлли дәфә јүз зәрбә илә,
Јүз дәфә мин зәрбә илә,
Мин дәфә он мин зәрбә илә,
Он мин дәфә јүз мин зәрбә илә».
Онлара бу уғуру вермәди
Анаһит Ардвисур» (82.21 — 22).

Башга бир Туран гәһрәманы Анаһит Ардвисура гурбан кәтири ндан уғур истәјир:

«Она гурбан кәтирди

Еј рәһмли, гүдрәтли Анаһит Ардвисур!
Ки, мән гәләбә чалым
Шанлы Кавә Виштасп үзәриндә,
Вә чәсур атлы Заривар үзәриндә,
Ки, ариләр торпағы гошунуну мәһв едим.
Әлли дәфә јүз зәрбә илә,
Јүз дәфә мин зәрбә илә,
Мин дәфә он мин зәрбә илә,
Он мин дәфә јүз мин зәрбә илә».
Она бу уғуру вермәди
Анаһит Ардвисур» (82.31).

Мүнасибәт ајдындыр. Гәрәзлидир, ачыг-ашкар «өкеј-доғмалыг» исс олунур. Бу нә үчүн беләдир? Инсанлыға Танры, илаһә мүнасиәти, әлбәттә, белә ола билмәз. Бу, бизчә, фарс сарај мүнасибәтинән ирәли кәлир, амма илаһә, Танрынын елчиси Анаһитин адындан ејилиб, «һимн» шәклинә салыныб.

Иран вә Туран баһадырларына олан бу мүнасибәт онларын әкмдарларына да аиддир. Бу гәрәз, «өкеј-доғмалыг» онларын дына дејилән «һимн»ләрдә дә өзүнү көстәрир. Иран һөкмдарлаына «рәһм» едилир, «уғур» верилир, Туран һөкмдарына исә јох.

Туран һөкмдары *Франграсјан* (әслиндә: Алп Әр Тонга, ортаерләрдә, хүсусилә фарс мәнбәләриндә Әфрасијаб) һаггында имн»:

«Она гурбан кәтирди чани туранлы Франграсјан
Сајсыз-һесабсыз, —
Јүз ат, мин чөнкә, он мин гојун.
Вә о, ондан хаһиш етди:
«Вер мәнә елә бир уғур.
Рәһмли, гүдрәтли Анаһит Ардвисур!
Ки, мән Хварно сәлтәнәтинә чатым:
Ворукашын ортасында шәфәг сачан,
Ариләрә аид индики вә кәләчәк өлкә олан,
Зәрдүштә мәнсуб олуб да, Артаја инанан».
Она бу уғуру вермәди
Анаһит Ардвисур!» (82.19).

Белә анлашылыр ки, Иран-Туран мүһарибәләриндә гәһрәман

глы олар. Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндә дә Туран гәһрәма- Әфрасијаба вә үмумән түркә еjни мүнасибәти мүшаһидә едирик. түркләрин Ирана һаким олдуглары бир дөврдә, jә'ни 934—20-чи илләрдә jашамышды. 1010-чу илдә тамамладығы «Шаһна-»сини Султан Маһмуд Гәзнәвиjә тәгдим етмишди. 60000 беjтлик әсәрдә Иранын тарихи дастан үслубунда верилир. Шаир өзүнүн шадығы дөврдә түркләрин һакимиjјәтиндә олан Иранын парлаг имицини күчлү меjл вә чошғунлугла тәсвир едир. Иранын туран-ларла (түркләрлә) апардығы дөjүшләр вә ән күчлү түрк һөкм-ры олан Әр Тонгаjа гаршы газанылан Иран зәфәриндән даны-ркән, хылтыны кизләдә билмир вә «инди һаким олан сизсиниз, ма вахтилә Залоғлу Рүстәм вә Кеjхосров сизин ән бөjүк дөвлә-низн мәғлуб етмиш, jыхмышды...» — шәклиндә иранлыларда стәгиллик дуjғусуну оjатмаға, күчләндирмәjә чалышыр» (127. . Буна көрә тәбии олараг, Султан Маһмуд да әсәри 60000 гы-лла jох, күмүшлә гиjмәтләндирмишди...

Лакин «һәгигәт инчәләр, амма үзүлмәз» — деjибләр. Гәдим умтүрк фолклорунда Алп Әр Тонганын—Әфрасиjабын өлүмүнә ср олунмуш 11 ағы, матәм нәғмәси мәшһурдур. Бу ағыларда әсл гигәт көстәрилир, Алп Әрә халг мәһәббәти вә рәғбәти тәрәннүм унур. О, Туран-түрк халгларынын бирлиjи вә сәадәти уғрунда опышан чәсур сәркәрдә — әфсанәви халг гәһрәманыдыр. О jенил-з иди, рәшадәтли иди, дағ чүссәли иди, лакин хәjанәтин гурбаны ду, өлдүрүлдү. Бу өлүм—гәһрәман сәркәрдәнин хаинчәсинә һә-кы халгда һиддәт доғурду, ону jаса батырды.

Ше'р-ағыларда дөjүш заманы хәjанәт, алдатмаг, «тәлә гурмаг» илары шәр иш, һиjләкәрлик кими писләнир, һиддәтлә гаршыла-р. Зәманәjә дә нифрәт jағдырылыр ки, әрәнлик, кишилик дүнjа-jох олуб кедиб, хәjанәт, намәрдлик дөврү башланыб, көрүнүр. иjанын ахырыдыр. Нөвбәти бөлмәдә бу ағылар үзәриндә даjа лачаг. Бурада анчаг бирчәсини хатырлаjаг:

Өзләк jараг көзәтти
Оғры тузаг узатты
Бәкләр бәкин азытты
Гачса галы гуртулур. (II,233—234).

(Көзләнилән ан чатды,
Оғру тәлә узатды.
Бәjләр бәjиндән азды,
Гачса, галып гуртулур)

хәјанәтә, оғурлуға, кизли «тәлә гурмаг» кими накишнлијә әл ат-
лыб «заман тамам корланыб». Бу исә инсанлыға зиддир, тү
ләјагәтинә јаддыр, бир сөзлә, иблислијин гәһрәманлығы үстәләм
сидир. Улу сәркәрдәнин, һөкмдарын өлүмү вә мәғлубијјәтинә
сәбәб бу хәјанәт олуб...

Бу, Туран һөкмдары һаггында халгын өз сөзү, өз јаддашыды
сәнәт дили илә дедији фикридир, гәти гәнаәтидир. Тәхминән м
беш јүз ил вә даһа артыг бир мүддәт әрзиндә онун јаддашында
лыб, кәзиб-долашыб синә дәфтәриндә м. ө. VII әсрдән кәлиб ерам
зын XI әсринә Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ына дүшүб, орад
да кәлиб бизә чатыб.

Бәс, «Авеста»да бу мүһүм јаддан чыхмаз тарихи һадисә нә үч
әксинә ишыгландырылыб. Хәјанәт Әфрасијабын адына јазылыб
«чани» адландырылыб вә с.

«Һимнләр»дә ајры-ајры Туран-түрк гәһрәманлары, Туран «д
навлары нәсли» (Гара, Вара, Дуракет), Бесака өвладлары ј
едилир, онлар «чәсур», «рәшадәтли» (русчасы: доблестный, см
лый), «баһадур» адландырылыр вә с. Бу әдаләтлидир, тәбиид
сәнәтин әбәди ганунларына да ујғундур, Бәс нечә олур ки, бу гә
рәманлар «чәсур», «баһадур» адландырылыр, онларын дөјүшлә
«рәшадәтли» сајылыр, башчылары, бу дөјүшләрин сәркәрдәси т
гир олунур, «алчаг», «чани», «хаин» (русчасы: злодей) дејә тәгд
едилир?! Һәр һалда, бурада мәнтиг позулуб әдәби-бәдии чәһәтд
дә бир нагислик вар: дөвр, заман өз ишини көрүб, руһуну бу
һопдуруб, гәрәзини бүрузә вериб. Әлбәттә, әслиндә бу әһвал
јә'ни Иран-Туран мүһарибәләри илә бағлы һәмин мәзмун «Ав
та»нын јаранмасы вә инкишафынын илк мәрһәләсинә тәсадүф еди
чүнки әслиндә һадисә о дөврә аиддир. Сөз јох, о вахт да «Авест
мәтнинә дахил олуб. Јәгин ки, «Авеста» Иран дөвләтинин дин
идеоложи китабы кими гәбул едилдикдә, даһа дүрүст десәк, мәни
сәнилдикдә дәјишдирилиб, мәзмун истәнилән сәмтә јөнәлдили
Илаһә Анаһити дә истәдикләри кими, өзләринә сәрф едән тәрз
һаллландырыблар, «һимнләри» дәјишибләр.

Тәкрар едирик:

Илаһә Анаһит Ардвисур тәрәфиндән бүтүн Иран баһадурлар
на, нечә дејәрләр, рәһм вар, күзәшт вар, уғурлар диләнир вә ум
мән мүнасибәт илаһи мүнасибәтдир. Лакин туранлылара вә гәһ
манларына мүнасибәт илаһи дејил, гәрәзлидир. Бу өкеј-доғмал
нә илаһә, нә Һүрмүз, нә Зәрдүшт сифәтидир. Амма «Авеста»да

р, онун оғлу вә давамчылары имкан верәрдими ки, Туран баһа-
рлары вә һөкмдары һаггындакы тарихи һәгигәт «Авеста»да ол-
у кими галсын! Иран һөкмдарларындан Кавә Хосрованын оғлу
һарибәдә Туран һөкмдары тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Кир өзү
Массакет-сак дөјүшүндә һәлак олмуш, Томирис тәрәфиндән ба-
кәсдирилиб ганла долу тулуға салынмышды... Кинин, гәзәбин
кләри дәрин иди. Арада интигам һисси варды. Белә бир шәраит-
Туран-түрк елинә, сәлтәнәтинә, онун баһадурларына, һөкмда-
на мүсбәт мүнасибәт көзләмәк олардымы ки, «Авеста»да да өз
сини тапа билсин.

«Анаһит Ардвисур һимнләри»ндә һамыја, һәр кәсин истәјинә
сбәт чаваб верилир. Туран гәһрәманлары вә Туран һөкмдарын-
н башга, Әждаһа да бунларын сырасындадыр. Бурда Әждаһа
әлагәдар «һимн»дә јазылыр:

«Она гурбан кәтирди үчагызлы Әждаһа
Бавраj өлкәсиндә, —
Јүз ат, мин буға, он мин гојун.
Вә о, ондан хаһиш етди:
«Вер мәнә елә бир уғур,
*Еj рәһмли, гүдрәтли **Анаһит Ардвисур!***
Ки, бүтүн једди Кишвәри инсансыз гојум».
Бу уғуру она вермәди
Анаһит Ардвисур» (82.18).

Мәнтиги јолла Туран һөкмдары вә баһадурлары илә Әждаһа
гајисә едилир, онлара ејни көзлә бахылыр. Бу фикри «Гејдләр»-
Бавраj өлкәсинә верилән изаһат да бир гәдәр ајдынлашдырыр.
ифик шәр өлкә (иранлыларын тәсәввүрүнчә, бә'зи мүлаһизәләрә
рә Бабилистан)» (82.316). Әкәр беләдирсә, онда дүнја свилиза-
асынын илк мәркәзи сајылан мәдәни бир өлкә һаггында иран-
лар нә үчүн бу фикирдә олмалы, Бабилистаны «шәр өлкә» ад-
ндырмалы идиләр?!

Вәзијјәтин бу шәкил алмасы магларын өзү үчүн дә ағыр иди,
лар бујруг гулуна чеврилмишдиләр. «Авеста»нын јарадычылары
глар Шумер-Бабил әсил-нәсәбли олсалар белә, заманын кәрди-
нә табе олуб, көстәришә әмәл едирдиләр. Буна көрә, нәтичәдә
заминин тәсвир етдији пис күнә дүшмүш, әјјашлыға вә с. гур-
нмышдылар (31.171.175).

«Авеста» көрүнүр, һәр мә'нада өз дөврүнүн мүтәлләһиднни

Низаминин «Авеста»ја мүнасибәтдә өз мөвгеји, өз бахышы, улу китаба өз гијмәти вар. Бу, «Авеста»нын руһу, елми-фәлсә әсаслары барәдә мә'луматы хејли дурулдур, мә'нәви фикир тарих мизин бә'зи мүһүм саһәләрини бир гәдәр дә ишыгландырыр, т гигатымызы зәнкинләшднрир. Биз бурада «әсаслары» сөзүнү и ләтдик. Бу әсаслар мәһз Зәрдүштүн сағлығында јаранмышды.

«Авеста», зәрдүштлүк Низами јарадычылығынын руһуна, ист вә амалларына там һакимдир. Низами Искәндәрин хәлвәтә чәкил дүнја ишләриндән хәбәр тутмасы арзусу илә једди алимлә сө бәтини верир:

«Чох кечә кечирдик биз кеф чәкәрәк,
Кәлин бир күнү дә елмә сәрф едәк!
Бирчә күн бахараг Күнәшә, Аја
Фәләјин сиррини гојаг ортаја» — **(31,493)**.

дејир.

Бурада Һүрмүзлә дүнјанын о вахткы мәшһур јунан алимләри Әрәстуну, Валиси, Бәлинасы, Сократы, Фәрфурјусу, Әфлатуну га шылашдырыр, онларын «фәләјнн сирри», «дүнјанын јаранмасы «варлығын илк тарихи» кими мүһүм проблемләр барәдә фикир рә'јләри, дүнјакөрүшләри динләнилир. Низами Һүрмүзүн зәкас елми мөвгеји, дүнјакөрүшү барәдә онун өз дили илә нүфузлу с дејир, фикнр сөјләјир, мүлаһизәләр јүрүдүр. Орада «Һүрмүзүн д дикләри» мәһз «Авеста»дан, онун руһундан кәлир, сөјләнилир.

«Һүрмүз дә әл атды гыфыла сары,
Зәнчири чејнәди әглин ачары.
Дүјүнү ачмадан әввәл сидг илә
Шаһа дуа едиб башлады белә!..
Душүнчә јолуна дүшәндән бәри
Сејр етдим фирузә рәнкли көјләри
Зәннимчә, бу дәрја шөвкәтли көјләр
Дағ башына чөкән түстүјә бәнзәр.
Бу горхунч түстүнүн үстүндә анчаг,
Бир елә нур вар ки, пак, тәмиз, парлаг
Өртмүшдүр о нуру түстү пәрдәси,
Шан-шан көрүнмәдә тутгун чөһрәси.
Пәрдәјә нәгш олан пәнчәрәләрдән,
Ишыглар сузүлүр чаһана һәрдән.

«Илк хилгәт»ин нечә јарандығы, зүпүр етдији барәдә онзә мә-
м Шумер-Бабил мифләриндә дә фикир беләчә мүәммалыдыр.
рдән-бирә Танры *ата Ан* вә Танры *ана Кинин* никаһындан *Енлил*
нры доғулур, ондан сонра бу илк әр-арваддан даһа јени өвлад-
төрәјнр вә с.

Һүрмүзүн дилиндән дејиләнләр дә тәхминән ејнн фикирләрин
димидир.

Јунан алимләриинн фикирләри дә «Авеста»дан кәлир. Бу фи-
рләр бүтүнлүкдә, һәлә м. ө. VI әсрдә «Једди мүдрикин мәчли-
ндә сак Анакарын дедији вә шәрһ етдији фәлсәфн мүддәаларла
ләшир. Плутарх һәмин мәчлисдә искит-сак Аиакарыи фәлсәфи
згејини, һабелә оиун дили илә философ Фалесии иөгтеји-нәзәри-
белә шәрһ етмишди: «Анакар деди: һәгигәтән, әкәр од да, су да
мәк дә, булуд да, јағыш да Таирыныи силаһыдырса, бунларла о,
зиләрини хилас едир вә јашадыр, дикәрләрини исә мәһв едир вә
дүрүр. Әкәр аичаг һејванлар оиун ишиндә тамамилә јарарсыз
сајды, тәәччүблү көрүнәрди. Чох күман ки, онлар да Танрыдаи
ылыдыр вә она гуллуг едир, искитләрин оху, еллинләрин исә ли-
вә флејтасы кими һәрәкәтләринә чаваб верир» (95.387).

Бир шаир кими, Анакар фикрини поетик шәкилдә тамамлајыр,
үһун да, һәтта һејванларын да Танрыдан нә дәрәчәдә асылы ол-
ту» фикрини демәк, бир гәдәр дә ашкарламаг үчүн көзәл, поетик
мүгајисә апарыр. Фалеснн дедији фикирә өз мүнасибәтини дә
вә едир. Беләә ајдын олур ки, бу фикирләр Искәндәрни башына
дығы једди алимин дедикләриндән әввәл мөвчуд иди, үмумән
ан фәлсәфи фикринә чохдан мә'лум иди. Ф. Х. Кессиди јунан
лсәфи фикринин доғулушу вә тәшәккүлүндән данышаркән јазыр:
әгигәтләрин ағлаујғун дәрки просесиини Фалесдән чох габаг
лә Һомерин дөврүндән) башладығы мүбаһисәсиздир, амма нијә
фәлсәфә вә теогоник миф — биртипли дүнја бахышы олмалы
и? Бу да һәгигәтдир ки, мифолокијанын сурәтләри ағлын ифа-
сиинә көчүрүләрәк илк јунан натурфнлософлары үчүи тәбиәт
вәси (од, торпаг, су вә с.) олду, Таиры олмады. Лакин бу о де-
кдирми ки, миф мөвзусу вә фәлсәфә мөвзусу ејни бир шејдир?»
4.104—105).

Мүәллиф гојдуғу суаллара чаваб верә билмир вә мә'лум фикри
мерин дөврү илә мәһдудлашдырыр, ондан о јана кетмир, һал-
ки бу мифик тәсәввүрләр вә фәлсәфи бахышларыи әсасы, көку
дәринликләрдән кәлир. Јунан фәлсәфәснин тәшәккүл мәнбәји
инкишафы да истәр-истәмәз бу көклә бағлыдыр. Мүәллиф исә

Низами һәлә XII әсрдә Һүрмүзүн дилилә «једди алимлә» сө-
бәтиндә вә «јетмиш алимлә» мүбаһисәсиндә онларын суалларын
чавабларында бу дәринликләрә кетмиш, јунан фәлсәфи фикрини
илкин гајнагларына мүнасибәтини билдирмиш, ишарәләр ву-
мушду.

Низаминин гәләмә алдығы једди алимин дедикләринә нәзә
салаг.

Әкәр Ә р ә с т у н дејирсә ки:

«Чөвһәр кешмәкешдән доғуб парлады,
«Һәрәкәт едәјән чисм» олду ады.
Һәмин чисм гәрар тутмајыб бир ан
Дөнүр, һәрләнирди әсла дурмадан.
Бу чисмин парлајан саф парчалары
Һәмишә гачарды мәркәзә сары.
Јүксәјә учанлар етди һәрәкәт,
Ашағы енәнләр тапды сүкунәт...
Илк пәркар һәрләниб дөвр едән заман
Бу уча көјләр дә јаранды ондан.
Көјүн кәрдишиндән од олду ашкар
Од һәрәкәт едән гүввәдән доғар.
Одун гүввәсиндән һава јаранды.
Һава истиликдән од кими јанды.
Һавада рүтубәт бол иди әслән,
Рүтубәт һәрәкәт етмәдијиндән,
Онун зәррәләри чөкүб су олду.
Бу чүрә јаранды тәмиз, ширин су.
Хылт салды су даим сакит дурараг
О хылтдан төрәди көрдүјүн торпаг.
Дөрд үнсүр јаратды о пәрвәрдикар
Һәрә өз јериндә олду бәргәрар.
Гатды бир-биринә онлары һәјат
Јаратды бунлардан битки, нәбатат.
Битки дә башга чүр артды, дирчәлди.
Чүрбәчүр һејванлар вүчуда кәлди.
Бу гәдәр дәрк едир ағыл һикмәти
Узаға кетмәјә јохдур гүдрәти».

(31.494—495).

В а л и с дејирсә ки:

Бундан рүтубәтли һава доғулду.
Сујун гатылығы кетдикчә артды,
Һәмин гатылыг да јери јаратды.
Чөвһәрләр јербәјер олдуғу заман,
Тәбиәт гојнунда јаранды чаһан...»

(31.495 — 496).

Бәлинас дејирсә ки:

«Илкин тилсим кими јаранмыш торпаг
Галан тәркибләр дә ондадыр анчаг...
Онлардан биринчи ишыглы оддур,
Дүнјанын ән јүксәк тағы да одур.
Икинчи — һавадыр, һәрәкәтдәдир.
Һәрәкәт етмәзсә, билинмәз нәдир.
Үчүнчү — судур ки, тәравәт верәр,
Һәр шејә тәзәлик, ләтафәт верәр.
Дөрдүнчү — торпагдыр, тапдајыр әјјам,
Тапданан көксүндән тоз галхыр мүдам».

(31.496).

Сократ дејирсә ки:

«Хилгәт сәһифәси ачылмамышдан
Бирчә вүчуд вармыш, о да јарадан.
Бир булуд јаратмыш әзми, чәлалы,
Шимшәји, јағышы олмуш фајдалы.
Онун јағышындан јаранмыш көјләр,
Илдырымындан да Күнәш, Ај, Үлкәр.
Маддәләр чөкдүрүб ондакы бухар,
Бу јери јарадыб етмиш бәргәрар!»

(31.497).

Фәрфурјус дејирсә ки:

«Һәлә бу дүнјалар јаранмамышдан
Бир чөвһәр јаратды бөјүк јарадан.
Танрынын фејзијлә јетирдији бу —
Чөвһәр бир мүддәтдән дөнүб олду су.
Икијә бөлүндү сонра бу су да,
Јары үздә галды, јарысы алтда...
Маје олан һиссә етди һәрәкәт,

«Дүшүнүб мән белә верирәм гәрар,
Ки, јохдан јаранмыш бүтүн варлыглар...
Бир кәсә ки, әгл она ад вериб: Гадир,
Өзү билдијини өзү хәлг едир.
Ајрыча јарадыб о, һәр кәвһәри,
Васитә олмајыб бурда дикәри.
Һәр кәвһәр бәзәниб кәмала јетди.
Ортадан ихтилаф, зиддијјәт кетди.
Бу зидд гүввәләри бир јерә гатды,
Ағыллы, һүнәрли инсан јаратды.
Бирчә гарышғанын ганадында сән,
Танры гүдрәтини көрә биләрсән» —

(31.499) вә һб. —

үтүн бу фикирләрин көкү, әсасы бизә мә'лумдур вә гәдим Шумер
үрк фәлсәфәси гајнагларындан кәлир.

Әрәстунун дедикләри: «одун һәрәкәти», «одун гүввәсиндән һав
аранмасы», «һавада рүтубәтин боллуғу», «онун зәррәләринин че
үб су олмасы», һабелә «сујуи сакит дурмасындан хылт алынма
ы, ондан да торпағын төрәмәси», беләликлә дә, дөрд үнсүрүн —
д, һава, су вә торпағын мөвчуд олмасы бүтөвлүкдә Шумер-Баби
әвајәтләриндәки фикирләрдир. Алимин сон бејтдәки е'тирафы д
әбии көрүнүр:

«Бу гәдәр дәрк едир ағыл һикмәти,
Узаға кетмәјә јохдур гүдрәти!»

үнки о вахтлар мөвчуд мә'лум фикир бу гәдәр иди, артыг дејилди
әвајәтләрдә бундан узаға кедилмәјиб, бундан артыг дејилмәјиб
Рәвајәтдә:

«Башланғычда каинатын бүтүн варлығы бөјүк
Океанын долу сујундан ибарәт олмуш...»

Валисдә:

«Мән дә әрз еләјим: дүнјаја тәмәл
Мәнчә, су олмушдур һәр шејдән әввәл».

Бәлинасын, Сократын, Фәрфурјусун, Әфлатунун фикирләр
аггында да ејни сөзү демәк олар.

м дә Низаминин једди фәлсәфунун мүлаһизәләриндә бир тәдәр
әргилә тәхмнән еjни фикирләр бу вә ја башга үздән чәк-чевир
илир, она аз вә ја чох дәрәчәдә әлавәләр олунур, бир-бирини тәк-
рлајан јени фикирләр артырылыр вә с.

«Билгамыс» дастанында каннатын, инсанын јаранмасы, тале мү-
ддәраты танрыларын һөкмү, Көјләрин јерлә, торпагла говушма-
— мәһәббәтилә изаһ едилирди. Бу фикир, фәлсәфн дүнјакөрүшү
'әнәси «Авеста»дан сонра кет-кедә инкишаф етмиш, сонралар
Орхон-Јенисеј»дә өз әксини тапмышды. Бу мә'нада «Күлтәкин»
та'бәләриндә нфадә олунан бу фәлсәфи фикир мәсәләнин маһнј-
тинә даһа артыг ишыг салыр.

«Үзә көк тәнри асра јағыз јир гылынтукда екин ара киси оғлы
лынмыс =

Үстүмүздә Көј танры, ашағыда Јерлә говушдугда нкисинин ара-
нда инсан оғлу доғулмуш»ду (КТб.1).

Бурада «говушма» (гылынма) севки, мәһәббәт, вүсала јетмә
'насында да јозула, дүшүнүлә биләр. Бүтөвлүкдә фикри белә
маг олар: Ата көјләр, јә'ни Танрынын ишығы (Күнәш), һавасы,
ғышы (су) Ана торпагла ғовушдугда, бу говушмадан ннсан оғлу
ғулмуш, үмумән бүтүн чанлы аләм — һејванат, нәбатат да бу
евкидән» төрәмишдир. Бу фикир инсанын вә мөвчуд варлығын
ранмасы һаггында Шумер-Бабил мифләриндә дејилән фикирдир.
нсанын әмәлә кәлмәси, доғулушу барәдә бүтүн мөвчуд нәзәриј-
ләрдән ән ағлабатанындыр. О, инсанын мејмундан јарандығы фик-
ни дә вуруб кечир, һечә енднрир вә милјон илләр габаға кедир.
Инсан мејмундан әмәлә кәлибсә, бәс мејмун өзү һарадан јара-
б?» — суалына чаваб верир, инсанлығын нлк ата-анасы сајылан
дәм вә Һәвва» мифинин илкнилнји үстүндән дә гәләм чәкнр...

Бу фәлсәфи фикир әслиндә мәһз көјләрә — Танрыја инамдан
ғмушду. Шумер-түрк мифләри вә китабәләриндә әксини тапараг
дим дүнјамызын апарычы фәлсәфи фикри олмуш, ән'әнәви гы-
лмаз мә'нәви тели кими давам едиб кәлмиш, һәр тәрәфә — Гәрбә
Шәргә дә өз тә'сирини көстәрмишдир. Бурада бизим үчүн, Азәр-
јчан халгы үчүн јад тә'снр ахтармаг әбәсдир. «Авеста» бу гајнаг-
рдан сүзүлүб кәлиб, үмман олуб. Дәдә Горгудун илһам чешмәси
бураданды. Низами дә бу ана көк, инам вә зәнкин ән'әнәләрдән
һрәләниб, бу фикнрләрдән ганадланыб.

«Искәндәрнамә» әсәрндә ајрыча «Искәндәрин једди алим илә
лвәтә чәкилмәсн» фәсли днггәти чәлб едир. Јенә дә «Једдн алим»!
урада Низами Һүрмүзү алнмләрин башчысы кимн верир, она

Низами «Искендернамә»дә јунан алими Һүрмүзә ... әси мәсәләсини гојур. Бу сәбәбдән дә о алимләрин һәлак олуш... аша дөндүјүнү јазыр. Бөјүк шаир, Һүрмүзә «устад» алим дејә еһ... ирам көстәрир, ону дөнә-дөнә васф едир. Низаминин мөвгеј... урада там ајдындыр.

Тарихдә јени елми фикир, кәшф, нәзәријјә өзүнә асанлыгл... л ача билмәдији, чидди мүгавимәтә раст кәлдији, тәзјигләр... әһтанлара, тәһгирләрә вә һәтта ишкәнчәләрә мә'руз галдығы мә'... умдур. «Авеста»нын јарадычылары Һүрмүзүн дә, Зәрдүштүн д... алеләри белә олмушдур. Бу тарихи һәгигәти Низами нәзәрдән га... ыра, ибрәтли бир сөһбәт, һекајәт кими онун үстүндән кечә бил... әзди.

Һекајәдә јунан фәлсәфәсинин, румлу алимләрин Һүрмүзә һүчу... уна, онун һагг сөзүнү данмаларына, она атдыглары бөһтанлары... а гаршы Низами ағлы, дүшүнчәси дајаныр. Низами ону мүдафи... дир. Елмдә, фәлсәфәдә тарихилији, һаггы, әдаләти көзләмәк, дү... өзү, һагг сөзү мүдафиә етмәк кими бәшәри мәсәләләр галдыры... ә шаир бу барәдә өз гәти сөзүнү дејир:

«Һүрмүз адлы алим һагг данышмагда
Кедәрди һамыдан даим габагда.
Чох мөһкәм оларды онун дәлили,
Гане еләјәрди һамыны дили.
Бир чох руһанини фаш етдијиндән,
Олду јунанлылар онунла дүшмән.
Бир күн јетмиш алим чыхарды гәрар,
Онун һәр сөзүнү етсинләр инкар:
«Һүрмүз нә сөјләсә, разы олмајаг,
Доғру сөзләринә гулаг асмајаг.
Ону јерли-дибли еjләјәк инкар...»

(82.464).

Низами:

«Инкарла һагг сөзү данмагмы олар!?» —

дејә бирчә нидалы суалла дәрһал сөһбәтә мүдахилә едир, онлар... з мүнасибәтини билдирир. Бу, ејни заманда Һүрмүзүн «Авеста»д... фадә олунан, һәјата кечирилән һагг сөз, дүз сөз идејаларыны... ам дәрки вә һәмин мөвгеји мүдафиәси иди, әдаләтә, дүзлүјә гар... ы дајанан шәр гүввәләрә гәти е'тиразы иди:

«Һамысы сөз гојуб әһд еләдиләр,
Һүрмүз чыхардығы мә'надан кеч...р...

Низами Һүрмүзүн «сөз бәһриндән ҝөвһәр сачдығыны» јазыр:

«Һүрмүз сөз бәһриндән ҝөвһәр сачанда,
Елми-илаһидән сөһбәт ачанда,
Һәр сөзә дәлилләр ҝәтириб устад,
Һәр шеји ајдынча етдикчә исбат,
Ҝөрдү ки, онлара һеч етмир бу кар,
Һәр шеји һај-күјлә едирләр инкар».

(31.464).

Һүрмүз јенидән сөзә башлајыр, јенидән «гәлбә јох, даша д... тә'сир едән» дәлилләрлә фикир сөјләјир. Лакин бу сөзләрә дә мә... әл гојулмур:

«Башга бир хәзинә чыхартды үзә,
Јени дәлилләрлә башлады сөзә.
Ҝәтирдији дәлил, дедији фикир
Гәлбә јох, даша да едәрди тә'сир.
Јенә дә сөзүнү тә'сирсиз ҝөрчәк,
Билди ки, бурда вар, јәгин бир ҝәләк».

(31.464).

Һүрмүз үчүнчү дәфә ишыглы зәкасыны, әглини ишә салыр, ә... ғыллы фикри, мүдрик кәламы илә онлара тә'сир ҝөстәрә билмир...

«Үчүнчү дәфә дә мүшкүлләр ачан
Дилијлә һагг сөзү ејләди бәјан.
Гәлбә фәрәһ верән ҝөзәл сөзләрдән
Онлара сөјләди нә гәдәр десән.
Бу гәдәр чалдығы зәнкин сәсинә
Һеч бири е'тина етмәди јенә...»

(31.464—465).

Бурада Һүрмүз јорулур, ајдын дәлилләри гәсдән дандыглар... ә тәрс даврандыгларына ҝөрә гәзәбләнир, онлара нифрәт јағды... ыр, лә'нәтләјир:

«Гышгырды онлара һиддәтләнәрәк,
Галын јериниздә гијамәтәдәк». —

(31.465) —

...ејир, алимләр даша дөнүб јериндә галыр.

Донмуш бәдәнләри торпаға дүшдү».

(31.465).

Һүрмүзүн тутдуғу мөвгејин дүзлүјүнү, елмдә һаггын, әдаләтин, һәгигәтин чарчысы олдуғуну Низами *Искәндәрин сөзләрилә бир даһа тәсдиг едир.* Бир јунанлы, ағыл вә зәка саһиби кими, бу һадисәјә — дастана онун вердији гијмәти, һәгигәтин тәсдигинә мүдахиләсини белә тәсвир едир:

«Искәндәр «афәрин» сөјләјиб она,
Ордан тез гајытды өз дәркаһына.
Һәр кәсә, хәлвәтдә, дүшәндә фүрсәт
Она бу дастандан едәрди сөһбәт:
«Јетмишләр башлады туфан салмаға,
Өзләри чөп олду, Һүрмүзсә далға».

(31.465).

Һадисәјә Низаминин өз мүнасибәти, сон сөзү мараглыдыр. Шаир Һүрмүзүн — «Авеста»нын елми-дини фикирләринин, фәлсәфи көрүшләринин һагг олдуғуну сөзүн там мә'насында мүдафиә, тәсдиг вә тәблиғ едир:

«Һаггы ешитмәсә, һәр кәс дүнјада
Өмрүнү күл едиб верәҹәк бада.
Устадын дәрсини ким етсә инкар,
Онлар тәк кәфәнә тутачаг рузкар.
Дәлили гүввәтли олан бир сөзү
Ганмаг истәмәјән бәдбәхтдир өзү.
Тача лајиг дүрру јерләрә вуран
Идраксыз, шүурсуз нададыр, надан!
Һүнәрә көз јуммаг дејилдир һүнәр,
Һансы бир ағыллы түлә без дејәр?
Алимлә хаш рәфтар етсән әкәр сән
Өзүн өз елмини ашкар едәрсән».

(31.465—466).

Низаминин бу сон сөзү кәләҹәк нәсилләрә дејилән сөздүр, верилән ибрәт дәрсидир, «Авеста»ја верилән гијмәтдир.

«Искәндәрнамә»дәки «Алимләрин Һүрмүзү инкар етмәләри вә һәлак олмаларынын һекајәти» галим Шумер-түрк фәлсәфәсинин

уна көрә, философлары гаршылашдырыр, фикирләрини тәһли...
дир, өз сөзүнү дә дејир.

Низами бу тарихи һәгигәти бәдии вә әгли-мәнтиги јолла, Һүр...
үзүн јетмиш алим үзәриндәки гәләбәси илә тәсдиг етмишди...
Авеста»нын, Һүрмүзүн кәламларыны «һагг сөз», «устадын дәрси»...
гача лајиг дүрр», «һүнәр хәзинәси», «безлә мүгајисәјә кәлмәз түл...
ајмыш, онун тәрәфиндә дајанмышды.

Бурада Низами чох күчлү бәдии тәсдигдән мәһарәтлә истифад...
дир. О, түрк ағлынын, түрк зәкасынын, түрк елми вә фәлсәфи фик...
иннн әзәли вә үстүн олдуғуну, күчлү «далға ја» бәнзәдијини, мәһ...
әвләт башчысынын—Македонијалы һөкмдарын дили илә дејир...
нун өзүнә тәсдиг етдирир:

«Јетмишләр башлады туфан салмаға,
Өзләри чөп олду, Һүрмүзсә далға».

Һөкмдарын сөзү онун мөһрүдүр, рәсми тәсдигидир. Бу, Низами...
ин «Авеста»ја, онун јарадычысына вердији әсл гијмәт иди ки...
уну Искәндәрә дә тәсдиг елләтдирир, «мөһүр» басдырыр. Бунунла...
а «Авеста» вә онун јарадычыларына гаршы еләдији һагсызлығ...
скәндәрин өз дили илә дедиртдирир, сәһвини өзүнә дүзәлтдирир...
рдүштлүјә гаршы мүнасибәтини дәјишдирир. Тәсадүфи дејил ки...
скәндәр тәрәфиндән «Авеста»ја, зәрдүштлүјә вә онун давамчы...
арына I китабда — «Шәрәфнамә»дә диван тутулдуғу, маглар өл...
үрүлдүјү, тә'гиб едилдији, атәшкәдәләр дағылдығы һалда II ки...
абда — «Игбалнамә»дә «Авеста»дакы елмин, фәлсәфи фикирлә...
ин дүнјәвилији, әһатә даирәсинин кенишлији тәсдиг олунур, јуна...
ним-философларынын да бу даирәдән кәнара чыха билмәдикләри...
Һүрмүзүн бөјүклүјү, онун «мәгамынын једдинчи көјдә дурдуғу»...
тираф едилир. Низами Бәрдә һөкмдары Нүшабә васитәсилә Ис...
ндәрә «мәрдлијин јолуну көстәрдији» кими бурада да Һүрмүзү...
глы, зәкасы илә она дәрс верир, дүнјакөрүшүнү тәзәләјир, елми...
дрәти гаршысында баш әјдирир. Зәрдүшт инамына, маглара ет...
ији амансызлығына гаршы, бир нөв, пешиманчылыг чәкдирир.

Бу, Низаминин чыхардығы чох уғурлу бәдии-мәнтиги нәтичә...
өјүк мә'нәви гәләбә иди.

Мә'лум олдуғу кими, Низамидә «Хејир вә Шәр» адлы һекаја...
р. Бу гәдим тарихи-ән'әнәви мөвзудур ки, бурада мараглы әһва...
ат нәгл олунур. «Авеста»нын никбинлијә тәлгин едән руһу, хејри...
ләбәси тәрәннүм едилир.

әр гүввәләрин, јаланын вә бөһтанын давамы, һәр вахт јени шә
аитдә, јени дөврдә тәзаһүрүдүр. «Авеста»да, тәбии олараг, бу су
әт бир гәдәр дә дәринләшиб, тәкмилләшиб, даһа камил шәкл
үшүб. Зүлмәтлә шәрлә, гара нијјәтләрлә бағлы бүтүн мәнф
ејфијјәтләр Әһримәндә чәмләшир, «Авеста»да бүтүн дөврләрд
ндан горунмаг вә мүбаризә јоллары көстәрилир.

«Авеста»нын бәшәрилији ондадыр ки, бу әвәзсиз китаб һәл
ин-мин илләр бундан әввәл шәр гүввәләрә гаршы дурмағын јол
арыны көстәриб, инсан кими өмрү баша вурмағын ганунларын
ериб, инсанлығы әмин-аманлыға, әдаләтә, мәрдлијә, әмәјә, зәһмә
ә, инама чағырыб, һөкмдарлары азғынлыгдан, гәддарлыгдан, ја
анлыгдан, гара нијјәтләрдән чәкиндириб, инсанлары ишыға нура
аарифә дә'вәт едиб. Буна көрә дә «Авеста»нын тә'сир даирәси чо
ениш олуб. Бу өмүр инди дә јашајыр, аз-чох өз ишини көрүр
әдгигатлар көстәрир ки, «Македонијалы Искәндәрин Шәрг
асгынына гәдәр «Авеста»нын үмуми һәчми 21 чилддән (бүтөвлүк
ә 815 фәсилдән) ибарәт имиш. Һәр бири «Нәск» адланан һәми
илдләрин једдиси дүнјанын вә инсанын јаранмасына (бу, ил
илдләрдир), једдиси әхлаг, һүгуг вә дини ганунлара, нәһајәт со
едди чилд тәбабәт вә астрономијаја һәср олунмушдур». Букүнк
зәрбајчан, Иран, Орта Асија халглары, милләтләри «Авеста
уһу илә јоғрулуб. Зәрдүштлүк инсанын һүгуг вә хејирхаһлыгл
ағлы мә'нәви кејфијјәтләринин јаранмасы, низамланмасы, зән
инләшмәси, мөһкәмләнмәси вә әбәдиләшмәси ишиндә өз тарих
олуну ојнајыб, ишини көрүб, өзүнә әбәди һәјат вә нүфуз газаныб
лмәзлијә говушуб.

Һүрмүз — Зәрдүшт — «Авеста» далғасы бәшәр зәкасынын ел
үчлү, гүдрәтли далғасыдыр ки тарихин ағыр јолларыны кечиб
укүнә дә кәлиб чата билибдир...

II. АЛП ӘР ТОНГАНЫН ӨЛҮМҮНӘ МАТӘМ НӘҒМӘЛӘРИ — АҒЫЛАР

1. БӘ'ЗИ ҮМУМИ ГЕЈДЛӘР

Алп Әр Тонга м. ө. VII әсрин гүдрәтли Туран-түрк һөкмдары
һрәманы олуб. О, гејри-ади ағлына, тәдбиринә, мәрдлијинә, мүд
иклијинә көрә бөјүк һөрмәт вә еһтирам газанмыш, шөһрәт тап
ышдыр. Иран-Туран мүһарибәләриндә әфсанәви гәһрәманлы
өстәрмиш вә бу ону дастанлашдырмыш, дастан гәһрәманы ким
ә мәшһур етмишдир.

Маһмуд Кашғарлынын «Дивану луғат-ит түрк» китабында ону
аггында дүзүлүб-гошулмуш вә дилдә-ағызда XI әсрә кәлиб чых
ыш 11 ше'р-ағы гәләмә алыныб. Әлбәттә, бу да о узаг дөвр барә
ә аз сөз демир. Алп Әр Тонганын башчылыг етдији Туран дөвләт
аггында әлдә кениш мә'лумат олмаса да, һәр һалда, һөкмда
аггында јаранмыш дастан, «Авеста» китабында онун вә гәһрәма
әјүшчүләри барәдә «вәсф һимнләри», Маһмуд Кашғарлынын «Ди
ан»ына дүшмүш ағылар, Фирдовсинин «Шаһнамә»синдәки һади
әләр вә с. гүдрәтли, мөһтәшәм Туран дөвләтинин әзәмәти, гәһрә
ан һөкмдары вә баһадырлары барәдә тәсәввүр јарадыр.

«Түркләрин Алтун китабы»нда Алп Әр Тонғадан сөһбәт ачы
аркән онун һаггында олан дастанын бу бејтләри хатырланыр:

«Алп Әр Тонга дерләр бир хаган варды,
Она јер үзү дар, көј үзү дарды.
Туғ еләмишди көј үзүнә күнәши.*
Билкәликдә дәхи јохду бир еши.
Көј Түрк, Ујғур, Карлук вә Гараханлы.
Даһа нечә Түркләр, адлары шанлы,
Ону өзләринә ата сајдылар,
Шөһрәтини дөрд бучаға јајдылар.
*Учмаға** варынча ол улу хаган,*
Јыхылды үстләринә көј курыган...
*Анча ганлы јаш төкүб јоғладылар****
Чығырышыб ағладылар, ағладылар...» (127.27).

«Алп Әр Тонга дастаны» belә башланыр: «Туран илә Иран гон
у вә дүшмән ики дөвләт иди. Иран өлкәсинин тахтында Мину
әһр Туран өлкәсинин тахтында исә Алп Әр Тонганын атасы П

әнг оғлу Алп Әр Тонгаја белә деди: «Бу иранлыларын бизә елә
әдији пислик јохдур. Инди түркүн һајыф алма вахты чатмыш
ыр». Алп Әр Тонга да буну ешидирди. «Асланларла чарпышачаг
әдәр күчлүјәм вә Ирандан һајыф алачағам» — деди. Пешәнгин
нри оғлу Алп Арыз, иранлыларла вурушмаг тәрәфдары дејилди
мма гәрар верилди вә Алп Әр Тонга вурушмаг һазырлығына баш
ады...» (127.27).

Дастан үслубуна ујғун олараг, гәһрәманың чәсурлуғуна, чәсар
инә, гејри-ади күчүнә, гүдрәтинә адлар верилир, о, асланла, тим
аһла, филлә мүгајисә едилир: «Алп Әр Тонга аслан сачлы сәр
ојлу иди. Һүчум чәкәркән тимсаһ гәдәр чәсур, ов овларкән еркә
слан кими чевик, вурушмада саваш фили гәдәр гүввәтлиди
үјүрдүјү заман јери сарсыдыр, далбадал атдығы охлар выјылда
раг көјү инләдирди. О, һиддәтләниб саваша кирәчәк олса, аја
асыб тоз галдырдығы јер дәрәјә, чешмә чаја дөнәрди. Достлары
а үмид верән, сәадәт верән дили дүшмәнләри үчүн кәскин би
ылынч иди. Мүдрикликдә дә ондан үстүнү јох иди. Үрәји дәрј
әдәр кениш, әли исә јағмур јағдыран булуд гәдәр чомәрдди...
127.27—28).

Алп Әр Тонганын өлүмү барәдә үч фикир вар: бири дастаны
вүндә, о бириси тарихи мәнбәләрдә, үчүнчүсү онун өлүмүнә ағы
ардадыр. Һәр үч фикир тәсдиг едир ки, онун өлүмү хәјанәтлә ол
ушдур. Дастанда бу барәдә охујуруг: «Танрыдан күч, гүввәт истә
ркән онун дуасыны дујан Һүм адында бири, Алп Әр Тонга
лдуғуну билмишди. Чүнки бу түркчә сөзләри, белә дуаны ондан
ашғасы сөјләмәзди. Дәрһал она һүчум чәкди вә дустаг етди
мма Алп Әр Тонга онун әлиндән гуртулараг өзүнү суја атды. С
ашында дуранлар ону гуртармаг истәдикләрини сөјләјәрәк, һијл
шләтдиләр вә судан чыхар-чыхмаз өлдүрдүләр». Тарих Кејхос
овун Алп Әр Тонганы зијафәтә дә'вәт едиб һијлә илә өлдүрдүјүн
әстәрир. Бу һадисә м. ө. 624-(вә ја 625—628)-чү илдә ол
ушду».

Гәһрәманын өлүмүнә дејилмиш вә јаддашларда кәлиб, XI әсрд
ләмә алынан ағыларда да «һијлә» вә «хәјанәт» мәзмуну әсасдыр

Халг ағыларын бириндә «Өзләк ечин алдымы?» — јә'ни «Зама
вәз алдымы?» чағырышы илә гисас алмаға, әвәз чыхмаға чағы-
ыр. Чүнки бу өлүмдә хәјанәт вар, мәғлубијјәт ачыг дөјүшдә мәрд-
иклә, мәрди-мәрданә олмајыб, һијләјә әл атылыб, «тәлә» гуру-
уб, гәһрәман һөкмдар һәлак олуб. Бу исә намәрдликдир, инсан-
ыға хәјанәтдир, заманын корланмасы, пислијин артмасыдыр, даһа

2. ТУРАН ИМПЕРИЈАСЫ — ЈАЗЫЛМАМЫШ ТАРИХИМИЗ

«Алп Әр Тонга дастаны»нда хатырланан «Танрыдан күч, гүв-т истәјәркән онун дуасыны дујан Һүм адында бири онун Алп Әр нга олдуғуну билмишди. *Чүнки бу түркчә сөзләри, белә дуаны дан башгасы сөјләмәзди»*. Вә *бу дуа* һәр һансы бир ибадәтлә, нлә бағлы олмалы иди. О вахт мөвчуд олан бу дин зәрдүштлүк-н башга һансы дин ола биләрди? Ағлын мәнтиги дејир ки, веста», зәрдүштлүк Мидијадан әввәл Туран дөвләтинин дини-еоложи әсаслары вә ганун китабы олубмуш.

Бир сыра гајнагла̀р да бу фикрә јан алыр, буна инанмаға, бу тичәјә кәлмәјә әсас верир. Мәс., түрк алими Чамал Анадолун тәд-гатларына көрә, иранлылар мидијалылары «туранлы» һесаб иш, Мидија өлкәсинин исә Турана дахил олдуғу фикрини сөј-мишләр; «Кејхосровла мүһарибә едән Әфрасијабын Сак һөкмда- олдуғу да көстәрилир. Бу бахымдан гәдим искитләрлә бағлы ан сакларын да түрк голларындан бири олдуғуну гәбул етмәк рәкдир. Бурада мидијалылар вә саклар һаггында ирәли сүрүлән мини тарихләрин доғрулуғуну тә'јин етмәк чәтинсә дә, Әфраси-бын һәгигәтән түрк һөкмдары олдуғу шүбһәсиздир. Чүнки онун үк вә әзиз хатирәси Асија түркләри арасында әсрләрчә јашајыб Иран рәвајәтләриндәки ујдурма ад алтында дејил, түрк ән'әнә-инә көрә, Алп Әр Тонга шәклиндәки түркчә ады вә үнваны илә ынан бу улу һөкмдарын шәрәфинә түркләр јүз илләрчә мәра-имләр кечирибләр» (45).

Һеродотун сорғу илә «өјрәнмә» вә тәдгигатларына көрә Киак-рын (Фраортун оғлу, Дејокун нәвәси) һакимијјәти дөврүндә е. 625—585), Мидија дөвләти ејни вахтда Искит-Туран дөвлә-нә табе олуб. Һеродот јазыр: «Киаксар ассиријалылара галиб либ Нинаны* мүһасирә едәндә, онун һөкмранлығы һүдудлары-башда һөкмдарлары Мадјес олмагла, чох бөјүк искит гошуну кил олду». (III, 103); «Искитләр өз һөкмранлығыны бүтүн Асија у кенишләндирдиләр» (III, 104); «Киаксар (Искит һөкмранлы-илләрини нәзәрә алмагла) 40 ил падшаһлыг етмишдир» 1, 106). Мидија мүәјјән дөврдә Искит һөкмдары *Мадјесин*, јә'ни п Әр Тонганын башчылыг етдији Туран дөвләтинә дахил олуб. мәли, Алп Әр Тонга Мидија һөкмдарларындан бири сајыла би-. Буна көрә дә «Иранлылар мидијалылары «туранлы» һесаб иш, «Мидија өлкәсинин исә Турана дахил олдуғу» фикрини сөј-

«Фраорт—Дејокун оғлу, ола билсин ки, «Авеста» тә'лими и
таныш олан илк Мидија һөкмдары (тәхминән м. ө. 675)дыр».

Сонра исә Мидијанын сүгуту илә «Авеста» иранлылар тәрәфи
дән зәбт едилиб, онларын дини-идеоложи вә «ганун» китабы олу

«Авеста»да — «Анаһит Ардвисур һимнләри»ндә Алп Әр То
көјләрә әл ачыб дуа охујур, она гурбан верир, ондан уғур диләј
Лакин бу уғур она верилмир. Јахуд бу, сонралар «Авеста» ки
бында белә шәрһ едилиб. Тарихи һәгигәт дә бу фикрә јан алыр.

«Авеста»да Туран баһадырларына гаршы дуран вә *«Туран т
пағы гошунунун»* башыны әзмәјә һазыр олан Иран һөкмдарла
вә гәһрәманларынын истәк вә диләјиндән сөһбәт ачылыр...

Гаршыја суал чыхыр: бу «Туран торпағы», «Туран дөвләтин
әразиси» һаралара дәк кедиб чатырды?

Бу суала һәләлик там, дәгиг чаваб вермәк чәтиндир, анчаг т
гигатлар һәгигәти үзә чыхарыр.

Түрк алими Зәки Вәлиди Тогана көрә, «м. ө. IV јүз илә гәд
јашамыш олан вә м. ө. VII јүзилдә Орта Тјаншан һөвзәсинин
күчлү дөвләти һалында инкишаф едиб кәлән, һунлардан өнчә
бөјүк Түрк дөвләти Шу вә ја Ака адыны дашымышдыр. Бу тү
императорлуғу бир чох тајфалар үзәриндә һакимијјәт гурараг,
неј Русија да дахил олмагла, Шәрги Авропајадәк јајылмыш
Бир сыра тарихчиләр Шәрги Авропа бөлкәсиндәки Акалара Иск
Орта Асија вә Азәрбајчан өлкәләринә дә Ака адыны вермишл
М. ө. VII јүзилдә ән күчлү вә ән һөкмран дөврүнү јашамыш ол
бу Түрк императорлуғунун хаганы Алп Әр Тонгадыр» (129а.10

Гәдим искитләрин эски түркләр олдуғу, милади тарихдән
чәки сон минилликдә бу тајфа бирләшмәләринин шөһрәт тапды
елм аләминә мә'лумдур: «Дүнјанын, демәк олар ки, бөјүк тарих
лингвист вә тәдгигатчылары сајылан Пејскер, Нидерле, Шафар
Михлочиш, Минс, Смит, Хволсон, Раулинсон, Һирт, Латамм, Кор
Паллас, Ејхвалд, Мишенко, Паркер, Марр, Нибур, Киббон, Н
ман, Јетмар вә башгалары искитләрин түрк-татар дилли халг
масына аид фундаментал әсәрләр јаратмышлар» (20а.55). Е. См
сүбут етмишдир ки, «Искитләр кими танынан халглар миладд
бир нечә мин ил габаг Мәркәзи Авропаја кәләндә түрк дилин
данышыблар» (20а.55). Б. Өкәл түркләрин һунларын вә искит
рин давамы олдуғу вә түркләри мәһз *онларын мејдана кәтирди*
барәдә Отто Франкелин фикрини әсас көтүрүр: «бу мәсәлә
О. Франкенин сәриштәли гәләми илә изаһ етмәји даһа мунас

нлајан кениш бир ад олмалыдыр. Искит сөзүнә охшајан кими. нларын тохумуну, һәр вахтда вә һәр вәзијјәтдә түркләрин меј-на кәтирмәләрн дүшүнүлә биләр» (121.39). Тарихдә искит дөврү ун мөһтәшәмлнји мәһз Мадјесин, јә'ни бөјүк түрк һөкмдары Алп Тонганын јаратдығы һөкмранлыг илә башланыр. Бу, тарихдә вҹуд олуб да изи һәләлик итмиш (вә ја «итирилмиш») «Туран перијасы» ады илә дә јад едилир. Бу нмпернјанын сәрһәдләри-әһатә даирәсинә, һабелә даһа чох Өн Асија вә Гафгазла бағлығына, нә гәдәр күчлү вә гүдрәтли «далға» — һакнмијјәт олду-на мәнбәләр ншарә етмәкдәдир. Бу мүнасибәтлә, һәләлик В. Теховун тәдгигатларыны, һабелә онун өзүндән әввәлки мүәл-фләрә иснадән вердијн икиҹә хәритәни нәзәрдән кечирмәклә фајәтләнмәк олар. *(Шәкил 6 вә 6а)*.

Хәритәләр Гафгазын вә Өн Асијанын һәлә м. ө. VII—VI әсрләр-н сијаси-ҹоғрафи мәнзәрәсини екс етдирир; һабелә Һеродотун ‘лум «Искитләр өз һөкмранлығыны бүтүн Аснја боју кенишлән-рмишдиләр» — фикрини керчәкләјир.

Хәритәләрдә көстәрилән биринчи далға Каспи-Хәзәр һүдудла-ндан, јә'ни Шималдан вә Шәргдән Гәрбәдирсә, икинҹиси Гара низ һүдудларындан, јә'ни Гәрбдән Шәргәдир. Бу өзү һәгигәти еднг едир вә аз сөз демир; бунлар Шималдан, нә дә Узаг Шәрг-н кәлмә халг дејил, бүтөвлүкдә Гафгазы ичинә алмыш гәдим ли халгдыр, Искит-Туран-Түрк тајфаларыдыр ки, онлар м. ө. I әсрдә баш вермиш Јунан-Троја (Туран) мүһарибәләринин свириндә, бәдии-тарихи әсәр вә јаддашларда галыб. VII әсрдә лар ваһид һакимијјәтдә бнрләшәрәк империја јаратмышдылар. үәллифләр дә хәритәләрлә бу фикри демәк истәјир, буна нщарә ир.

«Авеста»да хатырланан *Хукарја* (Гафгаз дағлары), *Ворукаш* аспи-Хәзәр һүдудлары), *Даитја* чајы (Араз-Күр вә ја Аму-Дәрја Сыр-Дәрја), *Гангха* (Харәзм өлкәси), *Савалан* дағ зирвәләри с. Туран торпағларыдыр. «Изаһлар»да (82.316), верилән бу әләр барәдәки шәрһ вә мә'луматлар да фикримизин леһинәдир. рада бир гәдәр гарышыглыг вә гәдим мифик тәсәввүрләрин из-ри вә с. олса да, анлашылыр ки, бүтөвлүкдә Гафгаз, Гафгаздан рбә вә Шәргә доғру узаныб кедән јерләр о заманкы Туран дөв-тинин әразиләриндир. Һәм Туран һөкмдары, һәм дә Туран гәһрә-нлары бу јерләрдә нлаһә Анаһит Ардвисура гурбан верирләр вә — «тәбиәтин күчү вә каинатын һөкмранлығындан» уғур диләјир-

мәтли иди, кениш әразнни әһатә едән бу торпагларда Туран-тү
дили вә мәдәнијјәти дә үстүн иди. Тәбии олараг, әсримизин әвв
ләриндә көкә гајытмаг, гәдим ән'әнәләри бәрпа едиб јашатмаг
бу үстүнлүјү газанмағын нәзәри әсаслары үзәриндә дүшүнүлү
Зија Көјалп јазырды: «Бу күн елм бахымындан сүбут олунмуш б
керчәк-һәгигәт варса, о да түркчә данышан Јагут, Гырғыз Өзб
Гыпчаг, Татар вә Оғуз кими түрк бојларынын днл вә көләнәк
ән'әнә бахымындан бир вәһдәтә малик олмасыдыр. «Туран» сө
«турлар», јә'ни «түркләр» демәк олдуғу үчүн, садәчә түркл
ичинә алан бир топлулуғун адыдыр. Демәли, «Туран» сөзүнү бүт
түрк бојларыны ичинә алан бөјүк Түркүстан үчүн ншләтмәјнм
лазымдыр»; «һәгигәтән Туран үлкүсү-мәфкурәси кечмишдә бир х
јал дејил, бир керчәк иди. Миладдан 210 ил өнчә Һун һөкмдар
Мете «һунлар» ады алтында бүтүн түркләри бирләшдирдији зам
Туран үлкүсү бир керчәк һалына кечмишди. Һунлардан сонра ава
лар, аварлардан сонра көјтүркләр, көјтүркләрдән сонра оғузл
бунлардан сонра гырғыз-газахлар, даһа сонра Күр хан, Чинк
хан вә сонунчу олараг Тејмурләнк Туран үлкүсүнү керчәкләшди
мәдиләрми?»; «Туран бүтүн түркләрин кечмншдә вә бәлкә дә кәл
чәкдә бир керчәк олан бөјүк вәтәнидир» (21.38—39).

Азәрбајчан торпағы бу «вәтән»нн мәркәзи, даһа дүрүст десә
тән ортасыдыр...

Алп Әр Тонганын ады тарихи гајнагларда мүхтәлиф шәкилл
дә: «Авеста»да Франграсјан, Ассурија гајнагларында Мадуза, Һ
родотда Мадјес, Фирдовсинин «Шаһнамә»сн вә Баласағунлуну
«Кудатку бнлик» әсәрнндә, һабелә Ннзаминин «Хәмсә»синдә Ә
расијаб шәклнндә чәкилир. Алп Әр Тонга—Әфрасијаб өз мүдри
лији, камалы, чәсурлуғу, гәһрәманлығы илә Шәрг тарнхиндә һ
заман һөрмәтлә хатырланмагда, ағыллы вә зәкалы бир падша
түрк һөкмдары кими јад еднлмәкдәдир. Тарихчи Фәхрәддин јазы
«Түркләрин падшаһы, сон дәрәчә мүдрик вә ағыллы адам ким
танынан Әфрасијабын кәламлары нчәрнсиндә беләә бир кәлам
вар: «Түрк балыггулағы ичәрисиндәки мирварини хатырладыр,
гәдәр ки, о өз гынындадыр, һеч бир гијмәти јохдур. Лакин балы
гулағынын ичиндән чыхан кими о, гијмәтә минир, падшаһлары
гачларыны, шаһзадә ханымларын бојун-боғазларыны вә гулагл
рыны бәзәјир» (64.149).

Демәли, тәкчә Алп Әрин адына дејнлән ағылар јох, онун өз му
рик кәламлары да мәшһур олуб. Бу исә тарихчи вә тәдгигатчыл

Бунсуз Азәрбајчан тарихи јазылыа вә тәлиги ...
Алп Әр Тонга шәхсијјәти, улу баба сәркәрдә, һөкмдар һаггында
илмиш вә XI әсрдә китаба дүшмүш ше'рләр вә бунларын дили
төвлүкдә империјада данышылан һаким дилин, һабелә әдәби
лин нүмунәси сајыла биләр. Буна көрә дә кениш вә һәртәрәфли
сәвијјәсиндә тәдгиг-тәһлил олунуб, гәдим дөвр Азәрбајчан әдә-
јјаты тарихиндә өзүнә лајигли јер тутмалыдыр.
Бу ше'рләри ашағыдакы проблемләр үзрә тәдгиг етмәк олар.

3. ЗАМАН ВӘ ИНСАН, ЗАМАН ВӘ ТАРИХИ ШӘХСИЈЈӘТ ПРОБЛЕМИ

Алп Әр Тонганын өлүмүнә ағылар — матәм нәғмәләри бу проб-
млә там сәсләшир. Белә анлашылыр ки, инсан вә онун дахили
әми, вәтәнә, елә, обаја, халгына мәһәббәти, гәһрәманлығы, мәрд-
ји вә бу кими кејфијјәтләри Азәрбајчан әдәбијјатынын әзәли
ш мөвзусу олмушдур. Өз јығчамлығы, фикирчә кенишлији, мәз-
нча көзәллији, руһу, идеја истигамәти, өлчү-бичими, шәкли хүсу-
јјәтләри, вәзни, гафијәләри, дили, үслубу, фикри ифадә үсул-
ры бахымындан бу әсәрләр јүксәк бәдин сәвијјәдә олуб, гәдим
нјамызын миладдан өнчәки дөврүнү тәсвир вә тәрәннүм едән
л сөз сәнәти, ше'р инчиләридир. Азәрбајчан классик ше'ринин
нөврәси, көкү, өзүлү олмаг е'тибарилә əвәзсиздир, өлчүјәкәлмәз-
р.
Гәдим түрк дүнјасынын улу сәркәрдәси Алп Әр Тонганын өлү-
үнә дејилмиш «илк» ше'р — ағы бу һәјәчанлы бәдин суалла баш-
ныр:
Алп Әр Тонга өлдүмү?!!
Алп Әрин өлүмү илә бөјүк бир дүнја өлүр. Дәдә Горгуддакы
ми: «Имди ганы дедикүм бәк әрәнләр?!..» Ағыда бу ағыр иткијә
манын баис олдуғуна ејһамлар вурулур, әвәз чыхмаға, гисас ал-
ға чағырыш вар вә заманә үзәринә вәзифә, борч гојулур. Бу
ки «үрәкләри јыртыб» парчаладығы һалда, заман нијә сусуб,
јә өзүнү лагејдлијә гојуб?! Гисас алынмајыб.
Гејрәтсиз, вечсиз заман өз оғлуну өлүмә верди. Һүрмүзлүјү
римәнлик үстәләди; кишилик, мәрдлик һијлә илә әвәз олунду
үнјада әдаләтсизлик башлады. Һалбуки белә олмамалы иди
лду! Заман өз әдаләтли һөкмүнү вермәли иди. Вермәди! Демәли
ишдә заманын әли вар, буна о өзү баис олуб. «Тәлә гурулуб»
...иләјә әл атылыб». Мәрдлик, кишилик дүнјасында бу нәдир?

әмр етмишди (I, 214). Бундан тәхминән мин ил сонра «Дәдә Го-
гуд китабы»нын баш гәһрәманы Газан хан оғуз ләјагәтинә хәјан-
етдијинә, Бејрәјә «тәлә гуруб» ону өлдүрдүјүнә көрә өз дајыс
Арузун башыны кәсдирмишди (Д.302). Јенә миладн тарихдә, VI
әсрин әввәлләриндә түрк-әрәб мүһарибәләриндә Азәрбајҹан
әрәб валиси Әл-Ҹәрраһ ачыг дөјүшдә дејил, кизлиндә, күнҹдә-б
нагда өлдүјүнә көрә өлүмүндән сонра Барс бәј Хаган онун башы
нын кәсилмәсинә әмр вермишди (50.24). Даһа сонралар, XVI әсри
әввәлләриндә мәшһур Чалдыран дөјүшүндәки бир һадисә дә
ән'әнәләрин давамы кими гијмәтләндирилә биләр. Шаһ Исмајыл
һахын адамлары мәсләһәт көрмүшдү ки, гүввәләр бәрабәр деји
мүгабил тәрәф гат-гат күчлүдүр, вәзијјәтдән чыхмаг, гәләбә ча
маг үчүн гәфләтән басгын етмәлијик. Бу барәдә Искәндәр Мүнш
јазыр: «Сәфәвиләрин гошун башчылары шаһа дедиләр: «Јахш
оларды ки, биз түркләрин үзәринә онлар јолда икән һүчум едәк
Исмајыл буна һирсләниб белә ҹаваб верди: «Мән карван баса
гулдур дејиләм». Бу тарихи һадисәни бизим тарихчиләр нечә јозу
јозсунлар (4.249), әслиси будур ки, мәғлубијјәт көзләнилсә д
Шаһ Исмајыл гәфләтән басгын етмәјә, «тәлә гурмаға» разы олму
Чүнки онун әҹдадлары, улу бабалары һеч вахт белә етмәмишд
ләр, бу һәрәкәт оғуз-түрк ләјагәтинә хәјанәт, онун шәхсијјәтин
тәһгир етмәк демәк иди. Бу кејфијјәт тәкҹә Шаһ Исмајылын деји
онун мәнсуб олдуғу халгын мә'нәви кејфијјәти иди.

Бу мә'нәви үстүнлүкләр һәлә миладдан өнҹә VII јүзилликд
типик һал кими бәдии әсәрләрин мөвзусуна чеврилмишди, мүбар
әләрдә, дөјүш мејданларында мәрдлијин, кишилијин, ән'әнәв
давамы кими кечиб кәлирди. Бу һәгигәти Азәрбајҹан халг нағыл
лары вә дастанларында өз бәдии әксини тапмыш сајсыз-һесабсы
һадисә вә әһвалатлар да ашкара чыхарыр, тәсдиг едир. Алп Ә
Тонганын өлүмүнә дејилмиш ше'рләр ләјагәтә, тарихи-дөјүш ән
нәләринә олан мүнасибәт вә она гаршы едилмиш хәјанәтин бәди
тәрәннүмү иди.

Ағыларда ишләнән бир чох сөз вә ифадәләрин рәмзи мә'налар
лар, ишарә вә ејһамларла чох мәтләбләрә тохунулур. Демәли,
вахткы ше'рин, бәдии сөзүн, фикрин белә күчлү ифадә васитәләр
вә бичимләри олуб, бунлар өз мәзмун көзәллији, мәҹазлар аләм
лә бу күн дә диггәти ҹәлб едир. Ағыларда ваһид бир халгын пә
ракәндә дүшмәси, гәһрәманлыг дүнјасынын позулмасы, парчалан
на-ајрылма һаллары вә с. тәсвир олунур, бунун ағыр нәтиҹәләр

һәмин һадисәдән, тәхминән мин, мин беш јүз ил сонра «Дәдә
ргуд Китабы»нда өз әксини тапыб. Горгуд Атанын вә Билкә
ганын «һәсрәтли» сөзләри о вахт, онун гәһрәманлары, һәјат тәрзи
ә бағланараг јенидән чанланыр, јад едилир, хатырланыр. Али
Тонганын өлүмүнә дејилмиш нәғмәләр бу руһдадыр. Һәмин
’рләри үч истигамәтдә арашдырмаг олар.

1) Ше’р-ағыларда заманы иттиһам

Бу ше’рләрдә һәр шеј заманын кәрдиши илә бағланыр, изаһ
унур. Заман, кәрдиши-дөвран һеч нәјә, һеч кимә мәһәл гојмадан
ишини көрүр, кечиб кедир. Заманла ајаглашмаг, она чатмаг исә
мкүн олан иш дејил:

Өзләк күни тавратур
Јалнуг күчин кеврәтүр
Әрдин азун севритүр
Гачса тагы артылур. (II.335).

*

(Заман кечир, тәләсир,
Инсан күчү түкәнир,
Вахты зај олуб кедир,
Гачса да чатмаг олмур).

Ше'рдә инсан — лирик гәһрәман өмрүнүн-күнүнүн түкәнмәсин-
ән, зај олуб кетмәсиндән ачы-ачы кәдәрләнир, дахили мә’нәви
рсынты кечирир. О, нә исә, даһа бөјүк, даһа фајдалы ишләр көрә
иләр, инсан адыны она лајиг дә учалда биләрди. Бу арзу, бу
малла чырпыныр, заманы говур да. Амма чата билмир. Нәтичәдә
нун арзулары, амаллары пуч олуб кедир. Нә үчүн заман, вахт ин-
нын гијмәтли өмрүнү беләчә јемәли, онун арзу вә истәкләрини
өзүндә гојмалыдыр? Ахы, инсан мә’налы һәјаты, бөјүк ишләри
лә заманы бәзәјир, өз әмәлләри илә она зинәт верир, ону учал-
ыр. Нә үчүн заман буну истәмир, нанкорлуг едир, инсанын өмрү
ә гәним кәсилир? Инсансыз заман нәјә кәрәкмиш, заманын мә’-
ры инсан өзү дејилми? Бүтүн бу, инсанын замандан шикајәти
аразылығы бәшәр һәјатынын чох кәдәрли мөвзусу олмушдур.
шағыдакы ағы, тәхминән бу фикрин давамы олуб, дикәр бир фәр-
ин аһ-наләси, замандан шикајәтидир:

Јарам башын гопартды,
Кечмиши хатырлатды,
Кечә, күн кечиб кедир).

Мүһарибәдә мәғлубијјәт ағыр, чәкилмәз дәрддир. Бир халгы башгасынын әсарәти алтына дүшмәси даһа ағыр!!!

Бириси лирик гәһрәмана нә исә дејиб, нәји исә она хатырлады дәрдини тәзәләјиб, ону ајылдыб. Кечмиш, јәгин ки, улу сәркәрд ин өлүмү, мәғлубијјәти, јахуд о ағыр күнләрдәи бир аны, әһвал ы јада салыб. Бу онун көнлүнүн ичини одлајыб, јетишмиш јар ынын гајсағыны гопарыб. Ону одлајан, јандырыб-јахан нсә зам нын лагејдлијидир, һеч нә олмамыш кими, заман өз ишннддир. Б ачан ннтигам күнү кәләчәк, әвәз алынаҹагдыр?! Ахы, белә гал илмәз. Күнләр бу ағрылара, дәрдләрә мәһәл гојмадан кечнб к ир...

Дикәр бир ше'р-ағыда даһа артыг ағырлыг вар, заманын һамы ы көврәлтдијиндән данышылыр:

Өзләк гамуғ кәврәди
Әрдәм арығ сәврәди
Јунчығ јавуз туврады
Әрдәм бәки чәртилүр (I.102 — 103).

*

(Вахт һамыны көврәлтди,
Әрләр тәмиз азалды,
Мискин, јава чохалды,
Бәј әрәнләр јох олур).

Ше'рдә замандан наразылыг бир гәдәр дә күчлү верилиб. За ан һамыны мискин еднб, писләр, јавалар чохалыб... Бөјүклә ичилнр, бәј әрәнләр јох олуб кедир. Бүтүн бунлар мүһарибәни рыларыдыр, онун вурдуғу јаралардыр. Улу сәркәрдә-һөкмдары лүмү илә бағлы мәғлубијјәт инсанлары бу көкә салыб, онлары ичалдыб. Бу исә јенә заманын ишиднр, бүтүн бунлара баис одур уна охшар вә ја бу ше'рин варианты ола биләчәк үчүнчү бнр ағ а ејни һәдәфә вурур:

Өзләк арығ кәврәди
Јунчуғ јавуз таврады
Әрдәм јамә саврады

Бәј дөвраны кечиб кедир).

Бурада илк вә сон мисралар әввәлки ше'рдәкиндән бир гәдәр рглидир. «Өзләк гамуғ кәврәди» јох, «Өзләк арығ кәврәди» вә рдәм бәки чәртнлүр» јох, «Азун бәки чәртилүр» шәклиндәдир. да аз сөз демир. Дөвр, заман үзәринә јүк гојулур, сәчијјәлән-рилир, «азун бәки» — «бәј дөвраны» нфадәси илә тәзә бир фикир ләнилмиш олур. Хаганлыг дөврү бәјлик дөвранынын да «чәр-лдијинә», даралыб кичилдијинә, бәј әрәнләрин дүнјадан көчдү-нә, јох олуб кетдијинә үрәк ағрысы илә тәәссүф едилир.

Азәрбајчан бәдии-естстик фикир тарихиндә һәсәдлә кечән күн-рә гајытмаг, дүнјадан көчмүш икид әрәнләри јад етмәк вә с. мү-һидә олунур. «Дәдә Горгуд китабы»нда бу һәзин тел, мә'нәви ры, сарсынты габарыг шәкилдә дөнә-дөнә хатырланыр, јад еди-р. Дәдә Горгуд бојлары, орада тәсвир олунан һадисәләрин кеди- илә бағлы олараг, әксәрән белә тамамлајыр: «Ганы дедүким к әрәнләр? Дүнја мәним дејәнләр? Әчәл алды, јер кизләди, фани нја кимә галды? Кәлимлү-кедимлү дүнја, ахыр сон үчы өлүмлү нја» (Д.65) вә ја: «Имди ганы дедүким бәк әрәнләр? Дүнја мә-м дејәнләр? Әчәл алды, јер кизләди, фани дүнја кимә галды? лимлү-кедимлү дүнја, ахыр сон ачы өлүмли дүнја (Д. 154).

«Кәлим вә кедим», олум вә өлүм һәјатын әзәли ганунудур. Гар-лсы алынмаздыр. Олум варса, өлүм дә вардыр, бир нәсил һәјат-н кедир, дикәри исә кәлир. Бу әбәди һәгигәтдир. Бу һәгигәт бир рби мәсәлдә фәлсәфи үмумиләшдирмә илә белә ифадә олунуб: ерләр һаман јерләр, көрүнмәз олду елләр». Зәрби-мәсәлдә ифадә унан фикрин әсасына һәлә миладдан чох-чох габагкы «Билга-с» дастанында «Инсан кәлди-кедәрди, дүнјада һеч нә галмаз» II лөвһә, II, ч—ш) шәклиндә раст кәлирик. Демәли, бу чох дим кәламдыр. Һәјат, бизи әһатә едән мадди варлыг јериндә лыр, нәсилләр исә кедир. Бу дүнјанын һәр үзүнү көрмүш ада-ын — Билгамысын нараһатлығы, Горгуд һәсрәти мә'насында ба- дүшүнүлмәлидир. Әслиндә бу кәдәр тәкчә Азәрбајчан халгы, лгамыс вә Горгуд Атанын кәдәри дејил, үмумбәшәр кәдәридир. лгамысын, Горгуд Атанын истәји, аманы, арзусу, кәләчәк нәсил-рә мүдрик ағсаггал төвсијәси будур ки, елләрин, нәсилләрин гәһ-манлыг ләјагәтини дүзлүк кишилик ән'әнәләрини горумаг, инки-ф етдирмәк, јашатмаг, бир сөзлә, өләндә дә киши кими өлмәк рәкдир!

Агил аталар «Кәлим вә кедим, олум вә өлүмлә» бағлы јенә

эләләриндә елә дүшүнчә тәрзи, «әбәди һәјат» ахтарышлары, «өл
нәмәзлик» арзусу вә һәтта бунун бәдии әсәрләрдә проблем шә
индә гојулушу тәбии иди. Лакин сонралар, артыг һәр шеј сына
дан чыхарылмыш, гәти һәлл олунмушду, онун анҹаг бә'зи галыг в
изләринә раст кәлирик. «Әбәди һәјата» ҹан атмаларын, «дирили
ују» ахтарышларынын галыг вә изләри әдәби әсәрләрдә, мәсәлә
изим зәнкин фолклор әдәбијјатымызда ара-сыра өзүнү көстәрир

Инсан башга ҹанлылар кими анҹаг јејиб-ичмәк вә өлмәк үчү
әлг олунмајыб. Инсан өмрү мә'налыдыр. Чүнки о јарадыҹы мә
угдур. Буна көрә дә улудур, шәрәфлидир, алидир, јер үзүнү
шрәфидир. Бу мә'нада инсан Танры сәвијјәсидир. Нәсимини
эн'әлһәг» — мәнәм аллаһ идејасы мәһз бурадан доғмушдур. К
әк инсан адына лајиг өмүр сүрсүн, бу јүксәклик, бу шәрәф, б
лилик ону өлүмүндән сонра да јашатсын. Һәм Билгамыса дејилә
он сөз вә верилән нәсиһәтләр, һәм Горгуд Атанын хатырла
ан кәламы, һәм дә «Күлтәкин» китабәләриндә Јоллугтәкинин са
ашлара газыдығы јазылар еjни һәдәфи вурур. Дәдә Горгуд вә Јо
угтәкиндән мин ил габаг Алп Әр Тонганын өлүмүнә гошулму
ғыларын да јөнү, руһу, идеја хәтти — лејтмотиви белә көтүрүл
үшдү, вахт, заман бу тели гыра билмәмишди. Инсанлара ајрыл
дығы, узаглашдығы кечән күнләри, итирдији јахын достлары, ә
кидләри, бир сөзлә, аҹылы-ширинли хатирәләри јад етмәк әзәл
ир арзу олмушду. «Кечән күнә күн чатмаз, күнү күнә чаласан
әсәлинин һәмишә ширин кәлам кими сәсләнмәси дә бу һәзи
өгтә илә бағлы дејилми?! Бизҹә, бу телин дә өзүлү һәләлик, би
мә'лум олан «Билгамыс» дастанынын вә Алп Әр Тонганын өлүмү
атәм нәғмәләриндән башланыб кәлир...

Беләликлә, арада мин-мин илләр олса да, «Билгамыс»ла, Ал
Әр Тонганын өлүмүнә дејилмиш ше'р-ағыларла «Дәдә Горгу
итабы»ны бир мә'нәви тел бирләшдирир, бу әсәрләри бир ана к
ә бағлајан, доғмалашдыран һәзин бир нөгтәнин тәрәннүмү аҹы
шкар сезилир. Бу бағлылыг вә доғмалыг өзүнү нөвбәти ше'рләрд
аһа да ајдын көстәрир.

2) Ше'р-ағыларда гәм-гүссә, кәдәр

Алп Әр Тонганын өлүмүнә һәср олунмуш ше'р-ағылар тәсди
дир ки, бу өлүм бүтүн халгы сарсытмыш, бу ағыр итки узун мү
әт унудулмамыш, әр икидләри јандырыб-јахмыш, нәһајәт диллә

н да јорғунлуғу, гәм-гүссә, кәдәр вә дәрддән саралыб, солдуғу түнлүкдә «зә'фәран» рәнкиндә олдуғу тәсвир едилир:

Бәкләр атын арғуруб
Газғу аны турғуруб
Мәнзи јүзи сарғарыб
Күркүм ан$_1$ар түртүлүр (I, 486).

*

(Бәјләр атларын говуб,
Гәм онлары чох јоруб!
Бәнзи, үзү саралыб,
Онлар зә'фәран олур).

Сәнәткарлыг, фикрин бәдии ифадә шәкли бахымындан «Газғу ны тургуруб» вә «Күркүм аңар түртүлүр» мисралары диггәти лб едир, инсанларын «гәм-гүссәдән јорулмасы», онларын «күр-м» (зә'фәран) олмасы вә ја «күркүмә дөнмәси» олдугча тәбии фадәләрдир. Белә, бирбаша бәнзәтмәјә «Әдәбијјат нәзәријјәси» итабларында әсл метафор бәнзәтмәләр дејилир. Лакин «гәм-гүс-дән јорулмаг» өз әсиллијинә көрә диггәти даһа чох чәлб едир, о врдә инсанларын, әр икидләрин һал-әһвалыны дәгиг верир, нә кмиш олдугларыны вә нә чәкдикләрини бир гәдәр дә габардыр зәрә чарпдырыр. Беләликлә, ајдын бир бәдии лөвһә алынмыш ур.

Ше'рин «Мәнзи јүзи сарғарыб» мисрасында «мәнзи» сөзү ма аг доғурур. Белә анлашылыр ки, мүасир дилимиздәки бәни бәңиз), бәнзәмәк сөзләринин көкү, өзүлү I шәхс әвәзлији ола бән» сөзүдүр: бән+из//бәң+из—бәниз//бәңиз, бәнзәмәк, бәнзә к... Ше'рдә ејни сөз «мәниз» шәклиндә верилиб, бу исә сөзү ән» варианты илә әлагәдар олуб ондан төрәмәдир: мән+из/ мәң+из//мәниз.

Ашағыдакы ше'р-ағыда әр икидләрин башга бир вәзијјәти — н-наләси тәсвир олунур:

Улшыб әрән бәрләјү
Јыртыб јаға урлају
Сығрыб үни јурлају
Сығтаб көзи өртүлүр (I, 188—189):

*

ыб бөјүрән, чығырышан әрләрин боғуг сәси адамы алдадыр, гурд
улашмасыны хатырладыр, билмәк олмур ки, инсан сәсидир, јохс
урд. Мәтндә «гурд» сөзү јохдур, «улшыб» (улашыб) вә ја «урла
ы» («улајыб чағырыр») сөзләри илә бу мәзмун алыныр; бу ис
гурд» көку, «гурд» тотеми' илә дә бағлыдыр; көрүнүр, белә би
браз-бәнзәтмә мәгбул сајылырмыш. Олдугча гәмли, кәдәрли мән
әрәдир: улу сәркәрдәсини итирмиш, мәғлуб олмуш бу әрәнләри
ıха јыртыб бөјүрмәси, чығыртысы, гурд улашмасыны андыран бо
уг сәси, нәмли көзләри!..

3) Ше'р-ағыларда никбинлијә мејл, үмид ишығы.

Алп Әр Тонганын өлүмүнә гошулмуш ағылары тамам бәдби
уһлу, үмидсиз, һәјатдан әл үзмәк кими тәһлил етмәк доғру олмаз
ы. Мүһарибә, мәғлубијјәт икид әрләри, бәј әрәнләри һәм физик
әһәтдән, һәм дә мә'нән јорса, әлдән салса да, никбинлик руһу
мид ишығы онлары тамам тәрк етмәмиш, һәјат ешги һәлә сөнмә
ишдир. Белә ки, әсл күнаһкар замандыр, кәрдиши-дөврандыр
үтүн бу олмушлара баис заманын өзүдүр.

Ше'рләрин бир гисминдә мәһз заман, кәрдиши-дөвран мүгәс
ир сајылыр, бир нөв иттиһам олунур. Бу мә'нада ашағыдакы ше'р
ғы аз сөз демир:

Атса окын кәзкәриб
Ким тураны јығдачы
Тағыг атыб оғраса
Өзи гојы јыртылур (III, 106).

*

(Кәзә гојуб охун атса,
Ким дурачаг габагында?
Атыб дағы дәләрсә,
Өз синәси јыртылыр).

Ағыда һәзин бир нөгтәјә тохунулур. Алп Әр Тонга дағын синә
инә, башына, халг исә дағa бәнзәдилир, дағла гаршылашдыры
ыр. Заман нишан алыб атдығы охла дағын синәсини (гојнуну)
әлиб ағыр зәдәләјибсә дә, дағ өзү, јә'ни халг галыб. Заман н
ибсә, өзү-өзүнә едиб, өз әли илә вуруб өз көзүнү төкүб, өз синә
инә дағ-чәкиб. Әр Тонганы өлдүрүб; онун габағында ким дур

лə бағламаг, мүəјјəн мə'нада халга верилəн тəскинлик иди, хал
ын руһуну əлə алмаг, бир нөв, онун дəрд, əлəм вə кəдəрини азалт
аг иди: Өлəнлə өлмəк олмаз! Алп Əр Тонганы заман өзү вермиш
н, өзү дə алды!

Дикəр ше'рин илк мисрасы да бу фикрин гəти шəкилдə бəди
əсдигидир:

Əкрəјүки мундағ ог (I.160)
(Онун адəти белəдир
О буна өјрəнчəлидир!)

*

Вə ја:

Һəр дөврдə заманла бачармаг мүшкүл иш олуб. Чүнки о, истə
іјини едир. Истəсə, охла дағын башыны нишан алыб чапар, көк
үнү дə дəлəр:

Атса азун ограб ок
Тағлар башы кəртилүр (I.60).

*

(Заман тушлајыб атса ох,
Дағлар башы дəлинир).

Заман амансыздыр. Дағын синəсини дəлиб, башыны чапыбдыр
əһрəманы адам өлдүрмəјиб, заман өлдүрүб. Гəһрəманын дүшмə
 адам дејил, замандыр. Лакин нə гəм! Дағын синəси дағланса
ашы кəртилсə дə, дағ олараг галыр, онун көкү, өзүлү, јə'ни хал
шајыр, јаралар да тəдричлə сағалыр. Ше'рлəрдə Дағ халгын
əмзи кими һалланмагла, Алп Əр Тонга онун синəси вə зирвəси
јылыр, заманын һəдəф етдији дə бу синə, бу зирвəдир. Ше'р-ағы
арда ифадə олунан əсас идеја, бөјүк бəдии фикир, бəдии мə'на
удур.

Алп Əр Тонганын өлүмүнə гошулмуш нəғмəлəр заманла инсан
зун гыса өмрү вə шəрəфли өлүмү, заманла тарихи шəхсијјəт ара
ындакы зиддијјəтлəрин тарихи лирик планда, Маһмуд Кашгар
ынын сөзлəрилə десəк, «Јүксəк дүшүнчəлəрлə» тəсвиридир. Ал

ардынча шән, севинчли күнләр кәлир. Һәјат әзәлдән беләдир. И
сана ганад, үмид, јашамаг ешги, һәвәси, бир сөзлә, никбинлик руһ
верән дә будур. Аталарын «Дүнјаны никбинликлә јемишләр» әә
бн-мәсәли дә бу әһвал-руһијјә илә бағлыдыр. Әдәбијјатымызд
үмид ишығы, һәјат ешги вә кәләчәјә инам һиссинин давамы, бу
ларын ән'әнәви шәкилдә дөврдән-дөврә кечмәси вә бәдии тәрәнн
мү һәр аддымда мүшаһидә едилир. «Дәдә Горгуд китабы»нда а
нох сөз дәјишиклији вә имла фәргилә бүтүн бојларын сонлугларн
а һопдурулмуш үмидверичи алгыш мотивләри мәһз бу мәгсәд
күдүр:

«Јум верәјин, ханым!

Јерлү гара тагларын јыкылмасун! Көлкәлнчә габа ағачын к
силмәсүн! Гамән аган көркли сујын гурумасын! Ганадларын у
лары гырылмасун! Чапаркән ағ-боз атын бүдрәмәсүн! Чалышынд
гара полат үз гылынчын күдәлмәсүн! Дүртүшәркән ала көндәри
уфанмасун! Ағ бирчәклү анан јери беһишт олсун! Ағ сагталлу б
бан јери учмаг олсун! Һаг јандыран чырағын јана турсун! Гади
Танры сәни намәрдә мөһтач етмәсүн! Ханым һеј!!!» (Д.35 вә 6
22...).

Беләликлә, никбинлик руһу, үмид ишығы Алп Әр Тонганы
өлүмүнә дејилмиш ше'р-ағыларла «Дәдә Горгуд китабы»ны бир
бнринә бағлајыр.

Бүтүн бунлар бәшәри мотивләрдир, инсан, әр адланан варлы
ын өлмәзлијинин бәдии тәсдигидир. Бу исә бизим гәдим ше'рим
ин мүһүм бир голу кими өзүнү көстәрир, инсан, әр адланан ва
лығын мә'нәви дәјәрләрини, өлмәзлијини вәсф, тәгдир вә тәгди
дир.

Заман вә инсан, заман вә шәхсијјәт проблеми үмумтүрк, о чүм
әдән Азәрбајчан әдәбијјатынын әзәли мөвзусудур. Заман, дөв
аршыја һәмишә јени тәләбләр гојур, тарихи дөврүн, әдәби инки
афын сәвијјәсинә ујғун олараг да проблем даима јени мотивләр
ә зәнкинләшир, камилләшир. Азәрбајчан әдәбијјаты јаранылы
ындан белә бәшәри идејалар, амаллар әдәбијјаты олмуш вә инки
аф етмишдир. Бу әдәбијјат һәмишә инсанлыға хидмәт мөвгејин
ә дајаныб, инсана мәһәббәт, һөрмәт вә еһтирам дујғулары ашы
ајыб, она мә'нәви гида вериб, бөјүклүјүнү, әзәмәтини тәрәнну
диб. Ана торпаға, вәтәнә, халга севкиси вә сәдагәтинин вәсфи ону
аш мөвзусу, лејтмотиви олубдур.

Алп Әр Тонганын өлүмүнә ағыларын поетик биткинлији, ше'р

афијәләри вар. Бунунла јанашы, бәндләрин бир-биринә бағлыль
ы вә бунлары бир-биринә гошан баш гафијәләри дә вар. Ше'рлә
аддашларда бәндләр шәклиндә, кичик һәчмдә дөрдлүкләрлә даһ
яхшы мүһафизә олуна билмишди. Маһмуд Кашғарлы мүәјјән му
асибәтләрлә «Диван»ынын ајры-ајры бөлмә вә сәһифәләриндә
итијач дујдугча, бу вә ја дикәр сөзү вә ифадәни изаһ етмәк, онла
а шәрһ вермәк мәгсәдилә бу ше'рләри мисал чәкмишди. И. В
теблеванын хидмәти бундадыр ки, «Диван»а дүшән бүтүн ше'р
әри бу әсасда, алим-тәдгигатчы сөвги-тәбиисн вә сәлнгәсил
һалы-һалына», јә'ни бәндләри бир-биринә бағлајан баш гафијәлә
зрә сыраламыш, һәр бәндин јерини тапыб ора гојмуш, беләлнкл
ә мүстәгил ше'р дүзүмләри алынмышдыр (100.111—143). Алп Әри
лүмүнә аид ше'рләр дә беләчә сыраланмышдыр. Ајры-ајрылыгд
иткин сөз сәнәти нүмунәләри олан бу ше'рләр, ејни заманда бәнд
әри бир-биринә гошан «баш гафијәләр» әсасында бүтөвләшир
ир әсәр олур, јә'ни сүжетли узун бир ше'рә — мәрсијјәјә вә ј
оемаја чеврилир. Мәсәлән, ким е'тираз едиб дејә биләр ки, ајры
јрылыгда мүстәгил олан Алп Әрин өлүмүнә ағы-ше'рләр, һәм д
4 мисралыг ваһид бир әсәр дејилдир?! Кил лөвһәләрдә
. Н. Крамерин охудуғу Шумер поезијасына аид ики матәм нәғмәс
ә ја елекијанын бири 112 хәтт, икинчиси 66 хәтдән ибарәтди
79.194—204); бу нсә нәинки 4-лүк, ади ше'р һәчминдән дә артыг
ыр, мәрсијә вә ја поема һәчмли вә мәзмунлу әсәрләрдир. Демәли
әлә о вахтлар ағылар бәнд-бәнд дејилсә дә, һадисә вә мәзмунл
ағлы олараг ше'р узана да биләрди. Бу мә'нада Алп Әр кими би
арихи шәхсијјәтин өлүмүнә дејилмиш ағылар һәчмчә 44 мисралы
үтөв бир ше'р вә даһа артыг да ола биләрди.

Ағлын мәнтиги дејир ки, бу дөрдлүкләр бүтөвлүкдә бир ше'ри
әндләридир, буна көрә усталыгла вә һәм дә фе'лләрлә гафијәлә
ибдир: *јыртылур-гуртулур — артылур-кәртилүр — јыртылур-түр
үлүр — өртүлүр-иртәлүр — чәртилүр-сүртүлүр — чәртилүр...* Бу
әрүнүр, гәдим дүнјамызын, артыг там вә мүәјјән гәлибә дүшмүш
е'р нөвү имиш ки, өз инкишафынын даһа сонракы мәрһәләләрин
ә, мәсәлән, миладн тарихин XII—XIII әсрләриндә шаир Әлинин
әндләри «имди» сөзү илә рәдифләнән 5 мин мисралыг «Гиссеји
усиф» поемасыны јаратмышды. Гәдим Шумер-түрк дүнјасыны
Билгамыс» дастаны да беләчә, бәнд-бәнд, һиссә-һиссә тапылыб
ил «лөвһә»ләрдән топланыб-јарашдырылыб бүтөв бир әсәр шәк
инә салыныбдыр.

ими даныша биләрик. Әкәр бүтөвлүкдә ше'рләрин бәндләри ара-
ында мәзмунча бир гәдәр гырыглыг вә ја натамамлыг варса, б
әбиидир. Ахы, бәндләрин ағызлардан топланыб үзә чыханы, «Ди
ан»а дүшәни будур, нә гәдәри һәлә синәләрдә галыб итиб-батыб
ыр!..

Азәрбајчан вә дикәр түрк халгларынын бәдии тәфәккүрү вә он
арын шифаһи әдәбијјатларынын варлығыны үзә чыхарыб үмум
әнзәрәсн барәдә тәсәввүр јаратмаг үчүн бу ше'рләр дә чох сө
ејир.

4. «НАМӘ'ЛУМ ГӘҺРӘМАН»ЫН ӨЛҮМҮНӘ МАТӘМ НӘҒМӘЛӘРИ

Инсана һөрмәт, ону јад етмәк, ләјагәтинә көрә гијмәт вериб
лүмүндән сонра да хатырламаг үмумтүрк әдәбијјатынын амал в
стәјиндән доғмуш, бу өз тә'сирини бүтүн дөврләр үзрә көстәрмиш
ир. Бу јадетмәнин, бу адәт-ән'әнәнин бизим халгда әсасы, көк
ох гәдим заманлардан башланыр, өзүнү узаг кечмишләрдән кәлә
дәт-ән'әнәнин давамы кими көстәрир. Бу, өз әрәнләринә, Вәтә
ғулларына едилән јүксәк инсани һөрмәтдир, гәдр-гијмәтдир. Дүн
а әдәбијјатынын бир голу олмаг е'тибарилә Азәрбајчан әдәбијјат
з доғулушундан бу идејаларла јашамыш, ону давам вә инкишаф
тдирмишдир.

Улу бабалар, әчдадларымыз ел јолунда, халг үчүн чанын
урбан вермиш икид оғуллары илә һәмишә фәхр етмиш, онларын
атирәсини әбәди јашатмаг үчүн онлара сөз гошмуш, ағылар де
иш; бунлар синәдән-синәјә, елдән-елә, нәсилдән-нәсилә кечи
әлмишдир. XI әсрдә Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ында гејд
лынмыш ағылардан 4-ү бу гәбил ағы-маһнылардыр. И. В. Стеб
ева бу ше'рләри «Намә'лум гәһрәманын өлүмүнә ағылар
100—159—161) бөлмәсиндә верир. Бу ше'рләр, һәр шејдән әввәл
з никбин руһу илә диггәти чәлб едир. Дөрдчә мисрада мәрдлији
әсарәти илә сечилиб өлүмә дә чәсарәтлә кетмиш намә'лум әскәрин
лмәз сурәти чанланыр:

Јағы отын өчүркән
Тојдын$_1$ аны көчүркән
Ишләр үзүб кечүркән
Тәкди огы өлдүрү (I.522).

*

Шеріни оічүсү, гафиіәләрин камиллији, үмуми анәнк руһу о…
ајыр. Көз өнүнә дүшмәнә галиб кәлмиш гәһрәманын сурәти к…
нр. «Јағы одун кечирмәк», «Јердән (бу дүнјадан) ону көчүрмәк»
Ишләр үзүб битирмәк» әсл бәдии нфадә шәкилләри олуб, бүтө…
үкдә мәчазлар силснләсидир.

Дикәр ше'рдә башга бир намә'лум әскәрин бөјүк (улу) ишл…
индән, јүксәк инсани кејфнјјәтләриндән сөз ачылыр, әлиачыглығ…
ғыр күндә, сојугда, гарда әр достларыны једирдији, үрәк кениш…
ији илә онлара «ашлыг» вердији, зәнкин сүфрә ачдығы тәсви…
лунур:

Турған улуғ ышлага
Тәрки уруб ашлага
Тумлуғ гадыр гышлага
Гозты әрик, умдуру (II.53—54).

*

(Улу ишләрә дуруб,
Јемәк сүфрәси гуруб,
Сојуг, сәрт гыш күнүндә
Әрләрә умуд верди).

Ағы үч мә'нада: 1) дүшмән үзәринә һүчума кечмәздән габ…
достлара, икид дөјүшчү әрләрә гәтијјәт вермәк вә ја «дәрк…
уруб» — топлашыб гәт етмәк, гәрара кәлмәк, анд ичмәк мә'насы…
а, 2) дөјүшдән габаг әјләшиб чөрәк кәсмәк мә'насында, 3) дөјү…
дән габаг ахырынчы јемәк, ачылмыш сонунчу сүфрә, «видалашм…
мә'насында дүшүнүлә, јозула биләр. Һәр үч мә'на ибрәтлидир, к…
әлдир, көрүнүр, ән'әнәвидир, инсанлыға нүмунә, нәсилләрә өрн…
ола биләчәк тә'сирли поетик фикирдир. Белә анлашылыр ки, …
«дәрки», «чөрәккәсмә», «видалашма» һәм сәрт гыш күнүндә, һ…
дә ағыр дәгигәләрдә, дүшмәнә һүчум анында олуб. Әрләр сүф…
башында анд нчиб, әһд-пејман едибләр вә ја јејиб-ичиб, дејиб-к…
үбләр, дөјүшә кирибләр, амма дөјүшдән чыхмајыблар, һәлак олу…
лар. Буна көрә дә улу бабаларын тәфәккүрүндә поезијаја, ше'…
дөнүб, әбәдијјәтә говушублар. Улу бабалар—миладдан өнчәки ә…
ләр бу никбинлији, фәдакарлығы «улу ишләрә дурмаг» кими тәгд…
едиб гијмәтләндирибләр. Она бәдии мә'на вериб ағылар бичимин…
јаддашлара һәкк едибләр, әбәди хатирә кими нәсилләрә јадик…
гојуб кедибләр. Хошбәхтликдән, бунлар кәлиб XI әсрә дә чыхы…
китаба дүшүб, бу күн тәдгигат објектинә чеврилиб... Бу руһ…

дур. Буна көрә дә заманлан јүксәкдә дајаныр, «улу ишләрә га
лашмасы» илә ба'баларын јаддашында әбәдиләшиб, заманлары а
лајыб бу күнә дә кәлиб чыхыб. Демәли, инсанын бөјүклүјү он
нөкмдар, сәркәрдә вә ја ади бир әскәри дөјүшчү олмасы илә деји
ләјагәтли, инсанлыг борчу, инсан адына лајиг «улу ишләри» и
өлчүлүр. Инсана, инсанлыға бәдии-естетик мүнасибәтдә бизнм ан
дилли әдәбијјатымызын тәмәл дашы мәһз бу әсасда гојулубдур

Тәхминән, бири дикәринин дәјишнлмиш шәкли олан ашағыдак
ше'рләр дә һәмин вә ја башга бир намә'лум икид әскәрә, даһа јен
бир әскәрин ләјагәти вә үстүнлүјүнә, шәрәфли өлүмүнә гошулу
һәтта онун варианты да јараныбдыр:

Әсли:

Ерди ашын татурған
Јавлаг јағыг гатарған
Бојнын тутуб газырған
Басты өлүм ағтару (II.74).

*

(Ашын вериб једирән,
Јава јағыны гајтаран,
Бојнун тутуб буран,
[Ону] ахтардығы өлүм басды)

Варианты:

Ерди ашын татурған
Јавлаг јағыг гачурған
Оғраг сүсин гајтарған
Басты өлүм ахтару (I.515—526).

*

(Ашын вериб једирән,
Јава јағыны гачыран,
Оғраг гошнун гајтаран,
[Ону] ахтаран өлүм басды).

Әлиачыг, сәхавәтли нкид әскәр «Јава јағыны гачырды», «Оғр
гошунуну гајтарды», әлинә кечәнин «Бојнун тутуб бурду», гәһр
манлыг көстәрди, өлүмдән горхмады, онун көзүнә дик бахды, ш
наәти, икидлнји, әрлији илә өлүмү басды — габагланды, мәғлу
етди. Өлүм она һеч нә едә билмәди. Өлдүсә дә, өз ады илә әбә

(II лөвһә, II—III, 13).

ҹалы илә јашамышды. Бу ҹүр фәдакарлыглар һәр дөврдә, һәр
ман анҹаг нүмунә сајылыбдыр.

Һәр ики ше'рин *«Ерди ашын татурған»* («Ашын вериб једирән»)
исраларындакы *«ерди ашын»* («верди ашын», «ашын вериб) ифа-
ләри даһа башга бир өлүмү көзүнүн габағына алыб, сағ икән
ү өз «өлүм ашыны» — сон борҹуну вермәк кими дә дүшүнүлә
ләр. «Дәдә Горгуд китабы»нда ишләдилән бир сөһбәт дә бу фик-
кәлмәјә ҹүр'әт верир. «Ушун гоҹа оғлы Сәкрәк бојы»нда Сәкрәк
рдашы Әкрәкин дустаг олдуғуну билиб, онун архасынҹа кетмәли
ур; өлүмүнү көзүнүн габағына кәтирәрәк, севкилисинә бу мәз-
уида вәсијјәт едир: «Гыз, сән маңа бир јыл бағғыл, бир јылда
лмәзсәм ики јыл бағғыл, ики јылда кәлмәзсәм үч јыл бағғыл.
әлмәзсәм, ол вәгт мәнүм өлдүкүми биләсин. Ајғыр атым боғаз
јуп ашум веркил, көзүн кими тутарса, көнлүн кими севәрсә,
а варғыл — деди» (Д..261). Һәр ики «Ашын вериб једирән» мис-
сында «верди ашын»//«ашын вериб» ифадәләри бурадакы мә'на-
ујғун кәлир.

Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ында ики вариантда әксини
пан бу ше'рдәки ејни сөзләрин јазылышында көзә чарпан фәрг
мараг доғурур. Бу ҹүз'и фәргдир, амма ше'рләрин биринин
слинин) чох-чох габаглар, вариантын исә даһа сонракы әсрләрд
рандығыны күман етмәк олар.

Ә с л и н д ә:

гатарған, ағтару

В а р и а н т д а:

гајтарған, ахтару.

«Гајтарған» вә *«ахтару»* сөзләриндәки әлавә *«ј»* сәси вә *«ғ»*
ринә *«х»* ишләнмәси тәсдиг едир ки, о, сонралар јараныб. IX—XI
әләрәдәк түрк дилләриндә «х» сәси јох иди, онун әвәзинә *г, ғ, к*
сләри (*чох//чоғ, ок, ог...*) ишләнирди, һабелә һәмин әсрләрәдәк
ајтарды», *«гојды//«гојду»* кими сөзләр *«ј»* — сыз дејилир вә јазы-
рды, *«ј»* сәси бу сөзләрә сонракы дөврләрдә әлавә олуна биләр-
. Бу фикри «Орхон-Јенисеј» вә «Дәдә Горгуд» китабәләри дә
сдиг едир.

Беләликлә, «Намә'лум гәһрәманын өлүмүнә ағылар» гәдәмә

тэрки—јемәк сүфрәси; *тумлуг//томлуғ*—сојуг; *гадыр*—гуру, сәр
гозты//густы — верди, кәтирдн; *үмд* — умуд; *ерди* — еләди, верд
савлаг — јава, пис, мүдһиш, горхулу; *гозыр* — бур, ганрылт; *сү* -
гошун, дәстә, орду; *Оғраг*—гәдим түрк гәбилә ады; *татурған*—да
дыран, једирән; *газырған*—ганрылдан, буран...), сөзләрин тәлә
фүзүнүн гәдимлији (*гатарған*—гајтарған, гајтаран; *ағтару*—ахт
рыр) вә с. белә бир фикир сөјләмәјә әсас верир ки, бунлар даһ
әзәли олуб, чох узаг кечмнишләрин мәһсулудур.

Алп Әр Тонганын өлүмүнә ағыларла бу ше'р-ағылар арасынд
мәзмунча бир-биринә бағлылыг, һәм руһән, һәм дә дил, үслубча ј
хынлыг дујулур. Јәгин ки, бу ағы-нәғмәләр ејни дөврүн мәһсул
узаг кечмишимизин јадикарларыдыр, миладдан өнчәки VII јүзи
ликдә Иран-Туран мүһарибәләри дөврүндә дүзүлүб-гошулмуш, ди
ләрә дүшүб, синәләрә һопуб, XI әсрдә јазыја дүшән вә бу күнә к
либ чыхан әвәзсиз фолклор инчиләриднр. Көрүнүр, ағылар
тәсвир олунан гәһрәманлар Туран гошунларынын әскәрләринд
сечмә икидләрди ки, онларын һәрәкәтләри јаддашлара һәкк ол
нуб, көстәрдикләри мәрдлик вә мәтанәт силаһдашларынын јады
да галыб, кет-кедә ше'рә дөнүб, халгын тәфәккүрүндә әдәби хат
рәјә чеврилиб, әбәдиләшиб. Бу ше'рләрә биз һәм Туран һөкмра
лығы дөврү; һәм дә сонракы исламагәдәрки түрк ордулары чәнк
вәрләринин үмумиләшмиш сурәтләри вә онларын тәрәннүмү ки
дә јанаша биләрик. Әслиндә бу инчиләр чох гәдим заманлард
кечиб кәлән јашыл јолдур. VI—VII әсрләр «Дәдә Горгуд» үмм
нынын саф гајнаглары, бүллур чешмәләри, булагларыдыр.

5. АЛП ӘР ТОНГАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ

Алп Әр Тонга басылды. О, һијләннн гурбаны олду. Лакин он
шәрәфли ады галды, онун икид өвладлары јашады.

«Түркләрин Алтун китабы»нда дејилир:

«Исламијјәтдән өнчә дә, исламијјәтдән сонра да түркләр (К
түркләр, Ујғурлар, Карлуглар, Гараханлылар, Сәлчүкләр) Алп
Тонганы ата гәбул етмиш вә онун сојундан олмагла өјүнмүшл
Бу атаны бә'зән дә Тонга Алп Әр олараг анарлар» (127.27).

Азәрбајчан торпағынын өвладлары үчүн дә Алп Әр Тонга а
дыр. Гајнагларда Азәрбајчанын гәдим, м. ө. сакннләриндән да
шыларкән тәбиидир ки, тез-тез *туранлылар—бунтүркләр—түркл*

урған, јә'ни Каспи дәнизиндән Күр чајы бојунча јухары јеријә
к 28 (башга варианта көрә 28000) аилә кәлдн, Мсхети мамасах-
(саһибкары) вә бүтүн картвелләрин, јә'нн күрчүләрин разылығы
ә фарслара гаршы мүбаризәдә өз көмәкләрини вә'д едән бун
ркләр Мсхетидән гәрбдә гаја каһаларында јерләшдирилди. Он-
рын мөһкәм истеһкама чевирдији бу јер нәтичәдә Саркине вә ја
аркинети адыны алды» (73. 1—6). Буна һеч бир шүбһә ола билм
әз ки, үч адда хатырланан бу халг Туран дөвләти халгынын дава-
ыдыр, нечә дејәрләр, Алп Әр Тонга Атанын өвладларыдыр. Факт
ә ондан 100 нл сонракы фарс-түрк, јә'ни Кир-Томирис мүһарибә-
дөврү илә бағлыдыр.

Салнамәдә «Бунтүрк» сөзүнә гајнаглара әсасланыб ајрыча ве
илән шәрһ диггәти чәлб едир.

«Бунтүрк» ики сөздән ибарәтднр: *«бун»* күрчүчә *«буни»* в
үрк» күрчүчә *«түрки»*. Икинчн сөзүн мә'насы ајдындыр, туран
ыларын адыдыр, түрк сојлу адам демәкдир. Биринчи сөз Савви
улхан Орбелиани лүғәтиндә, һабелә Д. Чубиновда низә тутачағы
ә'насында изаһ олунур. Бу сөз күрчүчә дејнл. Көрүнүр, күрчү
илиндә о, һәмишә низә мә'насыны вериб. Ахы, елә олур ки, әшја
ын бир һиссәсинин ады һәмин әшјанын өзүнә көчүрүлүр. Белә бир
икрә әсасландыгда «бунтүрк» низәли түркләр мә'насыны вермнш
ур» (73. 1—6).

Демәли, миладдан өнчә һәлә VI—IV әср түркләри, туранлылар
үрчү гајнагларына *низәли түркләр,* низәкәзднрәнләр мә'наларын
дахил олуб, бунтүркләр ады илә мәшһурлашыблар. Елә Низами
Искәндәр дөврүндәки түркләрн бу адларда — ннзәли, низә ил
урушан, дөјүшкән халг кими тәсвир вә тәгдим едир:

Зорба түрк борусу етдикчә шиддәт
Түркләрин голуна кәлирди гүввәт.
Низәдән гамышлыг олмушду јер үзү,
Дағ чөкүр чухура једикчә күрзү.
Түркләрин учујла низә учалыр,
Дүшмән өз ганыјла дәстәмаз алыр.

(31.327—328).

О вахт Томирис-Кир мүһарибәси заманы дә'вәт олунуб Мсхети
ин шимал-гәрбиндә јерләшдирилән бунтүркләр мөһкәм гала в
стеһкамлар тикмиш, бунлары алынмаз сәдләрә чевирмишләр.

Мә'лумдур ки, м. ө. 530-чу илдә Араз үстдә дүшмән мәғлуб

ы Искәндәр гәрбдән зүһур етмиш, чәнуба кетмиш, сонра шимала
әнәлмиш, Гафгаздан кечмиш вә Күрчүстана кәлиб чыхмышды
Искәндәр падшаһ лот нәсли өвладларыны сыхышдырыб шима
лкәсинә чәкилмәјә мәчбур едәркән о, әввәлчә Күр чајынын ахары
зрә јашајан сәрт бунтүрк тајфалары вә Күрүн әтрафындакы дөр
әһәрлә гаршылашды. О, Саркине, Каспи, Урбниси, Одзрахе ш
әрләри вә онларын бу галалары: *Сихедиди, Саркине* галасы, *У
ис-сихе,** *Каспи* галасы, *Урбнис* вә *Одзрахе* галалары илә үз-ү
әлди» (73. 1—6).

Белә анлашылыр ки, Саркине, Каспи гала-шәһәрләри туранлы
ара—бунтүркләрә мәхсус олуб әсасы онлар тәрәфиндән гојул
ушду.

Салнамәдә фикир белә давам едир: «Искәндәр бунтүркләр
әһәрләрдән сыхышдырмаг истәди, анчаг онларын алынмаз гала
ары, һабелә мөһкәм бәркидилмиш шәһәрләрилә гаршылашды,
ахт буну едә билмәди» (73. 1—6).

Вә јенә: «Бизим салнамәјә көрә Македонијалы Искәндәр Күр
үстана ики дәфә дахил олмушдур. Биринчи дәфә о, бунтүркләр
әғлуб едә билмәди, амма икинчи дәфә онлары мәғлубијјәтә у
атды. Бир мүддәт сонра дүнја падшаһы Искәндәр үч шәһәри в
аланы, һабелә силаһлы һунлары мәғлуб етди. О, тәкчә Саркин
әһәрилә он бир ај вурушду... Сонра Саркинени алды, һәмин бу
үркләр шәһәри тәрк етмәли олдулар» (73. 1—6). Һәм дә диггә
дәк ки, бурада «силаһлы һунларын» бунтүркләрлә биркә Искә
әрә гаршы вурушдуғуна ишарә вардыр.

Һазырда Борчалы истигамәтиндә Саркине//Сәркинә саһәләр
ар. Бу јерин әһалиси һәмин м. ө. туранлылар — түркләрдир ки,
ахт «разылыгла» бир гисми кедиб Мсхетидән гәрбдә Саркин
ала-шәһәрини салмыш, она өз адларыны вермиш, Искәндәрлә д
үшмүшдү. Үмумиликдә Борчалы//Бошчала маһалы адланан б
үзәнликләр әзәлдән мәһз түрк торпаглары олуб, Туран дөвләти
ин эразисинә дахил имиш...

Сонунчу, «Искәндәр Күрчүстана ики дәфә дахил олмушдур
акты Низаминин «Искәндәрнамә»дәки фикрилә үст-үстә дүшү
елә ки, әввәлчә Бәрдәдә олан Искәндәр Дәрбәнд вә Орта Асија
урүшүндән сонра, икинчи дәфә Бәрдәјә гајыдыб кәлир вә Нүша
әнин тој мәчлисиндә иштирак едир вә с. Јәгин, бурадан да јенидә
үрчүстана гајыдыр ки, Саркине шәһәр-галасыны тәслим етси
унтүркләри мәғлубијјәтә уғратсын.

1. Шумер-Дөвләт шәһәри Урукун каһини вә һәрби рәһбәри Билгамыс. Кипслә сурәти чыхарылмыш һејкәлинин фотосу: һүндүрлүјү 4,7 м. Берлин музеји

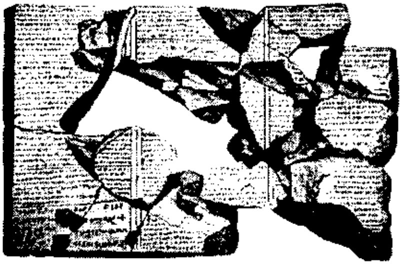

2. Үмумдүнја туфаны тарихинин бир һадисәси олан, "Билгамыс"

3. Кејик рәсми үзәриндә јазы

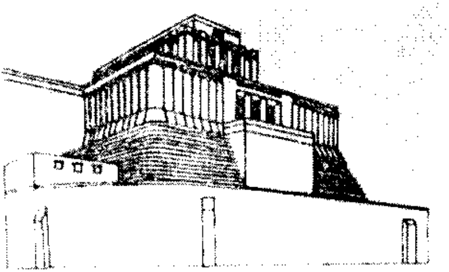

4. Еруди. Ҹәнуби Ираг. Урукун V дөвр ибадәткаһы. Тәхминән м.ө. 3000-чи ил

5. Гадынлар ибадәт вәзијјәтиндә.
Өн Асија парча нахышы.

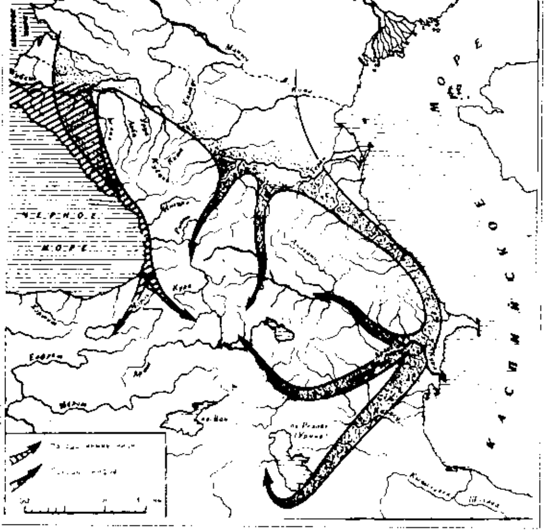

6. Туран империјасы. Гафгазла бағлы далға

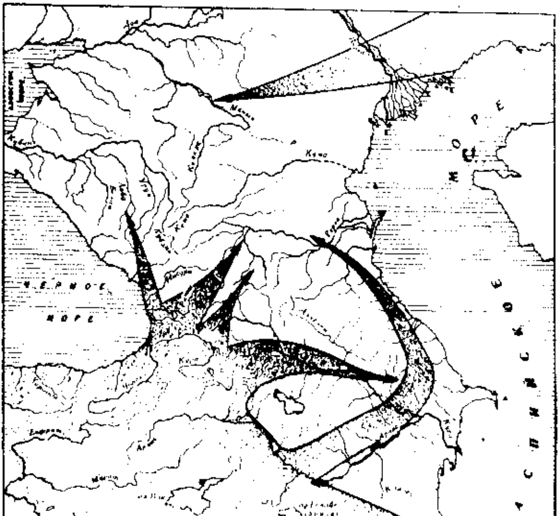

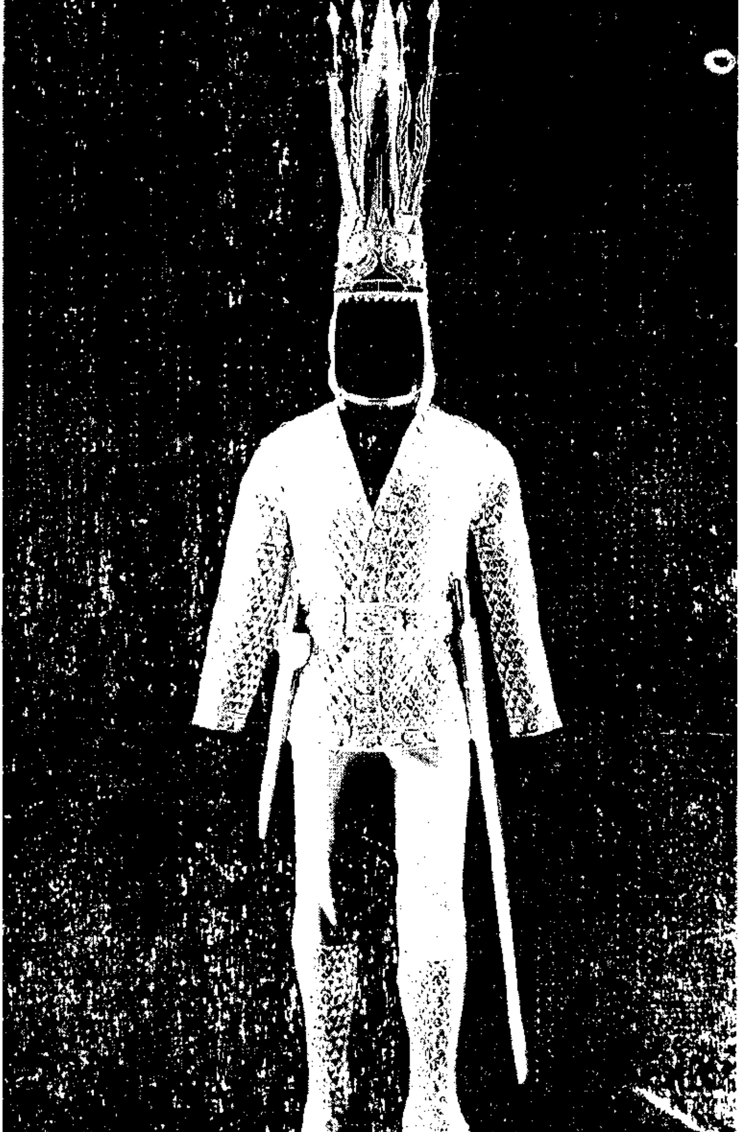

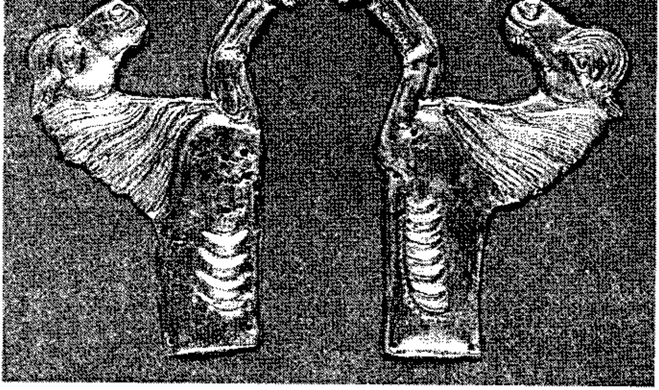

8. Үз-үзә шаһә галхмыш атларын тәсвири

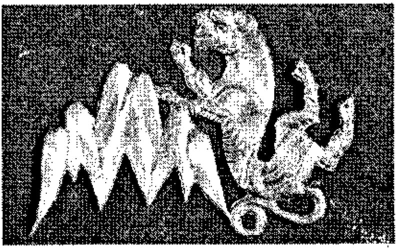

әрбајчан торпағынын гәдим, һәлә миладдан өнчә VII—VI әср-рдә өз гүдрәти вә чәнкавәрлији илә диггәти чәлб едән әсас хал- олуб, Каспи дәнизиндән башламыш Күр-Араз бојунча мәскун и. Бу халг м. ө. VI әсрдә нәинки өзүнү дүшмәндән мүдафиә едә лир, ејни заманда гоншуларынын да дадына чатырды вә ја на һазыр иди. Һәм дә мараглыдыр ки, бу тарихи һәгигәти күрчү лнамәчиләри өзләри е'тираф едир, тарих китабларында дөнә-дөнә тырлајыр вә јазырлар. Онларын кимлији, сојкөкү, һансы адлары шыдығы вә с. барәдә дә шәкк-шүбһә јери галмасын дејә өз сөз-рини дејирләр. Бунтүркләр Туран империјасыны јаратмыш халг и. Мүтәрчим дә буна ишарә вурараг «бунтүрк» сөзүнү «туран-ларын ады, түрк мәншәли адам» (73. 1—6)—дејә изаһ едир. үрчүләр онлары Күр-Араз бојундан дә'вәт етмишдиләр...

Һәр һалда, 2000—2500 ил бундан габагкы дөвр Азәрбајчанын дим дөврүдүр—«гәдим Азәрбајчандыр». Бу дөврдә «Азәрбајчан» зү, өлкәнин ады јох идисә дә торпаг һәмин торпаг иди, Азәрбај-н-түрк халгы нәинки мөвчуд иди, о, гадир вә гүдрәтли иди, гәсб-рлара гаршы мүбаризә апарыр, Иран-фарс ишғалыны дәф едир, ләбә чалырды. Гоншу күрчү халгына да көмәк әлини узадыр, акедонија фатеһинә өз күчүнү, гүдрәтини көстәрирди...

Һәмин бу халг Күрчүстанын гәдим пајтахты Мсхетидән гәрбдә ләшиб һәјат сүрмүш, кет-кедә ады да дәјишиб *мсхети түркләри* мушду. Кечән әсрдән, рус империјасы дахилиндә башы бәлалар кмиш, репрессија илләриндә исә јурдундан-јувасындан чыхары-иб күтләви сурәтдә Өзбәкистана—Фәрганә вадисинә сүркүн един-шди, јолда-ииздә итиб-батмыш, гырылыб-төкүлмүш, азалмышды. рада да онларын күнү гара олмуш, мүсибәтләр чәкмишләр...

Нә етмәк олар, заманын үзү гара олсун!

Талејә бир бах! Каспи-Күр-Араз бојундан ајры дүшмүш ана рдун бу доғма өвладлары 2500 ил сонра јенә гајыдыб өз әзәли инә-обасына кәлмиш, Сабирабад, Саатлы, Бејләган, Оғуз рајон-ры вә с. әразиләрдә јенидән сакин олмушлар...

* * *

Халг арасында гәдим бир мәсәл вар, дејәрләр: «Дүнјада һәр еј мал, мүлк... өлүб кедәр, амма сөз галар». Көрүнүр, бу мәсәли зим улу бабалар һәлә о вахтлар јарадыбмышлар. Бу фикри тәс-г үчүн исә әр икидләрә—Вәтән јолунда чанындан кечән мәрд

үдүр, әсл тарихдир. Демәли, о, заманы үстәләјиб, зәманәјә галиб
әлиб, өз өлмәзлијини тәсдиг едиб. Буну сөз едиб. Сөз кимин тә-
финдә дурурса, кими вә нәји тәгдир едирсә, о да јашајыб вә ја-
ајыр. Заман өзү дә, әслиндә сөзә мөһтачдыр, ону да јашадыбса,
ичаг сөз јашадыб, кәләчәјә тәгдим едиб.

Бу, әбәди вә әзәли һәгигәтдир.

Ејни сөзләри «Намә'лум гәһрәман» һаггында да демәк олар.
енә һәмин әсрләрдән, заманын ишләкләриндән һеч нә галма-
иб, ады белә, мә'лум олмајан адам—икид әскәр исә галыб, онун
аггында сөз галыб, ағы-нәғмәләр галыб.

Бу, әбәди вә әзәли һәгигәтдир.

Нәсилләрә сөздән-ше'рдән, сөз сәнәтиндән гијмәтли јадикар
сәввүр етмәк чәтиндир. Сөз, ше'р әҹдадларымызын—улу баба
арын бабалара, бабаларын аталара, аталарын оғуллара мирас го
б кстдији әвәзсиз мә'нәви не'мәтдир. Бу не'мәтдән әсрләрин, мин
илләрин әкс-сәдасы кәлир, улу бабаларын мүгәддәс нәфәси дују
ур, сәси ешидилир.

Бу не'мәт јени дүзүлүб-гошулан тәзә сөз инҹиләринә һәр вах
сас вериб, јени јаранан ағылар бу әсасда көкләниб, бу әсасда
ағрылыб, бу әсасда инкишаф едибдир.

Ај доғуб батармола,
Үлкәрә чатармола?
Ана баладан ајры,
Динҹәлиб јатармола? (Б., с. 463).

Бу дағлар, улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар,
Бурда бир гәриб өлүб,
Көј кишнәр, булуд ағлар (Б., с. 484) вә һб.

Јаддашлардан топланыб китаблара дүшән бу ағылар гәдим кө
әр үстүндә битиб, инкишаф едиб, «мүасир» бичим алыб. Һәм г
дим ағылар, һәм дә бизим мүасир бајаты жанрында олан һәр нө
сәрләр (вәсфһаллар, лајлалар, ағылар, маһнылар, һолаварла
ајачы сөзләр) 7 һечалыдыр. Бунларын өз әҹдадларындан бир г
әр фәрги ондадыр ки, гәдим ағылар а-а-а-б, бајатылар исә а-а-б
бичиминдәдир. Лакин көк, бүнөврә, чыхыш нөгтәси бирдир.

«Мүасир» ағыларын ҹинас үстүндә дејиләни дә вар.

«Муасир» ағыларын «әзизим», «әзизијәм//әззијәм» сөзләрилә
шлананы да вар:

Әзизим кәштә кетди,
Хәнчәр күмүшдә кетди,
Архам, үмидим варды
О да дөјүшдә кетди. (13.468).

Вә:

Әзизијәм һарајлар.
Һәр һәфтәләр, һәр ајлар,
Баш јастығда, көз јолда
Дилим досту һарајлар. (13.495).

Муасир ағыларын *«ашыг», «мән ашыг»* сөз вә ифадәләрилә го-
уланы да вар:

Ашыг елләр јериди,
Шана телләр јериди
Гајсагланмыш јарама
Тәзә милләр јериди (13.494).

Вә:

Мән ашыг сазлы көрдүм,
Һөкмүм јазылы көрдүм.
Әчәл кәлди, мән гачдым,
Гәбрим газылы көрдүм (13.476)...

Беләликлә, ағылар Азәрбајчан әдәбијјатынын ән гәдим жан
ыдыр. Бу жанрын бир нечә мин ил јашы вар. Бизим, топланыб
иумхалг истифадәсинә верилән бајатылар да бу көкдән, бу өзүл
әндир...

III. ТАРИХИН СИЛИНМӘЗ ИЗЛӘРИ

Тарихин өз мәнтиги вә инкишаф ганунаујғунлуглары вар. Бу нунаујғунлуглар мүхтәлиф вә чох ибрәтли һадисәләрдә, тарихи әдәби шәхсијјәтләрин фәалијјәтиндә мүһафизә олунуб ғалыр змир, итсә дә кеч-тез үзә чыхыр...

Миладдан өнчәки сон миниллик биздән хејли узаг олса да, елә зләр гојмушдур ки, о дөврү там сәчијјәләндирир. Миниллик өз арихи һадисәләри, тарихи вә әдәби шәхсијјәтләри, мадди-мәдәниј ят тапынтылары илә өз сөзүнү дејир. Бу сөз надир, чох е'тибарлы јнаглар әсасында дејилир вә ашкарланыр. Бу сөздән бири дөврүн Једди Мүдрики»ндән сајылан шаир-философ һаггындадыр. О нахарсис адлы шәхсијјәтдир.

1. ШАИР-ФИЛОСОФ АНАХАРСИС (АНАКАР)

Анахарсис ады бирләшмә сөздүр: ана+харсис. Сөзүн биринчи иссәси «ана»дыр. Чох гәдимләрдә түрк дилләриндә «*х*» сәси ол ајыб, ону «*к*», «*г*» сәсләри әвәз едиб, «*х*» сәси, түрк дилләринд әхминән милади тарихин X әсриндән сонра јараныб. Көрүнүр дын бу чүр «*х*» сәсилә дејилмәси вә јазылышы јунан тәләффүз лә бағлыдыр, *сис, ис* јунан шәкилчисидир. Түрк сөзләринә бел әкилчиләрин гошулмасы бизә мә'лумдур: *Томирис, Спаркапи* ә с. Әкәр адын «хар» һиссәсини «*к*» вә ја «*г*» сәсилә версәк, *Ана ар* алыныр. Буна бәнзәр адлар, белә тәркиб сөзләр исә гәдим түр илләриндә олуб: шумерләрдә Енмеркар (гәһрәман ады), «Јени еј» китабәләриндә «Јағлакар хан Ата» ады хатырланыр. Һәр ү д ејни чүр јаранмыш сөздүр: *Ана+кар, Енмер+кар, Јағла+кар* емәли, Анакар (сис) ады түрк дилләри үчүн јад дејил. Тәхминә на мејлли, анасына чәкән мә'наларына ујғун кәлир ки, бу ләгә ә шаирә сонрадан верилә биләрди. Факт будур ки, һәлә м. ө. II иниллликдә шумерләрдә «Енмеркар вә Аратта һөкмдары» дастаны ын гәһрәманы, I мининлликдә шаир-философ *Анакар,* милади та ихин V—VI әсрләриндә *Јағлакар хан Ата* адлары ејни гәбилдә лан силсилә бирләшмә сөзләрдир. Мүасир дилимиздә дә ејн әркибли адлара тәсадүф олунур. Шәки—Загатала зонасынд бакар//Абакәр ады вардыр. Бу тәркибдәки аба//апа һиссәсини на, бөјүк бачы вә ата, ата+баба, дајы мә'наларыны нәзәрә алса

1) һәјат тәрзи вә талеји

Анакар м. ө. VI әсрин орталарында јашамышдыр. Дөврүнүн
х зәкалы вә мәтин адамларындан олуб. Онун һаггында, һәләлик
к сөзү Һеродот дејир, ондан искит-сак маарифчи зијалысы вә
едди Мүдрик»дән бири кими данышыр. Һеродот јазырды: «Пон-
н бу тајында һеч бир елмли тајфанын адыны чәкмәк олмур вә
з онларда искит Анакардан башга мәшһур адама раст кәлми-
к»; «Анакар чох өлкәләр кәзмиш вә орада өз бөјүк мүдрикли-
ни көстәрмишди»; «Анакар хаган нәсилли искитдир, ата тәрәф-
н искит һөкмдары Гнурун оғлу, Иданфирсин дајысыдыр» (IV,
); «Онун анасы Истрија шәһәриндән иди, үмумијјәтлә искит га-
ны дејилди» (IV, 78).

Страбон, тәхминән ејни мәзмунда сөһбәти давам етдирир, та-
хчи Ефора (м. ө. 340-чы илдә өлүб) мүрачиәтлә јазыр: «Ефор,
рилин «Понтун көрпүсүндән кечид» (бу көрпүнү Дара сал-
ырмышдыр) әсәриндә дедији бу сөзләри игтибас едир:

Саклар гојунчудур, искитләрдән төрәмәдир,
Онлар бол мәһсуллу Асијада јашајыр, көчәридир,
Амма чох намуслу адамлардыр.

Ефор Анакары мүдрик адландырыр, дејир ки, о, бу тајфадан-
ир, өз гүсурсуз әхлаги тәмизлији вә ағлы илә Једди Мүдрикдән
ридир. Анакар дәмирчи көрүјү, ики пәрли ләвбәр вә даирәви
лус дәзкаһынын да ихтирачысыдыр. Мән буну она көрә хатыр-
дырам вә јахшы билирәм ки, Ефор тамам һәгигәт олмајан сөзү
мир, нечә ки, бу онун Анакар һаггындакы сөһбәтиндән дә ајдын
ур» (VII—III, 9).

Диокен Лајертли (милади тарихин III әсри) дејиләнләрә буну
авә едир: «Анакар искитдир, Гнурун оғлудур, Искит һөкмдары
адуидин гардашыдыр, ана тәрәфдән исә еллиндир, буна көрә дә
и дил билирди» (1, 8).

Белә анлашылыр ки, Анакар јахшы тәһсил алмышды, јунан-ел-
н дилини дә мүкәммәл билирди, онлара бөјүк рәғбәти варды.
јунан адәт-ән'әнәләрини, дини мәрасимләрини өјрәнмәјә, тәд-
т етмәјә хүсуси сә'ј көстәрмиш, онларын дини-мәрасими вә адәт-
әнәләри илә бағлы бајрамларында иштирак етмиш, бу исә өлү-
нә сәбәб олмушдур. Анакарла, онун мәрдлији вә талеји илә бағ-

ҹәр верир. Һөкмдар өзү бу јерә кәлир, елә ки, Анакарын бајрам
дијини көрүр, ону охла вуруб өлдүрүр. Индинин өзүндә Анакар
әсәләсиндә искитләр ҹаваб верирләр ки, о, Елладада олдуғуна
јаделлиләрин адәтләрини гәбул етдијинә көрә ону танымырлар»
V, 76). Диокен јазыр: «Анакар бир мүддәтдән сонра Скифијаја
јыдыр, лакин орада јунанлара олан бөјүк мәһәббәтинә көрә, шүб-
алтына алыныр, доғма адәт-ән'әнәләрдән узаглашмасы сәбәби-
овда өз гардашынын оху илә өлдүрүлүр. Өләркән бу сөзләри
јир: «Ағыл мәни апарыб Елладаја чыхартды, һәсәд исә мәни өз
тәнимдә мәһв етди».

Диокенин тәсдигинә көрә, онун аҹы талеји илә бағлы ше'р дә
змышлар. Мәзмуну беләдир:

«Узагларда дәрбәдәр долашан Анакар Скифијаја кәлди
Ки, доғмаларына Еллин һәјат тәрзини өјрәтсин,
Лакин сөзүнү сонадәк демәјә маҹал тапмады о
Ләләкли охла вурулду, өлмәзләр дүнјасына енди о.»

Фикирләр бир-бирини тамамлајыр вә философун һәјат јолу, та-
леји барәдә тәсәввүр јарадыр. Бу мә'нада дөврүн көркәмли Ли-
дија һөкмдары Крезә (м. ө. 560—546-ҹы илләр) онун јаздығы мәк-
уб даһа мараглыдыр.

Мәктубун мәзмуну беләдир:

«Лидијалыларын һөкмдары! Мән Еллин торпағына кәлмишәм
на көрә ки, буранын адәт-ән'әнәләрини өјрәним. Мәнә гызыл кә-
әк дејил. Мәнә Скифијаја гајытмаг кифајәтдир. Мәнә јахшы ша-
аит јарадын. Инди мән Сардыја кедирәм, мәһз сәнинлә таныш
лмаг мәним үчүн һәр шејдән артыгдыр».

Дөвләт башчысына јаздығы бу мәктубун өзү белә шаир-филосо-
ун шәхсијјәти, һәјат тәрзи, истәк вә арзулары барәдә аз сөз демир.

Шаир-философун Елладада тез-тез олмасы, олимпиадаларда
ини-мәрасим, ән'әнәви бајрамларда иштиракы, философларл
ахташыры көрүшләри, сөһбәт вә мүбаһисәләри, бир сөзлә, Јуна-
ыстана тез-тез кетмәси белә бир гәнаәт һасил едир ки, о, бөјү
Скифија өлкәсинин Јунаныстана јахын јериндән имиш. Бу д
Азәрбајҹан торпағына ујғун кәлир, онун гәдим Азәрбајҹан дијары-
ын оғлу олдуғу фикрини сөјләмәјә имкан верир. Бу фикри шаи-
ин мүдрик кәламларынын халгымызын мә'нәви алəми илә ја-
ынлығы, там ујғунлуғу, һабелә онун тәфәккүр тәрзинин өзүнәмә-
суслуғу, јени кәлдикҹә өзүнү тәгдими, искит олмасы илә фәх

2) Әдәби-елми фәалиjjәти

Диокенин мә'луматына көрә, «о, искит вә еллинләрин адәтләр[…] ададә һәjат тәрзи вә мүһарибәjә аид 800 мисра ше'р jазмышды[…] Нитгиндә еләә сәрбәст олмушдур ки, ондан беләә бир мәсәл дә гал[…] нышдыр: «Искит кими данышыр».

800 мисра ше'р! Бу ше'рләр искит вә еллинләрин адәт-ән'әнә[…] ләри, һәjат тәрзи барәдә jазылыб. Орада мүһарибә мөвзусунда д[…] ше'рләр олуб. Бу ше'рләрин гәдим искит-түрк дилиндәми, jохс[…] унан-еллин дилиндәми jазылдығы барәдә, һәләлик дәгиг мә'лу[…] мат jохдур, буна көрә гәти сөз демәк дә чәтиндир. Һәгигәт буду[…] ки, шаир һәр ики дили билиб. Диокенин фикринчә бу ше'рлә[…] шаирин сәрбәст данышдығы дилдә, jә'ни гәдим искит-түрк дилинд[…] jазылыб.

Jунан мәнбәләриндә Анакар һаггында көзәл тәәссүрат вә хат[…] рәләр галыб. Мәнбәләрин jаздығына көрә, Анакар деjиләнн һәр би[…] сөзүн, сөjләнилән нитгин мә'на вә мәзмунуна хүсуси гиjмәт ве[…] рирди. Бу мә'нада о, халгын рә'jинә әсасланыр вә халгын адында[…] да деjирди: «Jахшы вә көзәл фикир нитги чәкиб апаранда нит[…] пис олмур. Искитләр нитги о вахт пис саjыр ки, мәзмуну з[…] олур» (80.) Диләә, нитгә, данышыға мүнасибәтдә алимин мөвге[…] халги мөвгедир. Лаjертли Диокенин jаздығына көрә, онун мүд[…] рик кәламлары, ағлы, һазырчаваблығы, сөз алтында галмамас[…] барәдә халгын вә аjры-аjры мүасирләринин, дөврүн көркәмл[…] адамларынын, философларын хатирәләри, гиjмәтли фикирләр[…] вар. Диокен бунлары топлаjыб әсәринин аjрыча Анакара аjырды[…] ғы бөлмәсиндә вермишдир (66. 95—96).

О демишдир: «Меjнә үч салхым кәтирир: ләззәт салхымы, сәр[…] хошлуг салхымы, нифрәт салхымы».

О демишдир: «Елладада адамлар jарышда нечә дә маһирдир[…] ләр, амма онлары мәһарәтсиз мүһакимә едирләр».

О демишдир: «Нечә олур ки, еллинләр габалыға гаршы гану[…] чыхарыр, амма пәһләванлары она көрә тәлтиф едирләр ки, онла[…] бир-бирини вурурлар».

О демишдир: «Онда ки, мәчлисин әввәлидир, еллинләр кичи[…] пиjаләә илә ичир, долу мә'дәjә исә бөjүк пиjаләә илә ичирләр».

О демишдир: «Нечә ола биләр ки, jалан гадаған едилсин, ах[…] дүканда һамынын көзү өнүндә jалан деjилир».

О демишдир: «Бир дәjанәтли дост чох дәjанәтсиз достдан ja[…]

дәрһал бу чавабы вермишдир: «Дил».

«Нечә сәрхош олмамаг олар?» суалына о белә чаваб вермиш-дир: «Көз өнүндә сәрхош олмаг һамы үчүн рүсвајчылыгдыр».

«Һансы кәмиләр тәһлүкәсиздир?» сорушдугда о демишди: «Саһилә јан алмыш».

«Искитләрин флејтасы вармы?» суалына о, белә чаваб вер-мишдир: «Һәтта үзүмләри дә јохдур».

Китабда бу чавабын үстә ишарә гојулуб. «Гејдләр»дә она бел-изаһ вернлиб: «јә'ни флејтада чалмаг үчүн әввәл кәрәк кефләнич-ичәсән» (66 504). Чавабдан о мә'на алыныр ки, флејта искит ча-ы аләти дејнлдир. Вә искитләр мусигини кефли һалда чалмазла-Мусиги елә һәзин мә'нәви гидадыр ки, о, анчаг ајыг башла, ағы-ла вә мәһәббәт долу үрәклә чалынар...

Плутарх һәмин суалын нечә вә нә шәраитдә верилдијини бел-тәсвир едир: Једди Мүдрик (Солон, Биант, Фалес, Анакар, Клео-бул, Питтак вә Хилон) вә башга адамлар мәчлисә топлашыр, сөһ-бәт вә мүбаһисәдән сонра јемәк-ичмәк сүфрәси ачылыр. Јејиб-ичирләр. Ев саһибәси гонаглара әклил бағышлајыр. Флејтачы ка-ниб бир гәдәр флејта чалыр, сонра кәнара чәкилир. Бу анда фле-аны ихтира едән Ардал Анакара тәрәф дөнүб ондан сорушур: Искитләрин флејтачылары вармы?» Анакар гысача чаваб верир: Биздә үзүм битмир»..

Бир афиналы ону мәзәммәт едир ки, сән искитсән. О чаваб ве-рир: «Мәнн вәтәним үзүгара едиб, амма сән вәтәни үзүгара едир-сән».

Биләндә ки, кәми тахтасы дөрд бармаг галынлығындадыр, демишди: «Кәмичиләр өлүмдән дөрд бармаг аралы үзүрләр».

Анакарын сөзләриндә даһа артыг мараг доғуран будур ки, тустүөртүлү данышыр. Мәс.: еллинләрдә белә бир чәһәти көрмүш-дүр: «Онлар түстүнү дағда гојур, амма одуну шәһәрә дашыјыр-лар». Китабда чүмләнин үстә ишарә гојулуб. «Гејдләр»дә она бел-изаһ верилиб: «Көрүнүр, көмүр јандырмагла бағлы мүәммадыр: көмүрү дағда-мешәдә јандырыр, кәтириб шәһәрдә сатырлар» (с. 524).

Анакарын адына дејилән вә јазыја алынан кәламлар, һазырча-ваблыг, она верилән суаллара јығчам вә мүдрик чаваблар, шүбһә етмирик ки, әксәрән онун ше'рләриндән көтүрүлүб, о вахтлар һә-халг арасында јајылыб, һәм дә әсәрләрә дүшүб. Мәсәлән, шүбһә етмәк олармы ки, онун һејкәлинин үзәриндә јазылмыш:

ламларындан олан «Дил вар—бал кәтирир, дил вар—бәла».
Дилини сахлајан башыны сахлар», «Дилинин бәласыны чәкир»,
Дилиндән бәлаја дүшдү», «Дилини пәст еләјән башыны гуртарар»,
Дилим-дилим оласан дилим, башымы күдаза вермә», «Сөзү ағ-
нда бишир, сонра чыхарт», «Сөзүн билмәјән ағыз баша тохмаг
рдурар», «Дадлы сөз чан арзусу, дадсыз сөз баш ағрысы» вә с.
ми мин илләри адлајыб, дилдә-ағызда долашыб кәлән онларча
мәзмунда аталар сөзү вә мәсәлләрин чыхыш нөгтәсн бурадан
шламырмы? Бунлар бизим бу улу мүдрикләримизин ағлынын
һрәси дејнлми?!

Ағлы, сағлам дүшүнчәсн, мүдрик кәламлары вә меһрибан рәф-
ры илә Анакар јунанлар, хүсусилә философ достлары арасында
ә нүфуз саһиби олмушдур ки, сон 1 миниллијин тарихчи алимлә-
, јазычылары, шаирләри, һабелә милади тарихин философлары
ун ағлына, һазырчаваблығына һејран галмыш, дөнә-дөнә кәлам-
рыны топламыш, бунлара изаһ вә шәрһләр вермишләр.

Плутархын «Једди Мүдрикин зијафәти» әсәриндә хатырладығы
илософ Фалесин онун һаггында дедикләри диггәти чәлб едир:
Сүтунлу ејванда Анакар да отурмушду, гаршысында исә гыз да-
нмыш вә әлләри илә онун сачларыны дарајырды. Фалеси көр-
кдә гыз карыхмадан она тәрәф јүјүрдү. О да ону өпдү вә кү-
мсүнәрәк деди: «Чох көзәл! Бәзәк вер она ки, бизим әзиз гона-
мыз үздән солғун вә мүдһиш көрүнмәсин!» Мән сорушдум ки,
гыз кимдир? О чаваб верди: «Сән нијә бизим мүдрик вә шөһ-
тли Јевметиданы танымырсан?..» Нилексон деди: «Нә үчүн о,
лә меһрибанчылыгла Анакара пәрәстишкарлыг көстәрир». Фа-
с чаваб верди: «Анакар сағлам фнкирли, чох биликли адамдыр.
мәмнунијјәтлә вә бүтүн тәфәррүаты илә сөјләјир ки, онларда —
кифијада адамлар нә илә гидаланыр вә азар-безардан нечә хилас
урлар. Бах, мән белә зәнн едирәм ки, инди о, она гуллуг едир вә
вазиш көстәрир ки, өзү онун дедикләрини ешитсин вә өјрәнсин»
5. 362).

Дөврүнүн көркәмли адамларынын шаир һаггында дедикләри
сәввүрү кенишләндирир, онун шәхсијјәтини, фәалијјәт даирәси
олагәләрини тамамлајыр.

Сосикрат дејир ки, о, Афинаја 48-чи олимпиадаја кәлмишди,
хон (тәдим Јунаныстанда баш һөкумәт мә'муру) Јевкратла
92/589-чу илләр) көрүшмүшдү.

Һермипп дејир ки, о, Солонун евинә кәлир, хидмәтчисинә бу-

лығындан зәрбә алмыш Солон ону евә дә вот едир вә ән јахшы д
ту олур.

«Билгамыс» дастанында «Једди Мүдрик»дән сөһбәт кедир. Бу
исә тәсадүфи сајмаг олмаз. Бурада ән'әнәви вә гырылмаз бир т
мә'нәви бир бағлылыг вар. Анлајыш әслиндә бу гајнагдан кәл
Анакар «Билгамыс» дастанындакы «Једди Мүдрик»ләр нәслин
давамыдыр. Биздә һәр дөврүн, һәр заманын өз мүдрикләри ол
М. ө. III—II минилликләрин өз, сон миниллијин дә өз «Једди М
рики» вармыш ки, бу мәфһум да јараныб. Анакар да сон дөвр
искит-түрк мүдрикләриндән иди ки, онун һаггында, һәләлик ә
сөзү јунан мәнбәләри дејир.

3) Фәлсәфи көрүшләри

Анакарын ајрыча фәлсәфи әсәри олдуғу барәдә, һәләлик м
лумат јохдур. Лакин онун мә'лум кәламлары, философларла с
бәтләри вә мүбаһисәләрдә ирәли сүрдүјү фикирләр, јүрүтдүјү
һакимәләр фәлсәфи маһијјәт дашыјыр, дүнјакөрүшү, һәјат мөв
јн һаггында тәсәввүр јарадыр вә өз јунан мүасирләриндән һәр м
нада јүксәкдә дајандығыны тәсдиг едир. Бу тәсәввүрләрдән б
чох һәјати вә һәмишә актуал бир мәсәлә кими ортаја чыхан «
«очаг», «јурд», «аилә» нәдир? суалына вердији чавабда өз
көстәрир. О, бу мәсәләдә мүасирләриндән фәргли олараг, д
ајдын, сағлам, дүнјәви вә бәшәри мөвгедән чыхыш едир, өз әс
нәчабәтини тәсдиг едир.

Плутарх «Једди Мүдрикин зијафәти» әсәриндә ев саһиби фи
соф Периандрын дилиндән јазыр: «Сөһбәт тамам олдугда, мән
лазыми гајдада нечә идарә етмәк кәрәкдир? Һакимијјәти вә д
ләти чох аз адам идарә едә билдији һалда, еви вә онун очағы
һәр бир кәс идарә едир—дејә хаһишлә кишиләрә мүрачиәт етди

«Әкәр «һәр бир кәс»—буна Езоп күлдү,—дејирсәнсә, јәгин
сән бурада Анакары һесаба алмырсан. Онун еви јохдур, о өз
сизлији илә дә фәхр едир. Ахы о, арабада јашајыр, нечә ки, деј
ләр, өз тәкәрләри үстүндә Күнәш кими көјүн каһ бир, каһ да о
ри тәрәфиндә кәзиб долашыр».

Бурада Анакар охун һансы һәдәфә тушландығыны дәрһал
јур, онун вәтәндашлыг һисси чуша кәлир вә Езопа белә бир
чаваб верир: «Она көрә дә, — Анакар деди, — бу Танры ја јек
азаддыр, ја да танрылар сырасында ән азад оланыдыр. О өз

клијинин тәсдигидир, шәхсијјәтин гәрәз вә әдаләтсизлијә гаршы ти чыхышыдыр.

Анакар дејир: «Сән исә, Езоп, көрүндүјү кими, бах бу газма, хта вә палчыг сығыначаглары ев сајырсан,—сән анчаг бу илбиз нагларыны ев һесаб едирсәнсә, бәс онда бурада јашајанлар кимрдир. Она көрә, сән Солона да күлүрсән ки, о, Крез сарајынын һ-чәлаллы бәзәк-дүзәјини көрәркән онун саһибини хошбәхт вә хтијар сајмыр, арзу едир кн, онун әтрафындакы бәр-бәзәјн јох, ун ичиндә оланлары көзәл вә хошбәхт көрсүн. Көрүнүр, сән өз лкүнү јаддан чыхармысан*. Һансы ки, рәнкбәрәнкликдә бәбир-мүбаһисә едир вә өз талејинә дејирсән, мәним ичәримә бах көр гәдәр рәнкарәнкәм. Сән бәнналарын, дүлкәрләрин тикдији евә хыб дејирсән,—бәлн, онун ичәрисиндә јашајан ушаглар, әр-ар-д, достлар, гуллугчулар вә башгалары нә гәдәр хошбәхтдирләр. кин ағлын мәнтиги вә сағлам дүшүнчә илә фикирләшәндә һәтта рышга вә ја гуш јувасыны белә көзәл вә хошбәхт адландырмаг ар. Бунунла мән Езопа чаваб верир вә Диокла да ишарә едирәм, ланлары исә гој әдаләтли олараг һәр кәс өз рә'јини десин» 5. 374).

Езопа чавабында Анакар әсл философ кими учалыр, өзү вә мән-б олдуғу халгла Танры арасында бир бәнзәрлик «кәшф» етмиш ур. Елә бу сәвијјәдән дә данышыр. Бу чавабда һәм инсанын һә-ты нлә бағлы чох мүһүм әзәли вә әбәди бир мәсәлә (ев, очаг, лә вә ону идарә етмә вә с.) өз фәлсәфи шәрһини тапыр, һәм дә ун бир философ кими јүксәк ннсани ләјагәти вә дахили аләми ылыр. Анакарын шәрһинчә мәкәр «ев», «очаг», «аилә» Езопун шүндүјү кими тәкчә дөрд тахта вә ја даш дивардырмы, палчыг-ш-тахтадаш сығыначаг вә ја мөһтәшәм сарајлардырмы? Әсла к! «Ев», «очаг», «аилә» вә ону идарә нши мүгәддәс ишдир. «Ев», чаг» анлајышы алтында, һәр шејдән габаг, али чанлы сајылан сан вә онун зәкасы, ағлы вә камалы баша дүшүлүр, көз өнүндә лә, өвлад вә онларын тә'лим-тәрбијәси, ешгн-мәһәббәти чанла-р, бир сөзлә, бүтөвлүкдә бәшәр өвлады вә онун һәјат тәрзи да-ныр. Һәр бир халгын өз очағы, күзәраны, әсрләр боју дамла-дам-јығылыб камил шәкил алмыш гајда-ганунлары, адәт-ән'әнәләвар, мә'нәви аләми, дили, әдәбијјаты, мусигиси, ннчәсәнәти вар, она һөрмәт етмәк, баш әјмәк һәр кәсин мүгәддәс борчудур...

Инсанлығы беләчә өн плана чәкиб, буна али мөвгедән јанашмаг-езопләр чох да дәринә кедә билмәздиләр, бурада шаир һәссас-

гамыс чәсарәти, Зәрдүшт зәкасы, Алп Әр дәјанәти варды. Ал
Әрин дәјанәти гылынчында, онунку исә ағлында, сөзүнүн кәсәрин
иди. Бу мә'нада о, Зәрдүшт амалы, дини-фәлсәфи тә'лиминин с
џиг тәблиғатчысы иди.

Анакар өз ана торпағыны, елини, улусуну, халгыны атәшин м
һәббәтлә севән, онун адәт-ән'әнәләри, јашајыш гајдалары, мәиш
ти илә фәхр едән вәтәндаш-сәнәткарды. О, јад өлкәләри кәзсә д
унан адәт-ән'әнәләрини өјрәнсә дә, «јаделлиләрин» бајрам вә д
ни мәрасимләриндә јахындан иштирак етсә дә, халгына, елин
улусуна, онун руһуна бағлы, көчәри һәјат тәрзинин поезијасын
вурғун иди. Буна көрә дә Езопун тә'нәли атмачасына дәрһал ел
кәскин чаваб вериб сусдурур, она елә зәрбә ендирир ки, мәнтиг
ағлам дүшүнчәси өнүндә һәр кәс, «Једди Мүдрикин» һеч бири д
нә билмир. Анакар «Мәчлис»ин галиби олур.

Танры-аллаһ анлајышы, мөвчуд аләмин идарә олунмасы, инк
шафы вә с. һәмишә дүнја философларыны дүшүндүрән мүһүм м
сәләләрдән олмушдур. Бу мәсәләдә Анакарын мөвгеји там ајды
дыр. О, гәдим Шумер-түрк әсас фикринин тәрәфиндә дајаныр, ат
баба ән'әнәләринин давамчысы вә тәблиғчиси кими чыхыш еди
Бу мә'нада јенә һәмин «Мәчлис»дә она верилән нөвбәти суала ч
вабы диггәти чәлб едир.

«Ардал аравермәдән сорушду: «Искитләрин дә Танрысы вармы?
О чаваб верди: «Әлбәттә, вардыр вә һәтта биздә онлар адамлары
дилини дә билир. Һәрчәнд еллинләр зәнн едирләр ки, онлар иски
ләрдән дилли-дилавәрдиләр, амма нә үчүнсә, дүшүнүрләр ки, с
мүк вә тахта парчасынын сәси танрылара хош кәлир» (95. 367).

Бу фикир «Билгамыс» дастанындан вә үмумән түрк халглары
нын Танры анлајышларындан кәлир. Һәлә гәдим шумерләрдә тан
рыларын инсан, лакин гејри-ади инсан олдуғуна, инсанлыгдан
сәвијјәјә јүксәлдијинә, танрылыға галхдығына ишарәдир ки, тәби
лараг, онлар адамларын дилини дә билирмишләр.

Руһ вә онун мөвчудлуғу, идарә олунмасы барәдә Анакарын д
шүнчәләри диггәти чәлб едир. Бу мәсәләдә о, Фалесин мүддәала
рыны шәрһ вә тәгдир едир, ону бир гәдәр дә ачыр, ашкарлајыр
Плутарх јазыр: «Анакар Фалесин чох көзәл бир фикри барәд
данышмаға башлады ки, руһ каинатын бүтүн мүһүм вә ән бөј
һиссәләриндә мөвчуддур; белә исә тәәччүблү дејил ки, ән көзә
һадисәләр Танрынын һөкмү илә баш верир. Бәдән руһун, руһ н
Танрынын силаһыдыр вә нечә ки, бәдән өз күчү илә чохлу һәрәк
едир, анчаг ән јахшы вә чохуну руһун күчү илә едир. Беләлик

Анакар бир нечә мүһүм јарадычылыг мәзијјәтини өз фәалијјә-
идә бирләшдирән бөјүк сималардандыр.

1) О, ики дилдә јазыб-јаратмыш көркәмли шаир иди.

2) О, гүсурсуз әхлаги тәмизлији вә ишыглы ағлы илә мәшһур
лософ иди.

3) О, искит-јунан әдәби вә адәт-ән'әнәләрини өјрәнән, тәдгиг
ән илк тәдгигатчы алим иди.

4) О, дәмирчи көрүјү, ики пәрли лөвбәр вә даирәви дулус дәз-
ынын ихтирачысы иди.

Јунан фәлсәфә тарихинә искит Анакар «Једди Мүдрик»дән би-
кими дахил олур. Диокен јазыр: «Бу адамлар мүдрикләр сы-
сындадыр: Фалес, Солон, Периандр, Клеобул, Хилон, Биант, Пит-
к; бунлара һәм дә искит Анакары әлавә едирләр» (66. 12); «Кип-
ботун «Философларын сијаһысы» әсәриндә бу философларын
ы чәкилир: Орфеј, Лин, Солон, Периандр, Анакар, Клеобул, Ми-
, Фалес, Биант, Питтак, Епихарм, (66. 42).

«Једди Мүдрик»ләр сијаһысында бә'зән 20 алимин ады чәки-
р. Буна көрә дә јунанларын истифадә етдији «Једди Мүдрик»
лајышы—истилаһы вә искит-сак Анакарын бу анлајыш алтында
дими дүшүндүрүр. Бурада «Једди Мүдрик» мәзмуну шәртидир,
бу анлајыш өзү әслиндә һарадандыр, бу фикрин көкү, гајнағы
радан кәлир?—суалы ортаја чыхыр.

Јунан фәлсәфәси вә мүдрикләринин тарихи м. ө. I миниллликдән
ана кетмир. Лакин һәлә III миниллликдә Шумер түркләриндә—
илгамыс» дастанында бу барәдә данышылыр, дастан «Једди
үдрик»ин ады илә башланыр, онунла да тамамланырды. Урук—
вләт шәһәри бүнөврәсинин гојулушунда «Једди Мүдрик»ин иш-
ракы олдуғуна бәдии суал шәклиндә белә ишарә вурулур:

Дивар бишмиш кәрпичдән бәрк һөрүлүб баша-баш
Једди Мүдрикми гојуб галанын һиминә даш?!

(I л., I, 15; XI л., 289).

Бу, елә-белә, тәсадүфи дејилмиш сөз дејил. Демәли, анлајыш
индә даһа гәдимдир, Шумер-түрк тәфәккүрү илә бағлыдыр. «Јед-
» сөзү вә бу сөзүн хүсусиләшмәси, рәмзи мә'нада ишләнмәси дә
дим шумерләрә кедиб чыхыр. «Једди Мүдрик» ады мифик ан-
јыш кими тарихләри кечиб кәлиб, түрк халгларынын тарихиндә
гәдимләрдән күчлү из бурахыбдыр. Јунанлара да бурадан ке-
б, ону «өзүнкүләшдириб»ләр. Бунунда да «Једди Мүдрик» мәз-

доғру оларат, *Сакасен//Сакасена* чај вә дүзәнлик адларыны в
миш, бу әлавә илә хәритәнн бир гәдәр тәкмилләшдирмншләр. Б
ки, Һеродотун вә Страбонун тәсдигинә көрә, һәлә м. ө. IX--
әсрләрдә искитләрин күчлү далғасы олан саклар гәдим Азәрб
чанын даими сакинләри ндиләр. Араз-Күр дүзәнлијини о вахтл
өз адлары илә Сакасен//Сакасена адландырмышлар ки, мә'на
Сән саксан, Сән сак торпағысан демәкдир. Хәритәдә өз әксини
пан һәмнн топонимләр бу сакинлнјин чанлы нишанәләри иди. Бу
әлавә едәк ки, индики «Гарабағ»ын гәднм ады олан Арсак//Әрс
топоннми дә елә һәмин дөврлә бағлыдыр: *Әрсак-сак әрләрин* вә
әр сакларын торпағы демәкдир.

Страбонун јаздығына көрә, Гәрбә тәрәф «сакларын јүрүшлә
даһа узаг мәсафәләрә дә олмушду» (XI—XII, 4). Онлар Јевк
Понту саһилләринә, орадан да узаглара кедиб чыхмышдылар. К
ман ки, Алманијанын индики Саксонија әјаләти вә онун сакинлә
бу сакларла бағлыдыр вә орада мәскунлашмасы тарихи дә һәм
вахтлардан башланыр. Сакасен//Сакасена/адлары, көрүнүр, ора
Саксен—Саксон—Саксонија шәклнндә формалашмыш, бу күнәд
мүһафизә дә олунуб галмышдыр. Һекел, Фихте, Шеллинг, Лјут
кими мәшһур алман философлары мәһз бу торпағын—Саксониј
нын јетнрмәләридир...

Анакар оду, сују, күләји, булуду вә јағышы Танрынын сил
һы кими тәблиғ едирдисә, бу фикир Зәрдүшт фәлсәфәси иди, он
«од, торпаг, һава вә сујун Танры сајылмасы» фикрндән кәлирд

2. МИДИЈА ДӨВЛӘТИ ВӘ ҺӨКМДАРЛАРЫ

Мидија дөвләти, онун тәшәккүлү, падшаһлары, инкишаф јо
вә с. барәдә илк вә е'тибарлы мә'луматы Һеродот верир. Онун ја
дығына көрә, Мидија дөвләти чох тәбии јолла јараныб вә инкиша
едиб. Мидијалылар о вахт кәнддә јашајырмышлар. Бүтүн Мидиј
да ганунсузлуг һөкм сүрүр, јалан ајаг алыб јеријирмиш. Дејок
кәндинә чох һөрмәт едирди. Истәјир ки, орада һагг-сај, дүзлүк о
сун вә әдаләт бәрпа едилсин. О чалышыр ки, јаланчылыға сон г
улсун, јени гајда-ганун јарадылсын. Белә дә һәрәкәт едир.
үстүнлүкләринә көрә һәмјерлиләри ону һаким сечирләр. Лакин
да мөвчуд вәзијјәтә сон гоја билмир. Дејок вә тәрәфдарлары гәр
ра кәлир ки, даһа белә јашамаг олмаз, кәлин өзүмүзә һөкмдар с
нәк. Онда бизим өлкәмиздә гајда-ганун олар вә биз дә ишләримиз
олуна гојарыг. Белә дә олур. Онлар бир-бирини инандырыр

о, ону горумағы, мөнкәмләтмәји, әтрафында гала диварлары
лтмағы тапшырыр. Гәдим Екбатан (Һәмәдан) шәһәринин әса-
гојулур. Бу шәһәр мәркәз олур.
Дејок Мидија халгларыны бирләшдирир вә бүтүн Мидија үзә-
ндә һөкмранлыг едир. Мидија дөвләти әтрафында 6 тајфа бир-
шир. Бу тајфалар ичәрисиндә маглар даһа фәал олуб, апарычы
вә сајылырды, дөвләт ганунларыны вә дини әсаслары онлар
адырды, кәләчәји габагчадан хәбәр верирдиләр вә с. Бу тајфа-
рын сој көкүнә көрә һансы тајфалар олдуғу барәдә мәшһур фран-
з алими Елизе Реклүнүн фикри мараг доғурур. О, Опперт вә
нормана әсасланараг јазыр ки, Мидија дөвләтини тәмсил едән
ајфалан *икиси* ари тајфасы вә Иран мәншәли, галан *дөрдү* исә,
ин ки, «туран әсаслы» әкинчи әһалиси олуб; бунлар да ики група
ылыб: отураг әкинчи әһали вә малдар номадлар. Алим Оппер
Ленорманын куја һәмин ики тајфадан бири «ари халгдыр» вә
бириси дә «маг әсилли»дир — фикринә гаршы чыхыр вә дејир:
әлә 26 әср бундан әввәл Аразын дағлыг вилајәтләри вә Иранын
лалары арасында һеч бир ари гарышыглы әһали јох иди. Туран-
ларла арилəр арасындакы барышмаз зиддијјәт елә бир рәмзи
на кәсб етди ки, Каспи дәнизи вә Иран көрфәзи јајлалары ара-
нын сакинләри, һәр ики аилә будағы—мидијалылар вә фарслар
асында дөјүш мүбаризәсинә кәтириб чыхартды» (114. 394—395).
53 ил һөкмранлыг етдикдән сонра Дејок вәфат етмишдир. Онун
инә оғлу Фраорт кечир. О, Мидија әразисини даһа да кениш-
дирир; күчлү интизам јарадыр, гошуну силаһлы дәстәләрә—гы-
нчлылара, охатанлара вә атлылара бөлүр вә онларын мүстәгил
әкәт етмәсинә әмр верир. Әввәлчә фарслары өзүнә табе едир,
ра Галисә (индики Гызыл Ирмаг чајына) гәдәр олан бүтүн
ија торпагларыны өз һакимијјәтиндә бирләшдирир. Фраорт бир-
ринин ардынча јүрүшләрә башлајыр. Нәһајәт, Ассиријаны ту-
, әввәлләрдә бүтүн Асијаја һаким олан Ниневијаја һүчум едир.
бу јүрүшдә дә мәғлубијјәтә уғрајыр. Фраортун 22 иллик һөкм-
нлығы дөврүндә онун гошунунун бөјүк бир һиссәси бу јүрүшдә
һв олур.

Фраортун өлүмүндән сонра һакимијјәтә оғлу Киаксар кечир.

Киаксар (м. ө. 625—585) сәләфләриндән даһа јахшы һәрбчи
и; о, әввәлчә гошун һиссәсиндә низамланма апарыр. Асија ор-
суну ики һиссәјә—низә кәздирәнләрә вә охатанлара, атлылара
ырыр. О, лидијалыларла чарпышыр. Галисәдәк бүтүн Асијаны
һакимијјәти алтына алыр. Инкилис алими Мери Бојсун тәдги-

ры Мадјес (Алп Әр Тонга—Әфрасијаб) олмагла, сајсыз-һесабс
искит-түрк гошуну кәлир. Искитләр Мидија топрағына дах
олурлар.

Һеродотун фикринчә, Киаксарын һакимијјәти дөврүндә Миди
дөвләти ејни вахтда Искит-Туран императорлуғуна табе иди...

Киаксарын вәфатындан сонра онун јеринә оғлу Астиаг (м.
585—553) кечир.

Астиаг сәләфләриндән—һөкмдар ата вә бабаларындан фәрг
олараг даһа јаддагалан вә тарихдә өзүнәмәхсус из бурахан һадис
ләр дөврүндә јашамышдыр.

Артыг гејд едилдији кими, Һеродот өз «Тарих» китабында А
тиагын ики јухусуну верир. Бу јухулар үзәриндә кениш дајаны
Бунунла да һөкмдарын дахили аләми, гәзаву-гәдәрә инамы ачы
мыш олур.

Сонра һадисәләр бу јухулар вә онларын јозуму јөнүндә дав
вә инкишаф едир. Маглар јухуну нечә јозмушларса, һадисәләр
мин истигамәтә дә јөн алыр. Камбисин Астиагын гызындан ол
оғлу Кир бөјүјүр, үсјан галдырыр вә бир сыра Мидија сарај зад
канларыны да өз тәрәфинә чәкиб, һакимијјәти девирир, әлә алы
Һеродот бу барәдә јазыр: «Астиаг 35 иллик һөкмранлыгдан сон
һакимијјәтдән дүшдү. Онун гәддарлығы үчбатындан мидијалыл
фарслара табе олдулар. Галисин о тајында Асија үзәриндә Мидиј
нын һакимијјәти исә искитләрин ағалығыны нәзәрә алмасаг, 1
ил сүрдү. Нәтичәдә мидијалылар фарслара табе олмағына көрә ч
пешманчылыг чәкди...» (1, 130).

Мидија дөвләтинин сүгуту вә һакимијјәтин фарслара кечмәси
дә Астиагын тәдбирсизлији, көрдүјү јухуларын чашгынлығы к
тириб бу јерә чыхармышса да, әсас иши сарај задәканы Гарпаг
интигам һисси көрмүшдү. Сон анда Астиагын Гарпага дедији
сөзләр чох мә'налы вә ибрәтлидир: «Сән дүнјанын ән ахмаг вә
вичдансыз адамысан. Она көрә ахмагсан ки, падшаһлығы өз
көтүрә биләрдин, амма башгасына вердин. Она көрә вичдансызс
ки, сән мидијалылары, өз халгыны гул вә әсир етдин. Һеч олмас
падшаһлығы иранлыја дејил, башга бир мидијалыја тәслим еда
дин ки, мидијалыларын гулу олан иранлылар инди онларын ағас
олмаја иди» (1, 129).

Астиаг гәзәбли вә әзазил һөкмдарды. Онун падшаһлыг еһтир
сы да күчлү иди, һакимијјәтдән кетмәкдән горхурду. О, фанати

стинаға бәрәәт газандырыр. Бүтүн бу əзабкиliк, годарма...
ын азадлығы, иранлылара әсир вә гул олмамаг хатиринә имиш
уна көрә һәр шејә кетмәјә, һәтта фарсын белиндән кәлдијинә кө
ә өз нәвәсиндән кечмәјә һазыр иди. Бу характер «Билгамыс» дас
анынын баш бејтиндәки мә'лум мәзмундан кәлмирми?! «*Әсир ол*
аг, гул олмаг өлүмә бәнзәрликдир, елә әслиндә *өлүм демәкдир».*

Фарслар мидијалылардан, хүсусилә дөвләтин әсас тајфасы ола
аглардан һәмишә еһтијат етмиш, чәкинмишләр ки, онлара таб
лмаг мәчбуријјәтиндә галар, әсарәт алтына дүшә биләрләр. Б
ә'нада Кирдән сонра онун јеринә кечмиш оғлу Камбисин (Ки
ғлуна атасынын адыны гојмушду) фарслара мүрачиәтлә етдији б
вәсијјәт» инди дә өз гүввәсиндә галыр: «Һакимијјәтин јенидә
идијалылара кечмәсинә јол вермәјин. Амма, әкәр онлар һакими
әти һијлә илә зәбт етсәләр, онда сиз дә еләчә һијлә илә онларда
опармалысыныз. Әкәр онлар һакимијјәти күчлә алсалар, онда си
ә еләчә ону силаһ күчүнә алмалысыныз. Әкәр сиз буну едәчәкси
низсә, онда сизин зәмиләриниз мүнбит, әјалыныз вә сүрүләрини
сә мәһсулдар олачаг вә о вахт сиз әбәди азад галачагсыныз. Әкә
из онлардан һакимијјәти горуја вә һәтта буна тәшәббүс көстәрмә
әчәксинизсә, онда сизә анчаг гураглыг вә барсызлыг арзу едирәм
III, 65).

Һакимијјәт уғрунда мидијалыларла, хүсусилә магларла фар
ар арасында узун сүрән мүбаризәләр (III, 78—79) кетмишди
аглар һаким мөвге тутмаға, там һакимијјәт әлдә етмәјә дәф
әрлә чәһд көстәрмишләр (III, 65—66); јенидән мидијалылар—ма
ар фарслар үзәриндә һөкмран олмушлар (III, 73); бу уғурда б
үнлүкдә халг мүбаризәјә галхмыш (III, 75) вә с. Әксәр һаллард
сә фарслар галиб кәлмиш, һакимијјәти әлдән вермәмишләр; һә
та маглар үзәриндә чалынан гәләбәни тәнтәнәли шәкилдә «магл
ы әзишдирмә, гырма» бајрамы (III, 79) кими дә гејд етмишләр

Бунунла белә, фарслар, фарс һөкмдарлары онларын зәкасын
ғлына һәмишә мөһтач олмуш, маглар да өз јарадычылығы, дин
фәлсәфи, һүгуги, әдәби фәалијјәтилә фарс һакимијјәтинә гулл
етмәк, хидмәт көстәрмәк мәчбуријјәтиндә галмышлар. Фарсла
магларын тәкчә ағлына, зәкасына дејил, фәрасәтинә, чәсарәтин
е'тибарына да гибтә едирмишләр.

Мәшһур чоғрафијашүнас Страбон, Македонијалы Искәндәр
силаһдашы Аристобулун мә'луматына әсасланараг јазыр ки, К
рин гызыл әшјаларла (гызыл јатаг, кубкалы стол, гызыл табут

эсэд апарма! (XV, III, 8).

Араздан о тајда јашајан азәрбајчанлылар—түркләр әслинд
маглардыр, мидијалыларын нәслидир. Мидија дөвләти вахтында
фарсларла маглар—онларын хәләфләри олан түркләр арасында
һакимијјәт үстүндә тарихән кедән мүбаризә, бу күн дә давам едир
фарслар өз улу һөкмдар бабаларынын «вәсијјәти»нә садиг гала
аг, һакимијјәти әлдән вермәк истәмир, сајча ики дәфәдән дә а
дугларына бахмајараг инди белә түркләр үзәриндә һаким мөв
еләрини сахлајырлар. Тарихи һәгигәтләрин үмуми һесабы белә
ир: Иран тарихиндә фарслар чәми үч дәфә һакимијјәтдә олуб
ар. Галан бүтүн дөврләрдә Иранда түрк фактору һаким олуб. Бе
әликлә, Иран бүтөвлүкдә түркүн торпағы һесаб олунур.

Астиаг Мидија дөвләтинин ахырынчы һөкмдары олмушдур.

Бәли, Астиаг чох ағыр гәддарлыг етмишди. Лакин бу гәддар
ығын мә'нәви әсасы варды: Гарпаг һөкмдарын һансы нөгтәдән еһ
ијат етдијини јахшы билирди, бу нөгтәдән дә јапышыб хәјанә
тмишди.

Гарпаг шәхси мәнафејини дөвләтдән, халгдан үстүн тутду
өкмдардан оғлунун интигамыны алмаг үчүн Вәтәнә хәјанәт етди
өвләти сатды; нәтичәдә мидијалылар фарсларын әсарәти алтына
ушду.

Бу чүр хаинләр тарихдә һәмишә лә'нәтләниб, бу күн дә лә'-
әтләнир, сабаһ да лә'нәтләнәчәкләр.

Бунунла белә, тарихимизин Мидија дөвру мүстәгиллик уғрун-
мүбаризәләр тарихи кими унудулмур. Мидија дөвләти вә онун
фәалијјәт дөвру тарихин парлаг сәһифәләри кими хатырланыр.

3. ТОМИРИС АНАНЫН МӘКТУБЛАРЫ

Томирис гәдим Азәрбајчан торпағынын, һәләлик бизә мә'лум
ан илк гүдрәтли гадын һөкмдарыдыр. Бу мә'нада Томирисә «ана»
мәјә вә ондан «Томирис ана» дејә бәһс ачмаға мә'нәви һаггымыз
тыр.

Сөһбәти јунан тарихчиләринә истинадән ики бөлмә үзрә апараг.

1) Һеродотун—тарихин атасынын дедикләри

мин гүдрәтли һөкмдар иди ки, бундан тәхминән 10—15 ил әввәл зим шаир-философ Анакар мәктуб јазыб, еллнләрин һәјат тәр- вә адәт-ән'әнәләрини өјрәнмәк үчүн ондан көмәк истәмишди. нди исә о, Кирнн әснри нди вә шаирин өлкәсинә гаршы һүчумда сләһәтчи сифәтилә иштирак едирди. Ловға Кнр өзүнү «өлмәз», әғлубедилмәз» е'лан етмишди. Һеродот өз зәкасы вә алим сөвг- бииҹи илә һәгигәти үзә чыхармаг истәјирди. Бу мәгсәдлә о, даһа ибарлы мәнбәләрә әсасланмышды. Һеродотун «Тарих» китабы- н сонунда верилән «Әлавәләр»дә дејилир ки, Һеродот массакет- р-сакларла бағлы нки мүхтәлиф—аккад вә искит-еллин гајнаг- рына әсасланмышды, она халг арасындакы рәвајәтләр, сөһбәт- р дә көмәк етмишди. Демәли, Һеродот Кир—Томирис мүнаси- тләри вә онлар арасында баш верән мүһарнбәнин тарихи вә ке- шини мөвчуд сәнәдләр, һабелә халгдан топладығы фактлар, сөһ- т вә јаддашлар әсасында бу елми нәтичәләрә кәлмишди.

Һеродот Томирисин Кирә көндәрдији икн мәктубуну вә Кирин сәди үзәриндәки бир нитгини верир вә бунлары өн плана чәкир, ситәсиз нитг кими дырнаг арасына алыр, фикир вә мүлаһизәлә- ни дә бу әтрафда сөјләјир. Бу исә елми чәһәтдән хүсуси әһәмиј- кәсб едир. Мәктубларын вә нитгин әслиндә искит-сак, јә'ни гә- м түрк дилиндә јазылдығы вә дејилдијинә шүбһә ола билмәз. нлары Һеродотун һансы мәнбәләрдән вә һансы дилдә көтүрдүјү рәдә исә дәгиг сөз демәк чәтиндир, бунун о гәдәр әһәмијјәти дә дур. Мәтләб бу мәктубларын вә нитгин мәзмуну, руһу вә идеја сигамәтиндәдир. Мәктублар јығчам, сүжетли вә көзәл һекајә сири бағышлајыр, сағлам фикир тәблиғ едир, халглары сүлһә достлуға, меһрибан гоншулуға чағырыр.

Биринчи мәктуб-һекајә

«Мидијалыларын* һөкмдары! Өз нијјәтиндән әл чәк. Ахы, сән багчадан билмәзсән, бу көрпүләрин чәкилмәси сәнә хошбәхтлик тирәчәк, ја јох. Буну бурах, өз өлкәнә падшаһлығыны елә вә кыллыг етмә ки, биз һакимијјәтимизи сүрүрүк. Лакин, әлбәттә, бу мәсләһәтә бахмаг истәмирсән, сүлһү горумағы јох, истәди- кими һәрәкәт етмәји үстүн тутурсан. Әкәр сән массакетләрә ирасла һүчум чәкмәк нијјәтиндәсәнсә, онда чај үзәриндә көрпү ынмасы ишини дајандыр. Сакитчә көч кәл бизим өлкәмизә, ки биз чајдан үч күнлүк мәсафәјә чәкиләрик. Әкәр сән бизи өз рпагына бурахмағы даһа мүнасиб сајырсанса, онда о чүр һә- кәт елә» (1, 206).

аја кечмәк истәдији вахтда јазылыб вә гасидлә она көндәрили
Көрүндүјү кими, Томирис ағыллы бир һөкмдар, дөвләт башчыс
кими һәрәкәт едир. Өз мүдрик мәсләһәтләрилә Кири јола кәти
мәјә, гада-баланы совушдурмаға чалышыр. Бу тәклиф вә мәсл
һәтләр өзүнә күвәнән, гүдрәтинә инанан камил бир дөвләт башч
сынын фикрндир. Томирис һәр үзүнә разыдыр: достлуг, сүлһ, сак
вә меһрибан гоншулуг, әкәр бунлар мүмкүн дејилсә, ја бу јана,
да о јана гуру торпаға чәкнлиб вурушмаг. Бунун бир рәмзи мә'н
сы да вар: Томирис ана Аразын гана бојанмасыны истәмир.

Лакин нә фајда! Дүшмән азғындыр, һеч бир шәртлә разылаш
мыр, һеч бир мәсләһәтә гулаг асмыр, өз билдијини едир, «мәктуб
дакы сон чүмләдә едилән тәклифдән һијләкарчасинә истифа
едир. Бурада Крезин мәсләһәтинә дә гулаг асыр. Бу исә нәтич
е'тибарилә она чох баһа отурур. Һеродот јазыр: «Һөкмдар анч
зәиф дөјүшчүләри орада гојараг гошунун ән јахшы һиссәсини к
түрүб Араздан узаглашыр. Бу заман массакет ордусунун үчүн
һиссәси Кирин јердә галан дөјүшчүләри үзәринә һүчума кечи
онларын чәсарәтли мүгавимәтинә бахмајараг онлары гырыб т
күр. (Гәләбәдән сонра) фарсларын ордукаһда гојуб кетдији јемә
ичмәји көрән массакетләр кеф еләмәјә башлајырлар. Дојунча
јирләр, шәраб ичирләр вә јатмаг үчүн узанырлар. Елә ки, фарсл
гајыдыб кәлир, дүшмәнин бөјүк бир һиссәсини мәһв едир, гал
бөјүк бир һиссәсини дә әсир алырлар. Әсирләрин ичәрисиндә ма
сакетләрин башчысы һөкмдар Томирисин Сүпәркәпис адлы оға
да варды» (1, 211).

Томирис ананын дәрди бир иди, ики олур; Вәтән дәрди, оғул д
ди! Амма јенә дә өзүнү сындырмыр. Белә јенилмәз гәһрәманлар
өлдүрмәк, мәһв етмәк, оғлуну әлиндән алмаг олар, анчаг әјм
сындырмаг, гырымындан дөндәрмәк олмазды...

Томирис Кирә икинчи мәктубу көндәрир.

Икинчи мәктуб-һекајә

«Ганичән Кир! Бу гәләбәнлә гүррәләнмә! Сән силаһ күчү и
дөјүшдә мәрди-мәрданә јох, мәкрлә, үзүм тәнәјинин сизин дә
лынызы әлиниздән алан бары илә чахыр башыныза вурдуғу зама
нечә ки, сиз, фарслар да (кефләнәрәк) ләјагәтсиз нитгләр ахын
на гошулурсунуз—бах, бу чүр зәһәрлә мәним оғлуму да мәғлуб
дин. Инди мәним хејирхаһ мәсләһәтимә гулаг ас. Мәним оғлу
вер вә сағ-саламат мәним торпағымдан чых кет, онсуз да массак
ордусунун үчдә бирини һәјасызлыгла мәһв етдин. Әкәр сән бе

әвсиједи будур ки: «Мәним оғлуму вер вә сағ-саламат мәним тор
ағымдан чых кет».

Лакин кимә дејирсән! Кир бу «хејирхаһ мәсләһәтә» дә мәһә
әјмур. Томирисин оғлу әсирликдән хилас олса да анасынын үзүн
ыха билмир, өзүнү өлдүрүр.

Нәтичә Кир үчүн чох ағыр олур. Дәһшәтли дөјүш башланыр в
зун мүддәт давам едир. Һеродот јазырды: «Мән белә һесаб ед
әм ки, бу вурушма барбарлар арасындакы бүтүн дөјүшләрин ә
дәһшәтлиси олмушду» (1, 214).

Томирис илк мәктубунда тәклиф етмишди ки, «Кир, Араздан ј
ән кери чәкилим сән кәл, ја да сән кери чәкил мән кәлим, мәрд
әрданә гуру торпагда вурушаг», Аразы гана чалхамајаг. Бу тә
ифә дә Кир хәјанәт етмишди. Ортада бол јемәк-ичмәк гојуб к
и чәкилмишди ки, массакет гошунлары јемәјә-ичмәјә гуршанды
ы вә кефләниб ағлыны итирдији анда һүчум чәкиб гәләбә газансы
Хәјанәт баш тутмушду, амма јеримәмишди. О өз чәзасыны алмал
ди...

Мүһарибә Томирис ордусунун там гәләбәси илә нәтичәләнмишд
һөкмдар јерә сәрилмиш инсан чәсәдләринин ичиндән Кирин өлүс
ү тапмағы вә онун башыны кәсиб инсан ганы илә долдурулму
ахыр тулуғуна салмағы әмр етмишди. Онун өлүсүнә истеһза ил
демишди: «Мән сағ галсам да јенә сән мәни мәһв етдин вә м
әнә вурушмада гәләбә чалдым, чүнки мәним оғлуму һијләкәрчәсин
утдун. Бу сәбәбә инди мән, нечә ки, сәни һәдәләмишдим, сә
анла, бах беләчә, дојдурурам» (1, 124).

Һөкмдар Томирисин һәр чәһәтдән мә'нәви һаггы варды ки, К
ин өлүсүнү тәһгир етсин, онун башыны кәсдириб ган тулуғун
тдырсын вә сон сөзүнү десин.

Томирисин нитгиндәки ики фикрә диггәт едәк:

1) «Мән сәнә вурушмада гәләбә чалдым», јә'ни мән бу гәләбән
әрдликлә, ачыг дөјүшдә газандым;

2) «Сән исә мәним оғлуму һијләкәрчәсинә тутдун», јә'ни һијл
ә әл атдын, намәрдлик етдин, тәлә гурдун.

Томириси гәзәбләндирән дә бу «һијләкәрлик», бу намәрдли
лмушду. Чүнки һијлә, мәкр ишләтмәк, тәлә гурмаг, фәнд-фәсад
л атмаг Томрисин тә'лим-тәрбијәсинә, онун мәнсуб олдуғу вә баш
ылыг етдији халга јад иди. Одур ки, ону һеч чүр бағышлаја би
ир, өлүсүндән дә әл чәкмир...

Бу мәктуб-һекајәләрдән сонра Һеродот јазыр: «Мәнә белә к
ир ки, Кирин өлүму һаггындакы чохлу һекајәләрдән бу даһа мо

Араз чајы үзәриндә кедән өлүм-дирим мүһарибәсиндә һадисәләрин кедиши вә нәтичә тарихин атасынын да үрәјиндән иди. Чүнки о, әдаләтин тәрәфдары олмушдур. Һәмин һадисәдән о гәдәр дә чох вахт кечмәмишди. Һадисә јаддашларда галырды вә тарихчи, мәнбәји кәлдикчә «белә нәгл едирләр», «мән өјрәндим ки»—дејә халг арасындакы сөһбәтләрә, јаддашлара да мүрачиәт етмишди.

Һеродотун һадисәләрә објектив јанашмасы вә гијмәт вермәсинә халгын өзүндән өјрәндији, ел арасында мөвчуд олан рәвајәтләр, һекајәләр, сөһбәтләр дә көмәк етмишди. Тарихчинин Томирисә мүнасибәти, бир һөкмдар кими онун ағыллы вә әдаләтли һәрәкәтләринә олан рәғбәти ачыг-ашкардыр. Бу өзүнү хүсусилә һадисәләрин тәсвириндә көстәрир. Белә һалларда Һеродот тарихчидән даһа чох јазычы кими гәләм чалыр.

2) Страбонун тәсдиги

Страбонун тәсәввүрүндә массакет вә сак ејни анлајыш, ејни халгдыр. О, массакетләрин вә ја сакларын Кирә гаршы мүһарибәдә гәләбәсинә даир Һеродот вә башга тарихчиләрин фикирләрини әхз едир. Бунунла белә, саклара гаршы Кирин тәлә гурмасы һадисәси Страбонда өзүнәмәхсус шәкилдә верилир; «Кир сакларын үзәринә јүрүш едир, лакин мәғлуб олараг, дөјүшдән гачыр. Сонра, дајандыгы дүшәркә јериндә мүмкүн олан чохлу азугә вә хүсусилә шәраб гојур. Кир гошунуна бир гәдәр истираһәт верир вә сонра арабалары тамам сурсатла долдуруб ахшама јахын өзүнү елә көстәрир ки, куја гачыб кедир. Кери чәкиләркән она нә гәдәр лазымдыр, Кир орада дајаныр. Бу арада саклар кәлир вә гошунун тәрк етдији јејинти илә долу дүшәркәни тутуб дојунча јејиб-ичирләр. Кир гајыданда сакларын сәрхошлугдан ағылларыны итирдијини көрүр. Онлардан бири өлүмчүл јухуда вурулур, дикәри исә силаһсыз атылыб-дүшдүјү вахт, дүшмән гылынчы илә һалдан дүшүб шәраб пәриси кими јерә сәрилир вә демәк олар, һамысы мәһв олур» (XI—VIII, 5).

Кирин бу фәнди, тәлә гурмасы мүһарибә ганунларына зидди иди. Буна көрә дә дилләрдә, ајры-ајры тарихчи, чоғраф, јазычы вә башгаларынын әсәрләриндә чох һалланыб. Нәтичәдә һијлә јох, јенә дә мәрдлик гәләбә чалыр. Страбон «Чохларынын тез-тез хатырладыгы кими, массакетләр Кир әлејһинә мүһарибәдә өз мәрдликләрини субут етмишләр, биз дә бу барәдә мә'луматы дејирләр

дијәдәк бизим алимләр бу «сәһифәләри» думана бүрүмүш, ону үзәринә көлкә салмышлар. Һәм тарих, һәм дә әдәбијјат тарихи китабларында һәр вәчһлә бу һәгигәтләр үзәринә пәрдә чәкилмишдир. Тарихчиләримиз «Азәрбајчан тарихи» китабларында Томирислә бағлы һадисәләрин үстүнү дә вурмамышлар, демәли ону тамам инкар етмишләр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (1. 8—18) китабында Мидија дөвләти, Томирис һакимијјәти вә онунла бағлы әһвалатлар әфсанә кими тәгдим олунмуш, һәр ики нәшрдә Һеродотун Азәрбајчан barәsind јаздығы сәһифәләрә вә әдәби-бәдии әсәрләрә нағыл, әсли олмајан һекајәтләр вә уйдурма кими гијмәт верилмишдир. Демәли, бунлар һеч нәдир, тарих дејилдир. Томирислә бағлы әһвалатлар исә тамам унудулмушдур.

Дәлилсиз-сүбутсуз Һеродоту «тәкзиб» етмәјә сә'ј көстәрмәк онун чидди тәдгигатыны әфсанә сајмаг чәһди мәһз Азәрбајчан тарихи, хүсусилә мә'нәви фикир тарихи үзәринә көлкә салмаг нијјәтиндән ирәли кәлирди. Бунун әсас сәбәбини репрессија дөврүнүн ағыр тәләбләри вә јухарыдан диктә едилән «түрк халгларынын тарихини сахталашдырмаг» мејли илә изаһ етсәк дә, бунун дахили сәбәбләри дә варды.

Бурада тарихчиләримизин һәлә дә сусдуғу, инкар етдији вә ј көрүб дуја билмәдији мә'лум һәгигәтин шаир дујумуну јада салмаг јеринә дүшәрди. С. Вурғун «Јандырылан китаблар» ше'риндә өзүнү 40-чы илләрин Иран гәсбкарларына тутараг тарихә нәзәр салмыш, һәмин һадисәни белә хатырламышды:

Бир варагла тарихләри, утан мәним гаршымда,
Анам Томрис кәсмәдими Кејхосровун башыны?
Короғлунун, Сәттарханын чәләнки вар башымда.
Нәсилләрим гојмајачаг даш үстүндә дашыны,
Анам Томрис кәсмәдими Кејхосровун башыны?

Бу фикир дә репрессијанын ағыр илләриндә сөјләнмишди. Нә үчүн С. Вурғун Томирисә «ана» дејә мүрачиәт етмишди? Ону «анам Томирис» адландырмышды? Чүнки о, Азәрбајчан милли дөвләтинин баниләриндән иди, халгымызын илк гадын һөкмдары иди. Вурғунун она «анам Томирис» демәјә мә'нәви һаггы варды...

Томирисин мәктублары тәкчә Кирә төвсијә вә ону сүлһә дә'вәт етмәк дејил, бәшәријјәтин тарихән һәмишә сүлһә вә әмин-аманлыға

ылара гаршы мүбаризәси тарихдә бир гызыл хәтт кими кечир
500 илдир ки, бу мәктублар вә нитг үмумиликдә түркдилли әдә
иjjатларын, хүсусилә Азәрбаjчан әдәбиjjатынын түкәнмәз илһам
әнбәjи, мүхтәлиф жанрларда jаранмыш әсәрләрин мөвзусу олуб
әсилләр бу руһда тәрбиjә алыб. Нүшабә, Мәһинбану, Ширин
абәк, Нәсими... бу көкдән кәлән тәрбиjәнин jетирмәләри, бу мә'нә
и телин гырылмаз һәлгәләридир.

4. «ИССЫК» МӘДӘНИJJӘТИ

Мәним Вәтәним—мүгәддәс евим бүтөвлүкдә түрк дүнjасыдыр
арада түрк нәфәси вар, түрк руһу вар, ора Вәтән торпағыдыр—
зәрбаjчан онун тән ортасында. Бу дүнjанын, бу торпағын һәр
һансы бир кушәсиндә ашкар едилән, үзә чыхан бир тарихи тапын
ыда: дәфинәдә, китабәдә, jазыда мәним паjым вар...

Алма-Атанын 60 километрлиjиндәки Иссык шәһәриндән кәнч
силзадәнин гәбри ашкар едилмишдир. Курган-гәбирдән чыхан
әнкин дәфинә түрк халгларынын миладдан өнчә сон миниллик
әки маддн-мәдәниjjәт тарихи, инчәсәнәти, jазысы вә дилинә аид
вәзсиз тапынтыдыр. Бу зәнкин дәфинә илә бағлы һәләлик ики
стигамәтдә сөз деjәк, фикир сөjләjәк.

1) «Гызыл кеjимли» һөкмдар

Улу бабаларымызын мәскән салдығы Күррејн-әрзин орта гур
нағы—ана торпаг jералты вә jерүстү сәрвәтләринин зәнкинлиjи
лә дүнjанын нәзәрини һәмишә өзүнә чәлб едиб. Ана торпаг өз
оjнунда әвәзсиз хәзинәләр кизләдиб, саһибләринин кечмишинә
әһрәманлығына, күзәраны вә jашаjыш тәрзинә, мәдәниjjәти вә
инчәсәнәтинә, зәриф әл ишләринә даир елә сөз деjиб, елә һәгигәт
әри ашкар едиб ки, бунун дәjәри һәр һансы бир гызыл хәзинә
индән гат-гат артыгдыр. «Иссык» тапынтысы әсасән гызыл—зинә
шеjләри топлусудур. Лакин онун сөjләдиjи, тәсдиг етдиjи тарихи
әгигәт гызылдан даһа күчлү, даһа гиjмәтлидир. Чүнки бу гызыл
инәт шеjләри jүксәк сәнәткарлыгла, бәдии зөвглә ишләнмиш, гә
ним тарихи вә күчлү ән'әнәси олан әвәзсиз зәриф сәнәт нүмунә
әри, әл инчиләридир вә халгымызын мадди-мәдәниjjәт тарихи
чүн мүстәсна әһәмиjjәт кәсб едир.

н едирләр: «Иссык курганындан ашкар едилән «гызыл кејимли» амын баш өртүјүндәкн үчмәртәбәли композисија сәчијјәви нүнә кими дигтәти чәлб едир. Хошбәхтликдән тамамилә тохунулә галмыш бу комплекс илк дәфә олараг гәдим көчәриләрин һамијјәтинин рәмзи олан тахт-тачы мүәјјән етмәјә имкан вермиш. «Иссык» курганы јеканә белә абидәдир. Иссык һакими бајрам ја тәнтәнәли кејимдә басдырылмышдыр. Онун әјниндә зәриф әк көјнәји, гыса камзолу (голсуз гыса киши палтары), гырмызы шадан дар шалвары вә ајағында дабансыз узунбоғаз чәкмәси убмуш. Камзолун үстүндән әфсанәви марал вә сығын башы шәкндә металдан төкмә үсулу илә дүзәлдилмиш ағыр јығма кәмәр гланыб. Һөкмдарын башына уча конусвары үчағызлы галпаглаг гојулуб. Персеполда пәләнкәбәнзәр мәшһур саклар (там нада шишучлу папагларда) пилләкәнин релјефиндә мәһз белә лаг папагларда тәсвир едилмишдир. Бојнунда учлары пәләнк шы шәклиндә олан үчдәфәјә һөрүлмүш борувари бојунбағы вар. ғ элинин бармагларында ики—бири күзкү кими парлаг галханры формада, дикәри башында радиус истигамәтиндә чәләнк шәкндә инсанын профилдән тәсвири һәкк олунмуш гашлы үзүк вар. Сол чијни тәрәфиндә учу гызыл вә үзәринә гызыл лент сарынш рәмзи әса гојулуб. Сағында агачдан чијин гајышында гыны рмызы рәнкә бојанмыш гылынч—атлы дөјүш силаһы, солда ында сығын вә ат шәкилли дәмир хәнчәр гојулмушдур. Онун стәји гызыл тәбәгәјә чәкилмиш икибашлы грифон шәклиндә, тии исә гызыл өртүјү илә мүхтәлиф вәһшиләрин тәсвирләри бәзәмиш формада верилмишдир. Һәмин силаһ новләри Иссык курынын мәһз сак дөврүнә, јә'ни м. ө. V—IV вә ја IV—III јүзилкләрә аид олдуғу фикрини сөјләмәјә имкан верир» (68. 25—26).

Миладдан өнчәки сон минилликин орталарына аид олан бу ганда бүтөв бир тарихи дөвр, дөврүн јүксәк мәдәнијјәти әсрләр у торпағын алтында јатыб галыб. Бугүнкү мәдәнијјәтин өзү бемүәјјән мә'нада бунунла сәсләшир.

Елә, хәлги—милли кејим вә бу ән'әнәнин давамы вә инкишаны нәзәрдән кечирәк. Кәз өнүнә бөјүк франсыз әдиби Александр манын азәрбајчанлы сурәтини—онун харичи көркәми, гәдди-гати вә шух кејиминин тәсвирини кәтирәк вә бунлары мүгајисәли килдә нәзәрдән кечирәк. А. Дума XIX әсрдә Азәрбајчан бәјләи вә хүсусилә Хасајхан Усмијеви белә тәгдим едир: «Отуз беш лы Хасај хан гәдд-гамәтли иди. Алышыб-јанан көзләриндә нә-

миш зәриф бир хәнчәр асылмышды. Әјниндәки шалвар Иран
машындан тикилмишди. Дағлылар арасында дәбдә олан гума
шалвары диздән ашағы сыхмышды. Франсызча парислиләрдән һ
дә пис данышмајан Хасај хан ләјагәтли адам иди. Мән онун мәд
ниjјәтинә, ағлына, франсызча тәмиз данышмағына һејран галмы
дым». (11. 45).

Бу тәсвирдә «гызыл кејимли» сәркәрдәнин тәкчә һөкмдарл
тачы чатышмыр, онун јериндә «гывырчаг гузу дәрисиндән тики
миш көзәл папаг»дыр. Демәк олар ки, галан һәр шеј—сәлигә-са
ман, јығчамлыг, шухлуг, зөвг, гызыл кәмәр вә зәриф гызыл-күму
ишләмәләр—бир сөзлә, ики мин илдән артыг инкишаф јолу кеч
кәлмиш хәлги-милли әсилзадә кејими адәт-ән'әнәси ејнидир. Е
лап бу јахынларадәк бизим әсилзадәләримиз белә кејинмирдилә
ми?! Хошбәхтликдән «Гызыл кејим» јерин—анамыз торпағын д
рин гатларында бир нүмунә, шаһид кими мүһафизә олунуб галы
бу кејим ән'әнәси јерин үстүндә бу вә ја башга чүз'и дәјишикли
илә давам едиб кәлибдир. Көк бир, зөвг бир, ән'әнә бирдир.

«Гызыл кејимли» һөкмдарын һәм баш өртүјү—тачында, һәм
кәмәриндә «һејван тәсвири үслубу» әсасдыр. Бу елми әдәбијјат
«скит һејванларынын тәсвири үслубу» кими мәшһурдур. «Гыз
кејим»дәки бә'зи нишан—тәсвирләрә ајры-ајрылыгда диггәт етм
олар. *(Шәкил 8, 9, 9а, 10)*.

Тәдгигатчылар «Иссык» тапынтысынын үмумиликдә Шуме
түрк дүнјасына аидлијини вә һәмин мәдәнијјәтин давамы олдун
ну күман едир вә бунлары бир-биринә бағлајан телләр тапырла
«Баш кејиминә S сурәтиндә инчәликлә бәркидилмиш пәләнкләр
«дишләрини гычартдығы» көвдәси асланбәндли (баш өртүјүн
бәндләри олан) сығын балалары вә атларын (хәнчәр бәндлә
олан) чәкишмәси вәзијјәти тәсвир олунур. Һејванларын бу ч
орижинал тәсвири, күман ки, гәдим Месопотамија шәрһи, јә'
силиндрик мөһүрләрдә һәкк едилмиш ширин гәһрәман вә ја Тан
илә дөјүшмәси сәһнәси илә бағлыдыр» (68. 26).

«Иссык» тапынтысы ејни заманда Чиндән вә Монголустанд
Гара дәнизәдәк Күррејн-әрзин орта гуршағында сакин олан тү
халгларынын мадди-мәдәнијјәтини бирләшдирән надир сәнәт н
мунәләри кими гијмәтләндирилир. «Мәркәзи Газахыстанда тапы
мыш үзәриндә дөрд пантерин кери отурдулмуш патрон дара
илә өртүлү гәлибинин тәсвири мараглыдыр. Бунлар үслубча Ч
вә Монголустандан тутмуш Гара дәниз әтрафы әразиләриндән т

еродот јазырды: «Искит халгларындан башга, Даранын јүрүш е
ји бүтүн Јевкос Понту (Гара дәниз) өлкәләриндә сакин олан
јфалар чох авамдыр... Бизә мә'лум бүтүн халглар ичәрисинд
чаг искитләр тәк бирчә, амма бәшәр һәјаты үчүн ән вачиб олан
нчәсәнәтә маликдир» (IV, 46). «Искитләр инадла јад адәт-ән'әнә
әрдән гачыр, бир дә онлар тәкчә башга халглардан дејил, хүсу
лә еллинләрдән чәкинирләр. Буну Анакарын вә сонра Скили
лелләри ајдын көстәрди» (IV, 76).

Дејилән фикирләр бу ики мүһүм нөгтәдә бирләшир: 1) Јевко
онту, јә'ни Гара дәниздән бу тәрәфә «искитләрин бәшәр һәјат
үн ән вачиб олан инчәсәнәтә малик јеканә халг» олдуғу, 2) ис
ит-сак мәдәнијјәтинин—инчәсәнәти вә адәт-ән'әнәләринин мүһафи
әкарлыгы вә мүстәгиллији.

Беләликлә, Һеродот искит-сак, јә'ни түрк мәдәнијјәти, адәт
н'әнәләри вә инчәсәнәтинин мүһафизәкарлығындан данышырды
. Ј. Марр да Чин мәнбәләринә әсасланараг, тәхминән ејни вахт
арда чинлиләрин дедији искит-түрк дилинин «тәбии мүһафизәкар
ығы» вә «өз мүстәгиллијини мүһафизә бачарығындан» хәбәр ве
ирди (87. 134). Бүтүн бунлар түрк халгларынын һәлә о вахтлара
әк јүз вә мин илләр боју формалашан, сабитләшән хәлги-милл
ејфијјәтләри, өзүнәмәхсус мә'нәви аләми иди ки, м. ө. V—I әср
әрдә гәдим дүнјанын Һеродот, Страбон вә башга алимләрин
зәрини өзүнә чәлб етмишди. Гәдим Чин мәнбәләри дә онлары
у үстүнлүјү үзәриндән сүкутла кечә билмәмишди. Хүсусилә «Ис
ык» тапынтысы тарихин атасынын фикринин, һабелә Чин мәнбә
әринин дедијинин тәсдиги олмагла, бу халгын (вә ја халгларын
з хәлги-милли кејфијјәтләри илә сечилдијини, өјүндүјүнү дә сүбу
дир.

«Киминин әввәли, киминин ахыры»—демишләр.

Гәдим бир вахтда белә «Гызыл кејим»ин тәмсил етдији мадди
әдәнијјәти јарадан ирг, сој көкү бәшәријјәтин архасында јох
нүндә кетмәлидир вә кедәчәкдир!

Түрк өз гылынчы илә бәшәријјәтин сивилизасијасы вә зәкасы
а јол ачмышдыр, гылынч онун әлиндә оланда бәшәријјәтә Билга
ысы, Алп Әр Тонганы, Томириси, Аттиланы, Бабәки, Шаһ Исмајы
әтаини вермишди. Гылынч онун әлиндән дүшәндә исә Зәрдүшт
Дәдә Горгуду, Маһмуд Кашғарлыны, Низамини, Нәсимини, Фүзу
ини јетирмишди...

Тарих бу һәгигәти тәсдиг едир...

Кошбәхтликдән курганда нүмунә олараг, јазы-епитафија да, ону ифадә етдији көзәл мәзмун да вар.

Газах алими А. С. Аманжолов курганда ашкара чыхан јазын белә тәгдим едир: «Кәсмә тирдән тикилән курганын ичиндә дәф олунмуш әсилзадә дөјүшчүнүн тахта гәбри тапылмышдыр. Һәми кәсмә тирләрин ичиндә отуза јахын габ-гачаг вә руна охшар јазы ы анлашылмајан күмүш чам варды... Бүтүн әламәтләринә көр у гәбир, тәхминән м. ә. V—IV әсрләрә аиддир» (49. 65).

Тәдричән бу јазы охунду, анлашылды, һансы дилдә олдуғу в мәзмуну ашкар олду: «Һаггында данышылан һәмин јазынын оху ушу белә бир фикир јүрүтмәјә әсас верир ки, түрк рунлары м. биринчи миниллијин орталарында Мавареjннәһрин әлифба јазыс лә сых әлагәдар олмуш, илк чағларда кифајәт гәдәр мүхтәлифли ә малик имиш. Алма-Ата јахынлығында сак гәбриндән тапыла рунабәнзәр јазы, нәтичә е'тибарилә, Једдису көчәриләринин ил данышдыглары гәдим түрк дилидир» (49. 66).

Кургандакы күмүш чам үзәринә һәкк олунмуш јазы беләдир *Шәкил 11)*.

Мәтни сағдан сола охудугда бу мәзмуну верир:

1. «(А)ға с(а)на очук.

2. Б (е)з чөк букун ичрә аз(у)к...»

Фикир мүасир дилимиздә белә сәсләнир:

1. Аға (бөјүк гардаш, һөкмдар)! Сәнә бу отаг (гәбр, мәскән) ән раһат јат!

2. Јад (дүшмән!) сән диз чөк! Һөкмдар һәлак олса да, халгы зугәси (чөрәјн) олачаг.

Мәтн түрк характеринә, мә'нәви аләминә там ујғун никбинли уһунда, гүрур һиссилә јазылыб.

«Иссык» јазысы нәср дили нүмунәсидир. Өз јығчамлығы ил иггәти чәлб едир. Икичә чүмләдә һәр шеј ајдын олур. Бу дил әхминән 2500—3000 ил бундан әввәл данышдығымыз үмумтүр или вә онун јазыда ифадәсидир.

Алп Әр Тонганын өлүмүнә дејилмиш ағылардан башлајара әхминән 2500 илдән артыг бир ипкишаф јолу кечиб кәлмиш Азәр ајчан поезијасы, нәсри дил-үслубча, мәзмунча һәмишә өз јығчам ығы илә фәргләнмишдир. Ағыларын дили, үслубу илә «Иссык итабәсинин дили вә үслубунда бир доғмалыг мүшаһидә олунур унларын бири ше'р дили, үслубу, дикәри исә нәср дили, үслуб ими бир-биринлә сәсләшир. Дилин руһу (фикрин ифадә тәрзи

әлифбасыдыр, мин илдә бир гәдәр тәкмилләшмишдир. «Иссык» абәси тәсдиг етди ки, бу јазы V—IV әсрләрдә нәинки мөвчуд , онунла епитафијалар јазылырды. Бу гәбир дашларына вә ја әт шејләринә јазылан епитафијалар исә елә һәмин әсрләрин на-ијјәти дејилди, јазы мәдәнијјәтинин чох гәдим тарихи олмалы ки, бу сәвијјә алынсын.

Беләликлә, бүтөвлүкдә «Иссык» тапынтысы оиа гәдәрки бөјүк зәнкин мәдәнијјәтин м. ө. сон минилликдә давамы иди. «Билга-с» дастаны, Алп Әрнн өлүмүнә ағылар, «Авеста»нын әдәби гат-ы бөјүк вә зәнкнн әдәбијјатын *бу сәвијјәдә* башга сәнәт саһә-и јазы-һәккетмә вә јазы мәдәнијјәтн, һабелә ме'марлыг, инчә-әт, мусиги вә башга саһәләри олмалы нди вә варды. Инди дүн-ын диггәтинн өзүнә чәлб едән Орта Асија ме'марлыг инчиләри, рбајчанда Мөминә хатын мәгбәрәси бу мәдәннјјәтин ән'әнәви амы, инкишафы вә букүнкү нишанәләридир.

Беләликлә, үмумиликдә «Иссык» тапынтысы тәсдиг едир ки, ә м. ө. V—IV јүзилликләрдән түркләр там формалашмыш, ин-шаф етмиш бир халг иди:

1) Онун јүксәк сәнәти, е'чазкар әл иши варды;
2) Онун мүстәгил дили, һабелә әдәби-јазы дили варды;
3) Онун өз милли әлифбасы варды;
4) Онун јазы, һәтта һәккетмә мәдәнијјәти варды.

Бүтүн бу јүксәк тарихи наилијјәтә, хәлги-милли кејфијјәтләрә дән-бирә кәлиб чатмаг мүмкүн дејилди. Бунун үчүн чох узун дәт—мин илләр кәрәк иди...

Бу чохсаһәли үмуми мәдәнијјәт вә әдәбијјат јени—милади та-дәки түрк мәдәннјјәти вә әдәбијјатынын зәнкин гајнагларыдыр.

5. АТРОПАТ ВӘ АТРОПАТЕНА ДӨВЛӘТИ

Атропат вә Атропатена дөвләти һаггында мә'луматы Страбон, иан вә даһа сонраки дөвр тарихчиләри верир. Лакин бу өлкә вә ләт һаггында сөзә Һеродотун «Тарих» китабына әсасән тәртиб нмуш «Гәднм дүнјанын хәритәси»ндән Атропатенаја, Азәрбај-а аид һиссәни ајырыб фотосуну вермәклә башлајырыг (*Шәкил*

Хәритәдә, тәхминән «Сакасен»//«Сакасена» адландырылан //Күр чајы вә дүзәнлијинин, Аразын өз гојнуна алдығы әрази

бурада елә бир чидди фәрг көрүнмүр. Хәритәдә Азәрбајчанын
һа гәдим сакинләриндән олан *каспиләр, албанлар, матиенләр,*
дусиләр, амардлар вә *келләрин* дә адлары јазылыб. Һеродотда
нә-дөнә бу торпағын сакинләри кими массакет-сак тајфалары
тырланса да сакларын өзләринин адыны вердији *«Сакасен//Са*
сена» чај вә дүзәнлик адлары јохдур. Көрүнүр, Һеродота әса
Гәдим дүнјанын хәритәсини чәкән алман алимләри, доғру олар
Сакасен//Сакасена чај вә дүзәнлик адларыны Страбон вә ди
мәнбәләрдән истифадә едәрәк, бу мә'луматлар әсасында бир гә
тәкмилләшдирмишләр.

Һәмин мә'луматлар бунлардыр:

1) «Саклар киммериләр вә трерләр кими јүрүш етмишләр.
рүшләрин бири даһа узаг, дикәри исә јахын мәсафәјә олмуш
Онлар Каппадокијалыларын өлкәсинәдәк јеридиләр, хүсусән
гәдәр ки, о адамлар инди понтларын ады илә адланан «Јевксин
низинәдәк* јашајырлар» (XI—VIII, 4). О вахт искит-сак тајфа
ры Јевкос понтуна, јә'ни Гара дәнизәдәк кедиб чыхмышлар. Бе
ликлә, һәм Һеродотун јаздығына, һәм дә Страбонун тәсдигинә
рә, һәлә м. ө. IX—VII әсрләрдә гәдим искит-түрк тајфаларын
күчлү далғасы олан саклар гәдим Азәрбајчанын сакинләри и
ләр. Хәритәдә өз әксини тапан Сакасен//Сакасена јер адлары
бу сакинлијин тарихи нишанәсидир. Демәк, һазырки «Шәки» шәһ
маһал, гала вә кәнд адларынын (мүг. ет: *Саки//Шаки//Шәки*)
гәдим сак тајфаларынын тарихи нишанәси олдуғу фикринин ел
әсасы вардыр. Һабелә Гарабағын гәдим ады кими, инди белә мү
һисәјә чәкилән Арсак//Әрсак адынын әсл түрк сөзү (бирләшмә
ар//әр—сак вә ја сак—ар//әр олдуғу елми әсаса сөјкәнир, буна
рә һеч бир мүбаһисә доғура билмәз, мә'насы *әр сакларын* вә
сак әрләрин торпағы, мәканы демәкдир. Елә Сакасен//Сакас
дүзәнлик адларынын өзүндә дә тарихи һәгигәт кизләниб гал
Бу адларын гурулушу, ачылышы вә мә'насы да аз сөз демир.
сакасан, сака торпағысан—түрк шүуру, түрк анламыдыр. Һәм
нин һазырда Крымда Симферопол—Јевпаторија јолунун үстү
јерләшән «Саки» шәһәринин ады һәмин гәдим сак тајфаларын
галма тарихи јадикардыр ки, бир даһа Страбонун вердији мә'лу
тын дәгиглијини тәсдиг едир...

2) Страбон өз мәһсулдарлығы, аратлығы, бечәрилмәси вә б
бағатлығы бахымындан Атропатена—Азәрбајчан торпаглары
Ермәнистаны белә фәргләндирмишди: «Ермәнистанын өзүндә, ү

ән, Араз дүзәнлији, Албанија һүдудларынадәк ахыб Каспи дә-
инә төкүлән Араз чајы вадиси исә әксинә, сон дәрәчә бәрәкәт-
дир. Бу дүзәнлијин ардынча Сакасена кәлир, о да Албанија вә
 чајына сөјкәнир; даһа сонра Гогарен вилајәти кәлир. Бүтүн-
лә бу өлкә јабаны мејвәләрлә вә инсан әли илә бечәрилән мејвә
ачлары, һәмишәјашыл биткиләрлә зәнкиндир. Бурада зејтун
ачлары да битир» (XI—XIV, 4). Мәһз Һеродотун «Тарих» кита-
на «Гәдим дүнјанын хәритәси»ни чәкиб әлавә едән алимләрин
асен//Сакасена чај вә дүзәнлик адларыны вермәләри дә тарихи
и әсас үзрәдир.

Франсыз алими Е. Реклү јазыр ки: «Зәрдүшт дининин әсас оча-
 һәмишә «бөјүк каһинин өлкәси»—Атропатена олмушдур. Бу
ә баш руһанинин, башга чохлу каһинләрин әһатәсиндә олдуғу
ејни еһтирамла Иран һөкмдарларынын да фајдаландығы ига-
каһ иди» (114, 414). Сонракы дөврүн мә'луматларына көрә «Ат-
атенада мә'бәд тәсәррүфаты инкишаф етмишди. Ән мәһсулдар
паглар зәрдүштчү каһинләрә—маглара мәхсус иди».

Атропатена дөвләти вә онун сәрһәдди тарихи мәнбәләрдә аша-
ғакы шәкилдә тәсвир олунур.

Страбон јазыр: «Мидија ики һиссәјә ајрылыр. Бир һиссәси әсас
һәри Акбатан//Екбатан олан бөјүк Мидијадыр... Икинчи һиссә-
Атропат Мидијасыдыр. О өз адыны, Бөјүк Мидијанын бир һиссә-
олан бу өлкәни македонијалылардан асылы олмаға имкан вер-
ән, һәм дә онларын һакимијјәти алтына дүшән Атропат адлы
кәрдәнин адындан көтүрүб» (XI—XIII, 1). «Онларын јај мәркәзи
әнликдә јерләшән Газака шәһәри, гышда исә мөһкәм Вера га-
ыдыр». «Бу өлкәнин бүтүн әјаләтләри мәһсулдардыр, амма ши-
-дағлыг һиссәси гуру вә сојугдур. Бурада кадусиләр, амардлар,
ирләр, киртиләр вә башга дағлы тајфалар јашајыр» (XI—XIII,
 Бу тајфалар исә әсасән гәдим искит-түрк тајфалары иди. «Ка-
иләр арианлара бир гәдәр пијада гошун верирләр, онлар ә'ла
а атандыр, дағлыг јердә атла вурушурлар» (XI—XIII, 5), «Ер-
истанда һәм дә бөјүк көлләр вар. Бири Мантиана адланыр ки,
үмәси «Көјчә» демәкдир. Дејилдијинә көрә дузлу Меотид кө-
дән сонра ән бөјүјүдүр. О Атропатенајадәк узаныр» (XI—XI,8).
Демәли, Страбонун шәһидлијинә көрә, Атропатена дөвләтинин
б сәрһәдләри бир учдан индики Көјчә (Севан) көлүнүн шәрг
илләри бојунча башланырды. Көјчә көлүндән бу јана олан тор-
лар Көјчә маһалы адланыр. Јәгин Страбонун вахтында (вә он-

патена дөвләтинә аид иди, бизим әҹдадларымызын, түркләр бабаларымызын мәскәни, ана јурду иди...

Страбонун дедији икибашлы—һәм *«өлкәни македонијалылардан асылы олмаға имкан вермәјән, һәм дә онларын һакимијјәти алтына дүшән Атропат»* фикри дүшүндүрүр. Страбонда бунун изаһы верилмир. Флави Аррианын «Искәндәрин һәрби јүрүшләри» китабында исә фикир ачылыр. Белә ки, тарихчи әввәлҹә, Атропатын Искәндәрә гаршы дурдуғуну, өлкәнин мүстәгиллијини мүдафиә мәгсәдилә онунла мүбаризә апардығыны јазыр: «Искит тајфаларындан олуб Асијада јашајан саклар да, Даранын билаваситә мүттәфиги кими Искәндәрә гаршы дурмушду. Мидијалылара Атропат команданлыг едирди, кадусиләр, албанлар вә сакасенләр дә мидијалыларын тәрәфиндә иди» (107. III, 8) вә с. Сонра, VII китабда (бөлмәдә) бунун әксинә олараг, Дараја гаршы дуруб Искәндәрлә достлуг вә гоһумлуг әлагәләри јаратдығыны јазыр: «Мидија сатрапы Атропат она јүзләрчә гадын кәтирди. Онун дедијинә көрә бунлар амазонлар иди. Онлар атлы кишиләр кими кејинмишди» (107. VII, 13). Јенә: «Мидија сатрапы Атропат гызыны Пердиккә әрә верди» (107. VII, 4). Пердикк Искәндәрин досту вә сәркәрдәләриндән иди.

Атропатын гызынын Искәндәрин сәркәрдәси вә јахын силаһдашларындан биринә әрә верилдији факты Низамидәки Бәрдә падшаһы Нүшабәнин Искәндәрин сәркәрдәләриндән биринә әрә верилдији фактына ујғун кәлир. Фәрг анҹаг адлардадыр: тарихдә *Пердикк*, Низамидә *Дәвали*. Нүшабәнин Атропатын гызы олдуғу факты, һәләлик, бизә мә'лум дејил. Бу барәдә Низами дә бир сөз демир.

Атропатена өлкәсинин Араздан ҹәнубда јерләшән вә мәркәзи индики Тәбризин јахынлығындакы Газака (Гәнҹә//Гәнзә) тәхмин едилән һиссәсинә Атропат һөкмранлыг етдији кими, Араздан шималда јерләшән вә мәркәзи Бәрдә (м. ө. Һөрүм//Һүрум) олан һиссәсинә дә онун гызы Нүшабә падшаһлыг едә биләрди... Биз бу мәсәләни һәләлик ачыг бурахырыг.

Тарихи мәнбәләрдә бә'зән «Азәрбајҹан» ады, бу адын мејдана чыхмасы өлкәнин м. ө. дөвләт башчысы вә сәркәрдәси Атропатла, онун ады илә бағланыр. Мүәјјән мә'нада бурада һәгигәт вар. Адәтән гәһрәманлар, тарихи вә әдәби шәхсијјәтләр адларыны торпагла бағлар, торпағын адындан көтүрәрди. Торпаға, өлкәјә онун дөвләт башчысы вә ја сәркәрдәсинин адынын верилмәси тарихдә надир һадисәдир. Әкәр беләдирсә, бу фактын өзү Атропатын чох бөјүк вә гүдрәтли, гәдим дүнјада һеч кәслә мугајисәјә кәлмәз бир тари

н бөјүк сәркәрдәси вә һөкмдары олмушдур. Кичик Мидијанын башчысы олуб, маһир стратек иди. Әввәлчә, Дара илә Македонијалы Искәндәрә гаршы вурушуб, сонра исә Искәндәрлә бирләшиб Дараја гаршы дуруб, Искәндәрлә достлуг мүнасибәтләри, һәтта гоһумлуг әлагәләри јарадыб вә с. Бу һадисәләрин кедишиләми, јохса, дикәр үстүнлүкләринә көрәми, Страбон башда олмагла, јунан јазычы вә тарихчиләри өлкәни онун ады илә баглајыблар: *Атропат Мидијасы, Атропатена, атропатенләр* вә с. Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, бурадан да *Атропатакан//Атурпатакан, /Адәрбајган,/ Азәрбајган//Азәрбајҹан* ады јараныб.

Реал факт будур ки, Македонијалы Искәндәр Атропатенаја—Азәрбајҹана јүрүш етмиш, Атропатена һөкмдары илә онун дипломатик әлагәләри олмушдур. Бу тарихи һәгигәти данмаг олмаз. Низами дә бу һәгигәтә әсасланараг Искәндәрин Азәрбајҹана кәлмәси мөвзусуну ишләмиш, Бәрдә һөкмдары Нүшабә илә көрүшү, әлагәләри, достлуғу вә с. барәдә јазмышды. Халг да, тәбии олараг о вахт Искәндәр һаггында өз сөзүнү демиш, онун фәалијјәтинә гијмәт вермиш, бу мәгсәдлә дә рәвајәтләр јаратмыш, бунлары нәсилдән-нәслә өтүрәрәк бу күнә кәтириб чыхармышдыр (бах: 32).

Реал факт будур ки, м. ө. IV әсрдәки Атропатена өлкәси өз әрази тутумуна көрә бугүнкү Азәрбајҹана там ујғун кәлир. М. ө. IV әсрдә Атропатын башчылыг етдији мүстәгил Атропатена дөвләтинин әразисинин сакинләри маглар, искит мәншәли каспиләр, сакалар, кадусиләр вә башгалары олмушлар. Албан, тапир//тапур, мард, кирти вә с. тајфалар да бу дөвләтин тәркибиндә бирләшмишләр.

Беләликлә, миладдан өнҹә VII, VI, V вә IV әсрләрдә Азәрбајҹан халгы һәм әразиҹә, һәм дә халг, етник көк кими мүәјјән иди. VII әсрин сону вә VI әсрин әвәлләриндә (м. ө. 623—595). Искит һөкмдарлығы һәләлик бизә мә'лум олан илк дөвләт кими гејд едилир. Лакин о, тәсадүфи дејилди. «Туран» дөвләти (м. ө. ?—625), «Мидија» дөвләти (м. ө. 671—553) вә башгалары олмушду.

Атропат—Атропатена һөкмдарлығы да ән'әнәви олараг давам едиб кәлән, тарихдә из бурахан вә өз гүдрәтилә јунан јазычы вә тарихчиләринин диггәтини ҹәлб етмиш мүстәгил Азәрбајҹан дөвләти иди.

Атропат м. ө. дөврдә Азәрбајҹан дөвләтинин ағыллы, өз тәдбирләри вә сијасәтилә фәргләнән көркәмли һөкмдары иди.

зәрбајҹан, habelə ҹүмумтүрк фолклорунда мөвҹуд олан рәвајәт-ләр—hекајәләр hарадан, нә шәраитдә вә hачан јараныб? Буннарын јарадычылары кимләрдир? Бу суаллар бир сыра мүhүм проблемин hәллини гаршыја гојур.

Бу рәвајәт—hекајәләри ики мәнбә үзрә арашдырмаг олар:

1) «Низами әсәрләринин ел вариантлары»на дүшән hекајәләр

Бу hекајәләр халгын биркә јарадычылығынын мәhсулудур. Халг онлары јарадыб, көз бәбәји кими дә горујуб сахламыш, синәдән синәјә көчүрүб мә'нәви мирас кими нәсилдән-нәслә өтүрмүшдүр. Ағлын мәнтиги дејир ки, Искәндәрлә бағлы бу мә'лум hекајәләрин јаранма тарихи—чыхыш нөгтәси м. ө. IV—III әсрләрдән кеч олмамалыдыр.

1941-чи илдә «Низами әсәрләринин ел вариантлары» адлы китаб нәшр олмушдур. «Кириш» сөзүндә мәсәләнин ики мүhүм ҹәһәти көстәрилир: 1) Низаминин халг әдәбијјаты илә јахындан бағлы олмасы, халгдан гүввәт алараг јарадычылығынын јени истигамәтдә инкишаф етдирилмәси, 2) Низами әсәрләринин халг јарадычылығына тә'сири.

«Ел вариантлары»нда Искәндәрлә бағлы онларча рәвајәт-hекајә топланыб. Бу hекајәләрин үчү—«Искәндәрин анадан олмасы», «Искәндәрин өлүмү» вә «Искәндәрин анасы» hекајәләри үзәриндә дајанаг.

«Искәндәрнамә»дә чаилы тарихдән вә халгдаи истифадә илә јарадылан чохлу сүжетләр вар. Низами «Дастанын хүласәси вә Искәндәрин ҹаhанкирлик тарихи» фәслиндә дөнә-дөнә е'тираф едир ки:

«Доғру көрмәдијим сөзләрдән гачдым,
Ондан үз чевириб башга јол ачдым.
Дүздүм бу тарихдән елә бир дастан,
Көнлүндә бир севинҹ дујсун охујан...
Гәләмә кәрәкдир елә сөз алмаг,.
Шүурдан, ағылдан олмасын узаг» (31. 54).

Низами Искәндәрин дүнјаја кәлмәси, анадан олмасы вә онун Фејләгусун (Филиппин) өз оғлу олуб-олмадығы барәдәки фикирләри, рәвајәтләри бир-бир хатырлајыр:

«Бу дастан hаггында рәвајәт чохдур,
hәр кәси динләрәм, инадым јохдур»...

Лакин ахырда Низами «ән јахшы бир гочанын ...» үзәриндә дајаныр, она даһа артыг инандығыны јазыр:

«Ән јахшы бир гоча рәвајәт един
О көһнә шаһлардан һекајәт един:
Фејләгус гәсриндә бир көзәл вармыш,
Бәзәкли кәлинтәк азад јашармыш.
Бахышы чан алан, гамәти бүләнд,
Гашлары каманды, сачлары кәмәнд.
Санки бир сәрв имиш, јетирмиш чәмән
Телләри бәнөвшә, чөһрәси сәмән.
Чамалы парлаг бир күнәшдән тәмиз,
О сүзкүн көзләри гәмзәли нәркиз
Гывырчыг сачлары гара бир әнбәр,
Сарај бу дилбәрлә олмуш мүәттәр.
Рум шаһы вурулмуш ајүзлү гыза,
Дилинин әзбәри парлаг улдуза.
Бир кечә багрына басды һөкмран,
Шаһын хурмасындан бар верди фидан.
Нејсан булудунда сәдәф тутду бар
Ән парлаг бир инчи олду ашикар.
Кечди бу вәг'әдән доггуз ај анчаг,
Ананын бәтниндә тәрпәнди ушаг...
Тәгвимдән бәхтини тә'јин етдиләр,
Гојулду ушағын ады Искәндәр» (31. 63—64).

«Ел вариантлары»ндакы һекајәнин мәзмуну бурада дејиләнләрдән бир гәдәр фәргләнир. Һекајә өзүнәмәхсуслуғу илә сечилир. Шүбһә етмирик ки, һекајә Азәрбајчан фолклоруна чох-чох гәдим... ләрдән—Искәндәрин заманындан дахил олуб, сөјләнә-сөјләнә кә... ...б «Гочаја» чатыб, онун дилиндән дә Низаминин «дастаны»на ...үшүбдүр.

«Искәндәрин өлүмү» вә «Искәндәрин анасы» һекајәләри үзәрин... ајрыча дајаныб, бунларын мәзмунуну мәнбәләр үзрә нәзәрдән ...чирәк.

Искәндәрин өлүмү Арриандa белә верилир.

Арриан о вахтын сарај күндәликләринә әсасланараг јазыр: «Ис...кәндәр зијафәтдә олур вә Меди илә ичир. Орадан чыхыб јујунур, ...тыр, јенә Меди илә наһар едир вә кечә јарыдан чох кечинчәјәдә... ...ичир. Зијафәтдән кедәркән јујунур, бир аз да јејир вә орадача ...хуја кедир, чүнки о, артыг гыздырмаја тутулмушду, ону өз ота...

тел дүзәлдибмиш. Зәһәри Антипатрын гардашы Гасандр кәти... мишди. Һәтта бә'зиләри јазыр ки, зәһәри о, гатыр дырнағында к... тирибмиш. Бу зәһәри исә Искәндәрә Гасандрын кичик гардаш... Иоллај вериб. Иоллај сарај сагиси иди вә Искәндәр өз өлүмүнд... бир аз габаг, нечә олубса, ону тәһгир едибмиш. Башгалары әла... едир ки, бу ишдә Искәндәри өз евинә зијафәтә дә'вәт едән Иолл... ын досту Мединин дә әли вармыш. Искәндәр ағ күләбы ичдик... шиддәтли ағры һисс едир вә бу ағрынын сәбәбилә зијафәтдән к... дир...» (107. VII, 27).

Искәндәрин өлүмү Плутархда белә верилир.

Плутарх јазыр: «Бир дәфә о, Неарх вә онун јолдашларыны ч... тәмтәрагла гонаг едир, ади гајдада јујунур, јатмаға кетмәк ист... ир, амма Мединин хаһиши илә она гонаг олур. Орада о, бүтүн к... әни вә бүтүн ертәси күнү ичир. Онда гыздырма башлајыр» (95.75... Плутарх сөзүнә давам едир: «Әввәлләр һеч кәс зәһәрләнмәдән шү... әләнмәмишди. 6 илдән сонра Олимпиада бу барәдә хәбәрләр алы... охларыны чәзаландырыр вә Искәндәрә куја зәһәр ичирдији үчү... Иоллајын чәназәсини атмағы әмр едир. Бә'зиләринин дедијинә к... ә, бу ишдә Антипатрын мәсләһәтчиси Аристотел олуб, зәһәр ону... көмәји илә әлдә едилиб» (95.77).

Искәндәрин өлүмү Диодорда белә верилир:

Диодор Плутархын сон фикриндә гаранлыг көрүнән бир чәһ... и ишыгландырыр: «Дејирләр ки, Искәндәр тәрәфиндән Аврова... әркәрдә вәзифәсинә гојулмуш Антипатрын һөкмдарын анасы Оли... иада илә арасы дәјир. Әввәлчә бу ону нараһат етмирди, чүнки И... кәндәр онун әлејһинә олан ифтиралара әһәмијјәт вермирди. Б... унла белә, әдавәт бөјүјүр вә инкишаф едирди. Һөкмдар өз ита... индә һәр чәһәтдән анасыны разы салмаг истәјирди вә Антипат... бир чох һалларда һөкмдарын она олан кинини бүрузә вердијин... езмишди. Әлавә олараг, Филотын вә Парменионун мәһви «дос... ары» сарсынтыја мәчбур етмишди вә Антипатр һөкмдара зәһ... ермәји өз саги оғлуна әмр етмишди. Искәндәрин өлүмүндән со... а о, Авропада ән гүдрәтли һөкмдар олараг галмышды. Ондан со... а һакимијјәт оғлу Гасандра кечмишди, одур ки, чохлары зәһә... әнмә барәдә јаза билмәмишди. Гасандрын һәрәкәтләри ачыг-а... ын көстәрди ки, о, Искәндәрин фәалијјәтинә сон дәрәчә мәнф... үнасибәт бәсләмишди. О, Олимпиаданы өлдүрдү вә онун чәсәдин... әфн етмәдән атдырды, Искәндәр тәрәфиндән дағыдылмыш Фив... сә чох бөјүк гајғыкешликлә бәрпа етди» (67. XVII, III).

ышды. Бу хәбәр вә онун өлүмү наггындакы фикир, сөпбәт вә рә
әр, рәвајәтләр өз рәнкарәнклији илә дикәр халглара да чатырды
әр халг бу барәдә дүшүнүр, дејиләнләрә өз сөзүнү, өз мүнасибә
инн дә әлавә едирди. Бу мә'нада Азәрбајчан фолклорунда јаран
ыш рәвајәт-һекајә диггәти чәлб едир. Һекајә-һадисәләрдән хәбәр
лан, мә'лумат вә фикирләри билән гоншу халгын бу өлүм һаггын
а өз сөзү, өз фикри, өз рә'ји, өз јарадычылығыдыр.

Азәрбајчан фолклорунда Искәндәрин өлүмү ашағыдакы ш
илдә сөјләниб, халг арасында јајылыб, синәләрә һәкк олунуб, б
үнә дә кәлиб чатыбдыр.

«Искәндәрин өлүмү» һекајәси.

«Белә нағыл едирләр ки, Искәндәр бир күн Күнәшдән бач а
аға кедирди. Узун мүддәт јол кетдикдән сонра Искәндәр өз вәзир
рәстуна деди:

— Әрәстун, китаблара бах көрәк, мән ки, бу гәдәр јашамышам
ә вахт, һарада өләчәјәм?

Әрәстун китаблара бахыб деди:

— Ај, күн көстәрилмир, анчаг елә бир вахтда өләчәксән к
лтын даш, үстүн полад олачагдыр.

Искәндәр ат сүрдү, јенә дә бир мүддәт јол кетдиләр. Елә би
ерә кәлиб чатдылар ки, Күнәшин истисиндән нә јеримәк, нә дә н
әс алмаг мүмкүн дејилди. Искәндәр һеч бир көлкәлик тапмады
сти ону вурду, нахошлады, гошун әһли Искәндәри даш үстә уз
ыб, полад галханлары үстүнә тутдулар ки, Күнәшдән горунсу
Искәндәр хәбәр алды:

— Вәзир, бу нә јердир?

Вәзир деди:

— Һаман дедијим јердир ки, габағымыза чыхды. «Үстүн пола
ан демишдим», будур, гошун әһли үстүнә полад галханлар ч
ибләр. Сәнә јер дә тапылмады, даш үстә узандын, будур, алты
а дашдыр.

Искәндәр деди:

— Инди мәнә јәгин олду ки, өлүм һагдыр. Анама дејин ки, м
им еһсаныма бүтүн өлкәләрдән шаһлары, шаһзадәләри, тачирл
и, фәгирләри чағырсын. Мәни адыма көрә дәфн етсин.

Искәндәр вәсијјәтини едиб өлдү. Гошун онун мејитини кe
әтирди. Искәндәрин өлүм хәбәри бүтүн дүнјаја јајылды. Анас
ғлунун чәназәси үзәриндә вај деди, сачыны јолду, оғлуну гызыл
агута тутду, нечә вәсијјәт етмишди, еһсанына бүтүн өлкәләрд
дамлар чағыртдырды, газанлар асдырды. Анасы өз-өзүнә деди

ѳрдү ки, дүнја үзүндә адамы өлмәјән јох имиш, одур ки, даһа
ламады.

Сабаһы күн Искәндәри бөјүк чалалла шәһәрдән чыхартдылар
бирисгана апарыб дәфн етдиләр. Нә гәдәр чалышдылар ки, Ис
ндәрин сағ әлини јанына гојсунлар, о, јенә дә әлини бајыра чы-
ртды. Искәндәрин анасы үст-башында нә ки гызыл, бојунбағы,
л варды, гојду Искәндәрин әлинә, о јенә дә әлини ичәри чәкмәди.
насы деди:

— Оғул, дилә кәл көрәк, нә истәјирсән?

Искәндәрдән чаваб кәлмәди. Анасы: «Оғул» дејиб ағламаға
шлады. Чамаатын, ичиндә бир дәли варды, јас күнүндә әлинә
дығы сүмүјү кәмирә-кәмирә гәбиристана кәлди, көрдү ки, бу-
ја јығышанлар Искәндәрин сағ әли илә чалышыр, чабалајырлар,
ма Искәндәр әлини ичәри чәкмир, сағ әли бајырдадыр ки, бајыр-
. Дәли адамлары аралашдырыб зор-күч, Искәндәрин гәбринә
рәф кәлди. Чамаатын көзү бу дәлидә иди ки, көрәк нә едәчәк. Дә-
әјилиб јердән бир овуч торпаг көтүрүб Искәндәрин сағ овчуна
јду. Искәндәр торпағы овчунда бәрк сыхараг, јанына чәкиб си-
синин үстүнә гојду. Чамаат бу ишә мат галды. Дәли чыхыб кет-
. Анасы башына вуруб деди:

— Дүнјадан дојмајан оғлум, ваj!

Бәли, Искәндәри дәфн едиб чыхыб кетдиләр.

Бир күн Искәндәрин анасы: «Оғул» дејә-дејә гәбиристана кәл-
, «Искәндәр, Искәндәр» дејә чағырды, һеч бир јердән чаваб ал-
ды. Бир дә чағырды, гәбирләрин бириндән сәс кәлди:

— Еј јазыг, нә Искәндәр-Искәндәр чағырыб, бизи раһат бурах-
ырсан? Бурада о гәдәр искәндәрләр вар ки! Биз нә биләк, сән
нсы Искәндәри чағырырсан!

Искәндәрин анасы башына дөјүб деди:

— Мән елә билирдим ки, дүнја үзүндә мәним оғлум Искәндәр-
н башга Искәндәр јохдур, демә, јүз мәним оғлум кими искәндәр-
р бу дүнјаја кәлиб-кетмишләр.

О күндән сонра Искәндәрин анасы оғлу үчүн аһ-вај етмәди, ағ-
мады» (32. 88—89).

«Искәндәрин өлүмү»нүн Азәрбајчан халг варианты һәр чәһәт-
н өз үстүнлүјү—бәдии дәјәри, ибрәтли мәзмуну, гојулан проб-
мләрин бәшәрилији илә диггәти чәлб едир. Һекајәдә Искәндәрин
үмү илә бағлы олдугча мүһүм дүнјәви мәсәләләрә тохунулур.

1) Искәндәрин гыздырма хәстәлијинә тутулмасына мунасибәтинн

унан мәнбәләри ону белә дә тәгдим едир (66. 65). Елә һекајәни ашланғычында илк чүмләдә ачыгча бу хал вурулур. «Белә на ыл едирләр ки, Искәндәр бир күн Күнәшдән бач алмаға кедир и...»

2) «Өлүм һагдыр», гаршысыалынмаз дәрддир. Бу идеја һәл Билгамыс» дастанында гојулуб, өз бәдии һәллини тапмышды. И әр шаһ ол, истәрсә дә рәијјәт, ахыры өлүмдүр. Бу һәгигәт Искә әрин дили илә онун өзүнә дедирдилир: «Инди мәнә јәгин олду к лүм һагдыр. Анама дејин ки, мәним еһсаныма бүтүн өлкәләрдә шаһлары, шаһзадәләри, тачирләри, фәгирләри чағырсын. Мә дыма көрә дәфн етсин...» Низамидә дә бу тел халгдан кәлир. И әндәр мәктубунда анасына јазыр:

«Дүнја бир кимсәјә галмышса әкәр,
Сәни дә гој үзсүн бу дәрд, бу кәдәр.
Анчаг бу дүнјаны фани көрәндә
Башгалары кими тохтаг ол сән дә!
Јох, әкәр бунлара бихмајараг сән
Мәнимчүн јасхана гурмаг истәсән,
Әввәлчә шаһанә бир мәчлис дүзәлт,
Көзәл јемәкләрдән бир сүфрә бәзәт.
Чағыр гонаглыға халгы, һәр нә вар
Бүтүн кәләнләри елә хәбәрдар:
Гәбирдә адамы јохса һәр кәсин,
Бујурсун сүфрәјә дојунча јесин!..
Әкәр јемиш олса онлардан бири,
Сән дә је дүнјада ачы гәмләри.
Һеч ким о сүфрәјә әл узатмаса,
Сән дә унут гәми, һеч батма јаса! » (31. 592).

3) Биздә, «Инсанын көзүнү анчаг торпаг дојдурар» мәсәли ва Искәндәрин гошунунун вә чамаатын ичиндә бирчә ағыллы ада апылмыр ки, дәфн заманы онун бајыра чыхан сағ әлини јанын ја билсин. Анчаг бир «дәли» кәлиб әлинә бир овуч торпаг гоју өкмдар торпағы овчунда бәрк сыхараг әлини јанына чәкир. Бу унла халг Искәндәрә, үмумијјәтлә фатеһләрә гаршы өз мүнас әтини билдирир. Низамидә дә бу тел халгдан кәлир. «Искәндә амә»дә бундан чыхарылан мә'на вә нәтичә дә дүшүндүрүчүдү

Бир бәдән күмүштәк ағарыб солса,

О сајсыз-һесабсыз хәзинәләрдән
Бир овуч торпагдыр әлиндә кедән!
Сизин дә дүнјадан кедәркән анчаг
Пајыныз бир овуч торпаг олачаг!..» (31. 594).

4) Дүнјаја кәлиб-кедән Искәндәрләрин сајы-һесабы јохдур
насынын дилиндән һекајәнин сонлуғунда дејилән бу сөзләр неч
ә ибрәтлидир! «Мән елә билирдим ки, дүнја үзүндә мәним оғлум
скәндәрдән башга Искәндәр јохдур, демә, јүз мәним оғлум ким
скәндәрләр бу дүнјаја кәлиб-кедибдир».

Дүнјанын әзәлдән мөвчуд әбәди ганунларына—олум, өлүм в
атеһлијә мүнаснбәтдә халг һејрәт доғурачаг дәрәчәдә мүдрикли
ини көстәрир. Дејәрднк ки, һекајәдә гојулан вә өз бәдии һәллин
апан фикирләр Искәндәрин өлүмү илә бағлы јазылан вә мәнбә
әрдә дејилән бүтүн фикирләри үстәләјир.

Нnзами Искәндәрлә әлагәдар тарихи мәнбәләрлә, Азәрбајча
алг јарадычылығы илә, шәксиз, таныш нди. Лакнн о, өзүнәмәх
ус мүстәгил јолла кетмиш, бу шәхсијјәтин өлүмү һаггында өз сө
үнү, фикрини, рә'јини сөјләмишди. Низами өзүнә гәдәрки бүтү
әнбәләрдән фәргли олараг, өлүм јатағында Искәндәрин дүшүн
әләрини верир, дахили аләмини ачыр, там јени, поетик бир сурә
ратмыш олур.

Низами дә Искәндәрин гыздырмаја тутулдуғуну вә бу хәстә
икдән дә өлдүјүнү јазыр. Онун днлиндән:

«Мәним од гылынчлы гошунум һаны?
Говсун чанымдакы бу гыздырманы»—

ејир. Лакин мәсәләнин дәринлијинә кетмир вә она бу лазым д
ејилди. Чүнки тарихчиләр буну јазмышдылар.

Низами Искәндәрин өз дили илә кәдәрини верир, дүнјаны фәт
миш бир чәнкавәрнн өлүм гаршысында нечә дә ачиз галдығын
әсвир еднр:

«Өмрүмү гәфләтлә вурмадым баша,
Ағылла, һүнәрлә мән долдум јаша.
Бүтүн биликләрдән дәрсими алдым
Өлүмүн әлиндә, һејф, ачиз галдым.
Чох азғын залими чәксәм дә дара,
Бу намәрд өлүмә тапмадым чарә.

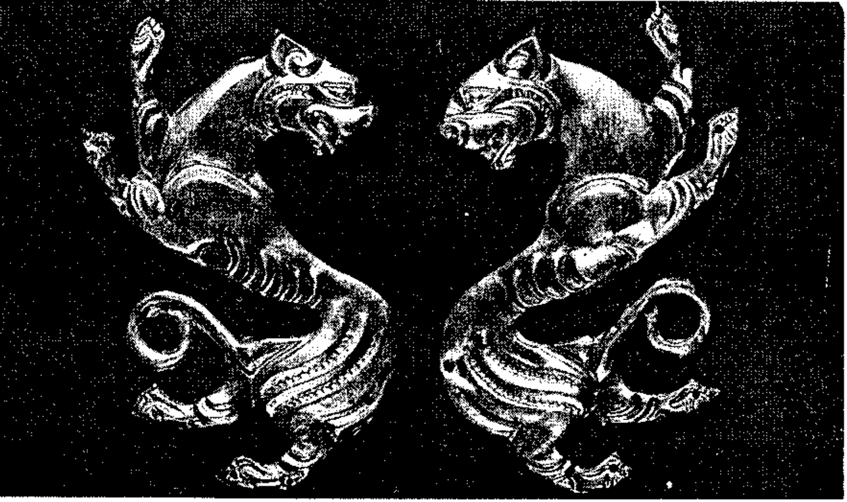

10. Ганрылыб бир-биринə дишлəрини гычамыш барс /бəбир/ тəсвирлəри

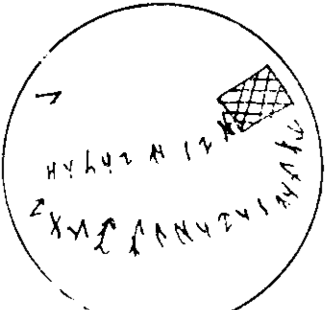

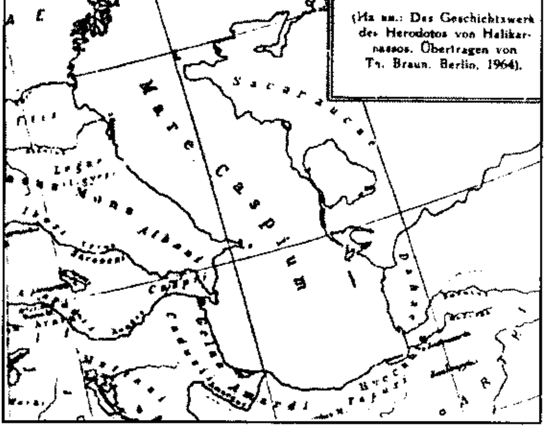

12. Һеродотун "Тарих" китабына әлавә едилмиш хәритә

13. Шумер охшәкилли јазысы илә
"Билгамыс-Дүнјанын һәр үзүнү көрмүш адам"
дастанынын јазылышы

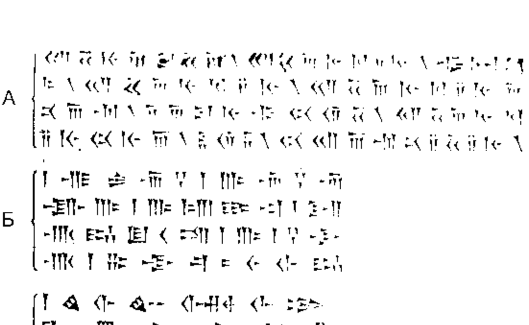

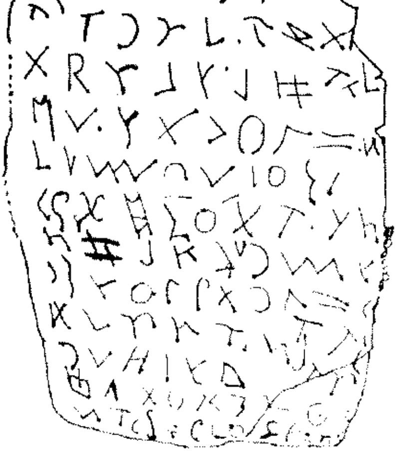

15. "Глозел" китабәләриндән - әлифба јазысындан нүмунә

GLOZEL HARFLERİ					
Değişmeyen			Değişen		
Proto - Türkçe		Glozel	Proto - Türkçe		Glozel
ʃ	A	ʃ	ꞩ	UB	Ɛ
J	B	J	X	D	Δ
ꭗ	UÇ	⸸	ꞵ	ÖK	K
(	C	Ͱ	Y	L	⅄, Λ
↑	İ	1	Ѧ	M	W
┛	L	J	H	N	H
)	N	)	ϒ	ON	ϒ
⊙	Ñ	O	Buradan:		И
›	O	›	+	Q	X
Г	P	Г	Ч ›	UR	Ʀ
I	S	I	Buradan:		R
▭	Ş	⊭	I'	ES	≈, T
›	U	›	†	AT	⊥
Ħ	Z	Ħ, ⊟	Ч	Ü	Ӌ

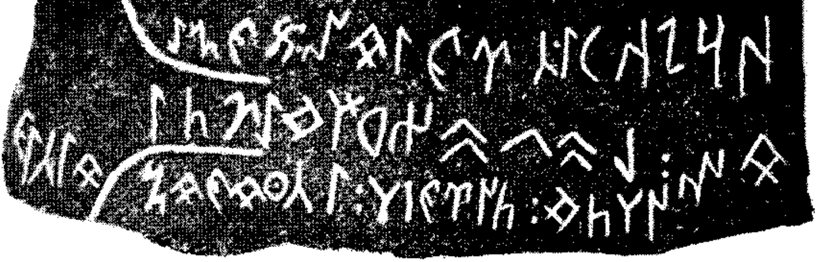

17. "Јенисеј" китабәләриндән нүмунә

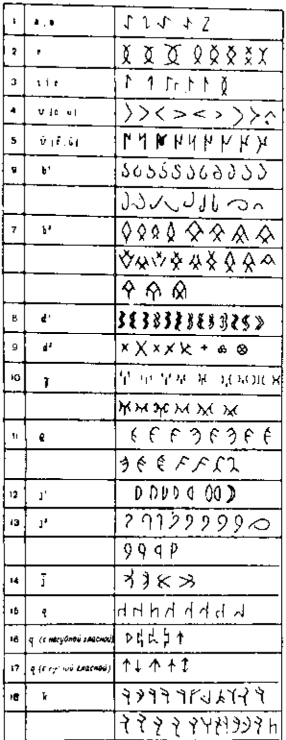

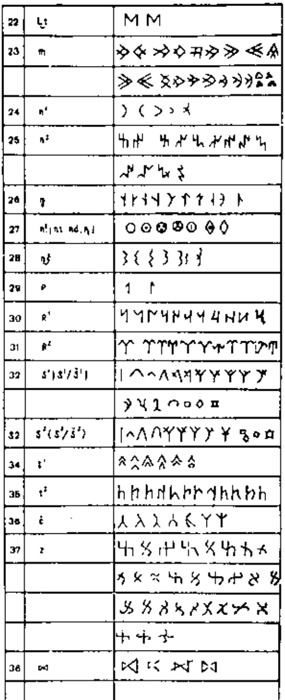

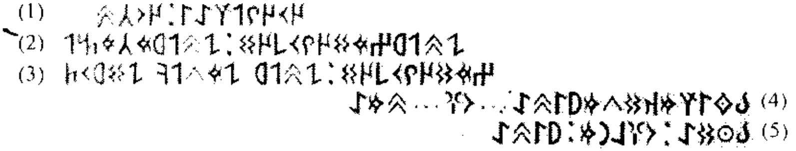

19. Ики истигамәтдә - һәм солдан саға ,
һәм дә сағдан сола
јазылмыш "Јенисеј" мәтни

21. Лондон нәшриндә "Дәдә Горгуд" дастанларынын фәалијјәт даирәсини көстәрән хәритә

Һардадыр Әрәсту—тапа бир дәрман
Мәни билиjилә гуртара дардан?
Һаны әфсун билән һәким Бәлинас?
Кәлиб Искәндәри еләjә хилас.
Һаны бәс Әфлатун, о тәмиз инсан?
Мәним бу дәрдимә еләjә дәрман.
Һардадыр о бөjүк биличи Валис?
Десин бу мәрәзә нә олду баис.
Чағырын Сократы, бәлкә әгл илә
Бу бағлы гапыны о ача билә.
Һүрмүзә көндәрин дурмадан хәбәр
Бәлкә үрәк верә шаһа биртәһәр...» (31. 585).

Нязами Искәндәрин һәjәчанларыны вермәк, онун психоложи ...әмини өн плана чәкиб ачмаг истәмишди. Бу, еjни заманда Низа...нин өз сөзү, Искәндәрин өлүмүнә өз мүнасибәти иди.

«Искәндәрин анасы» һекаjәси

«Белә рәваjәт едирләр ки, күнләрин бир күнү Искәндәр өлүр. ...ндән сонра, сараj адамлары һазырлыг көрүб ону басдырмаг ...әjирләр. Искәндәрин анасы оғлунун басдырылмасына разылыг ...мәjиб деjир:

— Мән һеч вахт разы олмарам ки, бүтүн дүнjада мәшһур һөкм... олан оғлум Искәндәри апарыб гара торпаг алтына басдыра...ныз.

Сараj адамлары онун jанына кәлиб нә гәдәр jалварыр, нә гәдәр ...снһәт еләjирләрсә дә анасы оғлунун басдырылмасына разы ол...р ки, олмур...

Хүласә, чох көтүр-гоjдан сонра онлар Искәндәрин анасына бе... бир мәсләһәт көрүрләр: инди ки, оғлунун басдырылмасына ра... олмурсан, бәс еләдә бизим мәсләһәтимиз будур ки, онун чәна...сини аjры бир отагда гоjаг, сән дә онун jанында отурасан. Бу ...рт илә ки, jемәк jемәjәчәксән.

Искәндәрин анасы сараj адамларынын бу сөзүнә разылыг вер...кдән сонра Искәндәрин чәназәсини тәк бир отаға гоjурлар. Ана...да кәлиб орда отурур. Амма ондан кизлин отағын уча бир jерин... бир парча чөрәк асырлар.

Искәндәрин анасы үч күн, үч кечә дилинә һеч бир шеj алмаjыб, ...унун меjитинә бахыб ағлады. Дөрдүнчү күн иди. Арвад ағла...дан аз гала һәлак олмушду Амма елә бәрк ачмышды ки, бү... бәдәни jарпаг кими әсирди. Арвад аjаға дуруб jемәк үчүн ...ғын һәр тәрәфини кәзди. Амма һеч бир шеj тапмады. Бир дә...

мејитинин үстүнә, чөрәји ендириб јерә дүшдү. Демә, сарај ада-
лары арвады отаға саландан сонра, гапынын далында дуруб о
нусурмушлар. Арвад чөрәји ендириб дүшән кими, онлар ичәри к
риб дедиләр:

— Сән оғлунун басдырылмасына разы олмурдун ки, онун гә
ринин үстүндән ајаг басыб кечәрләр. Амма инди сәнин өзүн оғл
нун чәназәси үстүнә чыхыб бир парча чөрәк үчүн ону ајаглајырса

Искәндәрин анасы көрдү ки, доғрудан да онлар һаглыдырла
О саат разылыг верди ки, Искәндәри басдырсынлар. Ондан сон
сарај адамлары бөјүк бир чаһ-чәлалла Искәндәри апарыб шәһәр
бөјүк бир гәбиристанында басдырдылар» (32. 90—91).

Ана ләјагәти, ана јанғысы, ана үрәји Азәрбајчан әдәбијјатыны
хүсусилә онун фолклор голунун әзәли вә әбәди мөвзусудур. И
кәндәр кими бир оғул итирмиш ана бизим улулара, халг мүдри
ләринә тәзә сөз демәк, фикир сөјләмәк, нәсилләрә нәсиһәт верм
үчүн көзәл мөвзу, нечә дејәрләр, бир фүрсәт иди. Искәндәрин ан
сы илә бағлы бу әһвалат јунанларда олмаја да биләрди. Бу б
зим улу бабаларын ағлынын мәһсулу, бәдии кәшфи иди. Һекајән
мәзмуну илә Низаминин фикирләри арасында да бир о гәдәр с
шарлыг вә јахынлыг һисс олунмур. Низами бу барәдә бир сөз
мир вә «Искәндәрин мәктубунун анасына чатмасы» бөлмәсини
сөзләрлә тамамлајыр:

Чатанда һамыны батырды гәмә
Шаһын анасына јаздығы намә.
Охујуб мәктубу ана ағлады,
Матәмә бүрүндү, гара бағлады.
Бахдығча оғлунун бу мәктубуна
Тумар тәк гыврылыб ачылды ана.
Гәлби јас тутса да бу мөһнәтиндән
Чыхмады о шаһын вәсијјәтиндән,
«Оғлунун гој руһу шад олсун!»—деди
Онун андларына әмәл еләди...
Бир ан кәсилмәди аһы, фәрјады,
Тез кетди дүнјадан, о да галмады!
Гара талејинә әлвида етди.
Онун да һәјаты бу чүрә битди. (31. 597—598).

Демәли, «Ел вариантлары»ндакы һекајә там орижиналдыр. Һ

кса нә вачиб имиш ки, Искәндәрин өлүмүндән чох сонралар, тут ки, әсрләр кечәндән сонра халг јарадычылығында бу һадисәрә тәкрарән гајыдыла, һекајәләр јарана, дүзүлүб-гошула иди...

2) Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ына дүшән һекајәләр

Маһмуд Кашғарлынын «Дивану луғат-ит түрк» әсәриндә Искәндәрин түрк елләринә һәрби сәфәри заманы јаранмыш бир сыра раглы һекајәләр верилиб. Лакин мүәллиф бу һекајәләри еләлә јох, мүәјјән мүнасибәтлә сөјләјир, бу вә ја башга бир сөзүн, ын, топонимин јаранмасы тарихини вермәк, нечә, һансы шәраит-мејдана чыхдығыны ајдынлашдырмаг, шәрһ етмәк мәгсәдилә рихи һадисәләрә, халгын јаддашына мүрачиәт едир. Буна көрә бу һекајәләр чох тәбии көрүнүр, мүәјјән дөврлә, јерлә, мәкантарихи һадисәләрлә бағлы олур.

«Дивана» дүшән һекајәләр бунлардыр.

Биринчи һекајә

«Зүлгәрнеј Сәмәргәнди кечиб Түрк өлкәсинә јөнәлдији вахтрда түркләрин чох күчлү вә бөјүк ордусу олан Шу адлы кәнч хаганлары варды. Баласағун јахынлығындакы Шу галасыны тикдирмишди. Һәр күн Баласағундакы сарајынын өнүндә бәј-үчүн үч јүз алтмыш нөвбәт тәбили вурулурду. Хаган Шуја лгернејин јахынлашдығы хәбәрини вермиш вә демишләр: «Әмниз нәдир, вурушагмы? Нә бујурурсунуз?» Һалбуки хаган Хонт чајынын кәнарына гараул гојмаг вә Зүлгәрнејин чајы кечјини хәбәр вермәк үчүн гырх тарханы көзәтчи көндәрмишди. дәстә, кимсә көрмәдән кетдији үчүн бундан әскәрләрин хәбәри мамышды. Хаганын үрәји тамам сакит иди.

Хаганын күмүшдән бир һовузу варды. Сәфәрә чыхаркән апалыр вә ичинә су долдурулур, сонра ичиндә газлар, өрдәкләр үзрүлүрдү. Хагана «Нә бујурулур, вурушагмы?» дејилдији заман ваб олараг «бу газлара, өрдәкләрә бахын, суја нечә тез чумурр»—демишди. Бунунла да, орада оланлар һөкмдарын вурушмаг үн һазырлашмадығыны вә бурадан чәкилиб кетмәк нијјәтиндә дуғуну дујмушлар.

Зүлгәрнеј Хочант сујундан кечиб көзәтчи јеринә кәлир. Зүлрнејин кечдијини көзәтчи хагана хәбәр верир. Хаган дәрһал

О вахтларда Тараз, Исбичаб, Баласағун вә бу кнми јерләр јох ид
Онлар һамысы сонрадан јаранмышдыр. Ораларын халгы көчә
иди.

Хаган ордусу илә јығышыб кетднкдән сонра, орада чочуг-ч
чуглары илә ијирми ики кишн галмышды. Онлар кечә вахты
һејванларыны тапмамыш вә јығышыб кедә билмәмишдиләр..

Бу ијирми ики киши јајыныб бир тәрәфә чәкнлмәк, јахуд ора
галмаг һаггында данышаркән, нки киши онлара јахынлашыр. Бу
лар јүкләрини далларына атмыш, чочуг-чучугларыны јанлары
алмышдылар, ордунун изинә дүшәрәк кедирдиләр; јорулмушд
лар, тәрләмишдиләр. Бу ијирми ики киши јени кәлән ики киши и
таныш олур вә сөһбәт едирләр. Ики киши дејир ки: «Зүлгәрн
дедијнниз шәхс бир јолчудур. Бир јердә гәрар тутмаз. Бурадан
кечиб кедәр. Биз дә өз јеримиздә галарыг».

Ијирми ики киши онлара түркчә «гал ач» дејирләр. Бу «ач га
демәкдир. Сэнрадан бунлара «Халач» дејилмишдир. Бунлар и
гәбиләдир. Зүлгәрнеј кәлиб онлары сачлы вә үстләриндә тү
бөлкәләри олдуғуну көрүнчә, сорушмадан «түркманәнд» демишд
Бу «түркә бәнзәр» демәкдир. Бах, бу ад онларда бу күнәдәк га
мышдыр (III. 412—413).

Маһмуд Кашғарлы һекајәни бу шәкилдә башлајыр: «Түркмә
бунлар Оғузлардыр. Бунларын Түркмән адланмасында бнр һе
јә вардыр. Беләдир»—дејә тәгдим едир вә һадисәни данышыр. Б
нунла да һекајәни, тәсвир олунан һадисәни тарнхә, реал зәмн
өзүлә бағлајыр, охучуда м. ө. заманлар, һадисәләр вә инсанл
һаггында тәсәввүр јаранып.

Бу һекајә «Шу (Сак) дастаны» ады илә дә мәшһурдур (12
36—37).

Һекајәнин мөвзу вә гајәси хаган Шунун ағыллы, тәдбирли б
һөкмдар олмасыдыр. О, Искәндәрлә һәрбә киришә дә биләрд
буна онун гүдрәти чатырды, лакин тәлафата јол вермәк истәм
Онун дәрһал «тәбилләри чалдыраранг Шәргә тәрәф чәкилмәсини
мә'насы бөјүкдүр. Бу мә'на ики кишинин сөһбәтиндә ачыль
*«Зүлгәрнеј дедијиниз шәхс бир јолчудур. Бир јердә гәрар тутм
Бурадан да кечиб кедәр. Биз дә өз јеримиздә галарыг».*

Бурада македонијалы Искәндәрин һәрби јүрүшләринин нә
чәси вә онун сон агибәти узагкөрәнликлә габагчадан хәбәр ве
лир. Һеч бир мәнбәдә, һеч бир тәдгигатда Искәндәр фатеһлиј
бу дәрәчәдә дүзкүн вә әсл гијмәт верилдијинә, онун истилачы м

Низами, елә бил һекајәнин бу мәзмунуну көтүрүб нәзмә чәк... ишди. «Искәндәрнамә»дә Искәндәрин һүчуму, түрк елләринә јү... үшү илә әлагәдар хаган өз вәзиринә мүрачиәтлә дејир:

Билмирәм бу шаһын нәдир истәји?
Өлкәјә кәлмәкдән нәдир диләји?
«Чәтиндир көстәрмәк сәнә бир тәдбир...
Онунла бирчә ај кет кечин бир аз,
Бу јердә јад олан чох узун галмаз...
Чалыш ки, бу гара әждаһа бәдән
Һөрмәтлә совушсун бизим өлкәдән» *(31, с. 287—288).*

Икинчи һекајә

«Зүлгәрнеј Ујғур елләринә јахынлашдыгда түрк хаганы она... гаршы дөрд мин әскәр көндәрир. Дәбилгәләринә шаһин ганадлары... тахмыш әскәрләр габаға ох атдыглары кими, архаја да ох атыр... мышлар. Зүлгәрнеј буна чашыб галмыш вә демишдир: «Бунлар... өз-өзләрини кирләјәрләр, башгасынын азугәсинә мөһтач олмаз... лар. Чүнки бунларын әлиндән ов гуртармаз, истәдикләри вахт... овлајыб јејә биләрләр».(I, 111—112).

Маһмуд Кашғарлы һекајәни верәркән јазыр ки: «Мәнә Мә... һәммәд Чакыр Тонга Хан оғлу Низамәддин Исрафил Тоған Тәкин... атасындан ешитдији бу һекајәни сөјләди». Демәк истәјир ки, оғлу... на бу һекајәни данышан ата ону өз атасындан, о да ата вә ја ба... басындан ешитмишдир... Буна шәкк ола билмәз ки, һекајә Зүлгәр... нејин, јә'ни Македонијалы Искәндәрин Ујғур елинә ајаг басдығы... һекајәдә тәсвир олунан һадисәнин баш вердији вахтда јаранмыш... ды, мүһүм бир һадисә кими синәләрә һәкк олунуб данышыла-да... нышыла улулардан бабалара, бабалардан аталара, аталарда... оғуллара кечиб кәлмиш вә «Диван»а дүшмүшдү. Әлбәттә, һекајә... нин дилиндә дәјишиклик мүмкүндү. Лакин буна шәкк ола билмә... ки, мәзмун һәмин мәзмундур, ејнилә галмыш, дәјишмәмишдир.

Үчүнчү һекајә

«Түрк хаганы вурушмаг үчүн Зүлгәрнејин үстүнә кәнчләрдә... ибарәт бир бөлүк әскәр көндәрир. Хаганын вәзири она дејир: «Сә... Зүлгәрнејин гаршысына кәнчләри көндәрдин, онларын ичәрисин... дә сынанмыш, тәчрүбәли, дөјүшкән адамларын олмасы кәрәкди...

галанмышдыр. Өлдүрүлән адамын белиндә ичәрисиндә алтун ола
кәмәр вармыш, кәмәр дә кәсилмиш, алтунлар гана булашараг тө
күлмүшдүр.

Ертәси күн түрк әскәрләри гана булашмыш олан алтунлары к
әрәк бир-бирләринә «бу нәдир?» демишләр, «алтун ган» чаваб
верилмишдир. Орада олан бөјүк бир дағa һәмин бу ады вермиш
ләр. Ујғур өлкәсинә јахын олан бу дағын әтрафында түрк көчәр
ләри јашајыр. Зүлгәрнеј бу кечә басгынындан сонра түрк хаган
илә барышмышдыр» (I. 90—91).

Һекајәдә кәнҹлијин јенилмәзлији, күчү, гүдрәти вә халгын г
ләбә әзми өн плана чәкилиб. Баш сурәт хаган вә халгын гүдрәт рәм
и, ана торпағын кешикчиси олан кәнҹликдир.

Дикәр бир һекајә дә бу руһдадыр. Орада хаганын ады да ч
илир. Бу һекајә дә Шу хаганла бағлыдыр вә өзүнәмәхсус ориж
аллығы илә фәргләнир.

Дөрдүнчү һекајә

«Хаган Шу Чинә тәрәф кечиб кетмишди. Зүлгәрнеј онун арх
ынча дүшмүшдү. Хаган ујғурлара јахын јердә Зүлгәрнејә гарш
ир бөлүк әскәр көндәрир. Зүлгәрнеј дә она гаршы көндәрир. Б
арпышма Алтунган дејилән дағда олмушдур. Инди о дағa Алту
Хан дејилир. Бунунла белә Зүлгәрнеј хаганла барышды вә Ујғу
шәһәрләрини салдырды. Бир мүддәт оралapда галды.

Зүлгәрнеј чәкилиб кедәндән сонра хаган Шу кәлди. Баласагу
а гәдәр ирәлиләди. Шәһәр салдырды, шәһәрә өз адыны верди. Ор
ир тилсим гојдурду. Бу күн лејләкләр о шәһәрин гаршысына г
әр кәлир, анчаг шәһәрн кечә билмирләр. Тилсим позулмамыш
индијәдәк галыр» (III. 416).

Ахырынчы һәр үч һекајәдә баш верән дөјүш барышыгла нәти
әләнир вә сүлһ бағланыр. Көрүнүр, Низами һәмин һекајәләрд
әсвир олунан вә түрк елләрини кәзән бу рәвајәтләрдән хәбәрда
миш. Хаганла Искәндәр арасындакы «барышыгдан» илһам ала
аг, бу «әһди-пејманы», сүлһ вә достлуғу алгышламышды:

Сөз кетди арада бағланды пејман,
Гачсын һәр икиси вәфасызлыгдан.
Дүшмәнлик силинсин, достлуг вар олсун,
Бу дүнја дурдугча бәргәрар олсун! (31. 294).

уғрамышды. Мәсәлә бундадыр ки, «Иссык» мәтни бу һекајәлә-
н јарандығы дөврүн нәср дили вә үслубу, о дөврдә түрк дилинин
кишаф сәвијјәси, лүғәт тәркиби, грамматик гурулушу барәдә тә-
ввүр јарадыр. Аз-чох дәјишиклији илә дил һәмин дилдир. Тәх-
нән, елә о шәкилдә дә кәлиб Кашғарлынын китабына дүшмүш-
. Һәм дә унутмаг олмаз ки, һекајәләри Кашғарлы әввәлчә түрк
линдә гәләмә алмыш, сонра әрәбчәјә чевириб «Диван»а салмыш,
сим Аталај онлары јенидән түрк дилинә чевирмиш, түрк дилин-
н дә көтүрүб биз вермишик. Бунунла belә, һекајәләр өз хәлги
һу вә әсиллијини сахламышдыр. Һекајәләрин дили вә үслубун-
н әлавә, сүжет хәтти, гајә вә мәзмуну, мә'нәви телн, јығчамлығы
руһу да өз сөзүнү дејир.

Бурада јенә Искәндәрдән ики әср әввәлә гајыдыб, Араз һөкм-
ры Томирис илә Кир мүнасибәтләринә даир Һеродотун гәләмә
ыб тәгдир етдији ики мәктуб—һекајәни хатырлајаг. Һәм о, һәм
бу һекајәләр арасында мә'нәви бағлылыг вә идеја јахынлығы
р, ән'әнәви бир телин давамы вә инкишафы вар. Һәм о, һәм дә
һекајәләр јаделли ишғалчылара, фатеһләрә гаршы јаранмыш
сөјләнмишди. Вәтән торпағынын һәр гарышы уғрунда мүбаризә
ми, мәрдлик вә дөјүш мәһарәти һекајәләрин әсас идеја хәтти-
р. Томирис дә, Шу хаган вә башга хаганлар да мүһарибә истә-
р, вәзијјәтдән барышыгла, сүлһлә чыхмаға, достлуг әлагәләри
ратмаға чан атырлар. Нәтичәдә, һекајәләрдә зор, күч јох, јенә
ағыл вә тәдбир иш көрүр, ана торпаға, инсана, халга олан мә-
ббәт, гәлбән бағлылыг гәләбә чалыр.

Бу һекајәләр улу бабаларын руһу вә мә'нәви аләминин көзәл
дикарларыдыр. Бунлар халгын тарихи вә тале-мүгәддәраты, һә-
тәрзи, мүстәгиллији уғрунда јаделлиләрә гаршы апардыглары
баризә вә с. илә бағлы мүһүм һадисәләри јығчам шәкилдә ве-
р. Бурада јозма, уjдурма јохдур. Мәзмун тәбиидир вә һәјатдан
лир. Бу да биздә—түркдилли әдәбијјатларда һекајә жанрынын
тидадан тәбии вә мөвчуд һәјат һәгигәтләри өзүлүндә јарандығы
инкишаф етдији фикрини сөјләмәјә әсас верир. Азәрбајчан фолк-
рунун бу күн чилдләрә сығмасы мүмкүн олмајан зәнкин нағыл-
кајә, дастан-епос, ләтифә-гаравәлли голу бу јолла јаранмыш, бу
ла инкишаф едиб кәлмишдир.

Беләликлә, Низаминин «Искәндәрнамә»дә истифадә етдији
иг гајнаглары өз тарихи е'тибарилә Искәндәрин сағлығында
анмыш вә јаддашлара һопмуш рәвајәтләрдән—һекајәләрдән
удуб кәлир. Бу һекајәләр бизим, м. ә. улу мүдрикләримизин

Тарихдә һеч нә итмир, унудулмур, кеч-тез һәр шеј өз јерин
апыр. Гәдим дүнјамызын улу китабы «Билгамыс» дастаны аккад
етт, ассури вә башга дилләрдә, Алп Әр Тонганын өлүмүнә дүзүлү
ошулмуш ағылар синәләрдә, халгын гәлбинин дәринликләриндә
«Авеста» фарс китабәләриндә—гәдим пәһләви дилинә тәрҹүмәләр
ә, шаир-философ Анакар вә һөкмдар Томнрис јунан мәнбәләринд
ənч сак һакиминин е'ҹазкар «Гызыл кејими» ана торпағын дәри
атларында мүһафизә олунуб галыб, арадан мин вә даһа арты
илләр сонра кәлиб саһибләринә чатыбдыр. Бунларын көмәји ил
әдим кечмишимизин дәринликләринә енир, ачылмамыш сәһиф
әрини ачыр, улу бабаларымызын һәјат ешгини, мүбаризә әзмин
әһрәманлығыны мә'нәви вә мадди аләмини, ағыл вә дәрракәсин
өјрәнир, һәгигәти үзә чыхарыр, сөзүмүзү дејирик.

Миладдан өнҹәки әсрләрдә «Авеста»ны, «Иссык» мәдәнијјәт
ни јаратмыш бир халгын ондан әввәл дә, сонра да көркәмли шә
сијјәтләри: сәркәрдәләри, ихтирачылары, алим вә мүтәфәккирләр
әдибләри олмалы иди вә вардыр. Философ Зәрдүшт, Алп Әр Тонг
мүдрик Анакар, һөкмдар Томирис, «Гызыл кејимли» сәркәрдә м.
миниилликләрин бөјүк тарихи шәхсијјәтләри идиләр; һәләлик би
мә'лум олан бунлардыр.

Сөһбәт сак-түрк шаир-философу Анакардан, онун јунанлар
а һејрәтә кәтирән мүдриклији, натиглијин, бөјүк ағлы вә кам
ындан кедирсә, мүдрикин дилиндән сөјләнилән мүдрик кәла
лар, сөзләр, мәҹазлар аләми дә олмалы иди вә вардыр. Мила
тарихин—јени башланан миниллијин вә сөз јох, инди биздә үму
халгын адына јазылан зәнкин фолклор јарадычылығынын, х
сусилә онун аталар сөзү, мәсәлләри, фразеоложи ифадә вә ваһи
ләри, илк нөвбәдә бу мүдрикләрин, агил ата вә бабаларын дили
дән чыхыб, халг арасында јајылыб, бәјәнилиб, дилдән-дилә, син
дән-синәјә кечиб кәлмишдир.

Тарихин өз ганунаујғунлуглары, инкишаф кедиши вар. Мила
тарихин—јени башланан миниллијин мәдәнијјәти, әдәбијјаты, н
әсәнәти вә дили мәһз бу өзүнәгәдәрки зәнкин ән'әнәләр, дәри
көкләр вә өзүл үзәриндә инкишаф етмиш, бу инкишафын «Орхо
Јенисеј» вә «Дәдә Горгуд» зирвәләрини јаратмышдыр...

I МИЛАДЫН I МИНИЛЛИЈИ

) Бә'зи үмуми гејдләр

1. «ОРХОН-ЈЕНИСЕЈ» КИТАБӘЛӘРИ

Түрк халгларынын мәдәнијјәт вә мә'нәви фикир тарихинд
ладын I миниллији өзүнәмәхсус үстүнлүкләрә маликдир. Мила-
ин еркән јүзилликләриндә һәләлик бир гәдәр «бошлуг» һисс олун-
да, V—VI әсрләрдән инкишаф күкрәјиб елә бир сәвијјәјә гал-
ир ки, еркән јүзилликләри дә чәкиб өзү илә апарыр. Әлбәттә,
аслы зәмин вә ардычыллыг олмасајды, белә инкишаф да мүм-
н дејилди.

V әсрдән күчләнән «Јенисеј» вә Орхон» китабәләри бир неч
иниллик мәдәнијјәти јениндән дирчәлдир ки, бунун да үзәринд
ни вә зәнкин бир мәдәнијјәт учалыр. «Орхон-Јенисеј» китабәлә-
адландырылан бу мәдәнијјәт дүнјанын нәзәрини өзүнә чәкир
ни вахтда фолклор әдәбијјаты да өз мәһвәринчә инкишаф едиб
ни истигамәт алыр. Беләликлә, гәдим түрк поезијасы һадисәлә
ин тәбии ахыны, һәјатын тәләбләри әсасында јени шәкилләрл
нкинләшир. Бир сөзлә, түрк халгларынын мә'нәви сәрвәтләри
хчәһәтли вә бир-биринә гаршылыглы тә'сир шәраитиндә өз ин
шафынын јени мәрһәләсинә гәдәм гојур. Бу мә'нәви сәрвәтлә
, даһа дүрүст десәк, онун нишанәләрини мүасир дөврә кәтириб
ыхаран үч мүһүм амил, гајнаг ајрыча гејд олунмалыдыр:

1) улу бабаларын шәһәр диварларына, даш вә ја кил лөвһәлә
, аилә-мәишәт әшјасына вә гәбир дашларына һәкк етдикләри
ә'нәви сәрвәт нишанәләри;

2) археоложи газынты вә дикәр јералты тапынтыларын үз
ыхардығы мә'нәви сәрвәт нишанәләри;

3) халгын јаддашында мүһафизә олунуб бу күнүмүзә чата

аг зәрури, гијмәтли, әвәзсиз гызыл сөз јазылырмыш. Јаддашла
да анҹаг сөзүн гызылыны көтүрүрмүш, јашадырмыш вә нәсилләр
өтүрүрмүш...

«Билгамыс» дастаны илк дәфә вә илк вариантда шәһәр ди
арларына газылмышды, орадан синәләрә кечиб јаддашлара һо
муш, фолклорлашмышды, мин ил сонра јенидән камилләшми
шәкилдә кил лөвһәләрә көчүрүлмүшдү... Демәли, фолклорла, јад
даш әдәбијјаты илә јазылы әдәбијјат өз јарадылышындан вәһдә
дә олмуш, бир-биринә тәкан вермәклә инкишаф етмишдир. М.
он миниллнкдә Алп Әр Тонганын өлүмүнә вә миладын I минил
ијинин мүһүм һадисәләринә һәср олунмуш ше'р-кәламлары д
алгын гызыл јаддашы јаратмыш, нәсилдән-нәслә вермиш, бел
ә бизә чатдырмышдыр. XI әсрин бөјүк алими Маһмуд Кашғарл
алгын бу гызыл јаддашыны өз «Лүғәт» китабында гәләмә алыб
үзләрчә ше'р, сәнәт инҹиләринә, аталар сөзү, зәрби-мәсәл вә р
ајәтләрә әбәди һәјат вермишди. Һәлә нә гәдәри дә синәләрдә г
ыб, ана торпағын гојнуна һопмушду...

«Иссык» јазысынын тарихи гәти шәкилдә м. ө. V—IV әсрлә
үәјјән олунуб. «Јенисеј» јазыларынадәк арада нә гәдәр бошлу
ар. О вахт Иран империјасына хидмәтдә олан «Авеста» мүстәсн
диләрсә, һәләлик бу арада тутарлы бир јазыја раст кәлмирик
Лакин ағлын мәнтиги вә «Иссык»—«Орхон-Јенисеј» јазыларыны
јни графикалы јазылар олдуғу тәсдиг едир ки, бу тел гырыла бил
әз. С. Ј. Маловун охудуғу вә топлајыб чап етдирдији «Јенисе
азылары»нын сајы 50-дән бир ғәдәр артыгдыр. Арадан һеч 30—4
л кечмәмиш Д. Д. Василјевин китабында бунларын сајы 150-ј
атыр. Нә гәдәри дә итиб-батмыш, һәләлик үзә чыхмамышдыр
јни фикри «Иссык»ла «Јенисеј јазылары» арасындакы бошлуғ
а аид етмәк олар.

Миладын I миниллијиндә—VI—VII әсрләрдә јашамыш Гор
уд Ата, онун ады илә бағлы олан бојлардан дастан дүзүб-гошду
Китаб» бағлады. Бу «Китаб» кәлиб бизә дә чатды. Лакин орада
әсвир олунан, һаггында бәһс едилән һадисәләрин гајнағлары д
илләрә, бә'зән м. ө. дөврләрә кедиб чыхыр. Демәли, әслиндә дас
ан узун мүддәт јаддашларда јашамыш, тәкмилләшмишдир.

Горгуд Атанын гејри-ади исте'дады, гызыл сөзү-кәламы, сеһрл
азы ону 12 бојлу бир дастан шәклинә салды, әбәди һәјат верди
Китаби-Дәдә Горгуд» вә ја «Дәдә Горгуд китабы» бағланды

гесык»дан «Јенисеј јазыларына гәдәрки мүһүм бошлуғу» долдурур.

Беләликлә, халгын тарихи вә чохсаһәли мә'нәви сәрвәтләри түкәнмәздир, мүтәмади олараг үзә чыхыр, јенилари ашкар олур.

«Орхон-Јенисеј» китабәләри өзүнәгәдәрки дүнја јазы мәдәнијјәтинин зирвәси сајыла биләр. Узун тарихи инкишаф јолу кечиб кәлмиш бу јазылар бүтөвлүкдә түрк халгларынын хәлги-милли вә мә'нәви үстүнлүкләрини, руһуну, адәт-ән'әнәләрини, елми, фәлсәфи вә бәдии-естетик аләмини јүксәк дәрәчәдә әкс етдирир. Ашкар олур ки, бу јазыларын мәншәји гәдимдир, инкишаф тарихи бир нечә мин ил дәринә кедиб чыхыр.

2. «ОРХОН-ЈЕНИСЕЈ» ЈАЗЫСЫНЫН МӘНШӘЈИ ВӘ ИНКИШАФ МӘРҺӘЛӘЛӘРИ

«Билгамыс» дастанынын Урук Дөвләт шәһәри диварларына вә гил лөвһәләрә көчүрүлдүјү охшәкилли (буна «михи» јазылар да дејилир) јазыларла «Иссык» јазысы арасында тәхминән 3000—3500 ил (вә даһа артыг), «Иссык» јазысы илә «Орхон-Јенисеј» јазылары арасында 1000 ил мәсафә вардыр. «Михи» јазыларын инкишафы «Иссык» јазысына, ондан да «Орхон-Јенисејә» кәлиб чыхынча, 7—8 мин илә јахын бир јол кечмишдир. Түрк халгларынын шумерләрдән башланан әдәбијјаты, дили, инчәсәнәти, мадди-мәдәнијјәти, мәишәт тәрзи, адәт-ән'әнәләри вә үмумән мә'нәви аләми илә јанашы, јазы-әлифба мәдәнијјәти дә бир-бирини беләчә гаршылыглы олараг тамамламыш, инкишаф јолу кечиб камил шәкил алмыш вә буна көрә дә тарихдә силинмәз изләр бурахмышдыр.

Исламијјәтә гәдәр дә, исламијјәтдән сонра да Азәрбајчан әразиси вә халгы түрк дүнјасынын тән ортасында јерләшиб, онун ајрылмаз һиссәси олуб. Азәрбајчан халгынын тарихини бу дүнјадан ајры, тәчрид едилмиш шәкилдә дүшүнмәк олмаз.

Бу торпагда Азәрбајчан-түрк јазы мәдәнијјәтинин гәдим тарихи вардыр. Бу халгын тәкчә өз улуларынын јарадыб инкишаф етдирдији јазынын дөрд мүһүм мәрһәләсини гејд етмәк олар:

1) Охшәкилли, јахуд михи јазы мәдәнијјәти мәрһәләси

Бу мәрһәләдә јазы анчаг бир ох (↓↑) вә ја михи (Ｉ Ｉ) ишарәдән ибарәт олуб. Бу јазы илә бизим арамызда, тәхминән 7—8

әр узуну көрмүш адам» шәклиндә тәрчүмәси верилән «Билгамыс» дастаны әслиндә «михи» јазы илә беләјазылыб (70); дастанын дынын јазылышы беләдир (*Шәкил 13*).

Бу јазы ејни ишарәнин мүхтәлиф өлчүдә вә сајда дүзүлүшүн-ән јаранан системә әсасланыр, тәк бирчә ишарәдән истифадә лунуб, өлчүчә каһ гыса, каһ да узун олмагла, мүхтәлиф вәзијјәт-әрдә дүзүләрәк һеча, сөз, фикир алыныр.

«Билгамыс» дастанынын I лөвһәсиндә, лап башланғычда де-лир ки, Билгамыс:

«Башына кәләнләри сал бир гаја дөјдү
Сонра һасара алыб адыны Урук гојду» (I л., 1, 5.).

Билгамысын јашадыгы вә падшаһлыг етдији дөврү, тәдгигат-ыларын мүәјјәиләшдирдији м. ө. 2800—2700-чү илләр һесаб ет-әк, «Билгамыс» дастаны елә о вахт илк вариантда гала диварла-ына елә бу јазы илә «дөјүлүб»—һәкк олунубдур. Јазы ишарәлә-инин һачан, нечә вә һансы шәраитдә јарандығы, мејдана чыхды-ы тарих јенә дә намә'лум галыр, ачылмыр. Бу јазынын м. ө. II-миниллидә јарандығыны да демәк олмаз. Бу барәдә нә «Билга-ыс»да, нә дә дикәр Шумер гајнагларында мә'лумат вар. Археол-ожи газынтылар нәтичәсиндә һәмин охшәкилли јазы илә ашкар-дилән 8 һөкмдар вә 8 шәһәр ады тәсдиг етди ки, бу јазынын та-ихи чох гәдимдир. Үмумдүнја дашғынындан әввәлләр бу јазы мөвчуд нмиш (98. 17). Демәли, јазы артыг III миниллидә мөвчу-дисә дә, онун јаранма вә ичад олунма тарихи бундан әввәлки-өвр вә ја дөврләрә аиддир. Дилдә-ағызда кәзиб фолклорлашар «Билгамыс» дастаны м. ө. 2000-чи илдә јенидән аккад, ассури, һет илләринә тәрчүмә едилиб, ејни јазы илә кил лөвһәләрә көчүрү-үб, һәкк олунуб...

Бу охшәкилли јазы нлә гәдим Шумер-түрк гәһрәманлыг дастан-ары («Енмеркар вә Аратта һөкмдары», «Лугалбанда», «Билга-ыс» вә б.») вә Шумер-Бабил елминә, мәдәнијјәтинә, тиббинә в аид зәнкин китабәләр мөвчуддур. Бу китабәләр јерин 8—1 етр дәрин кил гатларына дүшүб, кечән әсрин сонларында ашка-а чыхыб...

Башга халглар бу јазыдан ејнилә истифадә етдикләри вахт арда бизим улулар ону даим тәкмилләшдирмиш, асанлашдыр

Бу ишарә—јазы илә м. ө. V әсрә аид үч дилдә китабә мөвчуд...
...р (*Шәкил 14*).

Суал олунур: «Бу китабә нә үчүн һәр үч дилдә *ејни* Шумер ...лифбасы илә јазылыб?!» Бу суалын бирчә чавабы вар: «Шумер ...ихи—охшәкилли јазысы о дөврүн бејнәлхалг јазысы иди вә халг...лар ондан истифадә едир, мәдәни әлагәләрини јарадырдылар».

Ф. Делич јазыр: «Бир һалда ки, Ханаанын вә һәтта Киприн ...јүк адамлары Бабил дилини ишләднбләр, јазы ишарәләрини в... ...зыларыны бабилләрин кил лөвһәчикләринә охшадыблар, демә..., Бабил дили Дәчлә—Фәратдан Ниләдәк дипломатик әлагәләр... ...ә рәсми дил олуб. Бу сүбут едир ки, Бабил мәдәнијјәти вә әдә...ијјаты м. ө. 2200-дән 1400-чү илә вә даһа сонраларадәк һәр саһә...ә үстүнлүк тәшкил едиб» (109. 13).

Јенә суал олунур: «Китабәдә «бабилчә» («В») адландырыла... ...ил һансы дилдир?» Е. Реклү Әһәмәни һөкмдарларынын көстәри... илә дашлара һәкк олунмуш һәмин јазы мәтнләринә ишарә едә...әк јазыр: «Үч дилдә олан бу јазыларда биз индијәдәк јазыл... ...аш диварларда фарс дилиндән сонра икинчи јердә дуран, һан...ыса илтисаги дилә раст кәлирик. Бир сыра мүтәхәссисләрин фик...инә көрә, дүшүнмәк олар ки, бу дил түрк дилинә ујғундур,—б... ...ил (Мидија вә ја јени—анзанит) халг дили олуб, кечмиш Мидиј... ...мперија ән'әнәләриндә даһа артыг фәхри јер тутмуш олан габа... ...ы Бабил дилидир»; «Шпикелин хатырладығы кими, тәдгигатчы...лар гәдим Мидијанын ики бөлкәсиндә мәһз өлкәнин гәдим әһали...синин данышдығы, ариләри әсарәт алтына алмыш олан, шүбһәсиз ...уран мәнишәли бир дилдә јазылмыш китабәләр олдуғуну да геј...дирләр» (114. 394,395).

Әсримизин 30-чу илләриндә түрк алими Аһмет Чават бу гәна...тә кәлмиш, дүнја халглары әлифбаларынын мәһз гәдим Шумер ...үрк гајнағындан чыхдығы фикрини сөјләмишди: «Инди артыг ә... ...әдим түрк јазысы дејилдикдә азы 7000 ил бундан габаг башла...ан вә беш мин илә гәдәр (зәманәмизә ән јахын Ассури китабәлә...синин тарихи м. ө. биринчи әсрә тәсадүф едир) бүтүн Өн Асиј...әмининдә јетишән, инкишаф едән вә сөнән мәдәнијјәтләрин јазы...ы олан охшәкилли (Küneform јазы) вә бунун гајнағы сајыла... ...даһа гәдим түрк јазысы баша дүшүлүр. Шумер түркләринин д... ...асындан јаранан охшәкилли јазы Бабилистандан Гафгаза, Ира... ...ан вә Һиндистанын шималындан Екеј дәнизинә вә Мисирәдә... ...јирмидән артыг адда анылан милләт вә мәмләкәтләрә јајылы...

енкинләшмиш, әсл әлифба шәклинә дүшмүшдү. Беләликлә, һә-ин јазынын биздә—түрк халгларында икинчи мүһүм инкишаф мәр-әләси јаранмышды.

2) Әлифба-јазыја доғру инкишаф мәрһәләси

1924-чү илдә Франсанын Вичһј бөлкәсиндә бир әрази-мүлк са-ибн 3 мин парчадан ибарәт олан китабә ашкар етмишди. «Глозел узејн»ндә сахланылан бу китабәләрин охунмасы проблем ола-аг галырды. М. ө. 2500-чү илә аид едилән бу китабәләр түрк алим-әри Халуг Тарчан вә Казым Миршан тәрәфиндән охунараг, әлиф-анын «Өнтүрк»чә олдуғу тәсдиг едилди. Сарбон Университетинд-ечирилән «Әлифба јазынын башланғычы вә Глозел китабәләри-длы конфрансда китабәдәки һәрфләрлә бағлы илләр боју давам-дән мүбаһисәләрә сон гојулду. Китабәләрдәки һәрфләрин гаршы-ыглы мүгајисәси, араларындакы габарыг бәнзәрлијин сүбуту са-ондакы мүхтәлиф милләтләрдән олан елм адамларыны инандыр-ы, верилән изаһат, кәтирилән дәлил вә сүбутлар бөјүк алгыша-бәб олду.

Казым Миршан китабәләрдәки һәрфләрин «Өнтүрк» һәрфләри-лдуғуну ајдынлашдыраpаг деди: «Китабәләрдәки әлифба Ет-уск әлифбасына чох јахындыр. Етруск әлифбасы, даһа кеч чағла-а аид олан латын әлифбасыны доғурмушдур. Етрускча илә һеч-ир бағлылығы олмајан јунан әлифбасынын да өнтүркләрә әсас-андығыны билирик. Финикија вә крилл әлифбалары да хүсуси-ир истисна тәшкил етмир, бунун бир чох нүмунәләрини верән чох-китабәләр мөвчуддур» (130. 15).

Түркијәнин «Һүррижјәт» гәзетиндә һәмин китабәләрдән нүмунә-әр верилиб *(Шәкил 15)*.

Гәзетдә гәдим түрк—«Орхон-Јенисеј»лә «Глозел әлифбасы»нын-үгајисәли схеми дә вар *(Шәкил 16)*.

Бүтүн бу алгыша лајиг кәшф, ачыгламалар вә елми фикир-ә'лум «Орхон-Јенисеј» јазыларынын мәһз миләди тарихин мәһ-лу дејил, чох гәдим дөврләрдән инкишаф едиб кәлән тәкмил бир-ифба јазысы олдуғуну сүбут едир. Түркүн әсл тарихи ашкар-ур, Јерин дәрин гатларында мүһафизә едилиб, мүгәддәс торпа-ын гојнунда горуну6 сахланылан әвәзсиз инчиләр танылмагда, танынтыларын ашкар едилмәси давам етмәкдәдир.

Түрк јазысынын инкишаф тарихинин даһа јени бир мәрһәләси

3) **«Иссык»—Јазы мәдәнијјәти мәрһәләси**

Бу мәрһәләдә јазы инкишаф едиб јенилəшиб. Мә'лум олур ки, јазыда милли-хәлги кејфијјәтләри әкс етдирмәк даһа артыг өн плана чәкилиб; Ох /↓ ↑/ сүнкү /)|/... үзәриндә дүшүнүлүб, әлифба јазы даһа артыг тәкмилләшиб, «Орхон-Јенисеј» јазыларына вә јазынун ејни олан әлифба шәклини алыб. Буну күмүш чам үзәриндә һәкк олунмуш јазы тәсдиг едир.

Һәмин мәтнә гајыдыб сөзләрдәки һәрфләрин јазылыш шәкилләринә нәзәр салараг мүгајисәләр вермәк (Шәкил 1Ї) олар. (Бах: Чәдвәл 2).

Охшәкилли-михи јазыдан «Иссык» јазысынадәк чох вахт кечиб. Бу јазы м. ө. V—IV әсрләрә аиддир; чам үзәринә һәкк олунуб. Бу һәккетмә мәдәнијјәти вә «Иссык» курганындан ашкар едилән диҝәр мадди мәдәнијјәт тапынтылары тәсдиг едир ки, м. ө. сон миниллик һәр саһәдә јүксәк инкишаф мәрһәләси олмушдур.

М. ө. сон миниллик тарихдә Сак һакимијјәти вә мәдәнијјәти дөврү кими мәшһурдур. Саклар исә гәдим гүчлү-гүдрәтли түрк тајфаларындан бири олуб.

4) **«Орхон-Јенисеј» јазы мәдәнијјәти мәрһәләси**

Бу мәрһәлә бизим еранын, тәхминән I—X әсрләрини әһатә едир. Түрк әлифбасынын јүксәк инкишаф дөврүдүр. Бу јазы илә зәнкин әдәбијјат вар. **«Күлтәкин»**, **«Мокилјан хан»** вә **«Тонјукук»** китабәләри мәшһурдур. Бунлар гәдим түрк тарихинә даир әвәзсиз әсәрләрдир.

«Јенисеј» китабәләриндән бир нүмунә *(Шәкил 17.)*

Сағдан сола охудугда бу мәзмун алыныр:

«Гара кан ичрәки бән Әзкәнә
Алты отуз јашыма әрти
Бән өлтүм түркис ел ичинтә бәк бән битик...»

Мүасир мәзмуну беләдир:

«Гарахан ичрәки Әзкәнә мәнәм.
Ијирми алты јашыма чатдым.
Мән өлдүм, түрк ели ичиндә мән бәј идим, абидә...»

Гәдим Шумер јазыларында ох /| ↑ ↓/, «Иссык» вә «Орхон-Јенисеј» јазыларында исә ох вә сүнкү /↑↓. (|/ шәкилләри әсасдыр.

өз əксини тапмышдыр. Бу үстүнлүк дүнjа əлифбаларынын һеч би[...]
риндə jохдур. (Бах: гejд 3).

Түркологларын гəти гəнаəтинə көрə, «Орхон-Jенисеj» əлифбас[...] түрк халгларынын дил хүсусиjjəтлəринин там əкс етдирир. Бу мə[...]нада ону онларын сонрадан гəбул етдиклəри һеч бир əлифба ил[...] (əрəб, уjғур вə б.) мүгаjисə белə етмəк олмаз (90. II, 52, 6...)

«Орхон-Jенисеj» əлифбасы өз мə'лум камил шəклини узун т[...]рихи инкишафын нəтичəсиндə алмышды. Буну «Jенисеj» мəтнл[...]риндə өз əксини тапан еjни һəрфлəрин мүхтəлиф шəкиллəрдə j[...]зылышы вə инкишафы да тəсдиг едир.

«Jенисеj» китабəлəри үзрə һəрфлəрин мүхтəлифлиjини, даһ[...] дүрүст десəк, еjни һəрфин инкишафыны көстəрəн һазыр схеми тə[...]дим едирик (5, 6, 7) — *(Шəкил 18)*.

«Jенисеj» мəтнлəри «Орхон» мəтнлəриндəн гəдим олдуғуна к[...]рə һəрфлəрин «корпус»ларында мүхтəлифлик даһа чохдур. (Ба[...] гejд 4).

«Орхон-Jенисеj» мəтнлəринин əһатə етдиjи 4—5 (вə бəлкə дə чо[...] əсрлик бир дөврү нəзəрə алсаг, «Күлтəкин» китабəсини jазан Jо[...]луғтəкин башда олмагла, белə хəттатлар чох иди вə һəрəсинин [...] өз дəсти-хəтти ола билəрди. Бу да аз вə jа чох фəргилə бир һə[...]фин бир нечə шəкилдə jазылмасына сəбəб олмушду. Маһиjjəт е'т[...]барилə бу чүз'и фəргдир (əслиндə бу һеч фəрг дə деjилдир), əли[...]банын камиллиjини, буна көрə дə сабитлиjини, сон дəрəчə мүһ[...]физəкарлығыны тəсдиг едир.

Шумер «ох jазылары», «Иссык» jазысы вə «Орхон-Jенисеj» j[...]зылары илə бирликдə бəшəр тарихинин илк мəдəни кəшфи, к[...]ниш əһатə даирəсинə малик узун өмүрлү əлифбасы олмуш, дүн[...] халгларынын «əлифба» адланан мə'нəви не'мəти бу гаjнагдан [...]рылыб чыхмышдыр.

Jүз илə jахындыр ки, гəдим түрк əлифбасы өjрəнилир, тəдг[...] олунур. Мəшһур түркологлар бу əлифбаны түрк халглары үч[...]əн jарарлы вə түрк диллəринин инчəликлəрини там тəмсил ед[...] камил əлифба кими гиjмəтлəндириблəр. В. Томсен, В. В. Радло[...] П. М. Мелиорански, С. J. Малов, В. В. Бартолд вə башга али[...]лəр əрəб əлифбасы илə тутушдурараг гəдим түрк əлифбасын[...] мүгаjисəjəкəлмəз дəрəчəдə түрк халглары үчүн jарарлы олдуғу[...] дөнə-дөнə көстəрмишлəр. П. М. Мелиорански бу əлифбаны дүн[...]нын мө'чүзəси адландырыр, онун чох гəдим тарихə малик олду[...]на ишарə едəрəк jазырды: «Белə имлаjа малик олан бир əлиф[...]

Алим јанылмамышды. Јарым әср кечмиш, 1970-чи илдә Газа
ыстанын 60 км-дәки Иссык гәсәбәсиндә Кургандан, хатырладығы
ыз јазы вә дикәр мадди мәдәнијјәт шејләри тапылды. Бирдән
ирә әлифбанын тарихи мин ил габаға кечди...

Азәрбајчан јазы мәдәнијјәти тарихи индијәдәк өјрәнилмәјиб
алгын мин илләр әрзиндә истифадә етдији јазылар барәдә инди
әдәк дүз сөз дејилмәјиб, објектив фикир сөјләнилмәјиб.

Әрәб ишғалы түрк халгларынын әлиндән белә бир камил, зән
ин вә доғма әлифбаны алмышдыр. Әрәб ишғалы түрк јазы мәдә
ијјәтини елә мәһв етмиш, онун үстүнә елә гара пәрдә чәкмиш ки
ин ил ишыг үзү көрмәмиш, анчаг кечән әсрин сонларында хо
ир тәсадүф нәтичәсиндә үзә чыхмыш вә өјрәнилмәјә башламыш
ыр. Әрәбләр гәдим түрк әлифбасыны дәјишмәк, 7—8 мин илдә
ртыг бир инкишаф јолу кечиб кәлмиш бир јазы мәдәнијјәтин
ох етмәк үчүн јүз ил һазырлыг иши апармыш вә өз әлифбаларын
изә гәбул етдирмишләр.

Бурада гаршыја суал чыхыр: бәс нә үчүн әрәбләр гоншу ермән
ә күрчү халгларынын әлифбаларына тохуимадылар? Вә јен
рәбләр халгымызын динини дә—зәрдүштлүк, атәшпәрәстлик ди
ини ислам дини илә әвәз етдиләр. Бәс нә үчүн гоншу ермәни в
үрчү халгларынын, динине тохунмадылар?

Бу суалларын бирчә чавабы вар: ишғалчы әрәбләр үчүн ермә
и, күрчү проблеми јох иди. Анчаг Азәрбајчан-түрк вә дикәр түр
алглары вә онлары рам етмәк проблеми варды. Ермәни вә күрч
ә бу проблемин һәлли үчүн әрәб ишғалына гуллуг көстәрирд
үтөвлүкдә халг түркә гаршы часус руһунда тәрбијә едилирд
уна көрә күзәштләр алырды...

Азәрбајчан халгы әрәб әлифбасыны гәбул етди. Ислам дин
әбул едилди, дәрин көк дә салды, халгын һәјат-мәишәтинә дахи
лду. Бир сөзлә, халг мин илдән артыг бир мүддәтдә әрәб јазыс
лә өз мәдәнијјәтини јенидән јаратды, әдәбијјатыны, елмини ин
ишаф етдирди...

Рус ишғалы башланды. Азәрбајчан вә дикәр түрк торпаглар
әбт едилди. Азәрбајчан 1828-чи илдә рус империјасы вә Ира
өвләти арасында бөлүшдүрүлдү. Араз өлкәни икијә ајырды.

Азәрбајчан халгынын әлифбасыны дәјишмәк һәмишә сија
әзмун дашымышдыр.

Мүстәмләкәчилијин өз ганунлары вар. Бунлар үмумидир. Р
акимијјәти дә әрәб јазысы илә мин илдә јаранмыш мәдәнијјә

ими гәләмә верилди. Һеч олмаса, әрәб әлифбасында 28 ишарә
әс бүтөвлүкдә түрк халгларыны бирләшдирирди, крилл әлиф
асы илә бу ишарә-сәсләр ики јүзә чатдырылды. Мәгсәд ајды
ди, түрк халгларыны бир-бириндән ајырмаг, узаглашдырма
адлашдырмаг үчүн гәсдән едилмишди. Тәкчә, бах бу хәјанәт
әрә крилл әлифбасы гала вә јашаја билмәз, о дәјишмәлидир...
Бурада гаршыја јенә суал чыхыр: бәс нә үчүн руслар да гонш
рмәни вә күрчү халгларынын әлифбаларына тохунмадылар? Һан
ы сәбәбләрә көрә онлара күзәштә кедилди? Вә јенә: Азәрбајча
алгынын ислам дининә гаршы чыхылды, һәр аддымда лә'нәтлән
и; дини мүәссисәләр, ибадәткаһлар ләғв едилди, дағыдылды, ә
ахшы һалда, мәсчидләр колхозларын тахыл анбарларына чев
илди. Бәс нә үчүн јенә дә гоншу ермәни вә күрчү халгларыны
инннә тохунулмады? Һансы сәбәбләрә көрә онлара күзәш
дилди?
Бу сualларын да бирчә чавабы вар: Руслар үчүн дә ермәни
үрчү проблеми јохду. Анчаг Азәрбајчан-түрк вә дикәр түрк халг
ары вә онлары рам (вә мәһв) етмәк проблеми варды. Ермәни д
үрчү дә бу проблемин һәлли үчүн рус һакимијјәтинә гуллуг көс
әрир; буна көрә күзәштләр алырды. Бу гуллуг бу күн дә вар...
Латына кечмәк, бир нөв авропалашмаг демәк оларды. Мән бу
у истәмәздим. Мән өз шәрглилијимдә галардым. Ахы, Авроп
әр шеји—әдәбијјаты, елми, фәлсәфәни вә *әлифбаны—јазыны* д
Шәргдән көтүрүб.
Гајғыларымыз, дәрди-сәримиз чох аз иди, бири дә дәвә јүк
лә кәлир.
Әлифбаны дәјишмәк «дәвә јүкү» гәдәр ағыр ишдир. Сөз јох
из крилл әлифбасында гала билмәрик. Кеч-тез о сырадан чыха
агдыр. Латына гајытмаг да, әрәбә гајытмаг да будагдан-будаға
онмаг демәкдир, бунларын һәр үчү, әслиндә бизә јаддыр.
Гајыдырыгса өзүмүзә—гәдим түрк көкүмүзә гајыдаг. Биз бу
ада Орта Асија түркләринин вә Араздан о тајда јашајан гардаш
арымызы јаддан чыхара билмәрик вә буна мә'нәви һаггымы
охдур; бу мәсәләдә бүтүн түрк халглары бәрәдә душүнмәлијик
ә һәм дә мәһз биз душүнмәлијик.
Әлбәттә, бу чәтин ишдир; чох чәтин, һәм дә чох вахт тәләб едир
мма кеч-тез баш тутачагдыр. Биз бунунла јазы—мә'нәви сәрвә
имизин 7—8 мин иллик (вә даһа артыг) тарихини бәрпа етмиш
луруг. Бу исә бүтүн дүнјаја дәјәр. Буну пулла—милјардларл
а едимәк олмаз

Бир әсрә јахындыр ки, «Орхон-Јенисеј» јазылары охунур, тәд- олунур, мүхтәлиф сәмтдән өјрәнилир, бу барәдә фикир вә рә'ј- сөјләнилир. Биз бу мәтнләрин бәдни әсәрләр олуб-олмадығы ја бәдии әсәрләрә нә дәрәчәдә јан ала билдији мәсәләси үзә- дә дајаначағыг.

«Орхон-Јенисеј» мәтнләри епитафијалар, јә'ни гәбир дашлары риндәки јазылардыр. Бу мәтнләр, нечә дејәрләр, әрзи-һалдыр, тилә јашамыш, дөвран сүрмүш адамлар һаггында, нәсилләр гында е'тибарлы, дүз сөздүр. Онлар ана торпагда јатаның ким- и, һәјат вә фәалијјәти, шәхсијјәти, тарихдә ролу, хидмәти ба- ә јығчам мә'луматлар верир, һекајәләр сөјләјир. Бу да, бир , жанрдыр, о дөврүн дәбдә олан јазы-јаддаш үсулудур. Адам- һаггында, үмумиликдә ел-оба, халг һаггында аз-чох сөз де- , онлары тәгдим едир. Бабалар бунлары шүурлу сурәтдә белә бләр, сал дашлара, гајалара газыјыблар ки, әбәди галсын, ит- ин, тарихин туфанларындан, јағышдан, судан, дашгындан-сел- , оддан-аловдан хилас ола билсин, јашасын, бу күнә кәлиб сын... Онлар өз мәгсәдләринә наил дә олублар.

Китабәләр сағдан сола јазылыб. Лакин солдан сағa јазылмыш нләрә дә раст кәлирик. Будур, ејни китабәнин үч хәтти солдан а, ики хәтти исә сағдан сола јазылыб *(Шәкил 19)*.

Охунушу:

(1)... т Чур апасы барур.

(2) Иним ечим јыта адырылу бардымыз јыта.

(3) Кујда кишимә јыта адырылу бардымыз.

(4) Буңы ешим кадашым јыта... оғ(лым) ... тма.

(5) Бунда оғланым јыта (84. 40).

Мүасир шәкли:

(1). ... т Чурун атасы кедир (өлүр).

(2) Һүзнлә ајрылдыг кичик вә бөјүк гардашымыздан, кәдәр- ир.

(3) Көшкдә кәдәрлә арвадымдан ајрылдыг.

(4) Дәрд будур: кәдәрлидир, танышларымдан, јолдашларымдан... оғлумдан (ајрылдым).

(5) Оғлум дәрдлидир, гәм-гүссәли кедирәм.

1) «Јенисеј» мәтнләри

һәрфләр ардычыл инкишаф јолу кечмиш, тәкмилләшмиш, кет-
дә сабит шәкил алмыш, мәһз V—VIII әсрләрдәки мә'лум сәвијј
јүксәлмишдир.

«Јенисеј» мәтнләри Јенисеј чајы һөвзәсиндә олан, ирили-х
далы 150-јә јахын епитафнја—гәбир дашларына һәкк едилм
јазылардан ибарәтдир. Бу јазылар улу бабаларын тәфәккүрү,
јат ешгн, икидлији, гәһрәманлығы, мәрдлији, мәтанәти, ана тор
ға бағлылығы, вәтәнә мәһәббәти, бир сөзлә, мә'нәвн дүнјасы һ
гында тәсәввүр јарадыр. Бу тәсәввүрләрнн бәдии тону нсә д
күчлүдүр. Буна көрә дә, һәр бир мәтн ајры-ајрылыгда бәдии ә
тә'сирн бағышлајыр.

Бүтүн мәтнләрдә—епитафнјаларда ајдын нәзәрә чарпан, ү
ми бир дил, үслуб, гәлнбә дүшмүш сабит бнр јазы шәкли мүша
дә олунур. Бу јазыларда һәзнн бир кәдәр, һәсрәт, дәрд әсасд
Ел-обадан, гоһум-гардашдан, оғул-ушагдан, дост-ашнадан доj
маг, һәјатдан кам алмамаг, бу ншыглы дүнјадан һәсрәтлә кет
кими ннсани һиссләрин тәрәннүмү мәтнләрин лејтмотивидир.
тәр чаван, истәрсә дә јашлыја анд мәтн олсун, бу һнссләр бү
«Јеиисеј» јазыларына һаким кәсилнб. Одур ки, бунлары гә
дашларына һәкк едилмиш «матәм һекајәләри» сајмаг даһа до
оларды. С. Ј. Малов бу мәтнләрин күчлү бәдни тонуну нәзәрә а
раг, онлары «гәбиристанлыг поезијасы» адландырмагда (84
јанылмамышды. Бунлар һәлә чох-чох гәдим заманлардан «Бил
мыс» дастанына дүшмүш, һабелә Алп Әр Тонга, «Намә'лум и
әскәр» һаггында халгын гәлбинин дәрннлнкләриндә өзүнә јер е
фолклорлашмыш ағыларын—матәм нәғмәләринин, бир нөв, ја
ја алынмыш нәср вариантыдыр. Мөвзу бирдир, жанр исә баш
дыр.

Ашағыдакы мәтнләрә днггәт едәк:

«Сиз елимә гунчујума оғланыма будунума сизимә алтмыш
шымда (адырылтым). Атым Ел Туған тутук бән, тәңри елим
елчиси әртим, алты бағ будунга бәк әртнм =

Сиздән, елнмдән-кәлннимдән, оглумдан, халгымдан—алтм
јашымда (ајрылдым). Адым Ел Туған тутукдур. Мән Таңры ел
елчи идим, алты бөлүк халгын бәји идим» (Јн. 1).

Вә:

«Гујда гунчујым сиздә оғлым јыта, сизимә јыта бөкмәдим а
рылтым, күним гадашым јыта адырылтым. Алтун әлик көшик
лимдә бантым. Тәңри елимкә бөкмәдим. Сизимә јыта. Үчин

ојмадым, кәдәрлә ајрылдым; достдан, танышдан гүссә илә ајрыл
ым. Белимдә әлли гызыл бәндли кәмәрим. Танры елимдән кам
ымадым. Сиздән сары гәмлијәм. Үчин Күлүк Тирик мәнәм. Танры
лимдә нәсибим бу олду. Алтмыш үч јашымда өлдүм. Әкүк-хатын
еримдән ајрылдым, Танры елимдән, гызларым, оғлум, өз оғлум
лты мин атымдан (ајрылдым). Ханымын е'тибары, ел-күн, мәним
очаг ел јолдашларым, чохлу әр оғлан вә әр күрәкәнләрим, гыз
әлинләримдән дојмадым» (Јн. 3).

Һәр ики мәтндә һәјатдан дојмајыб дүнјадан кедән инсанын
нискили, кәдәри верилиб.

Мәтндә бир ифадә—«Белимдә әлли гызыл бәндли кәмә
им» фикри диггәти чәлб едир. Ана торпагда јатан шәхс өз ди
и илә дејир ки: «Белимдә гызыл кәмәрим дә вар, амма арвадым
ан, оғлумдан, достдан-ашнадан, Танры елимдән ајры бу мәним
әјимә кәрәкмиш?»

Икинчи епитафијада саһибинин 63 ил јашадығы гејд олунур
мма о да дүнјадан гәм-гүссәли, нискилли кедиб. Чүнки амансыз
лүм онун арзу вә истәкләрини јарымчыг гојуб. О, һәјатдан дој
амышдыр. Елинә, халгына хидмәт едәр, чох ишләр көрәр, оғул
ыз, нәвә-нәтичә бөјүдәр, боја-баша јетирәрди, онлары евләнди
әр, әрә верәр, јербәјер едәрди...

Бурада, истәр-истәмәз улу бабамыз Билгамысын өлүм ваһи
əси, кәдәри вә әбәди һәјат ахтарышларында чәкдији әзаб-әзиј
т, кечдији зүлмәтли јоллар јада дүшүр, бу әлачсыз дәрдин ағыр
ығы көз өнүнә кәлир.

Белә ашкар олур ки, гәдимләрдә исламијјәтдән әввәл бизд
фанилик», јә'ни «һәјат пучдур», «һәмишәлик дејил», «дүнја фа
идир» идејасы олмајыб. Бу фикри ислам дини көрүшләри, ислам
уһу кәтириб. Һәјат шириндир, һәјатдан дојмаг олмур, сән дүнја
ан кетсән дә һәјатын бу ширинлији вә ләззәти өвлада, оғула, гы
, истәкли адамларына галыр, бу тел үзүлмүр, атадан оғула
ғулдан нәвәјә, нәвәдән нәтичәјә кечир. Улу бабалар дүнјадан ке
ндә дә беләчә дүнјаја бағлы олублар, јохса ондан белә дәрдлә
рылмаздылар. *«Сиздән дојмадым, кәдәрлә ајрылдым, достдан
нышдан гүссә илә ајрылдым». «Әкүк-хатын јеримдән ајрылдым
нры елимдән, гызларым, оғлум, өз оғлум, алты мин атымдан «ај
ылдым». «Ханымын е'тибары, ел-күн, мәним гочаг ел јолдашла
ым, чохлу әр оғлан вә әр күрәкәнләрим, гыз-кәлинләримдән дој
адым»* сөзләриндә нә гәдәр сәмимилик вар, мәһәббәт вар, доғ

иб; бу фәрәһдир, севинчдир, һәјата бағлылыгдыр, кәдәр, гәм ичин
ә никбинликдир.

Буна көрә дә бу, заһирән гәмли, кәдәрли, гүссәли мәтнләрд
никбинлијә мејл, кәләчәјә үмид гығылчымы, ишыг даһа күчлүдүр
бу мәтнләрин мә'на дәринлији вә фикир рәнкарәнклији дә бунда
ыр.

Ашағыдакы мәтн там никбинлик үстүндә көкләниб:

«Төр-апа (вә ја: Төрпә) ичрәки бән беш јекирми јашда алын
ышым, гунчујума буң адырылдым, сизимә күн ај азыдыма. Ү
глыма адырылдым, јыта, бөкмәдим, гатыгланғыл!.. Јеримә јыт
убыма адырылдым, буңа сизимә јыта. Будуныма күнимә гадашы
а адырылдым бөкмәдим. Елимә ганыма бөкмәдим, јашым јет
етмиш азыдым. Јатда түңүримә адырылдым, анта алыг адашым
нта сизимә едкү ешнмә адырылдым=

Төр-апа (вә ја: Тәрпә) ичрәки мәнәм. Он беш јашымда мә
лынмышам. Кәдәрлә ханымымдан ајрылдым, Күнү вә Ају дуј
урам. Үч оғлумдан ајрылдым, кәдәрлијәм, (онлардан) дојмадым
(ишиләнин!..Әләмлә өз јеримдән—сујумдан ајрылдым, һүзнл
издән (ајрылдым). Мән халгымдан, ел-күнүмдән, гоһумларымда
јрылдым, дојмадым. Елимин, ханымын вариси ола билмәдим, ја
ым 67-дә һәр шејдән мәһрум олдум. Јад јердә гоһумларымдан ај
ылдым. Орада сајсыз достларымдан, орада сиздән, әзиз јолдаш
арымдан ајрылдым» (Јн. 11).

Бу мәтн-һекајәдә ики ағыр һәсрәт һисси, ики ағыр ајрылы
әми верилир: 1) һәлә 15 јашында икән сатылыб ана торпагдан
ост вә танышларындан ајрылыб гүрбәтә, јад јерә дүшмәјин ағы-
әрд олдуғу, һәмишә ана торпаг, ана су, јә'ни вәтән һәсрәтилә ја
ыб-јахылмаг әзабы; 2) бу дүнјадан ајрылмаг, көчүб кетмәк, ел
бадан, дост-танышдан әбәди олараг ајрылыб онлары итирмә
заб.

Һәр ики ајрылыг ағырдыр, дөзүлмәздир...

Белә анлашылыр ки, бу китабә саһиби, торпагда јатан шәхс
ә'ни «ичрәки» рүтбәли Төр-апа (вә ја Төрпә) 15 јашында гүрбәт
үшүбмүш. С. Ј. Маловун тәрчүмәси вә изаһына көрә тәрбиј
лмаг, лазыми дәрс кечмәк үчүн Чинә көндәрилиб, орада да б
үнјадан көчүб, амма кәтирилиб өз елиндә дәфн олунуб.

Мәтндәки бир фикрә, мүрачиәтә диггәт етмәмәк олмаз: «Ү
ғлумдан ајрылдым, кәдәрлијәм, (онлардан) дојмадым. Кишилә
ин!» «Гатыгланғыл!» ифадәсини С. Ј. Малов русҹаја «Мужайся!

аз», јашамаг, нәсли, варислији давам етднрмәк кәрәкдир.
Бу мә'нада, «Јенисеј» матәм мәтнләрини анчаг гәм-гүссәли
нсанын әлини јердән-көјдән үзән әсәрләр сајмаг дүз олмазды
нларда никбинлијә доғру мејлләр, гәм-гүссә, кәдәр ичәрисинд
ејилмиш јашамаг ешги, һәјата, инсанлара мәһәббәт вар. Бун
әрә дә һәјатидир, әбәдидир, дүнјадан әл үзмәк јох, әксинә, һәја
, аиләчанлыға, нәсли, ән'әнәни давам етдирмәјә күчлү чағырыш
ар, ана торпаға, вәтәнә күчлү севки вар, рәғбәт вар.
Бүтөв «ев дәфтәри», «ев китабы»ндан ибарәт олан нөвбәти мәт
иггәти даһа артыг чәлб едир:
«Ујғур јиринтә Јағлагар ган ата кәлтим. Гырғыз оғлы мән
ојла гутлуғ јарған мән. Гутлуг баға таркан әкә бујрыкы мән
ум горуғум күн тоғсук(к)а, батсык(к)а тәкди. Бај бар әртим
ғылым он, јылкым сансыз әрти. Иним јити, урым үч, гызым ү
рти. Еблэдим оғлумын, гызымын галынсыз биртим. Марыма ју
туруғ б(ир)тим. Јекинимин атымын көртим. Амты өлтим. Оғ
аным әрдә марымынча бол, ганга тап, гатығлан. Улуғ оғлум с...
рды. Кәрмәднм р...м оғул =
Мән Јағлагар хан-ата ујғур јериндән кәлдим. Гырғыз оғлујам
ән. Мән Бојла һөрмәтли һаким иднм. Мән һөрмәтлн Баға тарха
ын әкә бујрукы идим. Мәним сәсим, сорағым күндоғандан күн
тана чатырды. Варлы бај идим. Ағылларым он, илхым сансыз
ди. Кичик гардашларым једди, оғлум үч, гызым үч иди. Оғланла
ымы евләндирднм, гызларымы башпулу алмадан көчүрдүм. Рәһ
римә јүз отураг әр вердим. Гардашым ушагларыны, нәвәләрими
рдүм. Инди өлдүм. Мәнйм оғлум. Мәним рәһбәрим кими чәсур
! Ханына сәдагәтлә гуллуг елә! Кишиләш! Улу оғлум с...а кет
. Көрмәдим р...м оғул» (Јн. 47).
Мәтндә бирчә кәлмә белә нискнлә, дәрдә, ајрылыгдан тәәссүфә
р верилмәјиб. Башга мәтнләрдән фәрглн олараг, гәм, гүссә в
дәри бурада никбин руһ, һәјата күчлү чағырыш әвәз едир. Јағ-
гар хан-ата һөрмәтли, адлы-санлы гуллуг саһиби, дөвләт иш-
си олуб, онун шан-шөһрәти һәр тәрәфә јајылыб һәм дә о, кө-
л аилә башчысыдыр, аиләчанлы атадыр, оғулларыны евләнди-
б, гызларыны көчүрүб вә дүнјадан кедиб. Јағлагар хан-ата һә-
тдан кам алыб. Бу дүнјадан көчән ата өвладларына мал-дөв-
т, сүрү-илхы илә јанашы, өз мә'нәви зәнкинлнјини дә гојуб ке-
б. Сонлуға диггәт един: *Инди өлдүм. Мәним оғлум. Мәним рәһ-
рим кими чәсур ол! Ханына сәдагәтлә хидмәт елә! Кишиләш*

еjфиjjәтләри чох jығчам шәкилдә, бә'зән сөзалты бир ифадә в
а ejһамда верилир. Мәтндә атанын дилиндән ешидилән бир фи
ир мә'налыдыр. «Гызымын галынсыз биртим» (jә'ни *«гызларымы
ашпулу алмадан көчүрдүм, әрә вердим»)*.

Бурада бу күн дә мүбаһисә доғуран, мүһүм бир аилә-мәишә
роблеми кими гоjулуб мүзакирә едилән, гыз көчүрәркән «баш
улу» «сүдпулу» тәләб етмәнин көкү, гаjнағы ортаjа чыхмыш олур
у, гәдим адәтдир. Биздә, үмумән түрк халгларында jени оча
андырмаг, ики кәнчи евләндириб аилә гурмаг үчүн әзәлдән кө
алмыш, ән'әнә һалына кечмиш ганунлар олуб. Jени гурулан аи
әнин илкин зәрури еһтиjачларыны өдәмәк мәгсәдилә «башлыг»
сүдпулу» анлаjышлары jараныбдыр. Һәр ики тәрәф хәрч гоjмалı
луб ки, кәнч аилә еһтиjач дуjмасын, jашасын. Бу, анчаг jени, т
ә аиләнин илкин тә'минаты, онун «көк» атмасы, jашамасы мәгс
илә олмушдур. Мәтндән белә анлашылыр ки, имканлы Jағла
ар хан-ата бу адәти «позмуш», башга аталардан фәргли олара
з гызларыны «башлыг», «сүдпулу» алмадан көчүрмүш, әрә вер
ишди. Бу исә мүһүм бир һадисә кими онун хатирә лөвһәсинә, г
ир дашы jазысына дүшмүшдүр...

Бүтүн «Jенисеj» мәтнләриндә бәдиилик, ифадәли дил, үслу
иггәти чәлб едир. Буну тәкчә «өлдү» мәзмунуну вермәк үчү
стифадә олунан сөз вә ифадәләрдән дә көрмәк олар: «өлдү» сөз
лә jанашы бу мә'наны верән «адырылдым//адырылтым»—jә'н
jрылдым, өлдүм (Jн. 10), «адырылу барды»—jә'ни *аjрылыб ке
и, өлдү* (Jн. 28), «адрылы бардымыз» — jә'ни *аjрылыб кетдик, ө
үк* (Jн. 18) «jерилтим»—jә'ни *аjры дүшдүм, өлдүм* (Jн. 41). вә
Орхон» китабәләриндә бу сөзләрә ejни мә'наны дашыjан «учды»—
ә'ни *өлдү* (МЧс. 12), «уча барды»—jә'ни *учуб кетди, өлдү* (Б
Кс, 2) синонимләри дә әлавә олунур.

Һәр бир мәтндә бу бәдии ифадә тәрзини көрүр, епитет вә бә
әтмәләри мүшаһидә едирик.

Икичә мисал.

1. «Jети jекирми әрдәми jашында әрдәм өлти... Jердәки тамга
ыг jылғы буңсы(з әрти), ...багыры буңсыз әрти гара сачын тә
ағыға тәкмиш сү тәңи jети биң оғлан әрти=

Он jедди мәрдлик jашында игид әр өлдү... Jердәки дамғал
лхысы сансыз иди... пулу гара сачы тәк сансыз иди. Jағыjа һүчу
әкән гошуну jедди мин дөjүшчүдән ибарәт иди» (Jн. 26, сол т
әф).

Бу, мәтнә бәдиилик верән, ону ганадландыран дилин дахилин- кәлән вә она поетик тон верән үстүнлүкдүр. Нөвбәти мәтндә үстүнлүјүн даһа бир чәһәтини көрүрүк:

2. «Аг гулам әр едиз көрәк д...з јыта! Гадашым сизнмә јолчы , тезик кејикдә алук бән. Тәңри елимкә тусум: тогуз әр өлүр- . Елим каным сизә бөкмәдим, Күн Ај азыдым јыта! Гадашым дим јыта адырылтым сизимә өз күмүш будунум јыта адырыл- м. Әр әрдәмнмдә бөкмәдим, гырг јашымда адырылдым. Үчин лүк Тирик оглы бән, Күлүк Тоған бән=

Ағ гулум һүндүр әрдир, көркәмлидир, ...ејваһ! Мәним јолдаш- ым, мән сизә јолчујам, тез кедән кејикәм мән. Танры елим мә- иләдир, доггуз (дүшмән) әр өлдүрдүм. Мәним елим, ханым, дән кам алмадым, Күнәши вә Ајы дујмурам, әфсус. Танышла- м, елим-күнүм, һајыф, сиздән ајрылдым, өз күмүш халгымдан дәрлә ајрылдым. Әр икидлијнмдән дојмадым. Гырх јашымда дүм. Үчин Күлүк Тирик оғлу мәнәм, Күлүк Тоған мәнәм» (Јн. 44).

Бурада да күчлү бәдиилик вар, бир сыра сөзләр бәдии тә'јин- верилиб, бәнзәтмәләр сөзләрин тә'сирини артырыб, онлары етикләшдириб: «Әр *едиз, көрук»* (һүндүр әр, көркәмли әр), *«тә-* кејик» (тез кедән, чәлд кејик), *«тәнри* елим» (танры елим, уча им), *«Күмүш* будунум» (күмүш халгым), *«әр* әрдәмим» (әр идлијим).

Китабәнин мәнсуб олдуғу шәхсин атасынын ады, өз ады, адын тәбәли гурулушу, бәдии-тә'јини мә'налары диггәти чәлб едир: ин Күлүк Тирик оғлу Күлүк Тоған. *Күлүк* әслиндә сифәтдир, рәфли, көркәмли, мәшһур (65. 926) анламыны верир. *Тирик* ди- чанлы (65. 562) демәкдир. *Тоған* ики мә'на дашыјыр, һәм шаһин ш), һәм дә Шәрг, күндоған (65. 571) мә'наларында ишләнир. мәли, бүтөвлүкдә адлар—һәм атанын, һәм дә оғлунун ады бә- и тә'јинләр әсасында јараныб вә онлара верилибдир.

Бүтүн мәтнләрдә ад чәкилир. Хатырланан адлар да, әксәрән нәчә бәдии тә'јинләр әсасында јараныб.

Ел Туған Тутук (Јн, 1), *Јаш Аг Баш* (Јн, 2), *Үчин Күлүк Тирик* . 3), *Күч Гыјаған* (Јн. 4), *Јикин Алп Туран* (Јн. 5), *Күлүк Ту-* (Јн, 6), *Бајна Сангун оғлы Күлүк Чур* (Јн, 7), *Ток Бөкү* (Јн, , *Төр Апа//Төрпә* (Јн, 11), *Чочук Бөри Сангун* (Јн, 12), *Билкә кшән, Чиксин* (Јн, 13), *Чур Күч Барс, Улунг Шада* (Јн, 14), *руктәкин, Бәлә Туғма* (Јн, 15), Түз бәј Күч Барс Күлүк (Јн, 17), *тлуг* (Јн, 19), *Күлүк апа* (Јн. 20), *Ынанг Уғрач* (Јн. 62),

Јағлагар хан-ата (Јн, 47), *Аза Тутук, Тәләш Билкә* (Јн, 48), *Аг-ба*
Атык, Ынал Өкә (Јн, 49), *Көк Амаш Тутук, Буға, Етрук* (Јн, 50)

Бу адлары хатырламаг она көрә кәрәкдир ки, адларымызı
әсл көк үзәриндә јаранмасы вә инкишафы, хәлги-милли ән'әнәд
истифадәнин зәрурилији Азәрбајҹан әдәбијјатынын бүтүн тари
боју актуал мәсәлә кими һәмишә диггәт мәркәзиндә дурмушду
Бу мә'нада «Јенисеј» китабәләри бу ән'әнәнин әсл гајнагларынд
сајыла биләр. Мәсәлә «Орхон» китабәләрнндә бир гәдәр дә дур
лур. «Дәдә Горгуд китабын»да әсл јолуна дүшүр, Әлинин «Гисс
ји-Јусиф» поемасында әмәли-һәјати мә'нада заманын тәләби и
бағлы јенидән галдырылыр, бәдии ҹәһәтдән әсасландырылыр...

Беләликлә, «Јенисеј» мәтнләрини бир мүһүм тел, ана хәтт би
ләшдирнр: торпаға, суја, Вәтәнә мәһәббәт, Күнәшә, Аја мәһәбб
еlә, обаја, халга мәһәббәт, аиләјә-гадына, оғула, гыза мәһәбб
гоһума, доста, таныш-билишә мәһәббәт!..

Бүтүн бунлар бәшәријјәтин әзәли кејфијјәтидир.

2) «Орхон» мәтнләри

Түрк алими М. Еркин «Орхон абидәләри» адлы китабынын «
сөз»үнү белә башлајыр:

«Түрк адынын, түрк халгы исминин кечдији илк мәтн... И
түрк тарихи... Дашлар үзәринә јазылмыш тарих... Түрк дөвл
адамларынын халга һесабат вермәсн, халгла һесаблашмасы
Дөвләт вә халгын гаршылыглы вәзифәләри... Түрк низамынын, тү
мәдәнијјәтинин, јүксәк түрк сивилизасијасынын бөјүк вәсигәси
Түрк гүрурунун илаһи јүксәклији... Түрк фәдакарлығы вә ләјагәт
нин бөјүк өрнәји... Түрк ичтимаи һәјатынын үлви таблосу... Тү
әдәбијјатынын илк шаһ әсәри... Түрк натиглик сәнәтинин миси
сиз шаһ әсәри... һөкмдаранә әда вә тәнтәнәли нитг тәрзи... Ајд
вә кәскин үслубун әјани нүмунәси... Түрк милләтсевәрлијинин т
мәл китабы... Бир халгы бир милләт едә биләҹәк әсәр... Әсрл
ичиндән милли истигамәти ајдын едән ишыг... Түрк дилинин мүб
рәк гајнағы... Түрк јазы дилинин илк, лакин харнгүл'адә ишл
өрнәји... Түрк јазы дилинин башланғычыны миладын илк әсрләр
нә чыхардан дәлил. Түрк ордусунун гурулушуну ән азы 1750 и
әввәлә апаран вәсигә... Түрклүјүн ән бөјүк ифтихары олан әсәр
Инсанлыг дүнјасынын сосиал мәзмуну бахымындан ән мә'налы м
зар дашлары... Дүнјанын бу күн, бәлкә дә, ән бөјүк мәсәләси ол
Чин һаггында 1250 ил әввәлки түрк хәбәрдарлығы... вә с., вә с.

əhрəманлыг «очеркләри»дир. Китабә кимә мәхсусдурса, онун шәх
иjјәти, икидлиjи, елсевәрлиjи вә үмумән халга хидмәтиндән асы
ы оларaг, мәтнләр дә санбаллы вә тарихи һадисәләрлә зәнкин
ир. Мәсәлән, мүтәхәссисләр «Күлтәкин китабәси»ни «кичик» в
бөјүк» олмагла ики јерә аjырмышлар ки, буну биринчи китаб в
кинчи китаб кими дә дүшүнмәк олар.

«Күлтәкин китабәси»ндә түрк хаганлығынын тарихинә үмуми
əзәр салыныр, тәхминән ики јүз иллик инкишаф јолу изләнилир
у һөкмранлығын тәшәккүлү, әзәмәти, сүгуту вә јенидән дирчәл
əси, инкишафы һаггында чох гыса, лакин сон дәрәчә мәзмунлу
арихи һадисәләрлә долу мә'лумат верилир.

Мокилјан хан—Билкә хаган, Тонјукук һаггындакы аjрыча
итабәләр дә белә кениш вә әһатәлидир, онларын һәjатындан, дө
үш вә гәләбәләриндән кениш бәһс едилир.

Үч китабәни аjры-аjрылыгда тәдгиг едәк.

3) Күлтәкин абидәси вә китабәләри

Күлтәкин абидәси әзәмәтли абидәдир: «80×40 м. өлчүсүнд
лан бүтөв гурғу шәргдән гәрбә тәрәф узаныб. Онун гапыларыны
абағы кирәмитлә өртүлүб, сувагланмыш вә ағардылмыш кил ди
арлары һашиjәjә алыныб. Гапынын јанында бир-биринә баха
әрмәрдән ики гојун һејкәли гојулуб. Онун ардынча дөшәнмиш
әл вә јағыш сулары үчүн сахсы борудан дүзәлдилмиш арх ва
и, әлавә нәмлиjи чәкиб апарсын. Онун ардынча мәрмәр чанагл
аганын (чинлиләрин әбәдилик рәмзи) чиjниндә мәшһур јазылы
аш сүтун бәркидилиб. Археологун фикринчә, даш сүтун кирәмит
ә өртүлү павилјонда јерләшиб, павилјонун диварларына сува
әкилиб вә ағардылыб. Јол павилјондан мә'бәдкаһа кедир, ону
н тәрәфләриндә елә бил фәхри мүһафизәдә дајанмыш ә'јан в
идмәтчиләрин тәбии һәчмдә һејкәлләри дурур. Мә'бәд дөрдбучаг
ыдыр, 10,25×10,25 м. өлчүсүндәдир. Онун ағ диварлары гырмызы
ахышла бәзәдилиб, үсту кирәмитдир, сәдәфлә һашиjәләниб, ди
арлара гырмызы бишмиш кил мә'мулатындан олан әждаһаларл
злүк чәкилмишдир. Мә'бәдин ичиндә гурбанлыг очаг, Күлтәкн
ин вә арвадынын мәрмәр һејкәлләри гојулмушдур» (64. 329—330)

Бу абидә—гурғу әзәмәтли олдуғу гәдәр, даш сүтуна һәкк еди
ән јазы да мәзмунча зәнкиндир, дил-үслубча о гәдәр орижинал
ыр.

амил зијалы, јүксәк бәдии тәфәккүр саһиби, өзүнәмәхсус дилә әрди үслуба малик алим-јазычы имиш. О, Билкә ханын сөзләри и мәһарәтлә гәләмә алмыш, китабәнин көзәл мәтнини һазырла ышдыр.

Белә мә'лум олур ки, китабәнин әсас мәтни Күлтәкинин өлү үндән 14 ил әввәл, јә'ни 716—720-чи илләрдә јазылыб. Сонра үлтәкинин епитафијасы она әлавә олунуб вә мәтн бүтөвлүкдә аш сүтуна һәкк едилибдир. Л. Н. Гумилјовун фикринчә, «көрү үр, мәтнин өзү әдәби бир әсәр кими нәзәрдә тутулуб јазылмыш ыр». Бу фикирдә һәгигәт вар. Чүнки бүтөвлүкдә мәтн тарихдә аһа чох, әдәби-бәдии әсәр тә'сири бағышлајыр.

Бир бәдии әсәр кими, китабәнин композисијасы, гурулушу ашланғычы, давамы вә сонлуғу вардыр. Бурада гәһрәман бир сәр әрдәнин, гыса, лакин мә'налы вә чошғун һәјат јолу, фәалијјәти у гәһрәманын илһам алдығы тарихи гәһрәманлыг ән'әнәләри в ишыгландырылыр, һадисәләрин тарихи, бир-бирилә әлагәси дә ингликлә изләнилир вә с.

Кечмишини билмәјән, кечмишиндән өјрәнмәјән бир халг б үнүнү вә кәләчәјини гура билмәз. Мүәллиф, көрүнүр, бу мәгсәд ә мөвчуд хаганлығын тарихинә нәзәр салмыш, әсас хәтләри чыз ыш, бу әсәрдә дөрд мүһүм мәрһәлә үзәриндә дајанмышдыр. Һә ин мәрһәләләр бунлардыр:

а) *Күлтәкинә гәдәрки ән'әнәви давам едиб кәлән һөкмранлы*

Күлтәкин» китабәси халга белә бир мүрачиәтлә башланыр: Гәнри тәк тәнридә болмуш түрк. Билкә гаған бу өдкә олуртым абымын түкәти есидкил: улају инијикүним, оғланым, бирик ғушым будунум, биријә, шад-апыт бәкләр јыраја таркат бујурук әјләр,..=

Танры тәк Танрыдан кәлди түрк Билкә хаган, бу күн хаган идум. Сөзүмү ахырадәк ешидин: архамча кәлән кичик гоһумла ым, оғулларым, бирләшмиш гәбиләләрим, халгым, сағдакы шад ыт бәјләри, солдакы тарканлар, бујруг бәјләри...» (КТк. 1.

Сонра, түрк торпагларыны нечә бирләшдирдијини, јүрүшләри и, көрдүјү тәдбирләри вә с. хатырлајыр, ирәлијә (шәргә) тәрәф Шантун дүзәнлијинә, аз гала дәнизәдәк гошун чәкдијини, сағa (чә уба) тәрәф «доггуз әрсәнкә», аз гала Тибетәдәк гошун јеритди ни, керијә (гәрбә) Инчи чајыны адлајыб гошунла Дәмир гапы дәк кечиб кетдијини, сола (шимала) Бајырку јеринәдәк бир чо

«Ол јилкәрү барсар, түрк будун, өлтәчисән; Өтүкән јнр олурып,
ыш, тиркиш ысар, нәң буնуғ јок, Өтүкән јыш олурсар, бәңкү
тута олуртачы сән, түрк будун, ток. Арыг ок сән, ачсыг, тосыг
зсән; бир тодсар, ачсыг өмәзсән: антағыңын үчүн икидмиш га-
ыңын сабын алматын, Јир сају бардығ; коп анта алгынтығ,
лтығ. Анта галмышы јир сају коп туру өлү јорыјур әртик=
Сән о тәрәфә кетсән, түрк халгы, өләчәксән. Өтүкән јериндә
руб о јерә карванлар көндәрсән, сәнә завал јохдур. Елә ки, Өтү-
дағларында олачагсан, сән өз әбәди гәбилә иттифагыны јара-
аг вә јашајачагсан. Сән, түрк халгы, тохсан, һачан ки, ачсан
луғун сәбәбини билмәзсән. Тох оланда ачлығын сәбәбини бил-
сән. Чүнки сән беләсән, сәни галдыран хаганын сөзүнү сaјa ал-
ын. Јер үзүнү долашдыг, һалдан дүшдүк, үзүлдүк. Галанымыз
јер үзүнү өлә-дура кәздик» (КТк. 8, 9).

Бу төвсијә вә бир гәдәр данлагдан сонра, мүәллиф өз фәрди
убуна садиг галараг илк сөзүнә гајыдыр вә Билкә хаганын ди-
ндән «Тәңри јарлугадыкын үчүн, өзүм кутым бар үчүн, гаған
уртым=Танрынын мәрһәмәти вә өзүмүн дә бәхтим кәтирдији
н хаган олдум» (КТк. 9)—дејә мүрачиәтини едир.

«Кнчик» китабәнин сонунда дејилир ки, Билкә хаган Чин өл-
синдән, Чин хаганлығынын ән јахшы—«ич» усталарыны кәтир-
б бу абидәни гурдурмуш вә китабәни јазмағы онлара тапшыр-
шдыр. Онлар һәмин нитги дәјишмәдән ејнилә даш сүтуна га-
мышлар.

Бундан сонра «бөјүк» китабә кәлир. Кнтабә белә бир фәлсәфи
кирлә башланыр: «Үзә көк таңри асра јағыз јир гылынтукда
ин ара киси оғлы гылынмыс. Киси оғлынта үзә ечим апам Бумын
ан, Истеми гаған олырмыш. Олурыпан түрк будуңын илин төр
с)ин тута бирмис, ити бирмис=

Үсдә көј Танры ашағыда јерлә говушдугда икисинин арасын-
инсан доғулмуш. Инсан оғлундан олан уча ата-бабам Бумын
ган вә Истеми хаган олмуш. Тахта отуруб түрк халгы елләри-
н бирлнјини јарада билмиш, дөвләтнни гурмушлар (КТб. 1).

Бурада түрк дүнја көрүшүнүн чох гәдим дини көкләринә, «Көј
нры Дини»нә ишарә вар. Башлангыч фикир, чүмлә инсанын ја-
нмасы, доғулушу һаггында гәдим Шумер-түрк дини, елми-фәлсә-
анлајышыдыр ки, мин илләр бoју «Авеста» китабында тә'лим
унуб, давам едиб кәлиб; инди дә бу китабәдә тәгдим олунур:
нсан оғлу Ата көјләрлә Ана торпағын говушмасы—мәһәббәтин-

мушлар. Бумын хаган, Истеми хаган—бу ики гардаш Бөјүк аши
гәбилә дөвләтинин тәшкилиндә (545—581-чи илләр) мүһүм р
ојнамыш, Көј түрк хаганлығынын әсасыны гојмушдулар (64.26—2

Мүәллиф Күлтәкинин фачиәсини габартмаг, онун уғрунда м
баризә апармыш олдуғу ел бирлијинин—хаганлығын мөһкәм
тарихи ән'әнә үзәриндә јарандығыны, бу ән'әнәни горумағын м
гәддәс борч олдуғуну тәсдиг мәгсәдилә тарихә өтәри нәзәр са
мышдыр. Бир алим, јазычы кими, тарихи шәхсијјәтләрин фәал
јәтинә гијмәт вермәк, хидмәтини тәблиғ вә тәгдир етмәк үчүн
мин һадисә она кениш имкан вермишди ки, бундан истифадә ед
өз сөзүнү десин, фикир сөјләсин.

Мүәллиф даһа сонра јазыр:

«Төрт булуң коп јағы әрмис, сү сүләпән, төрт булуңдакы б
дунығ коп алмыс, коп баз гылмыс, башлыгығ јүкүнтүрмис, тизл
кик сәкүрмис, илкәрү Гадырган јышга тәки, кирү Тәмир гапығ
тәки гонтурмыс. Екин ара иди оксыз көк түрк (ити) анча олур
әрмис=

Дөрд тәрәф һамысы (бизә) јағы олмуш, гошун чәкиб дөрд т
рәфдәки халгларын һамысыны алмыш вә онлары сүлһә мәчб
етмиш, баш әјдирмиш, диз чөкдүрмүш, ирәли Гадырган дағлар
надәк, керијә Дәмир гапыјадәк онлары јерләшдирмишләр. Бу и
ара башсыз-ағасыз иди. Көј түркләри орада мәскун етмишлә
(КТб, 2—3).

Бунун ардынча ики фикир мәнтиги шәкилдә мүгајисә едили
О вахткы (вә сөз јох, һәм дә кәләчәк) нәсилләрә ибрәт дәрси о
маг, онларын нәзәрини һәмишә бу мүһүм мәсәләјә чәлб етмәк үч
фикирләр гаршылашдырылыр, өн плана чәкилир, Бумын хаган
Истеми хаган шәхсиндә мүдриклик вә ағыллы һөкмдар олмаг тә
иг едилир, онлар нәсилләрә нүмунә көстәрилир.

Биринчи фикирдә Бумын хаган, Истеми хаган нәзәрдә тутула
раг дејилир:

«Бил(к)ә гаған әрмис, алп гаған әрмис. бујрукы јәмә бил
рмис әринч, алп әрмис әринч, бәкләри јәмә, будуны јәмә түз ә
мис. Аны үчүн илик анча тутмыс әринч, илик тутып төрик итмис
нтағ күлик гаған әрмис=

Онлар биликли хаган идиләр, чәсур хаган идиләр, бујруглар
да биликли идиләр, чәсур идиләр, бәјләри дә, халгы да дүз ид
Онун үчүн дә елләрини узун мүддәт сахламыш, ели горујуб нә
ини артырмыш... Онлар беләчә шөһрәтли хаган олмушлар» (КТ
—4).

ган олмушдур. Онлардан сонра кичик гардашлар бөјүкләри тәк мадылар, оғлу да атасы тәк олмады. Биликсиз хаган олдулар, рсиз хаган олдулар, бујруглары да биликсиз олду, фәрсиз олду-р» (КТб. 4—5).

Нәтичә будур ки, дөвләт башчысы, һөкмдар, халгы өз арха-нча апаран адам ағылсыз, фәрсиз оланда, онун әтрафы—сағы, у да ағылсыз, фәрсиз олур, халг пис күнә галыр. Бу әзәлдән беләдир, мин илләрин тәчрүбәси, һәјат јолу белә көстәрир. Бу хатырламагла мүәллиф халгы, онун башчыларыны һәмишә ајыг мүдрик олмаға, елин гәдрини билмәјә чағырыр.

Китабәдә габардылан бу фикир вә ондан чыхарылан нәтичә түн дөвр вә заманлар үчүн ибрәтлидир, буна көрә дә бәшәридир, ди дә өз әһәмијјәтини итирмир.

Јоллугтәкин јазыр ки, ағылсызлыгын, халгла дөвләт арасында инамсызлығын нәтичәси олараг Бумын вә Истеми хагандан нра табғачлар кичик гардашларын арасыны вура билдиләр. лгла дөвләт бир-биринә гаршы дурду, түрк халгынын ел бир-ји позулду. Түркләр Чинин әсарәти алтына дүшдүләр.

б) Әлли ил Чин әсарәтиндә, јахуд «Олум, ја өлүм»

Китабәдә сәбәбсиз, еһтијач дујулмадан јүрүш едилдији, дөјү- башланылдығы барәдә сөһбәт јохдур. Ел бирлији дахилиндә үсјан олур, ја ајры-ајры ел башчылары азғынлыг едир, ја өз индә зәифлик көстәрир, ја да башга гоншу халглар ел бирли-ә тәчавүзә һазырлашыр, ону һәдәләјир. Анчаг белә һалларда рүш едилир, сүнкү ишә дүшүр, дөјүш башланыр, гәләбә газаны-р.

Мәтндә табелик, башга халгдан асылылыг, әсарәт дөзүл-з бир дәрд, ағыр мә'нәви сыхынты кими лә'нәтләнир, халгын шчысындан, хаганындан, ханындан, бәјиндән тутмуш оғлуна, зынадәк физики вә мә'нәви әзаб чәкдији, гул вәзијјәтинә дүш-јү тә'сирли бир дилдә тәсвир олунур.

Јоллугтәкинин көзәл үслубу вар. Һадисәләри бир-биринә елә ғлајыр, данышыглар, мүрачиәтләр, нитгләр арасында елә мәнти-әлагә јарадылыр ки, бунлары һәјәчансыз охумаг олмур:

«Табғач будунга бәкилик уры оғлын гул болты, силик гыз оғ-н күң болты. Түрк бәкләр түрк атын ыты, табгачғы бәкләр таб- атын тутыпан табғач гағанга көрмис; әлиг јыл исик, күчик рмис. Илкәру күн тағсыгда Бөкли гағанга тәки сүләјү бирмис,

ганда Бөклү хаганлығынадәк гошун чәкмиш, керијә—гәрбә Дәм
гапыјадәк гошун чәкмиш, өз елини, төрәмәсини алыб Табғач х
ганлығына вермишләр» (КТб. 7—8).

Халг да, онун башчылары да, бәјләри дә бу әлли илдә табел
јин, әсарәтин нә олдуғуну көрмүш, ачысыны дадмышдылар.
е'тираз сәсини галдырыр, мүхтәлиф јолларла наразылығыны
билдирирдиләр, мәнлијини, ләјагәтини уча тутуб, мүдафиә етм
чалышараг, һәләлик әсарәтә дөзүр, халгын мә'нәви кечмиши и
јашајырдылар.

Һәмин мүнасибәтлә бурада бир факты хатырламаг јеринә д
шүр. Бумын вә Истәми хагандан сонра, 582-чи илдә, Көј түркл
ики јерә бөлүнәркән Чин хаганы фүрсәтдән истифадә едәрәк түр
ләрин башчысы Шету хагана мәктуб јазыр вә вә'д верир ки, он
тәкрар гүдрәтли хаган олмасы үчүн чалышачагдыр, бу шәртлә к
о, түркләрин мә'нәви кејфијјәтләрини—дилләрини, адәт-ән'әнәл
рини дәјишдирмәли, түркләр Чин мәдәнијјәтини танымалыдыр

Шету хаган мәктуба беләчаваб верир:

«Сизә һәр ил веркн көндәрәчәк, бүтүн вахтымы сизә сәрф ед
чәк, сөзүнүзү динләјәчәјәм. Анчаг палтарларымызын әтәкләри
кәсмәјә, чијинләрнмиздә далғаланан сачларымызы ләғв етмә
дилимизи дәјишдирмәјә вә сизин ганунларынызы мәнимсәмәјә к
линчә, бнзим ән'әнәләримиз вә гәднмдән галма адәтләрнмиз ч
узаг кечмишләрдән кәлир ки, мән өзүм дә индијә гәдәр бунлард
тәк бирчәсннн белә дәјишдирмәјә чәсарәт етмәмнШәм. Чүнки б
төвлүкдә түрк халгы ејни гәлбә маликдир» (125).

Бу ади дејил, сон вә гәти чаваб нди. Бурада сөһбәт түрк ха
гынын гәдимлијиндән, дәјишилмәси мүмкүн олмајан адәт-ән'әп
ләриндән, мә'нәви бирлијиндән—«түрк бүтөвлүјүндән» кедир,
халгын Чин халгындан гәдим олдуғуна ишарәләр вурулурду. Бе
олдугда, бу халг нә үчүн Чин мәдәнијјәти вә адәт-ән'әнәләрин
әсири олмалы, ону «танымалы», гајда-ганунларыны гәбул етмә
иди?.

Бу, Чин табелији дөврүндә түрк хаганынын јаранмыш вәзијјә
мүнасибәти, өз дили илә деднји сөзләр иди. Бурадан әсарәтин
олдуғуну, халгдан вә јерли хаган-ханлардан нә тәләб едилдији
50 илдә халгын вә јерлн һөкмдарларын нә чәкдијнни өјрәнмәк ч
тин дејилдир. Шету хаган түрк чылғынлығы етмиш, снјасәт ишлә
мәмиш, мәктуба чавабында өз дахилини ачыб төкмүш, бөјүк ч
сарәт вә гәтијјәтлә һәгигәти Чин хаганынын үзүнә чырпмышд

ардашы оғлу Або хан күнаһландырылыр.

Шету хаган Бумын хаганын нәвәси, Гара Иссык ханын оғлуду
Л. Н. Гумилјов онун һаггында белә дејир: «Вахтсыз һәлак олму
Гара Иссык ханын оғулларындан Шету вә Чулохоу даһа чәсарә
и вә фәал иди. Шету о гәдәр гочаг вә ағыллы, о гәдәр әзмли
орхмаз иди ки, өз арвады ону «һәгигәтән гурд нәсли» сајырд
Бу үстүнлүкләри илә о, халгын вә әсилзадәләрин һөрмәтини т
анмыш вә тахта отурмушду», «Шету Ил-Күлүк-шад Бага Ы
бара» хан титулуну гәбул етмишди. Чинлиләр она, өз адәтләрин
онларын хошуна кәлмәјән адам—Шаболио адыны вермишләр к
дин дилиндә гарәтчи Шету демәкдир; елә бу адла да о, тарих
күшмүшдүр»; «Биринчи хан сајылан Шаболионун гәраркаһы Өт
ән дағында јерләширди» (64. 104, 106, 108).

582-чи илдә Чин хаганынын мәктубуна јухарыда хатырлад
ымыз чәсарәтли, гәти ултиматум тонлу чаваб верән Шету хаг
ики ил сонра, јә'ни 584-чү илдә чинлиләрлә мүһарибәдә барыш
тәклиф едир, биабырчы сүлһ бағлајыр вә Веј сүлаләсинин васс
ына чеврилир. Л. Н. Гумилјов «Күлтәкин китабәси»ндәки фак
ларын изинә дүшәрәк мәсәләни бир гәдәр дә ачыр, мәнбәлә
арашдырыр, Шету илә гардашы оғлу Або ханын (Горемен, Абр
Гурум вә б. адлары да вар) арасына чинлиләр тәрәфиндән не
нифаг салындығыны тәсдиг едән дәлилләр кәтирир. Бу ишдә Ч
кәшфијјатчысы Чжан-сун Шенин фәалијјәтини хүсусилә гејд ед
рәк јазыр: «О, инанылмыш бир шәхс васитәсилә Шаболиоја бе
мүрачиәт едир: «Гәрибә дејилми ки, түркјут ордусунун башы
сиз дурдуғунуз вахт онлары һәмишә гәләбә көзләјир, дөјүшә ба
ылыг Або ханын әлинә кечән вахт исә онларын мәғлубијјәти л
бүд олур. Һалбуки, сизин вә Абонун малик олдуғунуз ордунун с
ы әсасән бәрабәрдир. Ахы, бу биабырчылыг сизин дә шәхсиј
тинизи рүсвај едир. Инди нә етмәли ки, сиз дүшмәни күндәл
мәғлубијјәтә уғраданда шөһрәтиниз шәфәг сачыр, анчаг Або ј
рүшү уғурсузлуға кәтириб чыхаранда түркјутлары биабыр етми
олур. Сиз әввәлки кими анчаг мәзәммәт етмәклә кифајәтләнмә
мүмкүн һесаб едирсиниз. Бир вахт сиз «Шимал ханлығыны» (ј
ни Төремен кнјазлығыны) мәһв етмәји арзу едирдиниз. Буна ин
чәсарәт едәрсинизми?» (64. 110).

Ејни заманда Чжан-сун Шен Або ханы инандырмаға чалышы
«Нечә ки, Дату хан Суј еви илә иттифаг бағлајыб, демәли, Ше
түркјут халгы үзәриндә һакимлик етмәк игтидарында дејил. Јахш

э Або хан нәзәрдә тутулараг дејилнр: «Бәкләри будуны түзсиз үн табғач будун тәблиғин күрлик үчүн, армагчысын үчүн, ини и ечили кинңшуртүкин үчүн, бәкли будунлығ јонңшуртукын үчүн үрк будун илләдүк, илин ынғыну ыдмыс, ғағанладук ғағаныны јиирү ыдмыс=

Бәјләри, халгы дүз олмадығы үчүн, табғач халгы араны гарышырдығы үчүн, јолундан аздырдығы үчүн, бөјүкләрн кичикләрлә лышдырдығы үчүн, бәјләрин халгла арасыны вурдуғу үчүн түрк алгы мөвчуд елин бирлијини итирмиш, хаганлыг едән хаганланы итирмиш»ләр. (КТб, 6—7).

Китабәдә һагг-әдаләтин, халгын вә «ана торпағын» бу вәзијјә мүнасибәти нечәдир, сөзү нәдир? Јоллугтәкин һәмин вәзијјәтә әјдәки уча Танрынын да, халгын да, вәтәнин дә дөзә билмәјиб илә кәлдијини јазыр, сөзү онларын өзүнә верир, онларын дилинән данышыр.

«Түрк гара гамуг будун анча тимис: «иллик будун әртим, илим иты ғаны? Кәмкә илик газганурмән?»—тир әрмис: «ғағанлыг дун әртим, ғағаным ғаны? Нә ғағанға исик күчик бирүрмән?»—п әрмис, анча тип, табғач ғағанга јағы болмыс=

Түрк гара чамааты һамысы онда демиш: «Ели олан халг идим, им инди һаны? Ел бирлијини кимә газанырам?»—дејирмиш. Хаганлы халг идим, хаганым һаны? Һансы хагана ишими-күчү верирәм?»—дејирмиш; белә дејиб, Табғач хаганлығына јағы олушлар» (КТб. 9—10).

Беләликлә, өлкәнин хаганынын да, ханынын да, бәјинин дә, бүн халгын да сәбир касасы долмушду, һамы бир нөгтәдә бирашмишди, табеликдә галмагдан, әсир олмагданса, өлмәјн, бирфәлик мәһв олмағы үстүн тутан халг гәти гәрара кәлмишди: Өлум, ја өлүм», үчүнчү јол јохдур. Мүәллиф јазыр:

«Түрк будун «өлүрәјин, уруғсыратајын»—тир әрмис, јокаду баир әрмис=

Түрк халгы «өзүмүзү өлдүрәјин, уруғумузу кәсәјин!»—дејирмиш, јох олмаға кедирмиш» (КТб, 10)...

Китабәјә дүшән бу тарихи факт, бу һәгигәт, бу мә'нәви кејјјәт тәсадүфи дејилди, бунун дәрин көкләри варды. О, гәдим р ән'әнә илә, күчлү вә гырылмаз мә'нәви теллә бағлы иди. Бу алг һеч заман әсир олмамышды вә бу руһда да тәрбијә алмышды. *«Олум, ја өлүм»,* Гәрар гәти иди. Лакин бу анда уча Көјләр—

«Күлтәкин китабәсн»ндә дә белә̇дир. Китабәдә Танрынын иш
үдахиләси, көмәји, дүзлүјә, һагга, әдаләтә чағырышы мүһүм је
утур. Әсәрин бүтүн мүшкүл ишләри јолуна гојан баш гәһрәман
әһз Танрыдыр. Мүәллиф—Јоллугтәкин һәр ан Танрыја мүрачи
едир, ону јада салыр, ондан руһани гүввәт алыр. Бир сөзлә
үрк тарихи, әдәби-фәлсәфи фикринин мәркәзиндә һәмишә Танр
ијаныр. Танры каинатын, һабелә инсанын, онун мадди вә мә'нәв
е'мәтләринин јарадычысыдыр. Инсанын мә'нәви не'мәти олан
илини дә о вериб вә түрк дилиин өзү кими *уча, гүдрәтли* вә *чаһ*
лаллы јарадыбдыр...

«Билгамыс» дастанында да белә иди. Лакин орада танрылар
ох иди: хејир танрысы, шәр танрысы вә с. варды. Бурада исә би
анры вар: *уча Көјләр* вә онун Јер адланан ајрылмаз һиссәсн
ајағы, јә'ни *Торпаг, Су*. Әлбәттә, бурада Торпаг, Су руһани, јә'
 мә'нәви мә'нададыр.

Бүтүн мадди не'мәтләрин мәнбәји олан торпағын инсан һәјат
үн һәр мә'нада кәрәкли олмасы мә'наларындан әлавә мүгәддәс
ик, паклыг, камиллик мә'налары да вар. Руһани мә'нада она ул
бабалар *ана* ады да вериблар. Бу да әбәс јерә дејил. Торпаг д
радыр, јетирир, төрәдир, ана да. Торпаға ана адынын верилмә
—ана торпаг дејилмәси, әслиндә торпағын мүгәддәслнјинин күч
әнмәси илә бағлыдыр. Торпаға һәјат верән сујун мәһз сафлыг, т
излик, ајдынлыг мә'налары да вар. Әҹдадларымыз торпағы, сују
анры сајмаг, онлара тапынмагла, өзләрини торпаг кими мүгәддәс
ејирхаһ вә мәһсулдар, су кими саф, тәмиз вә ајдын олмаг, инсан
рашан бу сифәтләри өзүндә топламаг вә јашатмаг истәмишләр
урадан да торпаг вә су бизим улу бабаларын мә'нәви дүнјасын
ахил олмуш, тәфәккүрүндә илаһиләшиб Танры сәвијјәсинә јүк
олмиш, танрылашмышдыр. Инди Јер-*торпаг, су* илә бағлы дили
нздә ишләнән чохлу аталар сөзү, мәсәл вә кәламларын көкү, мән
әји дә бурадан кәлир: «Јер әкәниндир, бичин бичәннн», «Кө
ғламајынча јер күлмәз», «Су ајдынлыгдыр», «Су мурдар көтүр
әз», «Су олан јердә абадлыг олар», «Су һәр шеји пак ејләр,
ирасындан башга», «Сучан өмрүн олсун», «Ајдан ары, суда
уру» вә с...

П. М. Мелиорански јазыр ки, «чох сәчијјәви һалдыр ки, түрк
әрдә милли «түрк танрысы» һаггында онларын өзләринин тәсәв
үрләри олуб, бу да, әлбәттә, онларда милли дујғунун инкиша
диjини көстәрир» (88, 266). «Түрк танрысы» ...

ир, она олан инам да бөјүкдүр. Будур, әсарәтдән чана дојмуш хал
вуну јох етмәк истәркән, Танры вә мүгәддәс ана торпаг өз мә'нәв
үдрәтини көстәрир, әлини она узадыр, ону тутуб галдырыр вә хи
ас едир:

«Үзә түрк тәңриси, түрк ыдук јнри, субы анча тимис: түрк буду
ок болмазун тијин, будун болчун тијин, ганым Илтәрис гағаны
ким Илбилкә гатунығ тәңри тәпәсинтә тутып јекәрү көтүрми
ринч. Ганым гаған јити јекирми әрин ташыкмыс...=

Уча түрк Танрысы, түрк мүгәддәс торпағы, сују белә демиш
үрк халгы јох олан дејил—дејиб, халг јашасын—дејиб атам Ел
әриси, анам Елбилкә хатыны Танры башы үстүндә тутуб јухар
өтүрмүшдүр. Атам хаган әввәлчә 17 әрлә ирәли чыхмыш...
КТб. 11).

Елтәрис хаган 17 әрлә ирәли чыхыр, фәалијјәтә башлајыр. 1
әфәр 70 олур, 70 нәфәр 700 олур. 700 әрлә о, гајда-ганун јарады
алга һәрби тә'лим верир, итирилмиш ели, хаганлығы кери гајта
ыр, 47 дәфә орду илә јүрүш едир вә 20 дөјүш кечирир. Табелили
өврүндә јадлашмыш, «дүшмән кәсилмиш» тајфа вә халглар
оггуз оғузлары, гырғызлары, курыганлары, «отуз татарлары»
инданлары, татабылары өзүнә табе едир, баш әјдирир, диз чөкдү
үр, бир иттифагда бирләшдирир. Елтәрис хаган—«Түрк мүгәдд
орпағы»ны азад едир. Халгы Чин табелијиндән гуртарыр, өз
сә дүнјадан көчүб кедир, өлүр...

Елтәрис хагандан сонра гардашы Гапаған хан һакимијјәтә ке
ир, хаган олур, сонра исә Билкә хан рүтбәси илә Мокилјан ха
ахта отурур. Л. Н. Гумилјов јазыр ки: «Күлтәкин гәдим ән'әнә
илаф чыхмады вә хан рүтбәсини гәбул етмәди, тахта Билкә ха
үтбәси илә бөјүк гардашыны лајиг билди. Билкә хан һисс етд
и, о, «хидмәтинә көрә» јүксәлдилмир вә о өз гардашынын бу
угчусудур. Буна көрә, ону ордунун команданы, јә'ни хаганлығы
сл саһиби тә'јин етди. Бүтүн ә'јанлардан анчаг тәк бирчә гајын
тасы мүдрик Тонјукуку јени хан сахлады» (64. 315).

Билкә хан әмисинин хаганлығы дөврүндән бәһс едәрәк дејир
Ечим гаған олуртукда, өзим тардуш будун үзә шад әртим. Ечи
аған бирлә илкәрү Јашыл үкүз Шантуң јазыға тәки сүләдими
Курығару Тәмир гапығга тәки сүләдимиз. Көкмән аша кы(ргы
ириңә тәки сүләдимиз). Гамуғы биш отуз сүләдимиз=

Әмим хаган олдугда, өзүм тардуш халгы үзәриндә шад идим
Әмим хаганла Шәргдә Јашыл чаја, Шантун чөлүнәдәк гошун чә

ікә хаганын напсы шәраитдә тахда отурдуғуну вә фәалиііәтә
лладығыны онун өз дили илә белә тәсвир едир:

«Ил бирикмә тәңри, түрк будун аты күси јок бол (мазун тијнн
мин ол теңри) гаған олуртды эринч. Нәң јылсығ будунға олур-
дым, ичрә ашсыз ташра тонсыз јабыз јаблаг будунта үзә олур-
м=

Ел бәхш едән Танры түрк халгынын ады-саны јох ол (масын де-
о Танры өзүмү) хаган отуртду. Мән варлы халга һөкмдар ол-
дым...» (КТб, 25—26).

Сонра мүәллиф чәтинликләрдән, гајғылардан данышыр. Билкә
нын кичик гардашы Күлтәкинлә кечә-күндүз дүшүнүб вәзијјәт-
нечә чыхдыглары, ағыр күнләри нечә дәф етдикләрн барәдә
ыр:

«Ыным Күлтикин бирлә сөзләшдимиз, гаңымыз, ечимиз газ (ған-
ш будун аты, күчи јок болмазун) тијин, түрк будун үчүн түн
ымадым, күнтүз олурмадым; иним Күлтикин бирлә, еки шад бир-
өлү-јиту газғантым; анча газғанып, бирики будунығ от суб гыл-
дым=

Кичик гардашым Күлтәкинлә биркә мәсләһәтләшдик, атамы-
н, әмимизин әлдә (етдикләри халгын ады-саны јох олмасын),
ә түрк халгындан өтрү кечәләр јатмадым, күндүзләр раһатлыг
імәдим, кичик гардашым Күлтәкинлә биркә, ики шад илә бир-
(буну) өлә-итә газандым. Буну газанаркән бирләшән халга
им етмәдим». (КТб. 26—27).

Мүәллиф Билкә ханын дилиндән јазыр:

«Мән [өзим гаған олуртукыма] [јир сају] бармыш будун өлү-
и јадағын јалаңын јана кәлти. Будунығ икидәјин тијин, јырға-
оғуз будун тапа, илкәрү кытан, татабы будун тапа, биркәрү
бғач тапа улуғ сү еки јекирми... [сүңүшдим, анта] кисрә, тәңри
лыгазу, гутым бар үчүн, үлүким бар үчүн өлтәчи будунығ тирик-
йкитим, јалаң будунығ тонлығ, чығаң будунығ бај гылтым, аз
дунығ үкүш гылтым, ығар еллнкдә [ығар гаганлығда јек гыл-
м, төрт булуңдакы] будунығ коп баз гылтым, јағысыз гылтым,
мaңа көрти=

Мән (өзүм хаган олдугда јер үзүнә) јајылмыш халг өлә-итә,
никсиз, ач-јалавач дөнүб көлди. Халгы јуксәлдәјин, дејә солда-
малда оғуз халгына тәрәф, ирәлидә кидан, татабы халгына
рәф, сағда табгача тәрәф он ики дәфә бөјүк гошун чәкдим (ву-

Бүтүн бу тәләффүзләр нәтиҹә е'тибарилә јухарыда Танрынын г...
рәти, ашағыда Ана торпағын ады илә бағланыр. Бу ҹәһәтдән ...
дии суал шәклиндә халга едилән мүраҹиәт, дејилән фикир вә ...
харылан нәтиҹә мә'налыдыр:

«Түрк Оғуз бәјләри будун есидин! Үзә тәңри басмасар, ас...
јир тәлинмәсәр, түрк будун, илиңин, төрүңин кәм артаты?!=

Түрк оғуз бәјләри халгы ешидин! Јухарыдакы Танры басма...
ашағыда јер дәлинмәсә, түрк халгы, сәнин елини, төрәмәни к...
мағлуб едә биләр?!» (КТб. 22).

Мүраҹиәтин ардынҹа килеј-күзар, тә'нәли сөзләр дә кәли...
халга, хүсусилә онун гүдрәтли голу олан оғузлара уму-күсү, да...
лама сәҹијјәли вә кинајәли сөзләр сөјләнир:

«[Түрк будун] өкүн! Көркүңүн үчүн икидмис билкә гағаны...
әрмис бармыс едкү илиңә кәнтү јаңылтыг, јаблаг кикүртик. ...
рығлығ гантан кәлип јана елтди? Сүңүклик гантан кәлипән сү...
елтди? Ыдук Өтүкән јыш [будун бардығ илкәрү барығма] барди...
курығару барығма бардығ; бардук јирдә әдкүк ол әринч: гани...
субча јүкүртн, сөңүкүң тағча јатды, бәкилик уры оғлуң гул болт...
силик гыз оғлың күң болты. Билмәдүк үчүн [јаблагыңын үчү...
ечим гаған уча барды=

(Түрк халгы) өјүн! Сән күнаһ ишләдин, көзәл ел бирлијинә ...
дагәтини көстәрмәк үчүн сәни јүксәлдән биличи хаганына јама...
лыг етдин. Силаһлы адамлар һардан кәлиб сәни парчалады? Сү...
күлү адамлар һардан кәлиб сәни сүрүб апарды? Мүгәддәс Өт...
кән дағы (халгы, каһ шәргә варыб кетдин, каһ гәрбә варыб) ке...
дин; вардығын јерләрдә ғазандығын јахшы шеј бу олду: ганын ...
јеринә ахды, сүмүјүн дағ кими галанды, бәј нәсилли оғулларын ғ...
олду, әсилзадә гызларын күнү олду. Анламазлығын учундан, (...
зәблилијин үзүндән) хаган әмим мәһв олду* кетди» (КТб. 23—2...

Мүраҹиәтдә, сөз јох, никбин руһ, халгын өлмәзлијинә, мә'нә...
күчүнә, гүдрәтинә даһа артыг инам вар: һәр шеј сәнин өз әлинд...
дир! Һәр шеј сәнин өзүндән асылыдыр! Көјдәки уча Танры ...
сәниниләдир! Өз гүдрәтинә, басылмазлығына инан! Түрк оғуз б...
ләри халгы, түрк халгы! Өзүнә кәл!! Өзүнү таны!!! Бунунла бел...
халгдан наразылыг да едилир, онун үнванына мәзәммәт дә ва...
тә'нәли сөзләр дә. Мүраҹиәтдә мәнтиги вурғу «Түрк оғуз бәјләр...
халгы ешидин!» фикри үзәринә салыныр. Күлеј-күзар да онады...

«Уман јердән күсәрләр»—демишләр; әслиндә оғузлар тү...
халгларынын јени ерада, милади тарихдә апарычы голу, шаһ д...
мары олуб. Оғузларын күнаһы үзүндән, онлары илә-сапа јығмағ...

мкүн олмадығы сәбәбиндән хаган әмисинин дә мәhв едилдији ырланыр. Китабә Күлтәкинин адына јазылдыгындан бу фикир даhа чох аиддир, бир охла ики hәдәф вурулур. Күлтәкин дә зларын күнаhы—архадан ордукаhа басгыны нәтичәсиндә hәлак ушду. Китабәдә уму-күсү вә данлаг долу кәдәр вә гүссә илә илир кн: сәнин анламазлыгын, кинин-күдурәтин, гәзәбин-hнддә- үзүндән Күлтәкин дә hәлак олду; бунуила сән нә газандын?! ун өз әлинлә өз көзүнү вуруб төкдүн. Инди «Өјүн» (өјүн, гүр- ән!) Бу сөздә ачы тә'нә вар, истеhза вар, сөз әкс мә'нада нш- дилиб: *пешман ол, өзүнә кәл, төвбә елә, бу күнаhын, бу анла- злығынла өјүнмә!*—демәкдир.

Бурада Јоллугтәкин hәм дөвләт адамы, hәм дә халгына бағлы, атәшин мәhәббәтлә севән бир јазычы-вәтәндаш кими чыхыш р. Бу сөзләр үрәк јанғысы илә јанашы, шәксиз, бөјүк үрәклә илир, буна көрә дә тәрбијәви вә нәсиhәтедичи мә'на да дашыјыр. «Күлтәкин китабәси» бүтөвлүкдә түрк халгларыны бирлијә, стәгиллијә чағыран манифест адлана биләр.

в) Күлтәкинин дөјүш мәhарәти вә гәләбәләри

Мүдрик улу бабалар гәдим түрк тајфаларынын чылғынлығыны -бирилә јола кедә билмәмәсини көрүб дујмуш, ағыл вә тәм- лә онлара тә'сир көстәрмәк истәмиш, бирлијә, мүстәгиллијә вәт етмиш, бир hакимијјәтдә бирләшдирмәјә чәhд көстәрмиш- , онларын кәләчәји вә сәадәтини бунда арамышлар.

VI—VIII әсрләр түрк хаганлығы да бу ағылла јаранмышды. лтәкинин бүтүн hәјат-фәалијјәти халгына хидмәт олмуш, о бу рда да гурбан кетмишдир. Онун бүтүн јүрүш вә дөјүшләри бе- бир мәгсәд күдмүш, о, парчаланмыш түрк бирлијинин бәрпасы унда дөјүшләрдә гәhрәманчасына hәлак олмушдур.

Атасы өләндә Күлтәкинин 7 јашы вармыш. Умај (танрысы) ми ханым-хатын анасы он јашында она әрлик ады—Күлтәкин ыны верир. Елә ки, Күлтәкин 16 јаша чатыб икнд әр, баhадыр р, онун јүрүш вә дөјүшләри дә бу вахтдан башланыр, атасы орис хаганын јаратдығы дөвләтин, кенишләндирдији түрк тор- ынын сәрhәдләрини бәрпа едир. Китабәдә бу мәгсәдлә едилән әббүсләр, јүрүш вә дөјүшләр тәсвир, шәрh вә тәгдир едилир. рада Күлтәкинин тәкбашына дөјүш сәhнәләри, hүчумлары, дө- рәшадәти өн плана чәкилир. Мүәллиф чалышыр ки, билаваси- шаhиди олдуғу дөјүш сәhнәләрини дәгиг версин, гәhрәманын

сында дурмаг мүмкүн дејил. Атлар да давам кәтирә билмир, он зәрбинә дөзмәјиб бир-бир сырадан чыхыр, ја үрәји партлајыр, бели гырылыр, ја да ох, низә илә вурулуб өлдүрүлүр. Күлтәк бир дөјүшдә, бә'зән бир нечә ат дәјншмәли олур. Бүтүн бунла Јоллугтәкин һәвәс вә илһамла тәсвир еднр. Бу сәһнәләри сак емосијасыз охумаг мүмкүн дејил, охучу өзүнү һәмин дөјүш мејд нында һисс едир.

Јоллугтәкин сөзүнә «Күлтәкин он алты јашында әмим хаганы —јә'ни Гапаған ханын елини, төрәмәсини белә артырды, кени ләндирди»—дејә башлајыр. Биз бу дөјүшләрин тәсвирини ејни веририк.

1) «Алты Чуб Соғдак тапа сүләдимиз, буздымыз = Алты Чүб с диләрә гошун чәкдик, онлары мәғлуб етдик» (КТб. 31).

2) «Табғач Оң Тутук бис т[үмән сү кәлти, сүнүсдимис]. К тикин јадағын оплају тәкди; Оң Тутук јорчын јараглыг әлик тутды, јараглығда ғағанга анчулады. Ол сүк анта јокгыштымыз Табғач Онг Тутукун әлли м(ин гошуну кәлди, вурушдуг). Күл кин пијада атылыб һүчума кечди; Онг Тутуку јараглы бәләдчил рилә тутду, јараглары илә хагана тәгдим етди. О гошуну орда ј етдик» (КТб. 31—32).

3) «Бир отуз јашыңа Чача Сөңүнкә сүңүшдимиз; әң илки Тат гын Чурың боз [атығ бинип тәкди, ол ат анта] өлти = Ијирми бир шында Чача кенералла вурушдуг. Ән илки Татыгын Чурын б атына миниб һүчума кечдн, о ат орда өлдү» (КТб. 32—33).

4) «Екинтн Ышбара Јамтар боз атығ бинип тәкди, ол ат ан өлти = Икинчи дәфә Ышбара Јамтарын боз атына миниб һүчу кечди, о ат орда өлдү» (КТб. 33).

5) «Үчүнч Јекин Силик бәкиң кедимлик торығ ат бинип тәкд ол ат анта өлти = Үчүнчү дәфә Јекнн Силнк бәјин кејимли-кечим кәһәр атыны миннб һүчума кечдн, о ат орда өлдү» (КТб. 33).

6) «Анта кисрә Јир Бајырқу улуғ Иркин јағы болты. Аны нып Түрки Јарғун көлтә буздымыз, улуғ Иркин азғына әрин тез барды = Ондан сонра, Бајырку Јернн улу Иркин гәбиләси бизә ја олду. Она јан алыб Түрки Јарғун көлүндә дармадағын етднк. У нркин азачыг әрлә гачыб кетди» (КТб. 34).

7) «Күл тикин [алты отуз] јашыңа кыргыз тапа сүләднм сүңүк батымы гарығ сөкүпән, Көкмән јышығ тоға јорып, кырг будуныг уда басдымыз = Күлтәкинин [ијирми алты] јашында г ғызлара гаршы гошун чәкдик, сүнкү боју гары јарыб, Көкмән

ы илә Сунга дағында вурушдуг. Күлтәкин Бајырку(нын ағ ајғы-
ына) миниб һүчума кеч̆дн, бир әри охла вурду, ики әри далбада
анчды, о һүчумда Бајыркунын ағ ајғырынын омбасы сынды. Гыр
ыз хаганыны өлдүрдүк, елини алдыг» (КТб. 36).

9) «Ол јылга тү[ркис тана Алтун јышығ] тага Әртис үкүзик кеч
рыдымыз, түркис будунығ уда басдымыз=һәмин илдә Алтун да
ына галхыб Иртыш чајыны үзүб кечәрәк түркәш халгына јухуд
кән басгын едиб мәғлуб еләдик» (КТб. 36—37).

10) «Түркис гаған сүси Болчуда отча борча кәлти, сүңүшдимиз
Күлтикин Башғу боз ат бинип тәкдн, Башгу боз... екисин өзи ал
ызды=Түркәш хаганынын гошуну Болчуда од кими, туфан ким
әлди, вурушдуг. Күлтәкнн алны бәјаз боз ата миниб һүчума кеч
и. Алны бәјаз боз... ат онлардан икисини өзү итирди (мәһв етди)
КТб. 37—38).

11) «Анта јана кирип түркис гаған бујуруқы, аз Тутукуг елики
утды. Гағанын анта өлүртимиз, илин алтымыз; гара түркис буду
оп ичикди; ол будунығ [Табарда] гонтурдымыз=Сонра тәкрар д
үб гошунун ичәрисинә кириб түркәш халгынын бујруғу Аз вал
ини өз али илә тутду. Хаганыны орда өлдүрдүк, елини алдыг, тү
кәш гара чамааты һамысы табе олду, о халгы (Табарда) јерләш
ирдик» (КТб. 38).

12) «Јана јорып соғдағ будун итәјин тијин Јинчү үкүзик кеч
әмир гапығга тәки сүләдимиз=Гајыдыб соғда халгыны јолу
ојаг дејә, гошунла Инчи чајыны үзүб кечәрәк Дәмир гапыјад
гошун чәкдик» (КТб. 38—39).

13) «Анта кисрә гара түркис будун јағы болмыш гәңәрәс та
барды. Бизиң сү аты турук, азугы јок әрти, јаблағ киси әр... а
әр бизиңә тәкмнш әрти. Антағ өдкә өкүнип, Күлтикинк аз әр
иртирү ытымыз. Улуғ сүңүш сүңүшмиш; алп Шалчы аг атын б
нип тәкмиш, гара түркнс будунығ анта өлүрмиш, алмыш=Онд
сонра, гара түркәш халгы онлара јағы олан кәнкәрләрә тәрәф ке
ди. Бизим гошун атлары зәиф иди, азугәси јох нди. Гәзәбли ада
лар... алп әрләр бизә һүчум етдиләр. Бу һалда архајын олуб Кү
тәкинә бир аз әр көндәрдик. О, бөјүк бир дөјүш кечирмиш, а
Шалчы ағ атына миниб һүчума кечмиш, онда чохлу гара түрк
әскәрләрнни өлдүрмүш, галаныны әсир алмыш» (КТб. 39—40).

14) «Јана јорып.., бирлә Кушу Тутук бирлә сүңүшмиш, әрин к
өлүрмис, ебин, барымын [галы]сыз коп көлүртн=Јенидән һәрә
едиб... Кушу вали илә вурушмуш, чохлу әскәрләрини өлдүрм
... (КТб. 41)

урушдуг. Күлтәкин бу вурушда отуз јашында иди, алп Шалчы а
тына миниб һүчума кечди, ики әри дʼалбадал санчды. Карлуглары
әғлуб етдик, алдыг» (КТб. 41—42).

16) «Аз будун јағы болты. Гара көлтә сүңүшдимиз. Күлтикин
ир гырг јашајур әрти; алп Шалчы акын бинип оплају тәкди. Аз
лтәбәрик тутды; Аз будун анта јок болты = Аз халгы јағы олду
ара көлдә вурушдуг. Күлтәкин отуз бир јашында иди, алп Шалчы
ғына миниб һүчума кечди, Аз елтәбәрини тутду, Аз халгы онда
х олду» (КТб. 42—43).

17) «Ечим гаған или гамашығ болтукынта, будун илнки көки
олтукынта нзкил будун бирлә сүңүшдимиз. Күлтикин алп Шалчы
ын бинип оплају тәкди, ол ат анта түс[ди, и]зкил будын өлти =
мим хаганын елләриндә гарышыглыг дүшдүкдә, халг корланыб
осәд јарандыгда Изкил халгы илә вурушдуг. Күлтәкин алп Шал-
ы ағына миниб һүчума кечди, о ат орда дүшүб галды. Изкил хал-
мәғлуб едилди» (КТб. 43—44).

18) «Бир јылга биш јолу сүңүшдимиз. Ән илик Тоғу балыгда
нүшдимиз. Күлтикин Азман акығ бинип, оплају тәкди, алты әрик
нчды. Сү тәксинтә јитинч әрик гылычлады = Бир нлдә беш дәфә
рушдуг. Ән илки Тоғу шәһәриндә вурушдуг. Күлтәкин Азман
ына миниб атылыб һүчум етди, алты әри санчды. Гарышыглыг-
једдинчи әри галынчлады» (КТб. 44—45).

19) «Екинтн Гушлағагда Әдиз бирлә сүңүшдимиз; Күлтикин
јағынын бинип оплају тәкип бнр әрик санчды, токуз әрик әки-
токыды; Әдиз будун анта өлти = Икинчи дәфә Гушлағагда әдиз-
рлә вурушдуг. Күлтәкин гызғын Аз атыны миннб һүчума кечди,
р әри санчды, доггуз әри изләјиб мәһв етди; Әднз халгы онда
х олду» (КТб. 45—46).

20) «Үчүнч Бол...нда оғуз бирлә сүңүшдимиз; Күлтикин Азман
ығ бинип, тәкди, санчды; сүсин санчдымыз, илнн алтымыз = Үчүн-
дәфә Бол...нда оғузларла вурушдуг; Күлтәкин Азман ағына
ниб һүчум чәкди, санчды; гошуну гылынчдан кечирдик, елини
дыг» (КТб. 46).

21) «Төртинч Чуш башынта сүңүшдимиз; түрк будун адаг га-
штды, јаблаг болт[ач]ы ирти; өза кәлмис сүсин Күлтн[кин]
ытып, Тоңра бир оғуш алпағу он әрик, Тоңатикин јоғынта әки-
өлүртимиз = Дөрдүнчү дәфә Чуш башында вурушдуг, түрк хал-
нын ајағы кејимәјә башлады, өзүнү нтирәчәкди; Күлтәкин га-

анта өл[ти]=Бешинчи дәфә Өзкәнти Гадазда оғузларла вуруш... Күлтәкин Аз гонур атына миниб һүчума кечди, ики әри санч..., шәһәрә вармады. О гошун орда мәһв олду» (КТб. 47—48).

23) «Мағы Гурған гышлап јазыңа оғузғару сү ташығдымыз ...үлтикин ебик башлају гытымыз=Мағы Гурганда гышлајыб, јазы... оғузларын үзәринә гошун чәкдик. Күлтәкнни башчылыг етмәк ...үн евә көндәрдик» (КТб. 48).

24) «Оғуз јағы ордуғ басды. Күлтикин өксиз акын бинип то...з әрин санчды, ордуг бирмәди...=Оғуз јағы ордукаһа басгын ...ди. Күлтәкин өксүз ағ атына миниб доггуз әри санчды, ордука... вермәди...» (КТб. 48—49) вә һ. б

Күлтәкин 24—25 дөјүш кечирир, һамысы да гәләбә илә нәтичә...нир. Бу дөјүш вә гәләбәләр исә асанлыгла баша кәлмәјиб; гар...ыја чәтин манеәләр чыхыб, бә'зән бир дөјүш гуртармамыш о би...си башланыб, гәләбә чалыныб, амма јенидән дөјүшә сарынмаг ...зым кәлиб, јенә гәләбә чалыныб вә с. Бу дөјүш вә гәләбәләрин ...свири бөјүк сәнәткарлыгла верилиб. Буна көрә дә марагла оху...р, дөјүшләр, чарпышмалар һәјәчанла изләнилир.

Мүәллиф—Јоллугтәкин бу дөјүш вә һүчумларын тәсвириндә јери ...лдикчә, ја мүрачиәтә кечир, ја да ара чүмләләрлә рич'әтә чы...р. Бунунла да, дедикләрини тәсдиг едир, онун тәсвир вә тәбли... күчүнү артырыр. Мәс., дөјүшләрин ағырлығыны, Күлтәкинә ...ошы олан әкс һүчумларын нә гәдәр шиддәтли, она тәрәф јаған ...ларын сајсыз-һесабсыз олдуғу вә с. барәдә даһа ајдын тәсәввүр ...ратмаг үчүн дөјүшләрин иштиракчысы олан, Күлтәкинин һү...мларыны көрән бәјләри шаһид кәтирир: «Јарағынта јалмасын... јүз артук окун урты, јүзикә, башыңа бир тәкүрмәди,.. тәкдүкин, ...ок бәкләр коп билирсиз=Јарағына, палтарына јүздән артыг ох ...урулду, үзүнә, башына бирини дә дәјмәјә гојмады... Түрк бәјләри, ...ун һүчумларыны сиз һамыныз билирсиниз» (КТб. 33—34)—де.... Чача кенералла олан дөјүш дә ејни тәкрар-тәсдиг чүмләләрлә ...лә тамамланыр: «Ол сүк анта јокғышдымыз=О гошуну орда јох ...дик». Бу, ејни тәкрар-тәсдиг чүмләләр мәтндә, хүсусилә Күлтә...нин һүчум вә дөјүшләриндә диггәти даһа артыг чәлб едир. Күл...кинин миниб һүчума кечдији атлар вурулуб вә ја давам кәтир...јиб бир-бир сырадан чыхыр, өлүр. Бу фикир «Ол ат анта өлти» ...клиндә ејни чүмләләрлә верилир, үч-дөрд дәфә ишләдилир.

Китабәдә доггуз оғузларла дөјүшләр, онлара хүсуси мүнаси... диггәтдән јајынмыр. Күлтәкинин апардығы дөјүшләрин 5-и ...

у, бир илдә беш дәфә вурушдуг» (КТб. 44). Бунунла мүәлли... демәк истәјиб ки, түрк елләринин бирлији уғрунда мүбаризә в... дөјүшләрдә өз халгымызын елләрини бирләшдирәркән даһа чо... әтинлик олуб.

«Күлтәкин китабә»синдәки атлар вә онларын адлары диггәт... ҹәлб едир: *«Боз ат, Боз Ышбара Јамтар ат, Тадыкан Чурун гоң... ты, Бајуркунун аг ајғыры, Башғу боз ат, Аг Алп Шалчы, Аг А... ман, Аг Аз, Аз јағыз, Аг Өксүз.* Бу атларын өзләри дә сурәтлә... дир. Һәтта Башғу боз ат саһибиндән кери галмајараг ики дүшмә... әскәрини өзү «итирир», јох едир: Күлтәкинин һүчумлары вә кө... тәрдији шүчаәт вә икидликләри бу атларын гочаглығы вә чәлдл... и тамамлајыр.

г) Гәһрәманын өлүмү вә дәфн мәрасими

Күлтәкин өн ҹәбһәдән архаја—евә көндәрилир. Чүнки архада... ордукаһа—ханлығын игамәткаһына оғузлар басгын етмишд... Күлтәкин тәрәфиндән игамәткаһ азад едилир. Белә анлашылы... ки, елә бу сон дөјүшдә дә о, өлүмчүл јараланыр вә һәлак олур.

Ағыр хәбәри мүәллиф бирдән-бирә демир, буну демәјә дил... кәлмир, мәтләби бир гәдәр узадыр вә белә бир рич'әтлә сөјләји...

«Өким гатун, улају өкләрим, әкәләрим, кәлинҹүним, гунчујлары... бунча јәмә тирикн күң болтачы әрти, өлүки јуртда-јолта јату га... тачы әртикиз. Күлтнкин јох әрсәр, коп елтәчн ертикиз! = Хат... анам, өкеј аналарым, гардашларым, кәлинләрим, ханымлары... һамынызын дири галмасы тәһлүкәдә иди, күнү оласы идиниз, өлү... јуртда-јолда јатыб галачаг ндиниз. Күлтәкнн олмасајды, тама... өлүб-кедәчәк идиниз!» (КТб. 49—50).

Сонра, Күлтәкинин өлүм хәбәрини вернр:

«Иним Күлтнкин кәркәк болты = Кичик гардашым Күлтәкин һ... лак олду» (КТб. 50).

Сонра да мүәллнфин психоложи кәркинлији, сарсынтылары, и... дәри, гәм-гүссәси вә бунларын тәсвири кәлир:

«Өзим сагынтым, көрүр көзим көрмәз тәк, бнлир билнким би... мәз тәк болты, өзим сагынтым = Өзүм сарсыдым, көрән көзүм кө... мәз тәк, дүшүнән бејним дүшүнмәз тәк олду, өзүм сарсыдым».

Вә јенә:

«Анча сагынтым, көздә јаш кәлсәр, етидә көңүлтә сығыт кәлс... јантуру сагынтым, гатығды сагынтым: еки шад улају инијикүни... оғланым, бәкләрим, будуным көзи гашы јаблаг болтачы тип ...

дүр, бир гәдәр јүнкүллүк гатмаг, адамлара, гоһум-гардаша, ан
бачыја тәскинлик вермәк үчүн фәлсәфи фикир әлавә едилир, ча
ғы варлығын һәјатдан кедәчәји, инсан өлүмүнүн зәрури олдуғун
өјләјир:

«Өд тәңри јасар, киси оғлы коп өлкәли төрүмис=
Талеји танры тә'јин едир, инсан оғлу өлмәк үчүн төрүјүб» (КТ
0).

Бу фәлсәфи фикир инсанын доғулушу, јаранмасы илә бағл
ох гәдимләрдән ән'әнәви олараг давам едиб кәлән, һабелә бу к
табәнин әввәлиндә сөјләнән фикрин ардыдыр вә ону тамамлајы
әлә «Билгамыс дастаны»нда дејилирди:

Танрылар хәлг ејләјиб инсаны јараданда,
Өлүмү инсан үчүн бујурмушдулар онлар

(Х л. III, 2—3).

Китабәдә Күлтәкинин дәфн мәрасиминин тәсвири диггәти чә
едир. Дәфнә өз һүзнүнү вә кәдәрини билдирмәк үчүн чохлу нүм
әндә кәлир. Марағлы бир мәнзәрә алыныр. Хејир ишдә иштира
етмәк о гәдәр вачиб олмаса да шәрдә, хүсусилә бөјүк вә тари
шәхсијјәтләрин дәфн мәрасиминдә һамы—бүтүн халг иштира
едир, бура дост да кәлир, дүшмән дә, јахын да кәлир, узаг да. Ба
а гоншу өлкә нүмајәндәләри дә мәрасимә дә'вәт олунур вә с.

Мүәллиф Бумын хаганын вә Истәми хаганын матәм мәраси
әринин белә дәбдәбәли кечдијини јазмышды, Онларын дәфни
дә мүхтәлиф өлкә вә халглардан адамлар кәлмишди:

«Јуғчы сығытчы өңрә, күн тоғсыгда Бөкли чөллик ил, табға
түпүт, апар, пурум, кыргыз, үч курыган, отуз татар, кытан, тат
бы—бунча будун кәлипән сығтамыс, јығламыс: антағ күлик гаға
ермис=Ағычылар, һөнкүрәнләр Бөкли чөлү елиндән, Табғачда
Гибетдән, Авардан, Румдан, Гырғыздан, Үч Курыгандан, От
Гатардан, Кидандан, Татабыдан—бу гәдәр халг кәлиб ағы деми
агламышлар. Онлар белә шөһрәтли хаган олмушлар» (КТк. 4)

Көрүнүр, гајда әзәлдән белә көтүрүлүб, белә дә кедир. Кит
бәдә мүәллиф Күлтәкинин дәфн мәрасиминә кәлән нүмајәндәлә
дә бир-бир белә тәгдим едир:

1) «Јуғчы сыгытчы кытан, татабы будун башлају Удар сәң
кәлти=Башда Удар кенерал олмагла, кидан, татабы халғы ағыч
лары кәлди» (КТб. 51—52).

4) «Турыја күн батсындакы Соғд, Берчәкәр, Буғараг улыс бу-
нта Нәнг сәңүн, Оғул Таркан кәлти=Архадан күнбатандакы
оғд, Берчәкәр вә Бухара улусу, халг адындан Нәнг кенерал,
ғул-Таркан кәлди» (КТб, 52).

5) «Он ок оғлым түркис гағанта Маграч тамғачы, Оғуз Билкә
тамғачы кәлти=Оғлумун ханлыг етдији «Он Ок» түркәш хаган-
ғындан мөһүрчү Маграч вә мөһүрчү Оғуз Билкә кәлди» (КТб.
).

6) «Кыргыз гағанта тардуш Ынанчу Чур кәлти=Гырғыз ха-
нлығындан тәрдүш Ынанчу Чур кәлди» (КТб. 53).

7) «Барг иткүчи, бәдиз јаратығма бнтик таш иткүчи табғач га-
н чыганы Чаң Сәңүн кәлти=Ме'мар, бәзәк вуран, даш үзәриндә
зы јазан табғач хағанынын мә'мурy Чанг кенерал кәлди»
КТб. 53).

Китабәнин сонунда Күлтәкинин өлүм, дәфн вә сәрдабәсинин
лдырылдығы күн, јаш вә абидәнин тикилдији вахт дәгиг гејд
унуб. Күлтәкин 47 јашында һәлак олмушдур.

Китабәдә бир сыра тарихи шәхсијјәтләрин ады чәкилир: Бумын
ган вә Истеми хаган гардашлары, Елтәрис хаган, Елбилкә ха-
н, Гапаған хан, Билкә хан—Хаган, Јоллугтәкин, Күлтәкин, Барс
ј хаган.

Барс бәј адынын бу сырада чәкилмәси әбәс јерә дејил. Доғру-
р, онун барәсиндә бир-ики чүмлә вар. Лакин китабәдәки көр-
мли тарихи сималар сырасына о да дүшүбсә, өтәри дә олса,
ларла бир јердә хатырланыбса, бу өзү аз сөз демир. Демәли,
да хаганлығын көркәмли адамларындан имиш. Бу мүнасибәтлә
р аз кәнара чыхыб, сөһбәтимизин даирәсини кенишләндирсәк,
рихимизин бә'зи гаранлыг сәһифәләри ачыла, изләнилән ана
ттин чизкиләри бир гәдәр дә узана, ајдынлаша биләр.

ғ) Барс бәј Хаган шәхсијјәти

Барс бәј хаганын адына ајрыча бир китабәдә раст кәлмирик,
унла бағлы бир нечә јердә гејд, епитафија вә мә'лумат вар. Бун-
р һәм «Јенисеј», һәм дә «Күлтәкин» китабәләриндә верилир.
ун һаггында китабәләрдә дејиләнләри дикәр тарихи мәнбәләр-
ки фикирләрә гошанда Барс бәј хаган, онун фәалијјәти вә көр-
мли тарихи сима олдуғу ајдынлашыр: ајдын олур ки, о, ајрыча
түрүлдүкдә Азәрбајчан тарихи үчүн дә чох гнјмәтли вә әвәзсиз

дир. Барс шир, пәләнк демәкдир. Бәлкә дә бу ад гәһрәманлығын
рәшадәтинә көрә она түрк ән'әнәснннә сонрадан верилиб: *Түз б*
Күч Барс Күлүк (Jн. 17'), *Гара Барс, Оғул Барс* (Тал. 1) вә б
Епитафијаларда хатырланан бу адлар, көрүнүр, бир көк, бир н
силлә бағлыдыр. *Барс бәј ибн Хаган* бу нәслин ата көкү вә ја д
вамыдыр.

Әрәб мәнбәләриндә Барс бәј хаган һаггында Азәрбајчан
бағлы мараглы фикирләр вар. VIII әсрин әввәлләриндә (722—73
Хәзәр хаганы Барс бәјин Азәрбајчанда әрәб валиси Әл-Чәррaһ
онун гошунларына гаршы чох күчлү орду илә мүбаризәјә галхд
ты, дәфәләрлә әрәб гошунларына диван тутдуғу көстәрилир. Б
вахта тәсадүф едир ки, хаганлыг әтрафындакы халглары би
ләшдирмәк, VI—VII әсрләр түрк хаганлығынын сәрһәдләрини бә
на етмәк уғрунда чарпышыр, гәләбәләр газаныр. Көрүнүр,
вахт Хәзәр дәнизиндән гәрбә—Гара дәнизә тәрәф олан хаганлы
торпагларынын әрәб ишғалындан хиласы да она тапшырылмышд

Тарихчи сон дөјүшү белә тәсвир едир: «Хәзәрләр әл-Чәррaһы
гошунуну гылынчла гаршылады вә Савалана чәкилән 700 вә
ндан бир гәдәр аз дөјүшчүдән башга, һамысыны мәһв етди... Бар
бәј ибн Хаган Әл-Чәррaһы ахтарыб тапмағы әмр верди вә ону м
идләрин ичиндән тапдылар. Барс бәј онун башыны кәсмәји әм
етди» (50. 22). Мүгабил тәрәф-Әл-Чәррaһ Барс бәјлә үз-үзә кәлм
и, дөјүш мејданында тәкбәтәк ја о буна, ја да бу она гәләбә ча
малы иди. Та гәдимдән «гајда» белә иди. Гәдим дүнјада инсан т
тәфатынын гаршысыны алмаг үчүн, көрүнүр, бу гајда әдаләтли с
ылырмыш. Мараглыдыр ки, бизим дастан вә нағылларымызда д
беләдир. Лакин ән'әнә позулмуш, дүшмән тәрәфин башчысы ме
дана чыхмамыш, күнчдә-бучагда һәлак олмушду. Бу исә шәрә
сизлик иди. Буна көрә чәзасы да бөјүк вә ибрәтли олмалы иди
Араз һөкмдары Томирис ана да белә етмишди. Томирис ананын ө
адлары, онун јени-милади тарихдәки хәләфләри, һөкмдар нәсл
Барс бәј дә белә етмишди. Бабәк дә белә едирди. Бу тарихи ке
фијјәти, гәһрәманлыг грымыны вәтәнин, ана торпағын кешији к
ә дәллиләрә—ишғалчылара гаршы мүбаризә руһу вә ән'әнәси ј
ирмишди. Томирислә Барс бәјин араларында мин илдән арты
мәсафә олса да онлары мәһз бу мә'нәви тел, һабелә фарс ишғал
ә әрәб зүлмүнә гаршы онлара гәдәр ән'әнә шәклиндә давам еди
әлән мүбаризәләр тарихи јетирмишди.

Азәрбајчанда әрәб ишғалына, мүсәлманлыға гаршы мүбари

бағыны алды, еlә ки мүнасирә узанды, көмәк дә кәлмәди, он-
р шәһәри тәһвил вердиләр. Хәзәрләр шәһәрә гылынч күчүнә кнр-
ләр» (50. 24, 36).

Даһа сонра, Барс бәј ибн Хаган 190 минлик орду илә Азәр-
јчанда јени әрәб валиси олан әл-Хәрашијә гаршы дајанмышды.
кин бу дәфә о, мәғлуб олмушду (50. 50—51).

Барс бәјин ады еjни вахтда, еjни илләрдә јазылмыш «Орхон-
нисеј» китабәләриндә чәкилир, «Күлтәкин китабәси»ндә она ха-
н рүтбәси верилдији гејд олунур: «Барс бәк әрти, ғаған ат бунта
з биртимиз, сиңлим кунчујуғ биртимиз = Барс бәј иди, хаган
ыны бурда биз вердик, кичик бачымы (она) ханымлыға вердик»
Тб. 20).

Ајдындыр ки, Барс бәјә хаган титулу верилмәси тәсадүфи де-
ди. Бу гәләбә илә бағлы олмалы иди. Бурада «бунта» (бу вахт-
, бу вәзијјәтдә, бу һалда, онун кәлиши мүнасибәтилә) сөзү диг-
ти чәлб едир. Бирдән-бирә она һәм хаган ады, титулу верилир,
м дә о, евләндирилир ки, бу гыз һөкмдарын—Билкә ханын кичик
чысы вә ја әмиси гызыдыр. Бу тарих Барс бәјин Күр—Араз дү-
нлијиндә көстәрдији шүчаәт вә чалдығы гәләбәләрлә бир вахта
шүр. 730-чу илләрдә һәмин китабә јазылыб.

Шәргдә Чин әсарәтинә тәзәчә сон гојулурду ки, бу јандан әрәб
ғалы, әрәб әсарәти башланды. Барс бәј бу ишғала гаршы Азәр-
јчанда мүбаризә апаран илк гәһрәманлардан олмушдур.

Әһмәд ибн Ә'сәм дә Барс бәј хагана, садәчә олараг, ибн Ха-
н (Хаган оғлу), Хәзәр һөкмдары—дејә мүрачиәт едир, «Күлтә-
н»дә исә о, артыг хаган оғлу јох, Барс бәј хагандыр.

Азәрбајчанда әрәб ишғалына гаршы Барс бәјин он илдән артыг
ардығы мүбаризә сонра да давам етдирилмишди. Хәзәр Тәрхан
башгалары хилафәтә гаршы мүбаризә мејданындан чәкинмә-
ишди (50. 51). Бу мүбаризә хаганлыг тәрәфиндән һимајә едилир-
. Китабәдә хатырланан Таркан Сангун (Јн. 32), Таман Таркан
Кха, 14), Огул Таркан (КТб. 52) бу адла, бу нәсиллә бағлы ола
ләр

Беләликлә, Азәрбајчанда хилафәтә гаршы илк мүбаризә үмум-
рк хаганлығы, хүсусилә Хәзәр һөкмранлығы илә бағлыдыр. Бу
үбаризә IX әсрин әввәлләриндән даһа јени вүс'әт алмыш, Шөк-
к оғлу Чавидан ону јенидән давам етдирмишди. Бабәкә гәдәр бу
үбаризәнин артыг 200 илә јахын тарихи варды. Бабәк Хүррәмдин
әб ишғалына гаршы мүбаризәни зирвәјә јүксәлтмиш, она дүнјә
нгијасы вермишди...

јаси әлагәси, вапид бир хаганлыға дахил олдуғу гәнаәтинә кә...
иб чыхарыр. Л. Н. Гумилјовун «Гәдим түркләр» китабында верди
VI—VIII әсрләр түрк хаганлығынын һүдудларыны, «түрк ыду
рн=түрк мүгәддәс торпағы»ны көстәрән хәритә дә бу фикри там
сдиг едир (64. 25).

Һазырда рус алимләри өзләри русларын кимлији, сој көкү, һа
дан зүһур етдикләри, илк рус тохумунун бу торпаға нечә дүш
јү барәдә мәсәлә галдырырлар. Тәдгигатларда гаршыја VI әср
«Днепр үзәринә кәлән тајфаны мүәјјән етмәк олармы?»—проб
еми гојулур. «Гәдим мүәллифләр дејирләрсә ки, славјанлар ө
дыны Дунајла кечиб кәлдикләри јердән көтүрүбләр, онда «рос
рус» көклү тајфаны тапмаг лазымдыр. Амма бурада һәр ад ујғу
олмәз. Бу тајфа аварлар, готлар, түркләр, һунлар вә б. ишғалчы
арла мүбаризәдә таб кәтирмәли олмушдур» (67 а, с. 107).

Бу фикри рус алими өзү сөјләјир, бу торпаға русларын кәлм
дуғуну е'тираф едир. Бәс о вахт тәхминән VI әсрдә славјанлар
кечиб кәлинчәјәдәк», Дунајдан шәргә тәрәф мөвчуд олан әһали
әлинин тәркиби бахымындан кимләр иди, сој көкү е'тибарилә бу
јфа (вә ја тајфалар) һансы тајфа иди? Бу суаллара «Түрк јурт
ары» хәритәси ајдын чаваб верир. Гој бу мәнзәрәјә аварлар в
тлар да әлавә едилсин. Бу әразидә о вахтлар дикәр адда бир тај
анын јашадығы мә'лум дејил. Демәли, бу торпаглар гәдим түрк
әрин ата јурдлары олуб. Сонралар бура славјанлар кәлиб. Ру
ды илә формалашыб. Лакин охучуну риггәтә кәтирән будур ки
торпағын әсл саһибләри «ишғалчылар» дејә дамғаланыр; кујә
авјан «рос», «рус» тајфасы «аварлар, готлар, түркләр, һунлар»
б. *«ишғалчыларла мүбаризәдә таб кәтирмәли олмушлар»*. «Ады
ы сәнә гојарам, сәни дә јана-јана!» Рус характеринә, рус—сове
империја сијасәтинә ујғун сахтакарлыг, елмдә јалан вә ифтира кө
үндәдир. Бизим алимләримиз дә 70 илдә беләчә јолундан аз
ырылыб, елмдә антибәшәрилијә сүрүкләниб, һәр васитә илә импе
ијаја хидмәтә јөнәлдилибләр, аға гара, гараја ағ демәјә мәчбу
илибләр. VI әсрдә славјан көклү руслар Дунајы кечиб Шәрг
хулан вахтда, бу торпаглар да дахил олмагла, түркләрин 65 улу
өкмранлыглары вә һөкмдарлары мә'лум иди (83, 84). Буну рус
р, рус тәдгигатчылары да билмәмиш дејилләр, чүнки көстәрилән
нбә рус мәнбәјидир.

Руслар јахшы дәрк едирләр ки, вахт јетишәчәк, заман кәләчәк
умер-түрк көклү бу халг ајаға галхачаг, бирләшәчәк, «мүгәддә
рк торпағы»ны азад едәрәк, мустәгил бир һакимијјәтлә бирләш

олу мәһз бу истигамәтә јөнәлмишди. Бу идејаны позмаг үчүн һә
ар империјасы, һәм дә рус совет империјасы нәләр етмәмишдир?!.

Кәләчәјин бөјүк вә әсаслы ишләри, илк нөвбәдә халгымызы
ечмишини өзүнә гајтармагдыр; вәзифәмиз онун әсл тарихини ја
ыб милли-психоложи руһунун, мә'нәви дәјәрләринин бәрпас
ә тәсдигиндән ибарәт олмалыдыр. Кәрәк биз мүстәгиллик шәраи
индә һәм елми, һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтдән дүнја гаршы
ында сүбут едәк ки, бу торпагларын әсл сакинләри кимдир, кәл
ә ким; ишғалчы кимдир, көклү сакини ким! Өз кечмишини дүрүс
илмәјән, онунла фәхр етмәјән, онун гәдрини билиб ганадланмаја
алгын кәләчәји, ајдын сабаһы ола билмәз!..

Јарым чап вәрәгинә јахын—9-10 сәһифәдән артыг олмаја
Күлтәкин китабәси»ндә бөјүк түрк хаганлығынын, түрк мүгәддә
орпағынын гысача тарихи јығчам шәкилдә јазылыб. Бу әсәрд
лә дәрин мәзмун, зәнкин тарихи һадисәләр вә онларын инкишаф
ар ки, бунлар мүасир бир романын һәчминә белә сығмаз. Китаб
үрк халгларынын һеч бир тарих вә ја әдәби-бәдии әсәрилә мүга
исәјә кәлмәјән, өз орижиналлығы, мәзмуну, хәлги-милли дәјәри, ја
ылыш тәрзи, дили вә үслубу илә сечилән әвәзсиз сәнәт әсәридир
у китаб һәр һансы елми әсәрин јазылмасында битмәз-түкәнмә
ајнаг ола биләр.

Әкәр халгын мә'нәви аләми, руһу, амал вә арзулары вә с.-ни
әрәннүмү, азадлыг ешги, мүстәгиллији уғрунда апардығы мүба
изә һәмишә әдәбијјатын баш проблемләри вә али мәгсәди олубса
Күлтәкин китабәси» ән јахшы тарихи-әдәби әсәр нүмунәси кими
нчаг тәгдир едилә биләр. Түрк әдәбијјатларынын, һабелә Азәр
ајчан әдәбијјатынын инкишафы тарихиндә, хүсусилә бу әдәби
атларын мәзмун вә идеја истигамәтинин формалашмасы вә тәк
иилләшмәсиндә бу китабәнин ролу вә әһәмијјәти бөјүк олмушдур

4. «Мокилјан хан»ын китабәси

Гәдим түрк дилләринин вә түрк адәт-ән'әнәләринин, мәишәти
ин, көкүнүн маһир биличиси П. М. Мелирански јазыр ки: «Бил
ә ханын адындан тәртиб едилмиш китабәләрин бири гардаш
Күлтәкинә, о бириси онун өзүнә һәср олунмушду. Бунунла бел
у китабәләрин мүһүм һиссәләри, демәк олар, ејнән бир-бирин
јғун кәлир. Онларын мәзмуну әсас е'тибарилә Билкә ханын ат
ынын, әмисинин вә онун өзүнүн рәһбәрлик етдији түрк ордусуну
охсаиды іүрүш вә дөјүшләринин, һабелә Билкә ханын өзүнүн, ху

Китабәләри һәр үчү ... бүтөвлүјү уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак етмиш, ган төкмүш, һәлак олмуш вә ја јаш јетирмиш гәһрәманлар һаггындадыр. мә'нада һәмин китабәләри трилокија адландырмаг олар. Әсәрләрдә «Бөјүк түрк хаганлығы» торпагларынын бәрпасы, бу ишдә гаршыја чыхан чәтинликләр вә проблемләрдән данышылыр, кедән јүрүшләрин тәсвнри, тәһлили верилир, газанылан зәфәрләрин һеч асанлыгла әлдә едилмәдији көстәрилир, бунлара һәр үч гәһрәманын—Ќүлтәкинин, Билкә ханын (Мокилјан ханын) вә Тонјукун өзүнәмәхсус фәрди үстүнлүкләри, кејфијјәтләри әлавә олунур, китабәнин бириндә гаранлыг галан бир нөгтә о бириндә ачылыр с. Беләликлә, гыса тарихи хүласәдән әлавә (хүсусилә, «Ќүлтәкин»дә), һәр үч китабәдә сон хаганлыг дөврүндә баш верән кәрән һадисәләрдән јығчам шәкилдә бәһс олунур. Бу китабәләрдән р парча нүмунә веририк. *(Шәкил 20)*.

Бу китабәләр һәм тарихдир, һәм дә бәдии әсәрләрдир.

Мәтнләрдәки «мәзмунча ујғунлуг» вә «мүһүм һиссәләрин бирринә ујғун кәлмәси» бу китабәләрин аид олдуғу адамларын үчүн дә бу дөјүшләрдә, һадисәләрдә *ејни дәрәчәдә* фәал иштиракы хидмәтләрилә бағлыдыр. Бунлары ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә бир китабәдән вә ја һәр һансы бир мәләдән данышанда, истәр-истәмәз, китабәләрин үчүнә дә мүрачи етмәк лазым кәлир.

Китабәләрдәки чәтин вә чох мүрәккәб јүрүшләрдән бнри Көкн вә Алтун дағын ашылмасы вә чалынан гәләбәләрин тәсвиринә ср олунуб. Бу јүрүш вә дөјүшләрин мәзмуну һәр үч китабәдә рилир, лакин мәзмун китабәнин аидијјәтиндән асылы олараг, р үчүндә мүхтәлиф сәмтдән ишыгландырылыр, тәсвир вә тәһлил илир.

Һәмин мәзмунлара нәзәр јетирәк.

«Күлтәкин китабәси»ндә:

«Ќүлтикин [алты отуз] јашыңа кыргыз тапа сүләдимиз, сүңүк тымы гарығ сәкипән Көкмән јышығ тоға јорып, кыргыз будуңын а басдымыз, гағанын бирлә Суңа јышда сүңүшдимиз, Ќүлтикин јыркун [ың ак адғырығ] бинип оплају тәкди, бир әрик окун ур, еки әрик удышру санчды, ол тәкдүкдә Бајыркуның ак адғырын лыгын сыју урты. Кыргыз гағаның өлүртүмиз, илин алтымыз. Ол лга тү(ркнс тапа Алтун јышығ) тағa Әртис үкүзик кечә јорыды-

Күлтәкинин (ијирми алты) јашында гырғызлара гаршы гошу
чәкдик, сүнкү дәринлијиндә гары јарыб, Көкмән дағына галхы
гырғыз халгына јухуда икән басгын етдик. Хаганы илә Сунга д
ғында вурушдуг, Күлтәкин Бајырку(нун ағ ајғырына) миниб һ
чума кечди, бир әри охла вурду, ики әри далбадал санчды, о һ
чумда Бајыркунун ағ ајғырынын омбасы сынды. Гырғыз хаганын
өлдүрдүк, елини алдыг. О илдә Алтун дағә галхыб Иртыш чајын
үзүб кечәрәк түркәш халгына јухуда икән басгын етдик. Түркә
халгынын гошуну Болчуда од кими, туфан кими кәлди, вуру
дуг. Күлтәкин алны бәјаз боз ата миниб һүчума кечди. Алны б
јаз боз... онлардан икисини өзү јох еләди. Сонра, тәкрар дөнүб г
шун ичинә түркәш халгынын бујруғу Аз валисини өз әли илә ту
ду. Хаганыны орда өлдүрдүк, елини алдыг, түркәш гара чамаат
тамысы табе олду, о халгы (Табарда) јерләшдирдик» (КТб. 34—38

«Мокилјан ханын китабәси»ндә:

«Јети о[туз јашы]ма кыргыз тапа сүләдим, сүңүк батымы гар
төкшән, Көкмән јышығ тоғ[а јор]ып кыргыз будунығ уда басды
Гағанын бирлә Суңа јышда сөңүшдим. Гағанын өлүртим, илин ан
алтым. Ол јылга түркис тапа Алтун јышығ аша Әртис үкүзик ке
оры[дым. Түркис будунығ]уда басдым, түркис ғаған сүси от
борча кәлти. Болчуда сүңүшдимиз. Гағанын јаб[ғу]сын шадын а
та өлүртим, илин анта алтым=

Ијирми једди јашымда гырғызлара гаршы гошун чәкдим, сү
кү дәринлијиндә гары јарыб Көкмән дағына галхдым вә јуху
икән гырғыз халгына басгын етдим. Хаганы илә Сунга дағын
вурушдум, хаганыны өлдүрдүм, елини онда алдым. О илдә түркә
ләрә гаршы Алтун дағы ашыб Иртышы үзүб кечдим. Түркәш ха
ғына јухуда икән басгын етдим, Түркәш халгынын гошуну од ким
туфан кими кәлди. Биз Болчуда вурушдуг. Хаганыны, јабгысын
шадыны онда өлдүрдүм, елини онда алдым» (БК 26—28).

Көрүндүјү кими, мәзмун ејнидир, сөһбәт гырғызлара вә тү
кәшләрә гаршы апарылан јүрүш вә вурушмалардан, газаныла
гәләбәдән кедир. Лакин бурада китабәләрин аидијјәтинә көрә әл
вәләр вар, булар исә китабәләрә өзүнәмәхсуслуг верир, һәр кәс
хидмәтини, фәалијјәтини ајырыр, гәһрәманларын фәрди хүсуси
јәтләрини габардыр, өн плана чәкир, ачыр.

Һәр ики мәзмун Билкә ханын дилиндән сөјләнилсә дә, «Күлт
кин китабә»синдә сөһбәт, әсасән I шәхсин чәминдә кедир: «мә
луб етдик», «вурушдуг», «өлдүрдүк», «алдыг», «јерләшдирдик»

мəхсин тəки илə, «мəн»—дејə едилир: «гошун чəкдим», «галхдым», асдым», «вурушдум», «өлдүрдүм», «елини алдым», «үзүб кеч-м»...

«Тонјукукун китабəси»ндə:

«Көкмəн јолы бир əрмис, тумус, тијнн, еснднп, бу јолын јоры-ə, јарамачы, тидим... јерчн тилəдим, чөлкн Аз əри бултым. Өзүм јерим, аны бил... əрмис, бир туругы əрмис. Анын бармыс, аңар гып, бнр атлығ бармыс,—тнјин. Ол јолын јорысар, унч,—тидим, гынтым, гағаныма өтүнтүм сү јорытдым, атлат,—тндим. Ак тəр-л кечə, оғраглатдым, ат үзə бинтүрə, гарығ сөкдим, јогару ат је- јадағын ығач тутуну, ағтуртум, өңрəки əр јуғуру тəкүрүп, ыбар с асдымыз, јобалу ннтимнз, он түнкə јантыгы туғ əбнрү барды-нз. Јнрчи јир јаңылып боғузланты, буңадып ғаған, јелү көр,—мс. Аны сүбуғ баралым! Ол суб годы бардымыз, санағалы тү-əтимиз, атығ ыгабајур əртимиз. Күн јəмə, түн јəмə јелү барды-нз. Қыргызығ уга басдымыз... сүңүкнн ачдымыз, каны сүси ти-лмис. Сүңүсдимиз, саичдымыз, канын өлүртимиз. Гағынга Қыр-з будуны ичикди, јүкүнти, јантымыз. Көкмəн јысығ əбирү кəл-миз=

Көкмəнə бир јол олдуғуну вə онун да бузла өртүлдүјүнү ешит-кдə, дедим: бу јолла кетмəк јарамаз... бəлəдчи дилəдим, чөлдə иајан бир Аз əри тапдым. Аз торпағы өз доғма јурдумдур, ону л... орда бир дурачаг вар, əкəр Аны (чајы) бојунча кетсəк, ду-чаға бир ат јолу галыр. Дедим: о јол илə кетмəк мүмкүндүр. Фи-рлəшдим, хаганымдан хаһиш етдим, атланын дедим, гошуну чəк-м. Ағ Термəли кечиб дајанмағы тапшырдым. Ат үстүндə отур-ғы тапшырыб, гары јардым, аты једəклəјиб, пијада ағачдан ту--тута јухары галхмағы əмр етдим, өндəки дөјүшчүлəрлə ғары пдајыб зирвəнн ашдыг. Чəтинликлə ашағы ендик, он кечəјə учу-мдан кечəрəк (дағын əтəјинə) чатдыг. Бəлəдчи јолу јанылды, ғазланды. Қəдəрлəнəн хаған тез кечнб кеднн деди. Аны чајы илə лəјин! О чајын ахары бојунча кетдик. Сајмаг үчүн дөјүшчүлəри лан душүрдүк, атлары ағачлара бағладыг... Кечə дə, күндүз дə јел мн кечнб кетдик. Јухуда икəн гырғызлара басгын етдик... Сүнки ə ирəлилəдик. Ханы, гошуну јығышыб кəлди. Вурушдуг, санч-иг, ханларыны өлдүрдүк. Гырғыз халгы хагана табе олду, баш ди. Галиб кəлдик. Көкмəн дағыны тəкрар кечиб кəлдик» (Тон. 28)

Һəр ики китабəдəн фəргли олараг «Тонјукук»да Көкмəнин, Ал-н дағын ашылмасы əтрафлы тəсвир олунур. Јүрүш вə дөјүшлə

рак едә билмәјиб. Бир стратек кими бүтүн мәс'улијјәт Тонјукук
үзәринә дүшүб, онун адына јазылан китабәдә дә, тәбии олара
ћадисәләрин кедиши ејнилә өз әксини тапыб.

Ејни мәзмунун мүхтәлиф сәмтдән үч китабәдә беләә тәсвирин
өзү һәмин китабәләрин ағылла вә сәрраф дәгиглији илә јазылм
сыны, бу јазылара ғәдәрки ән'әнәнин, јазы мәдәнијјәтинин чох јү
сәк вә күчлү олдуғуну тәсдиг едир.

«Күлтәкин китабәси»ндә, «Мокилјан ханын китабәси»ндә о
дуғу кими, «Тонјукук»да да һәм I шәхсин дилиндән тәк һалда,
«мән билкә Тонјукук», «мән етдим», «дедим», «диләдим», «тапдым
«фикирләшдим», «хаһиш етдим», «гошун чәкдим», «тапшырдым»
һәм дә чәм һалда, үмумин адындан «чатдыг», «кетдик», «вуру
дуг», «басғын етдик», «ирәлиләдик», «санчдыг»,.. дејә данышылы
Бу исә мәтндә там ајдынлыг, дәгиглик јарадыр. Һәр кәлмәдә, һ
ифадәдә, һәр мүрачиәтдә һәрәкәт вар, гәләбәјә инам, мүстәгиллиј
бүтөвлүјә чағырыш вар. Бу үстүнлүк, бу дәјәр исә сөзә гылынч к
сәрн верир, о дөврүн түрк јазы үслубу, данышыг вә мүрачиәт тәрз
бир сөзлә, үмумтүрк нитг мәдәнијјәти, чаһ-чалаллы түрк дили ү
лубу јаранмыш олур.

«Мокилјан ханын китабәси»ндә *оғуз проблеми* хүсуси олара
гојулур. «Оғуз халгы», «доггуз оғуз халгы», «үч оғуз халгы», «
ок» дејә едилән мүрачиәтләр, онлар барәдә фикир, мүлаһизә, б
нунла белә, килеј-күзар, уму-күсү диггәти чәлб едир. Һәр ики к
табәдә Билкә ханын дилиндән дејилән «Доггуз оғуз халгы өз ха
ным иди» (КТб. 44, БК, 29) фикри хатырланыр, баш фикир ким
тәкрар олунур, диггәт мәркәзинә чәкилир.

«Күлтәкин китабәси»нин өзү дә Оғузлара мүрачиәт нитгил
башланыр:

«Токуз Оғуз бекләри будуны бу сабымын әдкүти есид гатығд
ынла. Илкәри күн тоғсыг[г]а, биркәрү күн ортусыңару, куры
ғару күн батсыкыңа, јырғару түн ортусыңару, анта ичрәки буду
коп м[аңа көрүр, анч]а будун коп итдим. Ол амты анығ јо̂к, түр
аған Өтүкән јыш олурсар, илтә буң јок, Илкәру Шантуң јазы
әки сүләдим, талујга кичик тәкмәдим, биркәрү Токуз әрсәнкә т
ки сүләдим. Түпүткә кичик тәкмәдим, курығару Јинчү үк[үз] кеч
Тәмир гапығга тәки сүләдим, јырғару Јир Бајырку јиринә тәки с
ләдим, бунча јиркә тәки јорытдым. Өтүкән јышда јик иди јок ә
мис, ил турсык јир Өтүкән јыш әрмиш. Бу јирдә олурып, табға
будун бирлә түзәлтим=

әфдә Инчи чајыны кечәрәк Дәмир гапыјадәк гошун чәкдим,
да Јир Бајырку јеринәдәк гошун чәкдим. Бу гәдәр јерәдәк јүрүш
дим, Өтүкән дағында јахшы һөкмдар јох иди, ел бирлијинин ду-
наг јери Өтүкән дағы иди. Бу јердә мәскән салыб табғач халгы
ә дүзәлишдим...» (КТб. 2—5).

Бу нитг, мүрачиәт һәр үч китабәдә Оғузларла бағлы фикир вә
дисәләрин «кириш»и кими сәсләнир. Фикир «Мокилјан ханын
табәси»ндә давам етдирилир. Китабәнин мүһүм һиссәси мәһз
узлара аиддир:

«Т[окуз] [оғу]з мәниң будуным әрти. Тәңри јер булғагын үчүн
иң[?]... күни тәкдүк үчүн, јағы болты. Бир јылга төрт јолы сү-
шдим. Әң илки Тоғу-балыкда сүңүшдим... Екинти Антарғуда сү-
шдим, сүсин санчдым, [илин алтым]. Үчүнчү [Чуш башында] сү-
шдүм, Түрк будун алаг гамашты, јаблаг болтачы әрти. Оза јаңа
инкмә сүсін ағыт[т]ым... Төртинч Әзкәнти Гадазда сүңүшдим,
ин анта санчдым, јабрытдым=

Доггуз Оғуз мәним халгым иди. Көјлә јер чахнашсын дејә, һә-
анардығына вә түндмәчазлығына көрә онлар бизә јағы олду.
р илдә дөрд дәфә вурушдум. Илк дәфә Тоғу шәһәриндә вуруш-
и... Икинчи Антаргуда вурушдум, гошунун дағытдым, (елин ал-
м). Үчүнчүсү (Чуш башында) вурушдум. Түрк халгынын ајағы
улду, пис вәзијјәтә дүшдү. Әтрафда доланан, галиб кәлмәк ис-
ән дүшмән гошунуну говдум... Дөрдүнчү Әзкәнти Гадазда ву-
шдум, гошунуну онда дағытдым, мәһв етдим» (БК. 29—31).

Китабәдә ики нәтичә ибрәтли олуб, түрк халгларынын кәләчәк
не-мүгәддәраты үчүн чох дәјәрлидир.

1) «Үзә тәңри ыдук Јер, Суб [асра] гаған гуты тапламады әринч,
уз оғуз будун јерин, субун ыдып табғачгары барды. Табғач...
дун јердә кәлти... биријә табғачда аты күчи јок болты=Јуха-
да танрынын, ашағыда мүгәддәс Вәтәнин—Јерин, Сујун хагана
ан мәмнунлуғуна онлар таблашмады, доггуз оғуз халгы өз јери-
сујуну атыб табғачлара гысылды. Табғач... јеринә кәлди... Чә-
бда табғачда онларын ады-саны јох олду» (БК. 35—36).

2) «Бу јердә маңа гур болты. Мән өзим гаған олуртукым үчүн...
нта] сүңүшдим, сүсин санчдым. Ичикикимә ичикди, будун болты,
укмә өлти=Бу вахт мәнә јүксәк ләјагәт чатды. Мән өзүм хаган
дуғум үчүн... (онда) вурушдум, онларын гошунуну дағытдым.
ларын бир һиссәси гајыдыб мәнә табе олду, халг олараг галды,

да нөвбәти мәтнләр даһа ајдын сөз дејир:

1) «Оғуз бу[дун]... д...ыдмајын тијин сүләдим; ебин, барг
буздым. Оғуз будун токуз-татар бирлә тирилип кәлти. Ағуда ин
улуғ сүңүш сүңүшдим. Сүсин буздым, елин анта алтым. Анча га
ғаныр...=Оғуз халгыны... сүрмәјим дејә јүрүш етдим, евин, ва
охун талан етдим, Оғуз халгы доггуз татарла јығышыб кәлд
Ағуда ики бөјүк сүнкү дөјүшү кечирдим. Гошунун дағытдым, ел
онда алдым. Бүтүн бунлары газаныб...» (БҚ. 33—34).

2) «Отуз артукы төрт јашыма оғуз тезип табғачга кирти. Өк
нип сүләдим, сукын... [оғ]лын, јотызын анта алтым=Отуз дө
јашымда оғузлар табғачлара тәрәф чәкилиб кетди. Гәрара кәли
гошун чәкдим... Онларын оғлун, гызын онда әсир алдым» (БҚ. 38

Билкә хаган оғузларын кәләчәји, оғуз нәслинин хиласы үч
әлиндән кәләни етмишди, дар ајагда онларын оғлуну, гызыны «әс
алыб», кери гајтармышды ки, нәсли үзүлмәсин, галсын.

Китабәләрдә «Доггуз оғуз халгы өз халгым иди»—идејасы әс
фикир кими гојулур вә дөнә-дөнә ғејд едилир, «өз халгым нә үч
өзкәләшмәли, өзүмүн олмамалыдыр» фикри истигамәтиндә һәр
кәт едилир.

Мәсәлә дә бунда иди. Әслиндә, һәр үч китабәнин гајәси, лејтм
тиви бу амал үстүндә душүнүлүб јазылыб, идеја хәтти бу истиг
мәтә даһа чох јөнәлдилиб; түрк халглары Чин әсарәтиндән гурта
малы, хаганлыг торпагларынын бүтөвлүјү бәрпа олунмалы, оғу
лары мәһз бу бүтөвлүкдә сахламалы, чинлиләрлә гарышмасы
имкан вермәмәлидир. Чин бөјүк океандыр, ора кирән батачагды

Оғузлары инә-сапа јығмаг тарихән чәтин олуб. Лакин инә-са
ватанда гаја хисләтли бирлик, бүтөвлүк јараныб. Буна көрә
«Оғуз халгы өз халгым иди» фикриндә әрк, гајғы, чаныјананлыг ва
Оғузлар о вахт Бөјүк Чин сәддиндән, Тибетдән тутмуш Гара дән
саһили торпагларынадәк јајылмышды. Оғузлар—«Доггуз Оғу
«Үч Оғуз» нәсилләри о вахт да, сонракы дөврләрдә дә түрк хал
ларынын гүдрәтли голу, шаһ дамары, дәли-долу нәсли олубду
Күнејли-гузејли Азәрбајчан халгы да бу көкүн, бу шаһ дамарын д
вамы вә инкишафыдыр. «Оғузнамә»—«Дәдә Горгуд» вә дик
«Оғузнамә»ләр, «Короғлу» дастаны мәһз бу гүдрәтли голун, дәл
долу нәслин јаратдығы шаһ әсәрләрдир. Мүасир Түркијә, мөһтәш
түрк дөвләти мәһз бу көкүн, јә'ни һәмин Оғуз көкүнүн, шаһ дам
рын букүнкү зирвәсидир ки, кечмишли-индили бүтүн түрк дүнј
сыны јашадыр.

«Өз доғма јурдум» нә үчүн өзкәнин олмалы, өзүмүн олмамалы-р?! Бүтүн јүрүш вә дөјүшләр бунун үчүн иди. «Аз халгыны тут-м,.. өзүмә табе етдим» (БК. 26).

«Түркәш хаганлығы бизим өз түрк халгымыз иди» (КТб. 18).

«Өз түрк халгымыз» нә үчүн өзкәнин олмалы, өзүмүн олмама-дыр?! Бүтүн јүрүш вә дөјүшләр бунун үчүн иди: «Түркәш хал-ны јухуда икән мәғлуб етдим» (БК. 27); «Хаганыны, јабгысыны, дыны онда өлдүрдүм, елини ондан алдым» (БК. 28).

«Чин халгы гырғызларла бирликдә јағы олду» (БК. 26); *«Гыр-з халгы азлыгда галмышды»* (КТб. 20).

«Өз халгым» нә үчүн башгасынын тә'сири илә мәнә «јағы ол-лы» иди? Гыргыз халгы нә үчүн азлыгда галмалы, бүтөвүн бир ссәси олмамалы иди?! Бүтүн јүрүш вә дөјүшләр бунун үчүн иди: өкмән дағына галхдым вә јухуда икән гырғыз халгына басгын дим,.. хаганыны өлдүрдүм, елини ондан алдым» (БК. 27); «Көк-н јурду саһибсиз галмасын» дејә азлыгда галан гырғыз хал-ны гајдаја салыб кәлдик, Шәргдә Кадырган дағыны ашараг лгы орада јерләшдирдик, беләчә гајдаја салдыг, Гәрбдә түрк лгыны бу гајда илә Кену Тарманадәк (узаныб кедән әразидә) рләшдирдик, беләчә гајдаја салдыг» (КТб. 20—21).

«Татабы халгы табғач халгына табе олду» (Бк. 39).

Нә үчүн түрк торпағынын халгы өзүнә јох, табғач хаганлығына бе олмалыдыр?! Бүтүн јүрүш вә дөјүшләр бунун үчүн иди: «Он-рдан нүмајәндә, јахшы бир сөз кәлмәјәндә, јајына онлара гар-ы гошун чәкдим. Онда бу халга гәләбә чалдым, илхысы,.. гошуну ғышыб кәлди. Кадырган дағынын торпаг вә сулу јерләриндә он-ры јерләшдирдим» (БК. 39—40) вә һб.

Үмуми истигамәт ајдындыр, гаршыда дуран проблемләр әввәл дән гәти мүәјјәндир. Буна көрә, мәтн-һекајәләр мараглы гуру уша, композисијаја маликдир.

«Түрк халгынын мөвчуд ели парчаланды»; *«Түрк халгынын ады ны унудулмаға башлады»* (КТб. 7).

Бәс нә етмәли? Мөвчуд ел бирлијини бәрпа едиб халгын ад ныны гајтармалы вә галдырмалы!» Ата-бабамыза мәхсус Вәтә имиз—јеримиз, сујумуз саһибсиз галмасын дејә халгы тәшки. диб гајдаја салдыг» (КТб. 19),..

«Бәј нәсилли оғулларын Табғач халгына гул олду, әсилзад ызларын күнү олду» (КТб. 7).

«Халглары тәшкил едиб гајдаја салдыг» (КТб. 19); «Онда гул гу
саһиби, күнү күнү саһиби олду» (КТб. 21).

*«Мән варлы халга һөкмдар олмадым, гарны ач, әјни чылпа
азыг, мискин бир халга һөкмдар олдум»* (КТб. 26).

Бәс нә етмәли? Дүшүнмәли, тәдбир төкмәли, јол тапмалы, а
нығы, јохсуллуғу дәф етмәли: «Өлүмә кедән халгы һәјата гајта
дым, ајаға галдырдым, чылпаг халгы палтарлы, јохсул халгы ва
ы етдим, аз халгы чох етдим» (КТб. 29); «Хејирхаһлыг етдим
Сүлһ јаратдым, достлуг јаратдым» (КТб. 29—30).

Бурада «кечә басгынлары», јә'ни халг јухуда икән она едилә
үчумлар вә бунун стратежи маһијјәти үзәриндән сукутла кечм
лмаз. Бир-бириндән ајры дүшмүш, әсарәтә алынмыш вә јадла
аға доғру кедән, ејни мәншәли, ејни көкдән олан халгларын би
әшдирилмәси, бүтөвлүјү уғрунда апарылан мүбаризәләрин сын
ылмыш вә кәрәкли үсулу варды: кечәкән, сәссиз-сәмирсиз халгы
стүнү алдырыб тәләфат вермәдән, ган төкмәдән ону табе олмағ
әчбур етмәк, зәфәр газанмаг, анчаг мүгавимәт көстәрәни арад
өтүрмәк! Бу јол, бу үсул ата-бабадан галма түрк ләјагәти, түр
уманизми илә бағлы иди. Бу јол даһа әзаблы вә чәтин олса д
әләбә газанмағын, гансыз-гадасыз мәгсәдә чатмағын мүтәрәг
ә кәсә јолу иди. Бу јол әсарәт алтына дүшмүш бир халгы вә ј
алглары әсарәтдән гуртармағын мүдрик јолу иди. Белә һаллард
үшмәнә мүт'и итаәткар башчылары, бир груп сатгыны сакит
радан көтүрмәклә, һәр шеј битир. Гәләбә газанылыр. Ағыр, ганл
әсәләләрин һәллиндә бу мүдрик сијасәт анчаг тәгдир олуна биләр
Мәсәләнин, әксәрән бу јолла һәлли, китабәләрдә тарихи сәвијјә
үксәлмәси вә белә бир стратежи хәтт көтүрүлмәсинин өзү ән'ән
әсасланмаја, ән'әнәви олараг кечиб кәлмәјә билмәзди. Китаб
әрдә хатырланмаса вә бу барәдә сөз дејилмәсә дә, белә анлаш
ыр ки, Билкә хаганын атасынын «47 дәфә гошун чәкиб», анча
ијирми дәфә вурушмасы» да бу ән'әнәјә әсасланмышды. Бу б
ымдан оғузлара гаршы бир сыра јүрүшләр, «азлара», «түрке
алгына», «гырғыз халгына» вә башгаларына јухуда икән едилә
асгынлар, чалынан гәләбәләр, сүлһ вә барышыглар хүсуси мә'н
әһәмијјәт кәсб едир. Бунлар исә, Билкә хаганын, даһа дүрүс
сәк, мә'лум үчлүјүн ады илә бағлыдыр вә өзүнү јүксәк сәвијјәд
өстәрир.

Билкә хаган «Күлтәкин китабәси»ндә, башланғычда халга мү
ачиәт етмишди: «Догтуз Оғуз бәјләри, халгы! Бу сөзүмү јахшыч
шит вә динлә!..»—демишди. Билкә хаган китабәнин сонуну д

а биләрди. [Түрк] бәјләри [халгы буну] дүшүнүн. Буну билин!».
5К. 32—33).
Бүтүн бунлар гаршыја гојулан ваһид идеја хәттинин уғурла
јата кечирилмәси, вәтәнпәрвәрлијин, елсевәрлијин әсл нүмунәси
ди ки, халга «һесабатвермә» шәклиндә китабәләрә јазылмышды
у «һесабатвермә», бу чағырышлар түрк халгларына, һабелә дүн-
нын мүстәгиллијә, бүтөвлүјә чан атан бүтүн халгларына бу күн
өз сөзүнү дејир, онлары азадлыға, сүлһә, достлуға, бирлијә, өз
ле-мүгәддәратыны өзү һәлл етмәјә чағырыр. Бу исә түрк ама
ынын, түрк руһунун әзәли вә бәшәри маһијјәтини ачмыш олур.

5. «Тонјукук»ун китабәси

Тонјукук Түрк хаганлығынын ағыр вә мүрәккәб дөврүндә дөв
т мәсләһәтчиси вәзифәсини дашымышдыр. О, Елтәрис, Гапаған
окилјан (Билкә хан) хаганларын шады (титул—хандан, хагандан
нра биринчи шәхс) олмуш вә «билкә» (биличи, мүдрик) ады илә
әһрәт тапмышдыр. Тонјукук өз мүстәсна ағлы, узагкөрәнлијин вә
дбири илә хаганлығын бөјүк нүфузуну газанмыш, «Билкә Тон-
кук» кими танынмышдыр. Икинчи ады Апа—Таркандыр.
Китабәдә Тонјукук тарихи шәхсијјәтинин јығчам шәкилдә там
рәти јарадылмышдыр: «Билкә Тонјукук бән өзүм Табғач илин-
кылынтым, Түрк будун Табғачга көрүр әрти=Мүдрик Тонјукук
ән өзүм Табғач елиндә тәрбијә алдым. (О вахт) Түрк Табғача
бе иди» (Топ. 1).
Тонјукук Чиндә тәрбијә алса да, бүтүн варлығы илә түркә, түрк
ләринә, түрк торпағына бағлы иди, өз халгынын әсл оғлу иди
итабәнин бүтүн руһу буну тәсдиг едир. Чин әсарәтиндән хилас
маг ишиндә, һәгигәтән Тонјукукун мүдриклији, билији, ағлы
касы мүһүм рол ојнамышдыр. О, Елтәрис хаганын силаһдашы
сләһәтчиси вә тәдбиртөкәни олмушдур. Бу барәдә китабәдә эт
флы мә'лумат вар. Орада дејилир:
«Билкә Тонјукук, бојла бага таркан бирлә, Илтәрис, гаған бо
јын, бәријә Табғачығ, өңрә Кытаныг, јыраја Огузуғ-үкүс өк
үрти. Билик әси чаб әси бән көртүм. Чуғај Гузын, Гара гумук
урур әртимиз. Кејик јијү, табысған јијү олурур әртимиз. Будун
ғзы ток әрти, јағымыз тәкирә учук тәк әрти, биз шәк әртимиз
ча олурур әрикли, Оғуздантан көрүк кәлти. Көрүк сабы антағ
кyз оғуз будун үзә гаған олурты, тир, Табғачғару Куны сөңүнүк
мыс Кытанғару Тоңра сәмик ыдмыс саб анча ыдмыс азгына түрк

аға тарканла биркә чәнубда Табғача, өндә Кидана, шнмалд
ғуза зәрбә ендирди. Онун бнлнк јолдашы, шөһрәт јолдашы мә
лдум. Чуғај Гузу, Гара Гуму јашајыш јери етдик. Кејик, довша
ти јејнб јашадыг. Халгын боғазы тох иди. Әтрафдакы дүшмәнлә
имиз вәһши гуш кими идиләр, биз онлара леш ндик. Оғузларда
әшфнјјатчы кәлди. Кәшфијјатчынын сөзү бу олду: Доггуз оғуз үзә
ннә хаган отурмуш—дедн. О, табғачлара Куны кенералы көн
әрмнш, Кидана Тонгара Семи көндәрмиш, белә сифариш етмиш
үрк халгы азачыг халгдыр, (анчаг) хаганлары икндднр, мәслә
әтчиси мүдрикдир. О ики адам галдыгча, табғачлар, онлар сән
лдүрәчәкләр, дејирәм; өндәки киданлары өлдүрәчәкләр, дејнрәм
әни, оғузлары да өлдүрәчәкләр, дејирәм. Табғачлар, чәнубда
үчума кечин. Кнданлар, өндән һүчума кечин. Мән шнмалдан һү
ума кечәчәјәм. Түрк-сир халгынын өлкәсиндә һөкмдар олмасын
ачардыгча бу һөкмдарлығы јох еләјнн!—дејирәм» (Топ. 7—8—
-10—11—12).

Бунун ардынча, кәшфијјатчыларын кәтирдији фикирләрә То
укукун мүнаснбәти, онларын тәһлили, вәзнјјәтдән чыхыш јолу ве
илнр: «Ол сабуғ есидип түн удысағым кәлмәди, күндүз олурсы
ым кәлмәди. Анта өтрү гағаныма өтүнтүм, анча өтүнтүм. Табға
ғуз, Кытан бу үчөкү габысыр, галтачы биз өз нчи тасын тутмы
әк биз=О сөзләри ешитднкдә кечәләр јухум гачды, күндүзлә
инчлијим олмады. Ондан сонра хаганыма мүрачиәт етдим, белә
ә хаһиш етдим: Табғач, Оғуз, Кидан—бу үчү бирләшиб вурушса
из өз дахили вә харичн бирлијнмнзи сахлаја биләчәјнк» (То
2—13).

Сонра, Тонјукукун, ону бу фикрә кәтирднјн әсаслары, мүдрн
әламлары кәлир. Һәмин кәламлар бунлардыр:

1) «Јујга әрнклнк топлағалы учуз әрмнс=Јумшағы бәркнтмә
сан олур» (Тон. 13);

2) «Јинчкә әриклик үзкәли учуз=Инчәни үзмәк асандыр» (То
3);

3) «Јујга галын болсар, топлағулуг алп әрмнс=Јумшаг бәрк
нләрсә, ону бәркидәп икид олур» (Тон. 13);

4) «Јнлчкә јоған болсар, үзкүлүк алп әрмнс=Инчә јоғунлашар
а, ону гырыб үзән икид олур» (Тон. 14).

Бу кәламлар, көрүндүјү кими, мәчазн мә'на дашыјыр вә мүә
ән һәдәфи вурур, мөвчуд вәзијјәтдән чыхмаг үчүн гаршыја тәлә
әр гојур. Бунлар исә халг мүдриклијинә әсасланыр, һәр шејдә

едир, аз гүввә илә бөјүк иш нормојин мүшкүл[ү] вә бунун ...
ик олдуғу ашыланыр, гошуна чәсарәт верилир. «Назикин» «јоғун»
ја «инчәнин» «ғалын», јә'ни дағыныг, сејрәлмиш, инчәлмиш ор
унун, башсыз галмыш, күчдән дүшмүш халгын бир јерә топлан
асы, сәфәрбәр едилмәси, күчләндирилмәси вә бүтүн бунлары
кидлик сајылмасы фикри сөјләнилир.

Бәдии шәкилдә дејилмиш бу кәламларын гијмәти бир дә онда
ыр ки, бунларда һәм мүдриклик вар, һәм дә гәһрәманлыга чағы
ыш. Һәм никбин руһ, гәләбәјә үмид вар, һәм дә буна гәти инам
әтичәдә дә belә олур, ағыллы һәрәкәт етмәк, гүввәләри ағылл
әлүшдүрүб вурушмагла гәләбә газанылыр: «Гағаным бән өзүм
илкә Тонукук өтүнтүк, өтүнчүмин есиду берти. Көнлүнчә удыз.—
иди. Көк Өңүк јуғуру Өтүкән јысғару удызтым. Инкәк көлүки
оглада Оғуз кәлти. Сүси алты быӊ әрмис, биз еки быӊ әртимиз
үӊүсдимиз, тәӊри јарылгады... јандуг јолта јәмә өлти күк=Хага
ым мәним, өзүмү, мүдрик Тонјукуку—мәним хаһишими ешитди
өнлүнчә елә,—деди. Көк Өнчүк чајыны кечәрәк гошуну Өтүкә
ағына тәрәф јөнәлтдим. Тоғла чајында оғузлар јүк һејванлары
лә кәлдиләр. Дөјүшчүләри алты мин иди, биз ики мин идик. Ву
ушдуг, танры көмәк етди... Галиб кәлдик, чоху да јолда-иризд
ырылды» (Тон. 15—16).

Китабәдә дејилир ки, бу гәләбә илә Өтүкәндә мәскән салынды
траф гәбиләләр вә галан оғузлар кәлиб өзләрини тәгдим етди
абе олдугларыны билдирдиләр.

Лакин гаршыда даһа ағыр чәтинликләр дururду, даһа күчл
үввәләр—дүшмәнләр варды ки, табе етмәк, онлары ваһид һаки
ијјәтдә бирләшдирмәк лазым иди: «Табғач гаған јағымыз әрт
н ок гағаны јағымыз әрти, артугы Кыргыз күчлик гаған јағымы
олты. Ол үч гаған өкләсип: Алтун јыс үзә габысалым тимис, анч
кләсмис, өӊрә Түрк гағанғару сүләлим, тимис, аӊару сүләмәсә
ач нәӊ әрсәр, ол бизни,—гағаны алп әрмис, ајғучысы билкә е
ис, гач нәӊ әрсәр, өлүртәчи күк, үчәкүн габысып сүләлим, ан
ог—гысалым—тимис=Табғач хаганлығы дүшмәнимиз иди. О
к хаганлығы дүшмәнимиз иди. Күчлү Гырғыз хаганлығы әса
үшмәнимиз олду. О үч хаган мәсләһәтләшмишләр. Алтун даг
стүндә вурушаг—демишләр. Беләчә сөзләшмишләр. Өндәки Түр
аганлығына һүчума кечәк,—демишләр, әкәр ора гошун чәкмәсә
әр нечә олса, бизи (мәғлуб едәчәк). Онларын хаганлары ики,
әсләһәтчиси ағыллыдыр. Һәр нечә олса, бизи мәһв едәчәклә
...ымыз бирләшиб вурушаг, онлары јох едәк,—демишләр» (То

рвәни ашыр, ашағы енир, он кечәјә ашырымын әтәјинә чатыр
ар. Кечә јухуда икән гырғызлара басғын едилир. Вуруш башла
ыр, гәләбә чалыныр. Гырғыз ханлығы табе олур.

Китабәнин сону өз күчлү үмумиләшдирмәси илә диггәти чәлб
дир. Бүтүн мәтн боју дејиләнләр, көрүлән ишләр, едилән јүрүш
әр, дөјүшләр вә с. нәзәрдә тутулараг, бу нәтнчәләр чыхарылыр
Илтәрис гаған газғанмасар, уду бән өзүм газғанмасар, ил јәм
удун јәмә јок әртәчи әрти, газғантукын үчүн удуғ өзүм газған
кым үчүн ил јәмә ил болты, будун јәмә будун болты. Өзүм гары
олтым, улуғ болтым = Елтәрис хаган бунлары газанмаса иди, онун
мән өзүм дә бунлары газанмаса идим, нә дөвләт, нә дә халг ол
азды, о буна наил олдуғу үчүн, онунла мән өзүм дә буна наил
дуғум үчүн дөвләт дә дөвләт олду, халг да халг олду. Өзүм гочал
ым, ихтијар олдум...» (Тон. 54—56).

Вә јенә: «Илтәрис гаған газғанмасар, јок әрти әрсәр, бән өзүм
илкә Тонјукук газғанмасар, бән јок әртим әрсәр, Гапаған ғаған
үрк-сир будун јиринтә бод јәмә, будун јәмә, киси јәмә иди јок әр
чи әрти = Елтәрис хаган (һакимијјәти) әлдә етмәсә иди, о олмаса
и, мән өзүм, мүдрик Тонјукук чалышмаса идим, мән олмаса идим
апаған хағанын Түрк-сир халгы јериндә тахт да, халг да, адам
, һөкмдар да олмајачаг иди» (Тон.59—60) вә һб.

Көрүндүјү кими, Тонјукук өзү илә јанашы мүасирләрини д
утмур, онларын фәалијјәти, хидмәти барәдә нүфузлу сөз дејир
икир сөјләјир. Бу чәһәтдән нөвбәти сәтирләр даһа мә'налыдыр
Илтәрис гаған билик әсин үчүн, алпын үчүн Табғаңға јети јекирми
нүшди. Кытанга јети сүңүшди... = Елтәрис хаган, биликли јол
шлары олдуғу үчүн, ијид олдуғу үчүн он једди дәфә табғачлара
рүш етди, једди дәфә киданларла вурушду»... (Тон. 48—49);
урадакы бәдии үслуба, тәкрар-тәсдиг чүмләләрә диггәт един. Бун
рда күчлү мәнтиг, сөз аһәнки вар.

«Тонјукукун китабәси» бу сөзләрлә тамамланыр: «Түрк Билк
ған илиңә бититдим бән билкә Тонукук... Түрк Билкә гаған, Түрк
р будунығ, Оғуз будунығ икиду олурур = Мән, мүдрик Тонјукук
табәни түрк Билкә хаганын ели үчүн јаздырдым... Түрк Билк
ган Түрк-сир халгыны, Оғуз халгыны учалдыр» (Тон. 58—60).

Мәтндә Тонјукукун өлүм тарихи көстәрилмир. Көрүнүр, мәтн
вәлчәдән тәртиб олунуб, јазылыб, өлүмүндән сонра исә даша
кк едилиб вә ја әввәлдән һазыр мәзар дашы галдырылыб. Кнта
нин сонлуғу да бу фикри тәсдиг едир.

ин рәсми фикир гәлнби олмуш, инкишаф едиб әдәби жанр сәвиј
сннә јүксәлмишдир. Түрк халглары өз гәдим тарихләрини јазмаг
һәјат тәрзн, аилә, мәишәт, дөвләт ишләри, ичтимаи-сијаси әлаг
мүнасибәтләри, гәһрәманлығы, вәтәнпәрвәрлији, әдәби-мә'нәви
фәккүрү, бәдии-естетнк һисс вә дујғулары вә с.-нин изини сахла
аг, јашатмаг үчүн бу јазылар, нәтичә е'тибарилә фәал вә орижи
ал жанр кими чох иш көрмүшдүр. Нә јахшы ки, бизим гәдим мүд
ик бабалар фикир вә дүшүнчәләрини мәзар дашларына газымаг
а мә'нәви зәнкинликләрини тарихин од-аловундан, туфан вә чов
үнундан хилас едә билмиш, бизим нәслә чатдырмышлар.
«Күлтәкин», «Мокилјан хан» вә «Тонјукук» китабәләринин тәб
иги мәзмуну күчлү вә тә'сирлидир: халга мүрачиәтлә онун кечмн
ини јад етмәк, бу күнүнү вә кәләчәјини јаратмаг, ону сәфәрбә
диб бирлијә вә мүстәгиллијә, сүлһә вә әдаләтә чағырмаг бу кнта
әләрин лејтмотивидир. Буна көрә дә бу әсәрләр өз дөврләри үчү
гәдәр гијмәтлидирсә, бу күн вә кәләчәк үчүн дә о гәдәр гијмәтли
ир. Бу китабәләрин бөјүклүјү вә әбәдијјәти бундадыр.
Үмумән, түрк әдәбијјатларында вә Азәрбајчан әдәбијјатында
радылышдан һәр бир бәдии әсәр, реал зәминә әсасланыб, онда
ниширтмә, бәдин дона кејднрмә олубса да, ујдурма олмајыб
адисәни, әһвалаты сәнәткар өзүидән дүзүб-гошмајыб, олса-олса
на лазыми бәдии боја вериб, көзәллик верибдир. «Билгамыс»
дастаныны вә «Дәдә Горгуд китабы»ны да һесаба алмагла, гәдим
зәрбајчан әдәбијјатынын бүтүн мөвчуд әдәби мәһсулу—ағысы
осу, поемасы, дастаны, һекајәси, варсағысы, бајатысы, гошмасы
рајлысы, аталар сөзү, зәрб-мәсәлн вә с. реал һәјат һәгигәти үзә
индә дүшүнүлүб јараныб, инкишаф едиб, әдәбијјатымызын сал-бү
өврә дашларыны гојмушдур.
Биз, артыг мин илләрдән бәри улу бабаларын дилиндә бәстәлә
иб синәләрдә өзүнә јер етмиш вә кәлиб Маһмуд Кашғарлынын
Диван»ына дүшмүш мә'нәви сәрвәтинә чеврилән, онларын руһу
гида, голуна гүввәт верән сөз сәнәти кнчиләринә нәзәр сала, бу
ирәдә данышa биләрик.

II. ҮМУМФОЛКЛОР ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Үмумән түрк халгларынын, һабелә Азәрбајчан халгынын мә'нә и аләминин илкин гајнағы вә инкишафы фолклор јарадычылығ лә башланыр. Улу «Билгамыс» дастаны, «Авеста»нын динн-әдәбі лми-фәлсәфи кәламлары мәһз шифаһи шәкилдә јараныб, инки аф едиб, сонралар јазыја алыныб, бири дикәрини гаршылыглі амамлама шәраитиндә давам едиб кәлиб.

Бу бөлмәдә мәсәләјә ајрыча јер вермәк зәруријјәти јаранырі аһмуд Кашғарлынын топладығы вә «Диваны»на дахил етдиј оетик парчаларын хүсуси тәдгигә вә тәгдимә еһтијачы вар.

«Диван»да әксини тапан поетик әсәрләри бу мөвзулар үзр рашдыраг.

1. ДӨЈҮШ ШӘРГИЛӘРИ

Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ында верилән нәғмәләрдә - олклор әсәрләриндә дөјүш мәһарәти, гәләбә әзми, гочаглыг, әр ик, икидлик тәрәннүм олунур. Ел бирлији, ел гајғысы, ел гајда анунлары, адәт-ән'әнәләринин горуниб јашадылмасы, әдаләти бәр а етмәк, әмин-аманлыг јаратмаг вә с. дөјүш нәғмәләринин әса өвзусу, апарычы идеја хәтти, лејтмотивидир. Улу бабаларын б әғмәләри дүзүб-гошмагда вә јашатмагда мәгсәди, амалы бу олу нлар бу уғурда да чарпышыб, әмәлләринин руһуна ујғун да нә әләр дүзүб-гошублар. Бу нәғмәләри охуја-охуја да вурушублар ылынч чалыблар, гәләбә газаныб, түрк бирлијини горујуб сахла аға чалышыблар.

Мөвзу вә әһатә даирәсинә, вурдуғу һәдәфләрә көрә дөјүш шәр иләрини бир нечә истигамәтдә өјрәнмәк вә тәдгиг етмәк олар.

1) Јабакуларла дөјүшләрә һәср олунмуш шәргиләр

«Гәдим түрк лүғәти»ндә јабакуларын гәдим түрк гәбиләләрин ән бири олдуғу (65, 221), онларын ады илә бағлы бир чоғраф ер—чај адынын да галдығы гејд едилир: *«Јабаку сувы чоғр.* ча дыдыр, Кашгар дағындан ахыб кәлир вә Фәрганә илә Озчен ара ына төкүлүр» (65. 1, 23, 30, 32). Белә мә'лум олур ки, бу етнос сы

«Орхон-Јенисеј» китабәләриндә, јабакуларын адына онларла јүшләрә раст кәлмирик. Кашгарлынын «Диваны»на исә онлар рәдә 12—15 нәғмә-шәргн дүшүб (100. 125—135). Көрүнүр, бу ғмә шәргиләр даһа гәдим—«Күлтәкин», «Мокилјан хан», «Тон-кук» китабәләрнннн јазылдығы вахтдан әввәлкн дөврләрнн мәһ-лу имиш вә һәмнн етнос да сырадан чыхыб, ады-саны силиниб диб, нәғмәләр галыб. Һәр һалда, онларла дөјүшләр тангутлар, ғурлар вә башга тајфаларла дөјүшләрдән әввәлләрә аид олма-дыр, нәғмә-шәргиләр дә о дөврләрдән галмадыр.

Сәнәткарлыг, дил-үслуб, форма вә мәзмун бахымындан бу әсәр-р дикәр тангут, ујғур вә башга дөјүшләрә һәср олунмуш әсәр-рдән бир о гәдәр дә фәргләнмир, һамысы јүксәк сәнәт нүмунә-ридир, бир-бириндән көзәлдир, бирчә артыг сөз, ифадә јохдур.

Ше'р-нәғмәләрдә бир мүһүм үстүнлүк дә нәзәрә чарпыр. Һәр и тәрәфин тәсвирн јүксәк сәвијјәдәдир, икид икид, горхаг да рхаг кими тәсвир олунур, јә'ни мүгабил тәрәф—дүшмән дә икид-р, мәрддир, чәсарәтлидир, дөнмәздир.

Јабакуларын һөкмдары Будрач//Бузрачдыр. Нәғмәләрдән бири ун ады илә башланыр:

Бузрач јәмә гудурды
Алпағутын азырды
Сусин јана гадырды
Кәлкәлимәт иркишүр (*I, 144*)

*

(Будрач јенә гудурду,
Алпларын һазырлады,
Өз гошунун галдырды,
Кәлмәјә һазырлашыр)

Вә: Јанды әринч оғрағы
Кәлди бәру тығрағы
Өзи гујы оғрағы
Алплар гамуғ тиркәшүр (III, 65)

*

(Гәстдән дөнмәли икән,

Јабакулар Иртыш әтрафы хал... имиш, ... бу ...
имиш, јемәји бу чајдан чыхармыш, әсасән балыг ову илә мәшғу...
олурмушлар.

Әртиш сувы јемәки
Сытғаб тутар биләки
Курмәт анын јүрәки
Кәлкәлимәт иркишүр (1, 325)

*

(Иртышдадыр јемәји,
Чырмаланыр биләји,
Гызғын онун үрәји,
О, кәлмәјә јығышыр).

Басмыллар, чомуллар да бунларла бирләшмишди. Јабакула... әһд дә гылыр, анд да ичир, хандан көмәк дә диләјирди, лакин јен... ...ә әл чәкмир, дөјүшә һазырлашыр, Иртышы кечиб кәлмәк истәји... ...ди. Бу исә халгы үркүдүр, нараһат едирди:

Бычгас битик гылурлар
Анд кәј јәмә бәрүрләр
Хандын басут тиләрләр
Басмыл, чомул тиркәшүр (1, 459)

*

(Јазылы әһд гылырлар,
Мөһкәм анд да ичирләр,
Хандан көмәк диләрләр,
Басмыл, чомул топлашыр)

Вә:

Усытған гүјаш гапсады
Утунчлуғ адаш јајсады
Әртиш сувын кечсәди
Будун анын үркүшүр (1, 155)

*

(Јандыран күнәш чулғады,
Утанмаг адаш јајынды,

Орунчаг алыб јермәди
Алымлығ көрү армады
Адашлыг үзә турмады
Галын әрән тиркәшүр (*I, 148—149*)

*

(Киров алыб кетмәди,
Гәниматдән ар етмәди,
Адашлыг да етмәди
Күчлү әрләр топлашыр).

Мүгабил тәрәф һеч нә илә һесаблашмаг истәмир. Демәли, дө- лабүддүр. Одур ки, һазыр олмаг лазымдыр. Гәләбәјә инам вар. кин бу инам шәртә бағланыр, әсас фикир «абаң»—әкәр сөзү илә илир, јә'ни гәләбә өз-өзүнә алынмыр, ону газанмаг кәрәкдир. ин мәзмуну ифадә едән нәғмә беләдир:

Кәлсә абаң тәркәним
Әтилкәмәт түркүнүм
Тарылмағај түркүнүм
Әмди чәрик чәркәшүр (*II, 209*)

*

(Кәлсә әкәр тарканым,
Дүзүләр түркүм мәним
Дарылмаз түркүм мәним
Инди гошун чәмләшир)

Биз бурада, тәхминән бу һазырлыгла иртышлылара, басмыл- а, чомуллара чаваб олараг јаранмыш, дүзүлүб-гошулмуш ше'р- мәләрн бүтөвлүкдә веририк. Бунлар дөрд-беш нәғмәдир. Каш- лыда мисал шәклиндә ајры-ајры чилд вә сәһифәләрдә кетмиш- . Лакин бу ше'рләр бир-биринин давамыдыр, фикирләр бир-би- дән доғур, бәндләрин бири о бирини тамамлајыр вә бүтөв бир тә'сири бағышлајыр. Бәндләрин сон һәмгафијә мисралары да ларын бүтөвлүкдә бир ше'р, бир әсәр олдуғуну тәсдиг едир.

Тунлә билә кечәлим
Јамар сувын кечәлим
Тәрн.ук сувын ичәлим
Јувға јағы увулсун (*II, 5—6*)

*

Гығрыб атығ кәмшәлим
Галған сүн.үн чумшалым
Гајнаб јана јумшалым
Гатғы јағы јувылсун (I, 441)

*

Тәкрә алыб әкрәлим
Аттын түшүб јүкрәлим
Арсланлају күкрәлим
Күчи анын кәвилсүн (II, 13)...

*

(Кечә илә кечәлим,
Јамар сујун кечәлим,
Булаг сујун ичәлим,
Үзкүн јағы утансын.

*

Дан сөкүләндә јортаг,
Будрач ханын ахтараг,
Басмыл бәјин јандыраг,
Инди икид јығышсын.

*

Чығрыб, атла һүчум чәкәк,
Галхан, сүнкилә чумаг,
Гајнајыб јенә дә сусаг,
Гаты јағы јумшалсын,

*

Дөврә алыб туталым,
Атдан дүшүб јүјрәлим,
Аслан тәки күкрәлим,
Күчү онун азалсын).

Јабахуларла дөјүшләрә һәср олунмуш нәғмәләр, елә бил, пла-
лы шәкилдә дүшүнүлүб, дүзүлүб-гошулуб. Һеч нә нәзәрдән гач-
рылмајыб, һәр шеј ағылла әввәлчәдән өлчүлүб-бичилиб.

да өз тәрәфннә чәкиб һүчума гошмасы вә с. ше'рләрдә өз әк-ни тапыр.

Икинчи гисм ше'рләр һүчума һүчумла чаваб вермәк әзмн, гә-бә газаныб әмин-аманлыг јаратмаг, ел-дөвләт гајда-ганунларыны һкәмләтмәк вә с.-јә аиддир.

Үчүнчү гнсм ше'рләрдә дөјүшләрин башланмасы вә кедишн, шмәнин басылмасы вә гәләбә газанылмасы тәсвир олунур. Буна рә дә бу ше'рләрлә, ваһид һөкмранлыг уғрунда јабакулара вә шга тајфалара гаршы апарылан узун сүрән мүбарнзәнин, јүрүш дөјүшләрин мәгсәдини мүәјјән едиб, дүрүст гијмәтнни вермәк, ун әсл тарихини јазмаг чәтин дејилдир. Әдәбијјат тарихимизи аркән дә елә бу һәгигәтдән башламаг вә дүз сөз демәк олар.

Ше'р-нәғмәләрдә һәр ики чәбһәнин тәсвири верилир. Ваһид һа-мијјәт уғрунда вурушан әсас түрк голу вә онун гошунунун, ај-ајры әр икидләрнн тәсвири өн плана чәкилир. Ше'рләрдән бн-ндә түрк адынын шәрәфи, үстүнлүјү, улулуғу, бөјүклүјү, ләја-и илә еjни көклү дикәр тајфалардан сечилдијн фикри нәғмәјә илиб, дилләрә дүшүб, халгын кәламы олуб:

Гачан көрсә аны түрк
Будун анға ајдачы
Мунар тәкир улуғлуг
Мунда нару кәслинүр (*I, 352*)

*

(Һачан көрсә, о түркү,
Халг она дејәчәкдир:
«Буна улулуг јарашыр»
Онда һәр иш битәчәкдир)

Бизчә, бу ше'р-нәғмә һәр шеји дејир, ону тәһлил етмәјә еһтијач дур.

Әдәбијјатын, әсл сәнәтнн, ше'рин өз инкишаф ганунаујғунлуг-ры, дејәрднк ки, өз мүгәддәс инкншаф јолу вар. Һәр өтәрн, ади дисә вә мәзмунлар ше'р мөвзусу олмур, ше'рә, сәнәтә кәтирилмир. лдән бу беләднр. Хүсусилә ағыз әдәбијјатында, шифаһи-бәдии адычылыгда мүһүм, сынагдан кечән, мин өлчүлүб бир бичилән дисә вә әһвалатлар ше'рин, сәнәтнн малы олур, үмумиликдә хал-бәдии тәфәккүрүнүн истнфадәсинә кечир вә бәдии әсәр јара-.

Бу нәғмә дүшмән гошунунун «от тәк бичилдијинә» һәср олунуб:

Гурвы чувач гурулды
Туғум тикиб урулды
Сүси отун орулды
Ганчуг гачар өл тутар (I, 194—195)

*

(Хан чадыры гурулды,
Бајраг дикәлиб (тәбил) вурўлду,
Гошун от тәк бичилди,
Ким гачса, о тутулар)

Бу нәғмә дүшмән ордусунун чәсарәтли јүрүшүнә вә «там[illegible] чашгынлыг салдығына» һәср олунуб:

Тығрагланыб сәкиртти
Әрин атын јүкүртти
Бизни гануғ ан-ытты
Андағ сүкә ким јетәр (II, 284)

*

(Чүр'әт едиб сәјиртди,
Әрин, атын јүјүртдү,
Бизи тамам чашыртды,
Бу гошуна ким јетәр?)

Бу нәғмә дикәр гошунун јабакуларла бирләшиб һүчума кеч[illegible]јинә һәср олунуб:

Басмыл сүсин гомытты
Барча кәлиб јумытты
Арслан таба әмитти
Горгуб башы тәзкинүр (II, 312)

*

(Басмыл гошунун галдырды,
Һамысы јығышды кәлди.
Аслана тәрәф јөнәлди,
Горхуб башы кичәлләнир)

[illegible] ганлы дөјүшләрә һәср олунуб:

*

(Әрләр түкү үрпәшир.
Кини атмаг истәјир.
Саггал тутуб дартышыр,
Көксү ичи од тутар)

Бу нәғмә дүшмән гошунунун елликлә һүчума кечдијинә һәср олунуб:

Кәлди бәру артуру
Берди елин артуру
Мунда галыб олтуру
Бүкри болуб үн бүтәр (I, 219)

*

(Кәлди бәри чохалыб,
Верди елин артырыб ,
Бурда галыб отуруб,
Бели бүкүлүб, сусар)

Бу нәғмә дүшмән әскәринин «өз гоһумуну чағырараг», һүчума кечдијинә һәср олунуб:

Күчи тән-и тогышты
Оғуш гонум огушты
Бизкә кәлиб өч өтәр (II, 103)

*

(Вар күчилә тоггушду,
Өз гоһумун чағырды.
Чәрик таба јағышты

Гошуна јахынлашды,
Бизлә кәлиб өчәшир)

Бу нәғмә ағыр тәләфата, әскәрләрин әлдән дүшүб чана дојдуғуна һәср олунуб:

Алплар арығ алгышур
Күч бир гылыб аргашур
Бир-бир үзә алгашур
Әзкәрмәзиб ок атар (I, 237)

ғына, дағa галхдығына һəср олунуб:

Башы анын алыгты
Ганы јозыб туругты
Балығ болуб тағыгты
Әмди аны ким јетәр (I, 192)

*

(Башы онун һовланды,
Ганы ахыб дурухду,
Јарадан дағa галхды,
Инди она ким јетәр?)

Бу нәғмә дүшмән әскәринин өлүмүнә һәср олунуб:

Ганы агыб јушулды
Габы гамуғ тешилди
Өлүк билә гошулды
Тоғмыш күни батар (II, 128)

*

(Ганы ахыб шорлады,
Дәри тамам дешилди,
Өлүләрә гошулду,
Дағмыш күнү уш батар)

Бу нәғмә артыг дүшмән гошунунун там мәғлубијјәти вә нәф
инин кәсилмәсинә—нүфузуну тамам итирмәсинә һәср олунуб:

Тыны јәмә үчүкти
Әри аты ичикти
Ышы тагы чүлүкти
Сөзин анын ким тутар (II, 118)

*

(Нәфәси дә кәсилди,
Әри, аты алынды,
Иши дәхи позулду,
Сөзүн онун ким тутар?)

Арсланлају күкрәдим
Алплар башын тоғрадым
Әмди мәни ким тутар (*I, 125*)

*

(Гејзә кәлиб уғрадым,
Аслан тәки күкрәдим,
Алплар башын доғрадым,
Инди мәни ким тутар?)

дөјүшдә Утар адлы улу әскәрлә туташыр, онунла «јарышыб», нкү илә башыны вурур...

Токыш ичрә урыштым
Улуғ бирлә гарыштым
Түкүз атын јарыштым
Ајдым әмри ал Утар (*I, 367*)

*

(Тоггушараг вурушдум,
Бир улујла тутушдум,
Тәпәл атыјла јарышдым,
Дедим: «Инди ал, Утар!)

О, дөјүшдә Јабду адлы дикәр бир әскәри әсир алыр...

Јабду маң̡а ылынды
Әмкәк кәрү улынды
Гылмышың̡а иләнди
Тутғун булуб ол чатар (*I, 205*)

*

(Јабду мәнә әсир олду,
Әзаб чәкиб сызылдады,
Өзүн гынады, ағлады.
Тутғун олуб дашлашыр).

О, дөјүшдә алп әрләри әсир едиб сыраја дүзүр, онлары тамам
рк-силаһ вә гарәт едир...

(Алп әрләри мән дүздүм,
Онларын бојнун бүздүм,
Алтун, күмүш зәбт етдим.
Гошун күчлү, ким өтәр?)

Беләликлә, бу нәғмәләр ики тајфа арасында кедән гызғын д
үшләрин тәбии мәнзәрәсини верир. Һәм дә бу мәнзәрә көзәл ше
дилилә тәсвир олунур: «Сүси отуң орулды = Гошуну от тәк бичи
ди», «Әрән арығ үрпәшүр = Әрләр түкү үрпәшир», «Көкси ара
тутар = Көксү ичи од тутар», «Башы анын алыгты = Башы онун һо
анды», «Өлүк билә гошулды, Тоғмыш күнн батар! = Өлүләрә г
шулду, Доғмуш күнү батар,» «Тыны јәмә үчүкти = Нәфәсн дә к
силди», «Арсланлају күкрәдим = Аслан тәки күкрәдим» вә с.

Бүтүн бу мәчазлар, фикрин ифадәли дејими мүасир поетика г
унлары бахымындан да мәгбул бәдии бојалардыр; улу бабаларı
мызын јүксәк бәдии зөвгә малик олдуғуну, әсл ше'р сәнәтинә
мәдәнијјәтинә јијәләндијини тәсдиг едир.

2) Тангутларла дөјүшләрә һәср олунмуш нәғмәләр

Ше'р-нәғмәләрин бир гисми тангутларла дөјүшләрдән бәһс еди
Тангутлар Чинин шимал-гәрбиндә јашамыш гәдим тајфалар олу
ар. С. Ј. Малов күман едир ки, онлар Иран дилли тајфаларда
миш (85. 103). Түрк халглары илә, онларын арасында узун сүрә
өјүшләр мә'лумдур. Бу барәдә «Орхон-Јенисеј» китабәләриндә д
ә'лумат вар. Мокилјан ханын (683—735) китабәсиндә тангутларл
өјүшләрә даир бу сөзләр јазылыб: «Јети јекирми јашыма танү
апа сүләдим, танут будуныг буздым; оғлын, јотызын, јылгысы
арымын анта алдым = Он једди јашымда гошунла тангутларын ү
үнә јеридим. Тангут ханына гәләбә чалдым, оғлуну, гызыны, ил
ысыны, вар-дөвләтини онда алдым» (БК. 24.)

«Диван»да түрк-тангут дөјүшләринә даир хејли шифаһи хал
әғмәләри (шәргиләри) топланыб. Бу нәғмәләрдә һәмин дөјүш
әрә мүхтәлиф сәмтдән бәдии тәһлил верилир, мараглы дөјүш сәһ
әләри, бәдии лөвһәләр јарадылыр. Бу нәғмә-шәргиләрин сајы 20
ир. Бунларын јаранма, дүзүлүб-гошулма тарихи, сөз јох, Билк
аганын һөкмранлығы дөврүндән, јә'ни VII—VIII әсрләрдән бу ја
а дејил, һәмин дөјүшләр заманы јараныб, дүзүлүб-гошулуб. Нә

мәзмунча миладдан өнчәки ағылардан гидаланыб көлир, өзүнд
ән'әнәнин давамы вә инкишафы кими көстәрир. Шәргиләрни
етик руһу, фикрин ифадә үсуллары да бу фикри сөјләмәјә әсас
рнр. Дили вә үслубу бахымындан Алп Әр вә «намә'лум гәһрәма
ын өлүмүнә ағылар»дан аз сечилир вә ја һеч сечилмир. Мәсәлә
үндадыр ки, о ше'рләр мәғлубијјәт әрәфәсиндә, ағыр күнләрдә в
үм мүнасибәтилә јарадылмышды. Она көрә дә ағы адланырды
у ше'рләр исә гәләбә әзмилә, дөјүшән ордуја руһ вермәк, она зәфә
зандырмаг мәгсәдилә јарадылыб, «нәғмә»-«шәрги» адланыб, өл
, бичим исә бирдир.

Бу нәғмә-шәргиләри, һәләлик ики хәтт үзрә тәдгиг вә тәһли
әк.

а) Гәләбә әзминин тәрәннүмү

Шәргиләрдә һадисә вә әһвалатлар биринчи вә үчүнчү шәхсн
илиндән данышылыр, әсас сурәтләр «О» вә «Мән»дир. «Илк
е'рдә «О», Гатунсини//Хатунсыны һарајлајараг, тангут бәјинә—
үшмәнә һүчум чәкир, ону ганына гәлтан едир, гәләбә чалыр:

Гатунсини чоғылады
Тан-ут бәкин јағылады
Ганы акып зағылады
Бојун сувын гызыл сағды (*III, 325*).

*

(Хатуңсыны һарајлады,
Тангут бәјин јағылады.
Ганы ахыб шырылдады,
Бојнун гызыл ганын сағды)

Гатунсини//Хатунсыны кимдир?

«Гәдим түрк лүғәти»ндә «Гатун», «Гатунсини» сөзләри илә ба
ы бу мә'налар верилир: *«Гатун I:* Ханым, күбар—әсилзадә ханым
длы-санлы, әсил-нәчабәтли гадын, һөкмдарын, мәшһур адамын ар
ады. *Гатун II:* Гатунсини—шәһәр ады. *Гатун III:* гат сөзүндән, га
ы, мөһкәм олмаг» (65. 436).

«Гатунсини» сөзү, истәр күбар-әсилзадә гадын һөкмдар вә ј
әкмдар арвады, истәрсә дә шәһәр ады олсун, дөјүшән әскәр б
ды чәкиб, ону «чоғылајыб» (һарајлајыб), чағырыб дүшмәи үз
[illegible]

ә дә уғурлудур. Ганын шырылты илә ахмасы, дүшмән бојнунда
хан ганын суја бәнзәдилмәси вә онун гызыл-гырмызы рәнкдә са
ылмасы көзәл епитетләрдир. Мүасир «гызыл ганы ахды», «гызы
ины су јеринә ахды» мәчазлары илә бунлар там сәсләшир. Демә
и, көкү, әсасы бурдандыр, белә гәдим ифадәләрдән сүзүлүб кә
ир.

Шәргиләри гәләбә әзми, гәләбәјә инам доғурмушду. Буна көр
ә онларда бу һнссләр күчлүдүр, тәсвир олунан һәр дөјүшчү, вуру
ан әскәр ннамла ирәли кедир, һәр чалдығы зәфәр, дүшмәнин мәғ
убнијјәти ону руһландырыр, чуша кәтирир:

Јағы бәкдин узуглады
Көрүб сүни азыглады
Өлүм аны гонугладь
Ағыз ичрә ағы сағды (*III, 339*)

*

(*Јағы бәјдән узаг олду,*
Көрүб гошун чашыб галды.
Өлүм ону гонагладь
Ағзы ичрә ағу сағды).

Шәрги дүшмәнин өз бәјиндән, әслиндә, сәркәрдәсиндән ајры
үшдүјү, гаршыдакы гошуну көрүб чашдығы, өзүнү нтирдији фи
ирләрлә башланыр (икн мисра). Сонра буна өлүмүн артыг ону ја
аладығы фнкри чаланыр. Бу фнкир даһа күчлү бәдиилнклә, бү
үнлүкдә метафор епитетләр, нечә дејәк, мәчаз системн нлә—*«Өлү
ы гонугладьı»*, гонаг етди—шәклиндә дејилир. Бу поетик фнкрә
нун ардынча мәнтнги ујғунлугла *«Ағыз ичрә ағы сағды»* мәчазы
әлнр ки, ону мүасир дилимиздә белә дә вермәк олар: *«Горхуда
ду ағзына кәлди», «Өлүм зәһәрини ичәчәјини јәгин етди»*...

Һәјатла видалашмаг, өлүм дәһшәтини вермәк үчүн ишләдилә
әнзәтмәләр, мәчазлар тәбиидир, мүасир поетик фикир, дүшүнч
лә сәсләшир вә өзүнү гаршы-гаршыја дурачаг сәвијјәдә көстәрир
у исә мүасир ше'римизин ана хәттнннн әзәлдән белә тәмнз, са
тәбии бәдиилнклә башланыб кәлмәси бахымындан чох фәрәһли
ир.

Нөвбәти шәргидә дүшмән бәји-башчысы вә онун дәстәси үзәри
ә ендирилән зәрбәдән сөһбәт кедир:

(Јетиб ону сүнкүләди,
Јарасы башын тәзәләди.
Әрләр бајыб шадлыг етди,
Онун алпын гырыб төкдү)

Гәһрәманлыг, чәсарәт, чәлдлик вә ағыл мүһарибәнин, дөјүшүн
кин шәрти, гәләбәнин рәһни кими тәрәннүм едилир. Дөјүшән әс-
р, орду үчүн зәрури олан бу үстүнлүк өн плана чәкилиб, нәғмәјә
нүбдүр. «Сүнкүләнән», гылынчдан кечирилән мүәјјән бир дәстә-
нми, гошунунму башчысыдыр. Вурулан зәрбә *«Башын јандру ја-
иладыз—«онун јарасыны тәзәләди»* дејир. *«Јарасыны тәзәләмәк»*
радәси ики мә'нада анлашыла биләр: 1) мүстәгим мә'нада: ал-
ғы јаранын үстүндән јара вурду; 2) мәчази мә'нада: дүшмән зәр-
үстүндән зәрбә алды, мәғлубнјјәт мәғлубнјјәт үстүндән олду
шмән икидләри гырылыб төкүлдү, гылынчдан кечәни гылынчдан
чди, боғуланы боғулду вә с.

Бу, гәләбәннн бир тәрәфи.

Шәргидә бирчә мнсра илә ишарә вурулур ки, *«Әрән бајыб мү-
иләди»,* јә'ни *«Икидләр гәниматн көрүб шадлыг етди».* Бу да ики
ә'нада анлашыла биләр: 1) мүстәгим мә'нада: әлдә едилән гәни-
әтдән «бајланыб» (варланыб) севннмәк, шадлыг етмәк; 2) мәчази
ә'нада: чалынан гәләбәдән мә'нән «бајланыб» (руһән варланыб
нкинләшиб) севинмәк, шадлыг етмәк...

Нәғмәдәки мисраларын белә долғунлуғу, икн мә'нада дүшүнүл
әси, јозуму өзү онун бәдии вә мә'на дәјәринин, јығчамлыг мәзиј
тинин әбәдилијини тә'мин едир, поетик фикир кими бу күн дә ө
әмијјәтини итнрмәднјини көстәрир, түрк-Азәрбајчан ше'ринни
әлдән мәзмунлу вә өз мә'на дәринлији нлә фәргләндији фнкрин
јләмәјә әсас верир.

Ат улу бабаларымызын гәдимдән досту, вәфалы јол јолдашы
әмәкчиси, дарда-чәтиндә хиласкары олуб. Бу фикрин тәсдигнн
үрк дилли әдәбијјатлардан, о сырадан Азәрбајчан әдәбијјатында
етәнилән гәдәр ше'р, нәғмә, аталар сөзү, зәрби-мәсәл вә с. кәтир
әк олар. Белә анлашылыр кн, тангутларла һәм пијада, һәм дә ат
ы дөјүшләр баш верибмиш. Һәр ики тәрәф атла үз-үзә кәлмиш
әјүшмүшләр.

Бир шәргидә атлы дүшмән белә тәсвир олунур:

Өзин әкниб урылады
Јарыг јерик гарылады

Хәчил олуб даға галхды).

Мәтләб ајдындыр. Ловға дүшмән әскәри ирәли аддымласа д
тыны чапса да, «хәчил» олуб јан кечир, атыны дағa тәрәф сүрү
ачмаг истәјир, амма јахаланыр... Нөвбәти шәргидә түрк атлы әск
ин ловға дүшмәни габагладығы тәсвир олунур:

Угылачым әрик булды
Әрик болғу јери көрди
Булыт өрүб көк өртүлди
Туман төрүб, толы јағды (I, 139)

*

(Учан атым сүр'әт алды,
Чатачағы јери көрдү.
Булуд галхыб көј өртүлдү
Думан кәлиб долу јағды).

Дөјүшләрин тәсвиринә һәср олунмуш шәргиләрдә атлы дүшмә
әрәф дә унудулмајыб, она да ајрыча нәғмә гошулур, фәрг гојул
ур. О, да чәсурдур, она да «әр», «әрән», «алп» (икид) дејә мүр
иәт едилир. О да чәсарәтлә һүчума кечир. Горхуб мејдандан га
ан, дағa дырмашан да вар. «Орхон-Јенисеј» нәсриндә дә беләди
үшмәнин од, алов кими кәлдији, һүчума кечдији тәсвир олуну
у исә бәдии тә'сири, сөзүн күчүнү артырыр, мөвчуд вәзијјәти р
ллашдырыр...

Дүшмән әскәринин јахаланмасы вә мәғлубијјәтинә һәср олун
уш бу шәргидә фикрин күчлү бәдии тону диггәти чәлб едир. Б
үн дә уғурлу сајыла биләчәк көзәл бәдии дөјүш сәһнәси јарады
ыб. Бәдии мәнтиглә ат гушла («угылачым»—«Учан атым»), атл
әјүшән орду булудла («Булыт өрүб көк өртүлдү»—«Булуд га
ыб көј өртүлдү»), думанла, долу илә («Туман төрүб толу јағды»—
Думан кәлиб долу јағды») мүгајисә едилир, гаршылашдырылы
унлар исә о вахтын бәдии дүшүнчә тәрзидир, поетик тәфәккүрүдү
, шәргиләрдә кәлиб бу күнә чатыбдыр.

Бунунла јанашы, адсыз хатырланса да, шәргиләрдә бир-бирин
ршы дуран ики дүшмәнин—ики атлы дөјүшчүнүн бәдии сурәт
анланыр, һәр икиси өзүнәмәхсус бәдии чизкиләрлә јадда галы
араглыдыр ки, адсыз галиб әскәр јухуда да гәләбә әзми илә чы

*

(Кечә дуруб јеријирдим,
Гара-гызылы гурд көрдүм.
Гаты јајы тарым көрдүм
Гаја көрүб дага галхды)

Дөјүшчү јенә јухуда «гара-гызылы» гурдун—јағынын далынча ...лəсир, говуб ону күчдəн салыр, она чатыр:

Узу баруб өкүш әвдим
Телим јүрүб күчи кәвдим
Атым бирлә тәкү әвдим
Мәни көрүб јеси ағды (*I, 167*).

*

(Узаг кедиб чох тәләсдим,
Хејли јүрүб күчүн алдым,
Атым илә говуб чатдым.
Мәни көрүб түкү галхды).

Дүшмәни парчаламаг үчүн јухуда ити дә она көмәјә кәлир:

Итим тутуб гозы чалды
Анын. түсин гыра јолды
Башын алыб гозы салды
Боғаз алыб түкәл боғды (*II, 24*)

*

(Итим тутуб ону чалды,
Онун түкүн гырыб јолды.
Башын алыб јерә салды
Боғазлајыб бүтүн боғду).

Шәргиләрдә чохлу мәчази сөз, ифадә, бүтөвлүкдә мәчази фи... ...ирләрдән, рәмзләрдән истифадә олунур, бунунла да гәһрәманы... ...сихоложи вәзијјәти верилир, дахили аләми ачылыр. Јухуда чар... ...ышмаг, кечәјарысы сәксәкәли кәзиб-долашмаг, «гара-гырмызы... ...урдун ардынча гошмаг вә с. ағыр психоложи кәркинликдир ки, е... ...әдин ифадәсини нәзмәдә тапыбдыр.

Аға бүктир үзә јордым
Барығ јакыб ғаја көрдим
Аны билиб тағы бардым
Түкәл јағы тозы тоғды (I, 455—456)

*

(Галхыб тәпә үстә чыхдым,
Јахын кәлиб ғыја бахдым,
Ону билиб јенә кетдим,
Тамам јағы тозу ғонду)

*

Абан-ғалсам үзү барыб
Тутар әрдим сүсин тарыб
Булун ғылыб башы јарыб
Јолуғ барча мана јығды (I, 399)

*

(Арзу етсәм она чатыб
Тутардым, ғошунун јајыб,
Әсир алыб, башын јарыб.
Амма о, һәр шеји деди)

Нөвбәти шәргидә сәһәрин ачылмасына, күнүн доғмасы илә гар ечәнин гуртармасына ишарә вурулур. Гәһрәман дүшдүјү дарда уртарыр, кәркинлик јох олур, о, раһат нәфәс алыр. Бу исә «һәр зүл әтин бир ишығы», «һәр кечәнин бир сәһәри вар»—Зәрдүшт фәл әфи бәдии ифадәсинин тәсдигидир. Шәрги гәләбәјә инам, вә ө нкбин руһу илә диггәти чәлб едир:

Гара түнүк кечирсәдим
Ағыр уны учурсадым
Јетикәник ғачурсадым
Сағыш ичрә күнүм доғды (III, 247)

*

(Гара кечәни кечирдим,
Ағыр јухуну учурдум.
Бөјүк Ајыны ғачырдым.
Һесаб ичрә күнүм доғду)

Сон шәргиләр—бәндләр мәһз көзләнилән, арзу едилән бу күн, зәфәр күнүнүн тәрәннүмүнә һәср олунуб, сынмыш, мәғлуб едилмиш дүшмән диз чөкүр, хәчаләт чәкир...

Әрән ызыб сәкә турды
Башы бојнун сөкә турды
Уфут булуб бүкә турды
Узу гамма тәбән бағды (*III. 230—231*)

*

(Әрләр сыныб тәслим олду,
Башын, бојнун әјиб дурды.
Хәчил олуб бүкүк галды
Вурмады, ајағын бағлады).

Нөвбәти бәнддә, дүшмән әскәрләри рәһм диләјир, нәјин баһасына олурса-олсун әсирликдән гуртармаг, сағ галмаг истәјирләр.

Евин баркын сатығсады
Јолуғ бериб јарығсады
Тирик әрсә туруғсады
Анар сағынч күни тоғды (*III, 333*)

*

(Ев-ешијин сатмаг истәди,
Әвәз вериб рәһм диләди.
О, дири галмаг истәди.
Онун әләм күнү доғду)

Әсирләрә күзәшт дә едилир; онлара иш көрдүрүлүр, јүк дашытдырылыр вә с. Онларын «ајыбын»дан да кечилир. Белә ки, әсирлик дә ишләмәк, јүк дашымаг һеч дә ајыб дејил.

Узу бәриб бошуттум
Тавар јолуғ ташуттум
Әрән әссин ашуттум
Јүкүн барча өзи чағды (*I, 210*)

*

(Ону бурахыб бошладым,

этта бу мәзмун шәргиләрин мөвзусу да олуб. Әсирләрә белә мү
асибәт, онлары бағышламаг, «ајыбыны» үзә вурмамаг нәсилләрә
өвсијә едилибдир...

б) шәргиләрин бир-биринә бағлылығы вә поетик гурулушуна даир

Шәргиләр сәккиз һечалыдыр; бармаг һесабы илә дүзүлүб-го
улуб. Дөрд мисрадыр; үч мисра гафнјәләнир, дөрдүнчүсү сәрбәст
едир, лакин сәрбәст гафијә нөвбәти бәндин дөрдүнчү, о да ондан
онра кәлән бәндин дөрдүнчү мисрасы илә вә с. гафнјәләнир в
еләчә ахырадәк давам едир. Бундан әлавә, бә'зи бәндләрин дөр
үнчү мисрасынын ејнилә тәкрарландығы да мүшаһидә олунур. Бу
сә чох гәдим, «Билгамыс дастаны»ндан башланыб кәлән ән'әнә
ир, сөзү, фикри дөнә-дөнә демәк, бунунла да өн плана чәкмәк вәр
ншидир. Ашағыдакы ики бәнд ше'р «Диван»ын ајры-ајры сәһи
әләриндә кетсә дә, бир-биринин давамыдыр; сөјләнилән фикирлә
ин ејнилә тәкрары да тәсдиг едир ки, бунлар бир-биринин ардын
а дејилмиш бәндләрдир, лакин бир-бириндән ајры дүшүб.

Әрән алпы окуштылар
Гын-ыр көзин бакыштылар
Гамуғ толмун токуштылар
Гылынч гынга күчүн сығды   *(I, 183)*

Телим башлар јувалдымат
Јағы андын јавалдымат
Күчи анын кәвилдимат
Гылынч гынга күчүн сығды   *(I, 397)*

(Икид әрләр чағрышдылар,
Гызғын көзлә бахышдылар,
Вар күчилә тоггушдулар
Гылынч гына күчлә сығды

Чохлу башлар јумбаланды,
Јағы онда тапдаланды,
Күчү онун зәифләди
Гылынч гына күчлә сығды)

ыр. Көрүнүр, онлар там бир әсәрин јаддашлара һәкк олунуб
имыш ајы-ајры парчаларыдыр. Вә јахуд Кашғарлы бу нәғмәләри
 нечә ағыздан динләјиб гәләмә алыб, сонра исә «Диван»ын ај-
-ајры сәһифәләриндә, јери кәлдикчә бәнд-бәнд пајлашдырыб,
сал чәкибдир. Лүғәт «Диван»ынын мәзмунундан асылы олараг
а еле белә лазым иди. «Диван»ын мүхтәлиф сәһифәләринә дүшсә
 бунлар ајры дејилдир. Мәзмун ваһид сүжет хәтти үзрә кедир.
 В. Стеблева да бунлары елә сыраламышдыр (100. 115—123) ки,
мин ардычыллыг вә ваһид сүжет алыныр.
 Бу фикри тәсдиг үчүн әлавә дәлилләр дә кәтирмәк олар.
Әввәлән, мә'лум 20 шәргинин бүтүн бәндләри бир-бирилә һәм-
ијәдир. Көрүнүр, поеманын әлдә едилмәјән башга бәндләри дә
уб. Лакин Кашғарлынын топладығы, үзә чыхардығы ше'рләр
и вә бир-биринә бағлы бир фикри, һадисәни тәсвир едир, нәтичә-
јығчам, миниатүр бир әсәр-поема алыныр. Бир-биринә јахын вә
ејни әсрләрдә «Дәдә Горгуд китабы» кими бир әсәр вардыса, тан-
ларла дөјүшләрә һәср олунмуш вә синәләрә дүшүб кәзән, елләри
ашан бир поема да јарана биләрди. Тангутларла дөјүшләр Чин
динә јахын, С. Ј. Маловун дедијинә әсасләнсаг, фарсдилли тај-
 (вә ја тајфалар) илә, «Дәдә Горгуд китабы»нда исә дөјүшләр
ә гејри-түрк (вә ја гејри-мүсәлман) тајфалары—«кафирләр»лә
ирди.
Икинчи дәлил күчлү ән'әнә илә бағлыдыр. Белә ки, һәлә м. ө.
 Әрин өлүмүнә ағыларда да бу үстүнлүк—бәндләри бир-биринә
лајан үмуми һәлгәләр, һәмгафијә сөзләр вар. Бу ејни үслубдан
гутларла дөјүшләрә даир дүзүлүб-гошулмуш әсәрдә дә истифа-
олунуб. Һәр бәндин өз гафијәләриндән әлавә, һәмгафијә сөзләр
и һалда бәндләри дә бир-биринә бағлајыр, гафијәләндирир.
 Бу гафијәләрин бир гисми ејни омоним гафијә сөзләрдән тәкра-
 истифадә олса да бәндләрин ифадә етдији мәзмуна ујғун шәкил-
башга мә'наларда чыхыш едир вә ја јени мә'на чалары алыр, һәм
бунларын һамысы фе'лдир. Шәргиләри мүасирләшдирәркән биз
бу мә'на чаларларындан истифадә етдик. Бу исә белә бир фикир
ләмәјә әсас верир ки, шәргиләр ајры-ајрылыгда кичик һәчмли-
сә, дөрдлүкдән ибарәт олса да бүтөвлүкдә «80 мисралыг» бөјүк
 ше'р вә ја поемадыр.
 Суал доға биләр ки, м. ө. Алп Әрин өлүмүнә ағыларла бу—ми-
и тарихин VI—VIII јүзилликләринә аид олан дөјүш нәғмәлә-
ин дил-үслубча бу гәдәр јахынлығыны нә илә изаһ етмәк олар?

нин инкишафы вә дәјишиклнјинә дә аиддир. Әрәб истиласы вә со
ралар заман-заман фарс һөкмранлығынын үстүнлүјү, түрк хал
ларынын ајрылмасы, парчаланмасы, һабелә дилләрин бир-бири
дән ајры дүшмәсинә, узаглашмасына сәбәб олмушду ки, бу просе
бу күнәдәк давам едир. Шәргиләрдә фарс, әрәб сөзү вә ја ифад
синә тәсадүф олунмур. Бу дәлилләрин өзү дә тәсдиг етмирми к
Кашғарлынын гәләмә алдығы ше'рләр XI вә ја буна јахын әсрлә
дә јаранмамышды вә јарана да билмәзди. Бунларын тарихи да
гәдимләрә—бир гисми, орада тәсвир олунан һадисә вә әһвалатлар
көрә милади тарихин әввәлләринә, бир гисми исә һәтта м. ө. јүзи
илләрә кедиб чыхыр. Демәли, Маһмуд Кашғарлынын «Диван»-ы
дүшән поетик парчалар XI әсрә гәдәрки, тәхминән мин, мин беш ј
иллик бир дөврүн сөз сәнәти нүмунәләри вә ше'р инчиләри топлу
иди. Бунлар халгын әсрләр боју јығылыб кәлән фолклор сәрвә
иди ки, гәләмә алынмышды. Буна көрә, И. В. Стеблеванын бу әсә
ләри «XI әсрин түрк ше'р инчиләри» кими тәгдими вә өз дәјәр
китабына бу ады вермәси елми һәгигәтдән узагдыр. Мәкәр бу ше'
ләри Кашғарлыја сөјләјәнләр вә ја алимин өзү дүзүб-гошмушд
му ки, XI әсрә аид олсун...

Бу ше'рләрдәки мәзмуну бә'зән мүасир зәнкин дилимизлә бе
дәгиг вермәк, ше'рин шәклини, өлчүсүнү, рәдифләрини ејнилә са
ламаг мүмкүн олмур, әсли алынмыр. Бу ону тәсдиг едир ки, һ
дөврдә түрк—Азәрбајҹан ше'ринин өз јүксәк мәзмун вә шәкилләр
олуб, ше'рдә сөзләрин сабит сырасы, дүзүмү вә өз јери олуб. Од
ки, сөзү јериндән еләмәк, сырасыны, дүзүмүнү позмаг чәтинд
ону мүасир дилимиздә верәркән, тәбии олараг, ше'р өз илкинлиј
ни хејли итирир, әслилә мүгајисәдә зәиф сәсләнир. Бурада тарих
лик ганунауј҆ғунлуғу да вар. Ејни системли, ејни әсаслы, ејни көк
вә грамматик гурулушлу дил олса да, һәр дөврүн өз руһу, бәд
тәфәккүр вә онун мүәјјән гәлибә дүшмүш ифадә шәкилләри вар,
дим вә архаиклији илә бағлы сөзләрин бир-бирини изләмәси гану
лары вар, бир-бирилә бирләшмәси вә ајрылмасы үсуллары вә
вар...

Беләликлә, тангутларла дөјүш нәғмәләри түрк халгларынын,
сырадан Азәрбајҹан халгынын, ән азы, милади тарихин I әсринд
VII—VIII әсрләрә доғру олан бәдии-естетик тәфәккүр тәрзид
мөвҹуд ше'р шәкилләридир. Азәрбајҹан ше'ринин әсаслары бу кө
ләрлә мөһкәм вә гырылмаз телләрлә бағлыдыр.

Ујғурларла дөјүшләрә һәср олунмуш нәғмә-шәргиләр дә бу ә

3) Ујғурларла дөјүшләрә нәср олунмуш нәғмәләр

Ујғурларла дөјүшләрдә Оғраг, Тат тајфалары да хатырланыр. һәмин дөјүшләрлә бағлы дејилмиш ше'рләрдән ајдын олур.

Ағды гызыл бајраг
Тоғды гара топраг
Јетшү кәлиб оғраг
Тогшыб аныи кечтимиз

*

(Галхды гызыл бајраг,
Догду гара торпаг
Јетишиб кәлиб ограг
Тогшуб ону кечдик биз).

Вә:

Бечкәм уруб атлага*
Ујғур дагы татлага
Оғры јавуз ытлаға
Гушлар киби учтымыз (I, 483)

*

(Бунчуг вуруб атлара,
Ујғура, һәм татлара,
Оғру, јаман итләрә
Гушлар кими учдуг биз).

Биринчи ше'рдә, артыг гызыл бајраг галдырылыб. Торпаг да ға галхыб, «доғуб», дөјүшә һазырдыр. Оғраглара гаршы һүчум шланыр.

Икинчи ше'рдә дүшмән тәрәф лә'нәтләнир. Онлара «оғру», јан (јавуз) итләр—дејә мүрачиәт едилир вә гуш кими һүчума кәлдијн тәсвир олунур.

Елә илк бахышдан мүнасибәт ајдындыр.

Түркләрин һәм өз доғма, һәм дә јад тајфаларла дөјүш тәчрүси, мүстәгиллик, ваһид һакимијјәт уғрунда апардығы бүтүн дө-

рәф ачы: үрәклә ... мөвгедән, нәртәрәфли тәсвир олунур.
ғурларла дөјүшләрә һәср олунмуш ше'рләрдә исә әксинәдир.
ғурлара, татлара «оғру», «јавуз» (јаман, гудуз) сифәтләри верил

Башга өлчү вә гафијәли бир ше'р тат дөјүшчүсүнүн ачизлиј һәср олунур. О дөјүшсүз-вурушсуз тәслим олур. Буна көрә бир дәр сатирик руһлудур.

Кәлди ман-а тат
Ајдым имди јат
Гушга булуб әт
Сәни тиләр ус бөри (I, 36)

*

(Кәлди мәнә тат,
Дедим: инди јат,
Гуша олдун әт,
Сәни диләр ач гурд

Ујғурларла дөјүшләрдә дә Танрыја үз тутмаг, һүчумдан әвв Танрыны өјүб, ондан көмәк диләмәк, нечә дејәрләр, дөјүшә ибад лә башламаг диггәти чәлб едир. Өз руһу е'тибарилә бу әсәрләр «О хон-Јенисеј» китабәләрилә сәсләшир, онлары тамамлајыр.

Гудруг гатыг түкдүмиз
Тән-рик өкүш өкдүмиз
Кәмшиб атығ тәкдимиз
Алдаб јана гачтымыз (I, 472)

*

(Гујруғу бәрк дүјдүк биз,
Танрыны чох өјдүк биз,
Аты чапыб чатдыг биз,
Алдаб јана гачдыг биз)

Ше'рдә сон мисра дүшүндүрүр. Нә үчүн мәһз дөјүш јеринә ча дыгда вуруш башланмыр, мүгабил тәрәф «алдадылыб» јан кечили бәли, бунун мә'насы вардыр. Бу, дүшмәни горхутмаг, ону ча дырмагла тәслим етмәк, ган төкмәмәк сијасәтилә әлагәдарды. М енин, Бумын вә Истеми хаганын дөјүшләриндән бу хәтт бизә м

Кәми ичрә олоурбо
Үла сувын кечтимиз
Ујғур таба башланыб
Мун-лаг елин ачтымыз (*III, 235*)

*

(Кәми ичрә долушуб,
Үла сујун кечдик биз,
Ујғур сәмтә баш алыб
Мынглаг елин ашдыг биз).

Кәми илә Үла сују кечилир, Ујғур сәмтә үз тутулур, Мынглаг ашылыб кечилир. Јенә дә онлар хошлугла табе олмаг истәмир, авимәт көстәрилир. Беләликлә, тәшәббүсләр еднлир, мүгабил эф дөнә-дөнә сынагдан кечирилир, лакин нәтичә вермир вә та- и башга вәзијјәт алыныр. Буна ујғун олараг да дөјүшләр баш- ыр вә нәгмәләр дүзүлүб-гошулур, вәзијјәтә ујғун нәғмә јараныр.

Келин- изләјү агтымыз
Кәндләр үзә чыгтымыз
Фурхан евин јыгтымыз*
*Бурхан** үзә сычтымыз* (*I, 343*)

*

(Селләр тәкин ахдыг биз,
Кәндләр үзрә чөкдүк биз,
Фурхан евин јыхдыг биз.
Бурхан үстә чыхдыг биз)

Нөвбәти басгынлар кечә едилир вә дөјүшләрә сон гојулур, гәлә- гләзанылыр:

Түнлә биләә бастымыз
Тәкмә јан-аг пустымыз
Кәсмәләрин кәстимиз
Мынглаг әрән быстымыз (*I, 431*)

*

(Кечә илә басдыг биз,
Һәр бир јандан пусдуг биз

Бөјүкүјү, онә Вәтән торпагы, онун бирлији вә бу бирлијин г-
рунмасы, она олан сәдагәт, Вәтәнә вурғунлуг вә б. мөвзуларда, үр-
ләрдә өзүнә јер едиб, дилләрдә кәзән чох зәнкин бир мәнзәрә и-
гәһрәманлыг шәргиләри вә нәғмәләрлә таныш олдуг.

Бүтүн бу ше'р-нәғмәләр һәјатдан кәлиб. Дөјүшләрдә јараны
бирлик, әмин-аманлыг, «ел адәтләринин горунмасы» вә јашады-
масы, раһатлыг, гајғылары азалтмаг вә с. кими мүгәддәс һиссл-
уғрунда кедән мүбаризәләрдә дүзүлүб-гошулуб. Баш верән һад-
сәләрин, истәр үмумиликдә түрк ордусунун вә истәрсә дә ајры-
рылыгда дөјүшчүләрин көстәрдији шүчаәтләринин, һисс вә дуј-
ларынын, ана торпаға, Вәтәнә бағлылығын тәрәннүмү—нәғмәлә-
мәсидир. Бунлар һамысы үрәкдән кәлиб. Бурада һеч бир гондар-
јохдур. Бу гол, бу әдәбијјат халгын мә'нәви дүнјасы олмагла, |
мишә онун әмин-аманлығы кешијиндә дә дајаныб: «Гојун гурд-
отласын»—амалына хидмәт едиб. Ана торпаға, Вәтәнә мәһәбб-
һисси бу әдәбијјатын баш мөвзусу, лејтмотиви олуб.

2. СЕВКИ-МӘҺӘББӘТ ЛИРИКАСЫ

«Инсан оғлуну Көјләрлә Јерин говушмасы, севкиси јарады-
(КТб. 1)—дејән бизим улу бабалар үстүмүздәки Көјләри уча Та-
ры сајдығы кими, торпағы—Јери, Сују да бу сәвијјәдә танымы-
тәгдим вә тәгдир етмишләр. Демәли, инсан севкидән, мәһәббәтд-
јоғрулуб; инсанла биркә севки дә, мәһәббәт дә доғулуб. Улул-
рымызын гәнаәти беләдир.

Доғулдуғу, дүнјаја көз ачдығы күндән инсан оғлу, һәгигәтән се-
ки илә, мәһәббәтлә әһатә олунур. Инсаны, онунла бирликдә ичт-
маи варлығы, тәбиәти әһатә едән бу али һисс, бу али дујғу елә -
линдә инсанын өз «кәшфи», өз дахили—руһани наилијјәтидир; он-
елә, халга, инсана, тәбиәтә олан мүнасибәтинин али тәзаһүрүдү-
Бу али не'мәт анадан кәлмәдир вә бу адла һалланан ана Вәтәнл-
Јерлә, Су илә, еллә, оба илә һәмаһәнк олур, камилләшир. Инс-
һәјаты бунсуз ағласығмаздыр.

Севки, мәһәббәт кениш вә әһатәли олдуғу гәдәр дә мүгәдд-
анлајышдыр. Бунлар мадди аләмин бүтүн саһәләрини әһатә едир,
десәк, бурада јанлышлыг олар, амма сәһв олмаз. Чинси, бәшәр-
јәтин кәләчәјини вә инкишафыны шәртләндирән мәһәббәт һәми-
ән сырада дајанмыш вә инди дә өн сырада дајаныр. Инсанын

взусу олараг галыр.

Инсанын дахили мә'нәви вә заһири көзәллији: мәрдлији, чәса-ти, ләјагәти, әхлагы, әдәб-әрканы, исмәти, шәрәфи, аглы, дәрра-си, боју-бухуну, гамәти, снр-сифәти, көзү-гашы, сөзү-сөһбәти, урушу-дурушу, рәфтары вә с. әзәл күндән улуларымызын диггә-ндән јајынмамыш вә бу, әдәбијјатын фәал вә һәмишә тәзә сөһ-ти-сөзү олмушдур. Улу бабалар бүтүн бу инсани кејфијјәтләри әли күндән мүшаһндә етмиш, дујмушлар, бунлары вәсф етмиш-р, өз әдәби-бәдии јарадычылығы, сөз сәнәти инчиләрилә әбәди-шдирмиш, бизим үчүн јадикар гојуб кетмишләр.

Улуларын дујуму вә һиссинҹә севкинин, мәһәббәтин һәр аны зәлдир, ше'рдир; руһун гидасы, һиссләрин али дүзүмү, оду-ало-дур. Бә'зән онун бирҹә әламәти, гығылҹымы инсана бәс едәр: ону лар, «бәнд едәр».

Булнар мәни улас көз
Гара мәнлиз гызыл јүз
Андын тамар түкәл туз
Булнар јана ол гачар (*I, 60*)

*

(Мәни бәнд едәр ала көз,
Гара бәниз, гызыл үз.
Ондан дамар тамам дуз
Мәни бәнд едиб, о гачар)

Улуларын дујуму вә һиссинҹә севкинин, мәһәббәтин һәр ан әзәлдир, ше'рдир; уғурсуз олса белә. «Ала көз», «гызылы үз» дузлу» көзәл оғланы «бәнд едиб» кедиб, гәлбини алыб апарыб. Һакин оғлан кеч тәрпәниб, кеч ајылыб. Инди дад һара чатар?!

Барды көзүм јаругы
Алды өзүм гонугы
Ганда әринч ганыгы
Әмди узын узғурур (*I, 46—47*)

*

(Кетди көзүм ишығы,
Алды гәлбим апарды.
Һардады о, һардады?
Мәни инди ајылдыр)

Көзүм јашын јамлады.
Бағрым башын әмләди
Әлкин булуб ол кечәр (*III, 84—85*)

*

(Баш әјиб о һим етди,
Көзүм јашын о силди.
Бағрым башын сағалтды
Сәјјаһ олуб о кечәр)

Улуларын дујуму вә һиссинчә севкинин, мәһәббәтин һәр ан көзәлдир, ше'рдир; уғурсуз олса белә. Көзәл баш әјиб, «һим» ел иб бу ширин һәрәкәтилә ашиги сағалтды. Амма о кечикди, сој әрпәнди, инди гајғы ону үзүб, әлдән салыр.

Көрдү мәни әмләјү
Багты ман-а имләјү
Галдым көн-үл тумлыју
Гадғу мәни турғурур (*III, 295*)

*

(Көрдү мәни сағалтды,
Бахды мәнә һим етди.
Галдым, көнлүм сојуду
Гајғы мәни чох јорур).

Улуларын дујуму вә һиссинчә севкинин, мәһәббәтин һәр ан әзәлдир, ше'рдир; уғурсуз олса белә. Бир ан, бир көрүш дә сев әк-севилмәк үчүн бәс имиш. Ашиг тәшвишдәдир, горху ичиндәдир үнки көзәл онун көнлүнү алыб апарыб, инди кәдәр, ајрылыг д и ону бүрүјүб, о, саралыб солур:

Үзик мәни гомытты
Сагынч ман-а јымытты
Көнлүм ан-ар әмитти
Јүзүм мәнин- саргарур (I, 69)

*

(Тәшвиш мәни горхутду,
Кәдәр мәни бүрүдү,

...о мөнь олдуғуну дејир, өз бағры башыны ганатдығыны е'тираф едир; гачмыш бәхтини ахтарыр, көз јашы ганынын «јағмур тәк» ...чдығыны бәјан едир:

Јығлаб узу артадым
Бағрым башын гартадым
Гачмыш гутуг иртәдим
Јагмур киби ган сачар   (I, 272)

*

(Ағлаб далынча, мәһв олдум,
Бағрым башын ганатдым.
Гачмыш бәхтим ахтардым;
Јағмур тәк ганым сачар) вә һб.

Вурғунлуғун, ешгин-үзкүнлүјүн ода тутушмасы, јаныб-јахыл...сы үрәјн говурмасы,.. кечә-күндүз ағламағы, дәрди-гәми... Бу...н бунлар көзәлдир, ләззәтли әзаблардыр; бу көзәллији дујан, бу ...ззәтли әзаблара дөзән oғул кәрәк, әсл мәһәббәт ашиги кәрәк. ...уларымыз белә оғуллар олуб, бу көзәллији дујуб, бу әзаблара ...зүбләр, мәһәббәт ашиги олублар. Онларын дүзүб-гошдуғу, ја...тдығы сөз инчиләри, ешг-мәһәббәт нәғмәләри буна там шаһид...к едир, бизи инандырыр вә башлычасы исә, бизи онларын руһу, ...би, мә'нәви аләми илә бирләшдирир, доғмалашдырыр.

Ше'р-нәғмәләрдә көзәлин ишвәси-назы, үрәклилији, көз вуруб ...килмәси» вә әксинә, оғланын сүстлүјү, сонрадан ајылмасы, әзаб...ијјәти, өзүнү данламасы, јаныб-јахылмасы вә с. мөвзулары ...асдыр. Һеч кәс, нә оғлан, нә дә гыз унудулмајыб. Һәр ики тәрәф ...и дәрәчәдә вәсф олунуб, һәр ики тәрәфин бир-биринә олан меј... верилиб. Севиб-сечилмәкдә, һәјатын бу әзәли, әбәди вә тәбии ...арында, оғлан да, гыз да фәалдыр, бири о-биринин гәлбини фәтһ ...мәкдә сәрбәстдир, азаддыр. Лакин ше'рләр әксәрән оғланын ди...ндәндир; оғланын фәаллығы, оғланын көзәлә мүрачиәти, сөзү, ...у дә'вәти, тә'нәси, һабелә наләси, аһу-зары вә с. үстүндүр.

Оғланын арзусу-дәрди вар; о елә бир гыз истәјир ки, сөзлү...һбәтли олсун, халы гара, өзү «дузлу» олсун, көзләри күзкү тәк ...ын олсун; өзүнү о күзкүдә көрсүн:

Берин- ман-а сөзкијә
Мән-лик гара тузғыја
Іалвын тутар көзкијә

Дәрдим мәним билинә)

Оғлан өзүнү симург гушу илә мүгајисә едир; боғазыны јохла
аг истәјир ки, билдирчин гәлбинин чаглајан одуну-аловуну гыз
есин, онун көнлүнү алсын.

Буч буч өтәр сәмуркук
Богзы үчүн тән-ләнүр
Өзүм мәнин- будурсын
Оты анын- чагланур (*II*, *290 вә I, 513*)

*

(Буч-буч өтәркән симурғ
О, боғазын јохлајыр.
Гәлбим мәним билдирчин,
Оду онун чағлајыр)

Оғлан интизардадыр, гәлби сыхылыр, севдији гыз илә күлүб-о
ламаг истәјир; ејш-ишрәт дәми чатыб, һәр шеј вар, амма көнүл ве
дији гыз јохдур, һәлә кәлиб чыхмајыб:

Көкләр гамуғ түзүлди
Ыврыг изиш тизилди
Сәнсиз өзүм үзәлди
Кәлкил амул ојналым (*III*, *131*)

*

(Бүтүн дәсткаһ јығылды
Сәһәнк, каса дүзүлдү.
Сәнсиз гәлбим үзүлдү;
Кәлкил сакит ојнајаг)

Оғлан көнүл бағладығы гыздан никарандыр; о дөнүклүк ед
чыхыб кедибдир, ону гајғыда гојубдур; одур ки, иши-күчү елә ағл
магдыр:

Јелкин булуб бардуғы
Көн-лүм ан-ар баглају
Галдым әринч гадғуга
Ишим узу јығлају (*III*, *309*)

*

Оғлан хәстәдир, төләјә дүшүб ајағыны јаралајыб, севдији гы
нун дадына чатыб мәлһәм олуб, она шәфа вериб, сағалдыб:

Икләди мәнин адаг
Көрмәзиб огру тузаг
Икләдим ондан узаг
Әмләкил әмди тузаг   *(I, 380)*

*

(Хәстә иди ајағым,
Көрмәдим мән төләни,
Ондан бәрк нахошладым
Шәфа вердин, севкилим)

Оғланын севдији гыз охларыны һазырлајыб атмалыдыр; анҹа
ну нишан алмыр. Атса да әһәмијјәти јохдур, чүнки, онсуз да о көз
әр чохдан онун ҹаныны алыб, ох нәјә кәрәкмиш?..

Атғалыр окны азаг
Тәкмәди бу сав ушаг
Оғрағым кәндү јыраг
Булнады мәни гараг   *(II, 20 вә III, 29)*

*

(Атмаға охун јығды,
Мәни нишан алмады.
Мәгсәдим бундан ираг,
Алды ҹаным гара көз)

Оғлан ешгин одуна алышыб-јаныр, үзүлүб-кедир, говрулу
кеҹәси-күндүзү јохдур, көз јашлары ону боғур.

Узик оты тутунуб
Өпкә јүрәк ғағрулур
Түн күн туруб јығлају
Јашым мәнин саврулур   *(II, 144 вә II, 233)*

*

(Ешгин оду тутушуб,
Ҹијәр, үрәк говрулур.
Кеҹә-күндүз ағлајыб

нн һүсн-чамалына, мәфтунлуға, «бәнд олмаға» һәср едилиб. Кө
әл үчүн мин киши чанындан кечиб, гәлбини она вериб, амма, гы
ын гәлбини ала билмәјиб.

Ашағыдакы ше'р намә'лум бир шәхсин адындан дејилиб.

Гојғашуб јатса анын. јүзин.ә
Алсыгар өкин анын. сөзин.ә
Мин.киши јулуғы булуб өзин.ә
Беркәләр өзин анын көзүн.ә (I, 243)

*

(Ким гучушуб јатса, оннан үз-үзә,
Чаваб тапа билмәз онун сөзүнә;
Мин киши зәрәр јетириб өзүнә,
Верәрләр гәлбини онун көзүнә (I, 243)

Ше'рн бу мә'нада ачмаг, јозмаг олар: һәр кәс, «кәлсә», көзәл
үз-үзә дајанса вә ја үз-үзә «гучушуб јатса» белә, онун сөзү гар
ысында ачиз галыр, она чаваб верә, суалларына чаваб тапа бил
ир. Чүнки гыз көзәл олдуғу гәдәр дә ағыллыдыр, һәр кимсәни
лы-камалы, сөзү илә сусдурур. Одур ки, «мин киши ондан зәрәр
киб», әзаб-әзијјәтә дүшүб, чанындан кечиб; амма көзәл она мә
л гојмајыб, үрәк вермәјиб, онун көзләри «кимсә»ләри—мин ки
ини мәфтун едиб, гәлбини алыб, онлары јана-јана гојуб...

Нөвбәти ше'р дә ејни руһдадыр, амма биринчи шәхсин дилин
ндир.

Авлалур өзүм анын. тузын.а
Әмләлүр көзүм анын. тозын.а
Мин киши јулуғы булуб өзүн.ә
Беркәләр өзүн анын көзүн.ә (14, 13—14)

*

(Бәнд оларам өзүм онун һуснүнә,
Шәфа тапар көзүм онун тозуна.
Мин киши зәрәр јетириб өзүнә,
Верәрләр гәлбини онун көзүнә)

Ше'рдә оғланын—«Мән»ин арзу шәклиндә, гыза, онун һүсн-
малына бәнд олдуғу верилир, көзәлин ајағынын тозундан да о

әрүнүр, *көз* сөзү илә бағлыдыр, *көз* сөзүндән јараныб:*көз+әл.* уна көрәдир ки, улуларымыз көзә, көзәллијә вурғун олублар өздән илһам алыблар, көзләри дөнә-дөнә вәсф едибләр. Көзләр әјә бәнзәдәсән, нә илә мүгајисә едәсән ки, онда олан фүсункар ығы, дәринлији верә, вәсф едә биләсән!

Улулар көзә көзәл сифәтләр верибләр:

> Булнар мәни *улас көз* (I, 60)
> (Мәни бәнд едәр *ала көз.*

Улулар әзизләринә, севкилисинә көзләринин ишығы дејибләр:

> Барды *көзум јаругы* (I, 46)
> (Кетди көзүм ишығы).

Улулар көзләрә вурулуб, она гәлб, үрәк верибләр:

> Беркәләр *өзин анын- көзунә* (I, 243)
> (Верәрләр *гәлбини* онун көзүнә).

Улулар көзләри инсан гәлбинин күзкүсү саныблар:

> Јалвын тутар *көзкијә*
> (*Көзләр* тутар *күзкүчәз*) (III, 359)

Улулар көзләри сеһрли, әфсунлу, чаналан тәсәввүр едибләр:

> *Јалвын анын, көзи* (III, 33)
> ***(Сеһрли онун көзү)***

Вә:

> Булнады мәни *гараг* (II, 20)
> (Алды чаным *гара көз).*

Улулар көзләри далғаланан дәнизә охшадыблар:

> *Акар көзум уш тән-из* (II, 45—46)
> *(Ахар көзум дәниз тәк).*

Улулар көзләри долу гәдәһә бәнзәдибләр:

> Уврыг башы газлаjу
> *Сағраг толу көзләjү* (I, 100)
> (Сәһәнк башы—газа бәнзәр,
> *Гәдәһ—долу көзә бәнзәр)*

Көзләрин—«инсан тәлбинин күзкүсү» сајылан көзләрин тә...
ири, көзләрә олан бу вурғунлуг тәсадүфи дејил. Ән'әнәви олара
у нәғмәләрин јарандығы дөврә гәдәр дә, онларын кәлиб Кашғар
ынын «Диван»ына дүшәнә гәдәр дә, о вахтдан бу күнә гәдәр д
авам едиб кәлир. Бизим ешг-мәһәббәт ашигләри, сөз усталары
әдә Горгуд, Гази Әһмәд, Нәсими, Фүзули, Сары Ашыг, Вагиф
шыг Әләскәр вә б. бу гајнаглардан су ичибләр, илһам алыблар

Көзләр бу күнүн дә ше'р мөвзусудур, сабаһын да ше'р мөвзус
ачагдыр.

Көзләр һәмишә ше'рдир, ше'р кими илыг, исти вә гајнардыр

3. ТӘБИӘТИ ПОЕТИК ДУЈУМ НӘҒМӘЛӘРИ

Дүнја јаранандан илин фәсилләри дә мөвчуд олуб; һәјата ча
ериб, ону дәјишиб, тәзәләјиб. Инсанларын күзәраны, һәјат тәрз
әмишә фәсилләрлә бағлы олуб, онлар фәсилләрин кәлишини сә
ирсизликлә көзләјибләр, фәсилләри вәсф едибләр, онлара сө
ошуб, нәғмә дејибләр...

Һәр фәслин өз аләми вар. Фәсилләрин һәр бири көзәлдир; һә
иринин өз јери вар. Тәсәввүр едәк ки, јаз, јај, пајыз бир-бирин
әз едиб, кечиб кедиб; узун күнләрин өмрү көдәлиб. Гыш кәлир
стили-сојуглу, сакит вә күләкли күнләр нөвбәләшир, елә бил
ири-бирилә бәһсә киришир, Гыш јајы һәдәләјир... Бу мәзмуну
ү поезијадыр, реал һәјат поезијасы. Фикирләри мәчазларла
әдии ифадәләрлә дејилсә, ади шәкилдә демәк чәтиндир вә ја һе
үмкүн дә дејилдир. Бу, әзәлдән дә belә олмушдур. Ше'ри, сө
әнәтини һәјатын өз ахары, өз поезијасы, өз көзәллији доғурмуш
ур.

Бизим улу бабалар фәсилләрин дәјишмәси, бир-бирини әвә
мәси вә тоггушмасында поезија дујуб, рузикарын бу тәбии аха
ына ше'р гошуб, нәғмә бәстәләјибләр; Ајын доғмасыны, Күнәши
атмасыны, сујун ахмасыны, булудларын чыхмасыны, күләјин әс
әсини, јағышын шырылтысыны вә с. мә'наландырыблар; бунлара
әдии дон кејиндирибләр, өз мүнасибәтләрини, һисс вә дујғулары
ы бәдии шәклә салыб, сабиг өлчү-бичи илә низамлајыблар, гафи
ләјибләр, бу һисс вә дујғулары бәдии әсәрләрә чевирибләр, һә
бу әсәрләр ағызларда јараныб синәләрә һәкк олунуб, дилдән
илә дүшүб, нәсилләрдән-нәсилләрә өтүрүлүб кәлиб. Биз бу әсә

ди тарихин I миниллијинин нсламагәдәрки дөврү бу гәдәр зән-
н олуб, халгымызын синәси сөзлә, ше'р—ағы, нәғмә, шәрги вә
илә бу гәдәр долу олуб. Бу әсәрләр елә јығчамдыр, өлчү-бичи,
әнк, гафијә илә елә бағланыб ки, бә'зән онлары мүасир дили-
здә ејннлә вермәјә—мүасирләшднрмәјә чәтннлик чәкирик, та-
јәләр әслннә ујғун сәвнјјәдә чыхмыр; бә'зән једднликлә деји-
н ше'рләр сәккизликлә алыныр вә с.

Бу да тәбии көрүнүр. Чүики һәр дөврдә днлнн инкишафынын
сәвнјјәси олуб, аһәнки, бәдии уғуру олуб, днлин илијинә иш-
миш грамматик ганунлары, лүғәт тәркиби олуб, бу күнүн ба-
мындан архаик сөз, нфадә вә гафијәләри олуб. Вә буна көрә
, дилнмиз гәдим дөврләрдә јохсул, касыб олуб, бәдии имканлары
һдуд олуб—демәк, мүтләг мә'нада өзүнү доғрулда бнлмәз. Һәр
врдә дил мәнсуб олдуғу халгы тә'мин едибсә, онун бәдии зөв-
ну, һисс вә дујғуларыны верә, ифадә едә бнлибсә, о дилә јох-
л дил, о дилин јаратдығы әдәбијјата касыб әдәбијјат демәк
маз.

Һәр дөврүн өз әдәби сәвијјәси вар. Мүасир бахымдан исә о
врләрин әдәбијјаты әвәзсиздир, мүасир түрк халглары әдә-
јјатларынын гызыл күлчә гатларыдыр. Бу елми-тарихи һәгигә-
көрмәмәк олмаз. Әдәбијјат һәлә чох гәдим дөврләрин јаратды-
, мәсәлән, «Билгамыс» дастанынын, «Авеста»нын вә бунларын
'әнәви давамы кими, милади I миниллијин мәһсулу олан «Дәдә
ргуд китабы»нын сәвијјәсинә чата билмәмишднр. Бурада га-
наујғунлуг вар, һикмәт вар, ону кәшф етмәк, ашкарлајыб үзә
хармаг, тарнхи вә әдәби һәгигәтләрин тәнтәнәсини јаратмаг
әбијјатшүнаслығымызын вачиб иши, проблемләр проблемндир..

Тәбиәт поезијасынын, мүасир бахымдан камил сәнәт инчиләрн-
н, көзәл лирик ше'рин бу күн дә ә'ла иүмунәләри сајыла билән
и-үч лөвһәсинә нәзәр салаг.

Улу бабалар јазын кәлишилә гушларын чәһ-чәһнннн, гаран-
шларын елчилијинни вә инсана сығынмасынын, бүлбүлләрин
адлы-дадлы» өтмәсинин поезнјасыиы нечә дә шаиранә дујуб-
р!?

Сәндән гачар сундылач
Мәндә тынар гырғылач
Татлығ өтәр сандувач
Әркәк тышы учрашур   (I, 529)

Улу бабалар јазын кәлишилә гојун, гојунун ајрылмасы, сүд са-ымы вә оғлаг-гузу гарышмасынын поезијасыны нечә дә шаира-дујублар, бунун сәмимн, тәбин, үрәкачан вә рәнксиз-бојасыз тә-ирини нечә дә верә билибләр?!

Гочнар тәкә сәшилди
Сағлыг сүрүк гошулды
Сүтләр гамуғ јушулды
Оғлаг гузы јамрашур.

*

(Гочлар, тәкә ајрылды,
Сағмал сүрү јығылды,
Сүтләр тамам сағылды;
Оғлаг-гузу гарышыр)

Улу бабалар јазын кечиб јајын кәлишилә гуланларын гызы-асы, кечи-көбкәрнн јығышыб јајлаға чәкилмәсинин поезнјасын-ечә дә шаиранә дујублар, бунун сәмими, тәбии, үрәкачан вә рән-из-бојасыз тәсвирини нечә дә верә билибләр?!

Гулан түкәл гомытты
Аргар сугаг јумутты
Јајлағ таба әмитти
Тызғыг туруб сәкришүр (*I, 214*)

*

(Гулан бүтүн гызышды,
Кечи-көбкәр јығышды,
Јајлаг сары галхышды.
Чәркә тутуб сәјриишр)

Бунунла белә, јајын, јазын-баһарын шылтаглығы да унудул-ајыб. Јазда ашыб-дашан суларын, јағышын-селин горхусу да нә-әјә чәкилиб. Улулар бу барәдә дә өз нәснһәтинн әсиркәмәји-јүдүнү вернб, сөзүнү дејибләр.

Јај көркинә инанма
Сувлар үзә тајанма
Әсизликик анинма

Ислијә сән гуршанма;
Дилдән чыхар әзиз сөз)

Нәғмәдә «Сулар үстдә дајанма» јај јағышлары вә баһар сели, унун чошғунлуғуна ишарәдир кн, јај, баһар фәслиндә селдәнан горун!—демәкдир; јазын «көркәминә», көзәллијинә, һүснүујуб чашарсан, сел-су сәни апарар, мәһв едәр. Сон ики мисра кам-камал аталар сөзү, зәрби-мәсәл сәвијјәсиндә кәламлардыр: ислијә гуршанма!», «Кинли-күдурәтли олма!», «Јаманлыға адәт ә!» вә «Дилини ширин елә!», «Дилиндән јахшы сөз, «әзиз» сөз карт!» вә һб.

Гышла јаза вә јаја һәср олунмуш ше'рләри мәзмун вә әһатә ирәсинә көрә бир нечә истигамәтдә арашдырмаг олар.

а) Гыш нәғмәләри

Бу мөвзуда ше'рләрдә гышын кәлишинин тәсвири олдуғча тә- и вә һәјатидир; бабаларын дујуму вә зөвгүнә сөз ола билмәз. ш өз һаггыны тәләб едир, өз јерини тутмаға чалышыр, бу уғур- инсан кими мүбаризә апарыр, вурушур, даһа дүрүст десәк, гыш, инсан кими һәрәкәт едир, онлара инсани сифәтләр верилир.

Гыш, илк нөвбәдә јазла тоггушур, она тәпинир, һәдә-горху кә- р. Бу ше'рләрин бәдии тә'сир күчү, сөзүн образлы дејилиши вә крин ифадә тәрзиндә өзүнү көстәрир. Елә бил, охучу улуларын вгүнүн естетик дујуму илә исинир, хошһалланыр, она севинч вә рәһ кәтирир.

Ашағыдакы Јаз нәғмәләринә диггәт едәк.

Бу ше'рдә Гышла Јајын тоггушмасы, инсан кими, бир-биринә хышыб бир-биринә күч кәлмәси, һүчум чәкмәсиндән бәһс еди- р:

Гыш Јај билә токушты
Гын-ыр көзүн бакышты
Тутушғалы јакышты
Утғилымат оғрашур (I, 17)

*

(Гыш Јај илә тоггушду,
Гонур көзлә бахышды,
Тутушараг јахышды,
Бир-бирилә күчләшир)

Ортағалы утрушур (II, 97)

*

(Јај Гыш илә гарышды,
Әр ох кими гурушду,
Гошун тутуб вурушду:
Ох чәкибән һазырлашыр)

Нәдир бу *ох,* икид әрләрин ох кими гурулмасы? Нәдир бу в
рушма, гошун чәкмә, бу һазырлыг? Нөвбәти ше'рләрдә бу суалл
рын јенә бәдии чавабы вар: *гара булуд, сојуг күләк, туфан-чо*
ғун, гар вә с.

Бу ше'рдә туфан тәки кәлән сәрт күләјин адамлары, хүсуси
касыб-кусубу говуб далдалара тәпмәсиндән бәһс едилир:

Кәлди әсин әснәји
Газға түкәл үснәјү
Кирди будун гаснају
Гара булыт күкрәшүр (II, 223)

*

(Кәлди күләк әсәрәк,
Туфан тәки кәсәрәк
Кирди халг далдаланды,
Гара булуд ојнашыр)

Бу ше'рдә Гышын кәлишилә сәрт булудлар курултусунун, кү
лү јағышлар уғултусунун халгы һејрәтә кәтирдијиндән бәһс ед
лир:

Өрди булыт ын-рашу
Акты акын түн-рәшү
Галды будун тан-лашу
Күкрәр тағы тан-рашүр (III, 398)

*

(Галхды булуд курулдајыб,
Ахды ахын уғулдајыб,
Халг һејрәт ичрә галыб.
Елә курлајыр, бөјрүшүр)

Ганча барыр бәлкүсүз (I, 354)

*

(Галхды булуд күкрәјиб,
Јағмур, долу сәјријиб,
Сәма ону үркүдүб,
Һара кедир, билинмир)

бу ше'рдә сојуғун кәлиб, гапыны алдығы, көзәл Јаја тәпиндијин әр јерә гар јағдығындан бәһс едилир:

Тумлығ кәлиб гапсады
Гутлуғ јајығ тәпсәди
Гарлаб азун јапсады
Әт јин үшүб әмришүр (I, 463)

*

(Сојуг гапыны алды,
Көзәл јаја тәпинди,
Һәр јер јаман гар алды,
Бәдән үшүб титрәшир).

Суал олуна биләр ки, Гыш нә үчүн Јаја «тәпинир»? Пајыз Гы-даһа јахын олдуғу һалда, Јајла тоггушур. Мәсәлә дә бундадыр. ын сојуглуғуна гаршы әкс гүтбү тәшкил едән күчлү гүввә Ја-гызмарыдыр, ону күчдән салмадан, сындырмадан мүлајим, лы-бәрәкәтли Пајыз јетишмәзди. Гышын рәгиби Јајдыр, даһа уст десәк, гәләбәнин илк мәрһәләси Јајы зәифләдиб әлдән сал-арадан көтүрмәкди. Јаја там гәләбә чалмадан о, һөкмранлыг билмәз. Сөз јох, бурада бәдии мәнтиг дә, ардычыллыг да һе-а алыныб. Гышла Јајын дејишмәсинә һәср олунмуш ше'рләрдә ии һәгигәтин күчү дә бундадыр.

Артыг Гыш гапыны алыб, өз ишини көрүр, һәр јер гардыр... чыг, кил-лил јоғрулуб. Касыб-кусуб сојугдан бүзүшүр, хилас н јер ахтарыр:

Балчыг балыг јоғрулур
Чығај јавуз јығрылур
Әрнәкләри оғрулур
Озғуч билә әврәшүр (I, 248)

*

торпаға вердији динчлик, хејир-бәрәкәт, мәһсул боллуғу вә с.
унудулмајыб. Гыш фәсли кәрәклидир, тәбнәтә, инсанлара лаз
дыр. Гыш нә гәдәр сәрт кәлсә, нә гәдәр сојуг олса, күләкләр
гәдәр бәрк эссә, гар нә гәдәр галын јағса, касыб-кусубун иши
тинә дүшсә дә, тәбиәт тәзәләнир, гурддан-гушдан тәмнзләнир;
исә торпаға чан верир, ону мәһсула һазырлајыр, инсанлары бә
дән-бошдан чыхарыр, һејванлары бәркидир, «сынагдан» кечир
вә һб. Буна көрә Гыш да вачибдир, дикәр фәсилләр кими о да
зәлдир. Көрүн, улулар бу һәјат һәгигәтини, торпагын бу мәзму
ну нечә дә шаиранә тута бнлибләр, тәбнәтин бу әзәли вә әб
ганунуну нечә дә вәсф еднбләр?!

Гыш јајғару севләнүр
Әр ат тәнин јаврајур
Икләр јәмә саврыјур
Әт јин тагы бәкришүр (*III, 278*)

*

(Гыш Јаја пычылдајыр:
Әр, ат мәндә күчләнир,
Һәм хәстәлик азалыр
Һәм дә бәдән бәркиșир)

Вә ја:

Ол гар гамуғ гышын инәр
Ашлыг тарығ анын өнәр
Јавлаг јағы мәндә тинәр
Сән кәлүбән тәбрәшүр (*II, 204*)

*

(О гар бүтүн Гышда дүшәр,
Мәһсул, тахыл онда битәр,
Кинли јағы мәнә сығынар
Онда ки, Гыш кәлиб јетишир)

Вә һб.

Инди дә Гыш гуртарыб Јазын кәлмәснпә, баһарын вәсфинә
јилмиш ше'р-шәргиләрә кечәк.

џаир нә гәдәр сөз дејилиб, ше'р јазылыб, гошма, бајаты гошу
! Бунлар саја-һесаба кәлмәз.
Шаһ Исмајыл Хәтаинин «Дәһнамә» поемасынын «Баһаријјә»
ли дә бу мисраларла башланыр:

Гыш кетди, јенә баһар кәлди,
Күл битди вә лаләзар кәлди...

Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ында да Јаза, Јазын вәсфинә
илмиш ше'рләр сајча чохдур. Бу мөвзуда «Диван»а дүшән ше'р-
көзәл башланғычдыр, миладн тарихин бүтөвлүкдә мин илини
тә едир, она зинәт верир, бәзәјир, зәнкинләшдирир. Лакин мү-
ән етмәк олмур ки, бу сөз инчиләри миниллијин әввәлләриндә,
са биринчи вә ја икинчи јарысында јараныб, тәкмил шәкил алыб.
нки бу ше'рләрдә фикрин ифадә тәрзи, дили, үслубу, бир сөзүн
нечә шәкилдә дејилиши, јазылышы вә с. сахланылыр.
Улу бабалар Јазын кәлишинә вурғун олублар. Онлар баһарла
нан тәбиәтин—ағ, көј булудларын, галхыб-енән, бурулан ду-
нларын, бәрг вуран шимшәкләрин, ахар суларын, јашыл отла-
н, дүјмә-дүјүн бағлајыб гөнчәләнән, бүкүлән вә ачылан чичәк-
рин, бир-бирилә гарышан, гызыл-сары күлләрин, бир-биринә
ышан јашыллыгларын вә с. поезијасыны шаиранә дујуб, шаи-
нә дә вермишләр. Тәбиәтин бу әсрарәнкиз мәнзәрәсиндән мәст
угларыны, бу көзәллијә «мат галдыгларыны» бир ше'рдә беләд
адә етмишләр:

Гызыл сарығ аркашыб
Јәбкин јашыл јүзкәшиб
Бир-бир кәрү јүркәшиб
Јалын-уғ аны тан-лашур (*I, 395*)

•

(Гызыл, сары гарышыб,
Ал јашылла һөрүшүб,
Бир-биринә сарышыб,
Адам буна мат галыр)

Улулар Јазын кәлишилә гарын әримәси вә селин-сујун ахыны-
, ајдын улдузлу сәманын көзәллијини белә көрүб тәсвир ет-
шләр:

Јај барубан әркүзи
Агты акын мундузы

Ајын улдузлар доғду,
Динлә сөзүм күлмәдән)

Улулар Јазын кәлишилә јағышларын јағыб гуру јерләрин к...ләндијини, һаваја һава ендијини белә көрүб тәсвир етмишләр:

Гаглар гамуғ көләрди
Тағлар башы иләрди
Азун тыны јылырды
Түтү чәчәк чәркәшүр (I, 179)

*

(Гуру јерләр көлләнди,
Дағлар башы көрүндү,
Јерин чаны исинди;
Әлван чичәк чәркәләшир)

Улулар Јазын кәлишилә јағышларын јағыб сачылмасы вә д...лү күл-чичәјин ачылмасыны, сәндәлин мүшкә гарышмасыны бе... көрүб тәсвир етмишләр:

Јағмур јағуб сачылды
Түрлүк чәчәк сучулды
Јинчү габы ачылды
Чындан јыпар јуғрушур (II, 122)

*

(Јағмур јағыб сачылды,
Дүрлү чичәк ачылды,
Инчи габы ачылды,
Сәндәл мүшкә гарышыр)

Улулар Јазын кәлишилә күлүн-чичәјин јердән баш галдыр...дирилдијини, гөнчә бағлајыб бүкүјүндән ачылдығыны белә көр... тәсвир етмишләр:

Түмән чәчәк тизилди
Букүндән ол јазылды
Өкүш јатыб үзәлди
Јердә гопа азрышур (I, 233—234)

Улулар Јазын кәлишилә сајсыз
ини, дүјүлүб бүкүлдүјүнү, ачыларағ бир-бирилә сајрышдығыны
лә көрүб тәсвир етмишләр:

Тәкмә чәчәк үкүлди
Букугланыб бүкүлди
Түксин түкүн түкүлди
Јарғалымат јүркәшүр (*I, 437*)

*

(Сајсыз чичәк јығылды,
Гөнчәләниб бүкүлдү,
Дүјмә дүјүн дүјүлдү;
Ачыларағ сајрышыр)

Улулар Јазын кәлишилә дүрлү күлүн-чичәјин ачылдығы чөлү-
мәни ипәк халыја бәнзәтмиш, бу чәмәндә чәннәти белә көрүб,
свир етмишләр:

Түрлүк чәчәк јазылды
Барчын јазым кәрилди
Учмағ јери көрүлди
Тумлуғ јана көлкүсүз (*I, 119*)

*

(Дүрлү чичәк ачылды
Ипәк халым сәрилди
Чәннәт јери көрүлдү
Сојуғ даһа кәлән дејил)

Улулар Јазын кәлишилә чахыб бәрг вуран шимшәкләри, гал
ыб бурулан думанлары, ајғырын, сығырын дөл алыб кишнәшмә
ини белә көрүб тәсвир етмишләр:

Јашын атыб јашнады
Туман туруб тушнады
Азғыр ғысыр кишнәди
Үкүр алыб ограшур (*I, 235—236*)

*

(Шимшәк чахыб бәрг вурду,
Думан галхыб бурулду,
Ајғыр, гысыр кишнәди;

Әркәк тиши төрилди
Үкүр алыб тарылды.
Јынга јана киркүсүз (Ш, 5—6)

*

(Гурт-гуш тамам дирилди,
Әркәк диши јығылды.
Дөлүн алыб дағылды,
Јувасына кирән дејил)

Улулар Јазын кәлншилә тәпәләрин көјәриб гуру отлары неч кнзләдијнни, көлләрин сујунун чохалдығыны, буғанын, сығыры бөјрүшмәсини белә көрүб тәсвир етмишләр:

Алын төпү јашарды
Урут отын јашурды
Көлнин сувын күшәрди
Сығыр буга түнрәшүр (II, 79)

*

(Тәпә үстү көјәрди,
Гуру оту кизләди,
Көлүн сују чохалды,
Сығыр, буға бөјрүшүр)

Улулар Јазын кәлишилә илхыларын отлајыб көкәлмәсини, сүрүләрин севннчдән кәмришмәсини белә көрүб тәсвир етмишләр

Јылгы јазын атланур
Отлаб анын әтләнүр
Бәкләр сәмүз атланур
Севниб үкүр ысрышур (I, 285)

*

(Илхы Јазда атланыр,
Отлаб бундан әтләнир.
Бәјләр көк ата минир;
Севниб сүрү кәмришир)

Вә һб.

и ше'р вар. Онлардан бири Јајын чырчырамасынын, Јајын чибин-милчәкли, иланлы күнләринин тәсвиридир:

Сәндә гонар чазанлар
Гузғу син-әк јыланлар
Дүк мин гају тәмәнләр
Гузруг тикиб јүкрүшүр (III, 367)

*

(Сәндә гонар әгрәбләр,
Чибин, милчәк, иланлар.
Миндир әтрафда онлар
Гујруг дикиб јүкрүшүр)

Һәр һалда ше'р Јајын гызмары вә чибнили, милчәкли күнләри, шамлары барәдә ајдын тәсәввүр јарадыр. Көрүнүр, бу мәзмунда, белә Пајыз фәслинә даир ше'рләр Кашғарлынын гәләминә дүшјиб, халгын синәсиндә јатыб галыбдыр.

Улу бабаларын тәбиәтлә тәмасы күчлү олуб, онларын бу һәсслығы да ондан галыб. Онлар тәбиәтдә һәр шејин өз рәнкини, аһәнкини тапыблар, поезијасыны дујмагда маһир олублар. Бу-көрә, ону сөзлә, сәнәт дили илә верә, ифадә едә билибләр.

Улу бабалар тәбиәти гәлбән севибләр; тәбиәт һадисәләриндән, ун тышындан-баһарындан, сојуғундан-истисиндән, гарындан вғунундан, јағышындан-јағмурундан зөвг алыблар. Јазын-баһан ајлы-улдузлу кечәләри, сәһәрин ачылышы, гушларын чәһчә, учан дурналарын сәси вә с. онлара раһатлыг вериб, онларын згүнү охшајыбдыр. Мәсәлән, ашағыдакы нәғмәдә кечә вахты манын парлаг улдузларына баха-баха, чәһ-чәһлә өтән гушларын длы сәсиндән һәзз ала-ала јатыб јухуја кедән хошбәхт бир улун зөвгү-сәфасы тәсвир олунур:

Јаруг јулдуз тоғарда
Узну кәлиб бакармән
Сатулају сајрашыб
Татлуғ үнүн гуш өтәр (III, 194)

*

(Парлаг улдуз доғанда
Узаныбан бахарам

вар: «*булуд, күләк, јағыш, чән, думан, гар*... Ше'р-нәғмәләрдә ... гүввәләр о гәдәр һәссаслыгла, дәгиг ифадә олунур, онлара јер... нә, дашыдығы мәзмуна көрә елә епитетләр верилир, елә сифәтл... гошулур ки, Гышын гыш, Јазын да јазлығы габардылыр, к... әнүндә көзәл поетик ловһәләр чанланыр.

Бә'зи анлара диггәт едәк.

Гышда булуда «гара» сифәти верилир.

Гара булыт көкрәшүр (II, 223)
(*Гара булуд* ојнашыр)

Вә:

Гојды булут јағмурын
Кәриб тутар ағ торын
Гырга гозты ол гарын
Акын акар ән-рәшүр (III, 39)

*

(Кәсди булуд јағмурун,
Кәриб тутар ағ торун,
Төкдү јерә өз гарын,
Јағыш јағар, сел ахшар).

Демәли, һәлә һавада, торпағын чанында истилик вар, булу... каината «ағ тор» чәксә дә, гар төксә дә јағыша дөнүр, сел-су ахы... Демәли, јаған сулу гардыр, һәлә әсл Гыш кәлмәјиб...

Вә ја:

Өрди булыт ын-рашу
Акты акын түн-рәшү (III, 398)

*

(Галхды булуд курулдајыб,
Ахды ахын уғулдајыб)

Јазда булуда «көј-көкшин» вә «ағ» сифәтләри верилир; јаз ј... ғышлары о гәдәр јағыб ки, һәр тәрәф судур, дәниз кими сујун-с... аин ичиндәдир...

Гар буз гамуғ әрүшди
Тағлар сувы акышды
Көкшин булыт әрүшди

Көкшин булуд галхышды
Гајыг кими ојнашыр)

Көзәл, поетик мәнзәрәдир: «гар, буз тамам әријиб, дағ сулары
ј кими ахыб кәлир, дәниз јараныр. Көј-көјүмтүл булудлар гал
ышыб гајыг кими сујун үзүндә ојнашыр». Бурада «дәниз» сөз
хдур; јерин-јурдун су ичиндә үзмәси мәнтиги јолла дәнизә бәнзә
илир, булудлар дәниздә үзән гајыгларла гијас едилир.

Вә:

Ај гопуб әвләнүб
Ак булут әрләнүб (I, 257—258)

*

Ај доғуб бәдирләниб
Ағ булуд гәлбиләниб)

Көзәл, поетик мәнзәрәдир: «Ај доғуб бәдирләниб», бәјаз кечә
ир, «Ағ булуд гәлбиләниб»... Бурада, јәгин ки, бир гәдәр сонра
ар дејилиб-гошулан, камил шәкил алыб елләрин дилиндә-ағзын
кәзән бу бајаты јада дүшәр:

Ај доғду гәлбиләнди,
Доғдугча гәлбиләнди.
Гуран кәтир әл басым
Бу гәлб о гәлбиләнди.

Гыш Јајла «мүбаризә»дә гәләбә чалыр, өз јерини тутур, ө
шини көрүр... Лакин Јаз она аман вермир. Јазын кәлиши, торпа
ын ојанмасы, јағышын, селин-сујун ахыны Гышын да өмрүнү алыр
аһар кәлир. Күллү-чичәкли баһар! Бу ше'рләрдә һәјатын, һе
әсин ирадәсиндән асылы олмајан кедиши, фәсилләрин дәјишмәс
ох тәбии шәкилдә бәдии бојаларла өз әксини тапыр.

Баһарла бағлы ше'рләрдә тәбиәтин ојанмасы, селин-сују даш
асы һәјат керчәклијинә ујғун тәсвир олунур. Бу ше'рләр баһары
зү кими илыгдыр, истидир, јазын аһәнки илә дүзүлүб, елә бил
үллә-чичәклә дәстә бағланыб, улуларын гәлбинин дәринликләрин
бәстәләниб дүнјаја кәлибдир. Буна көрә дә, дилчә бир гәдәр ар
аик нәзәрә чарпса да, мин, мин беш јүз вә бәлкә дә ики мин н

4. ӨЈҮД-НӘСИҺӘТ, ГОНАГПӘРВӘРЛИК ВӘ БАШГА МӨВЗУЛАР

Ганун-гајдалар, адәт-ән'әнәләр дедикдә, бура чох шеј, халгы ...утүң мә'нәви вә хәлги-милли кејфијјәтләри дахилдир: кишилик ...әрдлик, достлугда сәдагәт, дүзлүк, аиләчанлылыг, гонагпәрвәр...ик, әдәб-әркан, бөјүјә һөрмәт, кичијә гајғы вә с. Бунлар мин ил...әр боју газанылыб, камилләшиб, горунуб халгын мә'нәви зәнкин...ијинә чеврилиб.

Халг кәламына һөрмәт, мүдрикләрә инам вә еһтирам гәдим в...рта әсрләр дөврү халг јарадычылығынын тәблиғ вә тәлгин ет...ији фикирләрдир. Ше'рләрдә бә'зән елә мүһүм, зәрури вә һәјат...әсәләләр гојулур, нәсиһәтләр едилир ки, бу күн дә кәрәклидир в...нлардан јан кечмәк олмаз. Бунлар халгын кечмишини бу күн...лә бағлајан, ону тамамлајан вә инкишаф етдирән әвәзсиз сөз ин...иләридир.

Улуларымызын өјүд-нәсиһәтинчә, киши сифәтли олмаг, инсана...р сифәтли адама әр сифәти көстәрмәк, јүксәк һөрмәт вә гајғ...өстәрмәк кәрәк, чүнки ачыггабағлылыг, шириндиллилик инса...ын көзәллијидир.

Күлсә киши јүзүн-ә
Көркүлк јүзин көрүнкил
Јавлаг күдәз тилин-ни
Әдкү савыг тиләнкил (III, 43)

*

(Күлсә киши үзүнә,
Көзәл үзүн көстәркил.
Писдән гору дилини,
Јахшы сөзләр диләкил)

Улуларымызын өјүд-нәсиһәтинчә, инсан тапдығы, әлә кәтирди...н гәниметә, газанча бир аз севинсә дә әлдән кетмиш, итирилмиш ...ејә даралмаг олмаз, әксинә, бир гәдәр дә буна өјүнмәк кәрәк ...үнки даралмағын, пешманчылығын нә фајдасы?

Булмыш нән-ик сәвәрсән
Агрун анлар сәвинкил
Бармыш нән-ик сағынма
Азраг ан-ар севинкил

Улуларымызын өјүд-нәсиһәтинчә, инсан халгын рә'јинә, үмуун фикринә гулаг асмалыдыр; тутгун үзлүлүкдән, хәсисликдә чмаг кәрәк. Аталар оғуллары дүзлүјә-дүрүстлүјә чағырмалы р шејдән, һәр бир уғурдан дәрһал мәдһ, тә'риф көзләмәмәји он рә төвсијә етмәлидир.

Багмас будун сәвүксүз
Јудгы јүзи саранга
Газған улыш түзүнлүк
Галсын чавын јарынга (*II, 249—250*)

*

(Бахмаз халг, севмәјәнә,
Тутғун үзлү хәсисә.
Газан оғлум, дүзкүнлүк,
Галсын мәдһин сабаһа)

Улуларымызын өјүд-нәсиһәтинчә, әмәк һагғы, һалал газан в үчүн, аилә үчүндүр; ону бағышламаг олмаз. Тапылмајан малы д гијмәтинә («буз парчасыны инчи јеринә») алмаг да мәсләһә ејил; буна көрә мүдрикләр сәни данлар, төһмәтләр.

Гардуны јинчү сагынман.
Тузғуны манчу сәзинмән.
Булмадуг нән-гә севинмән.
Билкәләр аны јирәр (*I, 419*)

*

(Буз парчасыны инчи санман,
Әмәк һаггыны бағышламан,
Булмадығын малы алман,
Мүдрикләр буну төһмәтләр)

Улуларымызын өјүд-нәсиһәтинчә, гонагпәрвәрлик, гонаға һөр әт вә гуллуг көстәрмәк инсани кејфијјәтдир; бу, халгын дахили ә'нәви үстүнлүјү кими гијмәтләндирилә биләр, бунунла фәхр ет әк, өјүнмәк кәрәк. Кәләчәк нәсилләрә дә буну төвсијә етмәк к әк.

Голса галы оғрабан
Беркил тағы азуглуг
Гарғыш гылур умалар

Зәиф көрүб һөрмәти)

Дикәр бир ше'рдә әлиачыглыг, үрәк кенишлији илә сәхавәтли-
ијин, дост-ашна илә јејнб-ичмәјин, гонаға һөрмәт етмәјин шәрәф-
и, шөһрәт артыран иш олдуғу фикри сөјләнилир:

Көрклүк тонуғ өзүн-кә
Татлығ ашы азынга
Тутғыл гонуг ағырлығ
Јазсун чавын- будунга (*I, 45*)

*

(Көзәл дон сәнин өзүнә,
Дадлы јемәк өзкәсинә,
Гонаға ағыр һөрмәт ет.
Јајсын шөһрәтини халга).

Үчүнчү бир ше'рдә гапыја кәлән гонағы һөрмәтлә гаршыламаг,
аһатламаг үчүн тәләсмәк, онун атынын да раһатлығы гајғысына
алмаг вә арпа-саманла ону једиртмәјин вачиб олдуғу фикри сөј-
әнилир:

Кәлсә ума түшүркил
Тынсын анын- аруглуг
Арпа-саман јағутгыл
Булсын аты јаруглуг (*II, 326*)

*

(Кәлсә гонаг тәләскил,
Кечсин ондан јоргунлуг
Арпа-саман кәтиркил,
Булсын аты ишыглыг) вә һб.

Мүдриклијә, ағыла, билијә јијәләнән вә бу мә'нәви кејфијјәт-
әри һәмишә тәблиғ вә төвсијә едән улуларымыз бунлары һәр шеј-
ән—дүнјанын мал вә дөвләтиндән үстүн тутублар; кәләчәк нә-
лләри дә бу руһда тәрбијә етмәјә чалышыблар. Инсан үчүн
рури олуб јүксәк инсани кејфијјәтләри тәмсил едән бу үч мә'нә-
амилдән исә мүдриклијә даһа артыг үстүнлүк вербләр:

Биликни ирдәдим
Бөкүни өзүрдүм (*III, 228*)

Бејти бу мәнада да јозмаг олар ки, билмәк, билик ахтармаг, ој-
нмәк мәни мүдриклијә јетирди, елми ахтарышлар мәни мүдрик-
јә чыхартды. Буна көрә, һәмишә мүдрикләрдән өјрәнин, улула-
ын ардынча кедин, өјүд-нәсиһәтинә гулаг асын, чағрышына тә-
син:

Үндәб улуғ табару
Таврағ кәлиб јүкүркил
Гурғаг јылын будун көр
Ганда дүшәр годы ил   *(III 68—69)*

*

(Үнләб улу чағыранда
Тәләсик кәл, јүјүркил.
Гураг илдә халгы көр,
Һарда дүшәр, сән дә дүш)

Улуларымыз јүксәк мә'нәви сафлыға, тәмиз билијә, елмә ма-
ик олублар, онларын дүнјакөрүшләри һәм елми, һәм дә бәдии
радычылыгларында аз-чох өз эксини тапыб. Инсанын әмәлә кәл-
әси, Јер күрәсинин фырланмасы вә с. биликләрә улуларымыз һә-
чох гәдим заманлардан јијәләнибләр.

Халг јарадычылығы инчиләриндә әнкин сәмаларын, улдузла-
ын, Ајын, Күнәшин көзәллијини тәсвир едән бәдии лөвһәләрл-
нашы, Јерин-Көјүн фырланмасы, парлаг улдузларын ахыны ил-
ечәнин күндүзә дөнмәсн кими елми-бәдии сөһбәт дә диггәти чәлб
дир:

Тәнри ажун төрүтти
Чығры узу тәзкинүр
Јулдузлары чәркәшиб
Түн күн үзә јөркәнүр   *(II, 303)*

*

(Танры динчлик төрәтди
Дурмадан Көј фырланыр
Улдузлар чәркәләшиб,
Кечә күндүзә дөнүр)

Вә:

Јаратты јашыл чаш
Савурды өрүн- гаш
Тизилди гарагуш

*Дүзүлдү Гарагуш,***
Кечә күндүзә дөнүр)

Әкәр мүтәхәссисләр тәсдиг едирләрсә ки, «һәмин ше'рләр исла
нијјәтдән әввәлки дөврләрин мәһсулудур», онда бурада ифад
лунан елми фикирләр дә о вахтлар варды, бәдии јарадычылыгд
з әксини дә тапырды.

Гәдимләрдә улуларымызын һәјат тәрзинин, мәшғулијјәтини
ә'зи анлары—малдарлығы, овчулуға мејллији, ејш-ишрәт әһл
лмасы вә с. ше'рләрдә тәсвир олунур. Онлар, хүсусилә ов етмәј
әинки јашамаг үчүн, һәм дә мәшғәлә, вахт кечирмәк, истираһә
јш-ишрәт мәгсәдилә едирмишләр. Бу мә'нада ашағыдакы дөрд
үкләр аз сөз демир.

Улулар кәдәр, гәм-гүссәдән узаг олмаг үчүн јејиб-ичиб чағрыш
ышлар, ат сәјиртмиш, аслан кими күкрәмишләр:

Оттуз ичиб гыгралым
Јогар гопуб сәкрәлим
Арсланлају күкрәлим
Гачты сагынч сәвнәлим ***(I, 142)***

*

(Үчгат ичиб чағралым,
Уча галхыб сәкрәлим.
Аслан кими күкрәлим,
Гачсын кәдәр севнәлим).

Улулар кәдәр, гәм-гүссәдән узаг олмаг үчүн икидләрлә кәзи
ијә чыхмышлар, ов овламышлар, гуш гушламышлар:

Јикитләрик ышлату
Јығач јемиш ырғату
Гулан кејик авлату
Бәдрәм гылыб әвнәлим ***(I, 263)***

*

(Ијидләри ишләдиб,
Ағач мејвәсин дәриб,
Гулан, кејик овладыб
Шадлыг едиб шәнләнәк)

Әсизликин амуртсун
Ытға кејик ғајтартсун
Тутмыш саны умналым (*III, 429*)

*

(Хам ат миниб сәјиртсин,
Јуваларын рам етсин,
Ит кејики ғајтарсын
Тутмуш һесаб едәлим).

Вә:

Чағры бериб гушлату
Тајған ыдыб тышлату
Тилки тон-уз ташлату
Әрдәм билә өкләлим (*II, 343*)

*

(Шаһин вериб гушладыб,
Ит көндәриб дишләдиб,
Түлкү, донуз дашладыб
Әрдәм илә өјнәлим)

Һәјат әксликләрин вәһдәтидир. Әзәлдән дә белә олуб. Дүнја-
ики зидд гүввә бир-биринә гаршы дуруб: хејир вә шәр, ишы
гаранлыг, јахшы вә јаман, ағ вә гара, күлмәк вә ағламаг, сев
әк вә нифрәт етмәк, доғру вә јалан, дост вә дүшмән, камил в
һил,.. Бу икилик инсанын дахилиндә дә вар. Инсанын бириндә
нфи кејфијјәтләр чох, дикәриндә исә аз ола биләр. Буна көрә
јатда мүтләг мүсбәт вә ја мүтләг мәнфи характерләр олмадығ
ми бу, бәдии әсәрдә дә ола билмәз. Мүсбәт кејфијјәтләрә мали
р шәхс гүсурлардан да хали дејил. Әкәр әдәби әсәр һәјаты бү
влүкдә, зиддијјәтләрилә бирликдә көстәрир, тәсвир едирсә,
нәт өзүнү өлмәзлијә, әбәдијјәтә јүксәлдир. Маһмуд Кашғарлы
ын «Диван»ына дүшән вә тәдгигатымызын мәркәзиндә дајана
дии әсәрләрдә дә бу икилик вар. Улулар буну нәзәрдән гачырма
блар. Мәсәлән:

1) аилә мүнасибәтләри мөвзусунда јаранмыш әсәрләрдә:

Оғул валидејин һаггыны итириб, евдән узаглашыб, чыхыб кедиб

Гылдын әрсә гылмағу (I, 74)

Бардын- нәлук ајмадын-
Киру көрүб гајмадын-
Көн-ул бәру јајмадын-
Бундун- әринч булмағу (III. 245)

*

(Һара кетдин, ај оғул?
Бурда сәнә динчликдир.
Атдан инди дөндүн сән,
Буну етдин, етмә сән.

Кетдин, һеч нә демәдин,
Кери дөнүб бахмадын,
Көнлүн бәри әјмәдин.
Белә олдун, олма сән).

2) мәишәт, һәјат тәрзи мөвзусунда јаранмыш әсәрләрдә:

Бирисинин тахылыны сичан, мишовул дашыјыб апарыр, ам о, хәсислик едиб малыны кизләдир, адамлара гыјмыр:

Елтиб тарығ годмады
Сычған дағы сығырған
Кизләб нәлук күтәрсән
Әмди аны гысырған (II, 263—264)

*

(Дашыды тахыл гојмады,
Сичан, һәм дә мишовул.
Кизләб нијә күдәрсән?
Инди хәсислик едәрсән).

3) дөјүш мөвзусунда јаранмыш әсәрләрдә:

Дөјүшчү јухуја галыб, бу тәнбәллик бәс дејилмиш кими, о наркән өјүнүр дә, ел ичиндә инадлыг да көстәрир:

Әмди узын узынды
Кедин телим өкүнди
Ел булғалы икәнди

Белә әрлә ким удар?).

Улулар дејиб ки, өзүн өјән, ловға, һај-күјчү дөјүшчү үз ағарт-з, гәләбә газана билмәз, мәғлуб олар:

Өзин өкниб урылады
Јарыг јерик гарылады
Атығ кәмшик урылады
Уфут болуб түбү ағды (*I, 309*)

*

(Өзүн өјүб ловғаланды,
Јери өлчүб аддымлады.
Атын бизләјиб чығырды
Хәҹил олуб дағa галхды).

4) севки-мәһәббәт мөвзусунда јаранмыш әсәрләрдә:

Севилән гызын көзләри «сеһрли» олса да, өзү дөнүкдүр. Үзү олғун ај» кими көзәлсә дә, дөнүклүк едиб кедир, ашигинин үрә-ни парчалајыр...

Јалвын анын көзи
Јелкин анын өзи
Толун Ајын јүзи
Јарды мәнин јүрәк (*III, 33*)

*

(Сеһрли онун көзү,
Дөнүк онун өзү.
Долун Ајдыр үзү
Јарды мәним үрәјим).

Улулар дејиб ки, «Адын нәдир, Дашдәмир, јумшалысан јум-алы»,.. Оғлан севдији гызын јолунда чох әзаб чәкир, буна көрә күнү гарадыр. Лакин көнлүнүн оду-алову, үмид ишығы ону шадыр; «Бәрк јумшалар» халг кәламы она тәскинлик верир, ина-р ки, севкилиси јумшалыб јола кәләчәк, она көнүл верәҹәкдир:

Ајды сәнин- узу
Әмкәк телим ызу
Јумшар гатығ өзу

Көнлүм сәнә мејлли)

5) өјүд-нәсиһәт мөвзусунда јаранмыш әсәрләрдә:

Әр сифәтли кнши бириси илә достлашыр, гучаглашыб оиун говушур, она мәрдлик едир; о исә эксинә, намәрдлик едир, он јај истираһәтини позур, әлиндән алыр.

Нәлүк ан.ар билишдим
Гучшуб тағы гавуштум.
Төзүнлүкин гајыштым
Алгты мәнин. јајымы (III, 188)

*

(Нијә онунла гонушдум?
Гучушуб, дәхи говушдум
Она мәрдликлә јанашдым.
Мәһв етди мәним јајымы)

Улулар дејиб ки, һәмишә ајыг вә еһтијатлы ол, һәр кәсә ина ма, алданарсан. Садәлөвһ, пак бир адама бири јахынлашыб дос лашыр, күсүшүб-барышыр, ахырда гојун сүрүсүнү сүрүб апары

Јарығ булуб јағушды
Артуғлуғун сөкүшди
Гулун гапуб кәтишди
Сүрди мәнин. гојымы (II, 90)

*

(Вахт тапыб јахынлашды,
Чох күсүшдү, барышды.
Гуланы гапыб кизләди.
Сүрдү мәним сүрүмү)

* * *

Беләликлә, дөјүшләрә, гәһрәманлыг лөвһәләринә, Гыш, Ја

илəринин поезијасы, достлуға, кишилијə, дүзлүјə, сəдагəтə ча-ғырышын ше'ријјəти вар...

Ана көклəр «Дəдə Горгуд»а кəтириб чыхарыр.

Фикримизи, нəтичə олараг бирчə шəрги-нəғмə үзəриндə јекун-лашдыраг:

Ендик киши титилсүн
Ел төрү јетилсүн
Тоғлу бөрү јетилсүн
Газғу јəмə савылсун (*I, 106*)

*

(Енəн киши дидилсин,
Ел гајдасы горунсун,
Гојун гурдла отласын,
Һəм дə гајғы совушсун).

Улуларымызын тарих боју апардығы дөјүш вə мүбаризəлəр нəчə мəгсəдјөнлү олуб. Енмəзлик, горхмазлыг, кишилик тəблиғ илиб, ел бирлијинə, ел гајғысына галмаг үчүн нəғмəлəр гошу-б, «гојунла гурдун бир јердə отлаја билмəси» үчүн гылынч чалы-б. Бу мə'нада ше'р-нəғмəлəр бу күнлə сəслəшир, бу күнүн руһу-ифадə едир, арзу вə амалларына чаваб верир.

Азəрбајчан əдəбијјаты доғулушундан, јаранышындан бу јүк-к милли-бəшəри идеаллар əдəбијјаты кими инкишаф етмишдир. шəријјəтин əзəли истəк вə арзулары, инсани кејфијјəтлəри, һə-тəрзи, мүбаризə ешги вə бу кими али һисслəрин бəдии тəсвири, едигн вə тəгдири əдəбијјатымызын һəмишə баш мөвзусу олуб кəлəчəкдə дə баш мөвзусу олачагдыр. Бу мə'нада јухарыдакы 'р дə чох сөз дејир. Дөрдчə мисрада өзүнəгəдəрки вə сонракы -јүз иллəрин мəрамы, халгымызын əдəби-бəдии тəфəккүрү, мə'-ви алəми, һəјат ешги вə мүбаризəсинин бəдии тəсдиги вар. Дөрд-мисрада инсанын чох мүһүм вə кəрəкли фəалијјəти, инсан өмрү-н мə'насы верилир.

Биринчи мисра, үмумəн инсанлығы, хүсусəн халгы вə онун һəр ладыны горхмазлыға, дөнмəзлијə, енмəзлијə, икидлијə, кишили-чағырмышдыр. Мəсəлə чох чидди гојулур, бу кејфијјəтлəрдəн һрум олан шəхсин јашамаг һаггы јохдур; о, məһв едилмəлидир.

Икинчи мисра үмумəн инсанлығы, хүсусəн халгы вə онун һəр

ышмалы, вурушмалы, мүбаризә апармалыдыр. Бурада һәм
мүстәгиллик, бирлик вә азадлыг уғрунда кедән мүбаризә вә д
үшләрин мәгсәд вә гајәси верилир... Бу фикир һагг-әдаләт уғру
да дөјүшән һөкмдарлара, сәркәрдәләрә даһа чох аид едилә билә
әлә м. ә. VI әсрдә Томирис ана бу али мәгсәдлә Кири јола кәти
мәк истәмишди, ону сүлһә, әмин-аманлыға чагырмышды, она ме
рибан гоншулуг, достлуг шәраитиндә јашамағы тәклиф етмишд
Сүлһ, әмин-аманлыг ән'әнәләринин давамы олараг, Нүшабә дүн
фатеһи Македонијалы Искәндәрин габағына јемәк әвәзинә кас
лар долусу лә'л-чаваһират гојуб сусдурмушду... Ше'р-нәғмәнин мә
муну, гајәси бу гајнаглардан кәлир, ше'р-нәғмә бу бәшәри һис
ләрин арзу шәклиндә јығчам тәсвири вә тәгдиридир. Ким били
бу ше'р-нәғмә бәлкә дә елә о вахтлардан синәләрә јазылыб, дил
ағыза дүшүб, кәлиб бу күнә чатыб.

Дөрдүнчү мисра, јенә дә үмумән инсанлығы, халгы вә онун һ
бир өвладыны гајғылардан гуртарыб, фираван јашајышыны тә'ми
етмәјә чағырышдыр, һәм дә фикир хејрлә шәрин әбәди мүбаризә
синдә хејрин гәләбәси, хејирхаһлығын тәнтәнәсинә доғру јан алы

Ана көкләр «Дәдә Горгуд»а кәтириб чыхарыр.

Милади тарихин I миниллијинин ән бөјүк әдәби-бәдии һадис
и олан «Дәдә Горгуд китабы» бу зәнкин, чохчәһәтли вә санба
ы бәдии зәмин үзәриндә учалмыш, Азәрбајчан әдәби-бәдии фи
ринин, мә'нәви фикир тарихимизин көзәл вә әвәзсиз сәһифәләр
аранмышдыр.

Инди дә Дәдә Горгуд дүнјасына дахил олуб, бу мә'нәви алә
баш вураг.

III. ДӘДӘ ГОРГУД МӘ'НӘВИ АЛӘМИ

БӘ'ЗИ ҮМУМИ ГЕЈДЛӘР

Азәрбајҹан халгы вә онун мә'нәви аләминдә VII—IX әсрләр
к бөһранлы, кәшмәкәшли бир дөврдүр. Бу дөврдә Азәрбајҹан-
әк мәдәнијјәтинә јени бир гол—әрәб мәдәнијјәти говушур. Әрәб
кмранлығы VII—VIII әсрләрдән е'тибарән — Азәрбајҹан-түрк
нјасынын дахили инкишаф имканларыны даралдыр. Ону
сми даирәләрдән сыхышдырырды. Бу һөкмранлыг адәт- ән'-
әләри «тәзәләмәк», мәдәнијјәти «исламлашдырмаг», гәдим
рк јазысыны әрәб јазысы илә әвәз етмәк вә с. үчүн һәрваситә-
н истифадә едирди. Гәдим атәшпәрәстлик—зәрдүштлүк дини ис-
м дини илә әвәз олунурду... Тарихин исә әдаләтә мејлли өз га-
наујғунлуглары вар.

Дин, әдәбијјат, мәдәнијјәт, адәт-ән'әнә халгын күчлү мә'нәви
рвәтләридир. Елә мә'нәви сәрвәтләри ки, јад тә'сирләрә вә тәз-
тләрә лагејд гала билмир, мүгавимәт көстәрир, мөвҹудлуғуну
дафиә едир, өзүнү горујур. Һәр исте'дадлы, көклү-әсаслы халг
ыр, бөһранлы шәраитдә вәзијјәтдән чыхыш јолу тапыр, мә'нәви
ввәләрини сәфәрбәр едиб, мүәјјән јөн алыр, мәдәнијјәтини ин-
шаф етдирир, мә'нәви дүнјасыны нәинки зәнкинләшдирир, һәм
ону үмумбәшәр сәвијјәсинә јүксәлдә вә чыхара да билир. Азәр
јҹан халгы вә онун шифаһи әдәбијјаты—фолклору мәһз ағыр
һранлы јүзилликләрдә өз мә'нәви сәрвәтләрини мүһафизә едә
к јашатмыш, инкишаф етдирәрәк бәшәри сәвијјәјә јүксәлтмиш-
р.

Тәкҹә белә бир факты гејд етмәк кифајәтдир ки, тарихи-рәсми
мканларын мәһдудлуғу үзүндән мүәјјән дөврләрдә Азәрбајҹан
олклору—ағыз әдәбијјаты даһа күчлү инкишаф етмиш, бә'зән
а дилли јазылы әдәбијјаты үстәләмишди. Мәс., «Дәдә Горгуд
итабы» јаранышындан бу ағыр, бөһранлы илләрдә, онилликләр
, јүзилликләрдә нәинки унудулуб, јаддан чыхыб, әксинә, беләҹә
әсми даирәләрин көзүндән узагда, «һәјатын дибиндә», халгын
әјинин дәринликләриндә өзүнә јер едиб, даһа да камилләшиб
ил вә үслубча чилаланыб, елә поетик, елә гүдрәтли бәшәри сәнә
бидәси шәклинә дүшүб ки, һачанса баш галдырыб өзүнү тәсди
тсин, сөзүнү десин, бүтүн дүнјанын нәзәрини өзүнә ҹәлб едә бил
ин...

ох чүз и бир тисмини кәтириб бизә чатдырды.

Ишғал јаман дәрддир.

Әрәб ишғалы Азәрбајчан халгынын гәдим әлифбасыны әлн
ән алды, онун гәдим јазы мәдәнијјәтинин, түрк-рун әлифбасыны
стүнә слә галын гара пәрдә чәкди ки, мин ил ишыг үзү көрмәд
нчаг кечән әсрин сонларында үзә чыхды, өз камиллији, түрк ди
әринә јарарлы олмасы илә бүтүн тәдгигатчылары һејрәтә кәтирд

Әрәб ишғалы халгымызын адәт-ән'әнә, әхлаг-етика, әдәб-ә
ан вә с. кими милли-мә'нәви сәрвәтләринин башына да ејни ојун
чмышдыр. Онун «Дәдә Горгуд китабы»нын әлјазма нүсхәләр
өрүнүр, әлләрдән гапылыб алынмыш, шәхси вә үмуми китабхан
ардан тәмизләнмиш, Вәтән торпағында галыб јашамасы һүгу
адаған едилмишдир. Хошбәхтликдән, һансы бир мүдрик әлләс
Дрезден вә Ватикан китабханаларына өтүрүлүб, орада мүһафиз
лунуб галмышдыр,

Халгын ағыр, бөһранлы дөврләриндә, мүвәггәти олса да бә'з
әләфин учу итирилир, халг өз гынына чәкилиб дахили мә'нәв
мканларыны топлајыр, һәгигәт ортаја чыхынчајадәк исә әс
әр кечир, мүбаһисәләр кәсилмәк билмир кн, билмир, мүхтәли
икир вә мүлаһизәләр баш алыб кедир...

«Дәдә Горгуд китабы»нын да талеји, бир нөв, белә олмушду
нун дүзүлүб-гошулмасы, тамамланмасы гәдим мәдәнијјәтлә «ј
и» ислам мәдәнијјәтинин гаршылашдығы бир дөврә, кечид дөв
үнә тәсадүф едир.

Китабын бизә кәлиб чатан јазылы ады беләдир: *«Китаби-Д
әм Горгуд ала лисани-таифеји-Оғузан»*. Китаб «Оғузнамә» д
дланыр. Биз она, садәчә олараг мүасир үмуми ады илә мүрачиә
дирик: «Китаби-Дәдә Горгуд» вә ја «Дәдә Горгуд китабы».

«Дәдә Горгуд китабы» үмумтүрк китабәсидир, бүтүн түрк хал
ары бу китабәдән пај ума вә ону «өзүнүнкү» саја биләр, онлары
үәјјән мә'нада буна мә'нәви һаггы да вардыр. Лакин «Оғузнамә
үркүн Оғуз көкүнүн, билаваситә исә Азәрбајчан Оғуз ојмағынын
у торпагда јашајан түрк халгынын бәдни јарадычылыг мәһсулу
үр, мә'нәви дүнјасыдыр.

Бунунла белә, бир сыра мәсәләләрдә мүбаһисәләр һәлә д
авам едир. Бу мә'нада, әввәлчә Дәдә Горгудун мәканы, заманы в
әхсијјәти, китабәнин јаранма вә јазыја алынма тарихләри, һа
исәләрин чәрәјан етдији әрази барәдә данышмаг зәрурәти јара
ыр. Сонра исә «Дәдә Горгуд» дүнјасына, мә'нәви аләминә нүфу
мәк олар.

ар түркләрин даһа күчлү бојудур. Бунунла белә, бу бој өз дахи
индә мүстәгил голлара, ојмаглара ајрылыр. Оғуз ғоллары, ој
аглары , 22-дир: «1) «Гыныг»лар, 2) «Гајығ»лар, 3) «Бајундур»
ар, 4) «Ывфа»лар вә ја «Јывфа»лар, 5) «Салғур»лар, 6) «Әфшар»
ар, 7) «Бектили»ләр, 8) «Бүкдүз»ләр, 9) «Бајат»лар, 10) «Јаз
ыр»лар, 11) «Ејмүр»ләр, 12) «Гарабөлүк»ләр, 13) «Алгабөлүк»
әр, 14) «Икдир»ләр, 15) «Үрәкир»ләр, 16) «Тутурға»лар, 17) «Ула
ндлуғ»лар, 18) «Түкәр»ләр, 19) «Бечәнәк»ләр, 20) «Чувалдар»
ар, 21) «Чәпни»ләр, 22) «Чаруглуг»лар» (I, 55—58).

Маһмуд Кашғарлы давам едир: «Мән Кашғарлы Маһмуд б
ымагларын һамысыны һәр кәсин билмәси вачиб олдуғу үчүн јаз
ым... Бу сајдығым бөлүкләр көкдүр. Бу көкдән бир чох ојмагла
ыхмышдыр; онлары сөјләмәдим, сөзү гыса еләдим» (I, 58).

Оғузлар «Үч ок» (Ич Оғуз) вә «Боз Ок» (Таш Оғуз) олмагла
ки ғола ајрылыр. Лакин бу ики гол арасында ваһид бирлик вар
әдгигатларда бу ики ғола ајры-ајрылыгда һансы бојларын, бөлүк
әрин вә һансы бәјләрин дахил олдуғу да көстәрилир; бу мә'лу
атлары лап харичи тәдгигатчыларын дилиндән верәк: *«Боз ок*
ајы, Бајат, Алгабөлүк (Алгаевли), Гарабөлүк (Гараевли), Јаз
ыр, Тутурға, Јапаралы, Әфшар, Гызыг, Бектили, Гаркин. *Үч ок*
ајундур, Бечәнәк, Чувалдар, Чәпни, Салүр, Ејмүр, Улајундлу
әкир, Бүкдүз, Јывфа, Гыныг (131—XIV); «Ич Оғуз бәјләринә
азан хан, Будаг бәј, Јекән бәј, Шәмсәддин бәј, Бејрәк бәј, Гара
өнүг бәј дејирләрди. Таш Оғуз бәјләринә Дондар бәј, Әмән бәј
фшар бәј, Дүкәр бәј, Рүстәм бәј дејирләрди. Чәми дохсан мин
кәр иди. Дәдә Горгуд шејхләри иди. Мин бир чәнки бәјләринин
усуна Газан хан дејирләрди. Әлли сәккиз Сәлчуғун улусуна
ондар бәј дејирләрди. Мин Бүкдүзүн улусуна Әмән бәј дејир
әрди. Алтмыш чал саггаллы гочанын улусуна Аруз Гоча, Отуз
бaнын улусуна Гарачуг Чобан дејирләрди» (122. 40).

«Дәдә Горгуд китабы» бу бирлијин әдәби салнамәсидир.

«Дәдә Горгуд китабы»нын әдәби симасы Горгуд «Бајат» бојун
ндыр. Бајандыр хан «Бајандыр»лардан, Салур Газан «Салғур/
алур»лардан, Бүкдүз Әмән «Бүкдүз»ләрдәндир. Бунлар дастанын
аш гәһрәманларыдыр. Галан сурәтләр үмумиликдә Оғуз//Уғу
јларындандыр. Диггәт еләк ки, Маһмуд Кашғарлыда бүтүн б
ғуз гәбиләләри, бөлүкләри һәм дә, «бој» адланыр. «Оғузнамә
гәһрәманларын адына бағланмыш 12 «бој»дан ибарәтдир. Бе
иликлә, гәбилә, бөлүк мә'насында ишләнән «бој» сөзү һәлә

тчысы Бүкдүз Әмән, мүдрик атасы, башбиләни, «елм вә сәнә[...]
һини», шејхи Дәдә Горгуддур.

Маһмуд Кашғарлы өз «Диван»ында «Оғуз» боју, оғузларын
оканы үзәриндә ајрыча дајанараг јазырды: «Мән көк вә ана боj
ары сајдым, ојмаглары бурахдым... Һәр бојун сакин олдуғу јер[...]
ә билдирдим. Бизанс—Рум өлкәсинә ән јахын олан бој «Бечәнәк»
ир; сонра «Гыфчаг», «Оғуз//уғуз»... кәлир» (I, 22).

Һазырда Азәрбајҹанын шимал-гәрбиндә, һәгигәтән гәдим Би[...]
анс-Рум елинә јахын јердә Гах рајону әразисиндә *Гыпчак*//Гыб[...]
аг//Гыбҹаг//Гыбчах//Гыпчаг//Гыфчаг//Гыфчах...) вә једди пар[...]
ыпчак кәндләри (Онҹаллы, Бајдарлы//Бајдарры, Бајсарлы//Бај[...]
арры, Аманны//Аманлы, Ибахлы//Ыбахлы//Ыбаглы, Тангыт//Та[...]
ыт, Газмалар)—ел-оба, ојмаг вар. Сөз јох, бу ел-оба, ојмаг ора[...]
а гәдимдән сакин олан түрк тајфаларынын адларыны инди д[...]
ахламыш ҹанлы нишанәдир. Бу ојмаг «Дәдә Горгуд»да мүһү[...]
ол ојнајыр; Гыпчаг Мәлик дә бу ојмағын башчысыдыр. Демәли[...]
оләлик, Маһмуд Кашғарлынын мә'луматына көрә, бу бојун орад[...]
өвҹудлуғу X—XI әсрләр вә ондан сонра дејил; «Диван»да бун[...]
арын бураја кәлмә олдуглары барәдә дә бир сөз дејилмир.

Индики Ҹәлилабадын Ҹәнуби Азәрбајҹан сәрһәдиндә «Газа[...]
өшкү» зирвәси вар. Гырмызы, бишмиш кәрпиҹ галыглары зирв[...]
ин вахтилә чадыр шәклинә салыныб һөрүлдүјүнә шаһидлик едир.
өз ишләдикҹә орадан дөрд тәрәф овуҹун ичи кими көрүнүр. «Га[...]
ан көшкү»н ҹәнуби-гәрбиндә, Јардымлы рајону әразисинд[...]
Аруз//Арус» кәнди дә вар ки, бу да Газан ханын дајысы Аруз Го[...]
анын ады илә бағлы ола биләр.

«Дәдә Горгуд китабы»нын өзү тәсдиг едир ки, онун бојлар[...]
афгаз (дастанларында: «Гышда-јазда гары-бузу әримәјән Газлы
ағы»—26, 27...) даһа дүрүстү, Гафгазын ҹәнуб әтәкләри вә бүтө[...]
үкдә Азәрбајҹан әразисилә бағлыдыр; бојлардакы әһвалатла[...]
үр-Араз дүзәнлијиндә, *Шәрур маһалында* (дастанларда: Шәрүк—
35), *Әлинҹә Гала горуларында* (255—256), *Дәрәшамда* (263), *А[...]*
агалада, Сүрмәлүдә (153, 279), *Ағгајада, Ағ сазда* (280), *Гар[...]*
әрәдә (59), *Гара дағда* (102), *Көкҹә дағда* (126), *Бајатда* (2[...]
ә с. јерләрдә вагe олур. Бу адда јерләр исә Нахчыван әразисинд[...]
раз үстүндә, Зәнкиланда, Көјчә маһалында, Ағҹабәдидә, Шам[...]
орда, Шәкидә, Ширванда, Дәвәчидә, Абшерон торпағында бу күн[...]
елә мөвҹуддур.

«Дәдә Горгуд» дастанлары мәһз бу јерләрдә јашајан оғузла[...]

әһәрләри (236) онларын көч салдыглары, «вәтән» сајдыглары јер
әрдир.

«Дәдә Горгуд» дастанлары мәһз бу ојлагларда, бу шәһәрләрд
вәтән» дилиндә дејилмиш, дүзүлүб-гошулмуш вә јазыја да алын
ышдыр.

Азәрбајҹан оғузлары Абхазија елинә гыз алмаға (124), Тра
узана гыз бәјәнмәјә (172), Рум елинә мал алыш-веришинә (69)
ара дәниз кәнарларына (202), Һарун елинә (280) ат ојнатмаға
в етмәјә—кејф чәкмәјә кедирләр. Бунунла јанашы, Оғуза «Тогу
мән Күрҹүстанын хәраҹы кәлир» (235), «Трабузан тәкуры бәј
әрбәји олан хан Газана шаһин көндәрир» (272) вә с. Оғуз бәј
әринин Азәрбајҹанын һүдудларындан узагларда ат чапдыглары
үчаәт көстәриб гәләбә чалдыглары јерләрин адлары да әксәрә
үрк—оғуз тәркибли сөзләр, бирләшмәләрдир; «Гара дәниз» (202)
Гара Дәрвәнд» (71), «Ағһасар гәл'ә» (280), «Сунчудан гәл'ә
279), «Дүзмүрд гәл'әсн» (207) вә б. Буна ујғун олараг да бу јер
әрдә јашајан ғејри-түрк диллиләр гопузу-сазы севир, оғузча «сөј
әмә»ләрә, «ајытма»лара һәвәслә гулаг асырлар.

«Дәдә Горгуд» дастанларынын дили мәһз Азәрбајҹанын һүдуд
арыны ашыб кечмишди, онун әһатә, нүфуз даирәси чох кениш
ди...

Дәдә Горгудун һаралы олдуғу, нә заман јашадығы м...әләсил
ағлы түрк «Дәдәгоргудшүнаслығы»нда сөјләнмиш бир ф...крә мү
асибәтимизи билдирәк: «Дәдә Горгуд ән гәдим түрк ш...рләрин
әндир. Миладын VII—VIII әсрләриндә јашадығы тәхмин едилс
ә *нә заман вә һарада јашадығы бәлли олмајан бу шәхсин варлы
ы барәдә мә'лумат јохдур»* (129. 29).

Курсивлә верилән фикир охуҹуну дүшүндүрүр. Бурада, һәләли
Дәдә Горгуд китабы»ндакы «Кириш»ин башланғычыны хатыр
ајаг: «Рәсул Әлејһиссәлам заманына јагын Бајат бојындан Гор
ут Ата дијәрләр бир әр гопды» (12). «Кириш» һачан вә ким тәрә
индән јазылмыш олур-олсун, орада ачыгча дејилир ки:

1) Дәдә Горгуд Рәсул Әлејһүссәламын, јә'ни ислам пејғәмбәр
Мәһәммәдин (570—632) заманында јашамышдыр.

2) Дәдә Горгуд нүфузлу әр олмушдур, «Бајат бојундан гопуб»
VI—VII әсрләрдән Оғуз елләриндә, бир гәдәр кениш мә'нада десә
үтүнлүклә түрк дүнјасында мәшһурлашмышдыр.

Бурада елә бир әлавә изаһата еһтијаҹ дујулмаса да, бир ҹ
әт—бу шәхсин «Бајатлы», јә'ни Бајат гәбиләсиндән олдуғу фикр

лды, артды, кәндләр, шәһәрләр салынды. Бу көчләр-обалар, ндләр, шәһәрләр ичәрисиндә, тәбии оларaг, Бајат бојундан олан-р да варды. Бу әразидә, һәлә миладдан өнчәки дөврләрдән баш-нан просес миладын VI—VII әсрләриндә дә давам едирди.. удур, Дәдә Горгудун мәнсуб олдуғу Огузун Бајат елинин ады илә ағлы нишанәләр, Бајат ел-обаларынын чанлы тарихи шаһиди ан јерләр инди дә јашајыр. Азәрбајчанын индики Ағчабәди, Дә-чи, Салјан, Учар, Шамахы рајонларындакы, һабелә Араздан о ідакы «Бајат»//«Бојат», «Синчан-Бојат» (6. 25, 44, 76,..) 'адлы ндләр (беш кәнд) мәһз Бајат бојундан јадикардыр. Дәдә Гор-д бу кәндләрдән, даһа дүрүст десәк, бу кәндләрин VI—VII әср-рдә мәчмуу олан Бајат көкүндән, бир гәдәр әһатәли көтүрсәк көкү бирләшдирән ваһид Оғуз елиндән иди. Дәдәнин бүтүн вар-нғы бу елләрлә бағлыдыр. О бу «Галын елин» мә'нәви атасы, ел саггалы, әдәби симасы иди.

Беләликлә, «Түрк мәшһурлары енсиклопедијасы»нын мүшкүл саб етдији суала чаваб веририк: ағлын мәнтиги дејир ки, мү-рәк гәбри Дәрбәнд јахынлығына дүшмүш Горгуд Атанын јери-рду, үнваны кениш мә'нада Азәрбајчан, дар мә'нада исә Бајат/ ојат кәндләриндир. Бу күн бу кәндләрин һәр бириндә онун аби-си учалдыла биләр.

Бир сыра дикәр алимләрин кәлдији нәтичәләр дә беләдир: «Ча-н-чәм ајин» мүәллифи тәсдиг едир ки, мә'лум олдуғу кими, Дәдә орғуд—Горгуд Ата Ислам пејғәмбәринин заманында јашамыш ыр (15. 332). В. В. Бартолд јазыр: «Горгуд ады илә бағлы олан ик силсиләнин Гафгаз мүһитиндән кәнарда јарандығыны тәсәв-р етмәк чәтиндир» (54. 120). Инкилис алими Чофреј Лјуис «Ки-б»ын инкилисчәјә тәрчүмәсиндә «Дәдә Горгуд»ун өз мәтни әса-ында, сөјләнилән фикирләрә там ујғун фәалијјәт даирәсини көс-рән хәритә дә вериб (132. 8).

Оғузун гәһрәманлары Азәрбајчанын һүдудларыны ашараг үрчүстан торпагларына, Гара дәниз саһилләринә, Абхазија ели-ә гәдәр кәлиб чыхыр вә јенә доғма јурда гајыдырдылар. Бу доғ-а јурд Азәрбајчанын букүнкү әразисинә там ујғун кәлир вә бир дәр кәнарлара да чыхыр.

«Дәдә Горғуд китабы» бу әразидә јашајан халгын—Азәрбај ан түркләринин бәдии гәһрәманлыг тарихидир вә ја бу тарихин арлаг бир сәһифәсидир.

Беләликлә,

ераһәсини бир мә'нәви сәрвәти, бәдии жанрыны јадиҝар гојуб етмишдир. Фүзули вә Вагиф дә бу сојдан, бу көкдәндир.

2. «ДӘДӘ ГОРГУД КИТАБЫ»НЫН ЈАРАНМА ТАРИХИ

Әкәр Дәдә Горгуд VI—VII әсрләрдә јашамыш шәхсијјәтсә, о Исламын баниси Мәһәммәдин мүасиридирсә, билаваситә иштирак-чысы олдуғу вә онун ады илә бағланан дастанлар һачан јаранма-лы, һачан формалашмалы имиш?

«Дәдә Горгуд» вә онун јаранма тарихинә даир чох јазылыб. Азәр-бајҹан филолокијасында мәсәлә ајрыча бир проблем кими гојул-маса да, ара-сыра фикир вә мүлаһизәләр сөјләнилиб.

Һәлә 1971-чи илдә биз «Дәдә Горгуд китабы»нын јаранма та-рихини ајрыча проблем шәклиндә гојмуш, китабәнин мәһз VI—VI әсрләрин мәһсулу олдуғу барәдә сөз демиш, илкин тезисләри вер-мишдик, сонра бу фикирләри инкишаф етдирмәјә чалышмышы (19).

Дүнја елминин, хүсусилә сон дөврләрдә апардығы арашдыр-малар, ирәли сүрдүјү фикир вә мүлаһизәләр бир нөгтәдә даһ мөһкәм бирләшир: «Дәдә Горгуд» исламијјәтдән әввәл вә ја ә кечи исламијјәтин биринчи әсриндә јаранмышдыр».

Јунан алими, философ-тарихчи Ф. Симокатта VI—VII әсрлә Одлар дијары түркләриндән бәһс едәрәк јазырды: «Түркләр од әр шејдән уча тутур, һава вә суја еһтирам көстәрир, торпаға тә иф нәғмәләри охујур, көјләри вә торпағы јарадана исә ситајиш дир вә ону Танры адландырырлар... Онлар бу Танрыја ат, буға в ојундан гурбан верир вә өзләринин каһини о адамы һесаб едир әр ки, о пејғәмбәрлик едиб, кәләчәји габагчадан хәбәр верә би ир» (106. 161). Бизанс тарихчиси Ф. Симокатта, тәхминән Гор удун мүасири олмушдур.

Ф. Симокаттанын көстәрдији мә'нәви кејфијјәтләр мәһз VI—VI әср һадисәләринин әдәби салнамәси олан «Дәдә Горгуд китабы»н а кениш шәкилдә өз әксини тапыр. Әсәрдә һава вә судан еһти амла сөз-сөһбәт ачылыр, торпаға, суја тә'риф нәғмәләри охунур анрынын адына ат, буға, гојун гурбанлары кәсилир; Горгуд Ата ын пејғәмбәрлији «Ғаибдән дүрлү хәбәр сөјләдији», «Оғуз гөв иннин мүшкилини һәлл етдији», «һәр нә бујурса, гәбул олундуғу о бүтүн бу мәзијјәтләринә көрә дә онун «елм, сәнәт каһини» һе

и сәрвәти—һәр шејдән әввәл сазла сөзү бирләшдирән гүдрәтл
әз сәнәти, дили, мәдәнијјәти вә әдәбијјаты варды. VII әср Јуна
арихчиси көрүнүр, бу барәдә кениш мә'лумата малик иди.

VI—VII әсрләр оғузларынын әзәмәти, түрк дили вә ону өјрән
әјнн зәруријјәти барәдә Мәһәммәд пејғәмбәрин өзүнүн фикр
иггәти чәлб еднр. Маһмуд Кашғарлы јазыр ки: «Анд ичәрәк сө
әјирәм, мән Бухаранын сөзүнә күвәнилән имамларынын бирин
ән вә хүсусән, нисабурлу бир имамдан ешитдим, икнси дә сәнәд
әрлә тәсдиг едирләр кн, пејғәмбәримиз гијамәт ишләринн, ахы
аман гарышыглыгларыны вә оғуз түркләринин ортаја чыхача
арыны сөјләмәклә, «түрк дилннн өјрәнин, чүнки онлар үчүн узу
үрәчәк һөкмранлыг вардыр» дејә бујурмушдур» (123.1.4)
1. Кашғарлы бу фикрә дәрһал өз мүнасибәтнни билдирәрәк әла
ә едир: «Бу сөз (һәдис) доғру исә, мәс'улијјәти онларын өз үзә
инә—түрк днлини өјрәнмәк кәрәкли (вачнб) бир иш олур, јох
у сөз доғру дејилсә, ағыл да буну тәсдиг едир».

Оғузларын кәләчәји һаггында, түрк днли вә ону өјрәнмәјн
ачиблији һаггында Мәһәммәд пејғәмбәрнн «бујруғу» Горгуд Ат
лә олан данышыгларла да әлагәдар ола биләрди. Бу «бујруг»
әдис оғузлара, түркләрә кәләчәк мүнасибәтин ислам башчыс
әрәфиндән әввәлчәдән верилмиш мәрамы идн вә онун тәлашы ил
лагәдарды; еһтијатлы онун, түркләрә, хүсусән оғуз түркләрнн
аш галдырмаға аман вермәјнн, буна көрә онларын дилинн д
јрәнин...

Фикримизин леһинә бурада VII әсрә аид дикәр бир факты
Ләһәммәд пејғәмбәрин јахын танышы олуб Хәлифә I Мүавијәни
661—680) кечә мүсаһнби вә мәсләһәтчиси Үбејд ибн Шәријјә әл
үрһуминин онунла мүсаһибәсиндән бнр аны хатырлајаг. Мүави
әнин—«Сән аллаһ, Азәрбајчан һаггында әлагәниз, тәлашыныз в
атирәниз нәдир?»—суалына Үбејд ибн Шәријјә белә чаваб вер
ишди: «Ора түрк торпағыдыр. Онлар орада чәмләшәрәк бир-би
илә гарышмыш вә тәкмилләшмишләр» (8. 86—88). Бурадакы «тә
аш» сөзүнү хүсусн вурғу нлә дејир вә «тәкмилләшмә» сөзүнү «фор
алашма» мә'насында алырыг. Бу «тәлаш», көрүнүр, Мәһәммә
ејғәмбәрин оғузлар һаггындакы мә'лум «тәлаш»ы иди ки, әсри
онларына доғру даһа да артмышды...

«Дәдә Горгуд»ун исламијјәтин бнрнчи әсринин мәһсулу ол
уғуну илк нөвбәдә оғузларын өзләринә мәхсус хәлги-милли мә
әви аләми—адәт-ән'әнәләри, аилә-мәһәббәт вә әхлаг-етика нор

рəб һөкмранлығы дөврүндə бəдии əсəрдə өз əксини бу шəкилд
ала билмəзди.

Инкилис алими Ҹөфреј Лјуис «Дəдə Горгуд китабы»нын инкл
исҹəјə тəрҹүмəсинин «Кириш»индə ислам алəминə јад олан б
н'əнəви хəлги кејфијјəтлəрн хатырладыр:

1) «Оғузларда гадынлар там азаддыр»;

2) «Оғуз гəһрəманлары өлəркəн онлара өз атындан еһсан ве
илир»;

3) «Доғулан ушаг бөјүјүб дөјүшдə ад чыхармајынча она а
ојулмур»;

4) «Оғуз кəнчи евлəнəркəн ох атыр, оху һара дүшсə, орад
əрдəк дикир»;

5) «Бəјлəр мəҹлислəрдə шəраб нчирлəр» (132. 9—10) вə

Ҹ. Лјуис оғузлара мəхсус «Китаб»да əксини тапан бу гəди
дəт-əн'əнəлəр əсасында онун исламнјјəтдəн əввəл јарандығын
əјлəјир. О јазыр: «Дастанларын тарихи чох гəдимдир, ислам та
ихиндəн хејли əввəл јаранмыш бу дастанлар көчəри оғузлары
ојат тəрзилə нслам мəдəнијјəтини бирлəшдирир» (132. 15—16).

Харичи тəдгигатларда «Китаб»ын јаранма тарихинин ислами
əтдəн əввəлки дөврə аид олдуғу фнкри гадын сурəтлəри вə он
арын ичтимаи вəзијјəтилə даһа чох əсасландырылыр. АБШ-ы
ехас Университетинин нəшр етдији «Дəдə Горгуд»ун «Кириш
əгалəсиндə дејилир: «Гəһрəманлыг дүнјасы кишилəрə мəхсусду
акин «Дəдə Горгуд кнтабы»нда гадынлар да кишилəр кими ишти
ак едирлəр. Онлар өз ичтимаи вəзијјəтлəринə көрə кишилəрл
ам бəрабəрдирлəр» (131. XVII). Мүəллиф Азəрбајҹан халгыны
əдим милли кејфијјəтлəриндəн — аилə-мəһəббəт, əхлаг, етик
наја ситајиш, гадына јүксəк һөрмəт вə еһтирам кими мəзијјəтл
индəн данышараг əсəрин гəдимлијини, исламијјəтдəн əввəл ј
андығыны сүбута чалышыр: «Чадра, һəрəм, чохарвадлылыг əрəб
əрин ислам диннн гəбул етдирдиклəри вахтдан сонра башланы
ојларда гадынлара бир ана кими ситајиш едилнр, бир арвад, һ
ат јолдашы кими һөрмəт көстəрилир. Гадынлар һəмишə əрлəрн
ии көзəл мəслəһəтчилəридир. Дирсə хан (I бој) вə Бəкил (IX бој
ғыр, бөһранлы вəзијјəти габаглајырлар, чүнки арвадларыны
ғыллы мəслəһəтлəринə əмəл едирлəр. Көчəрилик һəјатынын ч
инликлəрилə бөјүјəн Оғуз гадынлары өз тəбии хүсусијјəтлəрил
мазонлары хатырладыр» (132. XVII).

В. В. Бартолд јазыр: «Епосда чохарвадлылыгдан əсəр-əлам

адисәләрдән чыхыш едиләрәк дејилдији үчүн бизи онун тамам анма тарнхини ән кечи исламијјәтин илк әсринә аид етмәк гә аәтинә кәтирир.

«Китаб»да заманына көрә мүасирлик күчлү олдуғу гәдәр, та ихилик дә күчлүдүр, һадисә вә әһвалатлар исламијјәтдән габа ы V—VI әсрләр вә ондан да әввәлки дөврләрлә сәсләшир. Оғу арда «атдан ајғыр, дәвәдән буғра, гојундан гоч гырдырыб» то ләмәк, гонаглыг вермәк, шадлыг мәчлисләри гурмаг, шәраб ич әк вә с. күчлү адәт-ән'әнә һалыны алмышды. Ат әти јемәк, онда һсан вермәк, Танры адына гурбан демәк түрк халгларында ис амијјәтдән чох әввәлки гәдим адәтди. Һәлә ерадан әввәл бун еродот да ишарә етмишди, (IV, 61), артыг дејилдији кими, бун I әср Бизанс тарнхчиси Ф. Симокатта да тәсдиг едирди.

«Китаб»да тәсвир едилән һадисә вә әһвалатларын көкләри бә ән миладдан әввәлки тарихә кедиб чыхыр. Мәс.: «Тәпәкөз» мо иви «Дәдә Горгудда» да вар, антик дүнјанын даһиси Һомерн сәрнндә дә, әслиндә исә, Ч. Лјуисин сөзләрилә десәк, «бу мөвз афгаз торпағы илә бағлыдыр» (132. 15)...

«Дәдә Горгуд китабы» Азәрбајчан халгынын исламијјәтә гә әркн вә һеч бир әсәрлә мүгајисәјә кәлмәјән ән дүрүст вә е'тибар ы тарихидир.

Дәдә Горгудун «Китаб» бағладығы тој вә шадлыг мәчлисл индәки сөһбәтләр, дүзүб-гошдуғу бир сыра бојлар тарихи маһи әт дашыја, VI—VII әсрләрдән әввәлки дөврләри дә әһатә ед иләрдн. Мәкәр Горгуд Атанын һадисәләрин јекунунда, «бој»ла ын ахырында дедији «сон сөзләр» дә бу фикри сөјләмәјә әса ермирми?

3. «ДӘДӘ ГОРГУД КИТАБЫ»НЫН ЈАЗЫЈА АЛЫНМА ТАРИХИ

Мин илдән артыг бир дөвр әрзиндә сәси-сорағы ешидилмәји нчаг кечән әсрдән мә'лум олан «Дәдә Горгуд китабы» үзәрин әләк. Көрәк индијәдәк буна нечә јанашмышыг?

«Дәдә Горгуд» елм аләминә китаб, јазылы бир әсәр кими чы ыб. Белә олан сурәтдә, һансы елми әсаса, һансы мәнтигә көр ндијәдәк бу китаб шифаһи-бәдии әдәбијјат, фолклор нүмунәс ајылыб?

«Дәдә Горгуд китабы»нын өзүнәмәхсус аһәнки, үслубу вар. Б

дә јох), хүсуси аһәнк вә өлчү иләдир. Бу вәзијјәт өзү дә даста-
н ше'рләрини ејниләјадда сахламаға, синәләрә јазмаға мане
маја билмәзди. «Китаб»ын низамлы вә әксәрән поетик бичимли
д һиссәсинин јадда сахланмасы, бу шәкилдә јаддашлара һәкк
нмасы да чәтиндир, ағлабатан дејилдир.

«Китаб»да фикрин һәмгафијә сөзләр вә өлчүләрлә ифадәси
сәчијјәви һалдыр. Бу өлчүләр бә'зән өзүнү мә'лум ше'р өлчү-
риндән даһа кениш мигјасда көстәрир. Мәсәлән:

«Дәдә Горгуд Кечи башлу Кечәр ајғыра сычрады бинди. Дә-
и гоа-гоа Дәли Гарчар он јеләк јер ашурды» (Д. 84).

Вә:

«Газан бәкүң гарычыг олмиш анасы гара дәвә бојнында асылу
ди. Хан Газаның оғлу Уруз бәк үч јүз јикидлән әли бағлу, бој-
бағлу кетди. Елин Гоча оғлы Сары Галмаш Газан бәкүң еви
ринә шәһид олды» (Д. 38).

Вә ја:

«Әрәнләр әврәни Гарачуг Чобан сапаның ајасына таш годы,
ы. Бирин атанда икисин—үчүн јыгды; икисин атанда үчүн—
дин јыгды» (Д. 41).

Инсан ағлы, инсан бәдин тәфәккүрү нә гәдәр мәнтиги арды-
лығына малик олмалыдыр ки, мүхтәлиф фикирләри далбадал
әчә сәрраст вә дәгиг өлчү илә (18—18, 24—24—24, 24—24) ифа-
едә билсин, ону јадда сахласын, шифаһи олараг нәсилдән-нәслә
рә дә билсин.

Һәмин өлчүләри ики јерә бөлдүкдә ашағыдакы бичим ше'рләр
ныр:

1) «Дәдә Горгуд Кечи башлу Кечәр ајғыра
сычрады бинди,
Дәдәји гоа-гоа Дәли Гарчар
он јеләк јер ашурды».

2) «Газан бәкүң гарычыг олмыш анасы
Гара дәвә бојнында асылу кетди.
Хан Газаның оғлы Уруз бәк үч јүз јикитлән
Әли бағлу, бојны бағлу кетди.
Елин Гоча оғлы Сары Галмаш
Газан бәкүң еви үзәринә шәһид олды».

3) «Әрәнләр әврәни Гарачуг Чобан

Дәдә Горгудун шәхси бәдии истеʼдадыны, дастан үзәриндә јарадычылыг әмәјини һеч дә азалтмадан демәлијик ки, әсәр «јурт» һиссәсиндә дә мүшаһидә едилән бу өлчү, бу аһәнкдарлыг, ахычылыг һәр шејдән әввәл, дилин өз дахили потенсиалы, бәд гүдрәтинин тәзаһүрүдүр.

«Дәдә Горгуд китабы»нда һадисә вә әһвалатлар, ајры-ај бојлар арасында онлары бир-биринә бағлајан, әсәрин үмуми аһ кивә, үслубуна ујғун елә мәнтиги әлагәләр, дәгиг дүшүнүлмү өлчүлүб-бичилмиш елә паралелләр, симметријалар, дөнә-дөнә низамла тәнзимләмәләр вар ки, һеч бир шифаһи әдәбијјатда на раст кәлмирик. Бунлары анчаг камил вә гүдрәтли бир гәләм мәһсулу һесаб етмәк олар.

Тәдгигатчылар иддиа едирләрсә ки, әлдә олан мәʼлум нүс ләр һәр һансы, өзүндән әввәлки бир нүсхәдән көчүрүлүб, бура һәгигәт вар. Көрүнүр, «илк нүсхә» Дәдә Горгудун өзүнүн гәләм јазыја алынан бир китаб олуб. Сонракы, бизә мәʼлум вә намәʼл әлјазма нүсхәләринин әсасы, илки бу нүсхә, бу «Китаб»дыр. Б дан башга, мәʼлум әлјазма нүсхәләринин һәр һансы бир мүнасиб лә дә олса, «китаб» адланмасы, һабелә китабын икинчи адын «Оғузнамә» олмасы да бурада аз сөз демир.

Дәдә Горгуд һәр «Оғузнамә»дә, һәр «Бој»да сөзүнү мәʼна вә ибрәтли сонлугла тамамлајыр. Сонлугларда гәһрәманлара рачиәтлә онларын ата-бабалары—дүнјадан көчмүш, һабелә б лардакы дөјүшләрдә икидликлә һәлак олмуш алп әрәнләр ј салыныр, бөјүк еһтирамла хатырланыр вә галанлара алгышл едилир, хејир-дуа верилир. Бунунла да кечмишлә «бојлар»д һадисәләр арасында мәнтиги-әнʼәнәви баглылыг, әлагә јарадыл кечмиш алп әрәнләр—әр ата-бабалар, һабелә һәлак олмуш мүа гәһрәманлар јад едиләрәк онларын икидлијинә әнʼәнәви кејфиј кими гијмәт верилир. Белә анлашылыр ки, Горгуд Атанын шадл мәчлисләриндә, тојда, дүјүндә вә һәр бир гәләбә мүнасибәт сонда сөјләдиjи «гази әрәнләрин» башына кәлән әһвалатлар б дан әввәлки әһвалатлардыр, бунлар санки бөјүк бир нәслин, јүк бир империјанын сүгутундан хәбәр верир. Демәли, Горгуд А нын, һаггында данышдығы «гази әрәнләр» артыг јохдур, онл икидликләр көстәриб, өмүр сүрүб дүнјадан көчмүшләр. Инди алп икидләрә, бәј әрәнләрә исә «јум веријин» ки, өз ата-бабала кими јашасын, «намәрдә мөһтач олмасын», онларын иши һәми дүз кәтирсин.

Сон тәдгигатларда хатырланыр ки, Сасани һөкмдары Әнушир-ванын (531—579) вәзири Бүзүркмеһрдә Улухан Битикчи һаггында түркчә јазылмыш бир «Оғузнамә» олубмуш. Әрәб хәлифәси Һарун әр-Рәшид (763—809) заманында бир «Оғузнамә» әрәб ди-линә дә тәрҹүмә еднлибмиш (37. 28).

Бурада, бир-биринә јахын дөврдә мөвҹуд олан ики «Оғузнамә» хатырланыр: бири *Улухан Битикчи* һаггында — онун дүзүб-гош-дуғу вә јәгин ки, јазыја да алдығы «Оғузнамә», дикәри исә Дәдә Горгудун ады илә бағлы—онун дүзүб-гошдуғу вә јазыја алдығы «Оғузнамә». Белә анлашылыр ки, гәдим түркләрдә—оғузларда «Оғузнамә» адланан жанрда һадисә вә әһвалатлары мүшајиәт едиб әсәр—индики истилаһла десәк, поема шәклинә салан вә ја-зыја алан әдәби шәхсијјәтләр, ән'әнәви олараг, өзләрини дә ора-ја дахил едир, «Оғузнамә»нин әсас гәһрәманларындан вә ја иштирак-чыларындан бири олурмуш... Вәзир Бүзүркмеһрә мәхсус «Оғузна-мә»нин ады вә онун баш гәһрәманы Улухан Битикчинин ады диггә-ти ҹәлб едир. Битикчи сөзү инди архаикдир, гәдим түркчә «китаб-чы», јә'ни китаб јазан демәкдир, мүасир дилимиздәки јазычы сө-зүнә ујғун кәлир. Демәли, сөһбәт јенә китабдан, јазычыдан, ја-зылы әдәбијјатдан кедир. Һәм вәзир Бүзүркмеһрдә олан «Оғуз-намә», һәм дә Һарун әр-Рәшид заманында «Оғузнамә»нин әрәб дилиндә тәрҹүмәси фолклор нүмунәси дејил, китаб иди. Әнуширә-ван дөврүндәки «Оғузнамә», Дәдә Горгуддан әввәлки тарихә ду-тур. Һарун әр-Рәшид дөврүндәки «Оғузнамә», јәгин ки, елә баш гәһрәманы Дәдә Горгуд вә ја Газан хан олан икинчи бир «Оғузна-мә», јә'ни «Дәдә Горгуд китабы»нын өзү имиш ки, әрәб дилинә тәрҹүмә едилмишди.

О вахтлар «Оғузнамә»нин әрәб дилинә тәрҹүмәсини ики мә'-нада изаһ етмәк олар: 1) Дәдә Горгудла исламын баниси Мәһәм-мәдин тарихдән бизә мә'лум көрүшү, достлуг вә дипломатик әла-гәләрини нәзәрә алсаг, онун китабынын әрәб дилинә тәрҹүмәси мүмкүн вә ағлабатан иди; 2) Һарун әр-Рәшидин хәлифәлији дөв-рү Азәрбајҹанда әрәб ишғалынын ән күҹлү давам етдији дөвр иди. Ишғалчы әрәбләрә öз планларыны һәјата кечирмәк мәгсәдилә Азәрбајҹаны өјрәнмәк, өлкәјә, халга, хүсусилә оғуз-түрк «грымы-зы»—характеринә јахындан бәләд олмаг үчүн бундан кәрәкли бир китаб ола билмәзди. Бу «илк» нүсхә—«Дәдә Горгуд китабы», һеч шүбһә ола билмәз ки, «Орхон-Јенисеј» јазысы адланан гәдим түрк әлифбасы илә имиш... Әрәб әлифбасы илә бизә кәлиб чатан вә

итаблары јандырыр, мәһв едирди. Ишғалчыларын јандырдығ
итаб вә әлјазмалары арасында «Дәдә Горгуд китабы» ола бил
әздими?...

Әрәб ишғалына гәдәр түрк дөвләтләринин 3000, түрк хаганлы
ынын, тәхминән 1300 иллик тарихи бизә мә'лумдур. Бу хаганлы
ар м. ө. VII, VI вә IV әсрләрдә әсасән Өн Асијада, Каспи дәни
инин бу тајында—Азәрбајчан әразисиндә мәркәзләшмишди... Је
и еранын әввәлләриндән хаганлыглар Каспи дәнизинин о тајын
а—Орта Асијада күчләниб мәркәзләшмәјә башлады. Мә'лум «Ор
он-Јенисеј» китабәләри дә бурада јаранмыш, инкишаф етмишди
әләлик Өн Асијада бу јазы нүмунәләри тапылмајыб. Лакин г
им Азәрбајчанда Томирис (Массакет-Сак) падшаһлығынын мәрк
и олан Өрән гала—Бәјләган торпағында зәнкин мәдәнијјәт јаты
алыр. «Орхон-Јенисеј» әлифбасы илә јазылмыш китабәләр бурад
а олмамыш дејил. Күман ки, бунлар тапылачагдыр.

Јазы, әлифба анчаг дашлара јазмаг, әшја, сахсы, күмүш, гы
ыл вә башга габлар үзәринә һәкк олунмаг үчүн јаранмыр. Јаз
әр шејдән өнчә, халглар, дөвләтләр арасындакы әлагә вә үнси
әт еһтијачындан, халгын тарихини, мәдәни мүнасибәтләрини и
ишаф етдирмәк вә с. лүзумундан јараныр. Белә әлагәләрин, м
асибәтләрин вә тарихи, мәдәни инкишафын јазыда әкси исә д
а чох дәри, парча вә кағыз үзәриндә олур. Бизә гәдим түрк әлиф
асы илә јазылмыш сал дашлар, јазылы күмүш чам вә башга ә
алар, бир сөзлә, зәнкин мәдәнијјәт кәлиб чатыб. Лакин бу о д
әк дејил ки, бу әлифба илә дәри, парча, кағыз үзәриндә јазыла
азышмалар, мәктублар, һабелә тарих китаблары, бәдии әсәрл
 с. олмајыб. Олуб. Амма бунлар тәләф олуб-кедиб, әрәб иш
алчыларынын од-аловунда галаныб. «Дәдә Горгуд китабы»ны
әрими, парчамы, кағызмы үзәриндә јазылмыш илк әлјазма н
әси дә беләчә сырадан чыхыб, тәләф олуб кедиб...

Буна көрә, биз халгымызын һәләлик бу илк надир бәдии инч
ини дастан—поема вә ја, әслиндә олдуғу кими, «китаб» һеса
дирик. Үмумиликдә «Јенисеј» вә «Күлтәкин», «Тонјукук», «М
илјан хан» китабәләри бу мә'нада, бир нөв, тарихи дастанла
ыр вә ја белә демәк даһа дүзкүн олар ки, дастан-поема шәкилл
арихи әсәрләрдир. Бир сыра тәдгигатчылар һәмин китабәләри
әнзум олдуғуну иддиа едәркән мәһз бу мәзијјәти нәзәрә алмыш
ар (78. 139; 99.). XII әсрдә Низами дә «Искәндәрнамә»ни даста
оема адландырмышды, XIII әсрдә намә'лум бир азәрбајчанл

ә гошанлара озан дејирдиләр. Шаир сөзү исә бизә сонралар
әбләрлә кәлиб. Көрүнүр, «озан» сөзү Авропа тәдгигатчыларыны
шдырыб, она көрә дә, әдәбијјатшүнаслыгда «Дәдә Горгуд»а
р гајда олараг, мүасир дастан-епос истилаһы илә јанашылыб.
Әкәр, доғрудан да, «Дәдә Горгуд» епосдурса, фолклор нүмунә
дирсә, бәс нә үчүн нағылларымызда, дастанларымызда онун тә'
ринә раст кәлмирик. Ахы, фолклор нүмунәләри һәмишә бир-би
инә охшар олур, сурәтләр паралел хәтләр үзәриндә гурулур вә с
оғрудур, тәдгигатчылар бу «тә'сири» тапмаға чалышыр, «пара
елләр» ахтарырлар. Лакин кәтирилән дәлилләр, едилән мүгаји
ләр инандырмыр, чүнки билаваситә «Дәдә Горгуд китабы»нда
әлмир. Бунлар ваһид бир халга мәхсус кејфијјәтләрдир ки, истәр
олклор олсун, истәрсә дә јазылы әдәбијјат, һәр һансы бир бәди
әрдә өзүнү бүрузә верә биләр. Доғрудур, тәдгигатчылар Дәд
оргудун мүдрик бир ел ағсаггалы, әдәби шәхсијјәт кими бә'зи
әләфләри (М. Ф. Ахундов, Гул Ата) тәрәфиндән јад едилдијини
атырландығыны сөјләјирләр (47. 143—166). Лакин бу тамамил
әбиидир вә дикәр әдәби шәхсијјәтләр кими о да јаддашларда га
а биләр, буна көрә һөрмәтлә јад едилә, хатырлана да биләр.
Түрк «Дәдәгоргудшүнаслығында» да мәсәләнин бу истигамәтд
әллинә јан алан фикирләр диггәти чәлб едир. Аһмет Кабаклы
зыр: «Горгут Ата исламијјәтдән өнчә түркләр арасында јашамыш
һәр түрк бојунда башга адла хатырланмыш шаирләрә бәнзә
әкдәдир. Тунгузларын Шаман, Алтај түркләринин Кам, јакутла
ын Ојун, гырғызларын Баксы, Оғузларын Озан дедикләри бу гә
им шаирләр һәм һатиф, һәм раһиб, һәм дә каһин олмагла јанашы
еһрбазлыг, бәстәкарлыг, шаирлик кими нечә һүнәрләрә дә саһи
диләр» (120. 189).
Мә'лумдур ки, озан ашыглар нағыл вә дастанларын, ејни за
анда ифачыларыдыр, јә'ни онлары мәчлисләрдә сөјләјәнләридир
нлар дастан вә ја нағыл дејәркән үмуми сүжетә хәләл кәтирмә
ән истәдикләри кими данышыр, әлавә едир, бә'зән һадисәни уну
ур вә олдуғу кими динләјичиләрә чатдырмырлар; һәр һалда, јер
әлдикчә өзләриндән дә уЈдурурлар. Анчаг дејә биләрикми ки
утаҝым, Низаминин вә ја Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»у даста
ечәләриндә, һарадаса ашыглар тәрәфиндән данышылыб. Бу ол
илмәз. Чүнки поеманы әзбәрләмәк, ону олдуғу кими јадда сах
амаг вә данышмаг гејри-мүмкүндүр...
Дүнја елми фикриндә индијәдәк «Дәдә Горгуд китабы»нда
олклор—шифаһи бәдии әдәбијјатын нүмунәси кими данышмыш

ентиги вә тәдгигатлары нәтичәси белә дејир ки, «Дәдә Горгуд китабы» фолклор јох, јазылы әдәбијјат нүмунәсидир. Бу әсәр га...им түрк жанрында јазылмыш поемадыр. Әрәб ишғалчыларыны...әһв етдикләри мәдәнијјәтимизин күлү арасында дүшүб галыб...ошбәхт бир тәсадүф нәтичәсиндә әлдә олан нүсхәләрдән бир...сә әрәб графикасы илә көчүрүлүб, «Дрезден» китабханасына ке...иб чыхыбдыр.

Елм аләминә «Китаби-Дәдә Горгуд» ады илә гәдәм басан әсә...ин мүәллифи—һәм дүзүб-гошаны, һәм дә илк јазыја аланы VI-...II әсрләрин тарихи-әдәби шәхсијјәти олан Дәдә Горгуддур.

Беләликлә, Азәрбајчан ана дилли јазылы әдәбијјатын әсас...I—VII әсрләрдә гојулуб вә онун тарихи һәләлик һәмин әсрләрдә...ашланыр. «Дәдә Горгуд китабы» Азәрбајчан ана дилли әдәбиј...атымызын VI—VII әсрләр зирвәсидир. Бу зирвә, әлбәттә, бирдән...ирә фәтһ едилә билмәзди, ону јетирән, бу сәвијјәјә кәтириб чы...аран узун инкишаф јолу, әдәби-тарихи зәмин, күчлү ән'әнә олуб...ур. Дүнја әдәбијјатынын надир сөз инчиләриндән сајылан б...Китаб»ын VI—VII әсрләрдә бу шәкилдә синтези, јазылыб та...амланмасы өзү тәсдиг едир ки, онун әсасы, дајағы олан Азәр...ајчан ағыз әдәбијјатынын—шифаһи бәдии јарадычылығыны...атлары чох дәриндир, тарихи ондан чох-чох габагдыр, мин-ми...илләрдир, лакин бу тарихи дәгиг мүәјјән етмәк чәтиндир...

Бурада гаршыја суал чыхыр: әкәр «Китаб» исламнијјәтдән әв...әлки дөврдә, јә'ни VI—VII әсрләрдә јараныб, дүзүлүб-гошулубса...әс орада әксини тапан бу гәдәр ислам дини тә'сирләри, дини ад...ар, истилаһлар, ифадәләр вә с. нә демәкдир вә бунлар әсәрә неч...ахил олуб?

Бу ајрыча бир мөвзудур, ачыгламасына еһтијач вар.

4. «ОҒУЗ ЗАМАНЫ»НЫН ДӨВЛӘТ ГУРУМУ ВӘ БАШЧЫЛАРЫ

Милади тарихин V—VIII әсрләриндә јенидән јаранан, форма...ашан вә парлајан империја вә ја Бөјүк Түрк хаганлыглары даһ...әдимләрдән әсасы гојулан Туран, Бөјүк Һун империјаларынын...абелә Мидија, Массакет-Сак, Атропатена вә б. түрк дөвләт гурум...арынын тарихи ән'әнәви давамы иди. Бу дөвләтләр Өн Асијада...афгазда, хүсусилә Азәрбајчанда сакин олан түрк әһалисинин...ә дикәр тајфаларын тале-мүгәддәратында, јә'ни ваһид бир исти...амәтә (сој руһу, дини инам, ән'әнә, дил, әдәбијјат, сәнәт вә с.

Академик В. В. Бартолд ...
унда ишләдир: «VII әсрин орталарына доғру түркләр Чин сәд-
дән тутмуш та Ирана вә Бизансадәк өз империјасыны јарадыб
ишләндирмишдиләр». (52. 777).

«Орхон» китабәләринин «Күлтәкин» голунда да буна ачыгча
арә вардыр (Кт. 20).

Мәһз «Дәдә Горгуд китабы»нда өз бәдии әксини тапан VI—VII
ләрин һадисә вә әһвалатларынын, икидлик, мәрдлик, әрлик,
рәманлыг ән'әнәләринин көкләри чох гәдимләрә, миладдан өн-
и дөврләрә кедиб чыхыр, тәсвир олунан һадисәләрин сәси бә'зән
а дәрин гатлардан кәлир. Билгамыс гәһрәманлыг ән'әнәләри,
Әр Тонга чәсарәти, Томирис гәтнјјәти, Атропат сијасәти, Мете
иклији вә гәләбә әзми «Дәдә Горгуд» гәһрәманларынын мә'нә-
дајағыдыр.

Инкилис алими Лјуис Чофреј «Дәдә Горгуд китабы»нын инки-
ҹәјә тәрчүмәсиндә алим сөвг-тәбииси илә «Китаб»ын өз мәтни-
әсасән, сөјләнилән фикирләрә ујғун олараг, онун фәалијјәт даи-
сини көстәрән хәритә вериб (132. 8)—*Шәкил 21*.

Алим бу хәритә илә «Дәдә Горгуд»ун мәзмуну вә тарихи дәлил-
ә әсасында чох кәрәкли бир һәгигәти дә көстәрмишдир. Бу әра-
һәлә «Дәдә Горгуд»дан мин ил габагкы Туран империјасы тор-
гларына ујғун кәлир. Көрүнүр, инкилис алими бизим тарихими-
биздән јахшы билир. Империја сүгута уғраса да, Искит-Туран,
з-түрк өвладлары бу торпагда азад нәфәс алыр, атларыны истә-
кләри сәмтә чапырдылар; оғуз гәһрәманлары бу торпагларын
н-шөһрәтини артырмаг, һабелә «ов овлајыб, гуш гушламаг», гыз
әнмәк, гоһумлуг мүнасибәтләри јаратмаг вә с. мәгсәдләрлә Гара
низ саһилләринә, Абхазија елинәдәк кедиб чыхырдылар. Онлар
ун сәрһәд-зад јох иди... Белә олмасајды, бу торпагда, бу әразидә
әдә Горгуд» кими дүнја шөһрәтли бир дастан-салнамә јарана бил-
зди.

«Күлтәкин» китабәләриндә Чин әсарәти, әсарәтин ачы, ағыр
тичәләри, ондан чыхыш јоллары илә бағлы чох гијмәтли фикир-
, чағырыш вә сәфәрбәредичи мүрачиәтләр вар. Китабә мәһз
рихи әсәр олмагдан зијадә, јүксәк вәтәнпәрвәрлик руһунда, әса-
тә гаршы јазылмыш бәдии әсәрдир; бүтүн дөврләр үчүн ибрәт
рси верән кәрәкли вә әвәзсиз абидәдир. Күлтәкин һәлак олурса
, түрк елләри хаганлыгда бирләшдирилир. Чин әсарәтинә сон
улур.

Барс бәјин адынын «Күлтәкин» китабәсинә дүшмәси, көркәм
тарихи шәхсијјәтләрлә бир сырада хатырланмасы әбәс јерә деји
Барс бәј барәдә әрәб мәнбәләриндә даһа әтрафлы мә'лумат ва
онун фәалијјәти Азәрбајчанла сых бағлыдыр.

Мәнбәләр јазыр ки, Билкә хан Барс бәји «Хәзәр xaғaны» ад
илә Азәрбајчана Күр—Араз саһилләринә көндәрир ки, ишғалч
әрәб гошунларыны орадан говуб чыхарсын. Вә илк дәфә гәләбә
газаныр. Ибн-Ә'сәм әл Куфи јазыр: «Хаган—Хәзәрләрин һөк
дары мүсәлман олмајан өлкәләрин һәр тәрәфинә нүмајәндәлә
көндәрәрәк, онларла бир ииамда, бир тајфада олдуғуну билдирд
вә онлары мүсәлманларла мүбаризәјә чағырды. Онларын һамыс
буна разылыг верди... Барс бәј хаган хәзәрләрдән вә мүсәлма
олмајан тајфалардан ибарәт 300 минлик орду илә белә јүрүш
башлады. Тезликлә о, гошунла Күр вә Араз чајлары арасына кә
ди. Бурадан о, Вәрсана кетди, ораны тутду,.. сонра Әл-Чәрраһ иб
Абдулланын бүтүн Азәрбајчана јајылмыш гошунларына һүчу
мәгсәдилә Вәрсандан чыхды». (50. 21—22). Нәтичәдә Әл-Чәрраһы
гошунлары лармадағын едилир, дөјүшләрдән бириндә вали
һәлак олур.

Барс бәјин ады ејни вахтда, ејни илләрдә (722—731) јазы
мыш «Күлтәкин» китабәсиндә чәкилир, она бу гәһрәманлығы
көрә хаган рүтбәси верилдији гејд едилир: «Барс бәј иди, хага
адыны бурада биз вердик, кичик бачымы она ханымлыға верди
(Кт. 20).

Бурадан һаглы суал ортаја чыхыр: нә вачиб имиш ки, Көј Түр
хаганлығы Барс бәји Азәрбајчаны ишғалчылардан горумаға, т
изләмәјә көндәрирди?

Бу суалын бирчә чавабы вар: Азәрбајчан о вахт хаганлыг тор
агларына дахил иди, ону нәзәрдән гојмаг олмазды. Бу фикри
тәсдигинә ики факты да әлавә едәк.

Биринчи, VI—VII әсрләрдә Азәрбајчан дөвләт гурумуна көр
Көј Түрк хаганлығы илә ејни бир әрази иди. Буну «Дәдә Горгу
китабы» тәсдиг едир. Белә ки, Бөјүк Түрк хаганлығы илә Азәрба
јандакы мөвчуд дөвләт гуруму бир-биринә там ујғун кәлир
бири дикәрини тамамлајыр.

Бөјүк Түрк хаганлығы бу әсас гурумда фәалијјәт көстәрирд

1. Һөкмдар, хаган: *Билкә хан.*
2. Вәзир: мүдрик *Тонјукук.*
3. Орду команданы, баш сәркәрдә: *Күлтәкин.*
4. Дөвләтин фәалијјәтини гејдә алан, јазан, мәтн тәртиб еди

2. Вәзир. *Газылыг гоча*, (сонра, Горгуд...)

3. Бәјләр бәји, баш сәркәрдә: *Газан хан.*

4. Дөвләтин фәалијјәтини, һадисәләри бој, дастан шәклинә са... ыб дүзүб-гошан, ел-ел, оба-оба тәблиғ едән әдәби шәхс: *Дәдә Горгуд.*

Бу ујғунлуг тәсадүфи дејилди, ән'әнәви давам едиб кәлән ејни... дөвләтчилик системи, ејни дөвләт гуруму иди. Азәрбајҹан хаган... лығын тәркибиндә мүстәгил дөвләт иди. Өзүнүн 90 минлик гошу... уварды. «Дәдә Горгуд китабы»нда да өлкә мүстәгил, азад дөвләт... араг тәгдим олунур.

Икинҹи, Азәрбајҹан бүтүнлүклә—күнејли-гузејли, Аразын... әр ики тајы Бөјүк Түрк хаганлығынын әразисинә дахил иди. Бу... гигәти Л. Н. Гумилјовун «Гәдим түркләр» китабында вердији бу... әритә дә тәсдиг едир (64. 25)—*Шәкил 22,*

Бу хәритәјә бизим гејдимиз ондан ибарәтдир ки, мүәллифин... зов дәнизи—Керч боғазындан Шәргә доғру чәкдији шимал сәр... әд хәтти артығдыр. Көрүнүр, буну о, әсәрини чап етдирмәк хати... инә «күзәштә кетмәли» олуб. Белә ки, о вахтлар вә ондан әввәл... әр дә орадан шималда дикәр бир халг вә халглар јашамырды... рада да түрк нәфәси варды, гырғыз, балкан, јакут, татар вә баш... халглар мәскун иди. Орхон-Јенисеј һөвзәләри, түрк јазы мәдә... ијјәтинин зәнкин јатаглары, китабәләри дә бурада јаранмышды... емәли, ағлын мәнтигинә әсаслансаг, о вахткы түрк һакимијјәти... ин сәрһәдди Шимала, Шимал Бузлу Океанынадәк узаныб кедир... и... Вә һәлә м. ө. III—II әсрләр Шимал Бузлу Океаны саһилләр... ун-түрк империјасынын сүркүн јерләри, мәһбус дүшәркәләр... ди; «Чин сарајында һазырланан плана көрә елчиләр Һун хаган... лә гәти вә сәрт данышырдылар. Хаганы горхудуб диз чөкдүрмә... стәјирдиләр. Хаган да онлары һәбс етдириб Шималын бузлу ту... ралaрына сүркүн етдирирди» (129. 70).

Беләликлә, «Дәдә Горгуд китабы» салнамәдир, әдәби әсәр ол... агдан зијадә, Азәрбајҹанын—Оғуз дөвләтинин әрәб ишғалында... ввәлки мүәјјән дөвр вә әрәб ишғалы әрәфәси, «Оғуз заманы»ны... арихидир. Амма бәдии шәкилдә јазылыб, «дүзүлүб-гошулуб». Д... а дүрүст десәк, ејни вахтда, ејни тарихдә Јоллугтәкин Орта Асиј... а Көј түркләрин тарихини јазыб сал дашлара һәкк етдирди... ахт, Дәдә Горгуд да Гафгазда Оғуз түркләринин тарихини өз ү... убунда бәдии шәкилдә гопузла дүзүб-гошур, дејир-чағыры... аддашлара һәкк едир, «јазырды», китаб бағлајырды.

Талејә бир бах! Әрәб ишғалы һәр ики китабәнин үзәринә е...

ихи шәхсиjjәтләр кими тәгдим едирләр. Бајандыр хан, Газан хан, Дәдә Горгуд, Бүкдүз Әмән бу гәһрәманлардандыр.

Бүтүн бу дејиләнләр бир даһа тәсдиг едир ки, «Дәдә Горгуд китабы»нын јаранмасы вә дастан шәклинә дүшмәси тарихи VI—VII әсрләрдән бу јана дејил. Хатырланан дөвләт хадимләри дә һәмин дөврдә јашамыш, фәалиjjәт көстәрмиш тарихи шәхсиjjәтләрдир.

Бунун о јан-бу јаны јохдур.

«Китаб»дакы бу шәхсиjjәтләрә, дөвләт адамларына диггәт јетирәк, көрәк онлар нечә тәгдим олунур.

1) Дәдә Горгуд шәхсиjjәти

Дәдә Горгудун тарихи шәхсиjjәт олуб-олмадығы мүбаһисәли, һәлә дә һәллини тапмамыш бир мәсәлә олараг галыр. Артыг «дәдәгоргудшүнаслыг» о сәвиjjәjә чатмышдыр ки, бу мүбаһисәјә сон гојулмалыдыр. Дәдә Горгудун шәхсиjjәти дастанда иштирак едән вә фәалиjjәт көстәрән дикәр әсас гәһрәманлар вә онларын тарихи шәхсиjjәт олуб-олмадығы мәсәләсилә дә сәсләшир. Дастанын баш гәһрәманлары бәдии сурәтләр олмагдан әлавә, һәм дә тарихи шәхсиjjәтләрдир.

В. В. Бартолд һәлә әсримизин 30-чу илләриндә «Китаб»ын мүәллифинин, јә'ни Дәдә Горгудун тарихи шәхсиjjәт олдуғу фикрини сөјләмишди. О јазырды: 1636-чы илдә сәјаһәтчи Олиари «Имам Горгуд» һаггында ешитмишди. О вахт Дәрбәнд јахынлығында онун гәбрини дә она көстәрибмишләр. Олиаринин дедијинә көрә «Имам Горгуд» Гассан падшаһ үчүн чәнк маһнылары охујармыш». Алимин фикринчә, бу «Гассан падшаһ» «Дәдә Горгуд китабы»нын баш гәһрәманы Салур Газандыр (54. 120.).

«Азәрбајчаншүнаслыгда» индијәдәк Дәдә Горгуддан «үмумиләшдирилмиш бир әфсанәви шәхс», «мифик образ» кими бәһс олунуб. Бу фикрин елми әсасы јохдур. Узун мүддәтдән бәри «Дәдә Горгуд китабы»нын тәдгиги илә мәшғул олан Ш. Чәмшидов, Араслынын һәлә 30—40-чы илләрдә дедији фикирләри бу вә ја башга шәкилдә тәкрар едир.

«Дәдә Горгуд китабы»нда дејилир ки, онун мүәллифи һамынын севимлиси, бүтүнлүкдә—«Оғузун биличиси», башбиләни, илһамлы сөз, сәнәт каһини иди. VI әсрин сонлары вә VII әсрин әв-

Түрк тәдгигатчысы М. Еркин тәрс...
тлу Османын (XVI әср) бу сөзләрини хатырладыр: «Газан хан
ләрлә Кә'бәјә кәлиб Рәсулла көрүшдүләр. Рәсулиллаh... Дәдә
ргуду шејх тә'јин еләди» (122.40). М. Еркин јазыр: «Чами-чәм-
н» мүәллифи сөјләјир ки, «Оғузнамә»дә јазылдығына көрә Оғуз
ны Гара хан чох мө'мин адам олдуғундан Горгуд Дәдәни Мәди-
ә көндәрмишди вә пејғәмбәрлә көрүшдән сонра Оғуз тајфасы-
исламијјәти өјрәтмәјә тә'јин едилән Сәлмани Фариси илә бир-
о, кери дөнмүшдү» (122. 34). Демәли, Горгуд Атанын Мәhәм-
д пејғәмбәрин мүасири олдуғуна даир ишарәләр чохдур. Әкәр
ејғәмбәрин дүнјаја кәлмәздән әввәлки 40 или»ни нәзәрә алсаг
«Дәдә Горгуд»ун «Кириш»индәки илк чүмләнин ардыны—
ғузын, ол киши тамам билиҹисијди. Нә дијәрсә оларды. Гаиб-
н дүрлү хәбәр сөјләрди» (Д. 2) фикрини дә бураја әлавә етсәк,
лам пејғәмбәринин заманында, јә'ни 620-чи илләрдә Горгуд Ата
—80 јашларында камил әр, тәхминән Мәhәммәдин јашыды ол-
ш олур, 30—40 јаш ја аз, ја чох. Бу исә онун инди тәхминән
00 јашы олдуғуну көстәрир.

Бурада гаршыја суал чыхыр: Мәhәммәд—Оғуз, јә'ни Бајындур
н—Газан хан, Газан хан—Дәдә Горгуд дипломатик әлагә вә
насибәтләри әрәб истиласындан хејли әввәлә дүшүр, hалбуки,
тила VII әсрин орталарындан (643-чү илдән) башланыб. Мә-
ммәд пејғәмбәрин бөјүклүјүнә вә ағыллы шәхсијјәт олдуғуна
мсә шәкк етмир. О өз ислам идејаларыны hәјата кечирмәк үчүн
ухтәлиф васитәләрдән истифадә едир, тәблиғи-сијаси әлагә вә
үнасибәтләри кенишләндирир вә мәгсәдинә наил олурду. Бурада
итлис бәјләриндән Шәрәф ханын (XVI әср) «Шәрәфнамә» адлы
арсча јаздығы тарихинин мүгәддимәсиндән М. Еркинин кәтир-
ји бу фикри хатырламаг јеринә дүшәрди: «Пејғәмбәр ортаја чы
ынча, итаәтләрини она билдирмәк үчүн дүнја hөкмдарларына өз
чиләрини көндәрмишди» (122, 34, 41). Әрәб-Оғуз мүнасибәтлә
Мәhәммәд пејғәмбәрин 10 иллик hакимијјәти дөврүндә мүмкү
ди вә мәнбәләрин јаздыглары hәгигәтә јан алыр.

Ағыл түкәнәндә зора-гылынча әл атылыр. Мәhәммәдин
лүмү вәзијјәти тамам дәјишди. Истила башланды, гылынч
шә дүшдү. Бу фикри дә тарихи гајнаглар тәсдиг едир
елә ки, Сәлмани Фарис Азәрбајчана ики дәфә — бири, ар
ыг дејилдији кими, Мәhәммәд пејғәмбәрин сағлығында ис
ам динини тәблиғ мәгсәдилә, икинчиси исә Мө'тәсимин хә
ифәлији вахтында орду команданы кими истилачылыг мәгсә

тәзмннат верәрәк мүвәггәти сүлһ бағламагла вәзијјәтдән чыхмы
дыр. Сонра әл-Баб (Дәрбәнд) шәһәринә тәрәф һәрәкәт етмишди
Бу заман орада 300 минлик орду илә әрәбләрни үзәринә һүчума к
нилди, онлары сон нәфәринәдәк гырыб төкдүләр. Сәлмани нбн Р
бијјә илә биркә һамысы һәлак олду. Онларын гәбри орада Бнлә
нәрдә «әзабкешләр гәбри» ады илә инди дә мәшһурдур (50. 9, 1
1).

«Китаб»ын бүтүн бојлары, орада сөјләнилән һаднсәләр, әһв
атлар, ахырда верилән сонлуглар да дејир ки, Мәһәммәдин һ
имнјјәти илләриндә Горгуд артыг камил бир әр имиш, Оғуз ел
ин хејнр-шәри, тој-дүјүнү, дахили вә харичи ишләри Дәдә Го
удсуз кечмәзмиш. Бојларын сонлуғунда Горгуд Атанын дили
ән дејнлән Мәһәммәд инамына чағырыш, күнаһларын онун «ү
ујуна» бағышланмасы диләји, намаз гылыб, Мәһәммәдә «сал
ат» кәтирнб дүшмәнә һүчума кечмәк вә с. дә јени дини көрүшл
ин, ислами тәблиғатын «Китаба» етдији тә'сир вә әлавәләр ид
у «әлавәләр» сонралар «Китаб»ын үзүнү көчүрән катибләр т
әфиндән дә едилә биләрдн. Ислам дини шәраитиндә башга ч
ла да билмәзди, бу, дөврүн тәләбиндән ирәли кәлирди.

Беләликлә, «Дәдә Горгуд китабы» вә әлавә тарнхи мәнбәлә
актлар бизә бу нәтичәләри сөјләмәјә әсас верир:

1) Дәдә Горгуд—Горгуд Ата тарихи шәхсијјәтдир.

2) Дәдә Горгуд VI—VII әсрләрдә јашамышдыр. О, Мәһәмм
ин мүасиридир,

3) Дәдә Горгуд Оғуз елинин шејхи, башбиләни олдуғу кими
үһүм харичи ишләринин дә ичрачысы вәзифәсини дашымышдыр

4) Дәдә Горгудун әфсанәви бир шәхсијјәт олдуғу һаггында сөһ
әтләр иллүзијадыр, елми фнкир үчүн мәгбул сајыла билмәз.

Ана дилли Азәрбајчан әдәбијјатынын баннси Дәдә Горгуд д
арс дилли Азәрбајчан әдәбијјатынын даһиси Низами Кәнчәв
о тарнхдә бизим мә'лум илк шејхләримиздир. Лакин Горгуд Ата
ын вә Низами Кәнчәвинин шејхлик рүтбәләри али-дини јох, да
а чох сөз, сәнәт дүнјасынын шејхи, али шәхси, каһини мә'нала
ында баша дүшүлүб дәрк едилди.

«Дәдә Горгуд китабы»нын илк сөзү, илк абзасы Дәдә Горгу
ун өзүнүн тәгдими илә башланыр, сонра онун дилиндән дејил
иш 70—75 мүдрик кәлам, аталар сөзү, мәсәл хатырланыр. Дәд
оргуда, онун шәхсијјәти вә фәалијјәтинә елә башланғычдача б
ијмәт верилир: «Горгуд Ата Оғуз гөвминин мүшкилини һәлл едәр

илмишдир»—фикрини дә гәбул етсәк, бу фикир биздән чох әввәл
илиб вә Дәдә Горгуд, онун шәхсиjјәти барәдә *илк* сөздүр, она
рилән *илк* гиjмәтдир.

Бүтүн дастанларын сону Дәдә Горгудун кәлиши вә бојлары дү-
б-гошмасы, һадисә вә әһвалатлара вурдуғу јекун сөзләрилә та-
мланыр. Бүтүн бојларда сон сөз Дәдә Горгудундур. Бунунла
лә, һадисәләрин иштиракчысыдыр, һәр ишә јарар мүдрик ата-
р, сөзү кечән, һәр мүшкүлү һәлл едән ел ағсаггалы, ел ата-
дыр.

Илк «Дирсә хан оғлы Буғач хан бојы»нда Дирсә ханын оғлуна
гојмаг үчүн Дәдә Горгуд дә'вәт олунур. Бәјләр «Дәдәм Горгуд
лсүн бу оғлана ад гојсун»—дедиләр». Ејни шәкилдә «Гам Бө-
нин оғлу Бамсы Бејрәк бојы»да Дәдә Горгуд Бејрәјә «Боз ај-
рлы Бамсы Бејрәк» адыны верир...

Дәдә Горгуд Оғузун ағ күнүндә дә, гара күнүндә дә Дәдә Гор-
ддур. Өлкәни, ели-күнү бүрүјән фәлакәт заманы, ағыр күнләр-
вәзиjјәтдән чыхмаг вә jа бир гәдәр күзәштә кедиб вахт газан-
гда Горгуд Ата васитәчидир: «Оғуз Дәпәкөз әлиндә тамам зә-
н олды. Вардылар, Дәдә Горгуты чағырдылар. Ануңла таныш-
лар: «кәлүң кәсим кәсәлүм!»—дедиләр. Дәдәм Горгуду Дәпә-
зә көндәрдиләр. Кәлди, салам верди. Ајдыр: «Оғул, Дәпәкөз
уз әлиндә зәбун олды, буңалды. Ајағың топрағына мәни салды-
р. Сана кәсим верәлим, деирләр»,—деди. Дәпәкөз ајдыр: «Күн-
алтмыш адам верин, јемәкә!»—деди. Дәдә Горгуд ајдыр: «Бу
чһлә сән адам гомаз, дүкәдәрсән,—деди.—Амма күндә ики адам
ә беш јүз гојун верәлим!»—деди» (Д. 219—220).

Бајындыр ханын өзү чыхылмаз вәзиjјәт алынанда Дәдә Гор
да мүрачиәт едир, ондан мәсләһәт алыр. Күрчүстандан кәлә
рача (бир ат, бир гылынч, бир чомаг) көрә Бајындыр хан пәр
ур. Дәдә Горгуд: «Ханым, нијә сәхт олурсан?—деди. Ајдыр
Нечә сәхт олмајам? Һәр јил алтун—агча кәлүрди, јикидә-бәка
рирдин, хатирләри хош олурды. Шимди буны кимә верәр ким
тири хош ола?»—деди. Дәдә Горгуд ајдыр: «Ханым, бунын үчи
дәхи бир јикидә верәлим»,—деди. «Оғуз елинә гаравул олсун!»—
еди» (Д. 235—236).

Елә белә дә олур. Бунларын үчү дә Бәкилә верилир. Дәдә Гор
уд өз әли илә гылынчы онун белинә бағлајыр, чомағы чијнин
лыр, јајы голуна кечирир, она уғур диләјир...

Беләликлә, Дәдә Горгуд чох вахт Бајындыр ханын һүзурунд
... вәзифәсини ичра едиб. Бу тәбин көрүнүр. Дөвләтин вәзир

лачаг доғру вә е'тибарлы елми фикирдир...

2) Бајындыр хан шәхсијјәти

Бајындыр хан Оғуз елинин һөкмдарыдыр. Гошуну, ләшкә вар. Оғузун икидләри Бајындыр ханын икидләридир. Тәдгига ларда онун 90 мин түмән ордусу олдуғу көстәрилир (122. 40). Дө ләтин ән'әнәләри вар. Сөз јох, бүтүн бунлар өзү дә ән'әнә илә ба лыдыр.

«Китаб»ын илк «Дирсә хан оғлу Буғач хан бојы» Бајындыр х нын бу шәкилдә тәгдими илә башланыр:

«Ханым һеј!..

Бир күн Гам Ған оғлы хан Бајындыр јериндән турмышды. Ш мы күнлики јер јүзинә дикдирмишди. Ала сејваны көк јүзү ашынмышды. Биң јердә ипәк халичәси дөшәнмишди...» (Д. 10).

Башга бир, «Газылыг гоча оғлы Јекнәк бојы»нда Бајынды хана белә мүрачиәт едилир:

«Алан-Сабаһ сапа јердә дикиләндә ағ бан евли. Атлас илә ј дыланда көк сајванлы. Төлә-төлә чәкиләндә шаһбаз атлы! Чағ рыбан дад верәндә јола чавушлы. Јағ дөкүләндә бол не'мәтл Галмыш јикит архасы. Бизә мискин умуды. Түркүстанын дирәк Гулу гушун јаврысы. Амит сојынын асланы. Гарачығын гаплан Дөвләтли хан...» (Д. 204).

Халг, Оғуз ели Бајындыр ханы белә танıјыр. Она еһтира көстәрир: «Дөвләтли хан», «Ағ алынлы Бајындыр хан», «Түркү анын дирәјн»...

Бајындыр хан бу кејфијјәтләри һеч шүбһәсиз өз һакимијјәт өврүндә газаныб, елин көзүндә учалыб. Буна көрә дә она һәдси әһәббәт, һөрмәт, еһтирам, инам вар. Бајындыр хана верилән с әтләрин үчү диггәти даһа артыг чәлб едир: «Дөвләтли хан», «А лынлы Бајындыр хан», «Түркүстанын дирәји». Бурада «дөвләт и» сөзү, «ағ алынлы» ифадәси тәкчә мүстәгим мә'нада дејил, һә ә мәчази мә'наларда дүшүнүлмәлидир. «Дөвләт»—һәм вар-дөв әт, зәнкинлик, һәм дә ағыл, зәка, мүдрик мә'наларыны дашыјыр у, дөвләт башчысына халгын вердији гијмәт, она олан али мү асибәтдир, онун әдаләтли һөкмдар ләјагәтинин тәсдигидир.

«Дәдә Горгуд» гәһрәманларындан Букдүз Әмәнин Мәһәммә ејғәмбәрин јанында олмасы вә онун Бајындыр хан тәрәфиндә өндәрилдији барәдә мәнбәләрдә фикир ...

ығы һөкмдарларындан бири вә «Оғуз ханы» ады илә дә танылыр
у дәлил дастанларын реал һадисәләр, тарихи һәгигәтләр әсасын
јарандығына, дүзүлүб-гошулдуғуна инамы артырыр; «Дәдә Гор
д китабы»нын тәкҹә әдәби-бәдии әсәр дејил, һәм дә мө'тәбәр бир
рихи әсәр олдуғуну тәсдиг едир.

Вәтәнин һәр бир ағыр күнүндә, дарда, чәтиндә Бајындыр хана
мүраҹиәт едилир, ондан гошун истәнилир, вурушмаг, дүшмәнә
гаршы мүһарибә еләмәк үчүн иҹазә алыныр, онун мәсләһәт в
өстәришләринә сөзсүз әмәл едилир.

Будур, Бајындыр ханын вәзири Газылыг гоҹа ондан акын ди
әјир, кафир дүшмәнә гаршы кетмәјә, үстүнә гошун чәкмәјә иҹа
ә алыр. «Газылыг гоҹа деәрләрди, бир киши варды. Бајындыр ха
ын вәзири иди. Шәрабың итиси башына чыгды. Габа дизин үзә
инә чөкди. Бајындыр хандан акын диләди. Бајындыр хан дәсту
ерди: «Нәрејә диләрсән вар!»—деди.

Газылыг гоҹа иш көрмүш, иш јарар адам иди. Јарар гоҹала
ын јанына ҹәм еләди. Јадығы-јарағилә јола кирди. Чог тағлар
әрә-дәпә кечди. Күнләрдә бир күн Дүзмүрд гәл'әснә кәлди. Га
а дәниз кәнарында иди. Аңа ирүбән гондылар» (Д. 202).

Газылыг гоҹа ҹәнк едир, дүшмәнлә вурушур, туташыр. Лаки
үҹлү дүшмәнә мәғлуб олур. Ону һәбс едир, тутуб Дүзмүрд гала
ына салырлар. 16 ил сонра оғлу Јекнәк бундан хәбәр тутур.

«Јекнәк бу хәбәри ешитҹәк јүрәки ојнады, гара бағры сарсы
ы. Галгды, Бајындыр ханың нәзәринә варды. Јүз јерә году...

Ләшкәр вер, мәни бабам тутсаг олдуғу гәл'әјә көндәр!—деди
Д. 204—205).

Бајындыр хан нәинки она гошун верир. Оғузун мәшһур ијирм
өрд санҹаг бәјини—Гыјан Селҹик оғлу Дәли Дондазы, Иләк г
а оғлу Дүләк Ураны, Јағрынҹы оғлу Илалмышы, Тоғсун оғ
Рүстәми, Дәли Ураны, Савган Сарыны... да она гошур (Д. 205-
206). Јекнәк атасыны хилас едиб Оғуз елинә гајыдыр.

Бајындыр хан мәҹлисин—јығынҹағын разылығы, мәсләһәти
иш көрүр. Вәзир Газылыг гоҹа вә ја Дәдә Горгуд буну иҹра еди
Белә ајдын олур ки, бүтүн дөвләт ишләри Бајындыр ханын нәз
риндәдир, һеч нә көзүндән гачмыр, мәсләһәтлә, ағылла, әдаләт
һәр мүшкүлү һәлл едир, һәр иш өз јерини тапыр, иҹра олунур.

Дастанларда Бајындыр хан әдаләтли, гајғыкеш бир һөкмд
ким тәгдим олунур. Фәдакар адамлар; вәзифәсини ләјагәтлә
ринә јетирән әскәр, дөјүшчү, сәрһәд көзәтчиси һәмишә онун н
бунлары арајыб-ахтарыр, фәалијјәтинә гијмәт в

Оғуллу, гызлы гонаглар ағ вә гызыл отагда, оғлу-гызы олмајанла
сә гара отагда јерләшдирилир... Үмумән Оғузларда сонсузлуға
влады олмајанлара мүнасибәт башгаларындан фәргләнир. Ә
индә бу јухарыдан кәлир. Дөвләт өзү бу мәсәләјә хүсуси әһ
иијјәт верирди.

Бу али һисс, дујғу «Китаб»ын бүтүн руһуна һопуб. Оғуз әр
чүн бу һисс, дујғу мүгәддәсдир, о, башга һеч нә илә, һеч бир һисс
ә мүгајисә едилә билмәз. Өвлад Танрынын инсана бәхш етдиј
вәзсиз не'мәтдир, истәр оғлан, истәрсә дә гыз олсун.

Будур, Бајбөрә бәј Бајындыр ханын гаршысында, сағында—
олунда дуруб она гуллуг көстәрән оғуллары—Гаракүнә оғлу Га
абудағы, Газан хан оғлу Урузу, Газлыг гоча оғлу Јејнәји көрү
әксүнү өтүрүр, аһ чәкир, «ағлајыб-бозлајыр». Газан хан буну
әбәбини сорушдугда о дејир: *«Мәним дәхи оғлым олса, хан Ба
ындырың гаршусын алса-турса, гуллуг ејләсә, мән дәхи багсам
евинсәм, гывансајум, кувәнсәјим!..»* (Д. 68).

Көзәл һисс, дујғудур, тәгдирәлајиг инсани истәкдир. Бу һисс
ујғу, истәк өзүнү һәр бир түрк өвладынын, Оғуз әринин мә'нәв
үнјасы, сој руһу кими көстәрир. Бу кејфијјәт Вәтәнә, дөвләтә
уллуг етдијин саһәјә, табе олдуғун хана сәдагәт рәмзи кими сәс
әнир. «Јенисеј» китабәләриндә дүнјадан кедәркән бир атаны
бир дашына һәкк етдирдији бу сөзләр, оғлуна вәсијјәти түркү
сој руһуну бир даһа тәсдиг едир: «Мәним оғлум! Мәним рәһ
әрим кими чәсур ол! Ханына сәдагәтлә гуллуг елә! Кишиләш
. 47).

Өвлад халгын кәләчәјидир, ачылан сабаһыдыр. Бу һисс, бу
ујғу һәр бир оғуз вәтәндашы үчүн әзиздир, доғмадыр.

Дастанларда Бајындыр хан бир гәдәр сејрәк көрүнүр. Лакин
р саһәдә, дөвләт ишләриндә онун һөкмү илә һәрәкәт едилир
ғузун һәр бир мүшкүлүнү һәлл едән, чәтиндән-дардан гуртаран
ун ағыллы мәсләһәти, һөкмүдүр. Буна көрә дә һәр кәсин гәлбин-
Бајындыр ханын јери вар.

Тәкчә дөвләт ишләри дејил, Оғузун бүтүн дәрди-сәри, дар кү-
, чәтини, әхлаг, етика вә үмумән мә'нәви аләми саһәләриндә нү-
узлу сөз Бајындыр ханындыр.

Будур, Бејрәк 16 илдир ки, дүшмән әлиндә дустагдыр, өлдүсү-
лдысы билинмир. Адахлысы Банычичәјин көзү јолдадыр, ону

хтилә она бағышладығы көјнәји тана булајыб кәтирир ки, Беј-
ји Гара Дәрвәнддә өлдүрүбләр, бу да онун көјнәји.
Бајындыр хан: «Биз буны танымазыз. Адаглусына апарын көр-
н. Ол јахшы билүр. Зира ол дикүбдир, јенә ол танырȣ»—деди.
«Јалан ајаг тутар, јеримәз»—дејибләр. Вәзијјәт елә кәтирир
, Бејрәк кәлиб чыхыр. Һәр шеј өз јерини алыр.
Суал олуна биләр ки, аилә-мәишәт мәсәләсинин һәлли үчүн
јә бирбаша дөвләт башчысына мүрачиәт едилир. Оғланын ата-
вар, анасы вар. Бу һансы етикаја ујғундур.
Әввәла, Бејрәк ади шәхс дејилди. О, дөвләт адамы, Оғузун
фузлу бир шәхси, гәһрәманы иди. Онун мүсибәти бүтөвлүкдә
ин, обанын мүсибәти иди. Одур ки, бу мүшкүлүн һәллиндә елин
шчысынын мәсләһәти, разылығы олмалы иди. Икинчиси дә
гуз ләјагәти, әдәб-әркаңы, аилә-мәишәт ганунлары һәмишә дөв-
т башчысынын—Бајындыр ханын нәзәриндә олан мәсәлә иди
нун разылығы олмадан һеч кәс бу чәсарәти етмәзди. Хүсусилә
ејрәк кими мәшһур адамла бағлы.
Бајындыр ханын шәхсијјәти вә фәалијјәт даирәси мәһз онун
рдији ағыллы, дүшүнүлмүш мәсләһәтләри, уғурлу нәтичәләри
нә көстәрилир, тәсдиг олунур. Бајындыр ханын нүфузу бүтү
ғуз елинин нүфузудур.

Бејрәк тој едиб нишанлысы Банычичәклә евләнир, онун гырх
киди дә евләндирилир. Јенә бу мәрасимдә Бајындыр хан башда
ыр. «Бу гырг јикидиң бир гачына хан Газан, бир гачына Бајын
ыр хан гызлар вердиләр. Бејрәк дәхи једи гыз гарындашыны једи
кидә верди. Гырг јердә отаг дикди. Отуз тогуз гыз «тале'лү та
е»инә бирәр ох атды. Отуз тогуз јикит охының ардынча кетди
ырг күн гырг кечә тој-дүкүн ејләдиләр. Бејрәк јикитләрилә му
ад верди, мурад алды» (Д. 121).
Бајындыр хан һөкмдардыр, халгын тале-мүгәддараты үчү
әс'ул шәхсдир. О, дөвләт башчысы олмагдан әлавә ел атасыдыр
зүнү халгдан ајры сајмыр, елин, күнүн бүтүн ишләри онун иши
ир, гајғысы, дәрди онун гајғысы, дәрдидир.
Горгуд Ата Бајындыр ханын шәхсиндә әсл, демократик дөвлә
ашчысынын өлмәз сурәтини јаратмышдыр. Ағыллы, тәдбирли в
дaләтли һөкмдар кими, Бајындыр хан бүтүн дөврләр үчүн өрнә
ајыла, нүмунә ола биләр.

3) Газан хан шәхсијјәти

нур атын нјәсн, хан Урузың атасы, Бајындыр ханың көјкүси, Г
ын Оғузың дөләти ,галмыш јикит архасы Салур Газан јеринд
турмушды» (Д. 35—36), «Алплар башы Газана зәрб урд
(Д. 218).

Һәр ики һөкмдар—һәм Бајындыр хан, һәм дә Газан хан
биткин шәхсијјәтләри вә һөкмдарлыг ләјагәтләринә, варына, дө
ләтинә, чаһ-чалалына вә буна ујғун олараг да мүдриклнјннә
сәхавәтинә, бүтөвлүкдә өлкәнин дајағы, днрәји олдугларына кө
онлары там сәчијјәләндирән адлар алыблар. Бу адларда бир-б
ринә бәнзәрлик вә јахынлыг да вар: Һәр икиси «Тулу гушун ја
русу»дур, «Түркүстанын днрәји»дир, «Амит сојунун асланы»ды
«Гарачуғын гапланы»дыр вә с.

Тәдгнгатчылар Газан ханын да тарихи шәхсијјәт олдуғу бар
дә мә'лумат верир. Түрк алнми М. Еркин Бајбуртлу Османа н
над едәрәк јазыр: «Һачан ки, каинатын сәрвәри Мәһәммәд Му
тафа дүнјаја кәлиб Мәккәдә зүһур етди, Бајындыр хан ону вәгн
дә көрүб инам кәтирди. Газан хаи Дондар бәјн Кә'бәнин шәрә
Рәсул әлејһиссәламын һүзуруна көндәриб һүммәт олдуғуну бн
дирди» (122. 84). М. Еркин јенә һәмин мәнбәјә әсасланараг х
ырладыр: «Газан хан бәјләрлә Кә'бәјә кәлиб Рәсулла көрүшд
ләр... Рәсулиллаһ онлара иман әрз ејләди, иман кәтирдиләр. Сә
мани Фарнси онлара гошду. Дәмиргапыја кәлиб онлара исла
маны вә ибадәт кәламы тә'лим етди» (122. 40).

В. В. Бартолд Газан ханын вә арвады Бурла хатынын, һабел
Китаб»ын әсас гәһрәманларындан Бүкдүз Әмәннн тарихи шә
ијјәтләр олдуғу гәнаәтинә кәлмишдир. Буна көрә дә өз мүлаһ
әләриндә бу дәлилләри диггәт мәркәзинә чәкмишди. Артыг ге
дилдији кнми, «Олиариннн јаздығына көрә «Имам Горгуд» Га
ан падшаһ үчүн чәнк нәғмәләри охујармыш»; «Гассан, јә'нн б
им китабәдәки Салур Газан өз әчәли илә өлмүш вә Тәбризд
әфн олунмушдур, онун арвады Бурланын гәбрнни Урмнјада кө
әрмишләр» (54. 120).

«Дәдә Горгуд китабы»нда икинчи бој Газан ханын адына д
үлүб-гошулуб: «Салур Газанын еви јағмаландығы бојы».

Кеф мәчлиси гуруб Оғуз бәјләрини гонаглајан Газан хан ј
иб-нчиб кефләннр, дизи үстүнә чөкүб бәјләрә дејир: «Үннм үнлә
әкләр, сөзүм диңләң бәкләр! Јата-јата јапымыз ағрыды. Тур
ура белүмиз гуруды. Јүрнјәлнм, а бәкләр! Ав авлыјалым, гу
ушлыјалым, сығын, кејнк јығалым, гајыдалым отағымыза дүш

ындашы Гаракүнә бинди. Ағ бәдәвисин чәкдирди, Бајындыр ын јағысын басан Шир Шәмшәддин бинди. Барасаруң Бајбурд арындан парлајуб Бејрәк Боз ајғырына бинди. Гоңур ат- Газана «кешиш» дејән бәк Јекнәк Тури ајғырына бинди. Саја сам, дукәнсә олмаз. Галын оғуз бәкләри бинди. Ала тағa ала кәр ава чыгды» (Д. 37).

Намәрд дүшмән елә бу фүрсәти көзләјирмиш. Дүшмән онун обасына һүчүм чәкир. Мал-дөвләтн, хәзинәси-ахчасы талан либ јағмаланыр, гоча анасы, арвады, гызы, кәлини, оғлу, икид- и әсир едилиб апарылыр. Буну овда икән вагиәдә көрмүш Га- хан овдан јарымчыг кери гајыдыр. Јухуда көрдүкләри һәги- имиш, сарсылыр, дүшмәнин далынча кедир. Гаршысына чы- су илә, гурдла, көпәклә сораглашыр. Бу сәһнәләр чох тәбии- , күчлү тә'сир бағышлајыр. Ганы гара, дәрд-әләм ичиндә јери- гәһрәман дахилән ачылыр. Көз өнүндә реал, тәбии вә сәмими инсан чанланыр. Гылынч чалан, ордулар басан күчлү- гүдрәт- гәһрәман сакит, лирик бир шәхсијјәтә чеврилир. Охучу онун һа- на ачыјыр да, дәрдинә шәрик олур, она көмәк етмәк, онунла ад- иламаг нстәјир.

Газан Гарача чобанын јанына кәлир, онунла белә хәбәрләшнр.

Газан:

«Гарангу ахшам оланда гајғылу чобан!
Гарла јағмур јағанда чагмаглу чобан!
Үнүм үн-лә, сөзүм дин-лә!
Ағ-бан евим шундан кечмиш
көрдүн-мү, декил ман-а!
Гара башым гурбан олсун, чобан сан-а! (Д. 47)

Чобан:

«Өлмүшмидин- јитмишмидин-, а Газан!
Ганда кәзәрдин-, нерәдәјдин-, а Газан!
Дүн јог, өтәки күн евин бундан кечди.
Гарычыг анан гара дәвә бојнында асылы кечди.
Гырг инчә беллү гыз илә һәлалын-—
Бојы узун Бурла хатун ағлајубан шундан кечди.
Гырг јикидлән оғлын Уруз башы ачуг,
Јалын ајаг кафирләрүн- јанынча тутсаг кетди.
Тавла-тавла шаһбаз атларын- кафир бинмиш,
Гатар-гатар гызыл дәвәләрин- кафир јетмиш
Алтун-агча бол хәзинән-и кафир алмыш.-.

(Д. 47—48)

јун сүрүләри, ат илхылары, дәвә карванларындан кечмәјә, һә
гызындан, кәлиниидән, оғлундан, арвадындан әл чәкмәјә һаз
дыр. Тәкн дүшмән гоча анасыны она гајтарсын. О, давасыз-ша
сыз гајыдыб кедәрди:

«Мәрә Шөкли Мәлик!
Дүнлики алтун бан евләрими кәтүрүб дурурсан,
Сан-а көлкә олсун!
Агыр хәзинәм бол агчам кәтүрүб дурурсан,
сан-а хәрчлыг олсун!
Гырг инчә беллү гызла Бурла хатуны көтүрүб дурурсан
сан-а јесир олсун!
Гырг јикидлән оғлум Урузы кәтүрүб дурурсан,
гулун- олсун!
Тавла- тавла шаһбаз атларым кәтүрүб дурурсан,
сан-а бинәт олсун!
Гатар-гатар дәвәләрим кәтүрүб дурурсан,
сан-а јүкләт олсун!
Гарычыг анам кәтүрүб дурурсан, мәрә кафир,
анамы веркил ман-а
Савашмадын, урушмадын гајыдајым—кери дөнәјим,
кедәјим, бәллү билкил!—деди»

(Д. 57—58)

Дастанын сонунда Газан хан һәр шеји кери гајтарыр, го
анасыны да, арвады Бурланы да, гызыны, кәлинини дә, оғлу Уру
да азад едир. Ел, обанын гәһрәман оғуллары, әр икидләри дә
либ онун дадына чатыр.

Лакин бурада бәшәри бир һисс, дујғу—ана мәһәббәти ила
сәвијјәдә гојулур вә бәдии һәллини тапыр.

Бурада чох узаг кечмишә, инсанын илк јаранышы илә баг
дәринликләрә кедиб чыхан фәлсәфи бир фикир, дүшүнчә вар.
дим Шумер-түрк мифик-фәлсәфи дүнјакөрүшүнә көрә инсан А
көјләр вә Ана торпағын мәһәббәтиндән јараныб. Торпаг ананы
Оғузларда анаја, торпаға олан мәһәббәтин көкү, гајнағы ана и
Вәтән торпағынын бирлији, вәһдәти фикри мәһз бурадан баш
ныр.

Газан хан бөјүк нүфуз саһиби, ел-күн адамыдыр. Һамы о

кетмәк, дајаг олмаг, көмәк етмәк, өз сәдагәтини көстәрмәк ис-
ір. Лакин Газан хан буна разы олмур.
Газан: «Оғул, чобан, ганда кедәрсни?»—деди.
Чобан: «Ағам Газан, сән евиң алмаға кедәрсән, мән дәхи га-
ндашым ганын алмаға кедәрәм»,—деди.
Газан: «Оғул, чобан, гарным ачдыр. Һеч нәснәң вармыдыр
әкә?»—деди.
Чобан: «Бәли, ағам Газан, кечәдән бир гузы бишүрүб дуру-
. Кәл бу ағач дибиндә енәлим, јејәлим»,—деди» (Д. 49).
Газана ар кәлир. Чобаны ағача мөһкәмчә бағлајыр, өзүнә сы-
ндыра билмир вә фикирләшир ки: «Әкәр чобанла варачаг олур-
, Галын Оғуз бәкләри мәним башыма гагынч гахарлар. «Чобан
ә [олмаса] Газан кафири алмазды», дејәрләр» (Д. 49).
Лакин чобан күч вериб ағачы көкүндән чыхарыр вә Газанын да-
нча кедир.
Газан: «Мәрә чобан, бу ағач нә ағачдыр?—деди.
Чобан: «Ағам Газан, бу ағач ол ағачдыр ки, сән кафири басар-
, гарның ачыгар, мән сана бу ағачла јемәк бишүрәрин»—де-
» (Д. 50).
Чобанын бу сөзүндән һәдсиз хошланан Газан јумшалыр вә
һајәт онун өзү илә кетмәсинә разылыг верир.
Газан хан тәкчә рәсми дөвләт башчысы дејил, әсл халг ада-
дыр, тојда-дүјүндә, хејирдә-шәрдә елин-обанын башбиләни,
слаһәтчиси вә сөзүкечән нүфуз саһибидир.
Будур, Бејрәк, «дәли озан» гијафәсиндә кәлиб јада верилән
шанлысы Банычичәјин тојуна чыхыр. Бәјләрлә ох атыб нишан
үјүнү паралајыр. Газан бундан чох хошланыр. Бејрәји јанына
ғырыр. Мукафат олараг тојун бәјлијини она верир.
Газан: «Мәрә, дәлү озан! Мәндән нә диләрсән? Чәтирли
ағмы диләрсән? Гул-гаравашмы диләрсән? Алтун-агчамы диләр-
н, верәјим!»—деди.
Бејрәк: «Султаным, мәни госаң да шүлән јемәкиң јанына
рсам. Гарным ачдур, тојурсаң»,—деди.
Газан: «Дәли озан, дөвләтиң дәпди. Бәкләр, букүнки бәк-
ким буның олсун. Гоун, нерәјә кедәрсә-кетсүн, нејләрсә ејлә-
»,—деди (Д. 111).
Онсуз да бу тој Газанын үрәјиндән дејилди. Бејрәјин нишан-
сыны алан Јаланчы оғлу Јаланчуғун тојуна бәјлик-башчылыг
әмәк она ағыр иди. Фүрсәт ахтарырмыш кими, тојун бәјлијини
әли озана» тапшырыр. Бејрәк истәдијинә наил олур, сәрбәст

лашыр. Лакин ата-анасы горхуја дүшүр, ону бурахмаг истәм
бу јеканә оғул да әлдән кедәр, кедәр кәлмәз, өләр-итәр. Әлач
зан ханадыр, онун көмәјинә, мәсләһәтинә еһтијач вар. Бәлкә
нун гаршысыны о ала: «Ата-ана ағлашуб Газана адам салдыла
«Оғлан гардашын аңды, кедәр, бизә нә өкүт верәрсән?»—дед
ләр. Газан ајдыр: «Ајағына әт тушагын уруң!»—деди» (Д. 26
јә'ни евләндирин, башыны бағлајын, бәлкә кетмәди.

Газан хан көзәл аилә башчысыдыр, аиләчанлы әрдир. Өвл
дыны чәмијјәтин ләјагәтли вәтәндашы кими јетирмәк вә көрм
истәјән атадыр.

«Газан бәк оғлы Уруз бәкин тутсаг олдығы бојы»нда мара
лы бир сәһнә илә гаршылашырыг.

Газан хан Урузу көтүрүб ова чыхыр, кафир сәрһәдинә ј
алыр, Чызыглара, Ағылғана, Көкчә дағa апарыр. Вәзијјәт елә к
тирир ки, дүшмәнлә үз-үзә кәлир. Дөјүш башланыр, ара гар
шыр. Өзүнү сахлаја билмәјән Уруз да, атасынын хәбәри олмад
дөјүш мејданына атылыр, вурушур, гырг јолдашы шәһид олу
өзү исә агыр јараланыр. Ата оғлуну ахтарыр, сораглашыр. Б
ләр она чаваб верир ки: «Оғлан гуш јүрәкли олур. Гачуб анасы
кетмишдир»—дедиләр» Д. 134).

Газан чох пәрт олур, ганы гаралыр. О дејир: «Бәјләр, [Танр
бизә бир күр оғул вермиш. Варајын аны анасы јанындан алајы
гылычла паралылајын, алты бөлүк едәјин, алты јолуң ајырдын
бырағајын. Бир дәхи кимсә јазы јердә јолдаш гојуб гачмыја!»
деди (Д. 135).

Белә олмуш олсајды, Газан ону бағышламаз, јеканә оғлу
гылынчлајар, парчаларды. Дөјүшдән гачмаг, јолдашы дарда, «ј
зыда»—дүздә гојуб јајынмаг оғуз ләјагәтинә, гајда-ганунлары
ујмаз, беләләри олса да өлүмлә чәзаланарды.

Оғузларда белә анларда керијә јол јохдур, ирәли кетмәлисә
шәрә аман јохдур, ону һагламалысан. Бу, ән'әнәви гајда-гану
милли характер һалыны алыб. Буну биз дастанларда дүшмән
үз-үзә кәлинән бүтүн сәһнәләрдә мүшаһидә едирик. Бирчә факт
хатырлајаг: Газан хан јејиб-ичиб кефләнир, јухуја кедир, бунда
дүшмән хәбәр тутур, онун үстүнә кәлир. Бу вәзијјәтдә Газаны
бәјләри арасында белә сөһбәт кедир: «Газанын бәкләри багд
лар, көрдиләр ким, јағы кәлүр, ајытдылар: «Газаны бырағур к
дәрсәвүз евиндә бизи гырарлар. Јекрәки будур ки, бунда гырыл
уз!»—дедиләр» (Д. 273).

«Салур Газан тутсаг олуб оғлы Өруз чыгардыгы бојда дү...
н Газанла шәрт кәсир: «Тәкүр ајдыр: «Газан бәк, үзәримизә ја-
кәлди. Бу јағыјы үзәримиздән ајырарсан, сәни гоју верәлим!»—
диләр. «Һәм хәрача мүт'и олалым. Сән дәхи анд ич ким, бизим
ә јағылыға кәлмијәсән»—дедиләр. Газан ајдыр: «Валлаһ, бил-
һ, тоғры јолы көрәркән әкри јолдан кәлмијәлим,»—деди» (Д.
5).

Әлбәттә, Газанын «доғру јол», һәгигәт анлајышыны дүшмән
рк едә билмәзди. Газанын тутдуғу доғру јол, дүшмән үчүн сәр-
әли дејилди, буна көрә дә бунун мә'насыны дәрк етмир, «Газан
у анд ичди»—дејиб севинир. Дүшмән Газаны онун архасынча
лән бәјләринә, оғлуна,—онун өз ордусуна гаршы гојмаг истә-
рди. Газан исә вәзијјәти алмыш, доғру јолу мүәјјән етмишди
әли, Газан хан ичдији анда «садиг» галыр, дүшмән гошуну ила
шмән кејиминдә, дүшмән чәнк либасында гылынч, сүнкү в
магла өз ордусуна гаршы кәлир, өз бәјләрилә вурушур, онлары
ир-бир јахшыча сынагдан чыхарыр, күчүнү, дөјүш мәһарәтини
ир-бир јохлајыр, бир даһа имтаһандан кечирир.

Газан бәјләрини танымышды, бәјләр исә Газаны дүшмән һәр
и либасында танымыр, онунла дүшмән кими чәсарәтлә вурушур
ар. Газанын бәјләрлә вуруш сәһнәси, өз икидләрини сынагда
ечирдији анлар дастанын һәјәчанлы, кәркин вә парлаг сә
ифәләриндән сајыла биләр.

«Бу мәһәлдә Оғуз әрәнләри алај-алај кәлди, көпүр-көпүр та
ыллар, нәгаралар чалынды. Газан көрди ким, ләшкәр өңүнч
ир ағ-боз атлу, ағ әләмлү бәк дәмир топлу Оғузун өңүнчә кәлди
адырын дикдирди. Алај бағлады-турды. Ануң ардынча Гаракүн
әлди, алај бағлады-турды. Һаман бурада Газан ат мејдана сү
и, гырым дилләди» (Д. 286).

Әввәлчә боз атлу Бејрәк ат тәпир мејдана кирир. Газан ха
орушур:

Мәрә јикит, өңинчә бу чәринин
Бир ағ санчаглу алај чыгды.
Чадырын илдән өңдин дикди
Ағ-боз ата бинән ол јикит
Нә јикитдир, кимүн нәсидир?
Јикит, башынчүн декил маңа!

Бејрәк ајдыр: «Мәрә кафир, кимин нәси олса кәрәк! Бәкүм
Газанын оғлыдыр»,—деди. Газан көңлүндән ајдыр: «Әлһәмдули...

нрир: «Газаны санчам», деди, санчамады, өтә кечди. Газан а әпди. Сүкүсин чәкүб әлиндән алды, дәпәсинә урды. Пара-пар лды, ованды. Ајдыр: «Мәрә гават оғлы, бәкүңә де кәлсүн»,—де и (Д. 288).

Дөзән оғлу Алп Рүстәм ирәли кәлир, мејдана кирир: «Ол д и Газана ат салды. «Алам»—деди, алымады. Газан бәк буң әхи бир зәрб урды. Ајдыр: «Мәрә, гават, вар, бәкүңә де, кәлсүн —деди» (Д. 288—289).

Газанын мәгсәди, арзусу оғлу илә вурушмаг, онун күчүнү, гүд әтини јохламаг, сынагдан кечирмәк иди.

Уруз дөзә билмирди. «Урузың чилавысын әмиси Гаракүнә ту ышды. Чәкди, ансузын әлиндән алды, гылынчыны тартды, баба ынын үзәринә ат салды. Турундурмады, чикнинә гылынч ендир и. Кејимини кәсди, омузына дөрд пармаг дәклү зәхм урды. Алч аны шорлады, гојнына енди. Уруз кенә дөнди ки, бир дәхи чала азан бурада чағырыб оғлына сөјләр, көрәлим, ханым, нә сөјләр

Гара тағым јүксәки оғул!
Гарангулу көзләрим ајдыны оғул!
Алпым Уруз, асланым Уруз!
Ағ саггаллы бабан-а гыјма, оғул!—деди.

Урузуң шәфгәт тамарлары гејнәди. Гара гыјма көзләри ган ш толды. Атдан јерә енди, атасының әлин өпди. Газан дәхи ахыт лды, јерә енди. Оғлының бојнын өпди. Бәкләр Газанла оғлы н үзәринә ат салдылар. Чөврә алдылар. Чәм'иси атдан енүб Га ның әлин өпдиләр. Јүрүјүбән кафирә ат салдылар, гылынч ур лар. Дәрәләрдә-дәпәләрдә кафирә гырғун кирди. Гәл'әји ал лар» (Д. 289—290).

Огуз ели мәрдләр мәканы, икидләр елидир. Онларын мәшги сынагла кечирилир, реал дөјүш мејданларында имтаһан еди р. Бурада һеч кәсә, о, оғул олса белә, күзәшт јохдур. Бүтүн бун р дүшмәнә зәрбә ендирмәк, гәләбә чалмаг үчүндүр, Вәтән тор гынын горунмасы, халгын азадлығы наминәдир. Бу мәгсәд үчүн р кәс, һәр икид өз рәшадәтини, күчүнү-гүдрәтини көстәрмәли, мајиш етдирмәлидир. Газан хан Вәтән өвладларыны, әр икид рн, гошунун һәр бир әскәрини бах беләчә сынагдан кечирир, јүшә һазырлајыр, мүсәлләһ вәзијјәтдә сахлајырды. Бу мүгәддәс дә о, һеч кәсә, дајысы Аруза, оғлу Уруза да күзәштә кетмәз,

сы, аилә башчысы кими тәгдим едир. Горгуд Ата халгын он
, вәрдиш һалыны алмыш мә'нәви кејфијјәтләрини бәдни шә-
ндә вермәк, дастан шәклиндә тәрәннүм едиб ел-ел, оба-оба јај-
гла әсл гәһрәманлыг иши көрмүш, вәтәнпәрвәрлик нүмунәси
стәрмишдир.

5. ОҒУЗ ЕЛИНИН ӘР ИКИДЛӘРИ

1). Улулар, аталар, оғуллар...

«Дәдә Горгуд китабы»нда кениш вә әһатәли шәкилдә гојулан
бәдии һәллини тапан мүһүм проблемләрдән бири аталар вә
уллардыр, јә'ни јашлы нәсил вә кәнч нәсил, даһа дүрүст десәк,
лгын дүнәни, бу күнү вә сабаһына инамдыр.

Улулар күчлү, гүдрәтли олублар; Вәтән торпағынын горунма-
, халгын азадлығы, әмин-аманлығы јолунда һәмишә һазыр олуб,
зым кәлдикдә чанларындан кечибләр.

Аталар да бу мә'нәви ирси давам етдириб, улуларын јолу илә
дибләр, күчлү, гүдрәтли олублар, вәтәнин, халгын үмуми иши-
, дәрдини-сәрини һәмишә өз шәхси мәнафеләриндән үстүн ту-
блар.

Оғуллар онлардан да күчлү-гүдрәтли јетишиб, фәрасәтли олуб-
р, бөјүк ишләри јолуна гојуб, даһа ағыр, мүшкүл мәсәләләрн
лл едибләр. Чүнки онлар һәм бабаларындан, һәм дә аталарын-
н өјрәнибләр, дәрс алыб, ибрәт көтүрүбләр. Оғуллар даһа ар-
г күчлү, ағлы вә тәдбири илә бабаларын вә аталарын көрмәди-
көрә билмәдији мүшкүл ишләри көрә билир, онларын јолуну
јагәтлә давам етдирирләр...

Мә'нәви дүнјамызын бу тели «Дәдә Горгуд китабы»нда али
әкилдә гојулуб вә јүксәк сәвијјәдә бәдии һәлини тапыбдыр.

Будур, Оғуз ели гара күнләр кечирир. Тәпәкөз јол кәсир, адам
јир. Һеч кәс она бата билмир, онунла бачармыр. Ким она гар-
ы дурур, онунла вуруширса, ја мәһв олур, ја да ағыр зәрбәләр
ыб, кери чәкилир. Тәпәкөз алплар башы Газана зәрбә вуруб
нјаны башына дар едиб, Газанын гардашы Гаракүнә Тәпәкөз
индә зәбун олуб, Алп Рүстәм шәһид олуб. Ушун гоча оғлу кими
һливан вә онун ики гардашы һәлак олуб, Гыјан Сәлчукин өд
рылыб, Аруз гочаја ган гусдуруб... Ағыр вә чыхылмаз вәзијјәт

јандырыб јахыр, көзләри јашла д
нур. Тәпәкөзү өлдүрмәк гәрарына кәлир. Аталар исә буна һеч чү
разылыг вермир. Газан хан да разы дејил:

«Ағ сагаллу бабан-ы ағлатмағыл!
Ағ бирчәклү анан-ы бозлатмағыл!»—

дејә ону бу јолдан чәкиндирмәјә чалышыр. Атасы «Оғул, очағы
иссүз гома, кәрәм ејлә, варма!» дејир. Лакин Басат гәти гәрар
кәлмишди. О кетмәлидир! Кимсә ону гәрарындан дөндәрә, сахла
билмәз. Ели, обаны бу бәладан гуртармалыды: «Јоғ, ағ сагалл
эзиз баба, варарым»—деди. Әсләмәди, биләкиндән бир тутам о
ыгарды, белинә согды. Гылычын һәм гушанды. Јајын гарусын
бырагды. Әтәкләрин гывырды. Бабасының, анасының әлини өпд
салаллашды, «хош галуң!»—деди. Дәпәкөз олдығы Салахана гај
ына кәлди» (Д. 225).

Басат әввәлчә ағлыны ишә салыр, гылынчдан, она ендирәчә
әрбәдән даһа чох, онун хидмәтиндә дуран гочалардан «онун өл
ү нәдәндир? — дејә сорушур. Гочалар: «Бнлмәзнз. Амма көзүн
ән ғејрн јердә әт јогдыр»—дејирләр. Еләбурадан да она ил
әрбәни ендирир.

Тәпәкөзлә өлүм-дирим савашына киришән Басат онунла ағы
үбаризә апармалы, вурушмалы олур; ону өлдүрмәк үчүн чох ч
инлик чәкир. Фәнд ишләдир, әввәлчә Тәпәкөзүн көзүнә дағ ба
ыр. Ону тәк көзүндән дә мәһрум едир. Лакнн Тәпәкөз ондан ә
әкмир. Һијлә вә алдатмаларла Басаты тутмаг, парчаламаг, мәһ
тмәк истәјир. Лакин Басат тәдбири, чәсарәти, чәлдлији илә Т
әкөзүн әлиндән чыхыр, хилас олур.

Бурада бир тел—газанылан гәләбәнин сәбәбкары, мә'нәви да
ағы диггәти даһа артыг чәлб едир. Басат хиласыны Танры ил
идг-үрәкдән она олан инамла бағлајыр. О, дөрд ағыр имтаһанда
ыхыр, өлүмдән гуртарыр. Вә һәр дәфә дә чалдығы гәләбәни, хи
ас олмағыны Танрынын адына јазыр.

Басат бир гочун дәрисини сојуб, башыны вә гујруғуну үстүнд
ахлајыр, ичинә кириб гојунлара гошулуб Тәпәкөзүн әлиндә
ыхыр.

Тәпәкөз: «Оғлан, гуртулдын-мы?»
Басат: «Тан-рым гуртарды»

Тәпәкөз һијләјә әл атыр, бармағындакы сеһрли үзүјү чыхары
асата верир ки, бармағына тахсын, онда она «ох вә гылынч ка

Тәпәкөз јенә һијлә ишләдир. Басаты ширникдирир. Күнбәзин ичиндә хәзинәси олдуғуну нишан верир ки, она саһиб олсун, го...
...лара галмасын. Ону күнбәзин ичинә салыр вә гапыны кәсдирир...
...асат бурадан да чыхыр.

Тәпәкөз: «Оғлан, гуртулдын-мы?»
Басат: 'Тан-рым гуртарды»

Тәпәкөз дөрдүнчү дәфә јенә һијлә илә Басаты тора салмаг в...
...әһв,етмәк үчүн алдадыр, мағараја көндәрир ки, орада ики сеһр...
...и гылынч вар, «мәним башымы анчаг о гылыч кәсә биләр». Ла...
...ин Басат бу имтаһандан да ағылла чыхыр. Галхыб-енән гылын...
...ы охла вуруб салыр, гылынч јерә дүшүб парчаланыр.

Тәпәкөз: «Мәрә, оғлан, дәхи өлмәдин-ми?»
Басат: «Тан-рым гуртарды» (Д. 28—30).

Һадисәләрин бу шәкилдә тәсвири, давамы вә сон нәтичә иб...
...әтли олдуғу гәдәр дә һәјәчанлы, тә'сирли вә тәрбијәвидир; ул...
...анрыја олан сидг-үрәкдән инамын бәдии тәсдигидир. Һәм дә бу...
...анрыја бөјүк инам вә еһтирамын кәнч нәслә тәблиғи вә тә'лим...
...ин Дәдә Горгуд үсулудур.

Аталарын, јашлы гәһрәманларын күчү чатмајан иши кән...
...әһрәман, оғул көрүр. Һамыдан күчлү вә тәдбирли чыхыр. Бу д...
...енә кәнчлијә, кәләчәјә олан инамын, никбин бир һиссин тәрә...
...үмүдүр.

Оғулларда, кәнч гәһрәманларда гүрур, дөнмәзлик, һеч кәси...
...аршысында әјилмәмәк һисси даһа күчлүдүр. «Бәкил оғлы Әмр...
...ын бојы»нда Бәкил атдан јыхылыр, ајағы сыныр, јатаға дүшү...
...Бундан хәбәр тутан дүшмән фүрсәтдән истифадә едиб јатан јерд...
...иу тутмаг, әсир едиб башын кәсмәк, елин-күнүн чапмаг, гызы...
...кәлинин әсир апармаг истәјир: Буну билән Бәкил анчаг оғлун...
...күвәнир, ону јанына чағырыб дејир:

«Оғул, оғул, ај оғул!..
Арғуры јатан Ала тағы дүнин ашғыл!
Ағ алынлу Бајындыр ханын- диванына
дүнин варғыл!
Ағыз-дилдән Бајындыра салам веркил!
Бәкләр бәки олан Газанын- әлин өпкил
«Ағ сәгаллы бабан бил-ди» — декил!

...ри өзүнә ағыр кәлир, өзүнә сығышдыра бил...
...р ки, бу дејиләнләри етсин вә гәти чаваб верир.

«Баба, нә сөјләрсән, нә ајдарсан?
Бағрымла јүрәким нә тағларсан?..
Аргубели Ала тағы авлыјубан ашмағым јоғ.
Ағ алынлу Бајындырын диванына вармағым јоғ.
Газан кимдир? Мән анун әлин өпмәким јоғ»

(Д. 245).

Оғул өз күчүнә инаныр, дүшмән гаршысына анчаг өз икидлә...лә чыхыр. Дүшмәни дөјүшә дә'вәт едир, она һәдә-горху кәлир. ...ланын Бәкилин оғлу олдуғуну билдикдә дүшмән кери чәкилир, ...кин Әмран ону дөјүшә мәчбур едир: «Мән Бәкилин оғлыјам, ...рә кафир! Бәру кәл, дөкүшәлим!»—деди. Кафир тәкур ајдыр: ...атлан, мәрә гават оғлы, мән саңа варајым деди. Алты пәрлү ...рзини әлә алды оғланун үзәринә сүрди. Оғлан галганыны күр... гаршу тутды. Југарыдан ашаға кафир оғланы гаты урды. Гал...ныны оватды, туғулгасыны јоғурды, гапагларын сыјырды, оғланы ...ымады. Күрзлә дөкишдиләр, гара полад уз гылыч илә тар...шдылар, сәрпә-сәрпә мејданда гылычлашдылар, чикинләри ...гранды, гылычлары ованды бир-бирин алымады. Гарғу талы ...күләр илә гырышдылар, мејданда буға киби сүсишдиләр, көкс...ри дәлинди, сүкүләри сынды, бир-бирин алынмадылар. Ат үзә...ндән икиси гарвашдылар, тартышдылар. Кафирүн күчи зијадә, ...лан зәбун олды» (Д. 250—251)...

Гәләбә һеч вахт асан газанылмыр. Бөјүк һүнәр, чәсарәт, енмәк...ыхмаг, зәрбә алмаг, һәмлә етмәк, јыхылмаг-дурмаг һесабына ...ша кәлир. Ән ағыр, чәтин анларда, чыхылмаз вәзијјәтләрдә ...рәманларын дадына Көјләр—Танры чатыр. Түрк тарихи вә әдә...јатларында бу, гызыл бир хәтт кими кечиб кәлир. Бу, чох күч... телдир вә гәдим заманлардан ән'әнәви олараг давам едиб кә... илаһи, гејри-ади күч вә гүввәдир, мә'нәви дајагдыр, гәләбәјә ...и инам рәмзидир. Һәлә «Билгамыс» дастанында әждаһа Һум...банын әлиндә мүж олан, ачиз галан гәһрәманларын дадына ... анда Танры чатыр. Гәһрәман Билгамыс Танрысы күнәш үзлү ...мәшдан көмәк диләјир:

О һасарлы Урукун өвлады Билгамысын
сәси Шамаша јетди

О әјнинә кејмәмиш једдн горхунч кејими.
Кејимләриндән јалныз тәк бири әјниндәдир.
Туташды бирдән онлар
Гызмыш тәкәләр кими баш-баша дәјди онлар...

(IV л. V, 38—46а).

Өз дөјүш балтасыны әзәмәтлә галдырды,
Дүшмәнин пејсәринә вар гүввә илә вурду.
Бу ан досту Енкиду зәрбә вурду синәдән,
Дүшмән јерә јыхылды үч гүввәтли зәрбәдән

(V л. I. 20—23).

Бүтүн дөврләрдә, бүтүн түрк әдәбијјатларында Танрыја тапы
маг, сығынмаг, ондан гүввәт алараг гәләбә чалмаг, дүшмәнн мә
уб етмәк идејасы «Дәдә Горгуд» дастанында чох күчлүдүр. Г
әбәнин јол көстәрәни, бәләдчиси кими сәсләнир.

Имран Танрыја јалварыб дејир:

«Јучалардан јучасан, јуча Тан-ры!
Кимсә билмәз нечәсән, көрклү Тан-ры!..
Бирликинә сығындым, әзиз аллаh,
Хоҹам, ман-а мәдәд!—деди» (*Д. 251*).

Дастанда кафирин тә'нәси вә буна алдығы чаваб мә'налыды
ә дүшүндүрүр:

«Кафир ајдыр: «Оғлан, алыңдунса Таңрынамы јалварурса
Сәнүң бир Таңрын варса, мәнүм јетмиш ики бүтханам вар!»—деди
Оғлан ајдыр: «Ја аси мәл'ун, сән пүтләрүнә јалварырсан, м
аләмләри јогдан вар едән аллаhыма сығындым»—деди.

Һәг тәала Чәбрајыла бујурды ким: «Ја Чәбрајыл, вар, шол г
нума гырг әрчә гүввәт вердим»—деди. Оғлан кафири көтүрди, ј
рә урды. Бурнындан ганы дүдүк кими шорлады. Сычрајыб шаһ
кибн кафириң боғазын әлә алды...» (Д. 251—252).

«Билгамыс»ла «Дәдә Горгуд» арасында бир-бирилә үст-үс
дүшән вә бир-бирин тамамлајан телләр күчлүдүр: Танрыја т
ынмаг, ондан күч-гүдрәт алыб мүшкүл ишләри һәлл етмәк, ј
уна гојмаг мотиви һәр ики дастанын лејтмотиви, апарычы ба
кәтти кими верилир.

«Дәдә Горгуд» дастанында Танрыја ејни мәзмунлу јалвары

«Ушун Точа оғлы Сәкрәк боју»нда оғулларын дана тәгијјәтли
ә чәсарәтли олдуғу фикри јени сәмтдән ишыгландырылыр. Ушун
очанын бөјүк оғлу Әкрәк һачанса дүшмән тәрәфиндән тутулу
линчә галасында зиндана салыныб; «чох заманмыш» Әкрәк зин
анда јатыб галыр. Һеч кәс онун далынча кетмәјиб. Унудулуб
ундан хәбәр тутан кичик гардаш Сәкрәк дура-дајана билмир.

«Гардашсыз Оғузда турсам олмаз!»—

еја ону әсирликдән гуртармаг, азад етмәк гәрарына кәлир. Гәра
тидир. Һеч чүрә ону јолундан гајтармаг мүмкүн дејил. Ана оғ
уну бу јолдан чәкиндирмәк, сахламаг истәјир; горхур ки, о да
едәр кәлмәз, о да әлиндән чыхар. Амма Билгамыс нәслини, Оғу
ладыны бу јолдан дөндәрмәк олмазды. Ата да буна чәһд көс
әрир.

Ата:

«Јанлыш хәбәрдир, оғул. Гачан-кедән сәнин аған декил, ајры
ыр. Ағ сагаллу мән бабаңы ағлатмағыл! Гарычыг олмыш анаңы
әзлатмағыл!»—деди (Д. 259).

Оғул:

«Үч јүз алтмыш алты алп ава бинсә,
Ганлу кејик үзәринә гоға гопса,
Гардашлу јикитләр галгар-гопар олур.
Гардашсыз мискин јикит әнсәсинә
јумруг тогунса,
Ағлајубан дөрд јаныма багар олур.
Ала көздән ачы јашын дөкәр олур...
Ала көзлү оглуныңызы көрүнчә,
Бәк баба, хатун ана, әсән галун!—деди» (Д. 259).

Сәкрәки бу сәфәрдән гајтармаг, башыны бағламаг мәсәдилә
з-тәләсик тој едиб ону евләндирирләр. Бу да көмәк еләмир, оғ-
н гыза јахын белә дурмур; гылынчыны сыјырыб гызла өзү ара-
на гојур.

Гыз:

«Гылычын кејдир, јикит, мурад вер, мурад ал, сарылалым»—
ди (Д. 260).

Оғлан:

«Мәрә гават гызы, мән гылычыма тоғранајым, охума санчылај

оди. Буна көрә тәзә кәлинә ачыг үрәклә дејир: «Гыз, сән мәңа о јил бағгыл! Бир јилдә кәлмәзсәм, ики јил бағгыл! Ики јилдә лмәзсәм үч јил бағгыл! Кәлмәзсәм, ол вәгт мәним өлдүкими бисән. Ајғыр атум боғазлајуб, ашум веркил! Көзүн кими тутарса, ңлүн кими севәрсә, аңа варғыл!»—деди» (Д. 261).

Бу сөзләр гардаш јолунда өлүмүн көзүнә дик бахан гәһрәман үрәк сөзләридир.

Сәкрәк гардашынын далынча кедир, вурушур, шүчаәт көстәр, гаршысына чыхарылан алај-алај гошуну дәф едир, гардашы рәки дүшмән әлиндән гопарыб алыр, гәләбә илә елә гајыдыр.

Бүкдүз Әмән Оғузун јашлы нәслә мәнсуб күчлү, гүдрәтли гәһманыдыр. О, дәфәләрлә гошун чәкиб гоһуму вә Оғуз елинин әири олмуш Газылыг гочаны әсирликдән гуртара билмир.

Бу иши Газылыг гочанын оғлу Јекнәк—«таза јикитчик» көрүр. асыны азад етмәк нијјәтилә јүрүш јапаркән о, дајысы Әмәни јуда көрүр. «Китаб»да һәмин сәһнә белә верилир: «Бәкләр чәмуб, јарагларын көрдиләр. Мәкәр ол кечә Јекнәк душ көрди. Дуын јолдашларына сөјләди, көрәлим, ханым нә сөјләди. Ајдыр: әкләр, ғафиллүчә гара башым-көзим ујхуда икән душ көрди. а көзүм ачубан дүнја көрдүм. Ағ-боз атлар чапдырыр алпанлар рдүм. Ағ ишыглы алплары јаныма салдым. Ағ сагаллу Дәдә Горгдан өкүт алдым. Ала јатан гара тағлары ашдым. Иләрү јатан ра дәңиз көрдүм. Кәми јапуб, көмләким чыгардым, јелкән гурм. Иләрү јатан дәңизи дәлдим-кечдим...» (Д. 206—207).

Бүтүн бу һәјәчанлы сәһнәләр сәфәрин чох ағыр олдуғуна ишадир. Тәбии, Јекнәк кәркин психоложи һал, һәјәчан кечирир унун нәтичәси олараг да бу јухуну көрүр. Јекнәк давам едир Өтәки гара тағын бир јанында алтыбашы балгар бир әр көрдүм әлгүбаны јеримдән уру турдым. Гарғу диллү уз сүкүми гапдым ршулају ол әрә вардум. Гаршусындан ол әри санчтум вәгт дикім көз училә ол әрә багдым. Дајым Әмән имиш, аны билдим әндүм ол әрә салам вердим. Оғуз елләриндә кимсән, дедим. Гаглярын галдырыб јүзүмә багды. «Оғул, Јекнәк, ганда кедәрн?»—деди—сөјләди. Мән ајытдым: «Дүзмүрд гәл'әсинә кедәрәм абам анда тутсаг имиш»,—дедим» (Д. 207).

Белә анлашылыр ки, Бүкдүз Әмән дә Газылыг гочаны хиламәк үчүн һәмин галаја һүчум едибмиш, амма ала билмәјиб, ке гајытмаға мәчбур олуб. «Газылыг гоча оғлы Јекнәк бојы»нын вәлиндә дејилир: «Газылыг гоча тамам он алты јил һасарда

Једи Бајырын гурдына бәнзәрди јикитләрим.
Једи киш илә гурулурды мәним јајым!
Гајын талы јеләкүмдән сүм алтунлу мәним охым!
Јел әсди, јағмур јағды, бун-ы гопды,
Једи гатла вардым, ол гәл'әји
Алымадым, керү дөндүм.
Мәндән дәхи әр гопмыјасан,
Јекнәким, дөн!—деди» (Д. 207).

Јекнәк:

Галгубаны јерин-дән турдығында
Ала көзлү бәк јекитләри јанын-а салмадын-,
Ады бәллү бәкләрлә сән јортмадын-.
Беш агчалуғ әлүфәчиләр јолдаш етдин-.
Анун-чүн ол гәл'әји сән алымадүн!—демиш» (Д. 208).

Бачыоғлу дајыны онда күнаһландырыр ки, дөјүшә, Дүзмүрд г
ласыны алмаға танынмыш икид бәјләрлә, күчлү, гүдрәтли ики
ләрлә јох, өзүнә, өз күчүнә архајын олуб, ади, «беш ахчаја гу
луг едән, от-әләф јыған адамларла» акын едиб. Буна көрә
мәғлубијјәтә уғрајыб. О исә белә етмәјәчәк вә гәләбә илә гајыд
чагдыр.

Лакин бу гәләбә асан баша кәлмир. Бизә мә'лум јашлы нәсил
ијирми дөрд санчаг бәји бу дөјүшдә иштирак едир, вурушур
мәғлуб олур. Гәләбәни анчаг Јекнәк газаныр.

«Гыјан Селчик оғлы Дәли Дондаз јериндән туру кәлди. Атмы
тутам сүр чидасын голтуг гысуб, ол кафири гаршусындан сүсәм
деди, сүсәмәди...

Дүләк Уран алты пәрлү чомағилә ат дәпүб, кәлүб југаруд
ашаға кафири гаты урды, алымады...

Ханым, јикирми дөрт санчаг бәки Тәкур әлиндә зәбун олды» (
209).

Вәзијјәт сон дәрәчә кәркинләшир. Гәһрәманын дадына, ән'ән
ви олараг јенә Танрыја сығынмаг, ондан көмәк алмаг чатыр:

«Јучалардан јучасан!
Кимсә билмәз нечәсән, әзиз Тан-ры!
Урдығын улатмыјан улу Тан-ры!
Басдуғын бәлүртмијән бәллү Тан-ры!
Кетүрдүкин көкә јетүрән кәрклү Тан-ры!

Мәhз Танрынын вердији мә'нәви көмәк, күч, гүдрәт гәhрәманы адландырыр, о, јел кими дүшмән үстүнә чумур, ону мәhв едир. асыны гуртарыр. Ики hәсрәт бир-биринә говушур. Сән демә, Газылыг гоча әсир дүшәндә Јекнәк hәлә дүнјаја кәлмәмишмиш.

Ата-оғул арасындакы сөhбәт вә сон нәтичә аилә, ата-оғул мүһибәтләринин али, бәшәри тәсдигидир:

«Тутсаг олан Газылыг гочаја салы вермишләр. Чыгуб кәлди. аj, бәк јикитләр, кафири ким өлдүрдү?» дејү сөјләмиш, көрәм ханым, нә сөјләмиш, ајдыр:

Гајтабанын мајасыны јүклү годым,
Нәрмидир, мајамыдыр, аны билсәм.
Гара ајылум гојуныны јүклү годым,
Гочмыдыр, гојунмыдыр, аны билсәм.
Ала көзлү көрклү hалалым јүклү годым,
Еркәкмидир, гызмыдыр, аны билсәм.
Мәрә, бәк јикитләр, хәбәр маңа
јараданын ешгинә!—деди.

Јекнәк бурада сөјләмиш, көрәлим, ханым нә сөјләмиш, ајдыр:

Гајтабанын мајасыны јүклү годун,—
нәр олды!
Гара ајыллу гојуныны јүклү годын,—
гоч олды!
Ала көзлү көрклү hалалын јүклү годун,—
аслан олды!—деди.

Јекнәк бабасилә көрүшди. Әлдән галан бәкләр көрүшди. Пәс уғурдан бәкләр hасара јүриш етдиләр, јағмаладылар.

Бабасилә Јекнәк кизлү јага тутубан ијләшдиләр. Ики hәсрәт р-биринә булышдылар. Иссүз јериң гурды киби улашдылар. нрыја шүкүрләр гылдылар» (Д. 211, 212).

Дәдә Горгуд гәhрәманлары—аталар нә гәдәр күчлү, гүдрәтли салар да сәhвләр дә бурахыр, hәмишә гәләбә чала билмир, мәгбијјәтә дә уграјырдылар. Јетишән кәнч нәсил—оғуллар бу мәғбијјәтләри дәф едир, аталарын башладығы, башлајыб јарымчыг дуғу ишләри оғуллар баша вурур, сон нәтичәдә дүшмәнә зәрбә цирилир, гәләбә чалыныр. Бу чох тәбии көрүнүр. Әслиндә елә атда да беләдир. «Китаб»да бу hәгигәт чох реал көстәрилир.

...едир.Бөјүк гардаш Әкрәк дүшмәнә әсир дүшүр, ону әсирликд... кичик гардашы Сәкрәк гуртарыр. Дирсә хан намәрд икидләрин... хәјанәтилә дүшмән әлинә кечир, әсир алынырса, ону оғлу Буғ... хилас едир вә с.

Гәһрәманлығын ән'әнәви, дејәрдик ки, ирси олараг улулард... аталара, аталардан оғуллара кечмәси вә күчләнмәси чох ннанд... рычы верилир. Бу, халгын кәләчәјинә—сабаһына инамын, никб... руһун бәдин тәсдигидир; халгын кәләчәјинин мә'нәви тә'мина... демәкдир, елин-күнүн сабаһына үмид демәкдир. Горгуд Ата... сөзү, сөһбәти, гопузу-сазы илә бу никбин руһу, бу инамы, бу үм... ди јаратмыш вә тәблиғ, тәрәннүм етмишдир.

Оғуз елинин гәһрәманлары Билгамыс гүдрәтли, Томирис ч... сарәтли, Нүшабә зәкалы гәһрәманлардыр. Онлар даһа чох Би... гамысы хатырлар, күч, гүдрәт, ағыл, зәка, дөнмәзлик, гәтили... тутдуғу јердән кәсмәк. Бир фикир, идеја онларын бејнинә кирд... ону орадан чыхармаг олмаз; сөз дејилди, јеринә јетирилмәлиди...

2) Оғузун «дәлиләри»

«Дәдә Горгуд китабы»нда ики гәһрәмана «дәли» дејә мүрачи... едилир: *Дәли Домрул* вә *Дәли Гарчар*. Һәтта Дәли Домрулун ад... на ајрыча бир «боj» бәстәләниб: «Духа гоча оғлы Дәли Домрул... бојы». Дәли Гарчар исә «Гамбөрәнин оғлы Бамсы Бејрәк бојы... нын әсас сурәтләриндәндир.

Бу «дәлиләрин» өз үстүн чәһәтләри вар вә характер—хүсус... јәтләринә көрә һеч кәсә бәнзәмир, өзләринә мәхсус фәрди кејф... јәтләри, мүсбәт чәһәтләри, чәсарәти, кишилији илә башгаларында... сечилир вә јадда да галыр, дикәр гәһрәманларла мүгајисәдә һ... дә онлардан ашағы енмир, бә'зән даһа артыг јүксәлир,

Һәр шејин јерини вә һәддини билән камил бир халг—Оғуз е... үчүн бу гәһрәманларын дәлилији нәдәндир? Елдә-обада нә үч... онлара «дәли» дејә мүрачиәт едилир?

«Јанлышлыг да бир нахышдыр»—дејибләр. Домрулла Гарч... рын «нахышы» онларын гејри-адилијиндә вә дәлилијиндәдир. М... сәлән, Дәли Домрул гуру бир чајын үстүндә көрпү тикир; көрп... дән кечәнләрдән 33 акча, кечмәјәндән исә зорла, дөјә-дөјә 40 ак... алыр. «Китаб»да бунун сәбәби белә изаһ олунур: «Буны нечүн бе... лә едәрди? Анунчүн ки, «Мәндән дәли, мәндән күчлү әр вармыды... ки, чыга мәнүмлә саваша,—дејирди; мәним әрликим, бәһадирл...

, бу тејри-адилијинә, «дикбашлығына» көрә Дәли Домрул Тан...
ын елчиси Әзраиллә гаршылашдырылыр. Дәли Домрул өз кү-
ә гүррәләниб Әзраили белә танымаг истәмир, онунла «саваш-
», «чәкишмәк», «дүришмәк» истәјир. Белә һәддини ашмаг, бе-
дәлилик кимә кәрәкмиш?! Бу, Танрыја да хош кәлмир. Әзраи-
тапшырыр ки, она һәддини танытсын, онун чаныны алсын. Дом-
Әзраили көрүб горхудан көзләри гаралыр («көрәр көзи көр-
олды»), көзләринә гаранлыг чөкүр («дүнја—аләм көзүнә га-
гу олды»)... Доғрудур, Домрул сон чәһди дә көстәрир; «гара
ычыны сыјырыр», Әзраили чалмаға һәмлә гылыр. Лакин Әз-
л бир көјәрчин олуб, учуб кедир, көздән итир.

Дастанда һадисәјә бир гәдәр мифик тон верилсә дә, бурада бө-
мә'на вә күчлү тәрбијәедичи бир тел вар.

Дәли Домрул мәрддир, горхмаздыр. Јери кәлдикдә Әзраиллә
-дил өтүр. Өлүм ајағында белә ондан чәкинмир, асанлыгла тәс-
и олмур, ону «оғру» адландырыр:

Мән сәни бөјлә билмәз идим.
Оғурлајын чан алдугын туjмаз идим (Д. 160).

Лакин өлүмлә зарафат олмаз. Өлүм горхусу, аиләдән, күл ба-
ардан һәмишәлик ајрылмаг ону үзүр, сарсыдыр. Буна көрә дә
у бир гәдәр дәјишир вә өз сәһвини е'тираф етмәли олур, Әзра-
дән аман диләјир:

Шәраблујдым, тујмадым, нә сөjләдим билмәдим.
Бәјликә усанмадым, јикитликә тојмадым,
Чаным алма, Әзраил, мәдәд!—деди (Д. 160).

Әзраил анчаг Танрынын бујруғуну јеринә јетирдијини дејир;
ондан асылы иш дејил.

Елә бунунла да Домрулун дәлилијинә сон гојулур. О тамам
јишилир, јумшалыр. Бу «дәли»нин о гәдәр көзәл инсани кејфиј-
тләри үзә чыхыр ки, бу күн белә она һәсәд апармаг олар:
өлүмә гаршы дуран, «јахшы јикидләрин» јашамасы, өлмәмәси
үн чарпышан, Әзраиллә белә вурушмаға һазыр олан фәдакар
сандыр. О мәрддир, кишидир, сөзүнү чәкинмәдән, мәрд-мәрда-
дејән әсл Оғуз өвладыдыр. О, көзәл аилә башчысы, севән вә
вилән әрдир. Бүтүн бу кејфијјәтләр ону Дәдә Горгуд гәһрәман-

бәтини газаныр, она күзәшт еднлир, Әзраилә бујрулур кн, «Да
Домрул чан јеринә чан булсун. Анун чаны азад олсун!» (Д. 162
Бу да баш тутмур. «Чан јеринә чан булмаг» мүмкүн олмур. Н
кәс чаныны гыјмыр. Арвады нлә сөһбәтдә Домрулун даһа је
али инсани үстүнлүјү, һәсәд апарылачаг аиләчанлылығы аши
олур, севимли арвады она чан вермәјә һазыр олдугда буна Н
чүр разылыг вермир, ондан ајрылмаг истәмир, онунла биркә
мәји үстүн тутур. Јенидән Танрыја јалварыр:

Јучалардан јучасан,
Кимсә билмәз нечәсән!
Көрклү Тан-ры!
Чог чаһилләр сәни
Көкдә арар, јердә истәр.
Сән худ мө'минләрин- көн-лүндәсән.
Даим туран чәббар Тан-ры!
Улу јоллар үзәринә
Имарәтләр јапајым сәнин-чүн!
Ач көрсәм, тојурајым сәнин-чүн!
Јалынчыг көрсәм, тонадајым сәнин-чүн!
Алурсан икимүзүн- чанын билә алғыл!
Горсан, икимүзүн- чанын билә гоғыл!
Кәрәми чог гадир Тан-ры!—деди (Д. 168—169).

Бу ләјагәтинә, бу үрәјинә, бу әрлнк сәдагәтинә көрә дә он
вә севимли арвадына 140 ил биркә өмүр бәхш едилир. Танры да
бөјүклүјүнү тәсдиг едир.

Оғуз өвлады—о, дәли адланса, о, дәли олса белә, будур ону
дахили аләми, мә'нәви зәнкинлији.

Дәли Гарчар сурәтинә кәләк. «Бамсы Бејрәк бојы»нда мәсл
һәт көрүлүр ки, Банычичәји Бејрәјә истәмәк, нишанламаг үчү
елчилијә адам көндәрмәк кәрәк. Бу исә горхулудур. Чүнки тызы
дәли гардашы вар. Бачысына елчилијә кәләнләри өлүмлә һәдәл
ир. Буна көрә Дәдәни көндәрмәк мәсләһәт көрүлүр: «Галын Оғ
бәкләри ајытдылар: «Бу гызы истәмәкә ким вара билүр?» Мәсл
һәт көрдүләр ки, Дәдә Горгуд варсун. Дејәнләрә Дәдә Горгуд а
дыр: «Јаранлар, чүнки мәни көндәрәрсиз, билүрсиз ким, Дәлн Га
чар гыз гардашыны диләјәни өлдүрәр. Бары, Бајындыр ханы
өвләсиндән еки шаһбаз јүкрәк ат көтүрүн. Бир Кечи башлу К

Дәдә Горгуд вәзијјәти габагчадан көрмүшдү. Она көрә дә иши нијатлы тутур. Кедиб чатыр, әдәб-әрканла баш ендириб, тә'зим р. Дил-ағыз едиб һөрмәтлә салам верир. Амма гәзәблә гаршыыр. Буна бахмајараг, еһтирамла кәлишинин мәгсәднни дејир:

«Гаршу јатан гара тағын-ы ашмаға кәлмишәм.
Агындылы көрклу сујын-ы кечмәкә кәлмишәм.
Кен- әтәкин-ә, тар голтуғун-а гысылмаға кәлмишәм.
Тан-рынын- бујруғилә, пејғәмбәрин- гөвлилә
Ајдан арı, күндән көркли гыз гардашын -Баныҹичәки
Бамсы Бејрәкә диләмәкә кәлмишәм!»—деди» (Д. 83).

Көзәл әдәби данышыг, бу мәдәнијјәт, әдәб-әркана гаршы чох г ҹаваб алыр, өлүмлә һәдәләнир; Дәдәнин әввәлҹәдән үрәјинә дығы кими дә олур. Вәзијјәти белә көрәркән атына миниб дурдан кери гајыдыр, гачыр...

Дәли Гарчарын Дәдә Горгудла гаршылашдығы, гова-гова она ыб гылынчла ону вурмаг истәдији сәһнә олдугча мараглыдыр: әли Гарчар гылынчын әлинә алды. Југарысындан өјкә илә һәмгылды. Дәли бәк диләди ки, Дәдәји дәпәрә чала. Дәдә Горгуд тды: «Чалырсан әлүң гурысын!»—деди» (Д. 84).

Дәли Гарчарын әли енмир, јухарыдан асылы галыр. Горхуја һән Гарчар јумшалыр, она јалварыр.

Дәдә Горгудла Дәли Гарчар арасындакы «сөвдәләшмә» диггәҹәлб едир, «Дәдә Горгуд дуа ејләди. Дәлинин әли һәгг әмрилә асаг олды. Дөнди, ајдыр: «Дәдә, гыз гарындашымың јолына нә истәрсәм верәрмисин?» Дәдә ајдыр: «Верәлим!»—деди. Көим, нә истәрсән?».

Дәли Гарчарын тәләб етдији мал тәбиидир. Буну вермәк р. Варлыға нә дарлыг! Бәс мин көпәк, мин бирә нә демәкдир, нә үчүндүр. Бәлкә дә бу елә дәлилик әламәтидир. Буна Бајбөрә дә чашыб галыр: «Имди, Дәдә көпәклә бүрәји сән бул»—де-. Бу мәһз белә азғынлара, дәли-диванәләрә төвбәләтмә, ибрәт си вермәк, ону ағла кәтирмәк үчүн Дәдәнин фәнди, Дәдәнин ифидир. Сон нәтиҹә буну тәсдиг едир. Белә ки, Гарчар истәдикинин алыр, бирәләри тәләб етдикдә, Дәдә она: «Һеј оғул,.. кәл әлим, симизин ал, арыгын го!»—дејир вә ону апарыб бирәли ләјә салыр. Бирәләр она елә дарышыр ки, үзү-көзү көрүнмәз р, гышгыра-гышгыра Дәдәнин ајағына дүшүр: «Аллаһ ешги-

Дәдә Горгуддур. Дәли Гарчар нә тәләб етсә, нә истәсә она ра
олур. Мүдрик Дәдә она елә төвбәләтмә верир ки, бир дә belә
ләтләри еләмәсин, өзүндән бөјүк данышмасын, адам олсун, өз һ
дини билсин.

Дастанын сонуна јахын биз Дәли Гарчары Оғузун лајиг
әдәб-әрканлы бир вәтәндашы көрүрүк. Гарчарын ағлы башына
либ. Бачынын евдә гарыјыб галмасы гардаша ағыр дәрд олур.
нараһатдыр. Гарчар јүксәк мәдәнијјәт, әдәб-әрканла Бајынд
ханын диванына кәлир, диз чөкүр, өз дили илә дејир ки: «Дөвл
лү ханың өмри узун олсун! Бејрәк дири олса, он алты јылдан б
кәлүрди. Бир јикит олса, дириси хәбәрин кәтүрсә, чырғаб, алт
акча верәрдим. Өлүси хәбәрин кәтүрәнә гыз гардашым верәрди
(Д. 93).

Чәмијјәтин гајда-ганунлары, халгын адәт-ән'әнәси вар, о
позмаг олмаз. Дәли Гарчар, нәһајәт бу һәгигәти дәрк едир, а
кәлир. Бачысыны Бејрәк кими бир ијидә вермәк истәмәјән, Дә
ни гапыдан гован Дәли инди өзү өз ајағы илә кәлиб ким истәсә о
вермәјә һазыр олдуғуну бәјан едир. Әлбәттә, бу гәләбә иди. Дә
нин мә'нәви гәләбәси иди.

Дејибләр: «Адын нәдир Дашдәмир, јумшалысан јумшал
Оғузун дәлиләри әр икидләрдир. Амма гејри-адидирләр, дәлис
дурлар. Онлар нәтичәдә јумшалыр, дүзәлир. Охучу онларын дә
лијиндән кечир, онлары Оғуз елинин там лајагәтли әрләри ки
гәбул едир вә севир.

Халгымызын дилиндә мүсбәт мә'нада «Дәлидән доғру хәб
кәламы вар. Бу, елә-белә јаранмајыб. Дәрин көкләрә малик
Мәсәлән, Бамсы Бејрәк кими ағыллы, тәдбирли вә гүдрәтли г
рәман да һәгигәтләри сөјләмәк, адамлары сынамаг, өјрәнмәк ү
өзүнү «дәлилијә» вурур. «Дәли озан» ады илә һәрәкәт едир. Б
сыра өртүлү мәтләбләри, сирләри өз «дәлилији» илә ачыр, ашк
едир, мурадына чатыр.

Оғузларда «дәли» анлајышынын мәчази—рәмзи мә'насы,
гиги мә'насындан даһа күчлүдүр. Мәсәлән, мүһарибәдә, гызғ
дөјүш мејданында бир сыра мәшһур икид бәјләр дә «дәлиләши
онлара «дәли» сифәтилә мүрачиәт едилир: Гыјан Сәлчүк оғ
Дәли Тондаз, Гаракүнә оғлы Дәли будаг (Д. 64) вә һб.

«Дәли» гәһрәманлар бизим фолклор әдәбијјатымызда бир с
силә тәшкил едир. «Дәдә Горгуд»ун «дәлиләри», мәсәлән, «Кор
лу» «дәлиләри»нин сәләфләри сајыла биләр. Белә анлашылыр
«дәли» ады бунлара чылғынлығына бир чох гејри-адилијинә

6. ОҒУЗЛАРДА АИЛӘ-МӘИӘВИЈАТ МӘ'НӘВИЈАТЫ

Аилә чәмијјәтин әсасыдыр, халгын көзәрән вә јанан илкин очағыдыр. Ата-ана аиләнин гызыл сүтунлары тимсалындадыр. Аиләнин кәләчәји вә талеји онларын әлиндәдир. Ата-ананын мә'нәви кинлији јени төрәмәкдә олан нәслин тале-мүгәддәратында һәлледичи иш көрүр. Аиләни чәмијјәтин башланғычы һесаб етсәк, үн али вә мүгәддәс бир варлыг олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтинил.

Нәсил артырмаг, оғул, гыз бөјүтмәк, боја-баша чатдырмаг бәријјәтин әзәли вә мүгәддәс арзусу олмушдур. Өвладын дүнјаја лиши, оғуллу-гызлы олмаг һәмишә бөјүк хошбәхтлик сајылыб күн, сәадәт илк нөвбәдә өвлад истәји илә, оғул-ушагла өлчүб. Һәм дә нәсил артымы тәкчә аилә үчүн дејил, чәмијјәт үчүн, лг вә онун кәләчәји үчүн интәһасыз кәрәкли вә зәрури бир еһјачдыр.

1) Нәсил, өвлад һәсрәти

Бу бәшәри тел «Дәдә Горгуд китабы»нын гаршыја гојдуғу вә лл етдији мүһүм проблемләрдән биридир. Һәлә илк бојдан Бандыр хан Оғуз бәјләрини бир јерә јығыб, гонаглајыр. Һадисәр ханын мүһүм, халгын, елин-обанын кәләчәји үчүн вачиб олан р көстәриши илә бағлы чәрәјан едир: нәслин давамы, аилә вә ун мәһсулу олан өвлад, оғул, гыз.

Бу чох чидди вә һәјати мәсәләдир. Биз бу мәсәләјә ики бојда ст кәлир вә мәсәләнин мүхтәлиф сәмтдән гојулушу вә бәдии ллини көрүрүк.

Будур, Бајындыр хан адәти үзрә «Кенә тој едиб атдан, ајғырн, дәвәдән буғра, гојундан гоч гырдырмышды. Бир јерә ағ отаг ир јерә гызыл отағ, бир јерә гара отағ гурдырмышды. Кимин и, оғлы, гызы јоғ, гара отаға гондурын, гара кечә алтына дөшән ара гојун јәхнисиндән өңинә кәтүрүң. Јерсә, јесүн, јемәзсә, тур үн кетсүн»,—демишди. «Оғлы оланы ағ отаға, гызы оланы гызыл таға гондурың. Оғлы-гызы олмыјаны аллаһ-тәала гарғајыбдыр из дәхи ғарғарыз, бәлли билсүн»—демишди». (Д. 10).

Бу, өлкәнин башчысынын бујруғудур. Мәсәлә дөвләт сәвијјәидир, бу бујруға әмәл етмәмәк олмаз.

Дирсә хан да Бајындыр ханың мәчлисинә дә'вәт олунуб, гыр

дејир. Она анладырлар ки, хандан бујруг беләдир.

Инчимиш Дирсә хан күсүб мәчлиси тәрк едир.

Дирсә хан сонсуз иди, өвлады јох иди. Сонсузлуг исә ағы дәрддир. Белә анлашылыр ки, о, арвадыны чох истәјир, ону «башынын бәхти», «евинин тәхти» сајыр, онун јуриушу, боју-бухун топугларына сармашан гара сачлары, јаја бәнзәр чатма гашлары илә фәхр едир, көзәллијиндән зөвг алыр. О, евә кәлиб, әввәлчә арвадыны әзизләјир, бу «көзәлләмә» илә ону јахшыча охшајыр

«Бәрү кәлкил, башум бәхти, евүм тәхти!
Евдән чыгуб јүријәндә сәлви бојлум!
Топығында сармашанда гара сачлум!
Гурулу јаја бән-зәр чатма гашлум!
Гоша бадам сығмајан тар ағызлым!
Күз алмасына бән-зәр ал јанаглым!
Гадыным, верәким, дөләким» (Д. 12).

Лакин ганы чох гарадыр, мә'нән сарсылыб. Өзүнә кәлә билмир. Дүнјанын ән көзәл не'мәти олан өвладдан—oғулдан-гыздан мәһрумдур. Сон мисранын сон сөзү мә'налыдыр: *«дөләким!»*—дејир, амма «дөл» јохдур. Буну гара еjиб, чәкилмәз дәрд сајыр: «Сәндәнмидир, бәндәнмидир Танры-тәала бизә бир јетман оғыл вермәз нәдәндир?»—дејә арвадындан сорушур. Вә јухарыдакы охшаманын ардынча арвадыны агыр сөзләрлә ачылајыр. Һәтта ону өлдүрмәк, «башыны кәсиб ганыны төкмәк» истәјир вә дејир:

Хан гызы, сәбәби нәдир, декил ман-а!
Гаты гәзәб едәрәм шимди сан а! (Д. 13).

Гадын тәмкини, гадын ағлы, гадын тәдбири өз ишини көрүр: һәлимлији, меһрибанлығы илә әринин гәзәбини сөндүрүр, она мәсләһәт верир, сәбирли олмаға, мүдриклијә чағырыр: «Һеј, Дирсә хан. Баңа гәзәб етмә! Инчиниб ачы сөзләр сөјләмә! Јериндән урургыл! Ала чадырын јер үзүнә дикдиркил! Атдан-ајғырдан, дәвәдән бугра, гојундан гоч өлдүркил! Ич Оғузын, Таш Оғузын бәкләрин үстүнә јығныг еткил! Ач көрсәң тојырғыл! Јалынчыг көрсәң тонатғыл! Борчлују борчундан гуртарғыл! Дәпә киби әт јығ, көл киби гымыз сағдыр! Улу тој елә, һачәт дилә!

Бүтүн бу бәдии үсулла ашкар олан кејфијјәтләр о вахтқы чә-
мијјәтин мәзмуну, һәјат тәрзи, инамы, јохсула-касыба мүнасибә-
ти, гајғы вә истәји, бир сөзлә, бизим улуларын хәлги-мә'нәви үс-
түнлүкләрилә бағлыдыр ки, чәмијјәтин гызыл јатағы сајылан га-
дынын дили илә ифадә олунур вә һәјата кечирилир. Башымызын
үстүндәки Танры да инсанлардан бу гајғыны, бу мүдриклији көз-
ләјир, буна көрә дә онлара рәһм едилир, онларын арзу вә диләк-
ләри јеринә јетирилир.

Будур, јенә Бајындыр ханын мәчлисидир. Бајбөрә бәј вә Бај-
бичан бәј дә бурдадыр. Бајбөрә бәј гаршысына бахыр, Гаракүнә
оғлу Гарабудағы көрүр, сағына бахыр, Газан оғлу Урузу
көрүр, солуна бахыр, Газылыг гоча оғлу Јејнәји көрүр. Аһ чәкир,
көврәлир, ағлајыр. Газан хан «Бајбөрә бәк, нијә ағлајыб бозлар-
сан?» Бајбөрә бәк ајдыр: «Хан Газан, нечә ағламыјајын, нечә боз-
ламајајын? Оғулда ортачым јог, гарташда гәдәрим јог! Аллаһ-
тәала мәни гарғајыбдыр... Бәкләр, тачым-тәхтим үчүн ағларам.
Бир күн ола, дүшән өләм, јеримдә-јурдымда кимсә галмыја»—де-
ди» (Д. 68).

Ата јурдунун саһиби оғулдур. Нәслин давамы, ата чырағыны
јандырмаг, ата јурдуна саһиб олмаг, сөз јох, оғулла бағлыдыр.
Оғул олмаса, јурд саһибсиз галар, јад әлинә кечәр. Мә'лум олур
ки, Бајбөрә бәј сонсуз дејил, онун гыз өвладлары вар. Амма, о,
оғул һәсрәтиндәдир, оғул диләјир, јеринә-јурдуна, тәхтинә-тачына
саһиб истәјир, буна көрә јаныб-јахылыр. Бајбөрә бәјин аһ чәкмә-
си, көврәлмәси вә ағламағы тәбии көрүнүр. Бу, инсани кејфијјәт-
дир.

Бајбөрә бәјин арзу вә истәји аилә чәрчивәсиндән чыхыр, хал-
гын, чәмијјәтин арзу вә истәји илә говушур, дөвләт сәвијјәсинә
јүксәлир: «Газан ајдыр: «Мәгсудун бумыдыр, Бајбөрә бәк? «Ај-
дыр: «Бәли, будыр. *Мәним дәхи оғлым олса, хан Бајындырың гар-
шысын алса-турса, гуллуг ејләсә, мән дәхи багсам севинсәм, гы-
ванса јум, кувәнсәјим»—деди»* (Д. 68).

Әзәли вә көзәл арзудур. Белә Оғуз әринә, белә Оғуз бәјинә ешг
олсун! Демәли, оғул тәкчә аилә очағыны, ата јурдунун чырағыны
јандырмаг үчүн дејил, Вәтән үчүн, ана торпағы горумаг үчүн, Вә-
тәнә, дөвләтә гуллуг, халга хидмәт үчүн кәрәкдир. Оғуз өвлады-
на—атаја бундан бөјүк севинч, бундан бөјүк фәрәһ, бундан бөјүк
фәхр јохдур!

Галын Оғуз бәјләринин көјә үз тутуб, әл галдырыб дуа етмә-

ел Оғуз өвлады кими шан-шөһрәт газаныр, Газан ханын сағ гол олур.

Оғлан вә гыз! Халгымызын бәдин тәфәккүрүндә һәмишә Күнәшлә, Ајла мүгајисә едилиб, көјләрин ики һакими, каинатын ики көзәл варлығы илә тутушдурулуб, онлара бәнзәднлиб. Оғлан вә гыз! Инсан һәјатынын давамы, Танрынын инсана бәхш етдији әли не'мәтдир. Бајбөрә бәј оғул һәсрәтиндәдир: гызы вар, оғлу јохдур. Бајбечан бәј исә гыз һәсрәтиндәдир, оғлу вар, гызы јохдур. Һәр ики арзу көзәлднр, һәјатидир вә бәшәридир. «Бајбечан бәк дәхи јериндән уру турды. Ајдыр: «Бәкләр, мәним дәхи һәггимә бир дуа ејләң, Аллаһ-тәала маңа да бир гыз верә»—деди» (Д. 68).

Гадын Оғуз бәјләри көјә үз тутуб, әл галдырыб дуа едирләр ки, Бајбечан бәјин дә бир гызы олсун.

Елә мәчлнсдәчә Бајбечан бәј әһд едир ки, «Бәкләр, Аллаһ-тәала маңа бир гыз верәчәк олурса, сиз таныг олуң! Мәним гызым Бајбөрә бәк оглуна бешнккәртмә јавуглы олсун!» (Д. 69).

Бајбечан бәјин арзусу јеринә јетир, онун гызы олур. Көзәллији, ағлы, дәрракәси, күчү, гүдрәтилә Бајбөрә бәјин оғлу Бејрәјә лајиг бир гыз әрсәјә чатыр, онлар көрүшүр, севишир, әһд-пејман бағлајыр...

Бурадан да дастанда јени доғуб-төрәјән, бөјүмәкдә, јетишмәкдә олан нәслин-кәнчлијин вә үмумән халгымызын јени гајғылары јараныр, аилә-мәишәт, аилә-мәһәббәт, аилә-етика мүнасибәтләриндә ајрылыр, инчә, зәриф вә өзүнәмәхсус мә'нәви кејфијјәтләри үзә чыхыр, ашкар олур. Бунлар бүтөвлүкдә дастанын әсас идеја-фикир хәтләри кими габардылыр, өз бәдии һәллини тапыр.

2) Азад севки

Дастанларын үмуми руһу бу фикри тәсдиг едир ки, Оғуз елиндә севиб-севилмәк, аилә гурмаг көнүллә, истәклә, гаршылыглы һисијјәт, анлашма, мәһәббәтлә олуб. Буну биз һәм јашлы нәслин—ата вә аналарын, һәм дә кәнч нәслин—оғулларын вә гызларын һәјаты вә мүнасибәтләриндә мүшаһидә едирнк.

Һәлә илк «Днрсә хан оғлы Буғач хан бојы»нда оғлы илә овә кедиб тәк гајыдан әринә арвады бу сөзләрлә мүрачиәт едир:

«Бәри кәлкил, башым бәхти, евим тәхти!
Хан бабамын көјкиси!
Гадын анамын севкиси!

а хатун оғлу илә чүт ова кедиб тәк гајыдан әринә тәлаш ичиндә
ејир:

«Бәри кәлкил Салур бәки, Салур көрки!
Башым бәхти, евим тәхти!
Хан бабамын көјкиси!
Гадын анамын севкиси!
Атам-анам вердики!
Көз ачубан көрдиким!
Көнул вериб севдиким!
Бәк јикидим Газан!..
Ики вардын, бир кәлүрсән, јаврум ганы?
Гара кәрдунда булдығым оғлым ганы? (Д. 136).

Көрүндүјү кими, ата-аналар азад севки вә истәклә аилә гуруб-
лар, хошбәхт һәјат сүрүрләр. Оғул-гыз саһнбидирләр. Бу мә'нав
үстүнлүк—көрүб, севиб-бәјәниб өзүнә өмүр јолдашы сечмәк в
вләнмәк ата-аналардан оғул вә гызлара кечиб кәлиб. Кәнчлә
әрбәст шәкилдә өзләри гыз ахтарыб-тапыр, сечиб-садалајыр, б
әнир вә бу барәдә ата-анаја мә'лумат верилир, тәдбирләр көрү
үр. Ән'әнә үзрә тој-дүјүн олур вә евләнирләр.

Будур, «Гаңлы гоча оғлы Гантуралы бојы» елә бу мәтләбл
ашланыр. Ата гочалыб. Нә гәдәр ки, сағдыр, оғлуну евләндирмә
нун тојуну көрмәк, сонра өлмәк истәјир.

«Гаңлы гоча ајдыр: «Јаранлар, атам өлди, мән галдым. Јери
урдын тутдым. Јарынкы күн мән өләм, оғлым гала. Бундан је
әки јохдур кн, көзүм көрәркән, оғул, кәл сәни евәрәјим!»—деди
Оғлан ајдыр: «Баба, чүн мәни евәрәјим дерсән, маңа лајиг гыз н
ә олур?» Гантуралы ајдыр: «Баба, мән јеримдән турмадын
урмыш ола. Мән гарагуч атыма бинмәдин ол бинмиш ола! М
анлу кафир елинә вармадын, ол вармыш, маңа баш кәтүрмү
ла!»—деди» (Д. 171).

Бу сөзләрин мүгабилиндә атанын оғлуна вердији суал вә а
дығы чаваб диггәти чәлб едир.

«Гаңлы гоча ајдыр: «Оғул, сән гыз истәмәзмишсән, бир чыл
ун баһадыр истәјирмишсән, ануң аргасында јејәсән-ичәсән, хо
кечәсән!» «Ајдыр: «Бәли, чаным баба, ејлә истәрәм!..» Гаңлы г
на ајдыр: «Оғул, гыз көрмәк сәндән, мал-ризг вермәк бәндән
(Д. 171).

Елә мәтләб дә бундадыр. Гызы тапмаг, тапыб да сечмәк оғл

...кеси бојонмир, гајыдыб евә кәлир. Ата оғлу үчүн гыз ахтар... алы олур, она јарајан гызын јерини едир, Трабзонда Селчан ха... ун адлы бир гыз олдуғуну оғлуна хәбәр верир. Јенә дә гызы кө... үб, бахыб-бәјәнмәк вә алмаг оғланын өзүнә аиддир, о габаға... урмалыдыр.

Гантуралы атасындан сорушур: «Чаным баба, мана јарар гыз... улдынмы?»

Атасы: «Булдум, оғул, һүнәрин вар исә».

Гантуралы: «Алтун-ағчамы истәр? Гатыр-бәсәрәкми ис... р?»

Атасы: «Оғул, һүнәр кәрәк, һүнәр!»

Гантуралы: «Баба, јелиси гара Газлыг атума әјәр сала... м, ганлу кафир елинә акын чапајым. Баш кәсим, ган дөким. Ка... ирә ган гусдырајым. Гул-гараваш кәтүрәјим. Һүнәр көстәрәјим.»

Атасы: «Һај, чаным оғул. Һүнәр дедиким ол декил. Ол гыз... үн үч чанвәр сагламышлар. Һәр ким ол үч чанвәри баса, ол гызы... а верирләр. Басуб өлдүрмәсә, анун башыны кәсәрләр, бүрчә... арлар».

Гантуралы: «Баба, бу сөзи сән мана димәмәк кәрәк идин... үнки дедин, әлбәтдә варсам кәрәк. Башыма гахынч, јүзимә то... инч олмасун. Гадун ана, бәк баба, әсән галун!»—деди» (Д. 174—175).

Гантуралы Селчан хатунун далынча кедир, ағыр сынагдан чы... ир. Гәһрәманлыгла һәмин үч күчлү һејваны өлдүрүр вә гызы алыб... тирир. Истәјинә наил олур.

Будур, дикәр бир—«Духа гоча оғлы Дәли Домрул бојы»нда бу... ад мәһәббәт, истәк үзәринә башга сәмтдән ишыг салыныр. Мә... лә аилә, әр-арвад чәрчивәсиндә гојулур вә һәлл олунур. Аилә... урулуб, өвлад да вар. Бојда севки, мәһәббәт, әр-арвад мүнаси... тләри сөзүн әсл мә'насында зирвәјә галхыр, Танры сәвијјәсинә... ксәлир. Әзраиллә сөзү чәп дүшүб Танры тәрәфиндән—Домрул... ан јеринә чан булсун, онун чаны азад олсун» күзәштинә әсасән... ајры-ајрылыгда гоча атасынын вә анасынын үстүнә кәлир ки, ...ун әвәзинә чан версәләр о, азад ола биләр. Анчаг ата-анасы... ндан имтина едир: «Һәр шејимиз сәнә гурбан олсун, амма ча... мызы верә билмәрик»,—дејирләр:

«Оғул, оғул, ај оғул!..
Дүнја ширин, чан әзиз,
Чанымы гыја билмән, бәллү билкил» (Д. 164, 165)

насынын чанларыны она гыјмадыгыны сөјләјир. Вәсијјәт мәзмунл
у сөзләрлә арвадына дејир:

«Бабама «вер» дедим, чан вермәди,
Анама вардым, чан вермәди.
«Дүнја ширин, чан татлу!»—дедиләр:
Имди
Јүксәк-јүксәк гара тағларым
Сан-а јајлаг олсун!
Соуг-соуг суларым
Сан-а ичәт олсун!
Тавла-тавла шаһбаз атларым
Сан-а бинәт олсун!
Дүнлүки алтун бан евим
Сан-а көлкә олсун!..
Көзүн- кими тутарса,
Көнлүн- кими севәрсә,
Сән ан-а варғыл!
Ики оғланчағы өксүз гомағыл!— (Д. 166—167).

Бурда нки оғул анасы дул галдыгда белә әрә кетмәли оларса
вад севкијә ишарә вар: «Көзүн тутдуғу, көнлүн севдији адама
рә кет!» Лакин бу фикрә гаршы дејилән сөзләр, верилән чаваб
аһа күчлү вә илаһи сәвијјәдәдир. Аилә севкиси, аилә мәһәббәти
ә анләчанлылығын зирвәсидир.

Нә дерсән, нә сөјләрсән,
Көз ачуб көрдүким!
Көнул веруб сөдүким!
Гоч јикидим, шаһ јикидим,..
Гаршу јатан гара тағлары
Сәндән сон-ра мән нејләрәм?
Јајлар олсам, мәним корум олсун!
Соуг-соуг суларун- ичәр олсам,
Мәним ганым олсун!..
Тавла-тавла шаһбаз атун- бинәр олсам,
Мәним табутум олсун!
Сәндән сон-ра бир јикиди севиб
Варсам, билә јатсам,
Ала јылан олуб, мәни соксун!

дичи бир севки, мәһәббәт сәадәтинә говушан Домрул үзүнү Тан
ыја тутур, јалварыр ки, онлары бир-бириндән ајырмасын, гәби
винә дә бир кетсинләр.

Аиләдә бу илаһи сәдагәтдир, али инсани кејфијјәтдир, әр-ар
ад мүнасибәтләриндә, бәлкә дә бәшәр өвладынын әзәлдән арз
тдији, үрәјиндән кечирдији мүгәддәс һиссдир, дујғудур. Көјлә
ә Јерләр дә, Горгуд Атанын өзү дә мәһәббәтин бу алилијини ал
ышлајыр. Буна көрә дә, вәзијјәт чох әдаләтли шәкилдә әксин
еврилир. «Уча Таиры» бу ики кәнчә өмүр бағышлајыр, Домрулл
нун севимли арвадына 140 ил өмүр верир... Бәлкә дә бу даһи Гор
уд Атанын арзусу вә бәдии тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Кәлдиј
әдии нәтичәдир, онун әр-арвад мүнасибәтләриндә ашыламаг ис
әдији али һиссдир ки, көкдән—бизим улу Оғуз бабаларын аиләј
лан еһтирамы, инамы вә аилә тохунулмазлығындан, аилә һәја
ынын мүгәддәслијиндән сүзүлүб кәлир.

Аиләдә гаршылыглы мәһәббәт, үрәји кенишлик вә бу мәсәләд
арихи-ән'әнәви кејфијјәтләрин реал, тәбии ахары кәтириб бур
ыхармышдыр. Домрулун ағлына да кәлмирди ки, ата-ана дура
ердә, јад гызына нә дүшүб ки, она чаныны версин, буну һеч онда
ммур, көзләмирди дә. Һеч демә, белә дејилмиш. «Бој»ын бәди
әјәри дә бундадыр, Горгуд Атанын ашыламаг истәдији фикир д
мал да будур. Мәсәлә бурасындадыр ки, Дәли Домрул да севнм
и арвадына—«јад гызына» борчлу галмыр, өз мә'нәви камилли
ини тәсдиг едир, арвадынын сәвијјәсинә јүксәлир, учалыр, онсу
ашамаг она да кәрәк дејил.

Беләликлә, санки көјләр дә Танры да, јер дә, Дәдә дә бу әр-ар
ады сынагдан кечирмиш олур. Һәр икисинин арзусуна даһа мү
әт мә'нада әмәл едилир, онлара бирликдә гоша гарымаг үчү
зун өмүр бәхш едилир. Бурада аилә мәһәббәтинин мәзмуну в
өзәллији танрылыга јүксәлир, Дәдә Горгуд амалы илә сәсләшир
ли шәкил алыр: бир-биринә сәдагәтли чаныны да вермәјә һазы
лан әр-арвад узун өмүр сүрмәјә лајигдир, онларын үзәриндә Тан
ынын да көлкәси вар.

Әсәрин—«Дәли Домрул бојы»нын сонлуғу даһа ибрәтли вә б
әридир. Мүнасибәтләр чох әдаләтлә һәлл олунур. Белә ки, гоч
та вә ана јаш јетириб өз дөвранына сүрүбләр, «дүнја ширин, ча
зиз олса» да, вахтдыр, онлар дүнјадан көчүб кедә биләрлә
Кәнчләр исә јашасын, һәјатдан камыны алсын... Бурадан даһ
ени вә дәрин мәтләбләр, һәјатын өз ахары—фәлсәфәси ортаја чы

руз галмышды. Амма бу мүмкүн олмамышды. Јашајан өлмәли-р. Бу, һәјатын әбәди ганунудур. Домрулун ата-анасы да јаш-ириблэр, һәјатдан кам алыблар: оғлу вар, кәлини вар, нәвә-ри вар. Онлар дүнјадан кетмәли, һәјатларыны өвладларына омәлидирләр. Бу борчдур. Дастанда Әзрајыл, Домрулун «чан инә чан диләмәси» вә Танрынын да буна мүдахиләси вә с. бәдин улдур. Бунунла һәјатын ахарына бәдии дон кејдирилиб, мәһа-тлә һәјат һәгигәти ашкар едилиб. Охучу буну чох тәбии сајыр, нрынын һөкмүнү алгышлајыр...

3) Сынаг анлары

Дастанларда һәр фәалијјәт саһәсиндә сынагдан кечирмә вар. акин севмәк-севилмәк, аилә гурмаг даһа өн плана чәкилир; улу-рымызын нәсилләрә ирсән гојуб кетдији бир мә'нәви кејфијјәт ми тәгдим олунур. Улуларымызын рә'јинчә, көзү јумуб евлән-к, аилә гурмаг олмаз, олса да о, сәадәт кәтирмәз. Сағлам аилә чаг севкијә, тәрәфләрин бир-бирини анламасы, дәрк етмәси вә виб-севилмәсинә әсасланмалыдыр. Бурада јохлама, өјрәнмә, сы-гдан кечирмә мүһүм амилдир.

Севиб-севилмәк сынағы о гәдәр асан дејил, онун да өз дүнја-, чәтинликләри, ләззәтли әзаблары вар. Јохса, гәдрини билмәз-н. Чәфасыны чәкмәлисән ки, сәфасыны көрәсән. Бу һәгигәт дас-нларда һәјати шәкилдә, лајигинчә гојулур, инандырычы бәдии јаларла тәсдиг олунур.

«Бамсы Бејрәк бојы»нда һәлә өвладлар дүнјаја кәлмәмиш зу шәклиндә адахланыр. Онлар доғулур, бөјүјүр, һәдди-бүлуга тыр. Бир-бириндән хәбәрсиз олараг көрүшүрләр. Бејрәк ов едәр-н овун далынча кәлиб, тәсадүфән Банычичәјин чадырынын өнүнә ихыр. Буну көрән Банычичәк дајәләринә: «Мәрә дајәләр, бу га-т оғлы гават бизә әрликми көстәрир?»—деди. «Варың бундан ј диләң, көрүң нә дејир»—деди» (Д. 76). Гысырча јенкә дејилн бир хатын гаршы кәлиб оғландан ов пајы диләјир.

Бејрәк өзүнүн овчу дејил, бәј оғлу бәј олдуғуну нишан верир отағын Бајбечан гызы Банычичәјин олдуғуну өјрәнир. Арала-ында белә сорғу-суал кедир:

Б а н ы ч и ч ә к: «Јикит, кәлишиң гандан?»

Б е ј р ә к: «Ич Оғуздан.»

Б а н ы ч и ч ә к: «Ич Оғузда кимүң нәсисән?»—деди.

Б е ј р ә к: «Бајбөрә бәк оғлы Бамсы Бејрәк дедикләри мәнәм»—

ди. Амма мән Банычичәкин дадысыјам. Кәл, имди сәнүнлә ава ч
талым. Әкәр сәниң атуң мәним атумы кечәрсә, ануң атыны дә
кечәрсән. Һәм сәнүнлә ох аталым. Мәни кечәрсән, аны дәхи к
нәрсән вә һәм сәнүнлә күрәшәлим. Мәни басарсан, аны дәхи б
сырсан»—деди» (Д. 78).

Банычичәк, артыг дујмушду ки, бу оғлан атасынын ону «б
шиккәртмә адахладығы» Бејрәкдир. Танышлыг вермәдән ону с
наға чәкир, онунла ат чапыр, ох атыр, күләшир. Бүтүн бу көрү
нәрдә Бејрәк ону үстәләјир. Банычичәк анчаг бундан сонра, ону
өзүнә лајиг мәрд, күчлү, гүдрәтли бир әр олачағыны јәгин етди
дән сонра она ким олдуғуну дејир.

«Гыз ајдыр: «Јикит, Бајбечанын гызы Банычичәк мәнәм!»
деди. Бејрәк үч өпди, бир дишләди. «Дүкүн ганлу олсун, ҳан г
зы!» дејү бармағындан алтун јүзүки чыгарды, гызың пармағын
кечүрди. «Ортамызда бу, нишан олсун, хан гызы!»—деди. Г
јдыр: «Чүн бөјлә олды, һаман имди иләрү турмаг кәрәк, бәк о
ны!» — деди. Бејрәк дәхи «Нола, ханым, баш үзәринә!»—дед
Д. 80).

Бејрәк тој күнү, кәрдәјә кирдији кечәдә дүшмән тәрәфинд
тутулуб јад елләрә апарылыр, дустаг едилир.

Арадан 16 ил кечир. Бејрәкдән хәбәр-әтәр чыхмыр. Лакин се
жилиси Банычичәк үмидини үзмүр, ону көзләјир, һеч кәсә көн
вермир, һәсрәтлә әзаб-әзијјәтә мәрдликлә дөзүр. Нәһајәт, мин би
әзаб-әзијјәт чәкән Бејрәк кәлиб чыхыр. Бу елә бир күнә дүшүр к
тојдур, Банычичәји истәмәдији бирисинә—Јаланчы оғлу Јырт
ғуға әрә верирләр. Лакин Оғуза ајаг басаркән Бејрәк һисс еди
и, бүтүн ел-оба онун һәсрәтиндәдир. Тој-дүјүн һеч кәсин үрәји
дән дејил, һамы кәдәрлидир. Бундан Бејрәјә мә'нәви күч, гүв
кәлир. Бүтүн Оғуз ели—јахын да, узаг да Бејрәјә сәдагәтдә с
тагдан чыхыр. Бејрәк үзкүн, касыб Озан гијафәсиндә тоја кәли
Ону танымырлар. Тојда да көрүр ки, ох атан икидләр ону уну
мајыб. Бејрәк достларын гәлбиндәдир, онларын дилиндән дүш
үр, һөрмәтлә јад едилир. Бејрәјә јенидән күч, гүввә кәлир.
ә'нән јүксәлир, өзүндә бир раһатлыг һисс едир. Көрүр ки, Газа
әј дә бу тојда чарәсизликдән иштирак едир. Буна көрә тојун бә
ијини танымадан-билмәдән бу «дәли озана» верир.

Беләликлә, тојун мәчрасы тамам дәјишир.

Банычичәјин сынаг аны башланыр. Бејрәк нишанлысыны им
аһана чәкир. Тојда гарышыглыг төрәтдикдән сонра Бејрәк гызла
тағына кәлир, отурур. Бундан һирсләнән Газан бәјин арвады Бо

ди. Јенә дөнди, Бејрәкә ајдыр: «Мәрә дәли озан, ја мәгсудуң дир?». Ајдыр: Ханым, мәгсудым олдур кн, әрә варан гыз галга аја, мән гопуз чалам»—деди» (Д. 112).

Банычичәјин јеринә Гысырча јенкә ојнамаға дурур. Лакин ирәк бир-бир онун ејнбләрини сајыр, ону отурдур. Боғазча Фатадлы башга бири дурур, онун да ејибләрини сајыр, о да отурур. ырда Банычичәк өзү дурур. Гырмызы гафтаныны кејир, барғындакы үзүк көрүнмәсин дејә әлләрини гафтанынын голуна, әрријә чәкир вә ојнамаға башлајыр. Дәли озан чалыр, гыз ојнар.

Дәли озан алды көрәк, нә деди:

«Мән бу јердән кедәли дәлү олмышсан, дәлим!
Ағча гарлар јағмыш, дизә јетмиш,
Хан гызынын евиндә гул-хәлајиг дүкәнмиш...
Мәшрәбә алмыш, суја вармыш—
Биләкиндән он пармағыны соуг алмыш.
Гызыл алтун кәтирүн,
Хан гызына тырнаг јонун.
Ејиблүчә, хан гызы, әрә вармаг ејиб олар,—деди» (Д. 114).

Бу сөзләрдән һирсләнән Банычичәк ејибли олмадығыны дејир, үш кими биләјини чыхарыр, бармағына тахылы гызыл үзүк рүнүр. Бејрәк үзүјү таныјыр.

Алды Бејрәк, көрәк нә деди:

«Бејрәк кедәли Бам-бам дәпә башына
чыгдынмы, гыз?!
Гарылатыб дөрд јанын-а багдынмы, гыз?!
Гарғу кими гара сачын- јолдын-мы, гыз?!
Гара көздән ачы јаш дөкдин-ми, гыз?!
Күз алмасы киби ал јанағын- јыртдын-мы гыз?!
Сән әрә варарсан, алтун јүзүк мәнимдир,
вер ман-а гыз!—деди (Д. 115).

Банычичәк инанмыр, Бејрәјин дедикләринә шүбһә едир, ону ламаг, шүбһәдән чыхмаг үчүн сорғу-суала чәкир. Һәсрәт анланы, әзаблы күнләрини хатырладыр.

Алды Банычичәк, көрәк нә деди:

Бејрәк кедәли Бам-бам дәпә башына
чыгдығым чог.

Севишдикин Бамсы Бејрәк сән декилсән,
Алтун јүзук сәнин декилдир.
Алтун јүзукдә чог нишан вардыр.
Алтун јүзуки истәрсән нишаныш сөјлә!—деди» (Д. 115—116)

Алды Бејрәк, көрәк нә деди:

«Алан сабаһ, хан гызы, јеримдән турмадыммы?
Боз ајғырын белинә бинмәдимми?
Сәнин одан үзәринә сығын-кејик јығмадыммы?
Сән мәни јанына гағырмадынмы?
Сәнинлә мејданда ат чапмадығмы?
Сәнин атуны мәним атым кечмәдими?
Ох атанда мән сәнин охыны јармадыммы?
Курәшдә мән сәни басмадыммы?
Үч өпүб бир дишләјүб, алтун јүзики
бармағына кечүрмәдимми?
Севишдикин Бамсы Бејрәк мән декилмијәм?—деди» (Д. 116)

Банычичәк Бејрәји танıјыр, севинчинин һәдди-һүдуду олмад
гыз Бејрәјин ата-анасыны мүштулуға тәләсир, сычрајыб ата м
нир, тезликлә онлары да севиндирир.

Банычичәк сынагдан чыхыр. Бејрәк онун сәдагәтинә әмин олу
Паклыг, тәмизлик, севки, гәлбин ишығы гурулачаг аиләнин әс
сыдыр. Бејрәклә Банычичәк арасында олан әсл мәһәббәтин т
дигидир. Охучу әмин олур ки, Банычичәк Бајбөрә бәј анләси
лајиг гыздыр вә гурулачаг јени аиләјә завал јохдур.

Бејрәјә евләнмәк, аилә гурмаг әзаб-әзијјәт вә ағыр сынагл
баһасына баша кәлир. Онларын һәр икиси бир-биринә лајигд
Һәр икиси әзаб-әзијјәт чәкмиш, ағыр һәјат имтаһанындан чыхмы
дыр. Инди бу кәнчләр евләнә, мүгәддәс аилә очағыны јандыра б
ләр, хошбәхт ола биләрләр.

Ад алмаг үчүн ад чыхармалысан, евләнмәк, аилә гурмаг үч
сынагдан чыхмалысан, ел, оба сәнин сәдагәтини, әсл кишилији
дујмалы, көрмәли вә тәсдиг етмәлидир, сәнә инанмалыдыр, с
дијин өмүр јолдашы сәнә лајиг олмалыдыр. Бу, Оғуз елинин, Г
гуд Атанын, үмумән улуларымызын рә'ји вә гәти сөзүдүр, аи
гурмаға олан чидди мәс'улијјәт һисси вә мүнасибәтинин бәдии
рәннүмүдүр. Нәсилләр үчүн бундан кәрәкли мә'нәви гида, бунд
гијмәтли бәхшиш тәсәввүр етмәк чәтиндир.

...улмасы. Оҝучу ә... билир ки, бу аиләнин тәмәли мөһкәм гоју..., өмрү узун олачагдыр, бу аиләјә завал јохдур.

Бурада Горгуд Ата даһа бир һәјати мәсәләјә тохунур. Бејрәјин ...бсдән гуртармасына кафир гызы көмәк едир вә шәрт гојур ки, ...ра кәлиб «һалаллыгла» ону алсын апарсын. Бејрәк буна разы...г вернр, һәбсдән, әзаб-әзијјәтдән гуртармаг хатиринә анд да...ир. Лакин догма елә гајытдыгдан сонра вәзијјәт дәјишир. О ...севкилисинә говушур. Артыг вердији сөзә әмәл едә билмәзди. ...ы, о, «һалаллыгла» кәлиб ону апармағына сөз вермишди. Бу ... мүмкүн дејилди. Оғуз әхлағына ујғун кәлмирди.

«Дәдә Горгуд китабы»нда һәјат һәгигәтләри сон дәрәчә күчлү...... Бурада ғејри-реал һеч нә јохдур. Бүтүн бу азад севкијә, сев...дә паклыға, Оғуз елләринин аилә-мәишәт кејфијјәтләринә ке...ш јер вә тәһлил верән «Китаб» уғурсуз анлары, нагислији дә ...әрдән гачырмајыб, јаддан чыхармајыб. Мәсәләләрин тәрс үзү...дә нәзәр јетириб, чидди шәкилдә тохунуб, һарамзадалыг вә зи... һалларына өз мүнасибәтини, нифрәтини билдириб. Горгуд Ата...н фикринчә, вај о күндән ки, бу әхлаги паклыгдан мәһрум ола, ...әббәт, әхлаг-етика нормаларына биканә гала, адәт-ән'әнәләрин ...бии ахарыны позасан, ағылсыз һәрәкәт едиб нәфсини күдә бил...әсән, тамаһ сәнә күч кәлә. Нәинки өзүнә, бүтүнлүкдә ел-обаја, ...нга фәлакәт кәтирәрсән. «Дәдә Горгуд китабы»нда мәсәләнин ... чәһәти дә унудулмајыб вә габарыг шәкилдә верилибдир.

Даһи Горгуд Ата тарихи мөвзуја мүрачиәтлә гәдим бир һади...и Оғуз заманына чәкиб кәтирмиш, бу мәсәләјә ајрыча бир «бој» ...ламыш, «сөј» сөјләмишдир. «Китаб»да «Басат Дәпәкөзи өлдүр...ки бој» мәһз буна һәср олуныб. Һадисә Чобанын белә бир һәрә...тилә башланыр вә чәрәјан едир: «Чобан еркәчә гагды, иләрү ...оды. Көрди ким, пәри гызлары ганат ганада бағламышлар, ...арлар. Чобан кәпәнәкини үзәрләринә атды. Пәри гызының би...ни тутды, тәм'ә едүб, дәрһал чима еләди. Гојун үркмәкә башла.... Чобан гојунун өңүнә сәкиртди. Пәри гызы ганат уруб учды» ... 215). Горгуд Ата бурада Пәри гызын дили илә өз сөзүнү гәти ...килдә дејир: «Чобан, јил тамам олычаг мәндә әманәтиң вар, ...л ал!—деди—Амма Оғузуң башына завал кәтүрдиң!»—деди» ... 215).

Тәдгигатчылар да «Тәпәкөз бојы»нын тарихи дәринликләрин...н кәлдијинә, јунанларын Тәпәкөзү илә сәсләшдијинә ишарә ву...олар. Бу, бәлкә дә беләдир. Мәсәлә бундадыр ки, Горгуд Ата ...телдән бәдии үсул кими истифадә едә билирди. Онун халгына

биләр. Мараглыдыр ки, бу мәсәлә әхлагла, әхлаги паклыгла с
нагдан кечирнлир. Чүнки «Дәдә Горгуд китабы»нда әхлаги па
лыг мәсәләси али руһани мөвгедән, Танры сәвнјјәсиндән гојул
вә һәллинн тапыр. Горгуд Атанын дејәчәји сон сөз будур: *бе
ағыр, фәлакәтли анларда Оғуз елинин, халгын дадына анчаг он
өзү чата, онун өз оғуллары, Басат кими гәһрәманлары халгы ағ
вәзијјәтдән чыхара биләр. Башга чыхыш јолу јохдур.*

«Тәпәкөз бојы»нын бөјүк, дејәрдик ки, бәшәри тәрбијәви-әхл
ги әһәмијјәти дә бундадыр. «Китаб» аилә-мәһәббәт, әхлаг-ети
нормаларыны—бу мә'нәви кејфијјәтләри бир даһа габардыр
тәлгин едир, севки-мәһәббәт һиссләрини јүксәк тутмаға, бу мәс
ләдә Оғуз кәнчләрини паклыға, бакирәлији һәмишә көз бәбә
кими горумаға чағырыр. Дәдә Горгудун сәнәткар тәхәјјүлү өз иш
ини көрүр, хатырланан ибрәтли һекајәни дүзүр-гошур вә бәј
едир.

4) Адвермә мәрасими

Адәт-ән'әнә тарихән камилләшир, халгын ганына, илијинә ин
ләјәрәк мә'нәви кејфијјәтләринә чеврилир. Бу мә'нада адәт-ән'ә
тарихи категорија сајылыр...

Азәрбајчан халгынын адәт-ән'әнәләри онун мә'нәви кејфијјә
кими беләчә тарихи инкишаф јолу кечиб кәлиб. Халгымызын
мә'нәви кејфијјәтләриндән бири јени доғулан ушаға, дүнјаја тә
гәдәм басан вәтәндаша адвермә вә ја о, бөјүјүб әрсәјә чатдыгд
бу ада јени бир (вә ја бир нечә) ад әлавә етмә, бунун мәраси
палына кечмәси вә гејд олунмасыдыр. Бу мәраснмин дә биздә г
дим тарихи вардыр.

Һәлә чох узаг кечмишләрдә, миладдан өнчә VII јүзиллик
улу бабамыз Әфрасијабын ады бу ад-сифәт вермә әсасында јара
мышды. Онун илк ады *Тонга* олмушду. *Тонга* сөзүнә даһа ики с
фәт: *алп* (икид, баһадыр, гәһрәман) вә *әр* (киши, мәрд, гүдрәтли,
әлавә едилмишди: *Алп Әр Тонга. Тонга* (Тоңа) адынын өзү гәди
түрк дилләриндә рәшадәтли әр, чәсур, икид әр демәкдир. Лак
халг буна гане олмамыш, өз улу һөкмдарына, улу гәһрәманы
ад үстүндән ад вермиш, *Алп Әр Тонга,* јә'ни әрәнләрин әрәни, ики
ләрин икиди, чәсурларын чәсуру. Улу гәһрәманын өлүмүнә гошу
муш ағылар, матәм маһнылары да бу әсасда јаранмыш, бу мә
мундан доғмушду... Шәрг мәнбәләриндә бу ад дәјишикликлә

глы олмуш, бу адлар она тәнтәнәли шәкилдә, мәрасимләрдә верилмиш, тәгдим едилмишди. Лакин бу тәнтәнәләр, бу мәрасимләр бизә мә'лум дејил.

Белә адвермә, тарихи ән'әнәјә әсасланыр, «Орхон-Јенисеј» китабәләриндә вә «Дәдә Горгуд китабы»нда исә рәсми шәкил алыр, адәт-ән'әнә шәклиндә јазыја кечир. Бу фактын өзү тәсдиг едир ки, бу кејфијјәт тәкчә милади тарихин иши ола билмәз, чох гәдим дөврләрдән кечиб кәлир. Милади тарихдә бу сәчијјәли ад-сифәтләр өзүнү «Орхон-Јенисеј» китабәләри гәһрәманларынын адларында кениш шәкилдә көстәрир: *Гара хан, Күлүк Тоған, Әрдәм Анар, Тән Улуғ, Алп Туран, Таман Таркан, Алтун Тамған, Макрач Тамғачы, Инанчы Чур, Күли Чур Тонјукук,..* Бу сифәт—әлавәләрилә танынмыб мәшһурлашан гәһрәманларын адларынын белә икили, бу шәкил алмасынын һәјат зәмини вә сәбәбләри варды. Гәһрәманлара бу ад-сифәтләр һәр кәсин өз мәзмунуна, фәалијјәт даирәсинә көрә, чанлы һәјатда газандығы нүфузу, јарыш-вуруш мејданларында көстәрдији икидлик, мәрдлик, горхмазлыг вә с. илә бағлы олараг верилирди. Буна «Орхон-Јенисеј» китабәләриндә ишарәләр дә вар, амма гәти вә елми фикир сөјләмәк үчүн бунлар азлыг едир. Марағлыдыр, ејни сәчијјәли адлар, онлара сифәт әлавәләри «Дәдә Горгуд китабы»нда даһа кениш шәкилдә мүшаһидә едилир вә бу адлар бир гәдәр дә һачаланыр, гәһрәманлара силсиләли ад-сифәтләр верилмәси илә сәчијјәләнир. Бу, ән'әнә һәм тарихи әсәрләрдә, һәм дә бәдии әсәрләрдә өзүнү көстәрир. «Дәдә Горгуд китабы»нда бу ад-сифәтләрин гәһрәманлара нечә верилдијин, бу мүнасибәтләрлә «јығнаглар» гурулуб, мәрасим кечирилдији, бунларын артыг адәт-ән'әнә һалыны алдығы ачыг-ашкар верилир.

Азәрбајчан халгы вә онун мә'нәви инкишафы тарихиндә доғулан һәр бир ушағы ады илә нәслә, әсил-нәсәбә, сој-көкә бағламаг, «көвлү» үзәриндә дикәлтмәк адәт-ән'әнә олуб. Бу адәт-ән'әнә «Дәдә Горгуд китабы»нда инчә бир тел кими диггәти чәлб едир. Дүнјаја кәлән көрпә әрсәјә чатдыгда, фәрасәтинә, көстәрдијин гочаглығына, горхмазлығына көрә она ад вериләр вә ја адына сифәт гошарды. «Дирсә хан оғлу Буғач хан бојы»нда Дирсә ханын оғлу икидлик көстәрир, буғанын бојнуну гатлајыб башыны кәсдијинә көрә, бу мәзмуна ујғун да она «Буғач» ады верилир. Онун артыг камала чатдығы вә Оғузун камил вәтәндашы олдуғуну тәсдиг етмәк үчүн она *ад*, ат, мал-дөвләт, тахт, ајрыча ев-ешик—«алтун

диләр. Дәдәм Горгут кәлсүн бу оғлана ад госун, биләсинчә алу
бабасына варсун. Бабасындан оғлана бәклик истәсүн, тахт ал
версүн»—дедиләр. Чағырдылар. Дәдәм Горгуд кәлүр олды. Оғл
ны алуб бабасына варды. Дәдә Горгут оғланың бабасына сөјл
миш, көрәлим, ханым, нә сөјләмиш?

Ајдыр:

һеј, Дирсә хан!
Оғлана бәклик веркил!
Тахт веркил, әрдәмлидир!
Бојны узын бәдәви ат веркил,
Бинәр олсун, һүнәрлидир!
Ағ ајылдан түмән гојун веркил,—
Бу оғлана шишлик олсун, әрдәмлидир!
Гајтабындан гызыл дәвә веркил бу оғлана.
Јүкләт олсун, һүнәрлидир!
Алтун башлу бан ев веркил бу оғлана,
Көлкә олсун әрдәмлидир!
Чикин гушлы чүббә тон веркил бу оғлана,
Кејәр олсун, һүнәрлидир!

Бајандыр ханың ағ мејданында бу оғлан чәнк етмишдир. Б
буға өлдүрмүш. Сәниң оғлың, ады Буғач олсун. Адыны бән ве
дим, јашыны аллаһ версүн, — деди» (Д. 17—18).

Днкәр бир бојда да адгојма мәрасиминәдәк, әввәлчәдән һ
зырлыг апарылыр, һәмин күн хүсуси бир күн кими көзләнили
Мәсәлән, Бајбөрә бәј (III бојда) бәзырканлары јанына чағырь
узаг елләрә көндәрир ки, оғлу бөјүјүб әрсәјә—адгојма күнүнә ч
тынча, кедиб она гијмәтли «әрмәғанлар» алыб кәтирсинләр: «М
рә бәзирканлар! Аллаһ-тәала маңа бир оғул верди. Варың Ру
елинә мәним оғлым ичүн јахшы әрмағанлар кәтирүң, мәним оғлы
бөјүјүнчә»—деди». Демәли, оғузларда «адвермә» елә-белә уч
вә ја јүнкүл олмур; бу нкидлик гејри-ади, елин бәјәниб гәбул етд
ји сәвијјәдә олмалыдыр, кәрәк шәр гүввәләрә гаршы дурасан, ј
ғы-дүшмән гајтарасан, ган төкә, баш кәсәсән: «Ол заманда б
оғлан баш кәсмәсә, ган дөкмәсә, ад гојмазларды» (Д. 70)—кәлам
мәһз бу мә'нада анлашылмалыдыр.

Бәзирканлар гајыдыб кәлинчә оғлан бөјүјүб әрсәјә чатыр. Б
рәк Рум елиндән гајыдыб кәлән бәзирканлары гарәт етмиш с

ды. Ајдыр: «Созүм дидин, ...
ү охшарсан. Бунуң ады Боз ајғырлу Бамсы Бејрәк олсун! Ады-
бән дедим, јашыны аллаһ версүн!»—деди. Галын Оғуз бәкләри
көтүрдүләр, дуа гылдылар. «Бу ад бу јикидә гутлу олсун!»—
диләр» (Д. 74—75).

Азәрбајҹан халгынын адвермә мәрасимләри күчлү ән'әнә кими
аг кечмишләрдән кәлир ки, VI—VII әсрләрдә, «Дәдә Горгуд ки-
бы» кими мө'тәбәр мәнбәдә бәдии шәкилдә өз ифадәсини тапыб,
һрәманлара адлар гојулуб, ајамалар верилиб, адлара сифәтләр
шулубдур. «Китаб»да елә бир сурәт јохдур ки, она сифәт, ајама
рилмәсин, һәм дә тәгдирәлајигдир ки, бүтүн бунлар ата көк үс-
ндә, ана дилиндәдир. Бурада һәм әсил-нәсәб, көкә бағлылыг,
м дә сифәт вә ајамалар вар ки, бунлар һәмин сурәтләрин гочаг-
ғына, шүҹаәтинә, ҹәсарәтинә, кишнлијннә, мәрдлијинә, намәрд-
јинә, јаланчылығына, харнчи көркәминә вә с. көрә верилир. Бун-
рын һәр биринә мәрасим кечирилдији—јығнаг гурулдуғуна шүб-
етмирик.

Гәһрәманларын һәјат-фәалијјәтиндә көстәрдикләри јаддага-
н вә гејри-ади шүҹаәт, гочаглыг, икидлик вә с. дә онларын ад-
рына әлавә олунур, о гәһрәманлар һәр вахт һәјатда газандыг-
ры бу силсилә сифәтләрилә јад едилир, тәгдим олунур. Даста-
ын үмуми гәһрәманлыг руһу, дил вә үслубунун ахычылығы бу
вә сифәтләрлә чох һәмаһәнкдир.

Ики һөкмдара — *Бајындыр хана* вә *Газан хана* өз биткин шәх-
јјәтләри вә һөкмдарлыг ләјагәтләринә—вар, дөвләти, ҹаһ-ҹәла
ы вә буна ујғун олараг да мүдриклији вә сәхавәтинә, бүтөвлүкдә
кәнин дајағы, дирәји олдугларына көрә, онлары там сәҹијјәлән
ирән шәрәфли адлар—сифәтләр верилиб. Бу ад вә сифәтләрд
ир-биринә бәнзәрлик вә јахынлыг да вар: һәр икиси «Тулу гушу
врусу»дур, «Амит сојунун асланы»дыр, «Гарачығын гапланы»
ыр вә с.

Дикәр гәһрәманлара—«24 санҹаг бәјинә» верилән ад вә сифә
әр дә онларын характерини ачыр, дахили вә заһири аләмини, ке
ими вә башга кејфијјәтләрини тәгдим едир:

Гаракүнә—«Гарадәрә ағзында гара буға дәрисиндән бешики
иң јапуғы олан, ачығы тутанда гара ташы күл ејләјән, быға
нсәсиндән једи јердә дүкәһ, әрәнләр әврәни, Газан бәкин гарташ
Гаракүнә» (Д. 59).

Дәли Донда (р)—«Дәли Тондаз—«Дәмүр гапу Дәрвәндәки д
дүр гапуің ләпуб алан, алтмыш тутам ала көндәринин учынд

никлә алан, Оғузын ағ сагаллу гочалары көрәндә ол јикиди тә-
синләјән, ал мәхмури шалварлы, аты бәһри һотазлы Гаракүнә оғл
Гарабудаг» (Д. 60).

Шир Шәмсәддин — «Дәстурсызча Бајындыр ханың јағысы
басан, алтмыш бин кафирә ган гусдыран, аг-боз атың јалысы үз-
риндә гар турдуран Ғәфләт гоча оғлы Шир Шәмсәддин» (Д. 60-
61).

Бејрәк — «Парасарын, Бајбурд һасарындан парлајыб учан, а
алча кәрдәкинә гаршу кәлән, једи гызың умуды, Галын Оғуз им
рәнчиси, Газан бәкин јынағы, Боз ајғырлу Бејрәк» (Д. 61).

Јекнәк — «Чаја чалмалу, чал гарагуш әрдәмлү, гургурма г
шаглу, гулағы алтун күбәли, Галын Оғуз бәкләрини бир-бир аты
дан јығычы, Газылыг гоча оғлы бәк Јекнәк» (Д. 61).

Аруз гоча — «Алтмыш әркәч дәрисиндән күрк еләсә топугла
ыны өртмијән, алты өкәч дәрисиндән күлаһ етсә, гулағларын
өртмијән, голыбуды хыранчә, узун балдырлары инчә, Газан бәкү
ајысы ат ағызлу Аруз гоча» (Д. 61—62).

Букдүз Әмән — «Варыбан пејғәмбәриң үзини көрән, кәлүбән
Оғузда сәһабәси олан, ачығы тутанда быгларындан ган чыган бы
ы ганлу Букдүз Әмән» (Д. 62).

Алп Әрән — «Кафирләри ит ардына бурағыб хорлыјан, елдә
ыгуб Ајғыркөзлү сујындан ат јүздүрән, әлли једи гәл'әнин кәли
әң алан, Аг Мәлик Чешмә гызына никаһ едән, Суфи Сандал Ма
икә ган гусдыран, гырг чүббә бүрүнүб отуз једи гәл'ә бәкини
әһбуб гызлырыны чалуб бир-бир бојнын гучан, үзиндә-тодағын
а өпән Иләк гоча оғлы Алб Әрән» (Д. 62).

Дүләк Уран — «Иләк гоча оғлы Дәнәбилмәз Дүләк Уран
Д. 287).

Илалмыш — «Гоша бүрчдән гајын огы әкләнмијән Јагрынчы
ғлы Илалмыш» (Д. 205).

Тоғсун оғлу Рустәм — «Үч кәррә јағы көрмәсә, ган ағлыја
Тоғсун оғлы Рүстәм» (Д, 206).

Дәли Уран — «Әждәһалар ағзындан адам алан Дәлү Уран
Д. 206).

Савған Сары — «Јериң бир учындан бир учына јетим!» дејә
авган Сары» (Д. 206).

Басат — «Аруз оғлы Басат» (Д. 220).

Сәкрәк — «Ушун гоча оғлы Сәкрәк; ејү, баһадыр, алп, дәлу
кит» (Д. 256).

Буғач — «Дирсә хан оғлы Буғач хан». (Д. 10).
Сары Галмаш — «Иләк гоча оғлы Сары Галмаш» (Д. 38).
Гарачуг чобан — «Әрәнләр әврәни Гарачуг Чобан» (Д. 41).

Бу гәһрәманлардан 10-нун адына (Салур Газан, Буғач, Бејрәк, ...уз, Дәли Домрул, Гантуралы, Јекнәк, Басат, Әмран, Сәкрәк) ... бој гошулуб, көстәрдији шүчаәт, фәрасәт вә иҝидликләрә уј- ...н да онлара адлар верилиб, адларына сифәтләр әлавә олунуб ...акин дикәр гәһрәманлара һансы мүнасибәтлә вә нә үчүн верил- ...ји, бу ад вә сифәтләри һансы икидликләрә, шүчаәт вә гәһрәман- ...ыға көрә алдыглары барәдә ајрыча сөһбәт ачылмыр, бој бојлан- ...ыр.

Хәлги-милли көк үстүндә адвермә вә ја адлара сифәтләр гошма... ...'әнәси Азәрбајчан халгы, онун мә'нәви инкишафы тарихинд... ...рмызы бир хәтт кими кечиб кәлир. «Дәдә Горгуд китабы»нда ...дии шәкилдә тәсдиг едилән бу ән'әнә сонралар, мүхтәлиф дөвр... ... шәраитдә өз инкишафынын јени мәрһәләләринә дахил олур. Мү- ...ән дөврләрдә, хүсусилә адларда әрәб-фарс тә'сири вә мејллә- ...нә гаршы мәсәлә јенидән чанланыр, елми вә әдәби әсәрләрин ...взусу олур, проблемә чеврилирди. Бу мә'нада Низаминин ана ...линдә јазан мүасири Әлинин «Гиссеји-Јусиф» поемасы диггәтә- ...јигдир. Поемада мәсәлә гәдим адәт-ән'әнәләрин давамы, бәдии ...сдиги кими өзүнү көстәрир, проблем шәклини алыр, һадисәлә- ...н кедиши илә бағланыр вә өз бәдии һәллини тапыр.

* * *

«Гиссеји-Јусиф»ин дили вә үслубу тәсдиг едир ки, XII—XIII ...рләрдә ана дилинин сабит грамматик ганунлары, сәлис вә ај- ...ын ифадә шәкилләри илә јанашы адына, әсил-нәсәбә көрә адам- ...ра, тарихи шәхсијјәтләрә мүрачиәт шәкилләри дә гәти мүәјјән ...ди. Мәсәлән, тәкчә јени доғуланлара милли ад вермәк, адлара ...фәт гошмаг мејлилә мәһдудлашмыр, даһа әһатәли шәкил алыр... ...ы. Башга дилләрдән кәлән вә ја алынан адлар, әсил-нәсәбләр д... ...а дилинин өз гајда-ганунларына табе едилир вә јазылырды вә ј... ...сәлә гојулур, проблем шәклинә галдырылырды. Бу мүнасибәтл... ...шағыдакы мисраларда шаир сөзүнү демиш вә мәсәләјә өз мүна... ...бәтини билдирмишди:

Мисир ичрә улу Мәлик олар иди,
Аның оғлы Мәлик-бин Дәғар иди,

ну ана дилинә чевириб *Доғар оғлы Мәлик* шәклиндә вериб. Со
а, һәр јердә бу адын анчаг икинчи шәкли ишләниб: *Мәлик* вә *М*
ик Доғар вә ја *Доғар оғлы.* Бу да мә'налыдыр ки, Јусиф саты
ыгда бағланан «мүгавиләдә» онун ады ана дилиндә *Доғар оғл*
Мәлик јазылыр.

Буна ујғун олараг, поемада хатырланан бир сыра дикәр мәшһу
рәб ад вә фамилијалары да беләчә түркчәјә чеврилиб ишләд
ир: *Өмәр Хәттаб оғлы, Сабит оғлы Не'ман, Салам оғлу Әбду*
аһ, Јә'губ оғлу Јусиф, Јә'губ Исһаг оғлу... Дејәрдик ки, ад-фам
ија мәсәләси әсәрдә бу јөндә проблем сәвијјәсинә галдырылы
адисә вә әһвалатлар әрәб дүнјасында—Мисирдә, Кән'ан елинд
аш версә дә, шаир өз азәрбајчанлы руһуну ора һопдуруб, ан
үрк адларына мүрачиәт едиб, бунун үчүн мүнасибәтләр тапы
кәшф» едиб. Мәс., узун ајрылыгдан сонра Јусиф гардашы Бен
әмин, (Ибн-Јәбин)лә көрүшүр, һал-әһваллашыр. Илк нөвбәдә и
ну гардашынын евләниб-евләнмәдији, оғулдан-гыздан нәји олду
ә оғланларына нечә адлар гојдуғу марагландырыр:

> Андан сон-ра сорар: өләндинмү?
> Ја гардашым, оғлын-гызын- булундымы?
> Оғланларын атларыны атадынмы?
> *Нешә дүрлү атлар вердүн-,* дејүр имди?

Бенијәмин он ики оғлу олдуғуну дејир вә бир-бир онларын ад
ы садалајыр. Бурада һәзин бир нөгтә дә диггәти чәлб едир: нә
ин давамы оғулла, ата тели илә бағлыдыр. Јусиф гардашында
әһз оғул балалара «нечә дүрлү адлар вердијини» сорушур. Бен
әмин сечдији адларын поемада баш верән һадисә вә әһвалатла
ан доғдуғу, һәр биринин мүәјјән мүнасибәтлә гојулдуғуну из
дир. Бу адларын һамысы ана өзүл үзәриндә, ана дилиндәдир:

1) *Тенгиз//Дәңиз* — гардашынын дәрдиндән дәнизләр гырағы
а кечә-күндүз ағладығына көрә,

2) *Гурт*—әсәрдәки «меһрибан» Гурт сурәтинә көрә,

3) *Гују*—гардашы гујуја салындығына көрә,

4) *Ған*—гардашынын ганлы көјнәји кәлдијинә көрә,

5) *Кор*—атасынын ағламагдан көзләри тутулдуғуна көрә,

6) *Дар*—өлкәдә баш верән једдииллик дарлыға, гытлыға көр

7) *Бар*—дарлыгдан, гытлыгдан сонра өлкәјә кәлән бара, б
әһсула көрә,

11) *Гәриб*—гардашыны гәрибләрдән сорушдуғуна көрә,

12) *Гул*—гардашы гул ады илә сатылдығы вә гулларла меһри-н олдуғуна көрә.

Сонунчу үч-дөрд адын гојулмасы сәбәбини Бенијаминин өз ди-ндән ешидәк:

Һәм *гуллары* көрүчәк, хош арар идим,
Гәрибләри көрүчәк, һәм сорар идим,
Гајғулары көрүчәк, чог ағлар идим.
Һәм *гуллара* бән меһрибан олдум имди.

Јусиф гардашындан нә үчүн оғланларына белә адлар сечдији-ін сәбәбини сорушур:

Бәнијамин ајды: чүмлә сәнин дәрдин...—чавабыны алыр.

Бөјүк шаир Әли поеманын әсас мәзмунуну бу ,адларда мәһа-ртлә верә, чәмләшдирә билмишдир. Бир әрәбин доғулан бүтү-ушагларына түркчә адлар гојмасы XII—XIII әсрләр мүһитиндә -дәр ағла батмаса да бу, поетик арзудур, шаир амалы, шаир иде-ынын бәдии ифадәсидир. Хүсусилә адвермә мәрасиминдә о вахт-ар әрәб-фарс дилләринин тә'сир даирәси күчлү иди. Белә бир ша-аитдә шаир сөзү, шаир мүнасибәтинин өзү аз иш көрмүр, һә-еjдән әввәл исә, Әлинин камил шаир-вәтәндашлыг һиссләрин-сдиг едирди. Мараглыдыр, елә тәхминән һәмин вахтлар, XII-ерин сонларында јазыб-јаратмыш көркәмли дилчи алим Ибн Му-әнна бу мәсәләдә тамам чашыб галмыш, ифрат дәрәчәдә сол ке-ишдир: «Түркләр фарслардан, онларын (јә'ни фарсларын) ө-илинә мәхсус сөзләри көтүрүр, она көрә ки, онларын (јә'ни түрк-әрин) өз (хүсуси) адлары јохдур вә ја буна чох аз тәсадүф олу-ур».

Шаир Әлинин мәсәләјә ајыг, сәбатлы мүнасибәти вә ону проб-ем сәвијјәсинә галдырмасы тәсадүфи дејилди, дөврүн тәләбин-ән ирәли кәлмишди. Мә'нәви гидасыны «Дәдә Горгуд»дан вә би-, һәләлик мә'лум олмајан дикәр, даһа гәдим ана гајнагларда-лан адгојма вә о дөврдә әрәб-фарс адларыны, тарихи-дини шә-ијјәтләрин ад вә әсил-нәсәбләринн әслиндән ајыраг ана дилн-ә чевириб тәгдиметмә өзү наилијјәт, дил мәдәнијјәти иди.

Адвермә мәрасими, ушаглара хәлги-милли адлар сечилиб в-илмәси тарихи просесдир, бүтүн дөврләрдә һәмишә фәалијјәтд-ир. Азәрбајчан мә'нәви фикри тарихиндә әчнәби тә'сирләрә га-ы мүбаризә мејлләри күчлү олмуш, гәдим дөврләрдән башлана-

нен илә хошту милли адгојма саһәсиндә дөнүш вә дејәрдик, та
ир дөвр ачды. Јарадычылығынын мәзмуну, гәһрәманларына сеч
ији көзәл милли адларла күчлү тә'сиредичи вә нүмунәви иш көр
ү. Мәс., әдиб-драматург тарихи мөвзуја мүрачиәт едәркән, тәкч
Од кәлини» пјесиндә VII--VIII әсрләри вә үмумијјәтлә Азәрбај
ан руһуну, мә'нәви фикир тарихини вә дилини тәмсил едән көзә
длар сечмиш вә гәһрәманларына вермишди: *Елхан, Солма*
орхмаз, Дөнмәз, Сөнмәз, Тоғрул, Күлкүн, Алтај, Илдырым, Ја
ардаг, Оддамды,..

Ч. Чаббарлынын дикәр, истәр тарихи, истәрсә дә мүасир мөв
улу әсәрләриндә ишләтдији, гәһрәманларына вердији адлар д
дибин тарихи, сөз-ад мәдәнијјәти ән'әнәләринә садиг галдығыны
әлги мөвгејини, милли руһуну тәсдиг едир. Бу мүнасибәтлә әди
ин гәһрәманларына, сурәтләринә вердији адлара бир даһа нәзә
алаг: *Ајдын, Күлтәкин, Огтај, Севәр, Күлкәз, Аслан, Нәркиз*
урсун, Елханлы, Өздәмир, Севил, Күлүш, Күндүз, Алмаз, Ханым
аз, Күлверди, Сүрмә, Јахшы, Күлханым, Сона, Күлсүм, Јашар
оғрул, Күлсабаһ, Өткүн, Күләр, Турач, Туту,..

Дүнјаја тәзә кәлән көрпәләрә ад сечилмәси мәрасиминдә бу
дларын нә гәдәр мүсбәт тә'сири, ролу олдуғуну һамы чох көзә
илир.

Халгымызын мә'нәви инкишаф тарихиндә әрәб-фарс дилләри
ин тә'сиринә гаршы һәр заман аз вә ја чох дәрәчәдә мүбариз
ејлләри олмуш вә бу, өз ишини көрмүшдүр. Халгымызын көзә
дгојма мәрасимләри олуб, вар вә олачагдыр. «Ад күнү» шәнлиј
бурадан јараныб. Ушагларымыза ад гојулмасы тарихи көкү, ән'
әси олан чох чидди вә мәс'улијјәтли ишдир, көзәл ән'әнәдир,
«От көкү үстдә битәр»—дејирләр. Кәлин, ана дилимизин зән
ин сөз боғчасындан сечиб, күл балаларымыза күл кими дә хош
көзәл адлар верәк.

5) Гадын ана—Ана Вәтән...

«Дәдә Горгуд китабы»нда гадын—ана Танры тәк учадыр, ону
нчаг Танры илә јанашы гојмаг олар. О анчаг ана Вәтәнлә, ана
орпагла мүгајисә едилә биләр. Дастанларын башланғычындан
дына чидди мүнасибәт вар, гадын тәһлил олунур, сәчијјәләнди
илир, она гијмәт верилир, гадын дөрд соја ајрылыр. Бунлардан
ринчиси даһа әсилли-нәчабәтлисидир, о, «еви дајағы» сајылыр
әсәр боју да тә'рил олунур

«Китаб»да бу әсил-нәчабәтли гадынларын мүһүм бир кејфиј...
ти—евинин саһиби олдуғу вә гонагпәрвәрлији, евә гонаг кәлдик...
өзүнү нечә апармасы, әр кими һәрәкәт едәрәк һәр шејн јолуна...
ја билмәсн әсас алыныр вә башга кејфијјәтләри дә бу һесабдан...
түрүлүр. Әлавә олараг, бу гадынларын Ајишә, Фатимә соју-әс...
-нәчабәти илә мүгајисәси кәлир. Башланғыч «Китаб»а сонралар...
авә олунса да заманына көрә, бунун бөјүк тәблиғи мә'насы вар...
ыр. Һәр һалда, пејғәмбәрин аиләсинә ишарәдир. Бу сојлу, әсил...
чабәтли гадынлар тә'рифләнир, тәгдир олунур вә онлара алгыш...
јләнилир. Бәли, гадын алгыша лајигдир.

«Дәдә Горгуд китабы»нын баш гадын гәһрәманлары мәһз бу...
ј-көклү, тәгдир вә тәблиғ олунан гадынлардыр. Онлар тәкчә...
илә-мәишәтдә дејил, һәјатда өз ләјагәтилә, фәаллығы вә мәрд...
ијнлә, мәтанәти вә сәдагәтилә диггәти чәлб едир. Онлар һәр мә'...
да гадынлыға әсл нүмунә, өрнәкдир, даһа дүрүст десәк, гадын...
ар бу мөвгедән тәсвир, тәгдир вә тәгдим олунур.

Тарихән Азәрбајчан әдәбијјатында гадына һәмишә али мөв...
дән јанашылыб. Әслиндә бу, чох гәдимләрдән кәлир вә ана дил...
әдәбијјатымызын VI—VII әсрләр зирвәси олан «Дәдә Горгуд»...
өз кениш шәрһини тапыр. «Дәдә Горгуд»да гадына һәр шејдән...
баг бир ана кими ситајиш едилир. Гадын вәфалы достдур, сә...
гәтли «дејикли»дир, дар ајагда әрә дајагдыр, ағыллы мәсләһәт...
дир, чанындан кечмәјә һазыр олан јолдашдыр, јери дүшәндә...
ин гылынч чалан голудур. Бүтүн бу кејфијјәтләрилә гадын «Дә...
Горгуд китабы»нда парлаг симадыр.

Низамидә дә беләдир. Низаминин гадын сурәтләри бир гәдәр...
гәдимләрдән кәлир. Дәдә Горгуддан әввәлки дөврләрин тарихи...
әхсијјәтләри вә онларын тәчәссүмүдүр. Һәлә ерадан габаг Һеро...
түн «Тарих» китабында Томирис ана варды. Низаминин тәсви...
ндә Бәрдә һөкмдары Нүшабә, Мәһинбану вә Ширин варды...
нлар «Дәдә Горгуд» гадынларынын әчдадлары, улу нәнә вә ана...
ры иди. Демәли, «Дәдә Горгуд» гадынлары бирдән-бирә јетиш...
мишди.

Азәрбајчан гадынынын чох гәдим вә шәрәфли кечмиши олуб. Бу...
чмишә, онун «Дәдә Горгуд» заманында инкишаф сәвијјәсинә...
зәр јетирәк.

Гадынын јүксәк аналыг шәрәфи «Дәдә Горгуд китабы»нда нечә...
свир едилир? Һәјатда һәр шејдән: вардан, дөвләтдән, һәтта өв...
ддан кечмәк олар, анчаг анадан јох. Һәјатда һәр шејн јенидән...

амусуну ләкәләмәк хәјалына дүшүб. «Китаб»да дејилир: «Бој
зун Бурла буны ешитди. Јүрәкилә чанына одлар дүшди. Гыр
нчә беллү гызун ичинә кирди, өкүт верди. Ајдыр: «Гангыңуза ја
ушурларса, Газан хатуны ганғыңыздыр, гырг јердән аваз вер
из—деди» (Д. 51).

Белә дә олур.

Лакин дүшмән амансыздыр, нијјәтиндән әл чәкмәк истәми
ени тәдбирә әл атыр: «Мәрә! Варың Газанын оғлы Урызы тарту
әнкәлә асуң, гыјма-гыјма ағ әтиндән чәкүң, гара гаурма бишүрү
ырг бәк гызына иләтүң. Һәр ким једи, ол декил, һәр ким јемәди
лдур. Алуң кәлүң, сығраг сүрсүн!—деди» (Д. 52). Буну ешидә
рәји дағлы Бурла ана ики од арасында галыр: ја әр намусун
әкәләмәк, ја да оғлунун әтиндән јемәк. Ағыр вә чыхылмаз вәзи
әтдир. Инсан өмрү әзәл күндән белә фачиәли анларла долудур
елә анларда исә онун дадына али инсани кејфијјәтләри вә бун
одагәти, намусу, шәрәфи көз бәбәји кими горумаг ләјагәти чатыб
ыр... Ана фүрсәт тапыб оғлу илә көрүшүр:

«Оғул, оғул, ај оғул!
Билүрмисин нәләр олды?
Сөјләшдиләр фысыл-фысыл,
Кафирин фе'лин тујдым» (Д. 52)—

ејә ону хәбәрдар едир. Ананын «Сәниң әтиңдән, оғул, јејәјинми?
орғусуна оғул һиддәтләнир: «Уруз ајдыр: Ағзың гурысын, ана
Дилиң чүрисин, ана!.. Бу нә сөздүр?! Сагын, гадын ана! Мәни
зәримә кәлмијәсин! Мәним үчүн ағламыјасан. Гој бәни, гадын ана
әнкәлә урсунлар! Гој әтимдән чәксүнләр, гара гаурма етсүнләр
ырг бәк гызынын өңүнә иләтсүнләр. Анлар бир једикиндә сән ик
екил! Сәни кафирләр билмәсүнләр, тујмасунлар. Та ким, сас
инлү кафириң дөшәкинә вармујасан. Сағрагын сүрмијәсән, Ата
азан намусуны сымајасан. Сагын!»—деди» (Д. 53, 54).

Газан хан оғлу Уруз бәј кабаб чәкилмәјә, «гара гаурма» едил
әјә разыдыр: *Ана намусу вәтән намусудур, тәки ана тәһгир олун*
асын, ата намусу «сынмасын»...

«Газан бәк оғлы Уруз бәкин тутсаг олдығы бој»да да ана үр
и, ана мәһәббәти беләчә өн плана чәкилиб тәсвир олунур. Оғл
Урузла ова чыхан Газан хан овдан гајыдаркән тәк кәлир. Бу, ана
ы тәшвишә салыр: «Хан гызы көрди ким, Газан кәлүр; јумурла
уб јериндән уру турды, самур чүббәсин әкнинә алды. Газана гар

«Ики вардын, бир кәлүрсән, јаврым ганы?
Гара кәрдунда булдығым оғлым ганы?»—

јә она мүрачиәт едир, гәмли-һәсрәтли нәғмәләр дејир вә бу нәғ-ләр, бу ики мисра—«нәгәрат»ла тамамланыр:

«Јалн ыз оғул хәбәрин, Газан декил мана!
Демәз олурсан, јана-көјнә гарғарам, Газан сана.»

(Д. 137—138).

Газан хан кери дөнүр, Урузун ардынча кедир, «кәлдики јолы инә алуб јортыр». Лакин ана үрәји дөзмүр, о да «гара гылын-н гушаныр», онун далынча атланыр...

«Дирсә хан оғлы Буғач хан бојы»нда оғлунун илк овудур,— јә ана онун габағына чыхыр: «Ганлы Оғуз бәкләрин тојлыја-м»— деди. Јумурланыб јерндән уру турды. Гырг инчә гызы јына алды. Дирсә хана гаршу варды. Гапаг галдырды. Дирсә нын јүзүнә багды. Сағнлән солына көз кәздирди, оғланчуғыны рмәди. Гара бағры сарсылды, дүм јүрәки ојнады, Гара гыјма зләри ган-јаш толды» (Д. 23).

Ана бағры јана-јана үзүнү Дирсә хана тутуб:

«Ики вардын, бир кәлүрсән, јаврум ганы?
Гара кәрдунда булдуғум оғул ганы?» (Д. 24)—

јә она мүрачиәт едир:

«Јалн-ыз оғул хәбәрин, а Дирсә хан, декил мана!
Гара башым гурбан олсун, бу күн сана!» (Д. 24, 25).

Дирсә хан «Оғлун сағдыр, әсәндир. Авдадыр. Бу күн јарын нда исә кәләр, горхма» чавабыны верирсә дә, ана үрәји таб тирмир: «Дирсә ханың хатуны гајытды, керү дөнди. Гатланма ы. Гырг инчә гызы бојуна алды. Бәдәви ата биниб оғланчуғын ис ју кетди... Алчагдан јуча јерләрә чапуб чыгды. Багса көрсә, бир рәниң ичинә гарға-гузғун енәр-чыгар, гонар-галгар. Бәдәви атын чәләди, ол тәрәфә јүриди» (Д. 26). Ана оғлуну алча гана булан ыш һалда тапыр. Ону ше'рлә, сөзлә һала кәтирир, бела диндн р:

«Гара гыјма көзләрин ујху алмыш, ачғыл ахы!..
Ол көдәндә чанын варса, оғул, хәбәр мана.

Ај бәрдәклү, аззәтлү чаным ана...
Гарғарсан, бабама гарға!
Бу суч, бу күнаһ бабамдандыр,—деди» (*Д. 28*).

Ана сүдү илә дағ чичәјини мәлһәм едиб оғлунун јарасына б
ыр, ону хилас едир.

Бүтүн бу сәһнәләр ана үрәјииин, ана-өвлад мәһәббәтинин ча
ны, һәјати тәчәссүмү, реал тәсвиридир. Һәјатда, аилә-мәишәтд
бизим улу нәнәләр вә аналар belә олмушлар. Бураја «Горгуд А
әзүндән һеч нә артырмамышдыр», десәк чох доғру олар. Дәдән
өјүклүјү онда иди ки, халгымызын о заманкы һәјат тәрзини, адә
н'әнәләрини, нәнә вә аналарымызы һәјатда олдуғу кими дә ве
ишди. Халгын мә'нәви кејфијјәтләрини, адәт-ән'әнәләрини, аил
мәһәббәт мүнасибәтләрини дәјишмәк, ујдурмаг, јазычы тәхәјј
үнүн мәһсулуна чевирмәк мүмкүн олан иш дејилдир. Чүнки бу
ар һәмишә, бүтүн дөврләрдә вә һәр бир сәнәткардан јүксәкдә д
аныб. Әкәр сәнәткар бунлары лајигинчә верә, тәсвир едә били
ә, өзү дә јүксәлиб, зирвәјә галхыб...

Ана, ана ләјагәти, аналыг һаггы аиләнин намусу, шаны-шөһр
идир. Ана Вәтән рәмзидир. Әбәс јерә дејил ки, *ана Вәтән, ана то
аг* дејирик.

6) Гадын ләјагәти, гадын вүгары

Гадын мәнлији, гадын мә'нәвијјатынын учалығы вә тохунул
азлығы, гадынын да кишиләр кими ат чапмасы, гылынч чалм
ы «Китаб»да апарычы голлардандыр.

Һазырда харичи тәдгигатларда да «Дәдә Горгуд» гадынлары
ын үстүнлүкләри, кишиләр кими мәрдлик вә игидлији, дүшмән
аршы дурмасы, гылынч чалмасы вә с. дөнә-дөнә тәгдир олуну
БШ-да инкилисчә бурахылан «Дәдә Горгуд китабы»нын «Кириш
әгаләсиндә дејилир: «Гәһрәманлыг дүнјасы кишиләрә мәхсусду
акин «Дәдә Горгуд китабы»нда гадынлар да кишиләр кими иш
ирак едирләр. Онлар ичтимаи вәзијјәтләринә көрә кишиләрл
ам бәрабәрдир» (131. XVII).

«Ганлы Гоча оғлы Гантуралы бојы»нда гадынларын кишиләр
әхсус кејфијјәтләри өз әксини чох көзәл тапыб. Гантуралыны
ечиб-бәјәниб севдији Селчан Хатунда әсл әрлик ләјагәти вә мән
ији вар. Өз гырымы илә о, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә гә
әман, мәтанәтли, шәхсијјәтли гадын сурәтидир. Селчан Хатун

әдиjи гыз бу иди, чәтин сынагларда гызын ешги новбеи она
ввәт верир. Буға илә чарпышаркән јолдашлары

«Сары тонлы Селчан Хатун көшкдән багар,
Кимә багса, ешгилә ода јағар!» (Д. 181)—

јә ону чуша кәтирирләр...

Гантуралы Селчан Хатуны алыб Оғуза гајыдыр, јорғун-арғын зәл, мәнзәрәли бир јердә әјләнир, ишрәтә мәшғул олур. Гантулынын көзүнү јуху апарыр, ујујур... Үрәјинә нә исә данмыш ки- Селчан Хатун Гантуралынын атыны јәһәрләјир, дөјүш палтаны кејинир, сүнкүсүнү әлинә алыб һазыр вәзијјәтдә дурур. Бу лда гыз тәрәфин адамлары пешман олуб гошунла онларын арнча кәлир кн, Селчан Хатуну кери гајтарсынлар. Селчан Хан тәкбашына гошунун габағыны кәсир, вурушур, өлән өлүр, ган гачыр, гошун мәғлуб олур. Гантуралы јухудан ајыланда мәләдән хәбәр тутур, пәрт олур, шанына кәсир кәлир ки, о јатыб з исә онун ишини көрүб, гошунун габағыны сахлајыб, вурушуб ирдән бу хәбәр Оғуза чатса, о үзә чыха билмәз, она әскиклик тирәр, рүсвај олар.

«Гантуралы ајдыр: «Јоғ, әлбәттә, өлдүрсәм кәрәкдир»,—деди ыз гагды, ајдыр: «Мәрә, гават оғлы гават! Мән ашаға гулпа јапыурам, сән југары гулпа јапышурсан. Мәрә, гават оғлы, охуңламы лычыңламы? Кәл бәрү, сөјләшәлим!» — деди. Атын дәпди, бир ксәк јерә чыгды. Садағындан тогсан охын јерә дөкди. Ики охын мрәнин чыгарды, бирин кизләди, бирин әлинә алды. Дәмрәнлу ла атмаға гыјамады. Ајдыр: «Јикит, ат охуңы!» Гантуралы ај р: «Гызларын јолы әввәлдир. Әввәл сән ат!»—деди (Д. 198, 199)

«Даш гаја раст кәлиб»—дејибләр. Севән гәлбин мәғрурлуғу ’нәви аләми дә күчлү олур. Селчан Хатун нәинки орду гаршы ны кәсиб гылынч вуран, гәләбә чалан гәһрәман, һејснјјәтли, гү урлу, вүгары, мәнлији олан шәхсијјәт кими дә үчалыр. Икидлиј мә’нәви кејфијјәтләрилә Гантуралыја үстүн кәлир, ону сусду р. Гантуралы тәслим олур вә дејир:

«Аслан уруғы, султан гызы,
Өлдүрмәкә мән сәни гыјармыдым?!
Өз чаныма гыјам,
Мән сәнә гыјмыјам,
Мән сәни сынардым» (Д. 199).

Селчан Хатундан бу чавабы алыр:

дир, һәр биринин өз ләјагәти, өз гүруру вар, она тохунмаг олма
Онлар анчаг чинсчә ајрыдыр: бири оғландыр, бири гыз. Демәл
онлар бир-биринә тајдыр, бу гыз елә Гантуралынын арајыб-а
тардығы гыздыр, ону да тапыб. Индн онлар бир-биринә говуш
аилә гура биләрләр, белә сынаглардан кечән аиләјә исә завал јо
дур, онун өмрү узундур. Белә аиләләр әсл аиләдир, халгын шәр
фидир, кәләчәјидир...

«Гантуралы бојы»нын сонлуғунда охујуруг: «Алтунлыча кү
лүкин дикүб, Гантуралы кәрдәкинә кирүб мурадына—мәгсуду
иришди. Дәдәм Горгуд кәлүб шадлыг чалды. Бој бојлады, с
сөјләди. Ғази әрәнләр башына нә кәлдүкин сөјләди: имди ганы д
дикин бәк әрәнләр? Дүнја мәним дејәнләр...» (Д. 200,201). Јә'
белә аиләләр чох олуб вә вар. Белә севишин, белә аилә гурун к
өмрүнүз хош кечә, хошбәхт јашајасыныз. Дүнја сизин ола...

«Гантуралы бојы»нын гајәси бу, мүәллифин демәк истәди
сөз, фикир, кәлдији бәдии нәтичә будур.

7) Гадын ағлы—әр архасы

Чәтин вәзијјәтдән чыхмаг, мүшкүл ишләри мүмкүн етмәк өз
һүнәрдир, икндликдир, ағлын, тәдбирин гәләбәсидир. «Дәдә Го
гуд китабы»ндакы гадынлар өз ағлы, тәдбири илә әрләринә мә
ләһәт верир, онлара арха олурлар. Бу кејфијјәт «Китаб»да о г
дәр габарыгдыр ки, харичи тәдгигатларын да диггәтини чәлб еди
Бојларда гадынлара бир ана кими ситајиш едилир, арвада һәја
јолдашы кими һөрмәт көстәрилир. Гадынлар һәмишә әрләрини
көзәл мәсләһәтчиләридир» (131. XVII).

Будур, «Дирсә хан оғлу Буғач хан бојы»нда Дирсә хан Бајын
дыр ханын мәчлисиндән пәрт гајыдыб кәлмишдир. Ганы чох гар
дыр. Нечә дејәрләр, бычаг вурсан ганы чыхмаз. Севән, арвадын
бөјүк һөрмәт бәсләјән әр әввәлчә она бир «сөјләмә»—ше'р деји
көнлүнү алыр. Сонра әлавә едир: «Көрүрмисин нәләр олды? Га
убаны хан Бајындыр јериндән турмыш. Бир јерә ағ отаг, бир јер
гызыл отағ, бир јерә гара отағ дикдирмиш. «Оғуллулары ағ ота
а, гызлујы гызыл отаға, оғлы-гызы олмыјаны гара отаға гоиду
ун, гара кечә алтына дөшәң, гара гојун јәхнисиндән өнүнә кәтү
үн, јерсә-јесин, јемәзсә турсун-кетсүн. Анун ким, оғлы-гызы ол
ыја, Танры-тәала аны гарғыјыбдур, биз дәхи гарғарыз», — де

12, 13). Өвлад һәсрәти, сој, нәсил, үмид, севинч, һәр шеј, һәја
н әбәди мә'насы...

Дирсә хан арвадына јенә бир «сөјләмә» сөјләјир. Һәр ики «сөј-
мә»дә арвадына бөјүк мәһәббәт вә еһтирамла јанашы, ағыр бир
рдә көрә гәзәб вә кинлејләнмә дә вар: бу «гара ејиб» кимдәндир?
ндәнмидир? Бәндәнмидир?». Дирсә ханын арвады бу гәзәби һә-
млиликлә гаршылајыр, тәдбир төкүр, чыхыш јолу көстәрир. Дир-
хан арвадынын мәсләһәти илә һәрәкәт едир. Даһа артыг әли-
ыглыг, кенишүрәклилик, сәхавәт көстәрир, ачы, касыбы дојду-
, кејиндирир. Аилә дәрддән хилас олур, бөһранлы вәзијјәтдән
хыр, «бој»ун бағланмыш олдуғу Буғач хан доғулур...

Гадын ағлы, гадын тәдбири гәләбә чалыр.

Будур, «Газан бәк оғлу Уруз бәкин тутсаг олдуғу бојы»нда
зан хан оғлу илә ова кедиб. Хан гызы Бојы Узын Бурла хатун
ғлунун илк овудур»—дејә ону гаршыламаг үчүн һазырлыг кө-
р, оғуз бәјләрини севиндириб — шәнләндирмәк үчүн «атдан
ғыр, дәвәдән буғра, гојундан гоч кәсдирир» вә Газан ханы гар-
ыламаға чыхыр. Амма көрүр ки, Газан тәк кәлир.

Бәрү кәлкил, Салур бәки, Салур көрки!
Башым, бәхти, евим тәхти!..
Ики вардын, бир кәлүрсән, јаврым ганы?
Гара кәрдүндә булдығым оғлым ганы? (135—136)—

јә тәлаш ичиндә, «диләк» илә дүнјаја кәтирдији бирчә оғлуну
бәр алыр. Бир һадисә баш вериб, о тутулуб дара дүшүбсә, ону
лас етмәк үчүн онунла һара десә кедәчәјини, алча ганына ба-
нча, јараланыб атындан енинчә онунла олачағыны, чарпышача-
ины дејир. **Бурла хатунун Газана мүрачиәтләри, оғлунун**
расынча сөјләмәләри — ағылары, јаныб-јахылан, парчаланан
ка үрәјинин чырпынтылары, тәлашыдыр. Боју Узун Бурла хатун
зым кәлсә,

Хан бабамын јанына мән варајын,
Ағыр ләшкәр, бол хәзинә алајын... 138)—

јләмәләрлә Газана арха олачағыны, көмәк едәчәјини бәјан едир
әр шејә һазыр олдуғуну билдирир.

Оғлунун евә кәлмәдијини көрән Газан кери гајыдыр. Ана да
ам кәтирмир, гара гылынчыны гуршаныб, Гара ајғырыны мини
нун далынча гошур, о да јола дүшүр. О вахт чатыр ки, Газан ја
аланыб ган ичиндәдир, она мә'нәви дајаг олур, хош сөзләрл

гәләбә газанылыр.

Бәли, «Дәдә Горгуд китабы»нда гадын әрин архасы, онун мә нәви дајағы, гылынч вуран голудур. Онлара әбәди ешг олсун!

«Бәкил оғлы Әмранын бојы»нда гадын ағлы, гадын тәдбир нин даһа бир мәзијјәти көстәрилир. Бәкил Бајындыр ханын һ зурунда оларкән, онун иқидлији, овчулуг мәһарәти вә атында сөһбәт дүшүр: «Һүнәр атынмыдыр, әринмидир?»—суалына Газа ханын вердији «Ат ишләмәсә әр өкүнмәз, һүнәр атындыр» чаваб Бәкилин бәрк хатиринә дәјир. О, инчијиб евинә кәлир. Арвадын дејир: «Ханымызын нәзәри биздән дөнмүш көрдүм. Ели-күну кө түрүн. Тогуз түмән Күрчүстана кедәлим. Оғуза аси олдум, бәлл билүн!» (Д. 239, 240).

Лакин Бәкилин хатуну һәлимликлә онун көнлүнү алыр, фи риндән дөндәрир вә ова чыхмағы мәсләһәт билир. Көрүн, Бәкили хатуну нечә дә ағыллы данышыр, заманынын руһуна ујғун неч ә һәјати мәсәлләр чәкир: «Јикидим, бәк јикидим! Падшаһла Танрынын көлкәсидир. Падшаһына аси оланың иши раст кәлмә ары көңүлдә пас олса, шәраб ачар. Сән кедәли, ханым, аргуры ја ан Ала тағларуң авланмамышдыр. Ава бинкил, көңлүн ачылсун! —деди. Бәкил көрди хатун кишиниң әгли-кәличәси ејүдүр. Газлы тыи чәкдирүб бүтүн бинди, ава кетди» (Д. 240).

Бәкилин һирси сөнүр, ејни ачылыр, һәр шеј јолуна дүшүр.

Гадын ағлы, гадын тәдбири гәләбә чалыр.

Аиләдә өвлад тәрбијәси ана тели илә даһа сых бағлыдыр. Б ох һәзин мәсәләдир, көкләри дәриндир.

«Дирсә хан оғлы Буғач хан бој»ында бу мәсәлә илә бағлы ин ә бир мәтләб вар. Дирсә ханын оғлуну арадан көтүрмәк истәјә 0 намәрд нөвбәти кедишдә Дирсә ханын өзүнү өлдүрмәк истәјир сир едиб кафир елләринә апарырлар. Атанын хәбәри олмада сә ананын шәфгәтилә Буғач хилас олур, јаралары сағалыр. Ан ғлуну, Дирсә ханы намәрдләрин әлиндән гуртармаға, атаны хи ас етмәјә көндәрир:

«Көрәрмисин, ај оғул, нәләр олды?.
Сарп гајалар ојнанмады, јер ајрылды.
Елдә јағы јоғкән сәнин- бабан-ын үстүнә јағы кәлди.
Ол гырг намәрд—бабанын- јолдашлары бабан-ы тутдылар.
Аг әлләрин ардына бағладылар.
Гыл сичим ағ бојнына тагдылар

Јури оғыл!
Бабаң саңа гыјдыса, сән бабаңа гыјмағыл!»

(Д. 30, 31).

ир.

Ананын сон сөзү—*«Бабаң саңа гыјдыса, сән бабаңа гыјмағыл!»*
рәтлидир. Ана тәрбијәсинин, ана өјүдүнүн тә'сири, күчү өзүнү
стәрир. Оғул ананын сөзүнү сындырмыр, бир кәлмә дә демәдән
на дүшүр, атасыны хилас едир: «Оғлан гырг јикидин бојына ал-
, ат дәпди, чәнк вә саваш етди. Киминүң бојнын урды, киминн
тсаг еләди. Бабасыны гуртарды, гајытды, керү дөнди» (Д. 34).

Үмумијјәтлә, «Дәдә Горгуд» дастанларында атаны оғулун, әк-
нә, оғулу атанын вә гардашын гардашы дүшмән әлиндән гур-
рмасы чох нәчиб вә гејрәт һисси кими тәгдим олунур. Бу «бој»да
ә мәсәлә бир гәдәр дә дәринләшир вә ана өјүдү, ана тә'сирн илә
асландырылыр. Чүнки һәмин намәрдләрин тәһрикилә ата алда-
илмыш, оғула гаршы чыхмышды, оғул да буну билирди. Оғул
аја гаршы кин сахлаја биләрди. Лакин ишә ана мүдахилә едир
исә бөјүк мә'нәви вә тәрбијәви тә'сирлә бағлыдыр, ананын оғул
әриндәки һөрмәт вә нүфузуну, һабелә аиләдә ананын һәр мүшкүл
ли јолуна гојдуғу, атаја мә'нәви дајаг, арха олдуғу фикринн тәс-
г еднр.

Беләликлә, «Дәдә Горгуд китабы»ндакы гадынлар там аза
дынлардыр. Онлар кишиләрлә бәрабәрдир. Кишиләр кими он
р да ат минәр, гылынч гуршанар, гылынч чаларды. Оғуз гадын
ры әрләринин архасыдыр, онлара тә'сир көстәрә, ағыр, бөһ
анлы вәзијјәти дәф едә биләчәк дәрәчәдә ағыллы вә тәдбирли
ир, достдур вә көмәкдир. «Бојлар»да гадынла кишијә фәрг гојул
ур. Буна көрә дә тәсадүфи дејил ки, Оғузларда гыза, гадына
ыз-оғлан», «гыз гарындаш//гардаш», «хатун киши» дејә дә мү
ачиәт едилиб.

«Дәдә Горгуд китабы»нда тәсвир олунан гадынлар бизим улу
ғуз бабаларын о вахт реал һәјатдакы гадыны вә кәлининин, ана
нәнәләринин китаба дүшмүш чанлы сурәтләридир.

Бәли, исламијјәтдән әввәл Азәрбајчан гадыны бу мәзијјәтлә
илә шөһрәт тапмышды вә «китаб»а да дүшмүшдү. Лакин әрә
стиласы һәр шеји алт-үст етди, онун һүгугларыны мәһдудлаш
ырды, ләјагәти үзәринә көлкә салды. Улу Оғуз ата-аналарын өв

әди... Оғузларда—«Дәдә Горгуд китабы»нда әрләрин «көз көрү
көнүл вериб» севдији анчаг бир өмүр јолдашы олур, өмүрләрини
сонунадәк ону дәјишмир, она садиг галырдылар. Лакин әрәб и
тиласы, ислам дүнјасы бу әхлаг нормаларыны да дәјишди. Чүнк
истилачылара белә лазым иди; одур ки, истила, ислам әсарәти б
ну «тәзәләди». Сәдагәт нәдир? Мәһәббәт нәдир? Күндә бир си
дә биләрсән; имканын вар, 40 арвад ал...

Узун әсрләр Азәрбајчан гадынынын азад күнләри, аилә-м
әббәт һүгуглары әлиндән белә алынды, ешгн-мәһәббәти тапд
ланды... Азәрбајчан гадынынын бу вәзијјәти, аз гала, 1500 илә г
дәр чәкди. Доғрудур, арада Бабәкин өмүр јолдашы, Короғлуну
Никары, Нәбинин Һәчәри өз кечмишләринә гајыдыб, Томирис, Н
шабә аналарыны хатырлајыр, Боју Узун Бурланы, Селчан хату
у јад едир, ат белинә галхыр, гылынч да чалырдылар. Лаки
у гылынчлар азад вә кениш Вәтән торпағында, онун дүзләринд
баларында истәдикләри кими јох, уча галаларда дағларда, д
әләрдә ислам гајда-ганунларыны мөһкәм тутуб, ону мүдафи
дән ичтимаи гурулуша, азғын хан вә бәјләрә гаршы чалынырды.

8) Нәсилләрә мә'нәви төһфә

Улуларымызын гојуб кетдији өјүд-нәсиһәтләр бизә, әвәзси
ә'нәви сәрвәтдир. Аталар сөзү вә мәсәлләрин дә бир голу бу н
игамәтдә инкишаф едиб кәлиб. Елә «Дәдә Горгуд китабы»ны
ашланғычында верилән кәламларын чоху бу руһда дејилиб в
астанларын үмуми аһәнкинә вә мәзмунуна да тон верир. Бунла
ын чоху билаваситә аталар сөзү вә зәрб-мәсәл сәвијјәсиндә дејил
иш өјүд-нәсиһәтдир ки, даһа күчлү вә тә'сирли чыхыб, гәтијјә
фадә едир, өзүнү аилә мүнасибәтләринин нәтичәси кими көстә
ир:

«Бир јикидин гара тағ јумрысынча малы олса,
Јығар-дәрәр, тәләб ејләр нәсибиндән артуғын јејә билмәз»—

ә'ни мал-дөвләт јығмаға һәрис олма, гисмәтиндән артыг јејә бил
мәзсән, үрәји кениш, әлиачыг ол!

«Тәкәббүрлүк ејләјәни Танры севмәз»—

'ни тәкәббүрлүк еләмә, ловғаланма, бу, һеч кәсә хош кәлмәз
нсаны һөрмәтдән салар.

ни дүшмән дүшмәндир, ондан достлуг умма.

«Әр малына гыјмајынча ады чыгмаз»—

ни әлиачыг, сәхавәтли ол, ад-сан газан, ад чыхарт.

«Оғул атадан көрмәјинчә сүфрә чәкмәз»—

ни аталар сәхавәтли, гонагпәрәст, достпәрәст олмалыдыр ки, ул да көрүб-көтүрсүн.

Бу өјүд-нәсиһәтләр дастанларын руһуна һопуб. Бу кәламлар рәманларын мәрамыдыр, онларын фәалијјәт програмыдыр. Мә-лән, бу кәламларын **«Газан бәк оғлы Уруз бәкнң тутсаг олдуғу** ј»да инкишафы вар, әмәли олараг бәдии һәллини белә тапыр: зан бәј адәти үзрә јенә мәчлис гурмушду. Галын Оғуз бәјләри- әтрафына сөһбәтә топламышды. Јемә-ичмә иди: «Улаш оғлы лүр Газан ичмүшди. Чырғаб-чырғаб чадыр отаг бағышларды татар-гатар дәвәләр бағышларды. Оғлы Уруз гаршысунда ја јкәниб турарды. Сағ јанында гардашы Гаракүнә отурмышды. ол јанында тајысы Аруз отурмышды. Газан сағына багды, гас с күлди. Солына багды, чог севинди. Гаршусына багды оғлан ығыны—Урузы көрди. Әлин-әлинә чалды ағлады» (Д. 123).

Атасынын бу һәрәкәти Уруза чох ағыр кәлир. Ирәли јеријиб аш әјиб атасына дејир:

«Үним үн-лә, мәним сөзүм дин-лә, ағам Газан.
Сағын-а багдын-, гас-гас күлдин-.
Солын-а багдын-, чог севиндин-.
Гаршун-а багдын-, бәни көрдин-, ағладын-.
Сәбәб нәдир, декил ман-а
Гара башым гурбан олсун, бабам, сан-а» (Д 124).

Газан бәј, бу сөзләрдән гызарыр, оғлунун һаглы олдуғуну д ир, үзүнә бахыб сөјләјир:

«Бәру кәлкил, гулуным оғул!
Сағым әлә багдуғымда
Гарташым Гаракүнәји көрдим,—
Баш кәсүбдир, ган дөкипдир,
Һәлди алыбдыр, ад газанубдыр.

Он алты јаш јашладын,
Бир күн ола, дүшәм өләм, сән галасан,—
Јај чәкмәдүн, ох атмадын,
Баш кәсмәдин, ган дөкмәдин,
Ганлы Оғуз ичиндә чөлди алмадын»... (Д 124—125).

Газан хан әлавә едир ки, вахт кәләр, мән өләрәм сән галарса
тачым-тахтым сәнә вермәзләр, сонуму көрдүм, ағладым.

Бурада Уруз атасындан килејләнир, бу ишдә онун күнаһкар о
дуғуну үзүнә дејир:

«А бәк баба!
Дәвәчә бөјүмишсән, көшәкчә әглин јог!
Дәпәчә бөјүмишсән, тарыча бејнин јог!
Һүнәри оғул атаданмы көрәр, өкрәнәр,
Јохса, аталар оғулданмы өкрәнәр?
Гачан сән мәни алуб,
Кафир сәрһәддинә чыгардын,
Гылыч чалуб баш кәсдин?
Мән сәндән нә көрдүм, нә өкрәним?» (Д 125).

Мәтләб дә елә бунун үстүндәдир. Дастан да бу мәтләб үстүнд
үзүлүб-гошулуб. Һадисәләрин инкишафына тәкан верән дә бу
ур. Газан хан Урузун һаглы олдуғуну е'тираф едир вә сөзләри
ән ләззәт алыр: «Газан бәк әлин әлинә чалды, гас-гас күлди. А
ыр: «А бәкләр, Уруз хуб сөјләди, шәкәр једи. Сиз јекүниз-ичүни
әһбәтиниз тағытмаңуз. Мән бу оғланы алајын, ава кедәјин. Је
и күнлик азугла чыгајын. Ох атдуғым јерләри, гылыч чалуб ба
әсдүким јерләри көстәрәјин. Кафир сәрһәддинә Чызыглара, А
ағана, Көкчә тағa алубан чыгајын. Сонра оғлана кәрәк олур,
әкләр!» (Д. 126).

Горгуд Ата «бој»ун сүжетини өзү бу шәкилдә гуруб ки, атала
ын бојнуна јүк гојсун, бу зәрури, һәјати мәсәләнин һәллиндә мәһ
иларын мәс'улијјәт дашыдығыны габарыг шәкилдә нәзәрә чарп
ырсын.

Һадисәләрин инкишафы Урузун дүшмәнлә дөјүшдә чәсарәти
ир дүшмәси вә с. ону бәркдән-бошдан чыхарыр, јетишдирир, ата-
нын бәрк күндә дадына чатыр. Газанын истәдији чәсур оғул
ур. Вәзијјәт елә кәтирир ки, Уруз гәһрәманлыг көстәрир, гы-
ынч чалыр, ган төкүр, баш кәсир, Алп Уруз адыны газаныр. Дүш-
н Газаны оғлу илә гаршылашдырыр, вурушурлар... Ата гәти јә-
н едир ки, оғлу өзүнә тај, өзүндән дә артыг...

Бурадан да «Дәдә Горгуд китабы»нда валидејнин өвлад үчү
әр мә'нада дајаг олдуғу, онун көләчәји, әрсәјә чатмасы, јетишмә
и үчүн нә гәдәр чидди мәс'улијјәт дашыдығы, һәлледичи гүвв
лдуғу мәсәләси ортаја чыхыр. Ата ағлынын, һүнәринин, сәхава
инин, гејрәт вә јеткин Оғуз ләјагәтинин өвлада кечмәси дүнјаны
н бөјүк не'мәтидир, әвәзсиз төһфәдир. Ону һеч нә илә әвәз етмә
лмаз. Буна көрә Горгуд Ата башланғычда бу мәсәли демишди
«Огул атанын јетиридир, ики көзүнүн бирудир».

«Уруз боју» ајрыча чап олунса, бу мәсәл онун епиграфы көтүр
ә биләр.

7. ДӘДӘ ГОРГУД КӘДӘРИ

VI—VII әсрләр Азәрбајчан мә'нәви дүнјасынын ишғаланды
ылмасы олдугча көрәкли бир мәсәләдир. Туфан кими кәлән
әр саһәдә «јенилик» кәтирмәк истәјән әрәб ишғалы халғымыз
нә'нән исламлашдыра билмәзди.

Дәдә Горгуд Оғуз елинин илк шејхи олса да, ислам динини
әблиғчиси тә'јин едилсә дә, исламчы олмады. Исламчы олсајд
демәзди:

«Ганы дедиким бәк әрәнләр?
Дүнја мәним дејәнләр?
Әҹәл алды, јер кизләди.
Фани дүнја кимә галды?
(Д. 34, 65, 154, 201, 291, 303)

Бојларын сону белә кәдәрли фикирлә тамамланыр, фәрјад ед
ир, кечән күнләр јада салыныр, о күнләрин шанлы-шөһрәтли г
әманлары хатырланыр, онлара, бир нөв, ағы дејилир.

Дәдә Горгудун бу кәдәри дүнјасыны итирмиш шәхсин кәдә
дир. О, тәк галыб, о, гәһрәманлар үчүн јашајырды, онларын мә
ији, чәсарәти, дөнмәзлији, сәдагәти, мәһәббәти Дәдә Горгуда
лам верир, ону ганадландырырды. Онлардан данышмаг, онла
әсф етмәк Дәдә Горгуд үчүн һәјат ешги иди. Дәдә Горгуд онла
ад верәрди, онларын хејир-шәриндә иштирак едәрди, ел ағсағ
ы кими онларын һәр дәрд-сәринә галар, шә'нинә дастан гошард
Вә бундан зөвг аларды. Бу дүнја она дүнја малындан, вар-д
ләтдән артыг иди. Инди исә о тәк галыб. Бу дәрд чох ағырды. Д

лара дастан бағлајыб, бој-бојлајыб, онлары әбәдиләшдириб рм о мүдрик инсанын өзүнә, һәм дә бизә бөјүк тәскинлик дә бу- р.

«Духа гоча оғлы Дәли Домрул бојы»нда Дәдә Горгуд мәсәләјә һа әсаслы шәкилдә јанашмыш, өлүмә гаршы дурмушдур; Дом- лу Әзраилә үзләшдирәрәк, онун дили илә сөзүнү демишди: Мәрә, Әзраил дедүкиниз нә кишидир ки, адамың чанын алур? гадир Аллаһ, бирликиң, варлығың, һаггычүн, Әзраили мәним зүмә көстәркил, савашајым, чәкишәјим, дуришәјим,--јахшы ји- диң чанын гуртарајым. Бир дәхи јахшы јикидиң чанын алмыја» (. 156).

Бу сөзләр гисмәтчилијә гаршы Дәдәнин руһуна һаким кәсилән јандыр. Аллаһын гисмәтинә гаршы олан үсјан!

Дүнја бина олуб, инсан јаранан вахтдан ону бу кәдәр бүрүјүб, дәрдин дәрманы ону дүшүндүрүб: нә үчүн инсан өлмәлидир? үнјадан көчүб кетмәлидир? Бунун әлачы јохму? Инсан буна ваб тапа билмәјиб.

Һәлә чох гәдим заманлардан бөјүк зәка, дүһа саһибләри, өз чү, гүдрәтилә мәшһур олан гәһрәманлар бу дәрмансыз дәрдин рәсини ахтарыб, чарпышыблар... Амма бир нәтичә алынмајыб, нјадан мә'јус кедибләр. Билгамыс падшаһ өзү кими күчлү, гүд- тли достуну итирәркән, көзү өнүндә чан вериб дүнјасыны дәјиш- ркән «инсан нә үчүн өлмәлидир» кәдәри ону да сарсытмыш, на гаршы «әбәди һәјат чичәји» далынча кедиб зүлмәтли јоллар- и кечмишди, мүсибәтләр чәкмишди. Амма әлибош гајытмышды. кедонијалы Искәндәр әбәди јашамаг, өлмәмәк еһтијаилә «дири- к сују»ну ичмәк үчүн әзаб-әзијјәтләрә гатлашыб, о да бу сирри а, бу дәрдә чарә тапа билмәмишди. Јәгин ки, Дәдә Горгудун сә- фәрләриндән хәбәри варды. Одур ки, бу дәрдин әлачыны ахтар- р, анчаг дәрд чәкир, үсјан едир, фәрјад гопарырды. Көзләри үндә өләнләрин, дүнјадан көчүб кедән Огуз ели икидләринин нуна «јум» вермәк, хејир-дуа еләмәклә кифајәтләнирди.

Бунунла јанашы, һәјатда јашајанлара, икидләрә, әрләрә ал- шлар дејир, хошбәхтлик диләјир, онлары уча олан Танрыја нырырды.

«Јерли гара тағларын јыхылмасын.
Көлкәличә габа ағачын кәсилмәсүн...
Гамын ахан көркли сујын гурымасун!..

сын; тәбиәтин бу сәфалы гојнунда раһат нәфәс а
са олан өмрү јашаја, һәјатдан кам аласыныз, дүнјадан башы
а кедәсиниз...

Дәдә Горгуд кәдәри бөјүкдүр, инсан өмрүнүн гысалыгы илә
ғлы бәшәри кәдәрдир.

Лакин бу кәдәрә дөзмәк олар. Чүнки онун ичиндә никбинлик да
ар. Бу никбинлик даһа күчлү, даһа фәрәһли көрүнүр: дүнја кө
олдир, бу аз өмрү дә јашамағына дәјәр, ону шәрәфлә, гејрәтл
ашајын!

Дәдә Горгуд өз шәхсиндә дадлы, мә'налы сөзү-сөһбәтилә, г
пузу-сазы илә дүнјадан кетмиш «дүнја мәним дејәнләри», үмум
ликдә о дүнјаны, «Оғуз заманы»ны сахлаја, јашада билиб, әбә
ләшдириб. Көрдүјү, шаһиди олдуғу, иштирак етдији әһвалатлар
гәһрәманлыг сәһнәләрини дастанлашдырыб, ел-ел, оба- оба чалы
чагырыб, јазыб-јарадыб, тарихә салыб, кәләчәјә тәгдим едиб.
бөјүк тәскинликдир. Дәдә Горгудун кәдәри дахилиндәки кү
никбинлик будур. О, дүнјадан вахтлы-вахтсыз көчүб-кедәнлә
дүнјасыны сахламышдыр. Бајындыр хан, Газан хан, Бејрәк в
белә шәхсијјәтләр, гәһрәманлар чох иди, дүнјадан көчдү кет

Амма нә гәм? Ады-саны, шаны-шөһрәти галды, кәләчәјә
силләрә нүмунә олараг галды. Нә гәдәр ки, Огуз көкү вар, на
халг јашајыр, онлар да гәлбләрдә јашајыр вә јашајачаглар
тарихи шәхсијјәтләрин, бүтөвлүкдә исә халгын өлмәзлик, әб
јәтә говушмаг фәлсәфәсинин бәдии һәллидир. Дәдә Горгуду
мәзлији дә бундадыр ки, бу гәһрәманларла өзүнү дә јашады

Дәдә Горгуд мәнсуб олдугу халгын јашадыгы бир дөв
«Огуз заманы»нын бәдии салнамәсини јарадыб, мин-мин
тарихин шанлы бир сәһифәсини синәләрә, јаддашлара кө
сонралар бу, гәләмә дә алыныб, јазыја кечиб, әбәдиләшиб

Бәс һаны о тарих, о тарихи јараданлар? Һаны о, дүнја
чүб кедән, «әчәл алыб јер кизләјән» алплар, әрәнләр? Онл
мән һәјатда јохдур. Лакин халгын ган јаддашында, гәл
үрәкләрдә өзләринә әбәди јер едибләр; торпага, халга бағ
илә, Вәтәнә сәдагәтилә, анләјә мәһәббәтилә... Чох тәбии вә
һиссдир ки, бу күн биз онларла фәхр едир, һәтта онлар
апарыр, онлара бәнзәмәјә чалышыр, онлар кими олмаға
рыг. Бу мә'нада «Дәдә Горгуд» дастанлары тарих, тар
гәтләрин бәдии тәсдиги олмагла, һәм дә муасирдир, бизи
вә сабаһымыздыр; о гәдәр дә узаг олмајан кечм
кәстәрән күзкүдүр.
дүнја».

...ордир. Бу ағрыны, бу кәдәри дујмамаг олма...
...оргуд Ата бунун һарајыны чәкир.
Дејирләр «Күндә мини өлүр, мин бири дирилир». Бу—никбин...
...никдир, никбинлијә мејлли кәламдыр. Һеч олмаса, бир артыг...
...ар! Бу, һәгигәтдир ки, олум вә өлүм олмасајды бәшәријјәт гоча...
...арды. Дүнјаја «Гоча дүнја» дејилсә дә, бәшәријјәт һәмишә ча...
...ан галыр, чүнки әбәди олараг тәзәләнир. Мәһз өләнлә өлмәк, дүн...
...дан көчәнлә көчмәк олмаз. Тәкчә кәдәр бәс едәр. Дәдә Горгудун...
...дәри ичиндәки никбинлијин мајасы бурадан кәлир. Бу даһи ин...
...нын дүзүб-гошдуғу дастанлар, бағладығы «Китаб», елә әслиндә...
...фикри дејир; галан вә јени доғулан нәсилләрә бу фикри тәлгин...
...р; һәр үзүнә һәјат көзәлдир, мә'налыдыр вә бу гыса өмрү ја-
...лағына дәјәр.
Дүнја һеч кәсин олмајыб, нә мәнимкидир, нә дә сәнинки. Дүн-
...ы тутуб дурмаг олмаз, кәлдин кедәчәксән. Буна көрә, кәрәк
...ү шәрәфлә, лəјагәтлә баша вурасан, инсанлыг адына лајиг
...бөјүк вә ибрәтли ишләр көрәсән, фәдакар оласан, икидлик,
...әманлыг көстәрәсән ки, изин гала, сөзүн гала, сәни һәмишә ха-
...ада, јашада. Сәнин әбәдијјәтин халга, бәшәријјәтә етдијин
...әтлә, көрдүјүн гејри-ади хејирхаһ ишләрлә өлчүлүр.
...әдә Горгуд өзү дә бу гејри-адилији көстәрди. Халг һәјатынын
...г бир дөврүнүн бәдии тарихини јазыб кетди. Дәдә Горгуд
...әдә Горгудлар) олмасајды, тарихимизин көзәл, ибрәтли сәһ-
...и силиниб кедәчәк, јәгин ки, елин икид, гәһрәман оғуллары
...ачагды.
...атда инсан үчүн нә варса, инсан нә едирсә, чәтин күн үчүн
...Кәрәк заманы габаглајасан, өтәсән, өзүнү тәсдиг едәсән вә
...н кедәсән. Дәдә Горгуд заманы габаглады, өтдү, өзүнү
...етди вә дүнјадан кетди, шәрәфлә кетди. Мәһз бизим һәја-
...үчүн, чәтин күнүмүз үчүн бөјүк вә әвәзсиз иш көрүб кетди.
...а бошлугдур. Ону инсан доллурур, кечмишдә олмушлар-
...чәкдә олачагла. Шүкүр ки, инсан иш көрмәли, зәһмәт чәк-
...үб, бунунла да јүксәлиб. Бош дүнјаны долдурмаг инсанын
...ә дүшүб. Јүк, иш, зәһмәт инсанын вә дүнјанын фәрәһи-
...тилир. Елә јүк көтүр, елә иш көр, елә зәһмәт чәк ки, һеч
...әмә, бәнзәрсизлијини тәсдиг ет! Дәдә Горгуд бәнзәрсиз
...дир. О анҹаг өзүнә бәнзәјир. Белә дүһалар чох аз-аз, јүз
...мин илдә бир дүнјаја кәлир. Вә кедир...
...үнјанын ачылмамыш бир сирридир...

ГЕЈДЛӘР

Гејд 1. "Orientalia" (1993. Vol. 62) журналындан көтүрүлүб тәдгигата чә.
лунан шумерчә ше'р мәтнләри

3 a-[a] En-lil ki-ur Dur an-ki sha-ge -X-X-pa [d]a-za
4 abz[u] E-kur ki-aga-zu shu-mu-ran-du bara-mah-zu shu-mun-ur-i
5 esh-ca me-bi kal-kal-a-am shu-luh-ci mah-am
6 gaarza-bi ku-ku ga-a[m] ni ka-ge dib-ba-am
7 E-kur-ra sha-bi gala[m-k] ad-am ni nu-zu-am
8 Ish-me-Da-gan-e gish- ur-me-zi-be sih ha-rab-sa-sa-e
9 sa-gid-da-am
0 En-lil Is-me-Da-gan dumu-ki aga-ca n[a]m-lug[ao]-la-a-na bala bi hara-s-[u-u]d
1 gish-gi-gal-sa-gid-da-bi-im

***

' hul-la zalag-ga mu-su-besh shud-zu mu-ra-ash
' nam-gur-ra-zu shi-im-bal-e-ne zi-zu shi-im-e-ne(Glosse: i-ta-am-mu-u)
' sa-gid-da-am
' a-a En-lil Ish-me Da(-gan)-na nam-sipa-kalam-ma mu-ne-sum-ma ul-se he-ak-e
' gish-gi-gal-sa-gid da-bi-im
' en me-gal-zu me-a diri-ga ni-nam-zu gu-ul lu
' diri-qa-zu an-qal-su-ra-qin shu-ti-ga nu-um-zu
' sha-su-ud-a-ra ka-she-gal-la-zu ni-gi-na su-ga-am
0' du-ga du-ga du-g e-a-zu ni nu?-[kur?]-ru-dam
1' ni-si-sa-e ug'-zi-da uru-kili-ba har-ra[n]-be si ma-ra-ab-sa
2' ni-gi-na pa mu-ra-mul-mul-la-be gu ma-ar-ab-gur
3' ni-erim ni-a-z[i] ni-ha-lam-ma igi-zu-she nu-di-be

* * *

20' su endumu-ki-aga-sha-za-ra me-sha-mu-ni-ba
21' nam-En-lil-ki mu-ne-sum dumu-gishkin-ti-zu-um

kala-ga si-ga nu-X-X-[d]e tesh-bi im-ta-a-bad
Nibru-ki-she gu-ba shudul bi-gar du us-asa bi-dab
Is-me-Da-gan dumu En-lil-la sag-keshda-ba mi-ni-ku
u[ru] ki ni-tuk-am ka-zu-she igi-ni im-shi-gal

Гејд 2. Күмүш чам үзәриндә һәкк олунмуш јазыда һәрфләрин јазылыш
килләринин мүгајисәси.

1. (а)ға - *аға, бөјүк гардаш.*
(ғ). "Јенисеј"дәки ејни корпус - һәрфдир: ...
(а). "Јенисеј"дәки ејнн корпус -һәрфднр:
2. (с /а/ ң, а) - *сана, сәнә.*
(с). "Јенисеј"дәки ејни корпус - һәрфдир; "Јенисеј"дә бу сәс әксәрән
" сәсилә нөвбәләшир: ...
(*ң*). Сағыр нун. Садәлијә доғру инкишаф едиб дәјишилиб.А.С. Аман-
лов бу һәрфин гәдим јунанларын N һәрфинә ујғун кәлдијини гејд едир
.65). Һәмин һәрф "Јенисеј"дә беләдир:
(*а*). Бу һәрф аға сөзүндәки *а*-дыр.
3. (очуг//учуг) - *очаг, јатаг, гәбр.*
(*о, у*). "Јенисеј"дәки *ө, ү* ( ) корпусуна ујғун кәлир.
(*ч*). "Јенисеј"дәки ејни корпус - һәрфдир, инкишаф едиб бир гәдәр
ишиб:
(*г*). "Јенисеј"дәки ејни корпус - һәрфдир;
4. (б /е/ з) - *јад, јағы, дүшмән.*
(*б*). Јумшаг (инчә) - б-дир. Чүз'и фәргнлә, "Јенисеј"дәки ејни корпус -
рфдир:
(*з*). Јумшаг (инчә) з-дыр. "Јенисеј"дәки ејни корпус-һәрфдир:

5. (чөк) - *чөк, (диз) чөк, баш әј.*
(*ч*). "Очуг // учуг" сөзүндәки "*ч*"-дыр. "Орхон" јазыларындакы "ч"
рфинә ујғун кәлир: . Лакин јухарыдан кичик бир чыхынты әлавәси илә
ргләнир.
(*о*). "Јенисеј"дәки ејни корпус һәрфдир:
(*к*). Јумшаг (инчә) *к*-дыр. Бир гәдәр фәргилә, "Јенисеј"дәки ејни корпус-
рфдир:
6. (букун) - *халг, ел-оба.*
(*б*). Галын *б*-дыр. "Јенисеј"дәки инчә "б" корпус-һәрфдир. Јухарыда
з" сөзүндәки инчә *б*-нин тәхминән ејнидир.
(*у*). "Очуг // учуг" сөзүндәки *у*-дур. "Јенисеј"дәки *ө, ү* ( )
рпусуна ујғун кәлир.
(*к*). Галын к-дыр. "Јенисеј"дәки ејни корпус-һәрфдир: ... Лакин

7. 𐰃𐰲𐰺𐰀 (ичрә) - *ичрә, үзрә.*

ᛚ (*и*). "Јенисеј"дәки ејни корпус-һәрфдир: ᛚ ᛁ ᛚ ᛚ ᛚ ᛚ

(*ч*). "Чөк" сөзүндәки *ч*-дыр. Јухарыдан даһа бир чыхынты әлавәси и
әргләнир.

𐰺 (*р*). "Јенисеј"дәки башашағы чеврилмиш ејни корпус-һәрфдир. ᛘ ᛘ ᛘ ᛘ
Лакин ики чыхынты-әлавәсилә фәргләнир. Садәлијә доғру инкишаф ед
әлиб.

ᛏ (ә)."Јенисеј"дәки ејни корпус-һәрфдир.

Z ᔑ һәрфидир ки, һәм дә ә охунур.

8. 𐰴 𐰔 (/а/ з /ы/ к) - *азык // азук, азуга, јемәк.*

𐰔 (*з*). "Без" сөзүндәки ејни корпус-һәрфдир.

𐰴 (*к*). "Букун" (халг) сөзүндәки *к*-дыр.

Гејд 3. Нәзәрләри әлифбанын кејфијјәтләринә чәлб едәк.

1) ↑ ↓ (ох шәкли) -гәдим шумер-түрк һәјат тәрзинин илк мүһүм силаһ
ар, галын *к* һәрфи вә һәм дә ајрыча *ок* (ох) сөзү;

2)) | (сүнкү, гылыч// гылынч шәкли) - гәдим шумер-түрк чәнкавәрл
әмзи, силаһы: јумшаг (инчә) *с* һәрфи;

3) D ((јај шәкли) -гәдим шумер-түрк һәјат тәрзинин илк мүһүм силаһ
алын *ј* һәрфи вә һәм дә ајрыча *јај* сөзү;

4) ◇ ◇ ,... (чадыр, алачыг шәкли) -гәдим түрк көчәри һәјат тәрзин
әмзи: галын *б* һәрфи;

5) ≫ ≫ ». (бөјрү үстә гојулмуш чадыр, алачыг шәкли)- көчмәјә, башга је
ығышмаға һазырлыг рәмзи: *м* һәрфи;

6) ☉ ◡ ○ ○ ... (Ај шәкли) - гәдим түркләрин Аја тапынмасы рәмзи: *нт*,
оша һәрфи, дифтәнку вә с.

"Орхон-Јенисеј" әлифбасы, әслиндә гәдим охшәкилли шумер јазы
ринсипи үзрә тәртиб едилиб. Шумер јазысында бир *ишарәнин мүхтәл
әзијјәтләрдә дүзүлүшү* илә һәрф, һеча, сөз алындығы кими, бурада
әрфләр әсасән сүнкү вә ох шәкли үзәриндә дүшүнүлүб вә ејни *ишарәләр
мүхтәлиф вәзијјәтләрдә көтүрүлмәси* илә јени сәсләр - һәрфләр јарадылы
Мәс., икичә ишарәјә вә онларын ифадә етдији сәсләрә диггәт едәк.

1. Сүнкү шәклинә кичик бир илишик әлавә едилиб *н* сәси јарадылыб:

| + ′ = 1

һәмин ишарә тәрсинә көтүрүлмәклә, *ы, и* саитләри јарадылыб: ᛚ

һәмин ишарә башашағы ендирилиб ики вәзијјәтдә көтүрүлмәклә, галы
сәси јарадылыб: √, ⊬

2. Сүнкү шәклинә јени бир кичик әлавә едилиб *р* сәси јарадылыб: | + ∨

Һәмин ишарә тәрсинә көтүрүлмәклә, *ө, ү* саитләри јарадылыб:

Тејл 4. Иссык дан Јенисеја дәк кечилән мин иллик јолда һәрфләри
әрпус"ларынын инкишафы, ејни һәрфин мүхтәлиф шәкилләрдә аз вә ја чох
рәчәдә дәјишиклији көз өнүндәдир. Сөз јох, көк бир, графика бирдир. Б
ишиклији исә ики мә'нада изаһ етмәк мүмкүндүр:

1) тәбии олараг, һәрфләрдә тарихән дәјишилмә, тәкмилләшмә;

2) мәтнләри јазан, дашлара һәкк едән хәттатларын өзләринә мәхсу
рди хәтт үслубларынын доғурдуғу дәјишиклик. Бу исә һәм "Иссык", һәм д
нисеј" мәтнләриндә мүмкүн иди. Мәсәлән, "Иссык" мәтни күмүш чам
әриндәдир. Көрүнүр, хәттат јазыја бир гәдәр бәдии тон вермәк, бәзә
мaг истәмишдир. Буна көрә дә бир нечә һәрфдә " Јенисеј"дәкиндә
ргли чәһәтләр алынмышдыр: (ч), (к), (р).

СОН СӨЗ ВӘ ЈА БАШЛАНҒЫЧ

Биз Одлар дијарынын, Азәрбајҹан адланан өлкәнин халгыјыг. Һәр ики адын ... им тарихи вә мә'насы вар. *Одлар дијары* сөзүнүн тарихи даһа гәдимдир, ... шпәрәстлик вә бу өлкәдә тәбии-јанар газларла, гәдимдән әбәди јанар од... ла бағлыдыр: тарихини дәгиг мүәјјән етмәк чәтиндир, он мин илләр гәдим... ә кедиб чыхыр. *Азәрбајҹан* сөзүнүн тарихи, өлкәнин ады кими формалаш... сы миладн тарихин әввәлләринә аиддир. Дөрд сөзүн бирләшмәсидир: ...+*әр*+*бај*+*ҹан*. Сөзләрин дөрдү дә тәмиз түркҹәдир. *Аз*—гәдим күчлү-гүдрәт... түрк тајфа адыдыр; *әр*—әр, киши, икид демәкдир; *бај*—бәј, зәнкин мә'насы... кәлир; *ҹан (ган, кан)* хан сөзүнүн гәдим архаик шәклидир. Ачылышы: Аз... ләри, бәјләри вә ханлары (өлкәси) демәкдир. VI—VII әсрләр јунан тарихчиси ... Симокаттанын «Дүнја тарихи» әсәриндә ики-үч јердә «Адәрбејган» вә Адәр... јган» шәклиндә хатырланыр. Әрәб мәнбәләри бу сөзү «Ад(з)әрбајган»//Ад(з)... бајҹан» шәклиндә јазыблар.

Бу өлкәдә сакин олан әсас халг—индн Азәрбајҹан халгы адландырылан... ... лг һәлә 9—10 мин ил бундан габаг дүнјада илк дини— *«Көј Танры Динини»* ... өшпәрәстлији, сонралар «Авеста» адланан дини бу Одлар дијарында јара... ... б, дүнјаја јајыб. Бу мүгәддәс дин бизим *Зәрдүшт* бабамызын, онун сәдагәт... давамчылары олан *маг//муғ* әҹдадларымызын зәкасынын мәһсулудур. Б... ... лг һәлә миладдан өнҹә VII—VI әсрләрдә бүтөвлүкдә Гафгазы да ичинә ала... ... јүк Туран империјасыны, Мидија вә сонра Томирис—Массакет—Сак вә ... ... влә тләрини јарадыб. Бу империја вә дөвләтләрин дили, халгын әсас тәркиби... ... дили туран-түрк дили олуб. Милади тарихин VI—VII әсрләриндә бу торпагд... ... лг өз ана түрк дилиндә, Оғуз түркҹәсилә дүнја әдәбијјатынын инҹиләриндә... ... јылан «Оғузнамә»ни—«Дәдә Горгуд Китабы»ны јазыб-јарадыб. Бу кита... ... лгымызын мә'нәви дүнјасыдыр, онун миллијјәтини тәсдиг едән тарихи сәнәд... ... ир, онун паспортудур, дилинин әдәбиләшмәси, ган јаддашында әбәдијјәтинди... ... у паспорту она һеч кәс кәнардан вермәјиб, дахили бир еһтијаҹдан өзү јара... ... ыб, өзү-өзүнә вериб. Буну тарих дөнә-дөнә тәсдиг етмәкдәдир.

Дил халгын мә'нәви сәрвәтидир. Һәр бир халг, илк нөвбәдә, онун дили, ... илин ады вә мәзмуну илә таныныр. Чүнки бу дилдә халг өз мә'нәви аләмини... ... дәбијјатыны, елмини, сәнәтини, гәһрәманлыг тарихини вә с. јарадыб нәсилдә... ... әслә өтүрүр. Бу мә'нада халгын дилини, онун һеч бир дикәр мә'нәви сәрвәти... ... үгајисә белә етмәк олмаз. Мәшһур дилшүнас алим А. Вамбери чох көзәл д... ... иб: «Милләтләри мүһафизә едән галалар, истеһкамлар дејил, онларын зәнки... ... илләри, әдәбијјатларыдыр».

Тарихән ишғалчы дөвләтләр, империјалар халгымыза, онун мә'нәви сәрвә...

мышды.

Сонра Рус империјасы кәлди, өз гара пәрдәсини Гафгаз, Азәрбајчаи үзә нә кәрди, ејни әрәб империја сијасәти јенидән ишә дүшдү: илк зәрбә ола өлкә ики јерә парчаланды. Милләтә тарихи дағ басылды. Ана Араз көз д кими арада сәрһәд е'лан олунду, мүнасибәтләр, әлагә, кедиб-кәлмәләр гада едилди. Сонра, әлифбаны дәјишмәк мәсәләси ортаја чыхды: мин илдән ар бир дәврдә әрәб әлифбасы илә јаранмыш мәдәнијјәти кор етмәк, ону јени лин үзүнә гапамаг үчүн әлифбаны дәјишмәк сијасәти јеридилди. Халгын өз ич дән буна тәрәфдарлар да тапылды. Лакин буна империјанын өмрү чатмады

Чар Русијасыны Совет Русијасы әвәз етди, онун вариси кими, империја јасәти даһа гәддарлыгла давам етдирилди. Сијасәт комплекс шәклиндә һәј кечирилмәјә башлады. Илк нөвбәдә, әлифба дәјишдирилди, латын әлифбас кечилди. Түркијә түркләри дә бизә бахыб латын әлифбасыны гәбул етмәли ду. Империјанын мәгсәди түркү түркдән ајырмаг иди. Бу, баш тутмамыш Одур ки, тәләм-тәләсик рус-кирил әлифбасына кечилди. Вә түрк халгларын әлифбаларында гәсдән елә гарышыглыг јарадылды ки, онлар бир-биринә ј лашсын. Мәсәлән, тәкчә бу факты хатырламаг кифајәтдир ки, Совет әразис дә јашајан түрк халглары әлифбалары (газах, өзбәк, гырғыз вә б.) ишарәлә нин сајы 200-ә јахынлашмышды. Бу исә түрк халгларына өлүм лајласы чалм иди ки, бу лајла бу күнәдәк чалынмагдадыр; һеч олмаса, әрәб әлифбасы һәрф—ишарә илә түрк халгларыны бирләшдирирди. Сонра, торпагларым парча-парча едилди, гоншулара пајланды, ермәниләрә, күрчүләрә верилди; Ш малдан Дәрбәнд наһијәси Русија федерасијасына гатылды... Бу, ачыг-ачыгь хәјанәт иди. Лакин һеч кәс динә билмирди. Бу хәјанәтни халга нә гәдәр ағ зәрбә олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн Азәрбајчанын сон дөвр әразисини тәмс едән икичә хәритәсини көз өнүнә кәтирмәк кифајәтдир:

I) 1903-чү илдә Чар Русијасы дөврүндә Тифлисдә нәшр олунмуш хәри (бу јахынларда нәшр едилиб сатыша бурахылыб); бу хәритәдә ајрыча Ерм нистан, ермәни торпағы јохдур.

II) 1918—1920-чи илләрдә Азәрбајчан Демократик—милли дөвләтинин сәрһ ләрини тәмсил едән хәритә. Бурадакы әрази дә Совет Азәрбајчанына ајрыл торпагдан хејли чохдур.

Чар Русијасынын да бизи өз адымызла адландырмаға, бизә «түрк» демә дили кәлмирди; сијасәт, кәләчәк планлары буна мане олурду. Империја ил улдуздан горхан кими, түркдән горхурду. Бунун исә чох дәрин көкләри вә и нман-сијаси сәбәбләри варды. Буна көрә, бизә «Азәрбајчан татарлары», дил изә «татар дили», «Азәрбајчан татарларынын дили» дејир вә дедирдирди. а дәрин сијаси мә'надан хали дејилди. Заманын ајыг башлары буну дәрк еди н. Мәс.; Ч. Мәммәдгулузадә бу ојуна гаршы өз сәсини «Молла Нәсрәддин әчмуәсинин илк сајындача учалтмыш, дварә, заманәјә тә'нә илә јазмышд Еј мәним мүсәлман гардашларым!.. Сөзүмү тамам етдим, анчаг бирчә үзүрү ар: мәни кәрәк бағышлајасыныз, еј мәним түрк гардашларым ки, мән сиз н үркүн ачыг ана дилиндә данышырам»...

Лакин Совет Русијасы бу ишдә даһа артыг мәһарәт көстәрди, «түрк» изин тирмәк мөвгејини тутду, халгын, милләтин үстүндән «түрк» сөзүнү тамам к үртдү. «түрк» дејәнин, аз гала, ағзына гурғушун әридиб төкдүрдү, ону то ағын ады илә адландырды: «Азәрбајчан халгы», «Азәрбајчан дили» вә с. Һа уки, бунун һеч бир елми вә мәнтиги әсасы јох иди. «Азәрбајчан» чоғрафи мә

Рус-совет империјасынын сәпдијн тохуму тәмизләмәк чох чәтин олуб; ниди ичүчәрмәкдә давам едир. Мүшавирәләр вә јығынчагларда, бу мүнасибәтлә ндылмыш комиссијаларда тәсдиг едилир вә көстәрилир ки, 1918—1936-чы ирдә бүтүн сәнәдләрдә: анкет, паспорт, дәрсликләр вә с.-дә миллијјәт «түрк», дили «түрк дили» јазылыб. Бу исә 18 иллик бир дөврдә олуб. 1936-чы ил- јухарыдан кәлән «көстәриш» вә Сталинин тәзјиги илә «түрк»—«Азәрбајчан» илә әвәз олунуб. Бу һәгигәт телевизија илә дә чар чәкилди. Лакин бә'зи, а «көркәмли» алим вә зијалыларымыз хитабәт күрсүсүндән сөјләдиләр ки, иг 60 илдир, куја биз бу адла—«Азәрбајчан» ады илә «мәшһурланмышыг», ада «танынмышыг»... Мәнсуб олдуғун халга нә гәдәр биканә вә онун тари- јад олмалысан ки, бу фикрә кәләсән, белә кәмсавад данышасан.

Милләт, дил тарихи категоријадыр, јә'ни тарихән јараныр, инкишаф едир өзүнү тәсдигләјир. Халгымызы, милләтимизи јашадан, ону таныдан, шөһрәт- дирән, тарихин сынагларындан чыхаран мәһз гәдим ана түрк дилимиз олуб, н бу дилдә јаратдығы зәнкин әдәбијјаты олуб, һәлә VI—VII әсрләрдә китаб ланмыш «Дәдә Горгуд» дастанлары олуб, XI әсрдә М. Кашғарлынын «Диван»- а топланмыш јүзләрчә поезија нүмунәләри олуб; һабелә чилдләрә сығмајан ыл, дастан, гошма, кәрајлы, бајаты, ағы, аталар сөзү, зәрби-мәсәлләр олуб. јанын мө'чүзәләриндән сајылан «Јенисеј-Орхон» китабәләри сал дашлара түрк дилиндә һәкк едилиб. Һәсәноғлу, Газы Әһмәд, Нәсими, Хәтаи, Фүзули, иф, Мирзә Фәтәли, Зәрдаби, Сабир, Мирзә Чәлил, Чәфәр Чаббарлы вә б. өз л вә истәкләрини, Вәтәнә, халга мәһәббәтини, милләтин әләм вә дәрдләрини з *ана түрк дилиндә* јазыб-јарадыб, бу халгы дүнјаја таныдыблар. Ахы, 60 издир ки, буну бизим «көркәмли» алим вә зијалы чәнабларымыз дилинә дә кә- ирләр.

Азәрбајчан торпағы сакинләринин түрклүјүнә, дилинин түрк дили олдуғу- тәкрар едирик, тарихән сијаси мөвгедән јанашылыб. 1936-чы илдән бу мил- ин «Азәрбајчан милләти», дилинин «Азәрбајчан дили» адыны алмасы да си- мөвгедән олуб. Бу чох ағыр дәрддир. Бу күн буну давам етдирмәк олмаз. мүгәддәс бир саһәдир, Танры сәвкијјәсидир. Сијасәт елмин дүшмәни, һәги- ін гәнимидир...

һәлә XII әсрдә улу Низами дә бу дәрди чәкиб, сәсини учалдыб, лакин ону инә сәс верән олмајыб. «Лејли вә Мәчнун» поемасыны јазмаг үчүн Ширваншаһ итандан сифариш алмышды:

«Бу тәзә кәлинә чәкәндә зәһмәт,
Фарс, әрәб дилилә вур она зинәт...
Түрк дили јарамаз шаһ нәслимизә,
Әскиклик кәтирәр түрк дили бизә»

Бөјүк Низаминин мәнлијинә, милли һејсијјатына бәрк тохунулмушду, о, гир олунмушду. Ширваншаһ өзү түрк әсилли ола-ола, «түрклүк она әс- лик кәтирирди». Бу тәһгирә шаир гәлби давам кәтирә билмәзди. Гәзәблә мышды:

«Гуллуг һәлгәсинә дүшдү гулағым,
Ган вурду бејнимә, әсди додағым.
Нә чүр'әтим варды ки, евдән гачам,

...га гаршы дуран алим вә зијалыларымыз өлмүшдү, онларын да «бејнинә вурмушду», лакин «өмүрләри виран едилиб» доғма вәтәндән узаглашдырылыб Сибирә сүркүн едилмишдиләр.

Бәс инди? Бу күндәмн биз дилимизи, милләтимизи, онун тарихи вә шәрәф... адыны, мәзмунуну горуја билмирик. Бу ки, милләтин фачиәсидир.

Низамидән дә 500 ил әввәл улу Билкә хаган бу мәтләб вә дәрдләрлә ба... сал дашлара һәкк етдирәрәк, бизә өз сөзүнү демишди:

«Еј Түрк милләти! Бәјләр! Сөзүмү ешидин! Түрк милләтини топлајыб обанын васфини бу даша јаздым. Милләт јенә сәһв едәрсә, өләчәјини дә бу даша һәкк еләдим. Һәр нә сөзүм варса јаздым. Она бахараг билин, индики т... бәјләри!

Түркләрим, чәми бәјләрим, чәми милләтим!

Газаныб ел тутдугум бу јердән хаганындан ајрылмасан, јахшылыг көрәч...сән. Елиндә отурачаг, дәрдсиз олачагсан. Сөзләримдә јанлыш вармы?

Түрк, титрә вә өзүнә дөн!»

Мәним, түрк улуларымызын амалына, арзу вә истәкләринә 5 чилддә тама...ладығым «Халгымызын мә'нәви мәдәнијјәт тарихи» әсәримдә чаваб верил... Ајры-ајрылыгда һәмин чилдләр белә адланыр:

I чилд — «Азәрбајчаншүнаслыға кириш, јахуд классик ирси тәдгигин т...гиди»; һәчми, 28 ч/в;

II чилд — «Азәрбајчан халгынын мә'нәви мәдәнијјәт тарихи (Исламагәдәр... дөвр)», һәчми, 26 ч/в;

III чилд — «Тарихи һәгигәтләри бәдии тәсдиг китабы Дәдә Горгуд» һәч... 20 ч/в. (тәдгигат вә тамамланма давам едир);

IV чилд — «Азәрбајчан халгынын дил мәдәнијјәти тарихи (гәдим дөвр... һәчми 25 ч/в.

V чилд — «Азәрбајчан халгынын дил мәдәнијјәти тарихи (классик дөвр... һәчми 38 ч/в.

Охучулара тәгдим олунан бу әсәр II чилди вә III чилдин бир һиссәсини ә...тә едир.

Бу чилдләрдә мән дә дөврүн, заманын тәләбинә ујғун олараг, «Азәрбај... халгы», «Азәрбајчан мәдәнијјәти», «Азәрбајчан дили» вә с. истилаһлары и...ләтмишәм. Бунлар елә «түрк халгы», «түрк мәдәнијјәти», «түрк дили» анлам...ыр.

Бешчилдлијин баш хәтти, лејтмотиви беләдир:

Мән Шумер көклү, Искит сојлу, Сак ләјагәтли, Һун әзәмәтли, Оғуз нәсил... Түрк әсилли түркәм. Бунунла да фәхр едирәм!!!

Милләтим түрк, дилим түрк дили, Вәтәним Азәрбајчандыр!!!

ӘДӘБИЈЈАТ КӨСТӘРИЧИСИ

Китабда әсас мәнбәләрдән—«Билгамыс» дастаны, Һеродотун «Тарих», Страбун «Географија» китаблары, «Дәдә Горгуд китабы» (Дрезден әлјазма нүсхә), «Орхон-Јенисеј» китабәләри вә Кашғарлынын «Диван»ындан кәтирилән ситатларын сәһифәләри мә'лум, јә'ни елми әдәбијјатда истифадә олунан ишарәләрлә көстәрилир.

Китабын ичиндә кедән башга мәнбә, елми-нәзәри фикир, ситат вә с. сыра нөмрәләри илә верилир вә ора сәһифәләр әлавә олунур.

I.

1. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», үч чилддә, I ч., Б., 1960.
2. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», үч чилддә, II ч., 1960.
3. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», үч чилддә, III ч., Б., 1957.
4. «Азәрбајчан тарихи», I ч., Б., 1958.
5. «Азәрбајчан филолокија мәсәләләри», Б., «Елм» нәшр., 1983.
6. «Азәрбајчан ССР инзибати-әрази бөлкүсү», Азәрнәшр, 1979.
7. «Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри», тарих, фәлсәфә, һүгуг, 1987, №3.
8. «Азәрбајчан ССР ЕА мә'рузәләри», XXX ч., 1974.
9. «Азәрбајчан нағыллары», 2 чилддә, 1 ч., 1970.
10. Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы, 1 ч., 1976.

10а. Авеста, биринчи китаб, Б., 1995.

11. Александр Дүма. Гафгаз, Б., 1985.
12. Ахундов М. Ф. Әсәрләри, II ч., Б., 1951.
13. Бајатылар. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1956.
14. «Билгамыс» дастаны, «Кәнчлик» нәшр., Б., 1985.
15. «Вәһид» мәч., Теһран, № 3, 1968.
16. Гази Әһмәд Бүрһанәддин. Диван, Б., 1988.
17. «Елм вә һәјат» мәч., 1963, № 10.
18. «Әкинчи» гәз. (әлавә нүсхә), 1877, № 20.
19. Әлибәјзадә Е. М. Әдәби шәхсијјәт вә дил, «Јазычы», нәшр., Б., 1982.
20. Әлибәјзадә Е. М. Әдәбијјатымызын илкин гајнаглары, — «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 15 сент., 1989.

20а. Әлиса Ничат. Нағыллара дөнән тарих, Б., 1993.

21. Зија Көјалп. Түркчүлүјүн әсаслары, «Маариф» нәшр., Б., 1991.
22. «Игбал» мәч., 1912, № 132, 137.
23. Кәсрәви С. Ә. Азәри, јахуд Азәрбајчанын әски дили. Теһран, 1926, 1937.
24. Китаби-Дәдә Горгуд ала лисани таифеји Оғузан, әлјазма, Дрезден әлјазма нүсхәси.

24а. Китаби-Дәдә Горгуд, Б., 1988.

25. Көчәрли Ф. Сечилмиш әсәрләри., Б., 1963.
26. Көчәрли Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, II ч., I һ., Б.

30. Низами Кәнчәви. Хосров вә Ширин, филоложи тәрчүмә, Б., 1981.
30а. Низами Кәнчәви. Хосров вә Ширин. Б., 1947.
31. Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә, Б., 1982.
32. Низами әсәрләринин ел вариантлары, Б., 1941.
33. Рәһимов А. Мидија вә маг сөзләринин мәншәјинә даир, «АФМ», Б., 19
34. Сабир М. Ә. Һопһопнамә, I ч., Б., 1962.
35. Сара Гасымова. III—VII әсрләрдә Чәнуби Азәрбајчан, Б., 1983.
36. Сејидов М. Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн әсаслары, Б., 1983.
37. Сәфәрли Ә., Јусифов Х., Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијја Б., 1982.
38. Фүзули М. Әсәрләри, I, II, III ч., Б., 1958.
39. «Фүјүзат» мәч., 1907, № 16.
40. Хәтаи. Дәһнамә, Б., 1959.
41. Хәтаи. Әсәрләри, II ч., Б., 1976.
42. Һачыјев Т. Азәрбајчан әдәби дили тарихи, АДУ нәшр., Б., 1976.
43. Һачыјев Т. Ачылан дүјүнләр, јохса...—«Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 19 30 декабр.
44. Һачыјев Т., Вәлијев К. Н. Азәрбајчан дили тарихи, «Маариф», нәш Б., 1983.
45. Чамал Анадол. Тарихә һөкм едән милләт: Türkler—«Ајдынлыг» г 1991, 10 август.
46. Чәмшидов Ш. «Китаби-Дәдә Горгуд»у вәрәгләркән., Б., 1969.
47. Чәмшидов Ш. «Китаби Дәдә Горгуд», Б., 1977.

II.

48. Айдын Мамедов. Теоретические проблемы восстоновления первичн корней в тюркских языков, — «АФМ», Б., 1984.
49. Аманжолов А. С. Руноподобная надпись из сакского захоронения бл Алма-Аты,—«Вестник Казахской ССР» Алма-Аты, 1971.
50. Ахмад ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний. Б., 1981.
51. Барашков А. «...Точку ставит рано»,—«Техника-молодежи», 1975, №
52. Бартольд В. В. Сочинения, т. II., 1968.
53. Бартольд В. В. История турецко-монголских народов. Ташкент, 192
54. Бартольд В. В. Кинга моего Деда Коркута, М—Л., 1962.
55. Брагниский И. С. Иранское литературное наследия, изд. «Наука», М 1964.
55а. Бурхард Брентьес. От Шанидара до Аккада, изд. «Наука», М., 1976
56. Васильев Д. Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейн Енисей, изд., «Наука», Л., 1983.

59. Гоммел Ф. История древнего Востока, СПб., 1905.
60. Горден Чайлд. Древнейшнй Восток в свете новых раскопок, изд. Иностранной литературы, М., 1956.
61. Грантовскнй Э. А. Раняя нстория нранскнх племен Передней Азии, М., 1970.
62. Гуго Виглер. Западная Азия в древня времени—История человечества, т. III, СПб., 1903.
63. Гуго Винглер. Вавнлонская культура, нзд. «Фарос», М., 1913.
64. Гумилев Л. И. Древнне тюрки, изд. «Наука», М., 1967.
64а. Гумилев Л. Н. География этноса в историческнй период, изд. «Наука», Л., 1990.
65. Древнетюркский словарь, изд. «Наука», Л., 1969.
66. Диоген Лаэртский. О жнзни ученнях и изреченнях знаменитых философов, нзд., «Мысль», М., 1979.
67. Диодор. Историческая библиотека, ч. 1—6, СПб., 1774—1775.
67а. Дорогами тысячалетнн, М., 1988.
68. Древнее золото Казахстана. Алма-Ата, Өнер, 1983.
69. Дьяконов И. М. Общаствсиный и государственный строй древнего Двуречья, Шумер, М., 1959.
70. **Дьяконов И. М. Эпос** о Гнльгамеш, нзд. АНСССР, М.,—Л., 1961.
71. Зенои Косидовский. Когда солнце было богом, изд. «Наука», 1991.
72. Зенон Косидовский. Библиискне сказания, нзд. Политической литературы, М., 1975.
73. Источники грузинских летописей (перевод в грузинского Е. С. Такайшвили), СМОМПК, вып. XXVIII. Тбилиси, 1900.
74. Кессидн Ф. Х. От мифа к логосу, изд. «Мысль», 1972.
75. Клочков И. С. Духовная культура Вавилонии: человск, судьба, время изд. «Наука», М., 1983.
76. Клима И. Обшество н культура древного Двуречья, Прага, 1967.
77. Коллингвуд Р. Дж. Идея нстории. Автобиография, изд. «Наука», М. 1980.
78. Корш Ф. М. Древиейшнй народный стих турецких племен,—ЗВОРАО Т. XIX, вып. II—III, СПб., 1909.
79. Крамер С. Н. История начинается в Шумере, изд., «Наука», 1965.
80. Латышев. ВДИ, № 4, 1947.
81. Липин Л., Белов А. Глиняиые книги. Л., 1956.
82. Литература древнего Востока. Изд. Московского универс. 1984.
83. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, изд, АНСССР М.,—Л., 1951.
84. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков, изд., АНСССР, М.,—Л 1952.

89. Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюлтегина,—ЗВОРАО, Т. Х
СПб. 1899.

90. Мелноранский П. М. Араб-филолог о турецком языке, СПб, 1900.
91. Мери Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи, изд. «Наука», М., 19
92. «Огонек», 1988, № 45.

93. Олжас Сулейменов. Аз и я. Алма-Ата, 1965.
94. Оппенхейм А. Древняя Месопатамня, М., «Наука», 1990.
95. Плутарх. Сочинение. изд. «Худ. лит», М., 1983.
96. Редер Д. Г. Мифы и легенды древнего двуречья, изд. «Наука» М., 19
96а. Руденко С. И. Горноалтайские находки и скифы, изд. АН. СССР, М.,
Л., 1952.

97. Серебряные письмена золотого война.—«Техника-молодежы», 1971.
98. Сетон Ллой. Реки близницы, изд. «Наука». М., 1972.
98а. Соколов С. Н. Авестийский язык, изд. Вост. лит. М., 1961.
99. Стеблева И. В. Поэзия тюрков VI—VIII веков, М., 1965.
100. Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI, М., 1971.
101. Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы. М., 1976.
102. Страбон. География в 17 книгах, изд. «Наука», 1964.
103. Струве В. В. Государство Лагаш, М., 1961.
104. Тайлор Э. Б. Первобытная культура, изд. Политической литератур
М., 1989.
104а. Техов Б. В. Скифы центральный Кафказ в VII—VI вв до н. э. Из
«Наука», М., 1980.
105. Тюменов А. И. Государствениое хозяйство древнего Шумера. М.,—Л
1956.

105а. Уилбер Д. Персополь, изд., «Наука», М., 1977.
106. Феофилакт Симокатта, История, М., 1957.
107. Флавий Арриан. Паход Алексаидра Македонского, изд. АН СССР, М.,-
Л., 1962.

108. Флитнер Н. Д. Культура и искусство Двуречья, М.,—Л., 1958.
109. Фридрих Делич. Вавилон и Библия, СПб., 1911.
110. Чагдуров С. Ш. Происхождение Гиссериады, изд. «Наука», Новос
бирск, 1980.

111. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956.
112. Четыре статьи из Зендавесты... СПб. 1861.

113. Эвелин Кленгель-Брандт. Путешествие в древней Вавилон, изд. «Наука
М., 1979.

114. Элизе Реклю. Человек и земля. Т. I, изд. Брокгауз—Ефрон, СПб. 190
115. Эпос о Гильгамыше, изд. АНСССР, М.,—Л., 1961.

119. Ahmet Cavat. Alfabenin menşei en eski türk yazısıdır, Istanbul, 1933.
120. Ahmet Kabaklı. Türk edebiyatı, c. I, 1967.
121. Bahaeddin Ögel. Büyük Hun imperatorluğu tarihi, I, II. Kültür bakanlığı yayımları, Ankara. 1981.
122. Dede Korkut kitabı. I, Ankara. 1958.
123. Divanü lüğat-it-türk, terçümesi, Ankara, I (1939), II (1940), III (1941)
124. Edgar H. Sturtevant. Eti dili sözlügü (Türkceye çeviren Munire B. Çelebi) Istanbul, 1946.
125. «Yağmur», Erzurum, 1977, Sayı 2.
126. Müharrem Ergin. Ophun abideleri, 10, Baskı, Bogaz ici yayımları, Istanbul • 1946.
127. Türklerin Altun kitabı, I c., Ankara, 1958.
128. Türk yurtları, 1990. sayı 2.
129. Türk mashurları ansiklopediyası, Istanbul, 1944.
129 a. Türk dastanları, II baskı, Istanbul, 1976.
130. Türk milli kulturunde novruz, Istanbul, 1987.
131. Barhold W, Fuad Köprülü. Islam medeniyeti tarihi, 5 baskı, Ankara, 1957
132. The Book of Dede Korkut, Penguin Books, London, 1974.
133. The Book of Dede Korkut, University of Texas pess, Anstin—London, 1972
134. Orientalia, 1993, vol. 62.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

өјүк мәдәнијјәтә бөјүк сәфәр ....
н сөз ....
ириш сөзү: Бу китаб нә үчүн јазылды?! 1

I БӨЛМӘ

МИЛАДДАН ӨНЧӘКИ III—II МИНИЛЛИКЛӘР
(вә даһа гәдим дөврләр)

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫНЫН ИЛКИН ГАЈНАГЛАРЫ, ТӘШӘККҮЛ ДӨВРҮ ВӘ ИНКИШАФ ЈОЛЛАРЫ

Фолклор—шифаһи-бәдии әдәбијјат голу 4
Гәдим дөвр фолклор нүмунәләринин јазыја алынмасы 4

УЛУ МӘДӘНИЈЈӘТ
ГӘДИМ ДҮНЈАМЫЗЫН УЛУ КИТАБЫ

Шумерләрин кимлији, әсли-мәншәји мәсәләси 5
1) «Тарих Шумердән башланыр» 5
2) Дүнја елми фикри шумерләрин кимлији барәдә 6
3) Шумерләрин мәншәјинә даир бә'зи мүбаһисәләр, фәрзијјәләр 6
4) Тәдгигат давам едир 6
Шумер-түрк руһу вә әдәби-мә'нәви гоһумлуғу 7
1) «Билгамыс»дан «Дәдә Горгуд»а 7
2) «Билгамыс»дан «Орхон-Јенисеј»ә 9
Азәрбајчан ағы жанры вә онун мәншәји 9
Билгамыс-Енкиду достлуг тели 9

«Танрылар аләми» вә Танры сурәтләри 13
Шумер мифләри вә «Библија» һекајәләри 14
«Новруз» вә «Гурбан» бајрамларынын јашы—12000 ил! 14

II БӨЛМӘ

МИЛАДДАН ӨНЧӘ СОН МИНИЛЛИК
(вә даһа гәдим дөврләр)

1 «АВЕСТА» — ЗӘРДҮШТЛҮЈҮН МҮГӘДДӘС КИТАБЛАР КҮЛЛИЈЈАТЫ

Бә'зн үмуми гејдләр 15
«Авеста»нын улу гајнаглары вә динн-мифоложи көкләри 15
«Авеста»нын мәканы, дили вә милли мәнсубијјәти мәсәләси 16
«Авеста»нын јарадычысы Зәрдүшт Спнтамид вә онун давамчылары 16
«Авеста»нын ннкишаф мәрһәләләрн 17
«Авеста»нын мә'нәвн дүнјасы 18
1) «Авеста»нын гурулушуна даир 18
2) Хејирлә шәрин мүбарнзәси 18
3) «Авеста»да әмәк ешги вә торпаға мәһәббәт тә'лнмн 19
4) Һејвандарлыг вә мал-гараја гуллуг тә'лнми 19
5) Зәрдүшт сөзүнүн гүдрәти 20
6) Ишыгла тәмнзләнмә 20
Анаһит Ардвнсур һимнләрн 21
1) Үмуми мәсәләләрлә бағлы «Һимн»ләр 21
2) Гәдим Иран гәһрәманларыны вәсф «Һнмн»ләри 22
3) Гәдим Туран гәһрәманларыны вәсф «Һимн»ләри 22
Һүрмүз далғасы 22

II. АЛП ӘР ТОНГАНЫН ӨЛҮМҮНӘ МАТӘМ НӘҒМӘЛӘРИ—АҒЫЛАР

Бә'зи үмуми гејдләр 23
Туран империјасы—јазылмамыш тарнхимиз 24
Заман вә инсан, заман вә тарихи шәхсијјәт проблеми 24
1) Ше'р-ағыларда заманы иттиһам 24
2) Ше'р-ағыларда гәм-гүссә, кәдәр 25
3) Ше'р-ағыларда никбинлијә мејл, үмнд ишығы 25
«Намә'лум гәһрәман»ын өлүмүнә матәм нәғмәләри 25
Алп Әр Тонганын әҹдадлары 26

3) Фәлсәфн көрүшләри 27
Мидија дөвләтн вә һөкмдарлары 27
Томнрис ананын мәктублары 28
1) Һеродотун—тарнхин атасынын дедикләри 28
2) Страбонун тәсдиги 28
«Иссык» мәдәнијјәти 28
1) «Гызыл кејнмли» һөкмдар 28
2) Күмүш чам үзәрнндә јазы 28
Атропат вә Атропатена дөвләти 29
Македонијалы Искәндәр һаггында рәвајәтләр—һекајәләр 29
1) «Низамн әсәрләрнннн ел варнантлары»на дүшән һекајәләр 29
2) Маһмуд Кашғарлынын «Диван»ына дүшән һекајәләр 30

III БӨЛМӘ

I. МИЛАДЫН I МИНИЛЛИЈИ

«Орхон-Јенисеј» кнтабәләрн 31
1) Бә'зи үмумн гејдләр 31
«Орхон-Јенисеј» јазысынын мәншәји вә инкишаф мәрһәләләри 31
1) Охшәкнлли, јахуд мнхи јазы мәдәнијјәтн мәрһәләсн 31
2) Әлнфба—јазыја доғру инкишаф мәрһәләси 31
3) «Иссык»—јазы мәдәннјјәти мәрһәләси 31
4) «Орхон-Јенисеј» јазы мәдәнијјәти мәрһәләсн 31
«Орхон-Јенисеј» китабәләрннин мәтнләри 32
1) «Јенисеј» мәтнләри 32
2) «Орхон» мәтнләри 32
3) «Күлтәкин» абидәси вә китәбәләрн 32
а) Күлтәкинә гәдәркн ән'әнәвн давам едиб кәлән һөкмранлыг 33
б) Әллн ил Чнн әсарәтнндә, јахуд «Олум ја өлүм» 33
в) Күлтәкннин дөјүш мәһарәти вә гәләбәләри 34
г) Гәһрәманын өлүмү вә дәфн мәрасими 34
ғ) Барс бәј хаган шәхсијјәти 34
4. «Мокнлјан хан»ын китабәсн 35
5. «Тонјукук»ун китабәсн 36

II. ҮМУМФОЛКЛОР ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Дөјүш шәргиләри 36
1) Јабакуларла дөјүшләрә һәср олунмуш шәргиләр 36
2) Тангутларла дөјүшләрә һәср ...

Тәбнәти поетик дујум нәғмәләри 398
а) Гыш нәғмәләри 401
б) Баһар нәғмәләри 404
Өјүд-нәсиһәт, гонагпәрвәрлик вә башга мөвзулар 412

III ДӘДӘ ГОРГУД МӘ'НӘВИ АЛӘМИ

'зи үмуми гејдләр 423
Дәдә Горгудун мәканы вә заманы 424
«Дәдә Горгуд китабы»нын јаранма тарихи 429
«Дәдә Горгуд китабы»нын јазыја алынма тарихи 432
«Огуз заманы»нын дөвләт гуруму вә башчылары 43
1) Дәдә Горгуд шәхсијјәти 44
2) Бајындыр хан шәхсијјәти 44
3) Газан хан шәхсијјәти 44
Оғуз елинин әр икидләри 45
1) Улулар, аталар, оғуллар 45
2) Оғузун «дәлиләри» 46
Оғузларда аилә-мәһәббәт мә'нәви аләми 47
1) Нәсил, өвлад һәсрәти 47
2) Азад севки 47
3) Сынаг анлары 47
4) Адвермә мәрасими 48
5) Гадын Ана—Ана Вәтән 49
6) Гадын ләјагәти, гадын вүгары 49
7) Гадын ағлы—әр архасы 49
8) Нәсилләрә мә'нәви төһфә 50
Дәдә Горгуд кәдәри 50
он сөз вә ја башланғыч 50
Әдәбијјат көстәричиси 51

Рәссамы *Фуад*
Бәдии редактору *Фәдлун Әфәнди*
Техники редактору *Лејла Гарајева*
Корректору *Светлана Мусајева*
ИБ № 6577